

ADVERTISEMENT

OF A

New Edition.

About three years ago Babu Nilmani Mukerjee, M. A., B., L., Assistant Professor of Sanskrit, Presidency College, brought out an annotated edition of the above which comprised the commentary of Mallinatha on the selected portions of the Raghuvansa, and an English translation of, and a new Sanskrit commentary on, those of the Vattikavya.

He has issued a new, revised, and enlarged edition of the above. In addition to what was included in the first edition, the present one comprises a Bengali translation, and a Sanskrit paraphrase (व्याख्यान) of the entire text together with the conjugations of verbs found therein. By far the most important portion of the present edition, however, is the English translation of the Raghuvansa which has had the advantage of a thorough revision by Professor C. H. Tawney Esq., M. A., to whom also the editor is, as was acknowledged in the 1st Edition, indebted for his translation of the first three cantos of the Bhattikavya.

With a view to further enhance the usefulness of the present publication, exercises of the choicest and most varied description have been appended to test the progress of the learner at the different stages of his study.

Publisher.

शुद्धिपत्रम् ।

रघुवंशम् ।

श्लो—पंक्ति	पद्यम्	यद्गम्
८	१ सम्भृतार्थानाम्	सम्भृतार्थानाम्
१३	२ राशोः	राशः
२८	३ जज्वनाम्	यज्वनाम्
३८	३ पूर्वेः	पूर्वः
५३	५ आशासु	आशासु
६०	३ दयार्द्र भावम्	दयार्द्रभावम्
८०	६ भूमेर्धुरम्	भूमेर्धुरम्
१४१	१ चापमुत्तुज्य	चापमुत्तुज्य
१७६	३० नतु त्रेतायामिति	नतु चेतायामतः
टीकाकारोक्तं द्रष्टव्यम् ।		टीकाकारोक्तं त्रित्वम् ।
२५७	७ आरौप्यचक्रभ्रमम्	आरौप्य चक्रभ्रमम्
२५८	१ महाकाल निकेतनस्य	महाकालनिकेतनस्य
२७४	४ तृताङ्गरागः	तृताङ्गरागः
२७६	१ विमद	विमर्द
२७८	२ केयूरबन्धोच्छसितैः	केयूरबन्धोच्छसितैः
३१३	२ बालारुणोभूद्दुधिरप्रवाहः	बालारुणोऽभूद्दुधिर- प्रवाहः

शुद्धिपत्रम् ।

भट्टिकाव्यम् ।

श्रुति—पंक्ति - पदम्	पदम्
४ १५ युष्टः	युष्टः
७ ३ ज्वल	ज्वल
१५ १ तत्त्वानि	तत्त्वानि
४१ २ इत्यम्	इत्यम्
४८ ८ लङ्गेऽस्यम्	लङ्गेऽस्यम्
७५ १ भूमिपतेः	भूमिपतेः
१०६ २ सखाद्वीपे	सखाद्वीपे
१०६ ३ ग्राहीकः	ग्राहीकः
१४४ ४ यानोपीत्	यानोपीत्

PREFACE.

In preparing this edition of the new Sanskrit ~~series~~ ^{for the} First Examination in Arts, the editor has spared no pains to adapt it to the capacities of University-candidates. The first eight cantos of the Raghuvansa are published with the commentary of Mallina'tha, as is found in the several Calcutta editions. On comparing these editions with the recent one which forms a part of the Bombay Sanskrit series, the editor has found that the former are not genuine; they contain here and there interpolations from other commentators, and not unfrequently authorities are quoted and lexicons cited, which are not found in the Bombay edition,—an edition admitted to be a faithful transcript of Mallina'tha's commentary. It is not therefore unlikely that *pandits* as they lectured on the poem, should have considered it necessary to make additions from time to time to the very popular commentary of Mallina'tha, for the better elucidation of particular stanzas. It would be curious to make a collection of those interpolations and additions interspersed throughout the entire work; but that would be foreign to the scope of such an edition as the present.

Notwithstanding this, the editor has followed the Calcutta recension, because now and then it is more explanatory, and will prove on the whole better suited to the requirements of University-candidates. He has, however, availed himself of the Bombay edition in correcting errors that were found in those published in Calcutta. Copious notes are appended for the

it is valued more for its well-chosen grammatical illustrations than for its poetical excellencies. In a commentary on such a work then, grammar ought not to be dispensed with, but should be introduced so far as is requisite for a thorough understanding of its peculiar diction. University students have not at their disposal sufficient time to go through one of the existing Sanskrit grammars, and what they learn of grammar is necessarily insufficient and imperfect. In a grammatical point of view then, the usefulness of the study of the Bhattikavya to them, cannot be overrated.

An English translation is subjoined at the end of each canto, with a view to serve the double purpose of giving the learner an insight into correct English translation, as well as of throwing an additional light on the text. The editor has always entertained rather peculiar views on the subject of translation. As on the one hand, to clothe the sense of the author in a new garb without imitating the characteristics of his style, would be too free, so on the other, to supply synonyms adhering strictly to the manner of expression, and the arrangement of words in the text, would be too literal. Holding such an opinion on the subject, the editor would have suppressed his translation of the Bhattikavya, but for the valuable assistance of Mr. C. H. Tawney M. A. Professor of English Language and Literature in the Presidency College, who kindly looked over, and in certain places, retouched the translation of the first two cantos, and himself rendered the greater part of the third canto into English. His acknowledgments are also due to Mr. J. Van. Pope M. A., another professor of the College, for his having looked over the remaining cantos of the poem. In preparing the text of the

Bhattikavya, the editor has followed the two Calcutta editions, in as much as their correctness has never been disputed in this particular ; and since it was not his purpose to publish one of the existing commentaries, he deemed it superfluous to collate manuscripts.

It would not be out of place here to say a few words about the authorship of the Bhattikavya. But it is desirable at the outset to disentangle the subject from certain misconceptions, with which it is interwoven. The poem is fathered on Bhattanaráyana, one of the five Bráhmans, who were invited by king Adisura from Kanyakubja in the year 969 of the Saka era, corresponding with 1077 A. D. Bhattanaráyana, it should be borne in mind, was the progenitor of the Bandyopadhyayas in Bengal; and it is not possible that whilst there is no dispute about his being the author of the Venisanhara, there should exist no trace of a tradition to connect his name with the Bhattikavya—a work decidedly more popular in Bengal than the other. Another theory would ascribe the poem to Bhatti, who is said to have been the step-brother and Prime-minister of king Vikramaditya. Both the above hypotheses are based on a mere conjecture, originating, it should seem, in the belief, that as the poem is entitled Bhatti, it should be connected with some personage from whose name the term could be safely derived.

Against these suppositions, it might be urged that in the first place, they are opposed to the common tradition, which would connect the Bhattikavya with the name of Bhartribari; and, that in the second place, they do not tally with the description the poet gives of himself at the end of the work. He states that he composed the poem under the patronage of the son of Eridhara, who was the king of Balabhi. Now it is unlikely

that Bhattanārāyaṇa who was at first a resident of Kanyakubja, and then settled in Bengal, should have lived at Balabhi in Guzrat, and written there one of the largest epics in Sanskrit. Nor is it consistent to suppose that Bhatti, who was the brother and Prime-minister of Vikramāditya should have described himself as writing under the auspices of a rival king, a work, which in the nature of things must have been the production of a long laborious literary life.

Here the question presents itself,—was the author of the Bhattikāvya, identical with that Bhartrihari who wrote the three or four Satakas or “Centuries of poems” and was the brother of Vikramāditya, the founder of the Samvat era? Now all that is known of this Bhartrihari militates against that supposition. He was a prince who led at first a gay, voluptuous life, and then disgusted with it by the infidelity of his wife, renounced the world and became a *sanyasi*. It is therefore opposed to all human experience that such a bulky and learned work as the Bhattikāvya, should have come from the pen of a prince, addicted to pleasures, or of an ascetic retired from the world. Moreover, what the poet says concerning himself at the end of the work does not tally with the supposition, above adverted to. The editor is supported in his views by the authority of the well-known Pandit Isvarachandra Vidyāsāgara to whose essay on Sanskrit Literature the reader is referred for further information on the subject. In his Essay on Sanskrit and Prakṛita poetry, Colebrooke speaks thus: “The author was Bhartrihari; not, as might be supposed from the name, the celebrated brother of Vikramāditya, but a grammarian and poet, who was son of Sridhara Svami, as we are informed by one of his scholiasts, Vidyavinoda” • So

that it is evident that the supposition which would make the author of the *Bhattikavya* identical with the *Bhartrihari* of the *Satahas* rests on a mere conjecture, originating in an identity of names alone.

Kasinath Trimback of Bombay in the introduction to his valuable edition of *Bhartrihari Satahas* coincides with Colebrooke in thinking that the *Bhattikavya* and the *Satahas* are not the productions of the same mind ; but he affirms that the author of the *Satahas* wrote the *Vākyapadiya*—a big work in verse on grammar—and was the brother of that *Vikramāditya* who was the founder of what is commonly known as the *Saka* or *Salivahana* era, and flourished about 78 A. D. Now this confounding of the brother of *Vikramaditya* with the writer of the grammatical work just alluded to, is open to all the objections taken to the supposition which would indentify him with the author of the *Bhattikavya*. Moreover there is a cogent argument against the affirmation of Kasinath Trimback. The writer of the *Vakya-padiya* prefaces his work thus :—“The Principles of grammar, embodied in the *Mahabhashya* of *Patanjali* had fallen into disuse, so much so, that in course of time, only one copy of that great work was left extant in the *Deccan*. *Chandracharya* and others afterwards learned the science of grammar from *Parvata*, and amplified it into various *sakhas* or branches. Then my preceptor *Vasurata* wrote a compendium of the same, and at his desire I have written this work (*Vakya-padiya*), so that the science of grammar as is treated in the *Bhashya* might not die out.”*

Now, this description indicates a long line of descent bo-

* Preface to *Panini* by professor *Taranatha Tarkavachaspati*.

tween Chandracharya and the author of the Vakyapadiya. But Chandracharya and his colleagues are said in the Rajatarangini to have flourished in the reign of Abhimanyu (king of Kashmir) who, according to the chronology of Prof Lassen, reigned between 45 and 65. A. D." How then is it possible that the author of the Vakyapadiya should have been the brother of the Vikramaditya of Salivahana era? The above considerations leave no other alternative than to conclude that the Vakyapadiya and the Satakas are not the productions of the same mind. It may be observed here in passing that much more absurd is the conclusion of those who would argue that the author of the Vakyapadiya was the brother of the Vikramaditya of the Sambat era, who flourished about 56. B. C.

Without entering into the question, whether the author of the Satakas was the brother of the first, or the second Vikramaditya, it is patent that there are three Bhartriharis in the field ; the one was the brother of a Vikramaditya and the author of the Satakas ; the other, the writer of the Vakyapadiya ; and the third, the author of the Bhattikavya. Now the question naturally presents itself—what objection can there be to the supposition that the two grammatical poems have come from the same pen ? No known fact in the history of ancient India militates against this conclusion, which is further confirmed by the nature and scope of the two works. The Vakyapadiya embodies the principles of the Mahabhashya, while the Bhattikavya furnishes illustrations of them, and thus forms a supplement to the former ; so that the one without the other could not be considered complete. This circumstance, coupled with the identity of names establishes, beyond all reasonable doubt, an identity of authorship.

The internal evidence supplied by the diction and the style of the Bhattikavya, favours the supposition that, this Grammarian poet was anterior to Bāṇa, who flourished in the 7th century of the Christian era. And as it is affirmed by Bhartrihari himself in the preface to his Vakyapadiya, that he followed in the wake of the revival of the Mahābhashya, the editor would not be far wide of the mark, in supposing that, he flourished in the third century, and about the middle of the second period of Sanskrit poetry, which commenced with Kalidasa and ended with Bana.

Presidency College.
Calcutta.
The 25th November 1877. }

N. M. Mukerjee.

टीकाकृतो मङ्गलाचरणम्

मातापितृभ्यां जगती नमो वामार्धजानवे १
सद्योदचिण्टकपातसंकुचदामदृष्टये ॥ १ ॥

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
तं नरं वपुषि कुम्भरं मुखे ममहे किमपि तुन्दितं महः ॥२॥

शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि ! चराचरोपजीव्यम् ।
करणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब ! क्वयार्थसार्थवाहम् ॥३॥

वाणीं काणभुजीमलीगणदवाशासीच्च वैयासिकीम्
अन्तस्तन्त्रमरंस्त पद्मगङ्गावीगुन्कीषु बाजागरीत् ।
वाचाभाकलयद्रहस्यमखिलं यथाक्षपादस्फुरां
सौकेऽभूद्यदुपश्रमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥

महिनाथकविः सौख्यं मन्दाक्मानुजिष्टचया ।
व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥ ५ ॥

कालिदासी गिरां सारं कालिदासः सरस्वतीम् ।
पुष्टभुङ्खो यथा साक्षाद्दिदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥ ६ ॥

तथापि दक्षिणावर्त्तुं नाद्यादौः शुश्रूषवर्त्तुं सु ।
वयञ्च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ॥ ७ ॥

भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषममूच्छिंता ।
एषा सञ्जीवनी टीका तामस्य जीवयिष्यति ॥ ८ ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चित् नानपेक्षितमुच्यते ॥ ९ ॥

रघुवंशम् ।

प्रथमः सर्गः ।

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगत्तः पितरौ वन्दे पार्व्वतीपरमेश्वरौ ॥१॥

इह खलु सकलकविशिरोमणि^१ कालिदास, “कार्यं यम
सैऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये
कान्तासम्भिततयोऽपदेशयुजे” इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात्
काव्यस्थानेकत्रेयं साधनता, “काव्यालापाय वेर्नयेत्” इत्यस्य
निषेधशान्तस्यासत्काव्यविषयताच्च पश्यन् रघुवंशाख्य महाकाव्य
चिकीर्षुः, ‘चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायीविच्छेदल
क्षणफलसाधनभूतविगिष्टदेवतानमस्कारस्य’^२ गिर्यारपरिप्रा-
प्तत्वात् “आयोर्नमस्क्रिया वसुनिर्देशो वापि तन्मुखम्” इत्या-
शीर्षादाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात् काव्यनिर्माणस्य वि-
गिष्टस्य शब्दार्थप्रतिपत्तिमूलकत्वेन विगिष्टशब्दार्थयोश्च “गच्छ

जातमशेषन्तु धत्ते शर्वस्य वल्लभा । अर्थरूपं यदखिलं धत्ते
 मुग्धेन्दुशेखरः” इति वायुपुराणसंहितावचनबलेन पार्वती-
 परमेश्वरायत्तत्वदर्शनात् तद्यतिपितृया तावेवाभिवादयते
 वागर्थविति । वागर्थोऽत्येकं पदम् । इवेन सह नित्यसमासी
 विभक्त्यलोपय पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च वक्तव्यम् । एवमन्यत्रापि
 द्रष्टव्यम् । वागर्थोऽव शब्दार्थोऽव सम्पृक्तौ नित्यसम्बद्धौ
 इत्यर्थः । नित्यसम्बद्धयोरुपमानत्वेनोपादानात् । “नित्यः शब्दा-
 र्थसम्बन्धः” इति मीमांसकाः । जगतः लोकस्य पितरौ माता
 च पिता च पितरौ । पिता मात्रेति द्वैकशेषः । “माता-
 पितरौ पितरौ” इत्यमरः । एतेन शर्वशिवयोः सर्वजगज्जन-
 कतया वैशिष्ट्यमिष्टार्थप्रदानशक्तिः परमकारुणिकत्वञ्च सूच्यते ।
 यद्वतस्य अपत्यं स्त्री पार्वती । तस्यापत्यमित्यण्, टिड्ढाण-
 षित्वादिना ङीप् । पार्वती च परमेश्वरस्य पार्वतीपरमे-
 श्वरौ परमशब्दः सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थः । मातुरभ्यर्हितत्वात्
 भत्याक्षरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः । वागर्थप्रति-
 पत्तये शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञानार्थं वन्दे अभिवादये । अत्र उप-
 नासहारः स्फुट एव । तथोक्तम् । “स्वतः सिद्धेन भिद्येन सम्प-
 येन च धर्मतः । साध्यमन्येन वर्णस्य वाच्यं चेदेकगोपमा”
 इति । प्रायिकगोपमालहारः कालिदासोक्तकाव्यादौ । भूदे-
 यताकस्य सर्वगुरोर्मगणस्य प्रयोगात् शुभलाभः सूच्यते (१)

(१) तकापीठं भी भूमिः किमुचः दिवं दिव्यं यी इति जलं पादिवी, रीति-
 मंजनवृद्धिं नात्र वनिषी ईमाटवं वीजनः । तौ व्योमापवत्पुर्णनामद्वयं जोऽपी-
 । १२० मन्त्रः, मन्त्री यत्र सन्त्येव तुचगुणं योगाच्च वापुःस्थितः ।

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपे(१)नास्मि सागरम् ॥ २ ॥

तदुक्तम् “शुभदो मो भूमिमयः” इति । वंकारस्यामृतबीज-
त्वात् प्रचयगमनादिसिद्धिः (२) ॥ १ ॥

सम्पत्ति कविः स्वाहङ्कारं परिहरति क्व सूर्येत्यादिश्लोकद्वयेन,
क्वेति । प्रभवति अस्मात् इति प्रभवः कारणम् । ऋदोरप्
अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति साधुः । सूर्यः प्रभवो यस्य
सः सूर्यप्रभवः वंशः क्व, अल्पः विषयः ज्ञेयोऽर्थो यस्याः सा मे
मतिः प्रज्ञा च क्व । हो क्वयद्दौ महदन्तरं सूचयतः । सूर्यवंश-
माकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः, तथाच तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं
दूरापास्तमिति भावः । तथाहि दुस्तरं तरितुम् अशक्यम् ।
इषद्दुःसुखितयादिना खलुप्रतापः । सागरं मोहात् अज्ञा-
नात् उडुपेन भवेन । “उडुपन्तु भवः कोलः” इत्यमरः ।
अथवा चर्मावननेन पानपात्रेण । “चर्मावनहमडुपं भवः काष्ठं
करण्डवत्” इति सज्जनः । तितीर्षुः तरितुम् इच्छुः अस्मि
भवामि । तरतेः सन्नतात् उग्रतायः । अल्पसाधनैरधिका-
रम्भी न सकर इति भावः । इदञ्च वंशीत्कर्षकंथनं स्वप्रबन्ध-

(१) उडुन् पातीति उडुपवद्भ्यः । उडुः पानपात्रस्य अर्धचन्द्राकारं भवतीति लघु-
पपदेनाभिधीयते ।

(२) “वी वासी वाचपी सूक्षा । वक्ष्यो मेषसंज्ञकः खड्गोमी आलिनी वज्रं
कनयी वारिवापकः” इति तन्त्रसारवचनान् वंकारस्य अमृतबीजत्वं (कलबीजत्वं) ।
तथाच यदा कर्षं प्रचयेन (पूरेण) वक्ष्यति (प्रवदति) तदाह इदं कल्पमपि यमसा
मचोयमानं लोके प्रचारितं भविष्यतीति तात्पर्यायः ।

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्यपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्धाहुरिव वामनः ॥ ३ ॥

अथवा कृतवाग्दारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः ।

मणौ वज्रसमुत्कीर्णं सूत्रस्यैवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥

महत्कार्यमेव । तदुक्तम् 'प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबन्धो हि महत्तरः' । इति ॥ २ ॥

मन्द इति । किञ्च मन्दः मूढः । "मूढात्पापटुनिर्भास्य मन्दाः स्युः इत्यमरः । तथापि कवियशःप्रार्थी कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जातं तत्प्रार्थनाशौलः अहं प्रांशुना उन्नतमुत्प्रेषणं लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लोभात् उद्धाहुः फलग्रहणाय उच्छ्रितहस्तः वामनः खर्वः इव । "खर्वो जलस्य वामनः" इत्यमरः । उपहास्यताम् उपहासविषयताम् । महलोप्येदिति एतत्प्रत्ययः । गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥ ३ ॥

मन्दयेत् तर्हि त्यज्यतामयनुयोग इत्यत आह अथवेति । अथवा पश्चान्तरे पूर्वैः सूरिभिः कविभिः वाल्मीकादिभिः कृतवाग्दारे कृतं रामायणादिप्रबन्धरूपा या वाक् सा एव दारं प्रवेगो यस्य तस्मिन् सूर्यप्रभवे वंशे कुले । जन्ममैकसंघणः सन्तानः वंशः । यच्चेष्ट मणिवेधकसूचीविशेषेण । "वज्रं त्वमो कुलिशग्रस्तयोः । मणिवेधं रत्नभेदे" । इति केशवः । समुत्कीर्णं विद्धे मणौ रत्ने सूत्रस्य इव मे मम गतिः सञ्चारः । अस्ति वर्णनीये रघुवंशे मम वाक्प्रसरोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रं चित्तीशानामानाकरयवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।

यथापराधदण्डानां यथोक्तलि(१)प्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

एवं रघुवंशे लक्षप्रवेशस्तद्वर्णनां प्रतिज्ञानानः सोऽहमित्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः कुलकेनाह, सोऽहमिति । 'सः अहं' रघूणाम् अन्वयं बल्ये इत्युत्तरेण सम्बन्धः । किंविधानां 'रघू'णाम् इत्यत्र उत्तरोणि विशेषणानि योन्व्यानि । 'आजन्मनः जन्म आरम्भ' इत्यर्थः । 'आहंमर्थ्यादाभिविध्योरित्यध्ययीभावः । शुद्धानाम् । सुप्सुपेति समासः । एवंमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । आजन्मशुद्धानां निषेका (२) दिसर्व्वसंस्कारसम्पन्नानामित्यर्थः । आफलोदयम् आफलसिद्धिः कर्म येषां ते तयोक्ताः 'तेषां प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः । आसमुद्रं चित्तेः ईशानां सार्व्वभौमानामित्यर्थः । आनाकं रघवर्त्मं येषां ते तेषाम् इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः । अत्र सर्व्वत्र आढोऽभिविध्यर्थत्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा मर्थ्यादार्थत्वे जन्मादिषु शुद्धभावप्रसङ्गात् ॥ ५ ॥

यथाविधीति । विधिम् अनतिक्रम्य यथाविधि । यथा

(१) उरघाय पथिमे याने कृतग्रीव समाहित ।

इति श्रिभार्गवार्थं प्रविशेत् स शुभो समो ॥ मनु । ७ । १८५ ॥

(२) "निषेकादि स्मृत्यानां यन् वेदोदितोविधिः ।

तस्य शास्त्रोऽधिकारीऽप्यत्र नाभ्यस्येव कदाचन" ॥ इति मनुस्मृत्यात् निषेकस्य वर्माधानस्य यो गुणो वेदोदितनिमित्तमवश्यं, स च परस्परं नातृजडरे स्यितस्यापि भवतीति भावः ।

त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणीम् ।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

सादृश्य इत्यव्ययीभावः, तथा हुतशब्देन सुप्सुपेति समासः । एवं यथाकामार्चितेत्यादीनामपि द्रष्टव्यम् । यथाविधि हुताः अग्नयो यैः तेषां, यथाकामम् अभिलाषम् अनतिक्रम्य अर्चितार्थिनां, यथापराधम् अपराधम् अनतिक्रम्य दण्डी तेषां ते तेषां, यथाकालं कालम् अनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम् । चतुर्भिर्विशेषणैः देवतायजनार्थिं सत्कारदण्डधरत्वप्रजापालनसमयजागरूकत्वादीनि विवक्षितानि ॥ ६ ॥

त्यागायेति । त्यागाय सत्पार्थे विनियोगः त्यागः तस्मै । “त्यागो विहापनं दानम्” इत्यमरः । सम्भृतार्थानां न तु दुर्व्यापाराय, सत्याय मितभाषिणां मितभाषणशीलानां न तु पराभवाय । यशसे कौर्त्तये । “यशः कौर्त्तिः समञ्जा च” इत्यमरः । विजिगीषूणां, विजितुम् इच्छूनां न तु अर्थसंग्रहाय, प्रजायै सन्तानाय गृहमेधिनां न तु कामोपभोगाय । अत्र त्यागायेत्यादिषु चतुर्थीं तदर्थेत्यादिना तादर्थ्यं चतुर्थीसमासविधानप्रापकान् चतुर्थीं । गृहैः दारैः मेधन्ते सङ्गच्छन्ते इति गृहमेधिनः (१) “दारैश्चपि गृहाः” इत्यमरः, “जाया च गृहिणो गृहम्” इति हलायुधः । मेधसङ्गमे इति धातोर्णिनिः । एभिर्विशेषणैः परोपकारित्वं सतावचनत्वं यशःपरत्वं पितृणां शुद्धत्वञ्च विवक्षितानि ॥ ७ ॥

(१) गृहे मेधः गृहं मेधं गृहमेधिनः, गृह्णाति हि गृहे मेधन्ति परस्परं दत्त्वा

पुनः इति पञ्चमस्य मेधतेः प्रथीमाया चित् ।

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां(१)यौवने विषयैषिणाम् ।

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां(२)योगेनान्ते तनुत्यजाम्(३) ॥८॥

शैशव इति । शिशोर्भावः शैशवं बाल्यम् । प्राणभृज्जातिव-
योवचनोद्गात्रेतरज्प्रतयः । “शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्” इत्यमरः ।
तस्मिन् वयसि अभ्यस्तविद्यानाम् । एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विव-
क्षितः । यूनो भावः यौवनं तारुण्यम् । युवादित्वात् अण्प्रत्ययः ।
“तारुण्यं यौवनं समे” इत्यमरः । तस्मिन् वयसि विषयैषिणां
भोगाभिलाषिणाम् । एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः । वृद्धस्य
भावः वार्द्धकं वृद्धत्वम् । इन्द्रमनोश्चादिभ्यश्चेति वुञ् । “वार्द्धकं
वृद्धसङ्घाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि” इति विश्वः । संवातार्थेऽत्र वृद्धा-
श्चेति वक्तव्यात् सामूहिकोवुञ् । तस्मिन् वार्द्धके वयसि मुनीनां
वृत्तिः इव वृत्तिः तेषां तेषाम् । एतेन वानप्रस्थाश्रमो विव-
क्षितः । अन्ते शरीरत्यागकाले योगेन परमात्मध्यानेन ।
“योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु” इत्यमरः । तनुं देहं
त्यजन्ति इति तनुत्यजः देहत्यागिनः, “कायो देहः कौवपुंसोः
स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनूः” इत्यमरः । तेषां देहत्यागिनाम् “अन्ये-
भ्योऽपि” दृश्यते इति क्तिप् । एतेन भिक्षाश्रमो विवक्षितः ॥८॥

(१) “क्षतीपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते । ब्रह्मचो यद्वर्णश्चैव कसेष विधि-
पूर्वकं ।” इति श्रुत्यात् उपनयनानन्तरमेव द्विजातीनां विद्यारम्भो विधीयते ।

(२) “गृहस्थानु यदा पश्येत् बलीपक्षितमात्मनः ।

अपत्यश्चैव आपत्यं सदारब्धं समाश्रयेत् ॥” इति मनुः । ६ । २४

(३) “प्रियेषु स्त्रीषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतं ।

विद्वज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येक्षि सनातनं ॥” इति मनुः । ७६ । ६ ।

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्वाक्तिहेतवः । (१)

हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १० ॥

वैवस्वतो(२) मनुनाम माननीयो मनीषिणाम् ।

रघूणामिति । सः अहं लब्धप्रवेशः तनुवाग्विभवः अपि स्वल्पवाणीप्रसारः अपि सन् तेषां (रघूणां) गुणैः तद्गुणैः आजन्म-
शुद्धादिभिः कर्तृभिः कर्णं मम श्रोत्रम् आगत्य चापलाय चापलं चपलकर्म अविमृश्यकरणरूपं कर्तुम् । युवादित्वात् कर्मणि अण्, क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी । प्रचोदितः प्रेरितः सन् रघूणाम् अन्वयं अन्वयविषयप्रबन्धं वक्ष्ये ॥ ९ ॥

सम्प्रति स्वप्रबन्धपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते, तमिति । तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोः गुणदोषयोः व्यक्तेः हेतवः कर्तारः सन्तः श्रोतुम् अर्हन्ति । तथाहि हेम्नः विशुद्धिः निर्दोषस्वरूपं श्यामिका अपि लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषः अपि वा अग्नी संलक्ष्यते न अन्यत्र, तद्वत् अत्रापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणो न अन्ये इति भावः ॥ १० ॥

यस्य वसु उपसिपति, वैवस्वत इति । मनसः ईप्सिणः

(१) उपदेश विदुः शब्दं समस्तमुपदेशितः ।

श्यामायते न युक्तम् यः काष्ठनिर्वापितः ।

१५ चङ् । मासविकारिनिने ।

(२) वैवस्वत मनु was the son of the sun by his wife चन्द्रा, daughter of दिव-
चन्द्रा । He is regarded as the founder of वसुधा where the descendants

आसीन्महौचितामाद्याः प्रणव(१)श्छन्दसामिव ॥११॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

मनीषिणः धीराः विद्वांसः इति यावत् । पृषोदरादित्वात् साधुः । तेषां माननीयः पूज्यः छन्दसां वेदानाम् । “छन्दः पद्ये च वेदे च” इति विश्वः । प्रणवः ओंकारः इव, महीं वियन्ति ईयते इति महौचितः चित्तीश्वराः । क्षिधातीरैश्च-
र्यार्थात् किप्, तुगागमय । तेषाम् आद्यः आदिभूतः, विव-
स्वतः सूर्यस्य अपत्यं पुमान् वैवस्वतः नाम वैवस्वतः इति
प्रसिद्धः मनुः आसीत् ॥ ११ ॥

तदन्वये इति । शुद्धिः अस्य अस्तीति शुद्धिमान् तस्मिन्
शुद्धिमति तदन्वये तस्य मनोः अन्वये वंशे । “अन्ववायोऽन्वयो
वंशो गोवृद्धाभिजनः कुलम्” इति इलायुधः । अतिमयेन
शुद्धिमान् शुद्धिमत्तरः । दिवचनविभज्योपेत्यादिना तरप् ।
दिलीपः इति प्रसिद्धः । राजा इन्दुः इव राजेन्दुः राजश्रेष्ठः ।

of one of his sons इत्याहुं reigned for many centuries. He was the first of kings who reigned in the earth. His descendants forming themselves into different branches, took possession of, and reigned in, various parts of India. Perhaps this वैवस्वतमनु was identical with king Manu who was preserved, according to the Matsya purana and Mahabharata, by the Matsya Avatara, with the seeds of all things in an ark, from the waters of that inundation which in the season of Pralaya, overspread the world.

(१) प्र + ण + ण्वल्—प्रणवः । ‘ओंकारः प्रणवो ब्रह्म सर्वमन्नेषु नायकः । आदौ सर्वेव युज्येत मन्वासां च श्रमानने’ इति पद्यपुराणे । ‘श्रीमन्त्र्येकाक्षरं ब्रह्म’ इति श्रुतिः ।

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षमं (१) देहं चाक्षोधर्म (२) इवाश्रितः ॥ १३

सर्व्वान्तिरिक्तसारिण सर्व्वैर्जोऽभिभाविना ।

स्थितः सर्व्वोन्नतेनोर्व्वी क्त्वा मौरिवात्मना ॥ १४ ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिरित्यादिना समासः । चीरनिधौ इन्द्रुः
इव प्रसूतः जातः ॥ १२ ॥

व्यूढेति । व्यूढेत्यादित्रिभिः श्लोकैर्दिलीपं विप्रिनष्टि ।

व्यूढं विपुलम् उरः यस्य सः व्यूढोरस्कः । उरः प्रभृतिभ्यः कप् ।

“व्यूढं विपुलं भद्रं स्कारं समं वरिष्ठञ्च” इति यादवः । वृषस्य

स्कन्धः इव स्कन्धः यस्य सः तथा । सप्तस्युपमानेत्यादिना उत्तर-

पदलोपो बहुव्रीहिः । शालः वृक्षः इव प्रांशुः उन्नतः शाल-

प्रांशुः । ‘प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्व्वतः स्मृतः’ इति

यादवः । “उन्नप्रांशुवृक्षतोदयोच्छ्रिताशुक्ले” इत्यमरः । महा-

भुजः महाबाहुः आत्मकर्मक्षमं स्वव्यापारानुरूपं देहम् आश्रितः

प्रातः चाक्षः क्षयसम्बन्धी धर्मः इव स्थितः, भूतिमान् परा-

क्रमः इव स्थितः, इत्युग्रे चा ॥ १३ ॥

सर्व्वान्तिरिक्तेति । सर्व्वान्तिरिक्तसारिण सर्व्वैर्भ्यः भूतेभ्यः

“अकारव्याप्यकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।

वैदित्यादिरदुष्टमूर्ध्वः स्वरितेति च ॥ मनुः १ । ०५ ।

(१) आत्मकर्म च मनुना प्रतिपादितं । यथादि

“एवे स्वे धर्मो निविष्टानी सर्व्वेषामानुष्यंश्च ।

वर्धनामाधमानांश्च राजा शतोऽभिरपिता” ॥ मनुः ७ । २५ ।

(२) आत्मधर्मं च मनुना शीलः अविगर्हितः समातनो योधधर्मः । तथाधीर्त्त ।

“एधीनुपगतः योक्षो योधधर्मः समातनः ।

अद्यान् धर्मान् न च्येत यविषी प्रमृरश्च रिपून्” इति मनुः १० । ८८ ।

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।

आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥ १५ ॥

भीमकान्तैर्नृपगुणैः (१) स वभूवोपजीविनाम् ।

अधृषाश्चाभिगम्यश्च (२) यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

अधिकवलेन । “सारो वले स्थिरांशे च” इत्यमरः । सर्वाणि भूतानि तेजसा अभिभवति इति सर्वं तेजोऽभिभावी तेन, सर्वेभ्यः उन्नतेन आत्मना यरीरेण । “आत्मा देहे धृतो जीवे स्वभावे परमात्मनि” इति विश्वः । मेरुः इव उर्वीं कान्त्वा आक्रम्य स्थितः । मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि । ‘अद्याभिद्य सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्निर्तो नृपः । तस्मादभिभवत्येव सर्वं भूतानि तेजसा ॥’ इति मनुवचनात् राज्ञः सर्वं तेजोऽभिभावित्वं ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

आकारेति । आकारेण मूर्त्या सदृशो प्रज्ञा यस्य सः, प्रज्ञया सदृशागमः प्रज्ञागुरुरपशास्त्रपरियमः । आगमैः सदृशः आरम्भः कर्म यस्य सः तथोक्तः । आरम्भ्यते इति आरम्भः कर्म तत्सदृशः उदयः फलसिद्धिः यस्य सः तथोक्तः ॥ १५ ॥

भीमेति । भीमैश्च कान्तैश्च नृपगुणैः राजगुणैः तेजःप्रतापा-

(१) “तीक्ष्णैव शृङ्गैः स्नातुं कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ।

तीक्ष्णैव शृङ्गैश्च राजा भवति मुह्यतः” ॥ मनु । ७ । १३० ।

(२) तेजोवत्त्वं सत्त्ववशा प्रभावः प्राप्तकालता ।

अष्टादश गुणानेतामृषस्य मुनयो विदुः ।

कुलं शीतं दया दानं धर्मः सत्यं हतव्रता ।

इत्यादयोऽधिकव्यस्य गुणा राज्ञोः प्रकीर्षिताः । इति दिनकरः ।

रेखामात्रमपि क्षुणादामनोर्वर्त्मनः परम् ।
 न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ १७ ॥
 प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो वलिमग्रहीत् ।
 सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

दिभिः कुलशीलदाक्षिण्यादिभिश्च सः दिलीपः उपजीविनाम्
 आश्रितानां यादोभिः जलजीवैः “यादांसि जसजन्तवः” इत्य-
 मरः । रत्नैश्च अर्णवः इव अष्टप्यः अनभिभवनीयश्च अभिगम्य
 आययणीयश्च बभूव ॥ १६ ॥

रेखामात्रमिति । नियन्तुः शिचकस्य सारथेय तस्य दिली-
 पस्य सम्बन्धिन्यः नेमौनां चक्रधाराणां वृत्तिः इव वृत्तिः व्यापारः
 यासां ताः । “चक्रधारा प्रधिर्नेमिः” इति यादवः । “चक्रं
 रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमान्” इत्यमरः ।
 प्रजाः आमनोः मनुम् आरभ्य इत्यभिविधिः, पदद्वयञ्चैतत् समा-
 सस्य विभासितत्वात् । क्षुणात् अभ्यस्तात् प्रहताश्च वर्त्मनः
 आचारपङ्क्तिः अध्वनय परम् अधिकम् इतस्ततः इत्यर्थः । रेखा
 प्रमाणम् अस्मिन्निति रेखामात्रं रेखाप्रमाणम् ईपदपौत्यर्थः ।
 प्रमाणे ह्यसजित्यादिना मात्राचमत्ययः । परशब्दविशेषणञ्चै-
 तत् । न व्यतीयुः न अतिक्रान्तवत्यः । कुशलसारथिप्रेषिता
 रथनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्वक्षुण्णमार्गं न जहुरिति भावः ॥ १७ ॥

प्रजानामिति । सः राजा प्रजानां भूत्यै अर्थाय भूत्यर्थं
 हृदार्थम् एव । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वस्तिष्ठतां च वक्तव्या,

सेना परिच्छदस्तस्य हयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिमौर्वी धनुषि चातता ॥१६॥

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्कितस्य (१) च ।

ग्रहणक्रियाविशेषणञ्चैतत् । ताम्यः प्रजाम्यः बलिं पठांयरूपं(२)
करम् अपह्रीत् । “भागधेयः करो बलिः” इत्यमरः । तथाहि
रविः, सहस्रं गुणाः यस्मिन् कस्मिन् तत् यथा तथा सहस्रगुणं
सहस्रधा उत्सृष्टुं दातुम् । उत्सर्जनक्रियाविशेषणञ्चैतत् ।
रसम् अम्बु आदत्ते गृह्णाति । “रसो गन्धे रसे स्वादे तिक्तादौ
विपरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे” इति
विश्वः ॥ १८ ॥

सम्प्रति बुद्धिशैथिल्यसम्पन्नस्य तस्य अर्थसाधनेषु परानपेक्षत्व-
माह, सेनेति । तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गबलं परिच्छाद्यते अनेन
इति परिच्छदः उपकरणं बभूव कवचामरादितुल्यमभूदि-
त्यर्थः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययः, ह्यदेर्घेऽङ्गुपसर्ग-
स्येति उपधाङ्गस्यः । (३) अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं हयम् एव
शास्त्रेषु अकुण्ठिता अव्याहता बुद्धिः, व्यापृता इत्यपि पाठः ।
धनुषि चातता आरोपिता मौर्वी ज्या च । “मौर्वी ज्या शिञ्जिनी
गुणः” इत्यमरः । नीतिपुरःसरमेव तस्य शैथिल्यमभूदित्यर्थः ॥१६॥

राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह, तस्येति । संवृत-

(१) “गूढाकारं गुह्यपमिश्रितं यस्य तथा” इति दिनकरः ।

(२) “पञ्चमङ्गल आदेवो राज्ञो पशुहिरण्ययोः ।

॥ धान्यानामष्टमो भागः पठो दादमएव वा ॥” मनुः १०।१३ ।

(३) यथा सेनापरिच्छद इत्येकं पदम् । परिच्छाद्यते अनेनेति परिच्छत् । करणे
ङिप् । सेना परिच्छत् यस्य तथोक्तस्य ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥२०॥

जुगोपात्मानमवस्ती भेजे धर्ममनातुरः (१) ।

अगृधुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

मन्त्रस्य गुप्तविचारस्य । “वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः” इत्यमरः । श्लोकहर्षादिचुचकोऽशुकटीमुखरागादिः आकारः, इङ्गितं वेष्टितं हृदयगतविकारः वा । “इङ्गितं हृदतो भावो वहिराकार आकृतिः” इति सज्जनः । गूढे आकारेङ्गिते यस्य, स्वभावचापलात् आत्मपरम्परया (२) मुखरागादिलिङ्गैः वा अद्वतीयगानिमित्तस्य तस्य, प्रारम्भस्ते इति प्रारम्भाः सामादुःपायप्रयोगाः । प्रागित्यव्ययेन पूर्वजन्म उच्यते, तत्र भवाः प्राक्तनाः । सायञ्चित्यादिना व्युत्पत्त्ययः । संस्काराः पूर्वकर्मवासनाः इव फलेन कार्येण अनुमेयाः अनुमातुं योग्याः आसन् । अत्र याज्ञवल्क्यः, “मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरचितम् । कुर्यात् यथा तत्र विदुः कर्मणामाफयोदयात् इति ॥ २० ॥

सम्प्रति सामादुःपायान् विनैव आत्मरचादिकं कृतवानित्याह, जुगोपेति । अवस्तुः अभूतः सन् । “वस्ती भीरुभीरुका-भीरुकाः” इत्यमरः । आसोपाधिम् अन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेव आत्मानं शरीरं जुगोप रक्षितवान् । अनातुरः अरुग्णः एव धर्मं मुक्तं भेजे अर्जितवान् इत्यर्थः । अगृधुः अगर्धनशीलः एव चर्यम् आददे स्वीकृतवान् । गृध्रस्तु गर्धनः ।

(१) “(१) जौष दीवताभक्त” इति शाकदर्मनादुक्तं भेजे धर्ममनातुर इति ।

(२) आत्मपरम्पर्ययस्य आत्मपरम्पर्यय इति त्विन् पाठो दृश्यते ।

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात् तस्य सप्रसवा इव ॥ २२ ॥

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृष्टनः ।

तस्य धर्मरतेरासीत् दृढत्वं जरसा विना ॥ २३ ॥

लुब्धाऽभिलाषुकस्तृणुकु समी लोलुपलोलुभौ” इत्यमरः । असि-
गृधिष्टयिचेपेकुरिति क्लृप्त्ययः । असक्तः आसक्तिरहितः एव
सुखम् अन्वभूत् ॥ २१ ॥

परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्य्यमासीदित्याह
ज्ञाने इति । ज्ञाने परहृत्तान्तज्ञाने सति अपि मौनं बाह्न्वियं-
मनम् । यथाह कामन्दकः, “नान्योपतापि वंचनं मौनं व्रतचरि-
ण्युता” इति । शक्तौ प्रतीकारसामर्थ्ये अपि क्षमा अपकारसहनम् ।
अत्र चाणक्यः, “शक्तानां भूषणं क्षमा” इति । त्यागे वितरणे
सति अपि श्लाघायाः विकत्यनस्य विपर्ययः अभावः । अत्राह
मनुः ‘न दत्त्वा परिकीर्त्तयेत्’ इति । इत्थं तस्य गुणाः ज्ञाना-
दयः गुणैः विरुद्धैः मौनादिभिः अनुबन्धित्वात् सहचारित्वात्,
संह प्रसवः जन्म येषां ते सप्रसवाः सोदराः इव अभूवन् विरुद्धा
अपि गुणाः तन्निन् अविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥ २२ ॥

द्विविधं दृढत्वं ज्ञानतो वयसा च, तत्र तस्य ज्ञानेन दृढत्व-
माह, अनाकृष्टस्येति । विषयैः शब्दादिभिः । ‘रूपं शब्दो गन्ध-
रसस्पर्शाश्च विषया अमी’ इत्यमरः । अनाकृष्टस्य अवशीकृतस्य,
विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृष्टनः पारम् अन्तं दृष्टवतः ।
दृष्टेः कनिष् । धर्मो रतिः यस्य तस्य राज्ञः जरसां जरया

प्रजानां विनयाधानात् रक्षणात् भरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४ ॥

स्थित्यै दण्डयतो(१)दण्ड्यान् परिणेतुः प्रसूतये(२) ।
विना । “विस्त्रसा जरा” इत्यमरः । पित्रिदादिभ्योऽङ् इति
अङ्प्रत्ययः । जराया जरसन्यतरस्यामिति जरसादेशः । वृद्धत्वं
यार्धकम् आसीत् । तस्य यूनोऽपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुण-
सम्पत्त्या ज्ञानतो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः । नायसु चतुर्विधं वृद्धत्व-
मिति कृत्वा अनाकृष्टस्येत्यादिना विग्रेषणत्रयेण वैराग्यज्ञान-
शीलवृद्धत्वान्युक्तानीत्युच्यते ॥ २३ ॥

प्रजानामिति । प्रजायन्ते इति प्रजाः जनाः । उपसर्गे च
संज्ञायाम् इति ङप्रत्ययः । “प्रजा स्यात् सन्ततौ जने” इत्यमरः ।
तासां विनयस्य शिक्षायाः आधानात् करणात् सम्मार्गप्रवर्त्त-
नात् इति यावत्, रक्षणात् भयहेतुभ्यः वाणात् आपन्निवारणात्
इति यावत्, भरणात् अवपानादिभिः पोषणात् । अपिः ससु-
चये । सः राजा पिता अभूत्, तासां पितरसु जन्महेतवः जन्म-
मात्रकर्तारः केवलमुत्पादका एवाभूवन् । जननमात्र एव
पितॄणां व्यापारः, सदा शिक्षारक्षणादिकन्तु स एव करोतीति
तस्मिन् पितृत्वव्यपदेशः । आहुश्च, ‘स पिता यसु पोषकः’
इति ॥ २४ ॥

स्थित्यै इति । दण्डम् अर्हन्तीति दण्ड्याः । दण्डादिभ्यो

1. This is said in allusion to the mercenary spirit of the ancient law as laid down by Manu and other sages.

(१) “पुत्रार्थे क्रियते भार्या पुत्रः पितृप्रयोजनः” इति अरणात् । यदा पुत्री-
त्यादमल पितृच परिहायकमाहुः “दधं एव” इति ।

अर्घ्यकामौ तस्यास्तां धर्मं एव मनीषिणः ॥ २५ ॥

दुदोह गां(१) स यज्ञाय शस्याय मधवा दिवम् ।

सम्यद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥

यदिति यत्प्रत्ययः । “अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांचैवाप्य-
दण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥” इति
शास्त्रवचनात् । तान् दण्ड्यान् एव स्थित्वै लोकप्रतिष्ठायै दण्ड-
यतः शिष्ययतः, प्रसूतये सन्तानाय एव परिणेतुः दारान् परि-
गृह्यतः मनीषिणः विदुषः दीपज्ञस्य इति यावत् । “विद्वान्
विपयिद्दीपज्ञः सन् सुधीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी”
इत्यमरः । तस्य दिलीपस्य अर्थकामौ अयि धर्मं एव आस्तां
जातौ । अस्तेर्लङ् । अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्या-
पनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेन अनुष्ठानात् अर्थकामावपि धर्म-
शिपतामापादयन् स राजा धर्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः । आह(२)हि
गौतमः, ‘न पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्णानफलान् कुर्यात् यथा-
शक्ति धर्मार्थकामेभ्यः, तेषु धर्मोत्तरः स्यात्” इति ॥ २५ ॥

दुदोहेति । सः राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुवं दुदोह
करग्रहणेन रिक्तां चकार इत्यर्थः । मधवा देवेन्द्रः शस्याय शस्यं
वर्धयितुं दिवं स्वर्गं दुदोह दुग्धलोकात् महीलोके वृष्टिमुत्पादया-

1. It is not unlikely that the goddess earth being repre-
sented in the shape of a cow, in the Puranas when she used
to seek protection from Brahma, came to be denoted by the
word meaning originally a cow.

(२) चेति कर्त्तुं पाठः ।

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यगः ।

व्यावृत्ता यत् परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥२७॥

द्वेपरोपि सन्मतः शिष्टस्तस्यात्तस्य ययौपधम् ।

मास इत्यर्थः क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना यज्ञशस्याभ्यां चतुर्थी ।
एवम् उभौ सम्पदः विगिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां
भुवनद्वयं दधतुः पुपुयतुः राजा यज्ञैरिन्द्रलोकिम्, इन्द्रश्च उदकेन
भूलोकं पुपोष इत्यर्थः । उक्तञ्च दण्डनीती, “राजा स्वर्णान्
समाहृत्य कुर्व्यादिन्द्रमहोक्षयम् । ग्रीणितो मेघवाहस्तु महतीं
वृष्टिमावहेत्” इति ॥ २६ ॥

न किलेति । राजानः अस्मै नृपाः रक्षितुः भयेभ्यस्तातुः
तस्य राज्ञः ययः न अनुययुः किल न अनुचक्रुः खलु । ‘कृतः,
यत् यस्मात् कारणात् तस्करता चौर्यं परस्वेभ्यः परधनेभ्यः
स्वविषयभूतेभ्यः व्यावृत्ता सती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता ।
अपहृत्यान्तराभावात् तस्करशब्द एव अपहृत इत्यर्थः । (१)
अथवा “अत्यन्तासत्यपि(२) ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि” इति
न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता नतु स्वरूपतोऽस्ति इत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्वेप इति । शिष्टः जनः द्वेपः शत्रुः अपि आत्तस्य रोगिणः
‘श्रीपधं यथा श्रीपधम् इव तस्य सन्मतः अनुमतः आसीत्, दुष्टः

(१) तस्मिन् राज्ञि वस्तुधां प्राप्नोति विषयान्तराभावात् तस्करत्वजातिवाचकः तस्कर
इति शब्द एव तस्करशब्देविषयीभूत आसीत् इति टीकाकृतदक्षिणतीर्थे निर्दिष्टतार्थः । वस्तु-
तस्तु लोके तस्कर इति शब्दस्य लोपानुपपत्तेः, पञ्चामरीक एवार्थः साधीयानिति प्रतिपद्यते ।

(२) ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि । इत्यपि पाठान्तरं कचिदुच्यते ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवीरगजता ॥ २८ ॥

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।

तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥ २९ ॥

स वेलावप्रवलयं परिखीकृतसागराम् ।

अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ ३० ॥

जनः प्रियः अपि प्रेमासदीभूतः अपि, सरगजता सर्पदृष्टा अङ्गुली इव, “छिन्द्याद् बाहुमपि दृष्टात्मनः” इति न्यायात्, त्याज्यः आसीत् । तस्य शिष्ट एव बन्धुः दुष्ट एव शत्रुः इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तस्य परोपकारित्वमाह, तमिति । वेधा स्रष्टा । “स्रष्टा प्रजापतिर्वेधाः” इत्यमरः । तं दिलीपं समाधीयते अनेनेति समाधिः कारणसामग्री, महाभूतानां यः समाधिः तेन विदधे ससज्जं नूनं ध्रुवम्, इत्युत्तेजा । तथाहि, तस्य राज्ञः सर्वे गुणाः रूपरसादिमहाभूतगुणवदेव परार्थः परमयोजनम् एव एकं मुख्यं फलं येषां ते तद्योक्ताः आसन् । महाभूतगुणोपमानेन कारणगुणाः कार्ये संक्रामन्तीति न्यायः सूचितः ॥ २९ ॥

स इति । सः दिलीपः वेला समुद्रकूलानि । “वेला कूलेऽपि वारिधेः” इति विश्वः । ताः एव वप्रवलयाः प्राकार-वेष्टनानि यस्याः ताम् । “स्याच्यो वप्रमस्त्रियाम् । प्राकारो वरणः शालः प्राचीरं प्रान्ततो वृत्तिः” इत्यमरः । परितः खातं परिखा दुर्गवेष्टनं । “खातं खेयन्तु परिखा” इत्यमरः । अन्येष्वपि दृश्यंत इत्यत्र अपिशब्दात् खनेर्दप्रत्ययः । अपरिखाः

तस्य दक्षिणरूढेन नाम्ना मगधवंशजा । (१)

यत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव (२) दक्षिणा ॥ ३१ ॥

कलत्रवन्तमात्मानम् अवरोधे महत्यपि ।

परिष्ठाः सम्पद्यमानाः कृताः परिखीलताः सागराः यस्याः
ताम् । अभूततद्भावे चिः । अविद्यमानम् अन्यस्य राज्ञः शासनं
यस्याः ताम् अनन्यशासनाम् उर्वीम् (३) एकपुरीम् इव यथास
अनायासेन शासितवान् इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तस्येति । तस्य राज्ञः मगधवंशे जाता मगधवंशजा । समस्यां
जनेडं इति उपत्ययः । एतेनाभिजात्यमुक्तम् । दक्षिणं पर-
च्छन्दानुवर्त्तनम् । “दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्त्तिषु”
इति शाश्वतः । तेन रुढं प्रसिद्धं । तेन नाम्ना, अध्वरस्य यज्ञस्य
दक्षिणाया यत्नी इव सुदक्षिणा इति प्रसिद्धा यत्नी आसीत् ।
अत्र श्रुतिः, “यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अध्वरस” इति दक्षि-
णाया दक्षिणं नाम ऋत्विजो दक्षिणत्वप्रापकत्वं, “ते दक्षन्ते
दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति श्रुतेः” ॥ ३१ ॥

कलत्रवन्तमिति । वसुधाधिपः अवरोधे अन्तःपुरवर्गे महति
शक्ति अपि मनस्विन्या दृढचित्तया पतिचित्तानुवृत्त्यादिनिर्बन्ध-
समया इत्यर्थः । तया सुदक्षिणया लक्ष्म्या च आत्मानं कलत्र-

1. “Magadha was the ancient name of southern Behar, or that part of Behar which is to the south of the Ganges, between Bengal and the Karmanasa, and watered by the lower Sona.”

(१) भरतीः कौटिल्यराजकात् मगधवंशजात् पत्नी । यो हि न कुटिलः, सरसः,
वाधाहीन इति यावत्, सोऽध्वरस्येनाभिधीयते ।

(२) उर्वीं इत्येव उर्वीगुणवाचकादीप् ।

तया मेने मनस्विना लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥३२॥

तस्यामात्मानुरूपायाम् आत्मजन्मसमुत्सुकः ।

विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ ३३ ॥

सन्तानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।

तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिचिपे(१) ॥ ३४ ॥

अयाम्भर्त्त्रा विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।

वन्तं भार्यावन्तं मेने । “कलत्रं शोणिभार्ययोः” इत्यमरः ।

वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥ ३२ ॥

तस्यामिति । सः राजा आत्मानुरूपायां तस्यां आत्मनः

जन्म यस्य अस्मै आत्मजन्मा पुत्रः तस्मिन् समुत्सुकः यदा आत्मनः

जन्मनि पुत्ररूपेण उत्पत्तौ समुत्सुकः सन् । “आत्मा वै पुत्र-

नामासि” इति श्रुतेः । विलम्बितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तैः

मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेत् इत्याशाभिः कालं निनाय याप-

यामास ॥ ३३ ॥

सन्तानेति । तेन द्वितीयेन सन्तानः अर्थः प्रयोजनं यस्य

तस्मै सन्तानार्थाय विधये अनुष्ठानाय स्वभुजात् अवतारिता

प्रवरोपिता जगतः लोकस्य गुर्वी धूः भारः सचिवेषु निचिचिपे

निहिता ॥ ३४ ॥

अथेति । अथ धुरोऽवतारणानन्तरं पुत्रकाम्यया आत्मनः

(१) निपुणं चिह्नधारिणीं सार्धतः आत्मनोऽपि सहैतत्वं विरचितं नृप भव-
त्तत्पुंशः भारः इत्येति ।

तौ दम्पती(१)वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥ ३५॥

स्निग्धगम्भीरनिर्वोषम् एकं स्यन्दनमास्थितौ ।

प्राहृपेणं पयोवाहं विदुरदैरावताविव(२) ॥ ३६ ॥

पुष्येष्ट्या । काम्याच्चेति पुष्पशब्दात् काम्यच् प्रत्ययः । अपत्य-
यादिति पुष्पकाम्यघातोत्कारप्रत्ययः, ततः ठाप् तया । तौ
दम्पती जायापती । राजदन्तादिषु आयाशब्दस्य दमिति
निपातनात् साधुः । प्रयती पूती विधातारं ब्रह्माणम् अभ्यर्चय ।
“स खलु पुष्पादिभिरुपास्यते” इति मात्रिकाः । गुरोः कुल-
गुरोः वसिष्ठस्य आश्रमं जग्मतुः पुष्पप्राप्तुरपायापेक्षया इति
शेषः ॥ ३५ ॥

स्निग्धेति । स्निग्धः मधुरः गम्भीरः निर्वोषः यस्य तम् एकं
स्यन्दनं रघुं प्राहृपि भवः प्राहृपेणः । प्राहृप एण्य इति एण्य-
प्रत्ययः । तं प्राहृपेणं पयोवाहं मेघं विदुरदैरावतौ इज आस्थितौ
आरुर्द्धौ जग्मतुः इति पूर्वैण सम्यग्धः । इराः आपः । “इरा
भूयाक्सुराण्यु स्यात्” इत्यमरः । इरायान् समुद्रः तत्र भवः ऐरा-
वतः अभ्रमातङ्गः : “ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुपहृताः”
इत्यमरः । “अभ्रमातङ्गत्वाभाभ्रस्यत्वादभ्ररूपत्वात्” इति चौर-
गामी । अत एव मेघारोहणं विदुराकाहचर्यञ्च घटते । किञ्च

(१) यथा दम्पत्येवमपि पती अधिकारिणी । कदाचित् द्वेद एकरचनास्त्रीपि
दृश्यते ।

2. The elephant of Indra was produced from the ocean during its churning and is described as having his abode in the clouds and making love with Lightning.

मा भूदांश्चमपीडंति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषात्तु सेनापरिहृताविव ॥ ३७ ॥

सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेणूत्किरैर्वीतैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८ ॥ (१)

सनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

विदुत एरावतसाहचर्यादेव एरावतौ संज्ञा एरावतस्य स्त्री
एरावतीति चीरस्वामी । तथात् सुहृत्तं विदुदैरावताविवेति ।
एकरथारोहणोक्त्या कार्यसिद्धिर्बोजं दम्पत्योरत्यन्तसौमनस्यं
सूचयति ॥ ३६ ॥

मा भूदिति । पुनः किम्भूतौ दम्पतौ ? आश्रमपीडा मा
भूत् मा अस्त्विति हेतोः । माङ्गि लुङित्याशीरर्थे लुङ्, न माङ्
योग इत्यङ्गागमनिषेधः । परिमेयपुरःसरौ परिमितपरिचरौ
अनुभावविशेषात्तु तेजोविशेषात् सेनापरिहृतौ इव स्थितौ ॥ ३७ ॥

सेव्यमानाविति । पुनः कथम्भूतौ ? सुखः शीतलत्वात् प्रियः
अर्थः येषां तैः शालनिर्यासगन्धिभिः सर्जितरुनिस्यन्दनगन्धपद्भिः ।
“शालः सर्जितरुः स्मृतः” इति शाश्वतः । उक्किरन्ति विधि-
पन्ति इति उक्किराः इगुपधेत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः । पुष्प-
रेणूनाम् उक्किराः तैः आधूताः मान्दगात् ईयत् कम्पिताः वन-
राजयः यैः तैः वातैः सेव्यमानौ ॥ ३८ ॥

मन इति । रथनेमिस्वनोन्मुखैः मिषधू नियन्त्रया उवमित-

(१) श्रेयसीदध्यमान्दगाय्यं वायी दुर्घपयं कवयी वधंयनीति प्रसिद्धिः ।

पङ्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ३८॥

परस्परान्विसादृशम् अदूरोन्मिश्रतवर्त्मसु ।

मृगहन्त्रेषु पशान्तौ स्यन्दनावदृष्टिषु ॥ ४० ॥

मुखैः इत्यर्थः, शिखण्डिभिः मयूरैः द्विधा भिन्नाः (१) शुद्धविकृतभेदेन आविष्कृतावस्थायां च्युताच्युतभेदेन वा पङ्जः द्विविधः तस्माद्विज्ञात् केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते, अतएवाह पङ्जसंवादिनीरिति, पङ्गव्यः स्थानेभ्यः जातः पङ्जः । तदुक्तम्, “नासा कण्ठसुरस्तालुजिह्वादन्ताय संस्पृशन् । पङ्गव्यः संस्त्रायते यस्मात् तस्मात् पङ्ज इति स्मृतः ।” स च तन्त्रीकण्ठजस्या स्वरपिशेयः । “निषादपंभगान्धारपङ्जमध्यमधैवताः । पञ्चमर्थत्यम्बी सप्त तन्त्रीकण्ठोरित्यताः स्वराः” इत्यमरः । पङ्जेन संवादिनीः सदृशीः । तदुक्तं मातङ्गेन, “पङ्जेन मयूरो वदति” इति । मनोऽभिरामाः मनसः प्रियाः के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्ति इति केकाः मयूरवाण्यः । “केका वाणी मयूरस्य” इत्यमरः । ताः केकाः शृण्वन्ती इति श्लोकार्थः ॥ ३८ ॥

परस्पररेति । विग्रहात् अदूरं समीपं यथा भवन्ति तथा उन्मिश्रतं वर्त्म यैः तेषु स्यन्दनावदृष्टिषु स्यन्दने रये आवहा प्रामाद्विज्ञा दृष्टिः नैवं यैः तेषु । “दृग्दृष्टिनेवलोचनवस्तुर्नयनाम्भकेषणाचीणि” इति हनायुधः । कौतुकवगाद्रयामक्तदृष्टिषु इत्यर्थः । शृण्वन् मृगाय । पुमान् श्रियेस्त्विकगेयः । तेषां हन्त्रेषु मिथुनेषु । “दूरीपुंशो मिथुनं हन्तम्” इत्यमरः । पर-

श्रेणीवन्मादितन्वद्भिः अस्तम्भां तोरणस्रजम् ।

“सारसैः कलनिर्झादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥

पवनस्यानुकूलत्वात् प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।

“रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैः अस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥

सराक्षां सादृश्यं पश्यन्तौ । इन्द्रशब्दसामर्थ्यात् नृगीषु सुदक्षि-
णाक्षिसादृश्यं दिलीपः, दिलीपाक्षिसादृश्यं नृगीषु सुदक्षिणा,
इत्येवं विवेक्तव्यम् ॥ ४० ॥

श्रेणीति । श्रेणीवन्मात् पंक्तिबन्धनात् हेतोः अस्तम्भाम्
आधारस्तम्भरहितां तोरणं वहिर्द्वारम् । “तोरणोऽस्त्री वहि-
र्द्वारम्” इत्यमरः । तत्र या स्रक् विरच्यते तां तोरणस्रजं वित-
न्वद्भिः कुर्वद्भिः इव इत्यर्थः । उल्लेखाव्यञ्जकेवशब्दप्रयोगाभा-
वेऽपि गम्योत्प्रेक्ष्यम् (१) । कलनिर्झादैः अत्यन्तमधुरध्वनिभिः
सारसैः पक्षिविशेषैः करणैः क्वचित् उन्नमिताननौ । “सारसी
मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराक्षयः” इति यादवः ॥ ४१ ॥

पवनस्येति । प्रार्थनासिद्धिशंसिनः अनुकूलत्वात् एव मनो-
रथसिद्धिसूचकस्य पवनस्य अनुकूलत्वात् गन्तव्यदिगभिमुखत्वात्,
तुरगोत्कीर्णैः रजोभिः अस्पृष्टाः अलकाः देव्याः, वेष्टनम् उष्णी-
पश्च रात्रः, ययोः तौ तद्योक्तौ । “शिरसा वेष्टनयोभिना सुतः”
इति वक्ष्यति ॥ ४२ ॥

(१) तदुक्तं साहित्यदर्पणे । “अवेत् सप्यावनीतूर्मे चा प्रकृतस्य परात्मना । बाष्पा
प्रतोयमात्रा सा प्रथमं द्विविधा भवति । बाष्पेणादिप्रथमे स्नादप्रथमे परा पुनः” इति ।

सरसीध्वरविन्दानां वीचिविचोभशीतलम् ।
 आमोदमुपजिघ्रन्तौ खनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥
 ग्रामेष्व्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।
 अमोघाः प्रतिगृह्णन्तौ अर्घ्यानुपदमाशिपः ॥ ४४ ॥
 हैयङ्गवीनमादाय घोषहृद्धानुपस्थितान् ।

सरसीध्वरिति । सरसीषु वीचिविचोभशीतलम् कर्मिसङ्घ-
 टनेन शीतलं खनिःश्वासम् अनुकर्त्तुं शीतलमस्येति खनिःश्वासा-
 नुकारिणम्, एतेन तयोरुल्लृष्टस्त्रीपुंसजातीयत्वमुक्तम् । अरवि-
 न्दानाम् आमोदम् (गन्धम्) उपजिघ्रन्तौ घ्राणेन गृह्णन्तौ ॥ ४३ ॥
 ग्रामेष्विति । आत्मविसृष्टेषु स्वदत्तेषु यूपः नाम संस्कृत-
 पशुबन्धनाय दारुविशेषः, यूपाः एव चिह्नानि येषां तेषु ग्रामेषु
 अमोघाः सफलाः यज्वनां विधिनेष्टवताम् । “यज्वा तु विधि-
 नेष्टवान्” इत्यमरः । सुयजोर्द्विनिविति द्विनिप्रत्ययः । आशिपः
 आशीर्षादान् अर्घः पूजाविधिः तदर्थं द्रव्यम् अर्घ्यम् । पादा-
 र्षाभ्याञ्चेति यत्प्रत्ययः । “पट् तु त्रिविधमर्घार्थे पादं पादाय
 वारिणि” इत्यमरः । अर्घ्यस्य अनुपदम् अन्वक् अर्घ्यस्वीकारा-
 नन्तरम् इत्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तौ स्वीकुर्वन्तौ । पदस्य पद्यात्
 अनुपदम् । पद्यादर्थेऽव्ययीभावः । “अन्वगन्वचमनुगेऽनुपदं
 क्लीवमप्ययम्” इत्यमरः ॥ ४४ ॥

हैयङ्गवीनमिति । ह्यस्तन-गोदोहोद्भवं घृतं हैयङ्गवीनम् ।
 घः पूर्वे दुर्भावम् । “तश्च हैयङ्गवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं

नामधेयानि पृच्छन्ती वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥४५॥

काप्यभिख्या तयोरोसीत् व्रजतोः शुद्धवेपयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ४६ ॥

तत्तद्भूमिपतिः पत्नैः दर्शयन् प्रियदर्शनः ।

अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥४७॥

घृतम्" इत्यमरः । हैयङ्गवीनं संज्ञायामिति निपातः । तत्
सद्योघृतम् आदाय उपस्थितान् घोषहृद्धान् । "घोष आभीर-
पत्नी स्यात्" इत्यमरः । यन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि
पृच्छन्ती । दुष्टाचित्यादिना पृच्छतेर्हि कर्म कत्वम् । कुण्डम् ॥४५॥

कापीति । व्रजतोः गच्छतोः शुद्धवेपयोः उन्वस्त्रनेपथ्ययोः
तयोः सुदक्षिणादिसौपयोः हिमनिर्मुक्तयोः चित्राचन्द्रमसोः इव
योगे सति का अपि अनिर्वाच्या अभिख्या गोभा आसीत् ।
"अभिख्या नामगोभयोः" इत्यमरः । आतयोपसर्गे इत्यङ्-
प्रत्ययः । चित्रा(१) नक्षत्रविशेषः शिशिरापगमे चैत्रां चित्रा-
पूर्णचन्द्रमसोरिवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्तदिति । प्रियं दर्शनं स्वकर्माकं यस्य असौ प्रियदर्शनः
दर्शनीयः इत्यर्थः । भूमिपतिः पत्नैः तत् तत् अद्भुतं वस्तु
दर्शयन् लङ्घितम् अतिवाहितम् अपि अध्वानं न बुबुधे न ज्ञात-
वान् । बुधः सौम्यः (२) उपमा उपमानं यस्य इति विग्रहः ।

1. The name of a lunar mansion spica virginis.

(१) गोमया चन्द्रस्य अपत्यं पुमान् इति शेषः बुधश्च इत्यर्थः ।

स दुष्प्राप्यशाः प्रापत् आश्रमं श्रान्तवाहनः ।

सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८ ॥

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।

पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्गातैस्तपस्त्रिभिः ॥ ४९ ॥

इदंविशेषणं तत्तद्दर्शयन्नित्युपयोगितयैवास्य आदृत्यसूच-
नार्थम् ॥ ४७ ॥

स इति । दुष्प्राप्यशाः दुष्प्रापम् अन्यदुर्लभं यशः यस्य सः
तथोक्तः, श्रान्तवाहनः दूरोपगमनात् क्षान्तयुग्यः, महिष्याः सखा
महिषीसखः । राजाहःसखिभ्यष्टच् इति टच्प्रत्ययः । सहा-
यान्तरनिरपेक्ष इति भावः । सः राजा सायं सायंकाले संय-
मिनः नियमयतः तस्य महर्षेः वसिष्ठस्य आश्रमं प्रापत् प्राप ।
उपादित्वात् अङ् ॥ ४८ ॥

तमाश्रमं विशिनष्टि वनान्तरादिति । वनान्तरात् अन्य-
स्मात् वनात् उपावृत्तैः प्रत्यावृत्तैः समिधश्च कुशाश्च फलानि च
आवृत्तुं शीलं येषाम् इति समित्कुशफलाहराः तैः आदि-
ताच्छीले इति हरतेराङ्पूर्वात् अच्प्रत्ययः । अदृश्यैः दर्शना-
योग्यैः अग्निभिः वैतानिकैः प्रतुष्याताः प्रतुष्टताः तैः तपस्त्रिभिः
पूर्यमाणम् । प्रोष्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रतुष्या-
न्तीति श्रुतेः । यथाह, “कामं पितरं प्रोषितं पुत्राः प्रत्या-
धावन्ति एवमेतमग्नयः प्रत्याधावन्ति सशकलान् दारुनिवा
हरन्” (१) इति ॥ ४९ ॥

आकीर्णमृपिपत्नीनामुटजहाररोधिभिः ।

अपत्यैरिव (१) नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५० ॥

सेकान्ते मुनिकन्याभिः तत्क्षणे विभक्तवृक्षकम् ।

विश्वासाय विहङ्गानाम् आलवालाम्बुपायिनाम् ॥ ५१ ॥

आतपात्ययसंचिप्तनीवारासु निपादिभिः ।

आकीर्णमिति । नीवाराणां भागः एव भागधेयः अंगः, रूपनामभागेभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्य इति सूत्रात् स्वाभिधेये धेयप्रत्ययः । तस्य उचितैः अत एव उटजानां पर्णशालानां द्वारोधिभिः द्वारोधकैः मृगैः मृपिपत्नीनाम् अपत्यैः इव आकीर्णव्याप्तम् ॥ ५० ॥

सेकान्ते इति । सेकान्ते वृक्षमूलवेचनावसाने मुनिकन्याभिः सेक्त्रीभिः आलवालेषु जलाधारप्रदेशेषु यत् अम्बु तत्पायिनाम् । “स्यादालवालमावालमावापः” इत्यमरः । विहङ्गानां पक्षिणां विश्वासाय विश्रम्भाय । “समौ विश्वासविश्रम्भौ” इत्यमरः । तत्क्षणे सेकक्षणे उविभक्ताः वृक्षकाः वृक्षहन्ताः यस्मिन् तम् । वृक्षार्थे कप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

आतपेति । आतपस्य अत्यये अपगमे सति संचिप्ताः रागी-
कृताः नीवाराः वृणधान्यानि यासु तासु । “नीवारास्तृणधा-

in the forest and are welcomed by them as children welcome their fathers when they return home from sojourn furnished with good provisions.

(१) कुलं न पतति अमेन इति अपत्यं (अ + पत + य) यहा अपत्यशब्दात् अपत्य-
येन सिद्धं । अपत्यमिति कुलाद्भवतीति अपत्यमिति अमात्यादिपदवत् सिद्धमिति
महर्षिः ।

सृगैर्वर्त्तितरोमन्थम् उटजाङ्गनभूमिषु ॥ ५२ ॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः अतिथीनाग्रमोन्मुखान् ।

पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ॥ ५३ ॥

अथ यन्तारमादिशा धुर्यान् विश्रामयेति सः ।

तामवारोहयेत् पत्नीं रथादवततार च ॥ ५४ ॥

न्यानि" इत्यमरः । उटजानां पर्णशालानाम् अङ्गनभूमिषु चत्वर-
भागेषु चत्वरस्थानेषु वा "पर्णशालोत्तजोऽस्त्रियाम्" इति, "अङ्गनं
चत्वरजिरे" इति च अमरः । निपादिभिः उपविष्टैः सृगैः
वर्त्तितः निष्यादितः रोमन्थः चर्वितचर्वणं यस्मिन् आग्रमे
तम् ॥ ५२ ॥

अभ्युत्थितेति । अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः होमयोग्याः
इत्यर्थः । "समिधे ऽग्नावाहुतीर्जुहोति" इति वचनात् । तेषाम्
अग्नीनां पिशुनैः सूचकैः पवनोद्धूतैः आहुतिगन्धः येषाम्
अस्तीति आहुतिगन्धिनः तैः धूमैः आग्रमोन्मुखान् अतिथीन्
पुनानं पवित्रीकुर्वाणम् ॥ ५३ ॥

अथेति । अथ आग्रमप्राप्त्यनन्तरं सः राजा यन्तारं सारथिं
धुरं यच्छन्ति धुर्याः युग्माः । धुरोयद्दृक्काविति यत्प्रत्ययः ।
"धूर्यंते धुर्यधोरयधुरीणाः सधुरन्धराः" इत्यमरः । धुर्यान्
रथाग्नान् विश्रामय विनीतग्रमान् कुरु इति आदिश्व आज्ञाप्य
तां पत्नीं रथात् अवारोहयत् अवतारितयान् स्वयञ्च अवत-
तार । विश्रामयेति ऋग्वेदादौ जनीजृषितिमित्वे मित्तां ऋषः ।

तस्मै सभ्याः सभाय्याय गोप्ते गुप्ततमेन्द्रियाः ।

अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥ ५५ ॥

विधेः सायन्तनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।

अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६ ॥

इति ऋषः । दीर्घपाठे मितां ऋष इति सूत्रे वा चित्तविरागे
इत्यतीवेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् ऋषाभाव इति
वृत्तिकारः ॥ ५४ ॥

तस्मै इति । सभायां साधवः सभ्याः । सभायां यत् इति
यप्रत्ययः । गुप्ततमेन्द्रियाः अत्यन्तनियमितेन्द्रियाः मुनयः सभा-
य्याय गोप्ते रक्षकाय नयः शास्त्रम् एव चक्षुः तत्त्वावेदकं प्रमाणं
यस्य तस्मै नयचक्षुषे अत एव अर्हते प्रशस्ताय पूज्याय इत्यर्थः ।
अर्हः प्रशंसायामिति शब्दप्रत्ययः । तस्मै राज्ञे अर्हणां पूजां
चक्रुः । “पूजानमस्यापचितिः सपर्यार्चाहर्हणाः सभाः” इत्य-
मरः ॥ ५५ ॥

विधेरिति । स राजा सायन्तनस्य सायम्भवस्य । सायश्चिर-
मित्यादिना व्युत्पत्त्ययः । विधेः जपहोमाद्यनुष्ठानस्य अन्ते
अवसाने अरुन्धत्या अन्वासितं पयात् उपवेशनेन उपमेवितम् ।
कर्म्मणि ऋः, उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम् । अन्वास्ये नामित्यादि-
बदुपपद्यते । तपोनिधिं वसिष्ठं स्वाहया स्वाहादेव्या । “अथा
आयो स्वाहा च हुतभुक्प्रिया” इत्यमरः । अन्वासितं हवि-
र्भुजम् इव ददर्श । “समित्पुष्पकुयाम्बुसुदवाप्ततपायिकः ।
जपं होमश्च कुर्वाणो नाभियायो द्विजो भवेत् ॥” इति अनुष्ठा-

तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।

तौ गुरुगुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७ ॥

तमातिथ्याक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।

पप्रच्छ कुशलं राज्ञे राज्ञाश्रममुनिं मुनिः ॥ ५८ ॥

नस्य मध्ये अभिवादननिषेधाद्विधेरस्ते ददर्शेत्युक्तम् । अन्वासित-
श्चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तं न तु कर्माङ्गत्वेन, विधेरस्ते इति
कर्म्मणः समात्यभिधानात् ॥ ५६ ॥

तयोरिति । मागधी मगधराजपुत्री राज्ञो सुदक्षिणा
राजा च तयोः अरुन्धतीवसिष्ठयोः पादान् जगृहतुः । “पादः
पदद्विचरणोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । पादग्रहणमभिवादनम् ।
गुरुपत्नी गुरुस कर्त्तारौ सा च स च तौ सुदक्षिणादिलीपौ
कर्म्मभूतौ प्रीत्या हर्षेण प्रतिननन्दतुः आशीर्वादादिभिः सभा-
वयासक्तुः इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तमिति । मुनिः अतिथ्यर्थम् आतिथ्यम् । अतिथेर्जगृहति
अप्रत्ययः । आतिथ्यस्य क्रिया तया शान्तः रघुक्षोभेण यः
परिश्रमः सः यस्य सः तं तद्योक्तं राज्यम् एव आश्रमः तत्र मुनिं
मुनितुल्यम् इत्यर्थः । तं दिलीपं राज्ये कुशलं पप्रच्छ । पृच्छ-
तेषु द्विकर्मकत्वमित्युक्तम् । यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादि-
प्यन्तर्गतत्वाद्वाजकर्म्मवचनः (१) तथाप्यत्र समाङ्गवचनः “उपपन्नं
ननु गियं मत्तम्वहेयु” इति उत्तरविरोधात् । तथाह मनुः,

(१). “पद्मनपुरीडिगादिभ्यो यङ्” इति श्रुतेः राजमन्त्रात् राज्ञो कर्म इत्यर्थं
तम् । मयाप्यत्र समाङ्गादधीत्यं, समाङ्गरूपः कल्प्यते इति ।

अथाथर्वनिधेस्तस्य(१) विजितारिपुरः पुरः ।

अर्थ्यामर्थपतिर्वाचम् आददे वदतां वरः ॥ ५६ ॥

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वर्गेषु यस्य मे ।

“स्वाम्यमात्यपुरं राष्ट्रं कीपदण्डौ तथा सुहृत् । सप्तैतानि
समस्तानि लोकेऽस्मिन् राज्यमुच्यते” इति । तत्र, “ब्राह्मणं
कुशलं पृच्छेत् चक्षवन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य
शूद्रमारोग्यमेव च ॥” इति मनुवचने सत्यपि तस्य राष्ट्रो महा-
नुभावत्वात् ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसन्धेयम्
अत एवोक्तं राज्यायममुनिमिति ॥ ५८ ॥

अथेति । अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरः विजितशत्रु-
नगरः वदतां वक्तॄणां वरः श्रेष्ठः । यतश्च निर्धारणमिति दृष्टौ ।
अर्थपतिः राजा अथर्वणः अथर्ववेदस्य निधेः तस्य मुनेः पुरः अग्ने
अर्थ्याम् अर्थात् अनपेताम् । “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत” इति
यत्प्रत्ययः । वाचम् आददे वक्तुम् उपक्रान्तवान् इत्यर्थः । अथर्व-
निधेरित्यनेन पुरोहितकल्याभिन्नत्वात् प्रकृतकार्यनिर्व्वाहकत्वं
मुनेरस्तीति सूच्यते । यथाह कामन्दकः, “त्रय्याश्च दण्डनीत्याश्च
कुशलः स्यात् पुरोहितः । अथर्वविहितं कुर्यात् नित्यं शान्तिक-
पौष्टिकम्” । इति ॥ ५८ ॥

उपपन्नमिति । हे गुरो सप्तसु अङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु ।

(१) अथर्वनिधेः अथर्ववेदाभिप्रेत्य; अथर्वनिधिपदेन दुरितोपशमनमिति-
शान्तिकपौष्टिकप्रदीपत्वं द्योत्यते इति दिनकरः । यथापि नित्यवरायां ।

पुरोहितश्च कुर्यात् दैवशुभमुदितोदितम् ।

दण्डनीत्याश्च कुशलं यथार्थाङ्गिपथे तथेति ।

दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम् ॥ ६० ॥

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैः दूरात् प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिशन्त इव मे दृष्टलक्ष्मिदः शराः ॥ ६१ ॥

“स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवलानि च । सप्ताङ्गानि” इत्यमरः । शिवं कुशलम् उपपन्नं ननु युक्तम् एव । ननु अवधारणे । “प्रश्नावधारणानुष्ठानमयामन्त्रणे ननु” इत्यमरः । कथम् ? इत्यत्राह, यस्य मे दैवीनां देवेभ्यः आगतानां दुर्भिक्षादीनां, मानुषीणां मनुष्येभ्यः आगतानां चौरभयादीनाम् । उभयत्रापि तत आगत इत्यण्, टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । आपदां व्यसनानां त्वं प्रतिहर्त्ता वारयिता असि । अत्राह कामन्दकः, “हुताग्नीनो जलं व्याधिः दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः । आयुक्तकेभ्यः (१) चौरैभ्यः परेभ्यो राज-वत्सभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम्” ॥ ६० ॥

तव मानुषापत्यतीकारमाह, तवेति । दूरात् परीक्षे एव प्रशमितारिभिः, मन्त्रान् कृतवान् मन्त्रकृत् “सुकर्मपापमन्त्र-मुष्णेषु कृत्वा” इति क्तिप् । तस्य मन्त्रकृतः मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयोक्तुः वा तव मन्त्रैः कर्त्तृभिः दृष्टं प्रत्यक्षं यत् लक्ष्यं तन्मात्रं भिन्दन्ति, इति दृष्टलक्ष्मिदः मे शराः प्रत्यादिशन्ते इव, वयमेव समर्याः किमेभिः पिष्टपेपकैरिति निराक्रियन्ते इव इत्यु-पेक्षा । “प्रत्यादेशो निराकृतिः” इत्यमरः । त्वामन्त्रसाम-र्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ॥ ६१ ॥

हविरावर्जितं होतः त्वया विधिवदग्निषु ।

वृष्टिर्भवति शस्यानाम् अवग्रहविशोषिणाम् ॥ ६२ ॥

पुरुषायुषजीविनाः निरातङ्गा(१) निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्तद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३ ॥

सम्पत्तिरद्वैतिकापन्नतीकारमाह, हविरिति । हे होतः । त्वया विधिवत् अग्निषु आवर्जितं प्रक्षिप्तं हविः आग्न्यादिकं कर्त्तुं अवग्रहः वर्षप्रतिबन्धः । अवे ग्रही वर्षप्रतिबन्ध इति अञ् प्रत्ययः । “वृष्टिर्वर्षं तदिषातेऽवग्राह्यग्रही समौ” इत्यमरः । तेन विशोषिणां विशुष्यतां शस्यानां वृष्टिः भवति वृष्टिः रूपेण शस्यान्युपजीवयतीति भावः । अत्र मनुः, “अग्नौ दत्ताहुतिः सम्यक् आदित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ।” इति ॥ ६२ ॥

पुरुषेति । आयुः जीवितकालः पुरुषस्य आयुः पुरुषायुषं वर्षयतम् इत्यर्थः । “शतायुषं पुरुषः” इति श्रुतेः । अचतुरादिसूत्रेण अचप्रत्ययान्तो निपातः । मदीयाः प्रजाः पुरुषायुषं जीवन्ति इति पुरुषायुषजीविन्यः निरातङ्गाः निर्भयाः । “आतङ्गो भयमायङ्गा” इति हलायुधः । निरीतयः अतिवृथादिरहिताः इति यत्, तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव व्रताध्ययनसम्पत्तिः एव हेतुः । “व्रताध्ययनसम्पत्तिः इत्येतत् ब्रह्मवर्चसम्” इति हलायुधः । ब्रह्मणः वर्चः ब्रह्मवर्चसम् । “ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इति अचप्रत्ययः । “अतिवृष्टिरनावृष्टिः

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।

सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥

किन्तु बध्नां तवैतस्याम् अदृष्टसदृशप्रजम् ।

न मामवति सद्दीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥

नूनं मत्तः परं वंशगाः पिण्डविक्लेददर्शिनः ।

मूषिकाः शलभाः शुकाः (१) । अत्यासवाय राजानः पङ्केता
इतयः स्मृताः । इति कामन्दकः ॥ ६३ ॥

त्वयेति । ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा
त्वया एवम् उक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्य अनुध्यायमानस्य अतः
एव निरापदः व्यसनहीनस्य मे सम्पदः सानुबन्धाः अनुस्यूताः
अविच्छिन्नाः इति यावत् कथं न स्युः ? स्युरेव इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

सम्प्रति आगमनप्रयोजनमाह, किन्त्विति । किन्तु तव
एतस्यां बध्नां सुपायाम् । “बधूर्जाया सुपा स्त्री च” इत्यमरः ।
अदृष्टा सदृशी अनुरूपा प्रजा येन तं मां सद्दीपा अपि रत्नानि (२)
सूयते इति रत्नसूः अपि । सखूडिपेत्यादिनां किप् । मेदिनी
न अवति न प्रीणाति । अवधातुः रक्षणगतिमीत्याद्यर्थेषु उप-
देगात् अत्र प्रीयते । रत्नसूरपीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुनरत्नमेव
प्राप्यमिति सूचितम् ॥ ६५ ॥

तदेव प्रतिपादयति, नूनमिति । मत्तः परं मदनन्तरम् ।

(१) पक्ष इति वा पाठः ।

(२) रत्नानि जातिवेदकेभ्यः एते रत्नम् । तद्वत् जातो जातो यद्वत् तद्वत् तद्वत् इति ।
वन्द्ये इति ।

न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६ ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।

पयः पूर्वेः स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुजाते ॥ ६७ ॥

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः (१) ॥ ६८ ॥

पञ्चम्यास्तसिल् । पिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डदानविच्छेदम्

उत्प्रेक्षमाणाः वंशोद्भवाः वंशाः पितरः, स्वधा इत्यव्ययं पितृ-

भोज्यं वर्तते, तस्य संग्रहे तत्पराः आसक्ताः सन्तः यावत् पितृ-

कर्म्मणि । “पितृदानं निवापः स्यात् यावत् तत्कर्म्म शास्त्रतः”

इत्यमरः । प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनः न भवन्ति नूनं सत्यम् ।

“कामं प्रकामं पर्याप्तम्” इत्यमरः । निर्धना ह्यापन्नं किय-

दपि संगृह्णतीति भावः ॥ ६६ ॥

मत्परमिति । मत्परं मदनन्तम् । अन्यारादित्यादिना

पञ्चमी । दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा मया आवर्जितं दत्तं पयः पूर्वेः

पितृभिः स्वनिःश्वासैः दुःखजैः कवोष्णम् ईषदुष्णं यथा तथा

उपभुज्यते नूनमिति तर्कः । कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः ।

“कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति” इत्यमरः ॥ ६७ ॥

सोऽहमिति । इज्या यागः । व्रजयजोर्भावे कवविति कथप्-

प्रत्ययः । तथा विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः प्रजालोपेन सन्तत्य-

भावेन निमीलितः कृतनिमीलनः सः अहं लोच्यते इति लोकः

(१) “गिरं मदपिच्छीकृत्स्नं हृद्यं ये यत्र पश्यन्ति, सात्र तेषां प्राप्ती, तेषां च
वामभाग एव मेघः । अतः सर्वेषां सर्वदा मेघरत्नरएव । दक्षिणभागे च स्त्रीका-

लोकान्तरसुखं पुण्यां तपोदानसमुद्भवम् ।

सन्ततिः शुद्धवंशा हि परत्रेह च शर्मणे ॥ ६६ ॥

न लोच्यते इति अलोकः लोकश्च अलोकश्च अत्र स्तः इति, लोक-
श्चासौ अलोकश्चेति वा लोकालोकः चक्रवालः अचलः इव ।
लीकालोकश्चक्रवालः इत्यमरः । प्रकाशते इति प्रकाशश्च देव-
र्णविमोचनात्, न प्रकाशते इति अप्रकाशश्च पितृणाविमो-
चनात् । यथायच् । अस्मीति शेषः । लोकालोकोऽपि अन्तःसूर्य-
सम्पर्कात् वहिस्तमोव्याप्तश्च प्रकाशश्चाप्रकाशश्चेति मन्त-
व्यम् ॥ ६८ ॥

ननु तपोदानादिसम्पन्नस्य किमपत्यैरित्यवाह, लोकान्त-
रिति । समुद्भवति अस्मादिति समुद्भवः कारणं तपोदाने समु-
द्भवः यस्य तत् तपोदानसमुद्भवं यत् पुण्यं तत् लोकान्तरे पर-
लोके सुखं सुखकरं, शुद्धवंशे भवा शुद्धवंशा सन्ततिः हि परत्र
परलोके इह च लोके शर्मणे सुखाय “शर्मन्मातसुखानि च”
इत्यमरः । भवतीति शेषः ॥ ६८ ॥

लोकाश्चतस्रः । तस्मादुपरिष्ठा हिमि सदा रात्रिः दक्षिणस्ता च सदा दिनम्” इति ।
See Wilson's Vishnupurana Vol. III. page 243. But Wilson
remarks.—

“Beyond the sea of fresh water is the mountain-belt called
Lokaloka the circular boundary between the world and void
space. It is so termed, because the world is separated by it,
from that which is not world; for which it was placed by
Ivara, on the limit of the three worlds; and its height and
breadth are such that the rays of the heavenly luminaries from
the sun to the polar star, which spread over the regions within
the mountain, cannot penetrate beyond it. See Wilson's
Vishnupurana Vol II p. 205.

तथा हीनं विधातमौ(१) कथं पश्यान् न दूयसे ।

सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद् बन्धमाग्रमवृत्तकम् ॥७०॥

असह्यपीडं भगवन् ऋणमन्त्यमवेहि मे ।

अरन्तुदमिवालानम् अनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

तथेति । हे विधातः स्वयः तथा सन्तत्या हीनम् अन-
पत्यम् मां स्नेहात् प्रेम्णा स्वयम् एव सिक्तं जलसेकेन वर्धितं
बन्धम् अफलम् । “बन्धोऽफलोऽवकेयो च” इत्यमरः । आग्र-
मस्य वृत्तकं, वृत्तपीतम् (२) इव पश्यान् कथं न दूयसे न परि-
तप्यसे । विधातरित्यनेन संमर्थोऽप्युपेक्षसे इति गम्यते ॥७०॥

असह्येति । हे भगवन् मे मम अन्त्यम् ऋणं पैटकम्
ऋणम् अनिर्वाणस्य मज्जनरहितस्य । “निर्वाणं निर्हती मोक्षे
विनाये गजमज्जने” इति यादवः । दन्तिनः गजस्य अरुः मर्म्मं
तुदतीति अरन्तुदं मर्म्मस्यक् । “व्रणोऽस्त्रिवामीर्म्मसरः”
इति “अरन्तुदमु मर्म्मस्यक्” इति च अमरः । विधुरयोमुद
इति खग्प्रत्ययः, अरुर्हिषदित्वादिना सुमागमः । आलानं
बन्धनस्तम्भम् इव । “आलानं बन्धनस्तम्भे” इत्यमरः । असह्या
सोढुम् अयक्या पीडा दुःखं यस्मिन् तत् अवेहि दुःसहदुःख-
जनकं विहि इत्ययं । निर्वाणोऽयानययनानि त्रीणि गज-
कर्म्माणि इति पालकाव्ये । “ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां दान-
कर्म्माणां । सन्तत्या पिटल्लोकानां शोधयित्वा परिव्रजेत्” ॥७१॥

(१) वृत्तः पुनराग्रे वृत्तापत्तित्वाच्च “विधातः” इत्याहम् ।

(२) इत्योपमानमिति दर्शितम् पाठः ।

तस्मान्मुच्ये यथा तात (१) संविधातुं तर्थाहंसि ।

इत्साकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमावृष्टपिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ऋदः ॥ ७३ ॥

सोऽपश्यत् प्रणिधानेन सन्ततेः स्तम्भकारणम् ।

भावितात्मा भुवो भर्तुः अर्थेन प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

तस्मादिति । हे तात तस्मात् पैटकात् ऋणात् यथा मुच्ये मुक्तो भवामि । कर्तृकर्मणि सट् । तथा संविधातुं कर्तुम् अहंसि, हि यस्मात् कारणात् इत्साकूणां इत्साकुवंशानाम् । तद्राजत्वात् बहुष्वणो लुक् । दुरापे दुष्प्राप्ये अर्थे सिद्धयः त्वदधीनाः त्वदायत्ताः इत्साकूणामिति शेषे प्रठी, (२) न लोकीत्यादिना कृत्योमे प्रठीनिषेधात् ॥ ७२ ॥

इतीति । इति राज्ञा विज्ञापितः ऋपिः ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य सः ध्यानस्तिमितलोचनः नियताक्षः सन् क्षणमात्रं सुप्तमीनः ऋदः इव तस्यौ ॥ ७३ ॥

सोऽपश्यदिति । सः मुनिः प्रणिधानेन चित्तैकाग्र्येण भावितात्मा शुद्धान्तःकरणः भुवो भर्तुः नृपस्य सन्ततेः स्तम्भकारणं भक्तान्प्रतिबन्धकारणम् अपश्यत्, (३) अथ चनन्तरम् एनं नृपं

पुरा शक्रमुपस्थाय तत्रोर्वीं प्रति यास्यतः ।

आसीत् कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पवि ॥७५॥

धर्मलोपभयाद्राज्ञीम् ऋतुज्ञातामिमां स्मरन् ।

प्रदक्षिणक्रियोर्होयां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥७६॥

प्रत्यबोधयत् खट्वटं आपितवान् इत्यर्थः । एनमिति गतिबुद्धौ-
त्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥ ७४ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वं शक्रम् इन्द्रम् उपस्थाय संसेव्य उर्वीं
प्रति भुवम् उद्दिश्य यास्यतः गमिष्यतः तत्र पवि कल्पतरुच्छायाम्
आश्रिता सुरभिः कामधेनुः आसीत् तत्र स्थिता इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

ततः किमित्याह, धर्मलोपेति । ऋतुः पुष्यं रजः इति
यावत् । “ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च” इत्यमरः । ऋतुना निमि-
त्तेन ज्ञातान् इमां (पुरोवर्त्तिनीम्) राज्ञीं प्रदक्षिणां धर्मस्य
ऋत्वभिगमनलक्षणस्य लोपात् भ्रंशात् यत् भयं तस्मात् स्मरन्
ध्यायन् । “मृदङ्गं दैवतं विप्रं हृतं मधु चतुष्पदम् । प्रदक्षिणानि
कुर्वीत विज्ञातांश्च यनस्ततीन्” इति शास्त्रात् प्रदक्षिणक्रिया-
होयां प्रदक्षिणकरणयोग्यायां तस्यां धेन्वां त्वं साधु प्रदक्षिणादि-
सत्कारं न आचरः न आचरितवान् असि । व्यामृता हि
विस्मरन्तीति भावः । ऋतुकालाभिगमने मनुः “ऋतुकालाभि-
गामी म्यात् स्वदारनिरतः सदा” इति । अकरणे दीपमाह

“भाविताका” इति विशेष्येन, सुनिर्वृतिहस्त भाविताकाः करपत्रं प्रति हारपत्रव्यासना
यावत्तत्त्वान्, इति तु कालाभिगमनकारपदार्थं प्रति प्रविष्टानरपत्रं कारपत्रा-
ग्रहणादिति द्रष्टव्यम् । भाविताका आभविमन्निरत इति वाच्यः ।

अवजानासि मां यस्मात् अतस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥७७॥

स शापो न त्वया राजन् न च सारथिना श्रुतः ।

नदत्याकाशगङ्गायाः (१) स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥७८॥

परामरः, “ऋतुघातान्तु यो भार्यां स्वस्थः सन्निपगच्छति ।
बालगीघ्रापराधेन विध्यते नात्र संशयः ॥” इति ॥ ७६ ॥

अवजानासीति । यस्मात् कारणात् माम् अवजानासि
तिरस्करोषि अतः कारणात् मत्प्रसूतिं मम सन्ततिम् अन-
राध्य अश्वेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्यतीति सा सुरभिः त्वां
शशाप । शप आक्रोशे ॥ ७७ ॥

कथं तदस्माभिर्न श्रुतमित्याह, स शाप इति । हे राजन्
स शापः त्वया न श्रुतः, सारथिना च न श्रुतः । श्रु यदपि ।
हेतुमाह, क्रीडार्यन् आगताः उद्दामानः दाम्नः उद्गताः
दिग्गजाः यन्मिन् तयोक्ते आकाशगङ्गायाः मन्दाकिन्याः
स्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥ ७८ ॥

(1) From the third region of the atmosphere which is the
seat of Vishnu, the river Ganges takes its rise from his foot,
Dhruva receives and sustains her on his head; and thence the
seven Rishis practise the exercises of austerities in her
waters. The orb of the moon is encompassed by her waters,
which issuing from it, alights on the summit of Meru and
thence flows to the four quarters of the earth for its purification.
The situation of the source of the Ganges of heaven identifies it
with the milky way. See Wilson's V. Purana vol. 11. p. 272.

ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः । ।

प्रतिवध्नाति हि श्रेयः पूजापूजाव्यतिक्रमः ॥ ७६ ॥

हविषे दीर्घसवस्य(१) सा चेदानीं प्रचेतसः ।

भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

अस्तु प्रसुते किमायातमित्यत्राह, ईप्सितमिति । तदव-
ज्ञानात् तस्याः धेनोः अवज्ञानात् अपमानात् आत्मनः स्वस्य
आप्तुम् इष्टम् ईप्सितं मनोरथम् । आप्नोतेः सनन्तात् क्तः, ईका-
रश्च । सार्गलं सप्रतिबन्धं विद्धि जानीहि । तथाहि, पूज्य-
पूजायाः व्यतिक्रमः अतिक्रमणं श्रेयः प्रतिवध्नाति ॥ ७६ ॥

तर्हि गत्वा तामाराधयामि, सा वा कथञ्चिदागमिष्यती-
त्याशा न कर्त्तव्येत्याह, हविष इति । सा च सुरभिः इदानीं
दीर्घं सप्तचिरकालसाध्यो यागविशेषः यस्य तस्य प्रचेतसः (वरुणस्य)
हविषे दध्याज्यादिहविरर्थं भुजङ्गपिहितद्वारं भुजङ्गावरुणद्वारं
ततः दुष्प्रवेशं पातालम् अधितिष्ठति पाताले तिष्ठति इत्यर्थः ।
अधिशीङ्खासां कर्मन्ति कर्मत्वम् ॥ ८० ॥

(1) A Satra means a sacrifice which may be accomplished in one day, or in a thousand years. But from this general opinion, Katyayana dissents and argues that, human life according to the vedic doctrine "सतायुषोवयः" consists on an average of a hundred years and that, it is impossible to prolong a sacrifice for a thousand years. Hence he concludes that, a year in this instance means a day, so that a sacrifice can, at most, extend over a period of a thousand days, but no farther.

“वदुषो दीयते यत्र हव्यमि प्राप्तिनीदह ।

अर्गोरो वदुषो यत्र तत् सवसमभिधीयते” इति ।

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वां प्रतिनिधिं शुचिः ।

आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुषा हि सा ॥८१॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।

अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥८२॥

ललाटोदयमाभुगेन पल्लवस्निग्धपाटला ।

विभ्रती श्वेतरोमाङ्गं सन्ध्येव शशिनं नवम् ॥८३॥

तर्हि का गतिरित्यत आह, सुतामिति । तस्याः सुरभेः
इयं तदीया, तां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः शुद्धः
सह पत्न्या यत्ते इति सपत्नीकः सन् । नद्युतयेति कम्
प्रत्ययः, आराधय, हि यस्मात् कारणात् सा प्रीता तृप्ता सती
कामान् दोग्धीति कामदुषा भवति । दुहः कम् घञेति कम्
प्रत्ययः, आदेशश्च ॥ ८१ ॥

इतीति । इति वादिनः वदतः एव होतुः हवनशौलस्य,
वदिति वृत्प्रत्ययः, अस्य मुनेः आहुतीनां साधनं कारणं
नन्दयतीति व्युत्पत्त्या नन्दिनी नाम अनिन्द्या अगर्ह्या प्रशस्ता
धेनुः वनात् आववृते प्रत्यागता । “अध्याक्षेपी भविष्यत्याः
कार्यसिद्धेर्हि सधनम्” इति भाषः (१) ॥ ८२ ॥

सम्पत्तिं धेनुं विशिनष्टि, ललाटेति । पल्लववत् स्निग्धा (२)
शशो पाटला च । सन्ध्यायामप्येतद्विशेषणं योज्यम् । ललाटे
उदयः यस्य सः ललाटोदयः तम्, आभुगेनम् ईषद्वक्रम् । “आविष्टं

1. See Canto 10, stanza II. of this poem.

(१) ईषीरव्यतरस्य विमोदयतविषयायां सभाभाषितरश्मसमासः ।

भुवं कोष्णेन कुण्डोष्ठी मध्येनावभृयादपि(१) ।

प्रसवेनाविवर्पन्ती वत्सालोकप्रवर्त्तिना ॥ ८४ ॥

रजःकणैः खुरोदूतैः स्पृशङ्गिर्गावमन्तिकात् ।

तीर्थाभिपेक्षयां शुद्धिम् आदधाना महीक्षितः ॥ ८५ ॥

कुटिलं भुवं वैक्षितं पञ्चमित्यपि इत्यमरः । उदितश्चेति निष्ठा-
तस्य नत्वम् । „खेतरोमाणि एव अङ्गः तं विभ्रती नयं शयिनं
विभ्रती सन्ध्या इव स्थिता ॥ ८३ ॥

भुवमिति । कोष्णेन किञ्चित् उष्णेन । कवक्षोष्णे इति
चकारात् कादेशः । अवभृयात् अपि अवभृयस्नानात् अपि
मध्येन पवित्रेण । “पूतं पवित्रं मध्यञ्च” इत्यमरः । वत्सस्य
आंशोकेन प्रदर्शनेन प्रवर्त्तिना प्रवहता प्रसवेन घौराभिस्यन्द-
नेन भुवम् अभिवर्पन्ती सिञ्चन्ती, कुण्डम् इव उधः आपीनं
यस्याः सा कुण्डोष्ठी । “उधस्तु क्लीवमापीनम्” इत्यमरः ।
उधसोऽनङ्गित्यनङादेशः । बहुव्रीहिसुधसोऽङीप् इति ङीप् ॥ ८४ ॥

रज इति । खुरोदूतैः अन्तिकात् समीपे गात्रं स्पृशङ्गिः ।
दूरान्तिकार्येभ्यो द्वितीयां चेति चकारात् पञ्चमी । रजसां कणैः
महीं क्षियते ईष्टे इति महीक्षितं तस्य तीर्थाभिपेक्षेण जातां
तीर्थाभिपेक्षयां शुद्धिम् आदधाना कुर्वाणा । एतेन वायव्यं
स्नानमुक्तम् । उक्तञ्च मनुना, “आग्नेयं भस्मना स्नानम् अव-
गात्रन्तु वायव्यम् । आपोहिष्टेति च त्राह्यं वायव्यं गौरजः-
क्षतम् ।” इति ॥ ८५ ॥

तां पुण्यादर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।
 याजिमाशंसितावबन्धप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥
 अदूरवर्त्तिनीं सिद्धिं राजन् विगणयात्मनः ।
 उपस्थितेयं कलाणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत् ॥ ८७ ॥
 वनप्रवृत्तिरिमां शश्वत् आत्मानुगमनेन गाम् ।
 विद्यासभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

तामिति । निमित्तज्ञः शकुनज्ञः तपोनिधिः वसिष्ठः पुण्यं
 दर्शनं यस्याः तां, तां धेनुं दृष्ट्वा आशंसितं मनोरथः । नपुंसके
 भावे क्तः । तत्र अबन्ध्यं सफलं प्रार्थनं यस्य तम् अबन्ध्यमनी-
 रथम् इत्यर्थः । याजयितुं योग्यं राज्यं पार्थिवं पुनः
 अब्रवीत् ॥ ८६ ॥

अदूरति । हे राजन् आत्मनः कार्यस्य सिद्धिम् अदूर-
 वर्त्तिनीं शीघ्रमाविनीं विगणये विधि, यत् यस्मात् कारणात्
 कलाणी मङ्गलमूर्तिः । बह्मादिभ्यश्चेति ङीप् । इयं धेनुः
 नाम्नि कीर्त्तिते कथिते सति एव उपस्थिता ॥ ८७ ॥

यनेति । यने भयं यन्त्रं कन्दमूलादिकं वृत्तिः आहारः
 यस्य तथाभूतः सन् इमां गां शश्वत् सदा आप्रसादात् अवि-
 च्छेदेन इत्यर्थः । आत्मनः तव कर्तुः अनुगमनेन अनुसरणेन
 अभ्यसनेन अनुठातुः अभ्यासेन विद्याम् इव प्रसादयितुं प्रसन्ना
 कर्त्तुम् अर्हसि ॥ ८८ ॥

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।
 निषङ्गायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिवेरपः ॥ ८८ ॥
 वधूर्भक्तिमती चैनाम् अर्चिताम् आतपोवनात् ।
 प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्गजेदपि ॥ ८९ ॥
 इत्याप्रसादादस्यास्तु परिचर्यापरो भव ।
 अविघ्नमस्तु ते स्त्रियाः पितैव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ९० ॥

गवानुसरणप्रकारमाह, प्रस्थितेति । अस्यां नन्दिन्यां प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः प्रवाहि । “समवप्रविश्यः स्थः” इत्यात्मनेपदम् । स्थितायां निवृत्तगतिकायां स्थितिम् आचरेः स्थितिं कुरु तिष्ठेत्त्वर्थः । निषङ्गायाम् उपविष्टायां निषीद उपविश्य । विध्यर्थे लोट् । पीतम् अम्भः यदा तस्यां पीताम्भसि सत्याम् अपः पिवेः पिव ॥ ८८ ॥

वधूरिति । वधूः जाया च (तवेति शेषः) भक्तिमती प्रयता सती गन्धादिभिः अर्चिताम् एनां गां प्रातः आतपोवनात् तपोवनपर्यन्तम् । आहर्म्यादायां पदद्वयश्चेतत् । अन्वेतु अनुगच्छतु सायम् अपि प्रत्युद्गजेत् प्रत्युद्गच्छेत् । (अत्रापि आतपोवनादिति वक्तव्यम्) । विध्यर्थे सिङ् ॥ ८९ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण त्वम् आप्रसादात् प्रसादपर्यन्तम् । आहर्म्यादाभिविध्योरित्यस्य वैभाषिकत्वात् असमासत्वम् । अस्याः घेनोः परिचर्यापरोः शुश्रूषापरो भव, ते तव अविघ्नं विघ्नस्य अभावः अस्तु । अव्ययं विभक्तीत्यादिना अर्घाभावेऽव्ययी-

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान् सपरियहः । ५० ॥

आदेशः देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ६२ ॥

अथ प्रदोषे दीपन्नः संवेशाय विशाम्पतिम्(१) ।

सूनुः सूनुतवाक् स्रष्टुः विससर्जोदितश्रियम् ॥ ६३ ॥

भावः । पित्रैव पुत्रिणां सत्पुत्रवताम् । प्रशंसायामिनिप्रत्ययः ।
धुरि अये स्त्रियाः तिष्ठेः । आशीरर्थे लिङ्, एलिङ्गीत्याकारस्यै-
कारादेशः । स्वस्त्यर्थो भवत्पुत्रोऽस्त्वितिभावः ॥ ६१ ॥

तथेति । देशकालज्ञः देशः अग्निसन्निधिः, कालः अग्नि-
होत्रावसानसमयः विशिष्टदेशकालोत्पन्नमार्गं ज्ञानमव्याहृतम्
इति जानन् अत एव प्रीतिमान् शिष्यः अन्तेवासी राजा
सपरियहः सपत्नीकः । “पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परि-
यहाः” इत्यमरः । आनतः विनयनम्भः सन् यासितुः गुरोः
आदेशम् आज्ञां तथेति प्रतिजग्राह स्वीचकार ॥ ६२ ॥

अथेति । अथ प्रदोषे राज्ञी दीपन्नः विद्वान् । “विद्वान्
विषयिद् दीपन्नः” इत्यमरः । सूनुतवाक् सत्यप्रियवाक् । “प्रियं
सत्यञ्च सूनुतम्” इति हलायुधः । स्रष्टुः सूनुः ब्रह्मपुत्रः मुनिः ।
अनेन प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं सूचयति । उदितश्रियं(२) विद्या-

(1) In vedic hymns the epithet विद्यापति, or विष्पति, is applied to the god of fire signifying a nourisher of all creatures, especially of sacrificers, as is found in “प्रियो नीचश्च विष्पतिर्होता” &o Ri 1 20 7 and again in the hymn “विद्यासो वा विद्यापतिं इवामरे” & Ri v 22 8

(२) प्रीतिमत्तान् विद्वान्निर्वाहकानिभ्यम् ।

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ॥

कल्पवित् कल्पयामास वेनामेवास्यः संविधाम् ॥८४॥

निर्दिष्टां कुलपतिना (१) स पर्णशालाम्

अध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।

भूतिं मनुजेश्वरम् । “हौ विश्वौ वैश्यमनुजौ” इत्यमरः । संविद्याय निद्रायै । “स्याविद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संविद्य इत्यपि” इत्यमरः । विससर्ज आघ्रापयामास ॥ ८३ ॥

सत्यामपीति । कल्पवित् व्रतप्रयोगाभिन्नः मुनिः तपःसिद्धौ सत्याम् अपि तपसा एव राजयोग्याहारसम्पादनसामर्थ्ये सत्यपि इत्यर्थः । नियमापेक्षया तदाप्रभृति एव व्रतचर्यापेक्षया अस्य राज्ञः वन्याम् एव संविधीयते अनयेति संविधां कुशादिशयनसामग्रीम् । आतथीयसर्ग इति कप्रत्ययः । अकत्तरि च कारके संज्ञायामिति कर्माद्यर्थत्वम् । कल्पयामास सम्पादयामास ॥ ८४ ॥

निर्दिष्टामिति । स राजा कुलपतिना मुनिकुलेश्वरेण वसिष्ठेन निर्दिष्टां पर्णशालाम् अध्यास्य अधिष्ठानं कृत्वा इत्यर्थः । अधिगोष्ठित्वादिना आधारस्य कर्मत्वं कर्मणि द्वितीया । प्रयतः नियतः परिग्रहः पत्नी द्वितीयः यस्येति सः तद्योक्तः, कुशानां शयने संविष्टः सुप्तः सन् तस्य वसिष्ठस्य शिष्याणाम् अध्ययनेन अपररात्रि वेदपाठेन निवेदितम् अवसानं यस्याः तां

(१) “मुनीनां दशमाहर्षं दीप्प्रदानादिपीवषान् ।

“अध्यापयति विपरिंरसी कुलपतिः कृतः” इति ।

तच्छिप्राध्ययननिवेदितावसानां

संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ६५ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वसिष्ठा-
श्रमगमनो नाम प्रथमः सर्गः ।

निशां निनाय यमयामास । अपररात्रे अध्ययने सतुः, “निशान्ते
न परित्यान्तः ब्रह्माधीत्य पुनः स्तपेत्” । “न चापररात्रमधीत्य
पुनः स्तपेत्” इति गौतमय । प्रहर्षिणीहर्षतर्भतत् । तदुक्तम्,
“श्रीचोगस्तिदययतिः प्रहर्षिणीयम्” ॥ ६५ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीर्त्याचलमहिषास्त्रिभिरुचितायां
रघुवंशे मदीयायां सचीनमोदमाध्यायां प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते

जायाप्रतिग्राहितगन्धमालग्राम् ।

वनाय पीतप्रतिवहवत्सां

यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

आयाशु रागीभद्रदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।

मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दाननसुन्दरि त्वाम् ॥

अथेति । अथ नियानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानाम्
अधिपः प्रजेश्वरः प्रभाते प्रातःकाले जायया सुदक्षिण्या प्रति-
ग्राहिते स्त्रीकारिते गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्ध-
माल्या तां तद्योक्तां पीतं पानम् अस्यास्तीति पीतः पीतवान्
इत्यर्थः । अयं आदिभ्योऽजिति अच्प्रत्ययः । “पीता गावो भुक्ता
माङ्गणाः” इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिवहः वत्सः यस्याः
ताम् ऋषेः धेनुं वनाय वनं गन्तुम् । क्रियार्थोपपदेत्यादिना
चतुर्थी । मुमोच मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात् सुदक्षिण्यायाः पुन-
जननयोग्यत्वमनुसन्धेयम् । तथाहि श्रुतिः, “पतिर्जायां प्रवि-
शति गर्भो मूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो मूत्वा दयमेमासि
जायते । तं जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः” इति ।

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां

संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ८५ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वसिष्ठा-
शर्मगमनो नाम प्रथमः सर्गः ।

निशां निनाय गमयामास। अपररात्रे अध्ययने मनुः, “निशान्ते
न परित्यास्तः प्रह्लाधीत्य पुनः स्वपेत्” । “न चापररात्रमधीत्य
पुनः स्वपेत्” इति गौतमश्च । प्रहर्षिणीहृत्तमेतत् । तदुक्तम्,
“श्रीशौगसिदमयतिः प्रहर्षिणीयम्” ॥ ८५ ॥

इति श्रीमहानदीपाध्यायकीर्त्याचलमहिमासुरविरचितायां
रघुवंशटीकायां सप्तौवनौसनाप्यायां प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

अथ प्रजानांमधिपः प्रभाते
जायाप्रतिग्राहितगन्धमालग्राम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां
यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

आयाशु रागीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दाननसुन्दरि त्वाम् ॥

अधिति । अथ नियानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानाम्
अधिपः प्रजेश्वरः प्रभाते प्रातःकाले जायया सुदक्षिण्या प्रति-
ग्राहिते स्त्रीकारिते गन्धमाली यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्ध-
माल्या तां तदीक्षां पीतं पानम् अस्यास्तीति पीतः पीतवान्
इत्यर्थः । अयं आदिभ्योऽजिति अच्प्रत्ययः । “पीता गावी भुक्ता
ब्राह्मणाः” इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिबद्धः वल्लः यस्याः
ताम् ऋषेः धेनुं वनाय वनं गन्तुम् । क्रियार्थोपपदेत्यादिना
चतुर्थी । मुमोच मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात् सुदक्षिण्यायाः पुन-
जननयोग्यत्वमनुसन्धेयम् । तथाहि श्रुतिः, “यतिर्जायां प्रवि-
शति गर्भो मूत्रास मातरम् । तस्यां पुनर्नवी मूत्रा दशमे मासि
जायते । तंजाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः” इति ।

निर्वर्त्य राजा दयितां दयालुः

तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।

पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां

कुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ ३ ॥

श्रुतिश्रुषमेवार्थमनुसरति तथा सापि गोरुरक्षमेव मार्गमनु-
सर इत्यर्थः । धर्मपत्नीत्यत्र अश्वघासादिवत् तादर्थ्ये पठौ-
समासः प्रकृतिविकाराभावात् (१) । पांशुलपत्रप्रवृत्तावप्यपां-
शुलानामिति विरोधात्तद्वारो ध्वन्यते ॥ २ ॥

निर्वर्त्येति । दयालुः कारुणिकः । “स्यात् दयालुः कारु-
णिकः” इत्यमरः । स्पृह्मिह्रीत्यादिना अशुचप्रत्ययः । यशोभिः
सुरभिः मनोज्ञः । “सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि” इति विश्वः । राजा
तां दयितां निर्वर्त्य सौरभेयीं कामधेनुसुतां नन्दिनीं, धरन्तीति
धराः, पचाद्यच् । पयसां धराः पयोधराः स्तनाः । “स्त्रीस्तनी
ह्यौ पयोधरी” इत्यमरः । अपयोधराः पयोधराः सम्पद्यमानाः
पयोधरीभूताः । अभूततद्भावे च्चिः, कुगतिमादय इति समासः ।
पयोधरीभूताः चत्वारः समुद्राः यस्याः ताम् । “अनेकमन्यपदार्थे”
इत्यनेकपदार्थग्रहणसामर्थ्यात् त्रिपदो बहुव्रीहिः । गोरूपधराम्
उर्वीम् इव कुगोप ररक्ष, भूरक्षणप्रयत्नेनैव ररक्ष इति भावः ।
तेनुपचे पयसा दुग्धेन अधरीभूताः चत्वारः समुद्राः यस्याः तां
तथोक्तां दुग्धतिरस्कृतसागराम् इत्यर्थः (२) ॥ ३ ॥

(१) उपदास इत्यादिपदेषु प्रकृतिविकृतिमात्रो न सम्भवति । See पाणिनि (१ ।

(२) Professor Tarkavachaspati's 2d Edition of सिद्धान्तबोद्धो p 342.

(३) पयोधरीभूतचतुःसमुद्रावित्यत्र समग्रपदार्थः ।

वृताय तेनानुचरेण धेनोः
 नापेधि श्रेयोऽप्यनुयायिवर्गः ।
 न चानातस्तस्य शरीररक्षा
 स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥
 आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां
 कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
 अव्याहतैः स्वैरगतैः (१) स तस्याः
 सम्नाट् समाराधनतत्परोभूत् ॥ ५ ॥

वृतायेति । वृताय धेनोः अनुचरेण ननु जीवनाय इति
 भावः । तेन दिलीपेन श्रेयः अवशिष्टोऽपि अनुयायिवर्गः अनु-
 चरवर्गः न्यपेधि निवर्त्तितः । श्रेयत्वं सुदक्षिणापेक्षया । कथं
 तर्हि आकररक्षणम् ? अत आह, न चेति । तस्य दिलीपस्य
 शरीररक्षा च अन्यतः पुरुषास्तरात् न । कुतः ? हि यस्मात्
 कारणात् मनोः प्रसूयते इति प्रसूतिः सन्ततिः स्ववीर्यगुप्ता
 स्ववीर्येणैव रक्षिता । न हि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षा इति
 भावः ॥ ४ ॥

आस्वादवद्भिरिति । सम्नाट् मण्डलेश्वरः । “येनेष्ट” राज-
 स्येन मण्डलस्येश्वरस्य यः । शक्ति यथाज्ञया राज्ञः स सम्नाट्”
 इत्यमरः । स राजा आस्वादवद्भिः रसवद्भिः स्वादयुक्तैः इत्यर्थः
 दृणानां कवलैः आसैः “आसन्तु कवनार्थकः” इत्यमरः । कण्डू-

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां
 निषेदुपीमासनवन्धधीरः ।
 जलाभिलापी जलमाददानां
 ह्येव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥
 स नास्तच्चिह्नमपि राजलक्ष्मीं
 तेजोविशेषानुमितां दधानः ।

यनैः खर्जनैः दंशानां वनमचिकानां निवारणैः । “दंशस्तु वन-
 मचिकानां” इत्यमरः । अव्याहतैः अप्रतिहतैः स्त्रैरगतैः स्वच्छन्द-
 गमनैश्च तस्याः धेन्वाः समाराधनतत्परः शयूपासक्तः अभूत् ।
 तदेव परं प्रधानं यस्य इति तत्परः । “तत्परौ प्रसितासक्तौ”
 इत्यमरः ॥ ५ ॥

स्थित इति । भूपतिः तां गां स्थितां सर्तीं स्थितः सन्,
 स्थितिः ऊर्ध्वावस्थानम् । प्रयातां प्रस्थिताम् उच्चलितः प्रस्थितः,
 निषेदुपीं निषङ्गाम् उपविष्टाम् इत्यर्थः, “भाषायां सदवसश्रुजः”
 इति कसुप्रत्ययः, उगितयेति ङीप्, आसनवन्धे उपवेशने
 धीरः स्थितः उपविष्टः सन् इत्यर्थः, जलम् आददानां पिबन्तीं
 जलाभिलाषी पिबन् इत्यर्थः, इत्थं ह्येव (प्रतिविम्बम्) इव
 अन्वगच्छत् अनुसृतवान् ॥ ६ ॥

स इति । न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि क्वचामरादीनि
 यस्याः तां तद्याभूताम् अपि तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेन
 अनुमितां सर्वथा राजा एवायं भवेत् इति ऊहित्वां राजलक्ष्मीं

आसीदनाविष्कृतदानराजिः

अन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः (१) ॥ ७ ॥

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैः

अधिजग्रधन्वा विचचार दावम् ।

रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोः

वनान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्वान् ॥ ८ ॥

दधानः सः राजा अनाविष्कृतदानराजिः बहिरप्रकटितमद-
रेखः अन्तर्गता मदावस्था यस्य सः अन्तर्मदावस्थः तयाम्भूतः
द्विपेन्द्रः इव आसीत् ॥ ७ ॥

लतेति । सतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिः उद्ग-
यिताः उद्गमय्य ग्रथिताः ये केशाः तैः उपलक्षितः । इत्यम्भूतः
लक्षणे लतीया । स राजा अधिजग्रधन्वा आरोपितमौर्वीकं धनुः
यस्य सः अधिजग्रधन्वा सन् । धनुषधीत्यनङ्गादेशः । मुनिहोम-
धेनोः रक्षापदेशात् रक्षय्याजात् वन्यान् वने भवान् दुष्टसत्वान्
दुष्टजन्तून् । “द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्वमस्ती तु जन्तुषु” इत्यमरः ।
विनेष्यन् शिष्ययिष्यन् इव दावं वनम् । “वने च वनवल्ली च
दयो दावः इष्टेयने” इति यादवः । विचचार वने चचार-
इत्यर्थः । “देगकालाध्वगन्तव्या कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्” इति
दायस्य कर्मस्वम् ॥ ८ ॥

(१) “मदो मदी वनयेति सहोर्ध्वयेति जातयः ।

प्रत्ययः कुटिला तासां मदोऽन्तर्मदएव च” ॥ इति वक्ष्येन उक्तम् ।

विस्मृष्टपाश्वानुचरस्य तस्य
 पाश्वं द्रुमाः पाशभृता समस्य ।
 उदीरयामासुरिवोन्मदानाम्
 आलोकशब्दं(१)वयसां विरावैः ॥ ८ ॥
 मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखांश्च
 तमर्च्यभारादभिवर्त्तमानम् ।

विस्मृष्टेत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैस्तस्य महामहिमतया
 द्रुमादयोऽपि राजीपचारं चक्रुरित्याह, विस्मृष्टेति । विस्मृष्टाः
 पाश्वानुचराः पाश्वं वृत्तिं नो जनाः येन तस्य पाशभृता वर-
 णेन समस्य तुल्यस्य । “प्रचेता वरुणः पाशौ” इत्यमरः । अनु-
 भावोऽनेन सूचितः । तस्य राज्ञः पाश्वं योः द्रुमाः उन्मदानाम्
 उल्कटमदानां वयसां खगानाम् । “खगवाण्यादिनोर्वयः”
 इत्यमरः । विरावैः शब्दैः आलोकस्य शब्दं वाचकम् आलोक्य
 इति शब्दं जयशब्दम् इत्यर्थः । “आलीको जयशब्दः स्यात्”
 इति विश्वः । उदीरयामासुरिव अयदन्निव, इत्युपेक्षा ॥ ८ ॥

मरुदिति । मरुत्प्रयुक्ताः वायुनापेरिताः वास्तवतया आरात्
 समीपे अभिवर्त्तमानम् । “आरात् दूरसमीपयोः” इत्यमरः ।
 मरुतः वायोः सखा मरुत्सखः अग्निः सः इव आभातीति मरु-
 त्सखामः । आतयोपमर्ग इति कप्रत्ययः । तं अर्थं पूज्यं दिलीपं

(१) आलीकस्य कर्मणस्य शब्द आलोकशब्दस्य । अथ उदीरयादीदृशशब्दः । अथ
 अथ महाराज अग्निम् आदमरुत्सखादीदृशमिति आलीकशब्द इति वक्ष्यते ।

अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैः

आचारलानैरिव(१) पौरकन्याः ॥ १० ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य(२) दयाद्रभावम्

आख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।

विलोकयन्त्यो वपुरापुरच्छां

प्रकामविस्तारफलं हरिण्याः ॥ ११ ॥

प्रसूनैः पुष्पैः पौरकन्याः पौराश्च ताः कन्याः आचारार्थैः लानैः
आचारलानैः इव अवाकिरन् तस्योपरि विक्षिप्तवन्त्यः इत्यर्थः ।
सखा हि सखायमागतमुपचरति इति भावः ॥ १० ॥

धनुर्भृत इति । धनुर्भृतोऽपि अस्य राज्ञः, एतेन भयसम्भा-
वना दृग्मिता, तथापि निर्भोकैः अन्तःकरणैः, कर्तृभिः दयया
लपारमेनं आर्द्रः भावः अभिप्रायः यस्य तत् दयाद्र्द्रभावं तत्
आख्यातं दयाद्र्द्रभावमेतदित्याख्यातम् इत्यर्थः । (३) “भावः सत्व-
स्वभावाभिप्रायबेदात्मजमसु” इत्यमरः । तथाविधं वपुः विलो-
कयन्त्यः हरिण्यः अक्ष्णो प्रकामविस्तारस्य अत्यन्तविशालं तायाः
फलम् आपुः । “यिमलं कलुषीभवश्चेतः काथयत्येव हितैर्निप्रणं
रिपुषु” इति न्यायेन स्वान्तःकरणवृत्तिप्रामाण्यादेव विग्रहं
ददृशुः इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(१) प्रसूनैर्हि वि राजा कुमारीभिः (लानैः) अवकीर्यते इत्याचार इति वक्ष्यते ।

(२) धनसि द्विगुणं धनमेति धनुः । धनतोः हिंसार्थकत्वं वेदे प्रतिष्ठं ।

(३) “यथादपि परकीर्णं हनुं वा इति जायते ।

इत्या भूमिहरणेन वा दया परिशीर्णिता” इति दवाचक्षयम् ।

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः

कूजद्विरापादितवंशकृत्यम् ।

शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुखैः

उद्गीयमानं वनदेवताभिः(१) ॥ १२॥

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्भराणाम्

अनोकहा कम्पितपुष्पगन्धौ(२) ।

स इति । स दिलीपः मारुतपूर्णरन्ध्रैः अत एव कूजद्विः
स्वनद्विः कीचकैः वेषविशेषैः । “वेषवः कीचकान्ते स्युः ये स्वन-
न्त्यनिलोदताः” इत्यमरः । वंशः शपिरयाद्यविशेषः । “वंशा-
दिकन्तु शपिरम्” इत्यमरः । आपादितं सम्पादितं वंशस्य कृत्यं
कार्यं यस्मिन् कर्मणि तत् तथा, कुञ्जेषु सतागृहेषु । “निकु-
ञ्जकुञ्जौ वा स्त्रीषु सतादिपिहितोदरे” इत्यमरः । वनदेवताभिः
उद्गीयमानम् उच्चैः गीयमानं स्वं यशः शुश्राव श्रुतवान् ॥ १२॥

पृक्त इति । गिरिषु निर्भराणां वारिप्रवाहाणाम् । “वारि-
प्रवाहो निर्भरो भरः” इत्यमरः । तुषारैः सीकरैः । “तुषारी

(१) Compare—यः पूरयन् कीचकरम्भमाणान् दरीमुखीर्न सभौरपेन ।

उद्गाढतामिच्छति किप्रराणां तानप्रदायितमिषोपगन्तुम् ।

कुमारसम्भवम्, प्रथमः सर्गः ।

अथ व्याख्याने भट्टिनाथ आह—उदगाढतां देवयोगितान् उच्येः साभारदामेप
नामं करिष्यतां । उच्ये नारदेन षड्ज मध्यमनामानौ दानी दायनि मानवाः ।
ननु साभारनामानं स सन्धी देवयोगिभिः । तदा “दाता दं दं स्वरं गच्छेत् तं तं
दं मेन तानदेत्” इति भरतः । दानी नाम भवान् उपवर्गकः रागव्यतिप्रवृत्त्यादि-
हेतुः अंशापरनामा वंशवादसाध्यः प्रधानमतः स्वरविशेषः ।

(२) अनसः शब्दस्य चर्चं दर्शितं इति वृत्त—उ । इत्ये ।

तमातपक्लान्तमनातपत्रम् -
 आचारपूतं (१) पवनः सिधेवे ॥ १३ ॥
 गशाम हृष्टापि विना द्वाग्निः
 आसीत् विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।
 जनं न सत्वेष्टवधिको ववाधे
 तस्मिन् वनं गोप्तरि गाहमाने ॥ १४ ॥

हिमसीकरौ" इति शाश्वतः । पृक्तः संपृक्तः अगोक्तहानां वृक्षा-
 णाम् आकम्पितानि ईषत्कम्पितानि पुष्पानि तेषां यः गन्धः सः
 अस्याप्नोति आकम्पितपुष्पगन्धो ईषत् कम्पितपुष्पगन्धवान् एवं
 शीतः मन्दः सुरभिः पवनः वायुः अनातपत्वं व्रतार्थं परिहृत-
 ष्वहम् अत एव आतपक्लान्तम् आचारेण पूतं शुद्धं तं वृषं
 सिधेवे । आचारपूतत्वात् स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य
 आसीत् इति भावः ॥ १३ ॥

गशामेति । गोप्तरि तस्मिन् राज्ञि वनं गाहमाने प्रविशति
 सति हृष्टा विना अपि द्वाग्निः वनाग्निः । "द्वयदावौ वना-
 नले" इति हैमः । गशाम् । फलानां पुष्पाणाञ्च वृद्धिः, विमि-
 ष्यते इति विशेषा अतिशयिता आसीत् । कर्माद्यै घञ्प्रत्ययः ।
 सत्वेषु जन्तुषु मध्ये । "यतय निर्हारणम्" इति सप्तमी । अधिकः
 प्रयत्नः व्याघ्रादिः जनं दुर्बलं हरिणादिकं न ववाधे ॥ १४ ॥

(1) आचार परमो धर्मः शुभ्रः कर्म एव च ।

तस्मादस्मिन् वना पुत्री निधौ जादायवान् दिवः ॥ अनु । १ । १०८ ।

सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि
कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्बा

प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥

तां देवतापिव्रतियिक्रियार्थम् (१)

अन्वक् ययौ मध्यमलोकपालः ।

वभौ च सा तेन सतां सतेन

अथैव साक्षाद्विविनोपपन्ना ॥ १६ ॥

सञ्चारपूतानीति । पल्लवस्य रागः ययौः पल्लवरागः ।
“रागोऽनुरक्तौ माकर्ष्ये क्लेशादौ लोहितादिषु” इति शाब्दतः ।
स इव ताम्बा पल्लवरागताम्बा पतङ्गस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः ।
“पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः” इति शाब्दतः । मुनेः धेनुश्च दिगन्तराणि
दियान् अवकाशान् (२) । “अनन्तरमवकाशावधिपरिधानान्त-
र्हिमेदतादर्थ्ये” इत्यमरः । सञ्चारेण पूतानि गृहानि कृत्वा
दिनान्तेसायंकात्रे निलयाय अम्लमयाय धेनुपक्षे आसयाय
गन्तुं प्रचक्रमे ॥ १५ ॥

तामिति । मध्यमलोकपालः भूपालः देवतापिव्रतियीनां
क्रियाः सागत्याहदानानि ताः एव अर्थः प्रयोजनं यस्याः तां

स पल्ललोत्तीर्णवराहयूथा-
 नरावासहचोन्मुखवर्हिणानि ।
 ययौ मृगाध्यासितशादलानि
 ग्रामायमानानि(१) वनानि प्रशान् ॥ १७ ॥

धेनुम् अन्वक् अनुपदं ययौ । “अन्वगन्वच्चमनुगेऽनुपदं क्लीवम-
 व्ययन्” इत्यमरः । सतां मतेन सहिः मान्येन । मतिबुद्धी-
 त्यादिना वर्तमाने क्तः क्तञ्च यत्तमान् इति प्रष्टी । तेन
 राज्ञा उपपन्ना युक्ता सा धेनुः सतां मतेन विधिना अनुष्ठानेन
 उपपन्ना युक्ता साक्षात्प्रत्यक्षा यदा (२) आस्तिक्यबुद्धिः इव
 वर्मा च ॥ १६ ॥

स इति । स राजा पल्ललेभ्यः अल्पजलाशयेभ्यः उत्तीर्णानि
 निर्गतानि वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि वर्हिणि एषां
 सन्तीति वर्हिणाः मयूराः । “मयूरो वर्हिणो वर्ही” इत्यमरः ।
 फलवर्हिभ्यामिनच्प्रत्ययो यक्तव्यः । आवासहचाणाम् उन्मुखाः
 वर्हिणाः येषु तानि, ग्रामायमानानि वराहवर्हिणादिमल्लि-
 निष्ठा अग्रामानि ग्रामानि भवन्तीति ग्रामायमानानि ।
 मोहितादिडाज्भ्यः क्यपिति क्यप्प्रत्ययः, वा क्यप् इत्याध्वनेपदे
 गान्ध । गृगैः अध्यामिताः पथिष्ठिताः शादलाः येषु तानि ।
 शादाः गण्ड्याणि एषु देशेषु सन्तीति शादलाः शम्पग्रामदेगाः ।

(१) उदङ्मुखानाम् अर्जुनानादतिभिर्वच कृतसः श्वामधीभर्तान् इत्यर्थः । यत् एव
 वराहमवराटोनां जनिद्वया ग्रामत्वं टीकाकारेण व्याख्यानं तत्र समीचीनम् तस्य अन्व-
 गन्वोपाधेयत्वान् वर्हिणामाभावादेति अनुसन्धेयम् ।

(२) आध्यायं दर्शयिष्यामि ।

आपीनभारोद्धहनप्रयत्नात् .

गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः ।

उभावलञ्चक्रतुरञ्चिताभ्यां(१)

तपोवनावृत्तिपर्यं गताभ्याम् ॥ १८ ॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तम्(२)

आवर्त्तमानं वनिता वनान्तात् । .

“शादलः शादहरिते” इत्यमरः । “शादः कर्हमशय्ययोः” इति विग्रहः । नदशादाङ्गुलजिति ङुलपप्रत्ययः । वनानि पश्यन् ययौ ॥ १७ ॥

आपीनेति । गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः । “गृष्टिः सकृत् प्रसूता गौः” इति हलायुधः । नरेन्द्रश्च उभौ यथाक्रमम् आपीनम् उधः । “उधस्तु क्लीवमापीनम्” इत्यमरः । आपीनस्य भारोद्धहने प्रयत्नात् प्रयासात् वपुषः गुरुत्वात् आधिकाञ्च अञ्चिताभ्यां चारुभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवनात् आवृत्तेः पन्याः तं तपोवनावृत्तिप्रथम् । ऋक्पूरित्यादिना समासान्तः अप्रत्ययः । अलञ्चक्रतुः भूपितवन्तौ ॥ १८ ॥

वसिष्ठेति । वसिष्ठधेनोः अनुयायिनम् अनुचरं वनान्तात्

(१) आङ्गुलीन् ध्यायतेः कः । अचिते पूजिते मनोर्ध्वे इति यावत् । पूजार्थकादयतेः कश्चिद्भिः ।

(२) वसुरधिः निम्बं मयीमात् वसिष्ठः, तथा वने वराणि वासं गार्हपत्या गृहेषु दारनिमित्तम्, यतः वसिष्ठत्वात् वासात् पथियद्वार्यां सम्भ्रान्त् वसिष्ठ इति वसिष्ठः ।

“वसिष्ठोऽपि वसिष्ठोऽपि वने वासं गृहेष्वपि ।

वसिष्ठत्वात् वासाच्च वसिष्ठ इति विद्विमान् ।” इति महाभारते ।

गुरोः सदारस्य निषीडा पादौ
 समाप्य साम्ब्यञ्च विधिं दिलीपः ।
 दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं
 भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥ २३ ॥
 तामन्तिकनास्तवलिप्रदीपाम्
 अन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।
 क्रमेण सुप्तामनु संविवेश
 सुप्तोत्थितां(१) प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

गुरोरिति । भुजोच्छिन्नरिपुः दिलीपः सदारस्य दारैः
 अरुन्धत्या सह वर्त्तमानस्य गुरोः उभयोरपि इत्यर्थः । “भाष्यां
 जायाय पुंभूञ्चि दाराः” इत्यमरः । पादौ निषीडा अभिवक्ष्य
 साम्ब्यं सन्ध्यायां विहितं विधिम् अनुष्ठानं च समाप्य दोहाव-
 साने निषण्णाम् आसीनां दोग्ध्रीं दोहनशीलाम् । त्वदिति
 छन्दप्रत्ययः । धेनुम् एव पुनः भेजे सेवितवान् । दोग्ध्रीमिति
 निरुपपदप्रयोगात् कामधेनुत्वं गम्यते ॥ २३ ॥

तामिति । गोप्ता रक्षकः गृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन्
 उभावपि इत्यर्थः । अन्तिके न्यस्ताः वलयः प्रदीपाय यस्याः तां
 तयोष्ठां तां निषण्णां धेनुम् अन्वास्य अनूपमिष्य क्रमेण सुप्ताम्
 अनु चनन्तरं संविवेश सुप्ताम्, प्रातः सुप्तोत्थिताम् अनु उद-
 तिष्ठत् उत्थितवान् । अथ अनुशब्देन वे

(१) पादौ दृष्ट्वा वदामिष्यां मूर्धादिभ्याम् । “अन्त्ये च धेनुं धारि” इत्यमरः ।

वृत्तं धारयतः प्रजायते ।
 समं महिष्या महनीयकौर्त्तिः ।
 सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
 दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥
 अनेद्वारात्मानुचरस्य भावं
 जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।

यौर्वापर्यमुच्यते, क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामेव इति अपौन-
 रक्त्यम् । कर्म प्रवचनीययुक्त इति द्वितीया ॥ २४ ॥

इत्यमिति । इत्थम् अनेन प्रकारेण प्रजायं सन्तानाय
 महिष्या समम् अभिपिक्तपत्न्या सह । “कृताभिपेक्ता महिषी”
 इत्यमरः । वृत्तं धारयतः, महनीया पूज्या कौर्त्तिः यस्य तस्य
 दीनानाम् उद्धरणं दैन्यविमोचनं तत्र उचितस्य परिचितस्य
 तस्य नृपस्य चयः गुणाः आहृत्यः येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरा-
 वृत्तानि सप्तदिनानि एकविंशतिदिनानि व्यतीयुः ॥ २५ ॥

अन्येदुरिति । अन्येदुः अन्यस्मिन् दिने द्वाविंशे दिने ।
 सद्यः परत्परादीत्यादिना निपातनात् अव्ययम् । “अद्यावाक्यं
 पूर्व्वेक्रीत्यादौ पूर्व्वोत्तरायंरात् । तथाधरान्यान्यतरैतरात्पूर्वेदु-
 रादयः” इत्यमरः । मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्य भावंम् अभि-
 प्रायं दृढभक्तित्वम् । “भावोऽभिप्राय आशयः” इति यादवः ।
 जिज्ञासमाना शतुमिच्छन्ती । “त्राशुस्मृदृशां सनः” इत्यात्मने-
 पदे शानच् । प्रपतति अस्मिन् इति प्रपातः पतनप्रदेशः गङ्गायाः
 प्रपातः तस्य अन्ते समीपे निरुद्धानि जातानि शय्याणि बाल-

गङ्गाप्रपातान्तनिरूढशय्यः

गौरीगुरोर्गङ्गारसाविवेश ॥ २६ ॥

सा दुष्प्रधर्मा मनसापि हिंस्रैः

इत्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।

अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण

प्रसङ्ग सिंहः (१) किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥

तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधोः

गुहानिवहप्रतिशब्ददीर्घम् ।

रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां

निवर्त्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

वृषानि यस्मिन् तत् । “शय्यं बालवृषं घासः” इत्यमरः । गौरीः
गुरोः पार्वतीपितुः गङ्गारं गुहाम् आविवेश ॥ २६ ॥

वेति । सा धेनुः हिंस्रैः व्याघ्रादिभिः मनसा अपि दुष्प्रधर्मा
दुर्धर्मा इति हेतोः अद्रिशोभायां प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना नृपेण
अलक्षितम् अभ्युत्पतनम् अभिमुख्येन उत्पतनं यस्य सः सिंहः
तां धेनुं प्रसङ्गं हठात् । “प्रसङ्गं तु हठार्थकम्” इत्यमरः ।
चकर्ष, किलेत्यलौकिके ॥ २७ ॥

तदीयमिति । गुहानिवहनेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना
दीर्घं तस्याः इदं तदीयम् आक्रन्दितम् मार्त्तघोषणम् मार्त्तेषु
आपन्नेषु साधोः हितकारिणः नृपस्य नगेन्द्रसक्तां दृष्टिं रश्मिषु

सं पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्धरः केशरिणं (१) ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां
लोधद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ २६ ॥
ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी
वधाय बध्यस्य शरं शरणाः ।

प्रप्रहेषु । “किरणप्रग्रही रश्मी” इत्यमरः । आदाय इव गृहीत्वा
इव निवर्तयामास ॥ २८ ॥

स इति । धनुर्धरः स नृपः पाटलायां रक्तवर्णायां गवि
तस्थिवांसं स्थितम् । कसुखेति कसुप्रत्ययः । केशरिणं सिंहं
सानुमतः अद्रेः धातोः गैरिकस्य विकारः धातुमयी तस्याम्
अधित्यकायाम् ऊर्ध्वभूमौ । “उपत्यकाद्रेः रासन्ना भूमिरूर्ध्वमधि-
त्यका” इत्यमरः । उपाधिभ्यां त्यक्त्वासन्नारूढयोरिति त्यक्नु-
प्रत्ययः । प्रफुल्लः विकसितः तम् । फुल्ल विकसने इति धातोः
पधाद्यच् । लोधास्य द्रुमम् इव ददर्श । प्रफुल्लमिति तकार-
पाठे जि फला विशरणे इति धातोः कर्त्तरि क्तः, उत्परस्यात
इत्युकारादेशः ॥ २६ ॥

तत इति । ततः सिंहदर्शनानन्तरं मृगेन्द्रगामी सिंहगामी
शरणं रक्षणम् । “शरणं रक्षणे गृहे” इति यादवः । शरणे
साधुः शरस्यः । तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः । प्रसमेन बलात्कारेण

जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गात्
 उहत्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः ॥ ३० ॥
 वामेतरस्तस्य करः प्रहत्तुः
 नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे (१) ।
 सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव
 चित्तापितारम्भ इवावतस्थे ॥ ३१ ॥
 बाहुप्रतिष्ठम्भविष्ठमनुजः
 अभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।

उद्धृताः अरयः येन संः नृपतिः राजा जाताभिषङ्गः जातंपरा-
 भवः सन् । “अभिषङ्गः पराभवंः” इत्यमरः । बध्यस्य बधार्हस्य ।
 दण्डादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः । नृगेन्द्रस्य बधाय निषङ्गात्
 तूष्णीरात् । “तूष्णीपासङ्गतूष्णीरनिषङ्गा इत्युधिर्हयोः” इत्यमरः ।
 शरम् उहत्तुम् ऐच्छत् ॥ ३० ॥

वामेति । प्रहत्तुः तस्य वामेतरः दक्षिणः करः नखप्रभाभिः
 भूषितानि विष्कुरितानि कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पक्षाणि (पक्षाः)
 यस्य तस्मिन् । “कङ्कः पक्षिविशेषे स्यात् गुप्ताकारे युधिष्ठिरे” इति
 विश्वः । सायकस्य पुंखे एव कर्त्तव्याख्ये मूलप्रदेशे । “कर्त्तरी
 पुंखे” इति यादवः । सक्ताङ्गुलिः सन् चित्तापितारम्भः चित्र-
 लिखितशरोद्धरणोद्योगः इव अवतस्थे ॥ ३१ ॥

वाद्भिः । बाह्वोः प्रतिष्ठेन प्रतिबन्धेन । “प्रतिबन्धः

(१) शरपाशमितिवाच्यत्वात् उह्ते कङ्कपक्षाणि बध्यन्ते इति प्रसिद्धिः ॥

राजा स्वतेजोभिरदृष्टतान्तः
भोगीव मन्त्रौषधिरुद्वीर्यः ॥ ३२ ॥
तमाव्यं गृह्यं निगृहीतधेनुः
मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ
सिंहोरुसत्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३ ॥

प्रतिष्ठम्” इत्यमरः । विह्वलमन्युः प्रह्वरोपः राजा मन्त्रौ-
षधिभ्यां रुद्वीर्यः प्रतिबन्धशक्तिः भोगी सर्प इव । “भोगी
राजमुजङ्गयोः” इति शाश्वतः । अभ्यर्णम् अन्तिकम् । “उप-
कण्ठान्तिकाभ्यर्णोभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्” इत्यमरः । आग-
स्तम्(१) अपराधकारिणम् असृग्शक्तिः स्वतेजोभिः अन्तः अद-
ष्टत । “अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणान्त्येष्वपि” इति
यादवः ॥ ३२ ॥

तमिति । निगृहीता पीडिता धेनुः येन स सिंहः आर्याणां
सतां गृह्यं पक्षम् । पदास्त्रैरिवाज्ञापक्षेषु चेति क्यप् । मनु-
वंशस्य केतुं चिह्नं केतुवत् व्यावर्त्तकम् (२) । सिंह इव उद-
सत्त्वः महाबलः तम्, आत्मनः वृत्तौ बाहुस्तम्भरूपे व्यापारे
अभूतपूर्वत्वात् विस्मितम् । कर्त्तरि क्तः । तं दिलीपं मनुष्य-
वाचा करणेन पुनः विस्माययन् विस्मयम् आवर्त्यं प्रापयन्
निजगाद । सिंहीषद्वसन इति धातोर्षिचि वृद्धौ आयादेगे

(१) आगः उपराधं करोतीति आगस्तम् तं तयोष्टम् ।

(२) व्यावर्त्तकं व्याप-
रिहारस्य एतरेभ्यो राजवर्गेभ्यः मनुष्यस्य विद्वेषोत्कर्षकारणमित्यर्थः ।

अलं महीपाल तव श्रमेण

प्रयुक्तमप्यस्त्वमितो वृथा स्यात् ।

न पादपोन्मूलनशक्तिं रंहः

शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

कैलासगौरं(१)वृषमामरुचोः

पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।

शतप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । विस्मायय-
न्निति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यं तच्च चिन्त्यं नित्यं अयंतेरिति
हेतुभयविवक्षायामेवेति भीष्मगोर्हेतुभय इत्यात्मनेपदे विस्मायय-
मान इति स्यात् तस्मात् अनुप्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धं
करणविवक्षायां न कश्चित् दोषः ॥ ३३ ॥

अलमिति । हे महीपाल तव श्रमेण अलं साध्याभावात्
श्रमो न कर्त्तव्यः इत्यर्थः । अथ गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया
श्रमस्य कारणत्वात् तृतीया । उक्तञ्च, न्यासीद्योति, “न, केवलं
श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारणभावस्य अपि तर्हि गम्यमा-
नापि” इति । “अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्” इत्य-
मरः । इतः अस्मिन् मयि । सार्वविभक्तिकस्तसिः । प्रयुक्तम्
अपि अलं वृथा स्यात् । तथाहि, पादपोन्मूलने शक्तिः यस्य
तम् तथोक्तं मारुतस्य रंहः वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति
न प्रसरति ॥ ३४ ॥

कैलामिति । कैलास इव गौरः शुभ्रः तम् । “वामी-

अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तः ।

कुम्भोदरं नाम निकुम्भमिवम्(१) ॥ ३५ ॥

अमुं पुरः पश्यासि देवदारुं

पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।

यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां

स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥

करञ्च शुभञ्च गौरमाहुर्मनोविणः” इति शाश्वतः । वयं वृषभम्
आरुह्योः आरोढुम् इच्छोः स्तस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारो-
हति इत्यर्थः । अष्टौ मूर्त्तयः यस्य सः तस्य अष्टमूर्त्तः शिपस्य
पादार्पणं पादन्यासः तत् एव अनुपहः प्रसादः तेन पूतं दृढं
यस्य तं तथोक्तं निकुम्भमिवं कुम्भोदरं नाम किङ्करं माम् अवेहि
विहि । “वृद्धिषी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्र-
मसौ सोमयाजो चेत्यष्टमूर्त्तयः” इति यादवः ॥ ३५ ॥

अमुमिति । पुरः अग्रतः अमुं देवदारुं पश्यासि इति
‘काकुः (२) । असौ देवदारुः वृषभः ध्वजं यस्य सः तेन शिवेन
पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः । अभूततद्भावे च्छिः । यः देवदारुः

(१) निकुम्भेन पार्वतीवाक्येन विहितं तुल्यः समिति वज्रमः । यदा निकुम्भस्य
कुम्भकपुत्रस्य निवसति शहरः । But according to Kasikhanda, Siva
and Parvati, desirous of occupying Kasi, which Divodasa (a king
of the lunar dynasty) possessed, sent Nikumbha, one of the
Ganas of the former, to lead the prince to the adoption of
Buddhist doctrines; in consequence of which, he was expelled
from the sacred city. See V. P. Book I V chap VIII.

(२) शोचभौत्यादिभिः भिन्नकण्ठध्वनिः काकुः ।

कण्डूयमानेन कटं कदाचित्
 वनद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
 अर्धेनमर्द्रेस्तनया शुशोच ॥ ३० ॥
 सेनानामालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३० ॥
 तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां
 त्रासार्थमस्मिन्नहमद्विकुक्षौ ।

स्कन्दस्य मातुः गौर्याः हेतुः कुम्भः एवः स्तनः तस्मात् निःसृ-
 तानां पयसाम् अम्बूनां रसघ्नः स्वादघ्नः । स्कन्दपत्नी हेमकुम्भः
 इव स्तनः इति विग्रहः । पयसां क्षीराणाम् । “पयः क्षीरं पयोऽ-
 म्बु च” इत्यमरः । स्कन्दसमानप्रेमास्त्रदम् इति भावः ॥ ३६ ॥

कण्डूयमानेनेति । कदाचित् कटं कपोलं कण्डूयमानेन
 कर्पता । कण्डूदिभ्यो यगिति यक्, ततः शानच् । वन्धः
 द्विपेन अस्य देवदारीः त्वक् उन्मथिता । अथ अर्द्रेः तनया
 गौरी असुरास्त्रैः आलीढं घतं, सेनां नयतीति सेनानीः
 स्कन्दः । “पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः” इत्यमरः । सक्त-
 द्विपेत्यादिना कृप् । तम् इव एनं देवदारुं शुशोच ॥ ३० ॥

तदेति । तदा तत्कालः प्रभृतिः आदिः यस्मिन् कर्मणि(१)
 तत् तथा तदाप्रभृति एव वनद्विपानां त्रासार्थं भयार्थं शूलभृता
 गिबेन अहं समीपम् आगताः प्राप्ताः सत्त्वाः प्राणिनः वृत्तिः
 यस्मिन् तत् । “अहः समीप उत्सृजे चिह्ने स्थानापराधयोः”

(१) यथा उत्सर्गस्य दा प्रत्ययस्य अन्वयानुपपत्तेः लपचया प्रत्ययवत्त्वं प्रदर्श-
 यीते प्रतीतिरिति ।

व्यापारितः शूलभृता विधाय
 सिंहत्वमङ्गागतसत्त्ववृत्तिः ॥ ३८ ॥
 तस्यालमेपा क्षुधितस्य तृप्तौ
 प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
 उपस्थिता शोणितपारणा मे
 सुरद्विपद्यान्द्रमसी सुधेव (१) ॥ ३९ ॥
 स त्वं निवर्त्तस्व विहाय लज्जां
 गुरोर्भवान् दर्शितशिष्यभक्तिः ।

इति कैयवः । सिंहत्वं विधाय अस्मिन् अद्रिकुक्षौ गुहायाम्
 अहं व्यापारितः नियुक्तः ॥ ३८ ॥

तस्येति । परमेश्वरेण प्रदिष्टः निर्दिष्टः कालः भोजनवेला
 यस्याः सा उपस्थिता प्राप्ता एषा गोरूपा शोणितपारणा रुधि-
 रस्य व्रतान्तभोजनं सुरद्विपः राक्षोः चन्द्रमसः इयं चान्द्रमसी
 सुधा इव क्षुधितस्य क्षुभुक्षितस्य तस्य अङ्गागतसत्त्ववृत्तेः मे मम
 सिंहस्य वृत्तौ अलं पर्याप्ता । नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी ॥ ३९ ॥

स इति । स एवम् उपायशून्यः त्वं लज्जां विहाय निव-
 र्त्तस्व । भवान् त्वं गुरोः दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्त्तव्या
 भक्तिः येन सः तयोक्तः अस्ति । ननु गुरुधनं विनाश्य कथं तत्त-
 मीषं गच्छेयमत आह शक्नोष्येति । यत् रक्ष्यं धनं शक्नोष्य
 प्रायुधेन । “शक्नुमायुधलोहयोः” इत्यमरः । अशक्या रक्षा

(१) अहं चन्द्रमसं क्षुधितस्य मे वृत्तौ उपस्थिता इति वज्रमेव व्याख्यातं ।

शस्त्रेण रक्षां यदशक्यरक्षं :
 न तद्व्यशः शस्त्रभृतां क्षिणीति ॥ ४० ॥
 इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजः
 मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
 प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावात्
 आत्मनावज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥
 प्रत्यवव्रीचैनमिषुप्रयोगे
 तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।

यस्य तत् अशक्यरक्षं रक्षितुमशक्यम् इत्यर्थः तत् रक्षं नष्टम्
 अपि शस्त्रभृतां व्यशः न क्षिणीति न हिनस्ति अशक्यार्थेऽवप्रति-
 विधानं न दोषाय इति भावः ॥ ४० ॥

इतीति । पुरुषाणाम् अधिराजः नृपः इति प्रगल्भं
 मृगाधिराजस्य वचः निशम्य श्रुत्वा गिरिशस्य ईश्वरस्य प्रभावात्
 प्रत्याहतास्त्रः कुण्ठितास्त्रः सन् आत्मनि विषये अवज्ञाम् अप-
 मानं शिथिलीचकार तत्प्राज इत्यर्थः अवज्ञातोऽहमिति निर्वेदं
 न प्राप इत्यर्थः । समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानो न सर्वोत्तरं
 प्रति इति भावः ॥ ४१ ॥

प्रतीति । स एव पूर्वः प्रथमः भङ्गः प्रतिबन्धः यस्य तस्मिन्
 तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नः विफलप्रयासः अतएव
 यत्नं कुलिशं मुमुक्षुन् मोक्षुम् इच्छन् अस्वकं लोचनम् । “दृग्-
 दृष्टिनेत्रलोचनश्चक्षुर्नेयनास्यकेशपाक्षीणि” इति हलायुधः ।

जङ्गीकृतस्त्राम्बकवीक्षणैः
 वज्रं मुमुक्षुर्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥
 संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्रं कामं
 हास्यं वचस्तदादहं विवक्षुः ।
 अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद
 सर्वं भवान् भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

त्रौणि अम्बकानि यस्य सः त्राम्बकः हरः तस्य वीक्षणेन जङ्गी-
 कृतः निष्पन्दीकृतः वज्रं पाणौ यस्य सः वज्रपाणिः इन्द्रः । प्रहर-
 णार्थेभ्यः परे निष्ठासत्तम्यौ भवतः इति यत्तद्व्यमिति पाणिः सत्त-
 म्यन्तस्योत्तरनिपातः । स इव स्थितः नृपः एनं सिंहं प्रत्य-
 त्रवीक्ष । “वाहुं सर्व्वं यत्कस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत् प्रभुः” इति
 महाभारते ॥ ४२ ॥

संरुद्धेति । हे मृगेन्द्र संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम
 तत् वचः यावत् कामं हास्यं परिहसनीयं यत् वचः सः त्वं
 मदीयेनेत्यादिकम् अहं विवक्षुः वक्तुम् इच्छुः अस्मि । तर्हि
 तूष्णीं स्वीयतामित्यागद्वय ईश्वरकिङ्करत्वात् सर्व्वज्ञं त्वां प्रति न
 हास्यमित्याह, अन्तरिति । हि यतः भवान् प्राणभृताम् अन्त-
 र्गतं हृद्गतं वाग्वृत्त्या बहिरप्रकाशितम् एव सर्व्वं भावं वेद वेत्ति ।
 विदो लटो वेति शलादेयः । अतः अहम् अभिधास्ये वक्ष्यामि,
 वच इति प्रकृतं कर्म्म सम्पद्यते । अन्ये त्रीदृशवचनमाकर्ण्य
 सम्भाषितार्थमेतदित्युपहसन्ति अतस्तु मौनमेव भूयस्व । त्वं तु

मानाः स मे स्थावरजङ्गमानां
 सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।
 गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेः (१)
 नशत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥
 स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं
 देहेन निर्वर्त्तयितुं प्रसीद ।

बाह्यमनसयोरैकविध एवायमिति जानासि अतोऽभिधास्ये
 यद्वचोऽहं वियस्तुः इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

मान्य इति । प्रत्यवहारः प्रलयः । स्थावरजङ्गमा-
 दीनां जङ्गमानां मनुष्यादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः सः
 ईश्वरः मे मम मान्यः, पूजाः अलङ्कारासनः इत्यर्थः । शासनञ्च
 सिंहत्वमहागतसत्त्ववृत्तीत्युक्तारूपम् । तर्हि विस्तृत्य गम्यतां
 नेत्याह, गुरोरपीति । पुरस्तात् अग्रे नशत् इदम् आहिताग्नेः
 गुरोः धनम् अपि गौरूपम् अनुपेक्षणीयम् । आहिताग्नेरिति
 विमेषणेनानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥ ४४ ॥

स इति । सः अहागतसत्त्ववृत्तिः त्वं मदीयेन देहेन शरी-
 रस्य वृत्तिं जीवनं निर्वर्त्तयितुं सम्पादयितुं प्रसीद । दिनाव-

(१) “पाणिपद्मादिग्रन्थं परिचरेत् स्वयं यथापि वा पुनः कुमार्यन्ते वासी वा”
 इति नियमेन पाणिपद्मादिरूपं, यैनाग्निवाहितः स एवाहिताग्निः । तथापीक-
 “वीर्यहीना विवाहादिं ग्रहण्य इति मन्यते । अत्र तस्य न भीक्ष्यं वृथापाकीहि सः
 कृत” इति अत्र कल्याणरूपमपि दृश्यते तथाहि “अपि वैवाहिको धनं न गृहीतः प्रमा-
 दिना । पितर्युपरमे मेन गृहीतव्यः प्रयवतः” इति ।

दिनावसानोत्सुकबालवत्सा

विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

अथान्यकारं गिरिगह्वराणां

दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।

भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्त्ती

किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥ ४६ ॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं

नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्

विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

साने उक्कुः माता :सभागमिष्यतीत्युत्कण्ठितः बालवत्सः
यस्याः सा महर्षेः इयं धेनुः विसृज्यताम् ॥ ४५ ॥

अथेति । अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्ती अनुचरः स सिंहः
गिरिः गह्वराणां गुह्यानाम् । “देवस्तातविले गुहा गह्वरम्”
इत्यमरः । अन्यकारं ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि
कुर्वन् निरस्यन् इत्यर्थः, किञ्चित् विहस्य अर्थपतिं वृषं भूयः
बभाषे । हासकारणम् अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्निति
वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

एकेति । एकातपत्रम् एकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वं,
नवं वयः यौवनम्, इदं कान्तं रम्यं वपुश्च, इत्येवं बहु अल्पस्य
हेतोः अल्पेन कारणेन अल्पफलाय इत्यर्थः । “यदी

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौः

एका भवेत् स्वस्तिमन्ती त्वदन्ते ।

जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः

प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८ ॥

अथैकधेनोरपराधचण्डात्

गुरोः कृशानुप्रतिमाद्विभेषि ।

प्रयोगे" इति पठौ । हातुं त्यक्तुम् इच्छन् त्वं विचारे! कार्या-
कार्यविमर्शे मूढः मूर्खः मे मम प्रतिभासि ॥ ४७ ॥

भूतेति । तव भूतेषु अनुकम्पा-कृपा चेत् । "कृपा दयाऽनु-
कम्पा स्यात्" इत्यमरः । कृपैव वर्तते चेत् इत्यर्थः, तर्हि
त्वदन्ते तव नाथे सति इयम् एका गौः स्वस्ति चेमम् अस्याः
अस्तीति स्वस्तिमन्तौ भवेत् जीवेत् इत्यर्थः । "स्वस्तिग्रीः चेम-
पुण्यादौ" इत्यमरः । हे प्रजानाथ जीवन् पुनः पिता इव
प्रजाः उपप्लवेभ्यः विप्लेभ्यः शश्वत् सदा । "पुनः सदा रथीः प्रश्वत्"
इत्यमरः । पासि रक्षसि । स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणाद्वरं जीवि-
तेनैव शश्वदस्त्रिजगत्पाणम् इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

न धन्नेलोपादियं प्रवृत्तिः किन्तु गुरुभयादित्यत आह,
अथेति । अथेति पक्षान्तरे अथवा एका एव धेनुः यस्य
तच्छात् । अयं कीपकारणीपन्यास इति श्रियम् । अत एव
उपपराधे गवोपेक्षास्त्रिजगत् सति चण्डात् अतिकोपनात् । "चण्ड-
स्यत्यस्तकीपनः" इत्यमरः । अत एव कृशानुः प्रतिमा उपमा

शक्योऽस्य मनुर्भवता विनेतुः ॥ ४९ ॥

गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोष्ठीः ॥ ४९ ॥

तद्रूप कलाणपरम्पराणां

भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।

महीतलस्पर्शनमावभिन्नम्

ऋहं हि राजा पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

यस्य तस्मात् अग्निकल्पात् गुरोः विभेपि इति काकुः । भीतार्थानां भयहेतुरित्यपादानात् प्रचमौ । अल्पवित्तस्य धनहानिः अतिदुःसहा इति भावः । अस्य गुरोः मन्युः क्रोधः । “मन्युर्देव्यै क्रतौ क्रुधि” इत्यमरः । घटाः इव उधांसि यासां ताः घटोष्ठीः । उधसोऽनङ्गित्यनङ्गादेयः, बहुव्रीहैरुधसोऽङ्गीपिति ङीप् । कोटिशः गाः स्पर्शयता प्रतिपादयता । “विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्” इत्यमरः । भवता विनेतुम् अपनेतुं शक्यः ॥ ४९ ॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् कलाणपरम्पराणां भोक्तारम् । कर्म्मणि यद्गौ । कर्जः बलम् अस्य अस्तीति कर्जस्वलम् । ज्योत्स्नातमिस्त्रेत्यादिना बलच्प्रत्ययान्तो निपातः । आत्मदेहं रक्ष । ननु गामुपेक्ष्य आत्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात्, नेत्याहुः महीतलेति । ऋहं समृद्धं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसम्बन्धमात्रेण भिन्नम् ऐन्द्रम् इन्द्रसम्बन्धि पदं स्थानम् आहुः स्वर्गाच्च भिद्यते इत्यर्थः ॥ ५० ॥

एतावदुक्ता विरते मृगेन्द्रे
 प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।
 शिलोच्चयोऽपि चित्तिपालमुच्चैः
 प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥ ५१ ॥
 निशम्य देवानुचरस्य वाचं
 मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।
 धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या(१)
 निरीक्ष्यमाणाः सुतरां दयालुः ॥ ५२ ॥

एतावदिति । मृगेन्द्रे (सिंहे) एतावत् उक्ता विरते सति
 गुहागतेन अस्य सिंहस्य प्रतिस्वनेन (प्रतिध्वनिना) शिलोच्चयः
 शैलोऽपि प्रीत्या तम् एव अर्थं चित्तिपालम् उच्चैः अभाषत इव
 इत्युल्लेखा । भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वात् द्विकर्मकः, ब्रुवितु
 द्विकर्मकेषु पठितः । तदुक्तम्, “दुहियाचिरधिप्रहिभिचिचिजा-
 भुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविमासिगुणेन च यत् सचते
 तदकीर्त्तितमाचरितं कविना” इति ॥ ५१ ॥

निशम्येति । देवानुचरस्य ईश्वरकिङ्करस्य सिंहस्य वाचं
 निशम्य मनुष्यदेवः राजा पुनः अपि उवाच । किम्भूतः सन्,
 तेन सिंहेन यत् अध्यासितं व्याक्रमणम् । नपुंसके भावे त्तः ।

(१) “तदध्यासितकातराक्ष्या” इति वज्रभेन पठितम् । “तस्य सिंहस्य
 अध्यासनेन कातरे अचिषो यक्षाः सा तथा सिंहकाशेन अभितवेत्तया” इति वज्रभः ।
 तदध्यासिता चतस्रः कातराक्षी इति अष्टः ।

चंतात् किं वायत इत्युदयः (१) .

चक्षस्य शब्दो भुवनेषु खटः ।

राजेन किं तद्विपरीतवृत्तेः

प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

तेन कातरे अक्षिणी यस्याः तया । “वहुव्रीहौ सक्थ्यक्षोः
स्त्राङ्गात् पजिति पच्” पिङ्गीरादिभ्यवेति ङीप् । किं वा वक्ष्य-
तीति भीत्यैवं स्थितया इत्यर्थः, चेन्वा निरीक्षमाणः अत एव
सुतरां (अत्यर्थं) दयालुः सन् । सुतरामित्यत्र द्विवचनविभजे-
त्यादिना सुयद्धात् तरप्, किमेसिङ्ख्ययेत्यादिना आम्प्रत्ययः,
तद्वितयासर्व्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञा ॥ ५२ ॥

किमुवाचेत्याह, चतादिति । अणु हिंसायामिति धातोः
सम्प्रदादित्वात् क्षिप्, गमादीनामिति वक्तव्यादनुनासिकलोपे
तुगागमे च अदिति रूपं सिद्धम् । अतः ज्ञायात् वायते इति
चक्षः सुपीति योगविभागात् कः । तामेतां व्युत्पत्तिं कवि-
रर्थतोऽनुक्रामति चतादित्यादिना । उदयः उन्नतः चक्षस्य
चक्षवर्णस्य शब्दः वाचकः चक्षशब्दः इत्यर्थः, चतात् वायते इति

(1) The derivation of the word चक्ष as given in the text is rather fanciful. The proper derivation seems to be from meaning strength ; hence he, who is noted for deeds of strength, came also to be called चक्ष or चक्षिव । In the following hymn the word चक्ष is used in the sense of strength “नदि ते चक्षं, न सधौ, न मयं वदयनामौ दत-
यन् वायुः ।” Translate—“these birds, flying in the air, have not attained thy strength, nor thy power ; nor are they up to thy wrath.” Rig i. 24.6.

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेः ।

विश्राणनाञ्चानापयस्त्रिनीनाम् ।

इमामनूनां (१) सुरमेरवेहि ।

रुद्रीजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ ५४ ॥

प्युत्पत्त्या भुवनेषु रुद्रः किल प्रसिद्धः खलु, नाशककर्षादिवत्
कीलरुद्रः किन्तु पञ्चजादिवत् योगरुद्रः इत्यर्थः । ततः किमि-
त्यत आह, तस्य चक्षत्रशब्दस्य विपरीतवृत्तिः वितृष्टव्यापारस्य
क्षतः नाणम् अकुर्वतः पुंसः राज्येन किम् । उपक्रोशंमंसीमसैः
निन्दामलिनैः । “उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च महर्षेण”
इत्यमरः । ज्योत्स्नातमिस्त्रेत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः ।
“मलीमसं तु मलिनं कषरं मलदूषितम्” इत्यमरः । प्राणैर्वा
किं, निन्दितस्य सर्वं ध्यर्थम् इत्यर्थः । एतेनैकातपत्रमित्यादिना
श्लोकद्वयेनीकं प्रत्युक्तमिति वेदितव्यम् ॥ ५३ ॥

अथैकधेनोरित्यत्रोत्तरमाह, कथमिति । अनुनयः प्रीधाय-
नयः (प्रसादनमित्यर्थः) । चकारो वाकाराद्यः । महर्षेः अनुनयः
वा अन्यासां पयस्त्रिनीनां दीग्ध्रीणां गवां विश्राणनात् दानात् ।
“त्यागो वितरणं दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणम्”
इत्यमरः । कथं नु शक्यः, न शक्यः इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह, इमां
गां सुरमेः कामधेनीः । पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी । अनू-
नाम् अन्यूनान् अवेहि जानीहि । तर्हि कथमस्याः परिभवोऽ-

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण(१)

न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।

न पारणा स्याद्विहता तवैवं

भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥

भूदित्याह, रुद्रौजसेति । अस्यां गवि त्वया कर्त्ता प्रवृत्तं तु प्रहारस्तु । नपुंसके भावे क्तः । रुद्रौजसा ईश्वरसामर्थ्येन, न तु तन इत्यर्थः । सप्तम्यधिकरणे चेति सप्तमी ॥ ५४ ॥

तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह, सेयमिति । सा इयं गौः मया, निष्क्रीयते प्रत्याक्रियते अनेन, परगृहीतम् इति निष्क्रयः प्रतिशौर्यकम् । एरजिति अच्प्रत्ययः । स्वदेहार्पणम् एव निष्क्रयः, तेन भवत्तः त्वत्तः । पञ्चम्यास्तसिन् । मोचयितुं न्याय्या न्यायात् अनपेता युक्ता इत्यर्थः । धर्मपथ्यर्थेत्यादिना यत्प्रत्ययः । एवं सति तव पारणा भोजनं विहता न स्यात्, मुनेः क्रिया होमादिः(२) स एव अर्थः प्रयोजनं स च अलुप्तः भवेत् । स्वप्राण-
व्ययेनापि स्वामिशुरुधनं संरक्ष्यम् इति भावः ॥ ५५ ॥

(१) स्वदेहार्पणं अर्पितस्वदेहः तदेव निष्क्रयः प्रतिमूख्यं तेन, “कृद्विहती भावी द्रव्यवत् प्रकाशते” इति नियमात् ॥

(२) होमस्य पञ्चयज्ञानामन्तःपातित्वात् नियमकर्मत्वेन न कश्चिदपि होमगोयत्नः । यदुक्तं— “ब्रह्मयज्ञो यज्यश्च दैतयज्ञश्च सप्तमः ।

पितृयज्ञीभूतयज्ञः पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः” ॥ इति पञ्चपुराणम् ।

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तर्पणं । होमो दैवो बलिर्होतो यजमोऽतिथि-
पूजनं । पशूनां यो महायज्ञान् न होमयति शक्तिवः । स मृदेऽपि वसन्निव’ एतादौपे-
नं क्षिप्यते” इति । एता मांसविक्रये ।

भवानपीदं परवानवैति
 महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ।
 स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे
 विनाशश्च रक्षं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥
 किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं
 यशःशरीरे भव मे दयालुः ।

अथ भवानेव प्रमाणमित्याह, भवानिति । परवान् स्वामि-
 परतन्त्रः भवान् अपि । “परतन्त्रः पराधीनः परवान् नायवा-
 नपि” इत्यमरः । इदं वक्ष्यमाणम् अवैति, भवता अनुभूयते
 एव इत्यर्थः । शेषे प्रथम इति प्रथमपुरुषः । किमित्यत आह,
 हि यस्मात् हेतोः । “हि हेताववधारणे” इत्यमरः । तव
 देवदारौ विषये महान् यत्नः महता यत्नेन रक्ष्यते इत्यर्थः ।
 इदं शब्दोक्तमर्थं दर्शयति, स्थातुमिति । रक्षं वस्तु विनाशं
 विनाशं गमयित्वा स्वयम् अक्षतेन अन्नपेन, नियुक्तेन इति शेषः
 नियोक्तुः स्वामिनः अपि स्थातुं शक्यं न हि ॥ ५६ ॥

सर्वथा चैतदप्रतिहार्यमित्याह, किमिति । किम् अपि
 किंया अहं तव अहिंस्यः अवध्यः मतः चेत् तर्हि मे यशः एव
 शरीरं तस्मिन् दयालुः कारुणिकः भव । “स्यादयालुः कारु-
 णिकः” इत्यमरः । ननु मुख्यमुपेक्षामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः,
 अत आह, एकान्तेति । महिधानां मादृशानां विवेकिनाम्
 एकान्तविध्वंसिषु अवग्रविनाशिषु भीतिकेषु पृथिव्यादिभूत-

एकान्तविध्वंसिषु मद्भिधानां
 पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५७ ॥
 सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः (१)
 वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते (२)
 तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं
 सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥

विकारिषु पिण्डेषु, शरीरेषु अनास्था खलु अनपेक्षा एव। “आस्था
 त्वालम्बनास्थानयत्नापिचासु कथ्यते” इति विश्वः ॥ ५७ ॥

सौहादर्यादहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह, सम्बन्धमिति । सम्बन्धं
 सख्यम् आभाषणम् आलापः पूर्वं कारणं यस्य तम् आहुः ।
 “स्यादाभाषणमालापः” इत्यमरः । सः तादृक् सम्बन्धः यनान्ते
 सङ्गतयोः नौ आवयोः वृत्तः जातः तत् ततः हेतोः हे भूत-
 नाथानुग शिवानुचर एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति, अत एव
 सम्बन्धिनः मित्रस्य मे प्रणयं याञ्चाम् । “प्रणयास्त्वमी वियम्भ-
 याञ्चाप्रीमाणः” इत्यमरः । विहन्तुं न अर्हसि ॥ ५८ ॥

(१) Compare :- “यतः सर्वा स्रजतगानि सङ्गतं, मनीषिभिः सामपदीनमु-
 च्यते” । इति कुमारसम्भवम् Canto v. As also “न त्वां करोम्यहं मम क्रोध-
 तीक्ष्णैश्च वज्रिना । सर्वा साश्रपदं नैवामुपिषीऽहं त्वया सह” ॥ इति विष्णुपुराणम् ।

(२) वनस्य अन्तः स्वर्गं वनान्तं वनमित्यर्थः, यथाववसिते स्थे, स्वर्गं चान्तिकेऽपि-
 चेति अभिधानात् ।

तथेति गामुक्तवते दिलीपः
 सदाः प्रतिष्टम्भाविमुक्तबाहुः ।
 स नास्तंशस्त्रो हरये स्वदेहम्
 उपानयत् पिण्डमिवामिषस्य ॥ ५९ ॥
 तस्मिन् क्षणे पालयितुः प्रजानाम्
 उत्पश्यातः सिंहनिपातमुद्यम् ।
 अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पहृष्टिः
 पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥
 उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं
 वचो निशम्योल्लितमुत्थितः सन् ।

तथेति । तथा इति गाम् उक्तवते हरये सिंहाय । “कथौ
 सिंहं सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः” इति शास्त्रतः । सद्यः
 तरक्षणे प्रतिष्टम्भात् प्रतिबन्धात् विमुक्तः बाहुः यस्य स दिलीपः
 न्यस्तशस्त्रः त्वक्तायुधः सन् स्वदेहम् अमिषस्य भांसस्य । “पल्लं
 क्रव्यमामिषम्” इत्यमरः । पिण्डं कवलम् इव उपानयत्
 समर्पितवान् । एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ॥ ५९ ॥

तथियिति । तस्मिन् क्षणे उद्यं सिंहनिपातम् उत्पश्यातः
 उन्नेषमाणस्य तर्कयतः अवाङ्मुखस्य अधोमुखस्य । “स्यादवा-
 दप्यधोमुखः” इत्यमरः । प्रजानां पालयितुः राज्ञः उपरि उद्य-
 रिटात् । उपर्युपरिटादिति निपातः । विद्याधराणां देव-
 योनिविशेषाणां हस्तैः मुक्ता पुष्पहृष्टिः पपात ॥ ६० ॥

ददृश राजो जननीमिव स्वां . . .

॥ गमयतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥ ६१ ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो . . .

मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।

अपिप्रभावांन्मयि नान्तकोऽपि

प्रभुः प्रहत्तुं किमुतानाहिंसाः ॥ ६२ ॥

भक्ता गुरौ मय्यनुकम्पया च . . .

प्रीतारिम ते पुत्रं वरं वृणीष्व ।

उत्तिष्ठेति । राजा, अमृतमिव चाचरतीति अमृतायमानं
तत् । उपमानादाचार इति काङ्क्षतः शानच् । उल्लिखितम्
उत्पन्नं हे वक्त्र उत्तिष्ठ इति वचः निश्चय्य श्रुत्वा उल्लिखितः सन् ।
अस्तिः शब्दप्रत्ययः । अग्रतः अग्रे प्रस्रवः घोरस्त्रावः अस्ति
यस्याः सा तां प्रस्रविणीं गां स्वां जननीम् इव ददृश सिंहं
न ददृश ॥ ६१ ॥

तमिति । विस्मितम् आश्चर्य्यं गतम् । कर्त्तरि क्तः । तं
दिलीपं धेनुः उवाच । किमिल्लवाह, हे साधो मया मायाम्
उद्भाव्य कल्पयित्वा परीक्षितः असि, अपिप्रभावात् मयि अन्तः
यमः अपि प्रहत्तुं न प्रभुः न समर्थः, अन्ये हिंसाः घातुकाः ।
“गरारुर्घातुको हिंस्रः” इत्यमरः । नमिकम्पीत्यादिना रप्रत्ययः ।
किमुत सुष्ठु न प्रभवः इति योज्यम् । “वलपत् सुष्ठु किमुत
सत्यतीव च निर्भरः” इत्यमरः ॥ ६२ ॥

न केवलानां पयसां प्रसूतिम् ।

अवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥ ६३ ॥

ततः समानीय स मानितार्थी

हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।

वंशस्य कर्त्तारमनन्तकीर्तिं

सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥

सन्तानकामाय तथेति कामं ।

राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।

भक्तेति । हे पुत्र गुरो भक्त्या मयि अनुकम्पया च ते तुभ्यं प्रीता अस्मि । क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति चतुर्थी । वरं देवेभ्यो वरणीयम् अर्थम् । “देवाहुते वरः गेहे चिपुं क्लीबे मनाक् प्रिये” इत्यमरः । वरणीयं स्त्रीकुरु । तथाहि, मां केवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं न अवेहि न विहि किन्तु प्रसन्नां मां कामान् दोग्धीति कामदुघां ताम् अवेहि । दुहः कप् घर्षेति कप्प्रत्ययः ॥ ६३ ॥

तत इति । ततः मानितार्थी स्वहस्तार्जितः वीरः इति शब्दः येन सः । एतेनास्य दाढ्यत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । स राजा हस्तौ समानीय सन्माय अश्लिं वद्वा इत्यर्थः वंशस्य कर्त्तारं प्रपन्नधितारम् अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः । अनन्तकीर्तिं स्तिरश्वशंसं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ॥ ६४ ॥

सन्तानेति । सा पयस्विनी गौः, सन्तानं कामयते इति

दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं
 पुत्रोपभुङ्क्ष्विति तमादिदेश ॥ ६५ ॥
 वत्सस्य होमार्थविधेस्तु शेषम्
 ऋषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।
 औधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं
 पष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥
 इत्थं चित्तीशेन वसिष्ठधेनुः
 विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।

सन्तानकामः । कर्माणि अण् । तस्मै राज्ञे तथेति काम्यते
 इति कामः वरः । कर्मार्ये घञ्प्रत्ययः । तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय
 हे पुत्र, मदीयं पयः पत्रपुटे पत्रनिर्मिते पात्रे दुग्ध्वा उपभुङ्क्ष्व
 पिव इति, उपयुङ्क्ष्व इति वा पाठः । तम् आदिदेश आज्ञा-
 पितवती ॥ ६५ ॥

वत्सस्येति । हे मातः वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषं वत्सपीता-
 वशिष्टम् इत्यर्थः, होमः एव अर्थः तस्य विधिः अनुष्ठानं तस्य
 शेषं होमावशिष्टम् इत्यर्थः । तव उपसि भयम् औधस्यं क्षीरम् ।
 शरीरावयवाश्चेति यत्प्रत्ययः । रक्षितायाः उर्व्याः पष्ठांशं पष्ठ-
 भागम् इव ऋषेः अनुज्ञाम् अधिगम्य उपभोक्तुम् इच्छामि ॥ ६६ ॥

इत्यमिति । इत्थं चित्तीशेन विज्ञापिता वसिष्ठस्य धेनुः
 प्रीततरा पूर्वं शूश्रूषया प्रीता सम्प्रति एनया विज्ञापनया
 प्रीततरा अतिसन्तुष्टा बभूव, तदन्विता तेन दिक्षीपेन अन्विता

तदग्नित्वा हिमवताच्च कुक्षेः
 प्रत्याययावाग्रममग्रमेण ॥ ६७ ॥
 तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं
 गुरुनृपाणां गुरवे निवेद्य ।
 प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै
 शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥
 स नन्दिनीस्तनयमनिन्दितात्मा
 सद्यत्सलो वत्सहृतावशेषम् ।
 पौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः
 शुभं यशो मूर्त्तमिवातितृष्णः ॥ ६९ ॥

हिमवतात् हिमवत्सम्बन्धिनः कुक्षेः गुहायाः सकाशात् अग्र-
 मेण अनायासेन आग्रमं प्रत्याययौ आगता च ॥ ६७ ॥

तस्या इति । प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य सः नृपाणां गुरुः
 दिलीपः प्रहर्षचिह्नैः सुखरागादिभिः अनुमितम् ज्ञातं तस्याः
 धेनीः प्रसादम् अनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात् पुनरुक्तया
 श्व वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पश्चात् प्रियायै शशंस । कथित-
 स्यैव कथनं पुनरुक्तिः, न चेह तदस्ति किन्तु चिह्नैः कथित-
 त्वात् पुनरुक्तयेव स्थितया इत्युपेक्षा ॥ ६८ ॥

स इति । अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः सत्पु वत्सलः
 प्रेमवान् सदृष्टः । वक्षांसाभ्यां कामवसे इति सचप्रत्ययः ।

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते
 प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुवा ।
 तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं
 प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः ॥ ७० ॥
 प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशम्
 अनन्तरं भर्तुं रुन्वतीञ्च ।
 धेनुं सवत्साञ्च नृपः प्रतस्थे
 सन्मङ्गलोदयतरप्रभावः (१) ॥ ७१ ॥

वसिष्ठेन कृताभ्युद्यः कृतानुमतिः स राजा वत्सस्य हुतस्य च
 अवश्यं पीतहुतावशिष्टं नन्दिन्याः स्तन्यं घोरं शुभं मूर्त्तं
 परिच्छिन्नं ययः इव अतिदृष्टः सन् ययौ ॥ ६९ ॥

प्रातरिति । वशी वसिष्ठः प्रातः यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य
 गोवेवारूपस्य अङ्गभूता या पारणा तस्याः अन्ते प्रास्थानिकं
 प्रस्थानकाले भवं तत्कालोचितम् इत्यर्थः । कालाठ्ठमिति ठञ्-
 प्रत्ययः । “यथाकथञ्चित् शुणहत्त्वामि काले वर्त्तमानात् तत्त-
 म्प्रत्यय इष्यते” इति वृत्तिकारः । ईयते प्राप्यते अनेनेति अयनं
 स्वस्त्ययनं शुभावहम् आशीर्वादं प्रयुज्य तौ दम्पती स्वां राज-
 धानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥ ७० ॥

प्रदक्षिणीकृत्येति । नृपः हुतं तर्पितम् । हुतम् अग्रा-

(१) सतां मङ्गलेन प्रीतवद्भिर्ब्राह्मणप्रदक्षिणीकरणेन महीयान् प्रभावी यस्य इति
 दिनकरः । सन्मङ्गलेन प्रस्थानकाले अनुकूलैः पक्षिमिरण्यैः त्रिमिश्रैः भाविष्यमधू-
 जैः इति वङ्गमः ।

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन
 स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।
 यथावनुद्घातसुखेन मार्गं
 स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥
 तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन
 प्रजाः प्रजार्थवृत्तकर्मिताङ्गम् ।

तीति हुतायः अग्निः । कर्मणि चण् । तं भक्तुः मुनेः अनन्तरं
 प्रदक्षिणानन्तरम् इत्यर्थः । अतन्वतीश्च सवर्त्सा धेनुश्च प्रद-
 क्षिणीकृत्य । प्रगतौ दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि
 च इत्यथयीभायः, ततः चिः । अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं सम्मथ-
 मानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य सद्भिः मङ्गलैः प्रदक्षिणादिभिः
 मङ्गलाचारैः उदप्रतरप्रभावः सन् प्रतस्थे ॥ ७१ ॥

श्रीर्नेति । धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः व्रतादिदुःखसहन-
 गौसः स नृपः श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णाद्वादकरस्त्रनेन अनु-
 दातः पापाणादिप्रतिघातरहितः अत एव सुखयतीति सुखः
 तेन रथेन स्वेन पूर्णेन सफलैः मनोरथेन इय मार्गम् अध्वानं
 ययौ । मनोरथपक्षे अनुदातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७२ ॥

तमिति । अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेन आहितीसुखं
 जनितदर्शनोत्पन्नं प्रजार्थेन सन्तानार्थेन व्रतेन नियमेन
 कर्मितं कर्मोक्तम् चङ् यस्य तं नवोदयं नवाभ्युदयं प्रजाः
 यतिम् यताप्रुपद्भिः यतिवृधुभिः नैवैः चोपधीनां नाथं सोमम्

नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाभ्रुवङ्गिः
 नवोदयः (१) नायेमिवीषधीनाम् ॥ ७३ ॥
 पुरन्दरश्रीः (२) पुरमुत्पताकम्
 प्रविश्या पौरैरभिनन्द्यमानः ।
 भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे
 भूयः स भूमेर्धूरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥

इव तं राजानं पपुः अत्यास्रवा ददशः इत्यर्थः । चन्द्रपक्षे अद-
 र्शनं कलाचयनिमित्तं प्रजायं लोकहितार्थं व्रतं देवताभ्यः
 कलादाननियमः । “तच्च सीमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः”
 इति व्यासः । उदयः आविर्भावः अन्यत् समानम् ॥ ७३ ॥

पुरन्दरेति । पुरः पुरीः असुराणां दारयतीति पुरन्दरः
 शक्रः । “पूःसर्वयोर्दारिसहोः” इति खष्प्रत्प्रत्ययः, “वाचंयमपुर-
 न्दरीच” इति सुमागमो निपातितः । तस्य श्रीरिवश्रीः यस्य स
 नृपः पौरैः अभिनन्द्यमानः उत्पताकम् उच्छ्रितध्वजम् । “पताका
 वैजयन्ती स्यात् केतनं ध्वजमस्त्रियाम्” इत्यमरः । पुरं प्रविश्या

(१) इन्द्रानां प्रधानसाधनतया श्रीपक्षिपतिपदेन सीमपताभिधीयते, तत्काह-
 न्यात् चन्द्रोऽपि इति शङ्करः । यदा नवमीषधीनां प्रकाशात् निशापतिरेव श्रीषधीनां
 नाभ इति कथ्यते इत्यनुसन्धेयं ।

(२) स्रग्वेदमन्त्रेण इन्द्रः पुरीणां पुरनामकलेन वर्धते तदादा—

“पुरा भिन्दुयूता कविरमितीजा अजायत । इन्द्रो विजय्य कर्मपीधतां वयो
 प्रददतः” । Ri. IX. 4.

Translate—“Indra was born to be the destroyer of Asura's
 towns, who is ever young, learned, of immense strength, the
 upholder of all ceremonies, the thunderbolt-holder and much
 praised”.

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरखेरिव द्यौः
 सुरसरिदिव तेजो वज्रिनिष्प्रातमैशम् ।
 नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
 गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः (१) ॥७५॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ नन्दिनी-
 वरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः ।

भुजङ्गेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले । “सारी बले स्थिरांश्च
 न्याये क्लीवं वरे त्रिषु” इत्यमरः । भुजे भूयः भूमीः धुरम्
 आससञ्च स्थापितवान् ॥ ७४ ॥

अथेति । अथ द्यौः सुरवर्त्म । “द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनीः”
 इति विश्वः । अथैः महर्षेः नयनयोः समुत्थम् उत्पन्नं नयन-
 समुत्थम् । “प्रातद्योपसर्गे” इति कप्रत्ययः । ज्योतिः इव चन्द्र-
 मिव इत्यर्थः । “ऋषेशः स्यादचिन्नेत्रप्रसूतः” इति हलायुधः ।
 चन्द्रस्याचिन्नेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे, “नेत्राभ्यां वारि सुस्त्राव
 दगधा द्योतयद्दियः । तं गर्भं दगधा हृष्टा दिशो दैर्घ्या
 दधुस्ततः । समित्वा धारयामासुर्न च ताः समशक्रुवन् । स ताभ्यः
 सहमैवाय दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः । पपात भासयन् लोकान्

(१) इन्द्रादिभिर्यमाकाङ्क्षामपेक्षं वदन्त्येव च ।

चन्द्रविभेदयोर्देव भाषा निर्वृत्त्यं ज्ञातनीः ।

यदादिषां दुर्बन्दाणां साक्षात्पीनिर्वर्तनी कथः ।

यदादिभिर्भवन्ते च सर्वभूतानि तेजसा । इति सनुः । ७।७४ ।

“इन्द्रान् वन्द्यन् तपमान् वतारं क्लृप्तं यमादेववशाच्च विभजम् ।

प्राहारकत च विद्याधिनादादादाव राज्ञः विषये प्रतीत्यम्” । इति वसुमेध उद्धृतम् ।

शीताशः सर्वभावनः” इति । सुरसरित् गङ्गा वङ्गिना निष्पतं
विचित्रम् । प्लोः शूङ्गनुनासिकेचेत्यनेन निपूर्वात् छीयतेव-
कारस्य कट् । “नुमनुत्तास्तनिष्पृताविद्वचिर्मेरिताः समाः”
इत्यमरः । ऐशं तेजः स्कन्दम् इव । अत्र रामायणम्, “ते
गत्वा पर्वतं राम कैलासं घातुमण्डितम् । अग्निं नियोजया-
मासुः पुनार्थं सर्वदेवताः । देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व
हुताशन । शैलपुत्रां महातेजो गङ्गायां तेज उक्मृज । देव-
तानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवता-
नामिदं प्रियम् । इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् । स तस्या
महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च । समन्ततस्तु तां देवीमभ्य-
सिञ्चत पावकः । सर्वस्त्रीतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन” इति ।
राज्ञीसुदक्षिणा नरपतेः दिल्लीपस्य कुलमूल्यैः (१) सन्ततितक्षणाद्यै
गुह्यभिः सहस्रिः लोकपालानाम् अनुभावैः तेजोभिः अभिनि-
विष्टम् अनुप्रविष्टं गर्भम् आधत्त दधी इत्यर्थः । अत्र मनुः, “अष्टानां
लोकपालानां वपुर्धारयते मृगः” इति । अत्र आधत्तेत्यनेन स्त्री-
कटं कधारणमात्रमुच्यते, तथा मन्त्रे च दृश्यते, “यथेयं दृष्ट्वौ
मह्युत्तानगर्भमादधे एवं त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि चतये”
इत्याखिलायनानां सौमन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारणे आधानमब्द-
प्रयोगदर्शनादिति । मालिनीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्, “जनमय-
श्रुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति सचचात् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीर्तिनाथपरिवर्षितायां

रघुवंशटीकायां सखीव्रीहसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः ।

(१) सन्ततितक्षणाद्यै कुलसमुद्भूतै इत्यर्थः । “मूर्ध्निभञ्जनि सप्तदि” इत्यमरः ।

तृतीयः सर्गः ।

अथिप्सितं (१) भर्तुरुपस्थितोदयं
सखीजनोद्दीक्षणकौमुदीमुखम् ।

निदानमिक्षाकुकुलस्य सन्ततिः

सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः समावलोक्योऽप्यसमावलोक्यः ।
भवोऽपि योऽभूदभवः शिवोऽयं जगत्प्रपायादपि नः स पायात्
राक्षी गर्भमाधत्तेत्युक्तं, सम्प्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं
प्रस्तौति, अर्पति । अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा उपस्थितो-
दयं (२) प्राप्तकालं भर्तुः दिलीपस्य इप्सितं मनोरथम् । भावे ततः ।
पुनः सखीजनस्य उद्दीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रा-
दुर्भावम् । यदा, कौमुदी नाम दीपोक्तवतिथिः । तदुक्तं भविष्यो-
त्तरे, “कौ मोदस्ते जना यस्यां तेनासी कौमुदी मता” इति ।
तस्यां मुखं प्रारम्भम् अतएव केचित् कौमुदीमहमिति पाठं
पठन्ति । इक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततिः अथिप्सितस्य निदानं मूल-
कारणम् । “निदानं त्वादिकारणम्” इत्यमरः । एवंविधं दौर्हृद-
लक्षणं गर्भविज्ञः पश्यमाणं दधौ । स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च

(१) भर्तुरीप्सितं कामाभिप्रेतमिति वक्ष्यते ।

(२) उदय इति अर्थादिति चेद्विपर्ययश्चेत्तु अत्र न भवति । उदय इत्यर्थः उदयवान्
इति । यदा अथ यदा उदयपदेन उदयवाची बोध्यते ।

शरीरसादादसमयभूषणा
मुखेन सालक्षात् लोधपाण्डुना ।
तनुप्रकाशेन विचैयतारका
प्रभातकल्पा शशिनेव शर्व्वरी ॥ २ ॥

द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाभटः, “मातृजन्यस्य हृदयं मातृय
हृदयश्च यत् । सम्बद्धं तेन गर्भिण्याः श्रेष्ठं यथाभिमाननम् ॥”
इति । तत्सम्बन्धित्वाद्गर्भोद्दोहं दमित्युच्यते, सा च तद्योगात्
दोहं दिनौति, तदुक्तं संग्रहे, “द्विहृदयां नारीं दोहं दिनौमाच-
क्षते” इति । अत्र दोहं दलक्षणस्थितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन
चोन्निरूपणात् रूपकालङ्कारः । अस्मिन् सर्गे वंयस्थं वृत्तम्, “जतौ
तु वंयस्थमुदीरितं जरौ” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

सम्प्रति चामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति, शरीरेति । शरी-
रस्य सादात् काशात् असमयभूषणा परिमिताभरणा लोध-
पुष्पेण इव पाण्डुना मुखेन उपलक्षिता सा सुदक्षिणा विचैयाः
शृङ्गाः तारकाः यस्यां सा तद्योक्ता विरलनक्षत्रा इत्यर्थः । तनु-
प्रकाशेन, अल्पकान्तिना शशिना उपलक्षिता इपदसमाप्तप्रभाता
प्रभातकल्पा प्रभातादोषदूना इत्यर्थः । “तसिलादिष्वाकृत्यमुचः”
इति प्रभातशब्दस्य पुंवङ्गावः । शर्व्वरी रातिः इव अलक्ष्यत ।
शरीरसादादि गर्भलक्षणमाह वाभटः, “चामता गरिमा कुचैः
मूर्च्छां पृष्टिंररीचकम् । जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः
प्रकाशनम्” इति ॥ २ ॥

तदाननं मृत्सुरभि चित्तीश्वरो ।
 रहस्युपाधाय न तृप्तिमाययौ ।
 करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां
 शुचिव्यपाये वनराजिपल्लवम् ॥ ३ ॥
 दिवं मरुत्वानिव (२) भोज्यते भुवं
 दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।

तदिति । चित्तीश्वरः रहसि मृत्सुरभि मृदा (२) सुगन्धि
 तस्याः आननं तदाननं सुदक्षिणसुखम् उपाधाय दृष्टिं न
 आययौ । कः कमिव, शुचिव्यपाये ग्रीष्मावसाने । “शुचिः
 शुद्धेऽनुपहतं शृङ्गारापादयोः सिते । यौष्णे हुतवहेऽपि स्यात्
 उपधौ शुद्धमन्त्रिणि” ॥ इति विश्वः । पयोमुचां मेघानां पृषतैः
 विन्दुभिः । “पृषन्ति विन्दुपृषताः” इत्यमरः । सिक्तम् उचितं
 वनराज्याः पल्लवम् उपाधाय करीव गजः इव । अथ करिवन-
 राजिपल्लवानां कान्तकामिनीवदनसमाधिरनुसन्धेयः । गर्भि-
 णीनां मृद्वक्ष्यं लोकप्रसिद्धमेव । एतेन दीहृदास्यं गर्भलक्षण-
 मुच्यते ॥ ३ ॥

दीहृदस्ये मृद्वक्ष्ये त्वन्तरमुच्यते, दिवमिति । हि
 यस्मात् दिगन्तविश्रान्तरथः चक्रवर्ती तस्याः सुतः तत्सुतः,
 मरुत्वान् इन्द्रः । “इन्द्रो मरुत्वान् मघवा” इत्यमरः । दिवं स्वर्गम्
 इव भुवं भोज्यते । भुजोगवन इत्यात्मनेपदम् । अतः प्रथमं

(१) मरुतः दीवाः पाल्श्वमेव सन्ति येषां इति मरुत्वान् मघवतिर्देवराजः ।

(२) मृदा वायवेन दूरभिः । यथा मरुत्कारिणश्चक्रवर्तिनामनु इत्यर्थः ।

अंतोऽभिलाषि प्रथमं तथाविधे

मनो बबन्धानरसान् विलङ्घ्य सा ॥ ४ ॥

न मे क्रिया शंसति किञ्चिदौप्सितं

स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।

इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः

प्रियासखीरुत्तरकोशलेश्वरः (१) ॥ ५ ॥

सा सुदक्षिणा तथाविधे भूविकारे मृद्रूपे अभिलक्ष्यते इति अभिलापः भोग्यवस्तु तस्मिन् कर्मणि घञप्रत्ययः । रस्यन्ते स्वाद्यन्ते इति रसाः भोग्यार्थाः । अन्ये च ते रसाश्च तान् विलङ्घ्य विहाय मनः बबन्ध निदधौ इत्यर्थः । दोहदहेतुकस्य मृद्वक्षणास्य पुत्रभूभोगसूचनार्थत्वमुच्यते ॥ ४ ॥

नेति । मगधस्य राज्ञः अपत्यं स्त्री मागधी सुदक्षिणा ।

दाञ्मगधकलिङ्गशूरमसादण् इत्यण्प्रत्ययः । क्रिया किञ्चित्

(1) In more ancient times, the name was applied to the country on the banks of the Sarayu, of which Ajodhya was the capital. In the Mahabharata, several Kosalas are referred to. The Puranas place the Kosala amongst the people on the back of the Vindhya. This is owing perhaps to the country of Kosala being divided into two provinces, Northern Kosala and Southern Kosala. The former comprehended the districts, now included under Oude, and the latter extended as far as the Vindhya mountain. See Wilson's Vishnupurana p 190 note 79.

“कुमर कोयलाराज्यं पुरीषाणि कुमरसखी । रम्या निवेशिता तेन विन्ध्यपर्वतमाद्रुषु ।
उत्तरकोयले राज्यं चतस्रः प महात्मनाः । आवक्षी जीवविश्रवाणां कुमरं न निवीधत” ।
These two couplets from the Bayu purana, make the point clear. आवक्षी is called चतुर्वर्षजन being holy in the estimation of the Buddhists and nearly in the site of Fyzabad in Oude.

तदाननं सृत्सुरभि चितीश्वरो
 रहस्युपाधाय न तृप्तिमाययौ ।
 करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां
 शुचिव्यपाये वनराजिपल्लवम् ॥ ३ ॥
 दिवं मरुत्वानिव (२) भोक्षते भुवं
 दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।

तदिति । चितीश्वरः रहसि सृत्सुरभि सृदा (२) सुगन्धि
 तस्याः आननं तदाननं सुदक्षिणामुखम् उपाधाय तृप्तिं न
 आययौ । कः कमिव, शुचिव्यपाये यौष्मायसानि । “शुचिः
 शुद्धेऽनुपहते शृङ्गारापादयोः सिते । शीर्षे हुतवहेऽपि स्यात्
 उपधौ शुद्धमन्त्रिणि” ॥ इति विश्वः । पयोमुचां मेघानां पृषतैः
 विन्दुभिः । “पृषन्ति विन्दुपृषताः” इत्यमरः । सिक्तम् उक्षितं
 वनराज्याः पल्लवम् उपाधाय करी गजः इव । अन्न करिवन-
 राजिपल्लवानां कान्तकामिनीवदनसमाधिरनुसन्धेयः । गर्भि-
 णीनां सृद्धचणं लोकप्रसिद्धमेव । एतेन दोहदायं गर्भलक्षण-
 मुच्यते ॥ ३ ॥

दोहदलक्षणे सृद्धचणे दैवम्तरमुख्ये चते, दिवमिति । हि
 यस्मात् दिगन्तविश्रान्तरथः चक्रवर्ती तस्याः सुतः तत्सुतः,
 मरुत्वान् इन्द्रः । “इन्द्रो मरुत्वान् मधया” इत्यमरः । दिवं स्वर्गम्
 इव भुवं भोक्षते । भुजीनयन इत्याद्यनेपदम् । अतः प्रथमं

(१) मदन, दीपः पाण्डित्येन सति यद्य इति मरुत्वान् मरुत्पतिदेवराजः ।

(२) चरा वरुचयेन सूरभिः । यथा यथावारुचिजवनितवारम् सुगन्धि ।

अंतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे

मनो वदन्भानारसान् विलङ्घ्य सा ॥ ४ ॥

न मे क्रिया शंसति किञ्चिदीप्सितं

स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।

इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः

प्रियासखीरुत्तरकोशलेश्वरः (१) ॥ ५ ॥

सा सुदक्षिणा तथाविधे भूविकारे मृद्रूपे अभिलप्यते इति अभिलापः भोग्यवस्तु तन्मिन् कर्मणि घञप्रत्ययः । रस्यन्ती स्वाद्यन्ती इति रसाः भोग्यार्थाः । अन्ये च ते रसाश्च तान् विलङ्घ्य विहाय मनः वदन् निदधी इत्यर्थः । दोहदहेतुकस्य मृद्वक्षणास्य पुत्रभूभागसूचनार्थत्वमुपैवते ॥ ४ ॥

नेति । मगधस्य राज्ञः अपत्यं स्त्री मागधी सुदक्षिणा ।

द्वयज्मगधकलिङ्गशूरमसादण् इत्यणप्रत्ययः । क्रिया किञ्चित्

(1) In more ancient times, the name was applied to the country on the banks of the Sarayu, of which Ajodhya was the capital. In the Mahabharata, several Kosalas are referred to. The Puranas place the Kosala amongst the people on the back of the Vindhya. This is owing perhaps to the country of Kosala being divided into two provinces, Northern Kosala and Southern Kosala. The former comprehended the districts, now included under Oude, and the latter extended as far as the Vindhya mountain. See Wilson's Vishnupurana p 190 note 79.

“कुशस्य कीमसारान् पुरीषापि कुशस्थी । रसा निवेष्टिता येन विष्णुपत्रे तस्मानुषे च चरकीरुद्धे राज्ञे च वदन् न महाकनः । यावन्ती खीकविस्वाता, कश्चपमं निवेष्टित” । These two couplets from the Bayu purana, make the point clear. यावन्ती is called चण्डेपचन being holy in the estimation of the Buddhists and nearly in the site of Fyzabad in Oude.

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां (१) :-

यदेव वव्रे तदपग्रादाहृतम् ॥ १ ॥

न हीष्टमस्य विदिवेऽपि भूपतेः ॥ २ ॥

अभूदनासादामधिजघन्वनः ॥ ६ ॥

किमपि ईक्षितम् इष्टं मे मङ्गं न शंसति न आचष्टे, केषु वसुषु
सृष्टावती इति अनुवेलम् अनुक्षणम् आहतः (२) आहतवान्,
कर्त्तरि क्तः । “आहतौ सादरार्चितौ” इत्यमरः । प्रियायाः
सखीः सहचरीः उत्तरकोशलेखरः दिलीपः पृच्छति स्म पप्रच्छ ।
“लट् क्ते” इत्यनेन भूतार्थे लट् । सखीनां विद्यमानभूमित्वात्
इति भावः ॥ ५ ॥

उपेत्येति । दोहदं गर्भिणीमनोरयः । “दोहदं दीर्घदं
यदा लालसञ्च समं स्मृतम्” इति हलायुधः । सा सुदक्षिणा
दोहदेन गर्भिणीमनोरयेन दुःखशीलतां दुःखस्वभावताम् उपेत्य
प्राप्य यत् वसु वव्रे आचकाङ्क्ष तत् आहतम् आनीतं, भर्ता
इति शेषः, अपश्यत् एव अलभत् इत्यर्थः । कुतः हि यस्मात्
अस्य भूपतेः विदिवे अपि स्वर्गे अपि इष्टं वसु अनासाद्यम्
अनवाप्यं न अभूत् । किं याज्यया नेत्याह, अधिजघन्वन इति ।
न हि यौरपद्मीनामलभ्यं नाम किञ्चिदस्ति इति भावः । अत्र

(१) दीर्घं आक्षर्यं ददातीति दोहदः । इति वाचस्पतिः ।

The word is a Prakrita form of दीर्घद । See William's Dic.

(२) आहत, इत्यत्र कर्त्तरि अविशेषात् अकर्त्तरि आहृत्यते, कर्त्तरि क्तः । यदा
आहृतमिति भावः क्तः, ततः यत् आदिवाक्यस्य अपत्यः ।

क्रमेण निस्तौर्यं च दोहद्वयंथां

प्रचीयमानावयवा रराजे सा ।

पुराणपत्रापगमादनन्तरं

लतेव सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा ॥ ७ ॥

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं

तदीयमानौलमुखं स्तनद्वयम् ।

तिरश्चकार भमराभिलीनयोः(१)

सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥ ८ ॥

वाभट्टः, “पादयोफी विदाहोऽन्ते यदा च विविधात्मिका” इति ।

एतच्च पद्मीमनीरथपूरणाकरणे दृष्टदोषसम्भवात्, न तु राज्ञः स्तौलीत्यात् । तदुक्तम्, “देयमप्यहितं तस्यै हिताय, हित-मल्पकम् । यदाविधाने गर्भस्य विकृतिश्रुतिरेव वा” ॥ अन्यत्र च, “दोहद्वयाप्रदानेन गर्भो दीपमवाप्नुयात्” इति ॥ ६ ॥

क्रमेणेति । सा सुदक्षिणा क्रमेण दोहद्वयं च निस्तौर्यं प्रचीयमानावयवा पुञ्जमाणावयवा सती पुराणपत्राणाम्, अप-गमात् नायात् अनन्तरं सन्नद्धाः सुजाताः प्रत्ययत्वात् मनोज्ञाः पल्लवाः यस्याः सा लता इव रराज ॥ ७ ॥

लक्षणान्तरं वर्णयति, दिनेष्विति । दिनेषु दोहद्वयसेषु

(१) भीष्मादीरुच्यं कृतात् समासात् तस्य नौर्यं यदा हि—ममरी अभिलीनो ययो साहय्योः । भमराणां पङ्कजपद्मी नाभिलीनो, दिनेषु यो पङ्कजमयोरपरि समाधीनो इति टीकाकारकृतं व्याख्यानं न समीचीनतया प्रतिभाति ।

निधानगर्भमिव सागराम्बरां
 शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् (१) ।
 नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं (२)
 नृपः ससत्त्वां महिषीममनात् ॥ ६ ॥

गच्छत् नितान्तपीडनम् अतिस्थूलम् आ समन्तात् नीले मुखे
 चूचुके यस्य तत् तदीयं स्तनद्वयं भ्रमरैः अभिलीनयोः अभि-
 व्याप्तयोः सुजातयोः सुन्दरयोः पद्मजकोशयोः पद्ममुकुलयोः
 श्रियं तिरयकार । अत्र वामटः, “अस्तेष्टता (३) स्तनौ पीनौ
 स्तेतान्तौ लयचूचुकौ” इति ॥ ८ ॥

निधानेति । नृपः ससत्त्वाम् आपन्नसत्त्वां गर्भिणीम् इत्यर्थः ।
 “आपन्नसत्त्वा स्याद् गुर्विष्यन्तर्वद्वौ च गर्भिणी” इत्यमरः ।
 महिषीं निधानं निधिः गर्भे यस्याः तां सागराम्बरां समुद्र-
 धसनां भूमिमिव इत्यर्थः । “भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला सागरा-
 म्बरा” इति कोपः । अभ्यन्तरे लीनः पावकः यस्याः तां शमीम्
 इव । शमीतरौ वह्निरस्ति इत्यत्र लिङ्गं शमीगर्भादग्निं जन-
 यतीति । अन्तःसलिलाम् अन्तर्गतजलां सरस्वतीं नदीम् इव

(१) यत्रादिसाधनाय हि शमीकाष्ठान् चर्पयेन अपि दणादये ।

(२) “सरस्वतीदण्डस्थी देवनदीर्यदमरं । यं ब्रह्मनिर्घृप्तं देवं ब्रह्मावर्तं विदुः
 पुंसाः” इत्यत्र निर्दिष्टा नदी । “क्षेत्रदेशेषु सा चन्द्राश्व भूयः पुष्पमदीरेषु द्रवतीति
 पुराचरणा” इति वङ्गम् । The modern Sarasvati or Kagar near
 Thanesvarn which loses itself in the sandy desert.

(३) अस्तेष्टता अश्रितवन्त्येवम् ।

प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेः
भुजार्जितानाञ्च दिगन्तसम्पदाम् ।
यथाक्रमं पुंसवनादिकाः (१) क्रियाः
धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥ १० ॥

असम्यक्त । एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वतेजस्वित्वपावनत्वानि विव-
क्षितानि ॥ ८ ॥

प्रियेति । धीरः स राजा प्रियायाम् अनुरागस्य स्त्री हस्य मनसः
समुन्नतेः औदार्यस्य भुजेन भुजबलेन करेण वा अर्जितानाम्
न तु वाणिज्यादिना दिगन्तेषु सम्पदां धृतेः पुत्रो मे भविष्य-
तीति संतोषस्य च । “धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु”
इति विश्वः । सदृशीः अनुरूपाः पुमान् सूयते अनेनेति पुंसवनं
तत् आदिर्यासां ताः क्रियाः यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य व्यधत्त
क्षतवान् । आदिशब्देन अनवलोभनसीमन्तीन्वयनौ गृह्येते ।
अथ मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनं, यदाह “पुंसा नचर्चेण
चन्द्रमा युक्तः स्यात्” (२) इति पारस्करः । “चतुर्थेऽनवलोभनम्”

(१) “यदि गापीयात्, तृतीयं गर्भमासे तिथिचोपपितायाः (गर्भिण्याः), सद्य-
वत्साया गो दधनि द्वी द्वी मायी यवत्र दधिपयस्तेन (घडांप्रतिना) प्राग्येत्” इति
पुंसवनं । अथाथै मण्डलागारगृह्णायायां दक्षिणस्यां नासिकायां अजितामीपधौ
(दुग्धौ) नमःकरीतीति अनवलोभनं । नमःकरणं नासिकायां रमसीर्षनं । पुमास्तु सन्
येन नावलुप्यते तदनवलोभनं । वर्यविकारी द्रष्टव्यः । प्रयोदशदितादिति ना श्रवः ।
आदयगव्याष्टायास्तु । एतद्विचारस्तु गृह्यम्बे द्रष्टव्यः ।

(२) पुंसा नचर्चेण तिथिदृष्टयवशादिना ।

सुरेन्द्रमावाश्रितगर्भगौरवात्
 प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।
 तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया
 ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥ ११ ॥
 कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
 भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभग्मणि ।

इति आश्वलायनः । “पष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः” (१) इति याज्ञ-
 वल्क्यः ॥ १० ॥

सुरेन्द्रमावेति । गृहागतः नृपः सुरेन्द्राणां लोकपालानां
 मात्राभिः अंगैः आश्रितस्य अनुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवात् भारात्
 प्रयत्नेन मुक्तासनया आसनादुत्थितया इत्यर्थः । उपचारस्य
 अञ्जली अञ्जलिकरणे खिन्नहस्तया पारिप्लवनेत्रया तरलाञ्छया ।
 “वञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे” इत्यमरः । तया सुदृष्टि-
 णया ननन्द । सुरेन्द्रमावाश्रितेत्यत्र मनुः, “अष्टाभिर्य सुरेन्द्राणां
 मात्राभिर्निर्मितो नृपः” इति ॥ ११ ॥

कुमारेति । अथ कुमारभृत्या बालचिकित्सा । संज्ञायां
 समजनिपदेत्यादिना क्वप् । तस्यां कुशलैः कृतिभिः । “कृती
 कुशलः” इत्यमरः । आप्तैः हितैः भिषग्भिः वैद्यैः । “भिषग्वैद्यौ

(१) “अथासौ युग्मेन गृहाटुन्मन्त्रेण चिष्ट्या गृह्यत्या त्रिभिर्भुजमपिप्लवेऽर्द्धं
 सीमन्तं धृष्टि भूर्भुवः स्वरीमिति विः” । गृहाटुन्मन्त्रेण तद्वत्फलसंघातेन, गृह्यत्या
 गृह्यकोषोद्या एतद्विक्रीकृतीः सल्लाटकोषयोः सन्निवारण्य ऊर्ध्वं सीमन्तं धृष्टि, मन्त्रेण
 चामूर्धं प्रदेयात् केभान् प्रयक् करीतीत्यर्थः इति नारायणः । सीमन्त, गर्भापधिषो पष्ठे
 अष्टमे वा भागि कर्तव्यं, संस्कारपेदः सीमन्तकेभान् गृह्यकोषोद्या प्रयक् क्रियते
 अर्धमिति संस्कारस्य सीमन्त इति संज्ञा ।

पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
ददर्श काले दिवमभितामिव ॥ १२ ॥
ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैः
असूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम्(१) ।

विकित्तके” इत्यमरः । गर्भस्य भर्त्रेणि भरणे । “भरणे
पोषणे भर्त्रे” इति हैमः । “मृतिर्भर्त्रे” इति शाश्वतः । भृजो
मनिच्प्रत्ययः । अनुष्ठिते कृते सति काले दशमे मासि अन्यत्र
ग्रीष्मावसाने प्रसवस्य गर्भमोचनस्य उन्मुखीम् आसन्नप्रसवाम्
इत्यर्थः । “स्यादुत्पादे फले पुण्ये प्रसवो गर्भमोचने” इत्यमरः ।
प्रियां भार्याम् अभ्राणि अस्याः सञ्जातानि अभिता ताम् ।
“तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्यश्चतच्” इति इतच्प्रत्ययः । दिवम्
इव पतिः, भर्ता प्रतीतः दृष्टः सन् । “स्याते दृष्टे प्रतीतः”
इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् । गर्भकर्मणीति पाठे गर्भाधान-
प्रतीतावौचित्यभङ्गः ॥ १२ ॥

ग्रहैरिति । ततः शब्दा इन्द्राणां समा । “पुलोमजा
ग्रधौन्द्राणी” इत्यमरः । सा सुदधिणा समये प्रसृतिकाले सति
दशमे मासि इत्यर्थः । “दशमे मासि जायते” इति श्रुतेः ।
उच्चसंश्रयैः उच्चसंस्थैः तुङ्गस्थानगैः असूर्यगैः अनस्तमितैः कैश्चित्
यथासम्भवं पञ्चभिः ग्रहैः सूचिता भाग्यसम्पत् यस्य तं पुत्रं
त्रीणि प्रभावमन्तीत्याहात्मकानि साधनानि उत्पादकानि यस्याः

(१) एकेन (पक्षेण) सुखी दायां येदस्तिभिर्दृष्टपुण्यपुत्रभिर्दृष्टः पञ्चभिर्देवगुण्यः
इति दिनकरः ।

असूत पुत्रं समये शचीसमा

विसाधना शक्तिरिवार्थमचयम् ॥ १३ ॥

सा विसाधना शक्तिः । “शक्तयस्त्रिस्तः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः”
इत्यमरः । अचयम् अर्थम् इव असूत । “पुष्ट्वाणिगर्भविमोचने”
इत्यात्मनेपदिषु पठ्यते, तस्माच्चातोः कर्त्तरि लङ् । अत्रेदमनु-
सन्धेयम् । “अजंवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा भूपवणिजी च दिवा-
करादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तियौन्द्रियांश्चैस्त्रिनवकविंशति-
भिश्च तैःस्तनीचाः” । इति सूर्यादीनां समानां ग्रहाणां मेषवृष-
भादयो राश्यः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टाः, उच्चस्थानानि । स्वस्तुङ्गा-
पेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि । तत्रोच्चेष्वपि दशमादयोरशि-
विंशंशाः यथाक्रमम् उच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति
जातकज्ञोक्तार्थः । अत्रांशस्त्रिंशो भागः । यथाह नारदः, “विंशज्ञा-
गात्मकं लग्नम्” इति । सूर्यप्रत्यासत्तिर्ग्रहाणामस्तमयो नाम ।
तदुक्तं लग्नुजातके, “रविणास्तमयो योगो वियोगस्तूदयो भवेत्”
इति ते च स्त्रीचस्थाः फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः । तदुक्तं
राजमृगाङ्गे, “स्त्रीचै पूर्णं स्वर्चकेऽर्द्धं सुष्ठु पादं द्विर्भेऽल्पं
शुभं खेचरिन्द्रः । नीचस्थायी नास्तगो वा न किञ्चित् पादं नूनं
स्वविकीर्णं ददाति ॥” इति । तदिदमाह कविः, उच्चसंस्थैरस-
ूर्यगैः इति च । एवं सति यस्य जन्मकाले पञ्चमभृतयो ग्रहाः
स्त्रीचस्थाः स एव तुष्टीभवति । तदुक्तं कूटस्थीये, “उत्कृष्टाः स्त्रीच-
स्त्रिनः प्रकटकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एकद्वित्रिचतुर्गि-
र्जायन्तेऽतः परं दिव्याः” इति तदिदमाह पञ्चभिरिति ॥ १३ ॥

दिग्गः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः
 प्रदक्षिणाच्चिर्हविरग्निराददे ।
 वभूव सर्व्वं शुभशंसि तत्क्षणं
 भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ १४ ॥
 अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा
 सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।
 निशीथदीपाः सहसा हतत्वियः
 वभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५ ॥

दिग्ग इति । तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे । “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे
 द्वितीया ।” दिग्गः प्रसेदुः प्रसन्नाः वभूवुः, मरुतः वाताः सुखाः (१)
 मनोहराः ववुः (वान्ति स्म), अग्निः प्रदक्षिणाच्चिः (२) सन् हविः
 आददे स्त्रीप्रकार, इत्यं सर्व्वं शुभशंसि शुभसूचकं वभूव ।
 तयोहि, तादृशं रघुप्रकाराणां भवः जन्म लोकाभ्युदयाय भवति
 इति शेषः, ततो देवा अपि सन्तुष्टाः इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अरिष्टेति । “अरिष्टं सूतिकाग्रहम्” इत्यमरः । अरिष्टे
 सूतिकाग्रहे शय्यां तत्त्वं परितः अभितः । “परितः समया-
 निकपाहाप्रतियोगेषु दृश्यते” इति द्वितीया । विसारिणा सुज-
 न्नः शोभनोत्पत्तेः । “जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः”
 इत्यमरः । तस्य शिष्योः निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा

(१) शैलसीरम्भमान्दारगुणवययुक्ताः इति यावत् ।

(२) प्रगतं दक्षिणं प्रदक्षिणं चर्चिः यस्य यथोक्तः ।

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते

कुमारजन्मामृतसन्मिताचरम् ।

अदेयमासीत् त्वयमेव भूपतेः

शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ १६ ॥

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा

नृपस्य कान्तं पिवतः सुताननम् ।

हतत्विषः क्षीणकान्तयः निशीथदीपाः अर्द्धरात्रप्रदीपाः ।
“रात्राह्लाहाः पुंसि” “अर्द्धरात्रनिशीथीहौ” इत्यमरः । आलेख्य-
समर्पिताः चित्रार्पिताः इव बभूवुः । निशीथशब्दो दीपानां
प्रभावाधिक्यसम्भावनार्थः ॥ १५ ॥

जनायेति । भूपतेः दिलीपस्य अमृतसन्मिताचरम् अमृत-
समानाचरम् । “सरूपसमसंमिताः” इत्याह दण्डी । कुमार-
जन्म पुत्रीत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचराय अन्तःपुरचारिणि
जनाय त्वयम् एव अदेयम् आसीत् । किं तत् शशिप्रभम्
छज्जलं छत्रम्, उभे चामरे च । छत्रादीनां रात्रः प्रधानाङ्ग-
त्वात् इति भावः ॥ १६ ॥

निवातेति । निवातः निर्वातप्रदेशः । “निवातावाग्रया-
वातौ” इत्यमरः । तत्र यत् पद्मं तद्वत् स्तिमितेन निष्पन्देन
चक्षुषा नेत्रेण कान्तं सुन्दरं सुताननं पुत्रमुखं पिवतः दृष्ट्वा
पश्यतः नृपस्य गुरुः उत्कटः प्रहर्षः कर्त्ता इन्दुदर्शनात् गुरुः
महोदधेः पूरः जलौघः इव आत्मनि शरीरे न प्रबभूव स्यात्

महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनात्

गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव (१) नात्मनि ॥ १७ ॥

स जातकर्मणिप्रखिले(२) तपस्विना

तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।

दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः

प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥ १८ ॥

न शयाक, अन्तः न माति च इति यावत्, न ह्यव्याधारे अधिकं
मौयते इति भावः । यदा हर्षः आत्मनि स्वस्मिन् विषये न
प्रबभूव आत्मानं नियन्तुं न शयाक किन्तु वह्निर्निर्जङ्गम
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

स इति । स दिलीपसूनुः तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन
“पुरोधास्तु पुरोहितः” इत्यमरः । (“पूर्वमब्दादस्मत्प्रत्ययः पुरा-
देशश्च” इति ऋग्वेदव्याख्याने सायणाचार्यः ।) वसिष्ठेन । तपस्वि-
त्वात् तदनुष्ठितं कर्म सवीर्यं स्यात् इति भावः । तपोवनात्
एव आगत्य अखिले समग्रे जातकर्मणि जातस्य कर्तव्यसंस्का-
रविशेषे कृते सति, प्रयुक्तः संस्कारः शाश्वतोत्पन्नादिः यस्य सः
तथोक्तः आकरोद्भवः स्वनिप्रभवः । “स्वनिःस्त्रियाभाकरः स्यात्”

(१) Compare “भवत्सम्भावनीत्याय परिनीपाय मूर्च्छते । अपि व्यासदिग-
मानि नाहानि प्रभवन्ति मे ।” कुमारसम्भवम् । १ सर्गः ।

(२) “कुमारं जातं पुराचार्यसम्भवात् सर्वमभ्युपगच्छति हिरेण्यनिकरं हिरेण्येन”
(समस्तं पिता) प्राप्स्येत् ; ततस्तत् कर्षणीरुपनिधाय कुमारस्य मीधाजगमाये सविद-
सरमन्यन्निभोऽकुमारादीन् प्राप्स्येत्, ततश्च कुमारस्य च सौ च इति “अस्मा भव पराजय”

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्त्रनाः

प्रमोदनृत्यैः सह वारयोपिताम् ।

न केवलं सद्मनि मांगधीपतेः

पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि(१) ॥ १६ ॥

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुः

विसर्ज्येद् यं सुतजन्महर्षितः (२)

इत्यमरः । मणिः इव, अधिकं बभौ (अत्यर्थं दिदीपे) वसिष्ठमन्त्र-
प्रभावात् तेजिष्ठोऽभूत् इत्यर्थः । अत्र मनुः, “प्राङ्नाभिवर्धनात्
पुंसी जातकर्म विधीयते” इति ॥ १८ ॥

सुखश्रवा इति । सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते
सुखश्रवाः श्रुतिसुखाः इत्यर्थः । मङ्गलतूर्यनिस्त्रना मङ्गलयाद्य-
ध्वनयः वारयोपितां वेश्यानाम् । “वारस्त्री गणिका वेश्या रूपा-
जीवा” इत्यमरः । प्रमोदनृत्यैः हर्षनर्त्तनैः सह मांगधीपतेः
दिलीपस्य सद्मनि केवलं गृहे एव न व्यजृम्भन्त, किन्तु द्यौः(१)
शोकः येषां ते दिवौकसः देवाः । पृथोदरादित्वात् साधु ।
तेषां पथि आकाशेऽपि व्यजृम्भन्त । तस्य देवांश्चत्वात् देवोप-
कारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि नेदुः इति भावः ॥ १६ ॥

नेति । रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य अतएव

(१) यथा दिव' अर्ग, शोक. गृहं (वासस्थानं) येषामिति दिवौकसाम् । दिव' सर्वेऽ-
नरीपे च इति विश्वप्रकाशनिर्द्देशात् 'अकारान्तादिवशब्दश्च सम्भवात् पृथोदरादित्वात्
निपातनं औत्सर्गिकमुक्तमेवम् ।

(२) “पुत्रराजाभिषेके च परंपरायमहर्षे । पुत्रजन्मनि वाऽभीधीवदस्य हि विधी-
यते” इति ब्रह्मः ।

ऋणाभिधानात् स्वयमेव केवलं

तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात् ॥ २० ॥

श्रुतस्य यायादयमन्तसर्भकः

तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।

अवेक्षा धातोर्गमनार्थमर्थवित्

चकार नाम्ना रघुमात्ससम्भवम्(१) ॥ २१ ॥

चौराद्यभावात् संयतः बन्धः (कोऽपि) न बभूव न अभूत् । किं
तेनात आह, विसर्ज्येदिति । सुतजन्मना हर्षितः तोषितः
सन् स यं बन्धं विसर्ज्येत् विमोचयेत् । किन्तु स राजा तदा
पितॄणाम् ऋणाभिधानात् बन्धनात् केवलम् एकं यथा तथा
स्वयम् एव एक एव इत्यर्थः । “केवलः छत्रे एकत्र केवल-
यावधोरितः” इति शास्त्रतः । मुमुचे । कर्मकर्त्तरि लिट् ।
स्वयमेव मुक्तः इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे “एष वा अनृणो यः पुत्रौ”
इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥ २० ॥

श्रुतस्येति । अर्थवित् शब्दाद्यन्तः पार्थिवः पृथिवीश्वरः
दिलीपः अयन् सर्भकः बालकः श्रुतस्य शास्त्रस्य अन्तं पारं
यायात्, तथा युधि परेषां गवूणाम् अन्तं पारम् यायात् यातुं
गच्छयात् इत्यर्थः । गच्छि लिट् चेति शब्दार्थे लिट् । इति द्वितीः,
धातोः अधिपधिनधि गत्यर्थाः इति लघिधातोः गमनार्थम्

(१) नामहरपद्मावादेन काश्यामरादुक्तेः आतच्छास्त्रमन्तरं कार्यमित्येहे । एवम् तु
शास्त्रान्तरीकः शब्दः स्यात् इत्याहुः । उक्तं च मनुना “नामधेयं द्रव्यं तु सादृश्यं
भावि कारयेत् । पुच्छं विदौ हृदये वा नपचे वा दुपान्विते” । इति नारायणः ।

पितुः प्रयत्नात् स समयसम्पदः

शुभैः (१) शरीरावयवैर्दिने दिने ।

पुपोष हृदि हरिदश्वदीधितेः

अनुप्रवेशादिव (२) बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

अर्थम् अर्थवित्त्वात् प्रवेक्ष्य आसौख्य आत्मसम्भवं पुत्रं नाम्ना
रघुं चकार । सलिलमयीर्नलोपयत्युपत्यये बालमूलसप्तलमङ्ग-
लौनां वा लोत्तमापद्यते इति वैकल्पिके रफादेशे रघुरिति
रूपं सिद्धम् । अत्र गङ्गा, “अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म
विधीयते” इति ॥ २१ ॥

पितुरिति । स रघुः समयसम्पदः पूर्णलक्ष्मीकस्य पितुः
दिलीपस्य प्रयत्नात् शुभैः मनोहरैः शरीरावयवैः हरिदश्व-
दीधितेः सूर्यरश्मिः । “भास्वदिवस्वत्समाश्वहरिदश्वीश-
रश्मयः” इत्यमरः । अनुप्रवेशात् बालचन्द्रमाः इव दिने दिने
प्रतिदिनम् । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनम् । हृदि पुपोषं ।
अत्र यराहसंहितावचनम्, “सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो
मूर्ध्नि तास्तमो नैशम् । अपयन्ति दर्पथोदरनिहिता इव
मन्दिरस्नान्तः ॥” इति ॥ २२ ॥

(१) शीमन्ते ये ते शुभाः मनीषास्तैः । कर्त्तरि कः ।

(२) श्रीशूर्यस्य सुपुत्रा चमा नाम कला, तस्याः प्रवेशात्—चन्द्रमाः किञ्च सूर्यस्य
सुपुत्रा नाम नाडिकामनुप्रविशन् बभूवे इति भङ्गम् । “सुपुत्रा सूर्यरश्मिषु दक्षिणां राशिं
मेषयन् । न्यूनीयः प्रचारीत्यस्य सुपुत्रः परिकीर्तितः । दक्षिणां राशिं चन्द्ररपा” इति ।
See Wilson's V. Purana Vol. 2. page 211.

उमाहृपाङ्गी शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समी ॥ २३ ॥
रघाङ्गनाम्नोरिव भाववन्धनं (१)
बभूव यत् प्रेम परस्पराययम् ।

उमेति । उमाहृपाङ्गी पार्ष्वतीहृषभध्वजी शरजन्मना
कार्त्तिकेयेन । “कार्त्तिकेयो महासेनः शरजन्मा पट्टाननः”
इत्यमरः । यथा ननन्दतुः, यचीपुरन्दरौ जयन्तेन पाकशास-
निना जयन्त्याख्येन सुतेन । “जयन्तः पाकशासनिः” इत्यमरः ।
यथा ननन्दतुः, तथा तत्समी ताम्भ्याम् उमाहृपाङ्गाभ्यां शची-
पुरन्दराभ्यां च समी समानी सा मागधी नृपय तत्सदृशेन
ताभ्यां कुमार-जयन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन ननन्दतुः । मागधी
प्राक् व्याख्याता ॥ २३ ॥

रघाङ्गेति । रघाङ्गनाम्नी च रघाङ्गनामा च रघाङ्गनामानी
चक्रवाकौ । पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः तयोः इव, तयोः दम्पत्योः
भाववन्धनं हृदयाकर्षकं परस्पराययम् अन्योन्यविषयं यत्
प्रेम बभूव तत् एकेन केवलेन ताम्भ्याम् अन्येन वा । “एके
मुष्यान्त्यकेवलाः” इत्यमरः । सुतेन विभक्तम् अपि छतविभागम्

विभक्तमप्येकसुतेन तत् तयोः
परस्परस्योपरि पर्य्यचीयत ॥ २४ ॥

उवाच धात्रा प्रथमोदितः वचः
ययौ तदीयामवलम्बा चाङ्गुलिम् ।

अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिष्या
पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥ २५ ॥

तमङ्गमारोप्य शरीरयोगजैः (१)

सुखैर्निपिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि ।

अपि परस्परस्योपरि पर्य्यचीयत यद्वचः । कर्मकर्त्तरि लङ् ।
अल्लविमत्वात् स्वयमेव उपचितम् इत्यर्थः । यदेकाकारं वचं
तदाधारद्वये विभज्यमानं होयते, अत्र तु तयोः प्रागेकैक-
कर्त्तृकमेकैकविषयं प्रेम सम्प्रति द्वितीयविषयलाभेऽपि नाही-
यत प्रत्युतोपचितमेवाभूत् इति भावः ॥ २४ ॥

उवाचेति । सः अर्भकः शिशुः । “पोतः पाकोऽर्भको विभ्रः
पृथुकः श्रावकः शिशुः” इत्यमरः । धात्रा उपमात्रा । “धात्री
जनन्यामस्तकीयमुमत्युपमात्रा” इति विश्वः । प्रथमम् उदि-
तम् उपदिष्टं वचः उवाच, तदीयाम् अङ्गुलिम् अवलम्ब्य ययौ
च, प्रणिपातस्य शिष्या उपदेशेन नम्रः अभूत् च, इति यत्
तेन पितुः मुदं ततान ॥ २५ ॥

तमिति । शरीरयोगजैः सुखैः त्वचि त्वगिन्द्रिये सम्यक्

उपान्तसंमीलितलोचनो नृपः (१)

चिरात् सुतस्पर्शरसज्ज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥

अमंस्त चानेन परार्द्धजन्मना

स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।

स्वमूर्त्तिभेदेन (२) गुणायवर्त्तिना

पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥

निपिञ्चन्तं यर्पन्तम् इव तं पुत्रम् अङ्गम् आरीप्य सुदाविर्भायात्
उपान्तयोः प्रान्तयोः संमीलितलोचनः सन् नृपः चिरात्
सुतस्पर्शरसज्ज्ञतां ययौ । रसः स्वादः ॥ २६ ॥

अमंस्तेनि । स्थितेः अभेत्ता, मर्यादापालकः सः नृपः
परार्द्धजन्मना उत्कटजन्मना अनेन रघुणा अन्वयं वंगं, प्रजानां
पतिः ब्रह्माः, गुणः सत्त्वादयः तेषु अयमेषु मुख्येन सत्त्वेन वर्त्तते
व्याप्रियते इति गुणायवर्त्ति तेन स्वस्य मूर्त्तिभेदेन अवतार-
विशेषेण विष्णुना आत्मनः सर्गं सृष्टिम् इव, स्थितिमन्तं

(१) अतिप्रमितपुत्रसंवेदनया नैवास्मीतिभीत्येते इति प्रसिद्धिः, यदा भैरविभी-
त्यनेन बाह्वन्मनामदमंनान् लाक्षप्रत्यक्षस्य परा काष्ठा मृष्यते । यदा कुमारसम्पदे
“ती दण्ठती विपरिणीय बजिरन्वीन्यसंयमंविभीक्षितासी । स कारयामास वधुं
पुरीधाः तद्विन् ममिदार्थिणि आत्मभीष्टम्” इति

(२) “इदंते सज्जते भोक्तान् विष्णुत्वं पाषादयपि । इदंते संहरन्ते, तिथीऽवस्थाः
भयदुःखः” इत्युक्तत्वात् मूर्त्तिभेद इति दिनकरः । पुत्रीऽपि स्वमूर्त्तिभेदः, “आत्मा वे
कायते पुनः” इति द्रुतः । तद्वन् इतीदं प्रजानां कदापि पतिः पाषादयता । तथा
विष्णुरपि परार्द्धजन्मा इति इतरेतरविशेषणानि इदम् योज्यानि ।

स(१)वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैः(२)

अमात्यपुत्रैः(३) सवयोभिरन्वितः ।

लिपेर्यथावद् ग्रहणेन वाङ्मयं

नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

प्रतिष्ठावन्तन् अमस्तु मन्यते च । मन्यतेः अनुदात्तत्वात् इट्प्रति-
षेधः । अत्र उपमानोपमेययोरितरेतरविशेषणानीतरेतरत्र यो-
ज्यानि, तत्र रघुपक्षे गुणाः विद्याविनयादयः । “गुणोऽप्रधाने
रूपादौ मौर्ध्यां सूदे वृकोदरे । सखे सखादि-सन्ध्यादि-विद्यादि-
हरितादिषु ॥” इति विश्वः । शेषं सुगमम् ॥ २७ ॥

स इति । “बूडा कार्या द्विजातीनां सर्वेषामिव धर्मतः ।
प्रथमेऽष्टे द्वतीये वा कर्त्तव्या श्रुतिचोदनात् ॥” इति मनुस्मर-
णात् द्वतीये वर्षे वृत्तचूलः निष्पन्नचूडाकर्मा सन् । डलयो-
रभेदः । स रघुः । “प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भश्च कारयेत्”
इति वचनात् पञ्चमे वर्षे चलकाकपक्षकैः चञ्चलशिखण्डकैः ।
“बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः” इति हला-
युधः । सवयोभिः स्निग्धैः । “स्निग्धो वयस्यः सवयाः” इत्यमरः ।
अमात्यपुत्रैः अन्वितः सन् लिपेः पञ्चाशद्वर्णात्मिकायाः माद्व-
कायाः यथावत् ग्रहणेन सम्यक् बोधेन उपायभूतेन वाङ्मयं
शब्दजातं नद्याः मुखं दारम् । “मुखं तु वदने मुख्यारम्भे दारा-

(१) “द्वतीये वर्षे शीर्षं, यथा कुलपक्षे वा” इति आत्रेयायनः ।

(२) काकस्य पक्षवत् शिरसः पादं शीर्षं च भागलात् शिखण्डकः काकपक्षमन्तेन
भिधीयते ।

(३) अमा राहु, भयङ्गे वा, भवतीति अमात्यः । अमाशब्दस्य अर्थायत्वं वदे प्रसिद्धम् ।

अथोपनीतं विधिवद् विपश्चितः

विनिनुरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।

अवन्धायत्राश्च बभूवुरत्र ते

क्रिया हि वस्तूपहितां प्रसौदति(१) ॥ २८ ॥

धियः समग्रैः स गुरौरुदारधीः

क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः(२) ।

भ्युपाययोः” इति यादवः, तेन कश्चित् मकरादिः समुद्रम् इव,
आविशत् प्रविष्टः घ्रातवान् इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अथेति । “गर्भाटमेऽष्टे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राशः गर्भाच्च द्वादशे विगः ॥” इति मनुस्मरणात्
अथ गर्भैकादशे अष्टे विधिवत् उपनीतं गुरुप्रियम् एनं रघुं
विपश्चितः विहांसः गुरवः विनिन्युः शिचितवन्तः । ते गुरवः
अत्र अग्निं रघौ अवन्धायत्राश्च बभूवुः । तथाहि, क्रिया
गिष्ठा । “क्रिया तु निष्कृतौ गिष्ठा-चिकित्सीपायकमंसु” इति
यादवः । वसुनि पात्रभूते उपहितां प्रयुक्ता प्रसौदति फलति ।
“क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्” इति कौटिल्यः ॥ २८ ॥

धिय इति । अथ कामन्दकः, “शुश्रूषा अवश्यश्च ग्रहणं
धारणं तथा । ऊहापोहार्यविज्ञानं(३) तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥”

(१) क्रिया उपदर्शक्रिया आराधिता देवता इव प्रसौदति प्रसूया भूता जन्मं
ददाति ; स्रष्टा भवति इति यादवः ।

(२) क्रमान् क्रममनुसृत्य इति दशमं पद्यमी ।

(३) आत्ममाविरीक्षित्वा तत्त्वं च आत्मार्पणं सर्वदम्बपूर्वपक्षनिरासनेन उत्तरपक्षग्रह-
णादनेन निर्वन्दपूर्णं परीक्ष्यम् अर्थः । वादिषुभावितात्तत्त्वविद्यामाप्यः सदित्यादिभ्यः-
भावितादिभ्यश्चैवेति चेन्नोक्तः ।

ततार विद्याः पवनातिपातिभिः

दिशो हरिर्द्विर्हरितामिवेश्वरः ॥ ३० ॥

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीम्

अग्निक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।

न केवलं तद्गुरुकपार्थिवः

क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥

इति “आन्वीक्षिकी त्रयो वार्ता दण्डनीतिश्च शास्त्रती । एता
विद्यायतनसु लोकसंस्थितिहेतवः ॥” इति च । “उदारधीः
उत्कृष्टबुद्धिः स रघुः समग्रैः धियः गुणैः चत्वारः अर्णवाः उपमा
यासां ताः चतुर्ण्योपमाः । “तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च”
इति उत्तरपदसमासः । चतस्रः विद्याः, हरितां दिशाम् ईश्वरः
सूर्यः पवनातिपातिभिः (१) हरिर्द्विः निजास्त्रैः । “हरित् ककुभिं
वर्णं च हृणवाजिविशेषयोः” इति विश्वः । चतस्रः दिशः इव,
क्रमात् ततार । चतुर्ण्योपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥

त्वचमिति । स रघुः, “कार्णरौरवबास्तानि चर्मणि
मृच्छचारिणः । वसौरवानुपूर्व्येण ग्राणक्षौमादिकानि च ॥”
इति मनुस्मरणात् मेध्यां शुद्धां रौरवीं रुरुसम्बन्धिनीम् । “रु-
मैहाक्षयसारः” इति यादवः । त्वचं चर्म परिधाय वसित्वा
मन्त्रवत् समन्त्रकम् अस्त्रम् आग्नेयादिकं पितुः एवं उपा-
ध्यायात् अग्निक्षत अभ्यस्तवान् । “आख्यासीपयोने” इत्युपा-
दानसंज्ञा । पितुरेवेत्यवधारणमुपपादयति, नेति । तद्गुरुः

महोच्चतां वत्सतरः स्पृशन्निव

द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।

रघुः क्रमाद् यौवनभिन्नशैशवः

पुपोप गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२ ॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं

विवाहदीक्षां निरवर्त्तयद् गुरुः ।

एकः अद्वितीयः पार्यिवः केवलं पृथिवीश्वरः एव न अभूत् किन्तु
चितौ स दिलीपः एकः धनुर्धरः अपि अभूत् ॥ ३१ ॥

महोच्चतामिति । रघुः क्रमात् यौवनेन भिन्नशैशवः निरस्त-
शिशुभावः सन् महान् उच्चा महोच्चः महर्षभः । अचतुरादि-
सूत्रेण निपातनात् अकारान्तत्वम् । तस्य भावः तत्ता, तां
स्पृशन् गच्छन् वत्सतरः दम्यः इव । “दम्यवत्सतरौ समौ” इत्य-
मरः । द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं श्रयन् ब्रजन् कलभः करिपीतः
इव गाम्भीर्येण अक्षपलेन मनोहरं वपुः पुपोप ॥ ३२ ॥

अपेति । “गौर्नादित्ये वस्तीवर्दे क्रतुमेदधिर्भेदयोः । स्त्री तु
स्यादियि भारत्या भूमौ च सुरभावपि । पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्जाम्बु-
रश्मिदम्बाणलोमसु” इति केशवः । गावः सोमानि केशाः
दीयन्ते खण्ड्यन्ते(१) अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम
ब्राह्मणादीनां योद्ध्यादिषु वर्षेषु कर्त्तव्यं केशान्तास्यं कर्म्मोच्यते ।

१ यथा वस्तीवर्दानं इति दीदानं, “वीनिमुनं ददिपा” इति पात्रसाधने उक्तता-
दित्युक्तमेवम् । केन्द्रस्थेन शत्रुरेण विरचितः “केन्द्रस्थेषु शत्रुशब्दान् वारदेदिति”
वाचयान् । See वाचपावन १.१.८ ।

नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं ॥ ३२ ॥

तमोनृदं दक्षसुता इवावभुः ॥ ३३ ॥

युवा युगव्यायतवाङ्मुरंसलः ॥ ३४ ॥

कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः । ॥ ३५ ॥

वपुःप्रकर्षादजयद् गुरुः रघुः ॥ ३६ ॥

तथापि नीचैर्विनयाददृशात् ॥ ३७ ॥

तदुक्तं मनुना, “केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः ॥” इति । अथ गुरुः पिता । “गुरुर्गोपतिपित्रादौ” इत्यमरः । अस्य गोदानविधिः अनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत् कृतवान् इत्यर्थः । अथ नरेन्द्रकन्याः तं रघुं दक्षस्य सुताः रोहिण्यादयः (१) तमोनृदं चन्द्रम् इव । “तमोनृदोऽग्निचन्द्रार्काः” इति विश्वः । सत्पतिम् अवाप्य आबभुः । रघुरपि तमोनृत् । अत्र मनुः, “वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि ययाक्रमम् । अविष्णुतन्त्रज्ञचर्यां षट्हस्याश्रममाविशेत् ॥” इति ॥ ३३ ॥

सम्पतिं यौवराज्ययोग्यतामाह, युवेति । युवा, युगो नाम धुर्येस्तन्मगः सञ्चिद्रप्रान्तो यानाङ्गभूतो दारुविशेषः । “याना-
चङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु” इत्यमरः । युगवंत्
व्यायतौ दीर्घौ वाङ् यस्य सः । अंसौ अस्य स्तः इति अंसलः

(१) दक्षसुताः are the twentyseven stars: out of the whole number of fifty that are married to the moon according to our mythology. The twentyseven daughters of दक्षप्रजापति married to the moon are the twentyseven asterisms.

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां
नितान्तगुर्वी लघयिष्यता धुरम् ।
निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ
नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५ ॥

वलपान् । मांसलयेति हृत्तिकारः । “वलपान् मांसलोऽमलः”
इत्यमरः । “वत्सांसाभ्यां कामबले” इति लघुप्रत्ययः । कपाट-
पक्षाः परिणद्धकन्धरः विद्यालयीवः । “परिणाहो विद्यालता”
इत्यमरः । रघुः वपुषः प्रकर्षात् आधिकात् यौवनकृतात् गुरुं
पितरम् अजयत् तयामि विनयात् नम्रत्वेन नीचैः अल्पकः
अदृग्गतः । अनौद्धत्यञ्च विवक्षितम् ॥ ३४ ॥

सम्प्रति तस्य यौवराज्यमाह, तत इति । ततः आत्मना
चिरं धृतां नितान्तगुर्वीम् । “वीतो गुणवचनात्” इति ङीष् ।
प्रजानां धुरं पालनप्रयासं लघयिष्यता लघुं करिष्यता । तत्-
करोति तदाचष्टे इति लघुशब्दात् णिच्, ततः “लटः सहा” (१)
इति शब्दप्रत्ययः । नृपेण दिलीपेन असी रघुः निसर्गेण स्वभावेन
संस्कारेण शास्त्राभ्यासजनितवासनया च विनीतः नम्रः इति
हेतोः युवराजः इति शब्दं भजतीति तयोक्तः । भजोऽश्विरिति
ण्विप्रत्ययः । चक्रे कृतः । “द्विविधो विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्च”
इति कौटिल्यः । तदुभयसम्पन्नत्वात् पुत्रं युवराजं चकार इत्यर्थः ।
अत्र कामन्दकः, “विनयोपशब्दान् भूत्यै कुर्वीति नृपतिः सुतान् ।
अविनीतकुमारं हि कुलमाय विगौर्यते । विनीतमौरसं पुत्रं
यौवराज्येऽभिषेचयेत्” ॥ ३५ ॥

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं
 तदास्पदं श्रीयुवराजसंज्ञितम् ।
 अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी
 नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ ३६ ॥
 विभावसुः सारथिनेव वायुना
 घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।
 बभूव तेनातितरां सुदुःसहः
 काटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥

नरेन्द्रेति । गुणान् विनयादीन् सौख्यादीन् च अभिलष-
 तीति गुणाभिलाषिणी श्रीः राज्यलक्ष्मीः पञ्चाश्रया च नरेन्द्रः
 दिलीपः एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मात् अपादानात् अन-
 न्तरं सन्निहितं युवराजः इति संज्ञा अस्य सञ्ज्ञाता युवराज-
 संज्ञितम् । तारकादित्वात् इतश्च प्रत्ययः । आत्मनः पदं स्थानम्
 आस्यदम् । आस्यदं प्रतिष्ठायामिति निपातः । स रघुः इति
 आस्यदं तथास्यदं कमलात् चिरोत्पन्नात् नवावतारम् अचिरो-
 त्पन्नम् उत्पलम् इव अयेन अगच्छत् । स्त्रियो हि यूनि राज्यन्ती
 इति भावः ॥ ३६ ॥

विभावसुरिति । सारथिना सहायभूतेन । एतद्विषय-
 सुत्तरवाक्येऽपि अनुपपन्ननीयम् । वायुना विभावसुः यज्ञि-
 इव । “सूर्ययज्ञी विभावसु” इत्यमरः । घनव्यपायेन (१) सार-

नियुजा तं होमतुरङ्गरक्षणे

धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।

अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः

शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥ ३८ ॥

यिना गभस्तिमान् सूर्यः इव, कटः गण्डः, “गण्डः कटो मदी दानम्” इत्यमरः । तस्य प्रमेदः स्फुटनं मदीदयः इत्यर्थः तेन करी इव, पार्थिवः दिसीपः तेन रघुणा अतितराम् अत्यन्तं सुदुःसहः सुदुःअसह्यः बभूव ॥ ३७ ॥

नियुज्येति । शतक्रतुः इन्द्रः उपमा यस्य सः शतक्रतूपमः सदिसीपः “शतं वै तुल्या राजपुत्रा देवा आश्रयापालाः” इत्यादि-
श्रुत्या । राजसुतैः अनुद्रुतम् अनुगतं धनुर्धरं तं रघुं होमतुरङ्गर-
क्षणे नियुज्य एकेन क्रतूना अपूर्णम् एकोनम् क्रतूनाम् अश्व-
मेधानां(१) शतम् अपविघ्नम् अपगतविघ्नं यथा तथा आप ॥ ३८ ॥

(1) By the Asvamedha, a Raja was popularly supposed to have asserted his sovereignty over the whole earth ; and by the successful performance of a hundred Asvamedhas, it was believed that a mortal Raja would at once become the ruler of the universe and the sovereign of the gods. This accounts for the myth, which represents the inveterate enmity of Indra to those, who attempted to perform a hundred Asvamedhas. The horse was permitted to wander for one year into whatever territory, it pleased. Its entrance into foreign Raj, which was left entirely to chance, was virtually a challenge to the Raja of that country, who was bound to carry away the horse and offer battle ; and when defeated, to restore it and swell the army of the invader. At the end of the year, the horse would be brought

ततः परं तेन मखाय यत्वंना

तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।

धनुर्भूतामगत एव रक्षिणां

जहार शक्रः किल गुट्टविग्रहः-॥ ३६ ॥

तत इति । ततः परम् एकीनयतकतुप्राप्त्यनन्तरं यत्वंना विधिनेष्टवता तेन दिल्लीपेन पुनः पुनः अपि मखाय मखं कर्तुम् । क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी । उत्सृष्टं सुक्तम् अनर्गलम् अप्रतिबन्धम् अघ्याहतस्यै रगतिम् इत्यर्थः “अपथ्या-वर्त्तयन्तोऽखमनुचरन्तीति” आपस्तम्बस्मरणात् । तुरङ्गं धनुः

triumphantly home and sacrificed to the gods in the presence of the whole assembly of conquered Rajas ; and the Asvamedha would be brought to a close by a grand feast, at which the roasted flesh of the horse would be regarded as the imperial dish. The sacrifice of a horse was undoubtedly invested with a religious significance and associated with the worship of the sun, but subsequently it was connected with the worship of Indra, as is described in both the Ramayana and Mahabharata. The main idea of the Asvamedha, that it was undertaken to settle questions of supremacy, has been virtually set aside in favour of the later Brahmanical notion, that it was a sacrifice for the atonement of sin and the acquisition of religious merits, as mentioned in the Mahabharata, or for the attainment of some worldly good, i. e. birth of a son, as is said in the Ramayana. This sacrifice is one of the most ancient rites of primeval India. It is described by two of the hymns of the Rigveda. In the Yajurveda the sacrifice was performed without any slaughter, the animal being tied to the post whilst the invocations were being chanted and then let loose without injury. A legend is preserved in the Mahabharata of a similar bloodless Asvamedha having been performed by the sage Vrihaspati. See Wheeler's History of India vol. I. Ch. XVI.

अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनः

बभूव भावेषु दिलीपेनन्दनः ॥ ४१ ॥

स पूर्वतः पर्वतपक्षगातनं (१)

॥ ददर्श देवं नरदेवसम्भवः ।

पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं

हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२ ॥

शतैस्तमक्षणामनिमेषवृत्तिभिः (२)

हरिं विदित्वा हरिभिश्च बाजिभिः ।

पुष्पेन तस्याः नन्दिन्याः यत् 'अश्व' तस्य निस्यन्दः 'इव' एव
असौ भूवम् इत्यर्थः तेन लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा अतिन्द्रियेण
इन्द्रियाणि अतिक्रान्तिषु । "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति
समासः, द्विगुप्राप्तापचालपूर्वगतिसमासेषु परवन्निष्ठाप्रति-
पेधात् विशेषनिघ्नत्वम् । भावेषु वस्तुषु अपि उपपन्नदर्शनः
सम्भवसाक्षात्कारगतिः बभूव ॥ ४१ ॥

स इति । नरदेवसम्भवः स रघुः पुनः पुनः सूतेन निषिद्ध-
चापलं निवारितौहत्यं, रथस्य रश्मिभिः प्रपद्ये । "किरणप्रपद्ये"
रश्मी इत्यमरः । संयतं बद्धम् अश्वं हरन्तं पर्वतपक्षाणां
गातनं हिदकं देवम् इन्द्रः पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि ददर्श ॥ ४२ ॥
गतेरिति । रघुः तम् अश्वहत्तारम् अनिमेषवृत्तिभिः

(१) शतवतीति शतन, शीघ्रवती यन्मात्रं कर्त्तरि शतम् ।

(२) अने. दमयतेः इन्द्रस्य सप्तपञ्चनादित्यर्थः । अनिमेषवृत्तिभिः हि देवानां
आभारिण्यम् ।

अवोच देनं गगनस्यृगा रंघुः ॥ ४७ ॥

स्वरेण धीरेण निवर्त्तयन्निव ॥ ४८ ॥

मखांगभाजां प्रथमो मनीषिभिः ॥

त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ॥

अजस्रदौघाप्रयतस्य मद्गुरोः ॥

क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे ॥ ४९ ॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखादिषः ॥

त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ॥

निमेषव्यापारशून्यैः अक्ष्णं शतैः, हरिभिः हरिद्वयैः । “हरि-
र्वाच्यवदाख्यातः हरित्कपिलवर्णयोः” इति विश्वः । “वार्जिभिः
अश्वैश्च, हरिम् इन्द्रं विदित्वा ।” “हरिर्वीताकचन्द्रैर्द्रयमोपेन्द्र-
मरीचिषु” इति विश्वः । एतम् इन्द्रं गगनस्यृगा व्योमध्यायिना
धीरेण गभीरेण स्वरेण ध्वनिना एव निवर्त्तयन्” इव
अवोचत् ॥ ४७ ॥

मणेति । हे देवेन्द्र मनीषिभिः (पण्डितैः) त्वम् एव मखांग-
भाजां यज्ञभागभुजां (देवानां) प्रथमः सदा निगद्यसे कथ्यसे,
तथापि अजस्रदौघायां नित्यदौघायां प्रयतस्य मद्गुरोः क्रिया-
विघाताय क्रतुविघाताय क्रियां विहेतुम् इत्यर्थः । “तुमर्थाच्च
भाववचनात्” इति चतुर्थी । कथं प्रवर्त्तसे ॥ ४८ ॥

त्रिलोकेति । अयाणां लोकानां नाथः त्रिलोकनाथः ।
तद्वितार्थेत्यादिना उत्तरपदसमासः । तेन त्रैलोक्यनियामकेन

स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मचारिणा
 त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ ४५ ॥
 तदहमग्रेयं मघवन् महाक्रतोः ॥ १ ॥
 अमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि । ॥ २ ॥
 पथः (१) शुतैर्दर्शयितार ईश्वराः ॥
 ॥ मलीमसामोददते, न पडतिम् ॥ ४६ ॥
 इति प्रगल्भं (२) रघुणा समीरितं
 वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।

दिव्यचक्षुषा अतीन्द्रियार्थदर्शिना त्वया मखद्विपः क्रतुविघातका-
 सदा नियम्या, (१) ननु शिष्याः खलु । स त्व धर्मचारिणा, कर्मसु
 क्रतुषु स्वयम्, अन्तरायः विघ्नः भवसि चेत्, विधिः अतुष्टान
 शुतः, चतः, लोके सत्कर्म कथैवास्तमियात् इत्यर्थः ॥ ४५ ॥
 तदिति । ॥ हे मघवन् तत् तस्मात् कारणात् महाक्रतो
 अग्रमेधस्य अग्रं श्रेष्ठम् अग्र साधनम् असुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुं
 प्रतिदातुम् अर्हसि । तयाहि श्रुतेः पथः दर्शयितार सन्मार्गं
 प्रदर्शकाः ईश्वरा, महान्तः मलीमसां मलिनां पडति मार्गं न
 मोददते न स्वीकुर्वते असन्मार्गं नावसम्बन्ते इत्यर्थः । “मलीम-
 सस्तु मलिन कथं मलदूषितम्” इत्यमरः, ॥ ४६ ॥

इतीति । इति रघुणा समीरित, प्रगल्भं वचः निशम्य

(१) पङ्कमसु नुतिरित्यत्र उपेक्षितं पठति, उपे निशम्य कस मागस इति व्यापकं च ।

(२) प्रवच्य आतर्प्यरहितम् ।

(३) आश्रयीया इति वाच्यम् ॥ १ ॥

निर्वर्त्तयामास रथं सविस्मयः ॥ ४६ ॥

॥ प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥

यदात्थ राजन्यकुमारं तत् तथा

यशस्तु रक्षां परतो यशोधनैः ॥ ४८ ॥

जगत्प्रकाशं तदशेषमिजाया

भवद्गुरुलङ्घयितुं समोद्यतः ॥ ४८ ॥

हरिययकः पुरुषोत्तमः स्मृतः

सहेश्वरस्वाम्यकः एव नापरः (१) ।

आकर्ष्य दिवौकसः स्वर्गौकसः । "दिवं स्वर्गं उत्तरिणे च" इति

विश्वः । तिष्ठाम् । अधिपतिः । देवेन्द्रः । रघुप्रभावात् सविस्मयः । सन्

रथं निर्वर्त्तयामास, उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च ॥ ४७ ॥

राजन्यकुमारः । चरियकुमारः । "सूर्वाभि-

विक्ती राजन्यः । वाहुजः । चरियोः । विराट्" । इत्यमरः । यत्

वाक्यम् । आत्थ । त्रयीषि । त्रुवः । पञ्चानामित्यादिना आहादेशः ।

तत् । तथा । सत्यं, किन्तु यशोधनैः अस्मादृश्यैः परतः शत्रुतः यशः

रक्षम् । ततः किमत आह । भवद्गुरुः । त्वत्पिता । जगत्प्रकाशं

लोकप्रसिद्धम् अशेषं सर्वं मम तत् यशः इत्यथा यागेन लङ्घ-

यितुं तिरस्कृतुम् उद्यतः उद्युक्तः ॥ ४८ ॥

किं तत् यशः इत्याह, हरिरिति । पुरुषेषु उत्तमः इति

(1) Compare:—"चरिमादिगुणोपेतमष्टपुरुषानरं शब्दमीश्वर इत्युच्यते सार्धपद्मं विभर्ति यः" । कुमारचरित्रम् । Canto 6. ॥

तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं (१)

द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥ ४६ ॥

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणाः (२)

पितुस्तृतीयस्य मयापहारितः ।

सप्तमीसमासः, “न निर्धारणे” इति षष्ठीसमासनिषेधात्, कर्म-
धारये तु “सप्तहत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः” इत्युत्तमपुरुष
इति स्यात्, यथा हरिः विष्णुः एकः एव पुरुषोत्तमः स्मृतः, यथा
च वाय्वकः शिवः एव महेश्वरः स्मृतः, न अपरः, अपरः पुमान्
न । तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदुः विदन्ति । “विदो लटो वा”
इति भोज्यसादेशः । नः अस्माकं हरिहरयोर्मम च इत्यर्थः, एव
व्रित्तयः अपि शब्दः द्वितीयगामी न हि । द्वितीयप्रकारे
गमिगम्यादीनामुपसंस्थानात् समासः ॥ ४६ ॥

अत इति । यतः अहम् एव शतक्रतुः अतः त्वदीयस्य पितुः

अयं शततमः अश्वः कपिलानुकारिणा कपिलमुनितुल्येन मया

(1) Western scholars render the epithet “शतक्रतु” into “pos-
sessed of one hundred (many) intellects” It is quite possible, that
post-vedic critics may have metaphorically interpreted it into
a performer of a hundred sacrifices.

(2) The sixty thousand sons of Sagara were very wicked
and obstructed the path of virtue and piety. Upon which, the
gods repaired to the Muni Kapila, who was a portion of Vishnu,
and implored him to deliver the world from the oppression of
Sagara's sons. At that period, Sagara commenced the sacrifice
of a horse, Kapila stole and carried off the animal into a chasm
in the earth. The sons of Sagara in quest of the horse dug

अलं प्रयत्नेन तवाव मा निधाः ।

पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततेः ॥ ५० ॥

ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरं

पुनर्वभाषे तुरगस्य रचिता ।

गृहाण यस्तं यदि सर्ग (१) एष ते

न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥ ५१ ॥

अपहारितः अपहृतः । अपहारित इति स्वार्थे णिच् (२) । तव
अत्र अस्मिन् प्रयत्नेन अलं, प्रयत्नो माकारि इत्यर्थः । निषेधस्य
निषेध-प्रति करणत्वात्, छतीया । सगरस्य राज्ञः सन्ततेः सन्ता-
नस्य पदव्यां पदं मा निधाः न निषेहि । निपूर्वात्, धाङ्धातोः
लुङ्, न माङ्योग इत्यङागमप्रतिषेधः । महदास्तन्दनं विनाश-
मूलं भवेत् इति भावः ॥ ५० ॥

तत इति । ततः तुरगस्य रचिता रघुः प्रहस्य प्रहासं
कृत्वा अपभयः निर्भीकः सन् पुनः पुरन्दरं वभाषे । किमिति

downwards and came to Patala. They beheld the horse wander-
ing freely about, and the Rishi Kapila absorbed in meditation.
Then they rushed to kill him with uplifted weapons. The
Muni slowly raised his eyes and for an instant looked upon
them; and they were reduced to ashes by the sacred flame, that
darted from his person. See Wilson's Visnu Purana, Vol III,
Page 300.

(१) "सगरमुतपदवो वीर्यामोर्वीव दयः सर्गः निहयः" इति दिनकरः । "सर्गं"
इत्यत्र "सर्गः" इति पठति वङ्गप्रभः ।

(२) इपातोः स्वार्थे णिच्पण्यभावादत्र प्रेरणार्थे एव णिच् । सयेति प्रयोज्य-
भूतेरिदृतीया द्वितीरन्तरस्यामिति विधानात् । तथाचान्न प्रयोजकत्वं पदं यमो-
रपचरुपममिति नुसंशेयम् ।

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः ।
 करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ॥
 अतिष्ठदालीढ विशेषशोभिना (१)
 वपुःप्रकर्पेण विडम्बितेश्वरः (२) ॥ ५२ ॥

हे देवेन्द्र यदि येषः 'अस्त्रामोचनरूपः' ते तव 'सर्गः' निबन्धः ।
 "सर्गः स्वभावनिर्माणनिबन्धव्याप्यसृष्टिषु" इत्यमरः । तर्हि
 शस्त्रं गृह्णाण, भवान्, रघुं माम् अनिर्जित्य, कृतमनेनेति कृतौ
 कृतकृत्यः न खलु । इष्टादिभ्यश्चेति-इतिप्रत्ययः । रघुमित्यने-
 मात्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥ ५१ ॥
 स इति । स, रघुः उन्मुखः सन्, मघवन्तम्, इन्द्रम् एवम्
 उक्त्वा शरासनं, शरं, सशरं-करिष्यमाणः, अलीढं न, अलीढा-
 स्येन स्थानकभेदेन विशेषशोभिना अतिशयशोभिना, वपुःप्रक-
 र्पेण देहौघत्वेन विडम्बितेश्वरः अनुसृतपिनाकौ सन् अतिष्ठत् ।
 अलीढलक्षणमाह यादवः, "स्थानानि भूतानां पञ्च, तत्र
 वैशाखमस्त्रियाम् । वितस्तान्तरगौ पादौ मण्डलं तीरणाकृति ।
 अन्वये स्यात्, समपदम् अलीढन्तु ततोऽप्यतः । 'दक्षिणे घान'
 'माकुक्ष्य प्रत्यालीढं विपर्ययः' इति ॥ ५२ ॥

(1) Compare :- "स दक्षिणापाहनिविटसृष्टिं नवांसमाकुचिवस्यपादम्" ।
 कुमारसम्भवं । Canto 3.

(२) विडम्बितः अमुकतस्मिन्परादासीद्युक्तः यद्युत्थेन स तादृशः इति दिनकरः ।
 यद्भवत् "पुरा किञ्च भवमान् चिपुरदिपचयः दिव्यवर्चसतमालीढविशेष स्थानादि
 र्भेद, ऊर्ध्वशोऽप्यविडम्" इत्याह ।

रघोरवष्टम्भमयेन(१) पत्तिणा
 हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।
 नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तं लाञ्छने
 धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३ ॥
 दिलीपसूनीः स वृहद्भुजान्तरं
 प्रविश्या भीमासुरशोणितोचितः ।
 पपावनास्त्रादितपूर्वमाशुगः
 कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥

रघोरिति । रघोः अवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । “अवष्टम्भः
 सुवर्षे च स्तम्भप्रारम्भयोरपि” इति विश्वः । पत्तिणा वापेन
 हृदि हृदये क्षतः विहः अतएव अमर्षणः असहनः क्रुधः इत्यर्थः,
 गोत्रभित् इन्द्रः अपि । “सम्भावनीये चौराऽपि गोत्रः क्षीणीभरे
 मतः” इति विश्वः । नवाम्बुदानाम् अनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्त्तं
 क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते धनुषि दिव्ये धनुषि इत्यर्थः अमो-
 घम् अवध्यं सायकं याणं समधत्त संहितयान् ॥ ५३ ॥

दिलीपेति । भीमानां भयह्वराणाम् असुराणां शोणिते
 रुधिरं उचितः परिचितः स इन्द्रमुक्तः आशुगः सायकः

(१) अवष्टम्भमयेन स्तम्भमयेन स्तम्भवत् इहता इति यावत् । अवष्टम्भमयेन काचन-
 मयेनेति दिनकरमित्रादिसम्बलं व्याख्यानम् । “प्रथमं काचनमयवापप्रहारवर्णनं
 कविसमयविरहमिति खेपिदावपठे, तन्मते अवष्टम्भमयेन स्तम्भमयेन” इति दिनकर-
 बीजः । “अवष्टम्भमयेन स्तम्भमयः तेन रघोरभिमानमतेन पत्तिणा” इति वज्रभू ।

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः ।

सुरद्विपास्फालनकर्कशाद्भुलौ (१) ।

भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते

स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५ ॥

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा(२)

शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।

दिलीपसूनुः रघोः ब्रह्म विद्याल भुजान्तरं यक्षः प्रविष्ट
अनास्वादितपूर्वं पूर्वम् अनास्वादितम् । सुस्पृपेति समास ।
मनुष्यशोणितं कुतूहलेन इव पपी ॥ ५४ ॥

हरेरिति । कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रमः इव विक्रमः, यस्य
सः तद्योक्तः । “सप्तम्युपमानपूर्वस्य” इत्यादिना समासः । कुमार
रघुः अपि सुरद्विपस्य ऐरावतस्य आस्फालनेन (३) कर्कशा
अद्भुतयः यस्य सः तस्मिन् शक्याः पत्रविशेषकैः अङ्किते शचीपत्र
विशेषकाङ्क्षिते (४) हरेः इन्द्रस्य भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामाङ्कितं
सायकं निचखान निखातवान् । निष्कण्टकराज्ये तस्याय
महानभिभवः इति भावः ॥ ५५ ॥

जहारिति । अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण

(१) Compare “ऐरावताख्यालनकर्कशेन हस्तेन पक्ष्म तदङ्गमिन्द्र” । कुमार
उभयम् । Canto 2

(२) शरणां गतिवाच्यार्थं पुङ्खे कङ्कपत्रवत् मयूरपत्राणि वध्यन्ते । यथा कुमा
“भगौरपीनिर्भरपीकराणां पीडा सुहृ कल्पितदेवदाह” । तदायुरन्विष्टमग्रे विरागेर
शयते भिन्नमिच्छावर्धम्” ॥ इति ।

(३) आभ्यास्य माभ्याह्वयताङ्कनम् ।

(४) शक्या कपीत्यादिव अङ्कितं य पत्रविशेषका चन्दनादिभिर्वा विभिन्नपत्रवत्

चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः . .

प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकैः (१)

गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः ।

वभूव युद्धं तुमुलं जयैपिणोः

अधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्तिभिः ॥ ५७ ॥

यक्रस्य इन्द्रस्य महायनिध्वजं महान्तम् अयनिरूपं ध्वजं जहार
विच्छेद च, स यक्रः सुरश्रियः प्रसह्य वलात्कृत्य केशानां व्यप-
रोपणात् अवतारणात् छेदनात् इव तस्मै रघवे भृशम् अत्यर्थं
चुकोप तं इन्तुमिवेयं इत्यर्थः । कुषट्कुहेत्यादिना सम्प्रदानात्
चतुर्थी ॥ ५६ ॥

तयोरिति । जयैपिणोः अन्योन्यजयकाङ्क्षिणोः तयोः
इन्द्ररघोः गरुत्मन्तः पञ्चवन्तः । “गरुत्पञ्चच्छेदाः पञ्चम्”
इत्यमरः । आशीविषाः आश्विपि दंष्ट्रायां विषं वेपां ते आशी-
विषाः सर्पाः । दृषोदरादित्वात् साधु । “अश्वी त्वाशीर्हिता-
शंसहिदंष्ट्रयोः” इत्यमरः (“आशीरुरगदंष्ट्रायाम्” इति वा)

तैः ऋषिभिरिति । पशुः करतले कपीर्षं विनश्य मयानावाः मय्याः सुतरामिव इन्द्रस्य
रघोपविसेपकादितकरत्नम् इति बोद्धव्यम् ।

(1) According to some, the Siddhas inhabit, together with the Munis, the Bhuvarloka or middle region, between the earth and the sun. According to the Visnupurana, eighty-eight thousand of them occupy the region of the sky, north of the sun and south of the seven Rishis. They are regarded as immortal, but only in the sense of living to the end of a Kalpa. See Wilson's. V. P.

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रहृष्टिभिः ।

तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।

शशाक निर्वापयितुं न वासवः ।

स्वतश्च्युतं वज्रमिवाङ्गिरम्बुदः ॥ ५८ ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते

प्रमथमानार्णवधीरनादिनीम् ।

रघुः शशाङ्काङ्गमुखेन पत्रिणा

शरासनजग्रामलुनाद्दिङ्गीजसः ॥ ५९ ॥

ते इव भीमदर्शनाः सपत्नाः सर्पाः इव द्रष्टृणां भयावहः इत्यर्थः ।
तैः अर्धोमुखैः ऊर्ध्वमुखैश्च धन्विनीरुपर्यधोदेशावस्थितत्वात् इति
भावः । पत्रिभिः वाणैः उपान्तस्थिताः तटस्थाः सिंहाः देवाः
इन्द्रस्य, सैनिकाश्च रघोः, यस्मिन् तत् तथोक्तं तुमुलं सद्गुलं युधं
बभूव ॥ ५७ ॥

अतीति । वासवः अतिप्रबन्धेन अतिसातत्वेन (नैरन्तर्येण)
प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिः अस्त्रहृष्टिभिः दुष्प्रसहस्य, दुःखेन प्रसह्यते
इति दुष्प्रसहं तस्य दुःखेनाप्यसहस्य इत्यर्थः । तेजसः प्रतापस्य
आश्रयं तं रघुम् अम्बुदः अङ्गिः स्वतः च्युतं निर्गतं वज्रम् (१) इव
निर्वापयितुं न शशाक । रघोरपि लोकपालात्मकस्येन्द्राग्नौ
सम्भवत्वात् इति भावः ॥ ५८ ॥

तत इति । ततः रघुः हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिवन्धे

स चापनुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः

प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः ।

महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं(१)

स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे(२) ॥ ६० ॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः

पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।

प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीं प्रमथ्यमानार्णवः इव धीरं गभीरं
नदतीति तां तथोक्ता, वेवेष्टि व्याप्नोतीति विट् व्यापकम् ओजः
यस्य स तस्य विद्विजसः इन्द्रस्य । पृथीदरादित्वात् साधु ।
शरासनज्यां धनुर्मौर्वीं शशाङ्कस्य अर्धः खण्डः(३) इव सुखं
फलं(४) यस्य तेन पत्रिणा अलुनात् अच्छिनत् ॥ ५८ ॥

स इति । विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः स इन्द्रः चापम् उत्सृज्य
प्रबलस्य विद्विषः शत्रोः प्रणाशनाय वधाय महीं धारयन्तीति
महीध्राः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः । तेषां पक्षव्यप-
रोपणे पक्षच्छेदे उचितं स्फुरत्प्रभामण्डलम् अस्त्रं यच्चायुधम्
आददे जग्राह ॥ ६० ॥

रघुरिति । रघुः तेन वक्षेण मृशम् अत्यर्थं वक्षसि

(१) Compare:—“कुक्षेऽपि पक्षच्छेदि हतस्यवी अवेदनाच्च कुक्षियवदानाम्” ।
कुमारसम्भवम् । १ सर्गः ।

(२) स्फुरत् कथ्यमानं दीप्यमानं वा प्रभामण्डलं यस्य तत् तथोक्तम् ।

(३) अर्धं ननु सकमिति विधानात् समाश्रयाचिते तस्य पूर्वनिपातः स्यात् । अतः
उक्तं शशाङ्कस्य अर्धः खण्ड इति ।

(४) “फला” इति भाषा ।

निमेषमात्रादवधूय दह्याथाः
 संहोत्थितः सैनिकहर्षनिस्त्रनैः ॥ ६१ ॥
 तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
 विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः ।
 तुतोपः वीर्यातिशयेन वृत्रहा (१)
 पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ६२ ॥

ताडितः सन् सैनिकानाम् अशुभिः सह भूमौ पपात, तस्मिन्
 पतिते ते वरदुः इत्यर्थः, निमेषमात्रात् तद्वधा दुःखम्
 अवधूय तिरस्कृत्य सैनिकानां ये हर्षेण निस्त्रनाः स्वेडाः
 तैः सह उत्थितश्च, तस्मिन् उत्थिते हर्षात् सिंहनादांश्रुः
 इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

तथापीति । तथापि वक्ष्यतामपि शस्त्राणाम् आयुधानां
 व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे क्रूरे विपक्षभावे यावदेव चिरं तस्थुषः
 स्थितवतः अस्य रघोः वीर्यातिशयेन वृत्रं हतवान् इति वृत्रहा ।
 “वृद्धभ्रूणवृत्रेषु क्षिप्” । तुतोपः । स्वयं वीर एव वीरं जानाति
 इति भावः । कथं शत्रोः सन्तोषः अत आह, गुणैः सर्वत्र शत्रु-
 मित्रोदानीनेषु पदं अग्निः निधीयते गुणैः सर्वत्र संक्रम्यते
 इत्यर्थः । गुणाः शत्रूनप्यावर्जयन्ति इति भावः ॥ ६२ ॥

(१) वृत्र means destroyer of the great demon Vritra. In
 vedic hymns, the word वृत्र means enemies in general, as in the
 hymns, “वृत्रं वयं मदाधनं वृत्रमर्धं वयामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणम्” । Ri. 1.
 7. ८. and again in, “विश्वमिह सवर्गं युतामिन्द्रो मदाय मरुतिः । वृत्रां सोम
 पोतय” । Ri. 1. 16. 8. It is therefore evident, that instead of
 “Vritra” the proper name of a great enemy passing for a voca-

असङ्गमद्रिष्वपि(१) सारवत्तया
 न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।
 अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्
 किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥ ६३ ॥
 ततो निपङ्गादसमयमुद्धृतं
 सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।

असङ्गमिति । सारवत्तया अद्रिषु अपि असङ्गम् अप्रति-
 बन्धं मे आयुधं वज्रं त्वदन्येन न विसोढम् अतः मांप्रीतं सन्तु-
 ष्टम् अवेहि, तुरङ्गमात् ऋते तुरङ्गं वज्रं यित्वा । “अन्यारादित-
 रत्ते” इति पञ्चमी । किम् इच्छसि इति स्फुटं वासवः आह ।
 तुरङ्गमात् अन्यददेयं नास्ति इति भावः ॥ ६३ ॥

तत इति । ततः निपङ्गात् तूष्णीरात् असमयं यथा तथा
 उद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिभिः रञ्जिताः अङ्गुलयः येन तम् इयुं प्रति-

ble signifying a foe, as stated by Dr. Banerjee, the reverse has
 been the true process. Western scholars suppose, that Vritra is
 the name of the cloud that conceals the cows of heaven (rain-
 waters) within its caves, for killing whom by his thunderbolt
 and for the consequent liberation of the cows, Indra is so often
 praised in the hymns. Translation of Ri. 1. 7. 5 and 6. 8.
 “Indra we invoke for great wealth, Indra too for small wealth,
 who is our ally and the wielder of the thunderbolt against our
 enemies.” “To this liberation well offered in every way, Indra
 the slayer of Vritra or enemies goes for hilarity for drinking the
 soma”

(1) Dinakara reads अमङ्गम् for असङ्गम् ।

नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषु
 प्रियंवदः (१) प्रत्यवदत् सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥
 अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो
 ततः समाप्ते विधिनैव कर्मणि ।
 अजस्रदीक्षाप्रयतः स मङ्गुरुः
 क्रतोरशेषेण फलेन युजाताम् ॥ ६५ ॥
 यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतः
 त्रिलोचनैकांशतया (२) दुरासदः ।

संहरन् निवर्त्तयन्, नाप्रहरन्तं प्रहरेदिति निषेधात् इति
 भावः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । “प्रियवशे वदः खच्” इति
 खच्प्रत्ययः, अरुहिषेत्यादिना सुमागमः । नरेन्द्रसूनुः रघुः
 सुरेश्वरं प्रत्यवदत्, न तु प्राहरत् इति भावः ॥ ६४ ॥

अमोच्यमिति । हे प्रभो इन्द्र अश्वम् अमोच्यं मन्यसे यदि
 ततः तर्हि अजस्रदीक्षायां प्रयतः सः मङ्गुरुः मम पिता
 विधिना एव कर्मणि समाप्ते सति क्रतोः यत् फलं तेन फलेन
 अशेषेण कर्तृत्वेन युज्यतां युक्तः अस्तु । अश्वमेधफललाभे किम-
 श्वेन इति भावः ॥ ६५ ॥

यथेति । सदोगतः सदोगृहं गतः त्रिलोचनस्य इश्वरस्य

(1) Another reading is प्रियवदम् which refers to सुरेश्वरम् ।

(२) दीक्षितत्वात् त्रिलोचनस्यैकांशत्वेन दुरधिगमः इति दिनकरः । वज्रभक्त,
 “चट्मूर्तिनाम् यजमानस्यैकांशमावाप्तुं दुरधिगमः दुराकलनीयः । ‘दीक्षितं वर-
 षिष्ठि’ इति आगमः” इति आह ।

तत्रैव सन्देशहराद्विशाम्पतिः

शृणोति लोकेश तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोः

यथागतं (१) मातलिसारयिर्ययौ ।

नृपस्य नातिप्रमनाः सदोष्टहं (२)

सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्त्तत ॥ ६७ ॥

तमभ्यनन्दत् प्रथमं प्रबोधितः

प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।

एकांगतया अद्यानाम् अन्यतममूर्त्तिं त्वात्, दुरासदः अस्माद्वैः
दुष्प्राप्यः विद्याम्यतिः यथा इमं हत्तान्तं तव सन्देशहरात्
वार्त्ताहरात् एव शृणोति च, हे लोकेश इन्द्र तवा विधीय-
ताम् ॥ ६६ ॥

तथेति । मातलिसारयिः इन्द्रः रघोः सम्बन्धिनं कामं
मनोरथं तथेति तथाम्बु इति प्रतिशुश्रुवान् प्रतिश्रुतवान् ।
“भाषायां सदवसन्तुवः” इति कसुप्रत्ययः । यथागतं ययौ सुद-
क्षिणासूनुरघुः अपि नातिप्रमनाः विजयतामेऽप्यखनामायातीव
तटः सन् । नञर्थश्च नयन्स्य सुप्सुपेति समासः । नृपस्य
सदोष्टहं प्रति न्यवर्त्तत ॥ ६७ ॥

तमिति । हरेः इन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रबो-

(१) “यथागतं च सु रघुं विजिजेति जायः” इति दिववटः । “दिव जायैवावदष्टमेनेव
यत इत्यर्थः” इति वज्रमः ।

(२) “सदोष्टहं दोषैर्मयमिति” दिववटः ; “दक्षमष्टमिति” वज्रमः ।

परामृशन् हर्षजङ्गेन(१) पाणिना
 तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥ ६८ ॥
 इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां
 महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
 समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये
 ततान सोपानपरम्परामिव ॥ ६९ ॥

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
 नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
 धितः प्रापितः वृत्तान्तम् इति शेषः, प्रजेश्वरः दिल्लीपः हर्ष-
 जङ्गेन हर्षशिखरेण पाणिना कुलिशव्रणाङ्कितं तस्य रघोः
 तदीयम् अङ्गं शरीरं परामृशन्(२) सन् तं रघुम् अभ्यनन्दत् ॥ ६८ ॥
 इतीति । महनीयशासनः पूजनीयासनः क्षितीशः, इति
 अनेन प्रकारेण । “इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु” इत्य-
 नरः । महाक्रतूनाम् अश्वमेधानां नवभिः अधिकां नवतिम्
 एकीनयतम् आयुषः क्षये सति दिवं स्वर्गम् समारुरुक्षुः आरीडु-
 मिच्छुः सोपानानां परम्परां पङ्क्तिं इव ततान ॥ ६९ ॥

अथेति । अथ विषयेभ्यः व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः स
 दिल्लीपः यथाविधि यथाशान्त्रं यूने सूनवे नृपतिककुदं राज-
 विश्रम् । “ककुदत् ककुदं गेहे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि” इति

(१) हर्षजङ्गेन हर्षवज्जाल् अक्षयेन इति दिनकरः । “हर्षमङ्गदत्त्वात् मेरादिनेन”
 इति शार्ङ्गः काशीयान् । हर्षशिखरेणेति टीकाहृत्वाप्यतर्जनाच्च भूरीपते ।
 (२) परामृशन् सादृशं नृपम् ।

मुनिवनंतच्छायां देव्या तया सह शिथ्रिये
गलितवयसामिक्षाकूषामिदं हि कुलव्रतम् ॥७०॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
रघुराजप्रामिषेको नाम तृतीयः सर्गः ।

विश्वः । सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं दत्त्वा तया देव्या सदति-
थया सह मुनिवनतरोः छायां शिथ्रिये यितवान् वानप्रस्थायमं
सौकृतवान् इत्यर्थः । तथाहि गलितवयसां वृद्धानाम् इक्ष्वाकू-
षाम् इक्ष्वाकीर्गोवापत्यानाम् । “तंद्राजसंज्ञकत्वादणो तुक्” ।
इदं वनगमनं कुलव्रतम् । देव्या सहेत्यनेन संपत्नीकवान-
प्रस्थायमपक्ष उक्तः । तथा च याज्ञवल्क्यः “सुतविन्यस्तपत्नीकः
तया वानुगतो वनम् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपा-
सनी व्रजेत्” ॥ इति हरिणीवृत्तमेतत् ॥ ७० ॥

इति श्रीमहामहीपाध्याय-श्रीराघवमहिम्नाय-हरिविरचितायां

रघुवंशटीकायां सचीवनी समाख्यायां द्वतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

स राज्ञं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं वभौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव(१) हुताशनः ॥१॥

शारदा शारदाभोज-वदना वदनाम्बुजे ।

सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥

स इति । स रघुः गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राज्ञः कर्म
प्रजापरिपालनात्मकम् । पुरोहितादित्वाद्यक् । प्रतिपद्य प्राप्य
दिनान्ते सायंकाले सवित्रा सूर्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य हुता-
शनः अग्निः इव अधिकं वभौ । “सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते ।
आदित्यो वा अस्तं यन् अग्निमनुमविशति । अग्निं वा आदित्यः
सायं प्रविशति” इत्यादिश्रुतिः प्रमाणम् ॥ १ ॥

(१) सविता उषाभावानीं प्रसविता । स्तेसुन् ।

The sun is said to be the producer of things, because by giving sensibility to sleeping creatures and rescuing the world from the night's darkness, he is considered poetically, as if calling the world into existence. The following hymn is to that effect “केतुं रुचसकेतवे पिबो सर्वां अपेयसि । सहस्रसि राजयसः”
Translate: “O Mortals! the same Indra in the form of the sun creating sensibility for the insensible (that is awakening me from sleep) and form for the formless (that is manifesting the forms which in the dark of the night had got a chaotic appearance), has issued with blazing rays.” Ri 1. 6. 3. see Dr K. B. Barerjee's Edition page 20.

दिलीपानन्तरं राज्ञि तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।

पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥

पुरुहूतध्वजस्यैव(१) तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।

नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः(२) ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥३॥

दिलीपेति । दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितम् अवस्थितं तं रघुं निशम्य आकर्ण्य पूर्वं दिलीपकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षेण धूमोऽस्य सञ्जातः प्रधूमितः अग्निः सन्तापान्निः उत्थितः इव प्रज्वलितः इव, पूर्वोभ्योऽधिकसन्तापोऽभूत् इत्यर्थः । राज-
कर्तृकस्यापि ॥ नियमनस्यान्नावुपचारोऽत्र समानकर्तृकत्वं विरोधः इति ॥ २ ॥

पुरुहूतेति । पुरुहूतध्वजः इन्द्रध्वजः । स किल राजभि-
र्हृद्ध्यर्थं पूज्यते इत्युक्तं भविष्योत्तरे, “एवं यः कुरुते यात्राम्

(१) राज्ञः नवाभ्युत्थानं गजारीहपादि— । “अभिविक्ती हि राजा गज-
मारुह्य पुरं प्रदक्षिणीकुर्यादिव्याघारः” इति वज्रमः । पुरुहूतध्वजस्य इन्द्रमण्डोक्तवत् ।
“गजाधारं चतुस्तम्भं पुरगरे प्रतिष्ठितम् । योराः कुर्वन्ति शरदि पुरुहूतमण्डोक्तवत्”
इति तेनैव उक्तम् ।

This festival used to be celebrated in honor of Indra, the god of rain, at the gathering of corn. It was called पुरुहूतध्वज, because the four-pillared edifice erected on the occasion was in the form of the rainbow. This custom, which is no longer observed here, resembled that prevailing in England at the feast of harvest-home. No public worship is offered to Indra at present ; and the only festival in the Hindu Calendar, the Sakradvajotthana, the erection of a flag in honor of Sakra—should be held on the twelfth or thirteenth of Bhadra. The Sakradvajotthana is, also, a rite to be performed by kings and princes.

सममेव समाक्रान्तं द्वयं हिरदगामिना (१) ।
तेन सिंहासनं पितृमखिलञ्चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥
छायामण्डललक्ष्मणा तमदृशा किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपवेण भेजे साम्राजादीक्षितम् (२) ॥ ५ ॥
इन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर । यत्किञ्चन्यः कामवर्षी स्यात् तस्य राज्ञे न
संशयः ॥” इति । “चतुरस्रं ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम् ।
आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोके सुखावहम्” ॥ पुरहितध्वजस्य
इव तस्य रघोः नवम् अभ्युत्थानम् अभ्युन्नतिम् अभ्युदयश्च पश्य-
न्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः उत ऊर्ध्वं प्रस्थिताः उत्तसिताश्च
नयनमङ्गल्यः यासां ताः सप्रजाः ससन्तानाः प्रजाः जनाः ।
“प्रजा स्यात् सन्ततो जने” इत्युभयवाच्यमरः । ननन्दुः ॥ १ ॥
सममिति । हिरदः इव हिरदैश्च गच्छतीति हिरदगामिना ।
“कशर्युपमाने” इति “सुप्यजातो” इति च णिनिः । तेन रघुणा
समं युगपत् एव द्वयं समाक्रान्तम् अधिष्ठितम् । किं तत् द्वयम्
पितुरागतं पित्रम् । “पितुर्यत्” इति यत्प्रयः । सिंहासनम्
अखिलम् परैः मण्डलं राष्ट्रञ्च ॥ ४ ॥

सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसन्निधानमाह, छायेति ।
यत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं सविहितया लक्ष्म्या छत्रधारणं
कृतमित्युल्लेखितं । यद्वा लक्ष्मीः । “लक्ष्मीः पद्मालया यद्वा

(१) हिरदेन मनुः श्रीर्ध्वं यत्र तेन । अभिविक्रो यत्रः उद्विग्नमावृष्ट भवतीति
हृदाधार इति दिवकरः ।

“लक्ष्मीर्हि पद्मरूपेण यत्रैव शवाजं शिखे इत्यात्मनः” इति दिवकरः ।

परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु ।

स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थाभिः उपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

मनुप्रभृतिभिर्मन्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।

कमला श्रीहरिप्रिया" इत्यमरः । स्वयम् अद्वयत्वा किल, किलेति सभावनायाम्, सती, छायामण्डललक्षणेण कान्तिपुञ्जानुमेयेन न तु स्वरूपतो दृश्येन । छायामण्डलमित्यनेन अनातपज्ञानं लक्ष्यते । "छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः" इत्युभयवाच्यमरः । पश्चात्तपचेण पद्ममेव आतपत्वं तेन करण-भूतेन साम्राज्ये साम्राज्यकर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितम् अभिप्रेक्षितं तं भेजे । अन्यथा कथमेतादृशौ कान्तिसम्पत्तिः इति भावः ॥ ५ ॥

सम्पत्ति सरस्वतीसाविध्यमाह, परिकल्पितेति । सरस्वती च काले काले सर्वेषु अपि योग्यकालेषु । नित्यवीक्षयोरिति वीक्षायां द्विवचनम् । वन्दिषु परिकल्पितसान्निध्या कृतसन्निधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्हं तं रघुम् अर्थाभिः अर्थात् अनपेताभिः । "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत" इति यशस्त्वयः । स्तुतिभिः स्तोत्रैः उपतस्थे देवताबुद्ध्या भूषितवती इत्यर्थः । देवतात्वञ्च विष्णुः पृथिवीपतिरिति वा लोकपालात्मकत्वादेत्यनुमन्येयम् । एवञ्च सति उपादेवपूजा-सङ्गतिकरण-मित्रकरण-पथिष्विति वक्तव्यादात्मनेपदं सिध्यति ॥ ६ ॥

मन्विति । मनुन्वरा मनुप्रभृतिभिः मन्वादिभिः मान्यैः पूजैः राजभिर्भुक्ता यद्यपि भुक्तैव इत्यर्थः । यद्यपीत्यवधारणे । "पथ्यर्थे

तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद् वसुन्धरा ॥ ७ ॥
 स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
 आददे नातिशीतोष्णः नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥
 मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
 फलेन सहकारस्य पुण्योद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

यदि वार्ये स्यात्” इति केशवः । तथापि तस्मिन् रात्रि अन्यः
 पूर्वः यस्याः सा अन्यपूर्वा, अन्यपूर्वा न भवतीति अनन्यपूर्वा
 अनन्योपभुक्तैव आसीत् तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवती इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्र कारणमाह, स हीति । हि यस्मात् कारणात् स रघुः
 युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मनः आददे
 जहान् । क इव अतियौतः अत्युष्णो वा न भवतीति नाति-
 शीतोष्णः । नभर्यस्य नभस्यस्य सुप्तपेति समासः । दक्षिणः
 दक्षिणदिग्भवः नभस्वान् वायुः इव मलयानिल इव इत्यर्थः ।
 युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः, “उद्देजयति” तीक्ष्णेन मृदुना परि-
 भूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्मात् युक्तदण्डः प्रशस्यते” ॥ इति ॥ ८ ॥

मन्देति । तेन रघुणा प्रजाः गुरौ दिलीपजिपये, सहकारः
 पतिर्सीरभः धूतः । “आम्रयूतो रमालोऽसौ सहकारोऽतिर्सीरभः”
 इत्यमरः । तस्य फलेन पुण्योद्गमे पुण्योदये इव, ततोऽपि गुणा-
 धिकतया देवता मन्दोत्कण्ठाः अत्योष्णकाः लताः । पुण्योत्तरव
 उद्गते विषयः पूर्वं विष्णारयति इति भावः ॥ ९ ॥

नयविद्विर्नवे रात्रि सदसञ्चोपदर्शितम् ।

पूर्वं एवाभवत् पक्षः तस्मिन् नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

पञ्चानामपि भूतानाम् उत्कर्षं पुपुर्गुणाः (१) ।

नवे तस्मिन् महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥

नयेति । नयविद्विः नीतिशास्त्रज्ञैः नवे तस्मिन् रात्रि विषये तमधिकृत्य इत्यर्थः, सत् धर्मयुदादिकम्, असत् कूटयुदादिकञ्च उपदर्शितम् । तस्मिन् रात्रि पूर्वः पक्षः एवं अभवत् संक्रान्तः इत्यर्थः, उत्तरः पक्षः न अभवत् न संक्रान्तः इत्यर्थः । तत्र सदसतोर्मध्ये सदेवाभिमतं नासत्, तदुद्भायनन्तु ज्ञानार्थमेव इत्यर्थः । पक्षः साधनयोग्यार्थः । “पक्षः पार्श्वं गरुत्साध्यसहाय-बलमितिषु” इति केशवः ॥ १० ॥

पञ्चानामिति । पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानाम् अपि गुणाः गन्धादयः उत्कर्षम् अतिशयं पुपुर्गुः । अत्रोत्प्रेक्षते, तस्मिन् रघौ नाम नवे महीपाले सति सर्वं वसुजातं नवम्

(१) चित्पतेर्जीमरुदीमलक्षणां पञ्चभूतानि । तत्र चित्ती उपरक्षगन्धस्पर्शरसाः पञ्च एव गुणाः सन्ति ; जडि उपरक्षस्पर्शरसाः जलांश्च, तेजसि रूपस्पर्शरसास्पर्शः, वायो धी स्पर्शरसाः ; आकाशे च एवः शब्द एव विद्यते । तथाहि “इदानीं पञ्चगुणा तीर्थं चतुर्गुणमयामलः । विगुणी दिगुणी वायुर्विद्यदैकगुणं भवेत्” इति ब्रह्मसंहिता उद्धृतम् । तथाच लिङ्गपुराणे—“आकाशं शब्दमात्रं यत् तत् स्पर्शमात्रमाविभक्तम् । दिगुपत्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शमात्रकीर्त्यवत् । रूपं तदैवाविभक्तं शब्दस्पर्शगुणादुभौ । दिगुपत्तु ततस्त्वपि स शब्दस्पर्शरसपञ्चम् । शब्दस्पर्शरसमात्रं रसमात्रं समाविभक्तम् । तथाचतुर्गुणा वायो विद्येयास्तु रसात्मिकाः । शब्दस्पर्शरसपञ्च रसस्य रसमात्राविभक्तम् । सङ्गता यममात्रेण आविभक्तो महीमिमाम् । तस्मात् पञ्चगुणा भूमिः सूक्ष्मभूतेषु मस्यते । शान्ता धीराय मृदाचर्चविशेषाशेन तं धृताः ।

यथा प्रह्लादनाञ्चन्द्रः प्रतापात् तपनो यथा ।
 तथैव सोऽभूदन्वर्थः राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥
 कामं, कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
 चक्षुष्मत्ता(१) तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥
 लब्धप्रशमनस्वस्थम् अथैनं समुपस्थिता ।

इव अभवत् । तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्व-
 मिवाभवत् इति भावः ॥ ११ ॥

यथेति । यथा चन्दयति आह्लादयतीति चन्द्रः इन्द्रुः । चदि-
 धातेरौणादिको रप्रत्ययः । प्रह्लादनात् आह्लादकरणात्
 अन्वर्थः अनुगतार्थनामकः अभूत्, यथा च तपतीति तपनः
 सूर्यः । नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । प्रतापात् सन्तापजननात्
 अन्वर्थः, तथा एव स राजा प्रकृतिरञ्जनात् अन्वर्थः सार्थक-
 राजशब्दः अभूत् । यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीर्घार्थात् कनिन्-
 प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेः, तथापि धातुनामनेकार्थत्वाद्भञ्जनाद्वाजि-
 त्युक्तं कविना ॥ १२ ॥

काममिति । विशाले तस्य रघोः लोचने कामं कर्णान्तयो-
 विश्रान्ते कर्षमाण्तगते चक्षुष्मत्ता तु चक्षुःफलं तु इत्यर्थः सूक्ष्मात्
 कार्यार्थान् कर्षयित्वा दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थ-
 दर्शिना शास्त्रेण एव । शास्त्रं दृष्टिर्विवेकिनाम् इति भावः ॥ १३ ॥

लब्धेति । अथ लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपन्थिनाम्

(1) Compare "चनेकवर्षवयसि, परीषावस्य दर्शनम् । सर्वस्य लोचने
 चक्षुःफलं नास्ति एव च ।"

पार्थिवश्चैर्द्वितीयेव शरत् पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

निर्वृष्टलघुभिर्मैघैः मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।

प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद् व्यानग्रे दिशः ॥ १५ ॥

वार्षिकं संलहारेन्द्रः धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।

प्रजार्यसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

अनुरक्तनप्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्य समाहितचित्तम्
एनं रघुं पङ्कजलक्षणा पद्मचिह्ना । श्रियोऽपि विगेषणमेतत् ।
शरत्, द्वितीया पार्थिवयोः राजलक्ष्मीः इव, समुपस्थिता माता ।
“रक्षा पौरजनस्य देशनगरग्रामेषु शुक्तिस्तथा, योधानामपि
संग्रहोऽपि, तुलया मानव्यपस्थापनम् । साम्यं लिङ्गेषु दान-
हृत्तिकरणं, त्यागः समानेऽर्चनं कार्याण्येव महीभुजां प्रथमं ता-
न्येतानि राज्ये नवे ॥ १४ ॥

निर्वृष्टेति । निःशेषं दृष्टाः निर्वृष्टाः । कर्त्तरि क्तः । अत
एव लघयः तैः मैघैः मुक्तवर्त्मा त्यक्तमार्गः अत एव सुदुःसहः
तस्य रघोः भानोश्च प्रतापः पौरव्यम् आतपय । “प्रतापी
पौरपातपी” इति यादवः । युगपत् दिशः व्यानग्रे व्याप ॥ १५ ॥

वार्षिकमिति । इन्द्रः वर्षासु भवं वार्षिकं वर्षानिमित्तम्
इत्यर्थः । “वर्षाम्यहक्” इति ठक्प्रत्ययः । धनुः संलहार रघुः जैत्रं
जयगीलम् । जैत्रयध्दात् लृष्णन्तात् प्रज्ञादिभ्यसेति स्वार्ये
अण्प्रत्ययः । धनुः दधौ, हि यस्मात् तौ इन्द्ररघू प्रजानाम्
पर्यस्य प्रयोजनस्य हृष्टिविजयलक्षणस्य साधनविशये पर्यायेण

पुण्डरीकातपवस्तुं विकसत्काशचामरः ।
 ऋतुर्विङ्म्वयामास न पुनः प्राप(१)तच्छ्रियम् ॥ १७ ॥
 प्रसादसुमुखे तस्मिन् चन्द्रे च विशदप्रभे ।
 तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत् समरसा हयोः ॥ १८ ॥
 हंसश्रेणीषु तारासु कुमुदतसु च वारिषु ।
 विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यथासामिव ॥ १९ ॥

उद्यते कान्मुके याभ्यां तौ पर्यायोद्यतकान्मुकी । पाठान्तरे
 पर्यायेण उद्यमः विश्रमश्च ययोः तौ पर्यायोद्यमविश्रमौ । हयोः
 पर्यायकरणादक्लेशः इति भावः ॥ १६ ॥

पुण्डरीकेति । पुण्डरीकं सिताम्भोजम् एव आतपत्रं यस्य
 स तथोक्तः, विकसन्ति काशानि काशाख्यवृणक्तुसुमानि एव
 चामराणि यस्य स तथोक्तः, ऋतुः शरदृतुः पुण्डरीकनिभातपत्रं
 काशनिभचामरं तं रघुं विङ्म्वयामास अनुचकार, तस्य रघोः
 श्रियं पुनः शोभां तु न प्राप । “शोभासम्पत्तिपश्चात् सत्त्वौ
 श्रीरिव दृश्यते” इति शास्त्रतः ॥ १७ ॥

प्रसादेति । प्रसादेन सुमुखे तस्मिन् रघौ विशदप्रभे निर्मल-
 कान्तौ चन्द्रे च हयोः विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः अनुरागः
 समरसा समझादा तुल्यभोगा इति यावत् । “रसो गन्धे रसः
 स्वादे” इति विग्रहः । आसीत् ॥ १८ ॥

हमेति । हंसानां श्रेणीषु पङ्क्तिषु तारासु नक्षत्रेषु कुसु-

(१) न तु वाच्यपिङ्गवश्चेन प्रकृतश्रीभा लभ्यते इति अतिरेकी व्यन्यते ।

इक्षुच्छायनिपादिन्यः तस्य गोमुर्गुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

दानि सन्ति येषु कुमुदन्ति । “कुमुदान् कुमुदप्रायः” इत्यमरः ।
कुमुदनङ्गेतसेभ्यो अतुप् । तेषु कुमुदप्रायेषु, इत्यर्थः वारिषु
च तदीयानां रघुसम्बन्धिनां यगसां विभूतयः सम्पदः पर्यस्ताः
इव प्रसारिताः किम् इत्युक्ते चा । अन्यथा कथनेषां ध्वलिमा
इति भावः ॥ १८ ॥

इक्षिति । इक्षुणां छाया इक्षुच्छायम् । छायाबाहुल्य इति
नपुंसकत्वम् । तत्र निपणाः इक्षुच्छायनिपादिन्यः । स्त्रीलिङ्ग-
पाठे इक्षीः छाया इति विग्रहः, अन्यथा बहुत्वे नपुंसकत्वप्रस-
ङ्गात् । शालीन् गोपायन्ति रक्षन्तीति शालिगोप्यः यस्यपा-
लिकाः स्त्रियः । कर्मण्यण्, “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना ङीप् ।
गोमुः रक्षकस्य तस्य रघोः गुणेभ्यः उदयः यस्य तत् गुणोदयं
गुणोत्पन्नम् आकुमारं कुमारात् आरभ्य कथोद्घातः कथारम्भः
यस्य तत् कुमारैरपि श्रूयमानम् इत्यर्थः यगः जगुः गायन्ति
अ । अथवा कुमारस्य सतः रघोः याः कथाः इन्द्रविजयादयः
ततः आरभ्य आकुमारकथम् । तत्राप्यभिविधी अथ्ययीभावः ।
आकुमारकथम् उद्घातः यस्मिन् कर्मणि, गानक्रियाविशेषण-
मेतत् । “स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः” इत्यमरः । आकुमार-
कथोद्भूतमिति पाठे कुमारस्य सतः तस्य कथाभिः चरितैः उद्भूतं
यत् यगः तत् यगः आरभ्य यगः जगुः इति व्याख्येयम् ॥ २० ॥

प्रससादोदयादग्नाः (१) कुम्भयोनेर्महोजसः (२) ।

रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुमे द्विपतां मनः ॥ २१ ॥

मदोदयाः ककुत्सन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ।

लीलाखेलमनुप्रापुः महोक्षास्तस्य विक्रमम् (३) ॥ २२ ॥

प्रससादेति । महोजसः कुम्भयोनिः अगस्तास्य । “अगस्ताः कुम्भसम्भवः” इत्यमरः । उदयात् अग्नाः प्रससाद् प्रसवः बभूव, महोजसः रघोः उदयात् अभिभवाशङ्कि द्विपतां मनः चुक्षुमे कातुष्यं प्राप । “अगस्तोदये जलानि प्रसौदन्ति” इत्यागमः ॥ २१ ॥

मदेति । मदोदयाः मदोदताः ककुदेयामसौति ककुत्सन्तः संहककुदः इत्यर्थः । यंवादित्वात् मकारस्य बलाभावः । सरितां कूलानि उद्रुजन्तीति कुलमुद्रुजाः । उदि कूले “तजिवहोरिति” खशप्रत्ययः, “अरुहिषेत्यादिना” सुमागमः । महान्तः उक्षाः महोक्षाः । “अचतुरेत्यादिना” निपातनात् अकारान्तः । लीलाखेलं विलाससुभगं तस्य रघोः उक्षाहवतः वपुषतः परमञ्जकस्य विक्रमं शौर्यम् अनुप्रापुः अनुचक्रुः ॥ २२ ॥

(१) आकस्मादपदयोरेकत्रा अक्षरस्योदयो भवति ।

(२) पुरा किल दक्षादुपवेशे निमिराजेन प्रतिगम्यो वसिष्ठः काश्यपी निरावृत्तः पयोः मरीचं शक्विमः । ततयोर्व्यमोदधर्मानां चरितस्य तयोर्लेखनः कुम्भं पतनं अकलीजनिर्देति पुराणवाचा ।

(३) लीलाखेलं विलासमन्वयमिति वक्ष्यते । लीलयो निरावृत्तेन खेलं विलसतः रघोर्विक्रममनुभवताः । उच्यते तु—विक्रमं गतिविशेषम् । रघुविक्रमोऽपि महोदयः ककुत्सजनिर्दे वपुषः, यात्रायां अतिरुजादिपुराणमिषातेन सरितां कूलमेदं भूयतीति द्विष्यतः ।

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।

असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुसुबुः (१) ॥ २३ ॥

सरितः कुर्व्वती गाधाः पथश्चाशानकर्दमान् ।

यावायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

प्रसवैरिति । मदस्य इव गन्धः येषां तैः मदगन्धिभिः ।
“उपमानाश्च” इति समासान्तः इकारः । सप्तपर्णानां वृक्षविशेषा-
णाम् । “सप्तपर्णी विगालत्वक् शारदी विषमच्छदः” इत्यमरः ।
प्रसवैः पुष्पैः आहताः तस्य रघोः नागाः गजाः । “गजैऽपि
नागमातङ्गौ” इत्यमरः । असूयया इव आहृतिनिमित्तया
अर्दया इव सप्तधा एव प्रसुसुबुः मदं वहुषुः । प्रतिगजगन्धा-
भिमानात् इति भावः । “करात् कटाभ्यां मेढ्राश्च नेत्राभ्याश्च
मदनुतिः” इति पालकाव्ये । करात् नासारभ्याभ्याम्
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

सरित इति । सरितः गाधाः सुप्रतराः कुर्व्वती पथः
मार्गान् च आशानकर्दमान् शुष्कपट्टान् कुर्व्वती । संयोगादे-
रातो धातोर्यङत इति श्यतेर्निष्ठातस्य नत्वम् । शरत् शरदृतः
तं रघुं शक्तेः उष्माहशक्तेः प्रथमं प्राक् यावायै दण्डयाचायै (२)
चोदयामास प्रेरयामास । प्रभावमन्वयज्ञिसम्पदस्य शरत्
स्वयमुक्ताहमुत्पादयामास इत्यर्थः ॥ २४ ॥

(१) “अरदि मदबाहः” इति वङ्गः ।

(२) दण्डयाचा is a warlike expedition. See Williams' Dic.

तस्मै सम्यक् हुतो वज्रिः वाजिनीराजनाविधौ(१) ।
 प्रदक्षिणाच्चिर्व्याजेन हस्तेनैव जयं ददौ ॥ २५ ॥
 स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णीरयान्वितः ।
 षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥

तस्मा इति । वाजिनाम् अश्वानां नीराजनाविधौ नीरा-
 जनाख्ये शान्तिकर्मणि सम्यक् विधिवत् हुतः होमसमिद्धः वज्रिः
 प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्रभृतित्वात् अव्ययीभावः ।
 प्रदक्षिणं या अर्चिः ज्वाला तस्याः व्याजेन हस्तेन इव तस्मै जयं
 ददौ । उत्तमाहं वयात्रायाम्, “इहः प्रदक्षिणगती हुतमुक् तृपस्य
 धार्त्वा समुद्ररथनां वथगां करोति” इति । वाजिग्रहणं गजा-
 दीनामभ्युपलक्षणं तेषामपि नीराजनाविधानात् ॥ २५ ॥

स इति । गुप्तौ मूलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गं
 येन सः गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णीः उद्धृतपृष्ठशत्रुः सेनया रक्षित-
 पृष्ठदेशो वा अयान्वितः शुभदैवान्वितः । “अयः शुभावहो विधिः”
 इत्यमरः । स रघुः षड्विधं मौलभृत्यादिरूपं बलं सैन्यम् । “मौलं
 भृत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विपदाटविकं बलम्” इति कोपः । आदाय
 दिशां जिगीषया जेतुमिच्छया प्रतस्थे चंचाल ॥ २६ ॥

(१) नीरस्य शान्तादकस्य राजना चेपीऽन, निःशेषेण राजनात् वा । पद्यगीत
 जयं कुर्यात् प्रथमं दीपमाचरा । द्वितीयं सोदकाग्नेन तृतीयं धौतवाचसा । चूडा
 चूडादिपदैश्च चतुर्थं परिकीर्तितम् । पञ्चमं प्रक्षिपातेन साष्टाङ्गेन यथाविधि । इति ।
 See Professor Tarkavachaspati's Dio.

अवाकिरन् वयोवृद्धाः तं लाजैः पौरयोपितः ।

पृथतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम्(१) ॥ २७ ॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्याः प्राचीनवर्हिषा(२) ।

अहिताननिलोद्धूतैः तर्ज्यन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

अवाकिरन्निति । वयोवृद्धाः पौरयोपितः तं रघुं प्रयातं लाजैः आचारलाजैः, मन्दरोद्धूतैः पृथतैः विन्दुभिः क्षीरोर्मयः क्षीरसमुद्रोर्मयः अच्युतं विष्णुम् इव अवाकिरन् पर्यञ्चिपन् ॥ २७ ॥

स इति । प्राचीनवर्हिर्नाम कश्चिन्महाराजः इति केचित् । प्राचीनवर्हिः इन्द्रः । “यत्न्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीनवर्हिस्तथा” इति इन्द्रपर्यायेषु हस्तायुधाभिधानात् । तेन तुल्यः स रघुः अनिलेन अनुकूलवातेन उद्धूतैः केतुभिः ध्वजैः अहितान् रिपून् तर्ज्यन् इव भर्ज्यन् इव । तर्ज्जिभ्योऽनुदात्तेऽपि च सिङ्गेडित्कारेणानुदात्तेऽत्रिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात् परस्मैपदमिति यामनः । प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ ॥ २८ ॥

(१) समुद्रमयमहावि मन्दराभिहितमित्यर्थः ।

“In the midst of the milky sea, Hari himself in the form of a tortoise, served as a pivot for the mountain (Mandara) as it was whirled around. The holder of the mace and discus was present, in other forms amongst the gods and demons, assisted to drag the monarch of the serpent race; and in another vast body, he sat upon the summit of the mountain. With one portion of his energy, unseen by gods or demons, he sustained the serpent king, and, with another infused vigour into the ‘gods.’ See Wilson’s V. P.

(२) अदिवर्धे कुरुपुत्री ब्रह्मर्षीनाः सन्तततः । प्राचीनवर्हिर्भवाम् । इति महाभारते । “प्राचीनाराः कुशाक्ष्य इतिना, जनमश्च, प्राचीनवर्हिर्भवाम्

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैः गजैश्च घनसन्निभैः ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥२९॥
प्रतापोऽग्रे(१) ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुस्कन्धेव सा चमूः ॥३०॥
मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।

रजोभिरिति । किं कुर्वन् स्यन्दनोद्धूतैः रजोभिः घन-
सन्निभैः वर्णतः क्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यैः गजैश्च यथा-
क्रमं व्योम आकाशं भुवः तलम् इव भूतलञ्च व्योम इव कुर्वन्
ययौ इति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ २९ ॥

प्रताप इति । अग्रे प्रतापः तेजोविशेषः । “स प्रभावः प्रता-
पश्च यत्तेजः कीदृशदण्डजम्” इत्यमरः । ततः शब्दः सेनाकल-
कलः, तदनन्तरं परागः धूलिः । “परागः पुष्परजसि धूलि-
घागीययोरपि” इति विश्वः । पश्चात् रथादि रथास्तादि चतु-
रङ्गवत्तलम् इति इत्थं चतुस्कन्धा इव चतुर्व्यूहा इव । “स्कन्धः प्रकाशे
कायांश्च विज्ञानादियु पञ्चसु । तृपे समूहे व्यूहे च” इति हैमः ।
सा चमूः ययौ । रथानीकमिति पाठे इतिशब्दाध्याहारिण
गोष्ठ्यम् ॥ ३० ॥

मर्विति । स रघुः शक्तिमत्त्वात् समर्थत्वात् मरुपृष्ठानि
निर्जलस्थानानि । “समानौ मरुधन्वानी” इत्यमरः । उदम्भांसि

परिशीतलपादिषु । यस्येदं दीदृशजनमनुयन्त्रं वितन्वतः । प्राचीनार्थः कुम्भतटोदा-
द्युतं मरुधातलम् । ” इति भागवतम् ।

(१) “मरुपृष्ठानि मरुधन्वानी प्रताप” इति नञ्जनः ।

विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्सूत्रकार(१) सः ॥३१॥

स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीम् ।

वभौ हरजटाभ्रष्टां(२) गङ्गामिव भगीरथः ॥३२॥

त्याजितैः फलमुत्खातैः भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।

उद्भूतजलानि चकार, नाय्याः नौभिः तार्याः नदीः । “नाय्यं
त्रिलिङ्गं नौतार्ये” इत्यमरः । नौययोधर्मविषमूलेत्यादिना
यत्रत्ययः । सुप्रतराः सुखेन तार्याः चकार, विपिनानि
अरक्षानि । “अटप्यरक्षं विपिनम्” इत्यमरः । प्रकाशानि
निर्हंसाणि चकार । यत्पुत्रकर्पात् तस्यागम्यं किमपि नासीत्
इति भावः ॥ ३१ ॥

स इति । महतीं सेनां पूर्व सागरगामिनीं कर्षन् सः
रघुः हरस्य जटाभ्यः भ्रष्टां गङ्गां कर्षन् । सापि पूर्वसागर-
गामिनी । भगीरथः इव वभौ । भगीरथो नाम कश्चित्
कपिलद्वयानां सागराणां नम्रा तत्प्रावनाय हरकिरीटात् गङ्गा-
प्रवर्तयिता राजा यस्मिन्व्याहृता च भागीरथीति गीयते ॥३२॥

त्याजितैरिति । “फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोग-
लाभयोः” इति केयवः । फलं लाभं हृद्यपद्ये प्रसवश्च त्याजितैः ।

(1) Commenting on the word शक्तिमत्तम्, Sankara says that
“by means of his supernatural powers; i.e. without having had
to use human efforts such as digging out wells, building
bridges &c.” It is not necessary, however, to put such a forced
construction on that expression.

(2) A certain part of the Himalaya higher up than Haridwar
still goes by the name of Harajata.

तस्यासीदुल्लङ्घो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥
 पौरस्त्यानेवमाक्रामन् तांस्तान् जनपदान् जयौ ।
 प्राप तालीवनंश्यामम् उपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥
 अनम्नाणां समुद्धर्तुः तस्मात् सिन्धुरयादिव ।
 आत्मा संरक्षितः सुहृदैः (१) वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥

त्यजेर्ष्यन्तात् द्विकर्माकात् अपधाने कर्मणि क्तः । उत्खातैः
 स्वपदात् व्यावितैः अन्यत्र उत्पाटितैः बहुधा मग्नैः रणे जितैः
 अन्यत्र छिन्नैः वृषैः पादपैः दन्तिनः गजस्य इव तस्य रघोः
 मार्गः उल्लङ्घः प्रकाशः आसीत् । “प्रकाशं प्रकटं स्पष्टम् उल्लङ्घं
 विशदं स्फुटम्” इति यादवः ॥ ३३ ॥

पौरस्त्यानेति । जयौ जयनशीलः । जिहृक्षिविशीत्यादिना
 इतिप्रत्ययः । स रघुः एवं पुरः भवान् पौरस्त्यान् प्राच्यान् ।
 “दक्षिणापथाभ्युरसस्ताक्” इति त्यक्प्रत्ययः । तान् तान्
 सर्वान् इत्यर्थः । वीषायां द्विरुक्तिः । जनपदान् देशान् आक्रा-
 मन् तालीवनैः श्यामं महोदधेः उपकण्ठम् अन्तिकं प्राप ॥ ३४ ॥
 अनम्नाणामिति । अनम्नाणाणाम् । कर्मणि षष्ठी । समु-
 द्धर्तुः उन्मूलयितुः तस्मात् रघोः सकाशात् । “भौत्रार्थानां भव-
 ईतुः” इत्यपादानत्वात् पञ्चमी सिन्धुरयात् नदीवेगात् इव सुहृदैः

(१) सुहृदैः सुहृद्देशीयैः राजभिर्हित बह्वभिः । The country of the Sulmas
 would seem to correspond to the modern Tripura and Aracan

वङ्गानुत्खाय(१) तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्धयामासुः उत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥

सुहृदेयीयैः । सुहृदादयः शब्दाः जनपदवचनाः क्षत्रियमाचक्षते । वैतसी वैतसः सम्बन्धिनीं वृत्तिं प्रणतिम् इत्यर्थः आयित्व आत्मा संरक्षितः । अथ कौटिल्यः, “वलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रातुप्रणतो वैतसं धर्ममातिष्ठेत्” इति ॥ ३५ ॥

यङ्गानिति । नेता नायकः सः रघुः नौभिः साधनैः उद्यतान् सक्त्रहान् वङ्गान् राज्ञः तरसा बलेन । “तरसी बलरंहसी” इति यादवः । उत्खाय उन्मूल्य गङ्गायाः स्रोतसां प्रवाहाणाम् अन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भान् निचखान स्थापितवान् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

आपादेति । आपादपद्मम् अङ्घ्रिपद्मपर्यन्तं प्रणताः अत एव उत्खाताः पूर्वमुद्धृताः अपि प्रतिरोपिताः पश्चात् स्थापिताः ते यद्वाः कलमाः इव शान्तिविशेषाः इव । “शालयः कलमाद्याय पटिकाद्याय पुंस्यमी” इत्यमरः । तेषां आपादपद्मपादपद्ममूलपर्यन्तं प्रणताः । “पादो बुधतुरीयांग्रैश्चप्रत्यन्तपर्वताः” इति विश्वः । उत्खातप्रतिरोपिताश्च । रघुं फलैः धनैः अन्यत्र गम्यैः संवर्धयामासुः । “फलं फले धने वीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः । गम्ये” इति कैशवः ॥ ३७ ॥

(1) (राज्य) means here the people of East Bengal.

स तीर्त्वा कपिशां(१) सैन्यैः वहद्विरदसेतुभिः ।
 उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥
 स प्रतापं महेन्द्रस्य(२) मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
 अङ्गुशं द्विरदस्यैव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

स इति । स रघुः बद्धाः द्विरदाः एव सेतवः यैः तैः
 सैन्यैः कपिशां नाम नदीम् । करभाम् इति केचित् पठन्ति ।
 तीर्त्वा उत्कलैः राजभिः आदर्शितपथः सन्दर्शितमार्गः सन्
 कलिङ्गाभिमुखः ययौ ॥ ३८ ॥

स इति । स रघुः महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य । "महेन्द्रो
 मलयः सङ्घः शक्तिमान् ऋक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपातश्च समेतौ
 कुलपर्वताः" ॥ इति विश्वपुराणात् । मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुःसहं
 प्रतापं यन्ता सारथिः गम्भीरवेदिनः द्विरदस्य गजविशेषस्य
 मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितम् अङ्गुशम् इव न्यवेशयत् निक्षिप्तवान् ।
 "त्वग्मेदाच्छीणितस्त्रावात् मांसस्य क्रयनादपि, आत्मानं यो
 न जानाति स स्याद्गम्भीरवेदिनः ॥" इति राजपुत्रीये । "विर-

(1) The Kapisa may be identical with the Suvarnarekha, Kalinga may correspond with the Northern Sircars of the present day. Professor Wilson says Kalinga is the sea-coast west of the mouths of the Ganges, with the upper part of the Coromandal Coast.

(2) Mahendra is probably the name of that chain of hills, that extends from Orissa and the northern Sircars to Godavari, part of which near Ganjam, is still called Mahindra me Sei, or hills of Mahendra. See V. P. II, 3.1

प्रतिजग्राहं कालिङ्गः तमस्वैर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीं व पर्वतः ॥ ४० ॥

द्विपां विपद्य काकुत्स्थः तव नाराचदुर्दिनम् ।

सन्महलक्षात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् (१) ॥ ४१ ॥

ताम्बूलीनां दलैस्तव (२) रचितापानभूमयः ।

नारिकेलासवं योधाः शात्रवश्च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥

कालेन यो वेत्ति शिवां परिचितामपि । गम्भीरवेदी विद्मै यः
स गजो गजवेदिभिः ॥” इति मृगचर्मोच्चे ॥ ३८ ॥

प्रतीति । गजसाधनः सन् कालिङ्गः कलिङ्गानां राजा ।
द्वाम्भगधकलिङ्गित्यादिना अण्प्रत्ययः अस्यैः आयुधैः तं
रघुं पक्षाणां छेदे उद्यतम् उद्युक्तं शक्रं शिलावर्षीं पर्वतः इव
प्रतिजग्राह प्रत्यभिमुक्तवान् ॥ ४० ॥

द्विपामिति । काकुत्स्थः रघुः तत्र महेन्द्रादौ द्विपां
नाराचदुर्दिनं नाराचानां वाणविशेषाणां दुर्दिनं लक्षण्या
वर्षसंश्लेषे, विपद्य सहित्वा सत् यथाशान्तं महलक्षातः इव
विजयमहलक्ष्यम् अभिप्रेक्ष्यः इव जयश्रियं प्रतिपेदे प्राप ।
“यस्तु सर्वोपधिष्ठानं तन्माह्वयमुदीरितम्” इति यादवः ॥ ४१ ॥

ताम्बूलीनामिति । तत्र महेन्द्रादौ, युध्यन्ते इति योधाः ।
पक्षाद्यच् । रचिताः कल्पिताः आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेगाः

(१) त्रिपुरार्षपक्षकादभरं एषुरपीन् पक्षेष्ट इत्यर्थः इति विमर्शः ।

(२) ताम्बूलीनां रघुः पर्वतः रचिता निर्वृता काकुत्था इति यादवः पानभूमयः
इति विमर्शः ।

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी (१)नृपः ।
 श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥४३॥
 ततो विलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।

अगस्त्याचरितामाशाम् अनाशास्यजयो ययौ ॥४४॥

यैः ते तथोक्ताः सन्तः नारिकेलासवं नारिकेलमयं ताम्बूलीनां
 नागवल्लीनां दलैः पपुः तत्र विजङ्गुः इत्यर्थः शाकवं ययुषः पपुः
 जङ्गुः इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

गृहीतमिति । धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः सः नृपः
 रघुः गृहीतयासौ प्रतिमुक्तः तस्य महेन्द्रनाथस्य कालिङ्गस्य श्रियं
 जहार धर्मार्थम् इति भावः । मेदिनीं तु न जहार शरणा-
 गतपाक्षण्यात् इति भावः ॥ ४३ ॥

तत इति । ततः प्राचीविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना
 फलितक्रममुक्येणीमता । व्रीह्यादित्वात् इतिप्रत्ययः । विलायाः
 समुद्रकूलस्य तटेन उपान्तेनैव अगस्त्येन आचरितान् आशां
 दक्षिणां दिगम् अनाशास्यजयः अयमसिद्धत्वात् अप्रार्थनीयजयः
 सन् ययौ । “अगस्त्यो दक्षिणामाशाम् आयित्य नभसि स्थितः ।
 यरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यपातापिमर्दनः” ॥ इति ब्रह्म-
 पुराणम् ॥ ४४ ॥

(१) “धर्मविजयी लोभविजयी असुरविजयी चेति त्रिविधो राजा । यः इव
 निर्भिन्न तदीयां वपुर्निघ्न नीला शम्भुं तद्विघ्नेष्वप्याने व्यापयति स धर्मविजयी ।
 यः इव निर्भिन्न तदीयां श्रियं मेदिनीं ययौ तत्र प्रापेनं विजयते स लोभविजयी ।
 यः इव जला तदीयां श्रियं मेदिनीं ययौ तत्र असुरविजयी” इति ब्रह्मः ।

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।

कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥४५॥

वलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोगताध्वनः ।

मारीचोद्गन्तहारीताः मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥४६॥

स इति । स रघुः गजानां दामेन मदेन सुगन्धिना सुरभि-
गन्धिना । गन्धस्तेत्यादिना इकारादेशः समासान्तः । यद्यपि
गन्धस्तेति तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षाया-
न्निवेकारादेशस्तथापि निरङ्कुशः कवयः । तथा माघकाव्ये
“यसुरयुक्क्षुदगुच्छसुगन्धयः सततगास्ततगानगिरोऽस्त्रिभिः”,
नैपथे च “अपां हि तृताय न वारिधारा, स्वादुः सुगन्धिः स्वदते
तुपारा” इति । न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति नियेधादिनि-
प्रत्ययपक्षोऽपि लघन्य एव । सेनायां समवेताः सैन्याः । “सेनायां
समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते” इत्यमरः । सेनाया वेति
एवमत्ययः । तेषां परिभोगेण कावेरीं नाम सरितं सरितां पत्युः
समुद्रस्य शङ्कनीयां अविश्वसनीयामिव अकरोत् । सम्भोगलिङ्ग-
दर्शनाद्गर्चुरविश्वासी भयति इति भावः ॥ ४५ ॥

वलैरिति । विजिगीषोः विजितुमिच्छोः गताध्वनः तस्य
रघोः वलैः सैन्यैः । “बलं शक्तिर्बलं सैन्यम्” इति शब्दः ।
मारीचेषु मरीचवनेषु उद्भ्रान्ताः परिभ्रान्ताः हारीताः पश्चि-
विशेषाः यासु ताः । “तेषां विशेषा हारीतो महुः कारण्डवः
भवः” इत्यमरः । मलयाद्रेः उपत्यकाः आसन्नभूमयः । “उप-

ससञ्चुरश्वक्षुणानाम् एलानामुत्पत्तिष्णवः ।

तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।

नास्रसत् करिणां ग्रैवं विपदीच्छेदिनामपि (१) ॥ ४८ ॥

त्यकाद्वेरासत्वा भूमिरुर्ध्वमधित्यका” इत्यमरः । “उपाधिभ्यां
त्यकन्” इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः । अधुयिताः, उपत्यकास्तु उपि-
तम् इत्यर्थः । “उपान्वध्याङ्वसः” इति कर्मत्वम् ॥ ४६ ॥

ससञ्चुरिति । अश्वैः क्षुणानाम् एलानाम् एलास्तनानाम्
उत्पत्तिष्णवः उत्पत्तनगोलाः । अस्रं क्षवित्यादिना इष्टुप्रत्ययः ।
फलरेणवः फलरजांसि तुल्यगन्धेषु समानगन्धिषु । सर्वधनीति-
वदिवन्तो बहुव्रीहिः । मत्तेभानां कटेषु ससञ्चुः सत्ताः । “गजगच्छे
कटीकटी” इति कोपः ॥ ४७ ॥

भोगीति । चन्दनानां चन्दनहृमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु
सर्पवेष्टनात् निम्नेषु समर्पितं सञ्चितं विपदीच्छेदिनां पाद-
गृहलच्छेदकानाम् अपि । “विपदी पादवन्धनम्” इति
यादवः । करिणां ग्रीवासु भयं ग्रैवं कण्ठवन्धनम् । “ग्रीवाभ्यो-
षु च” इति अण्प्रत्ययः । नास्रसत् न स्रस्तमभूत् । दुग्नीं रुक्मि-
इति परस्मैपदे पुषादित्वात् षङ्, “अनिदितां” इति नकार-
भोपः ॥ ४८ ॥

(१) “विपदी द्विभूति विपदीच्छेदिनामपि सुखादस्यामानिनामपि । इति
वर्णितस्य नञ्च यदवयावत्ता विपदीमुच्यते”, इति नञ्चयः ।

दिशि मन्दायते तेजः दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं(१)न विषेहिरे ॥४६॥

ताम्रपर्णी^१समेतस्य(२) मुक्तासारं महोदधेः ।

ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम् ॥५०॥

दिशैति । दक्षिणस्यां दिशि रवेः अपि तेजः मन्दायते मन्दं भवति । लोहितादित्वात् क्यप्प्रत्ययः, “वा क्यप्” इत्या-
कनेपदम् । दक्षिणायने तेजोमान्द्यात् इति भावः, तस्याम्
एव दिशि पाण्ड्याः पाण्डूनां जनपदानां राजानः पाण्ड्याः ।
पाण्डोर्बाष् यक्तव्यः । रघोः प्रतापं न विषेहिरे न सीद्वन्तः ।
सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य महानुत्कर्षो
गम्यते ॥ ४६ ॥

ताम्रपर्णीति । ते पाण्ड्याः ताम्रपर्ण्या नद्या समेतस्य
सङ्गतस्य महोदधेः सम्बन्धि सञ्चितं मुक्तासारं मौक्तिकवरम् ।
“सरो वले स्त्रिराग्निं च न्यायि क्लीवं वरे त्रिषु” इत्यमरः । स
स्रक्तीयं सञ्चितं यशः इव तस्मै रघवे निपत्य प्रणिपत्य ददुः ।

(1) The country of the Pandyas lies to the east of Tra-
vancore and is identical with the present districts of Dindigal
and Tinnivelly.

(2) Though noted for its pearls, it is a small rivulet flowing
past Pallamascotta and falling into the gulf of Mannar. It is
at the southern extremity of the Western Ghats, in the district
of Tinnevely. The Cañ of Marco Polo, the most important
city and seaport on the eastern coast of India during the Middle
Ages, is identified as Kayal at the mouth of the Tamraparni.
Another important city Korkei stands on this river. The

सं निर्विशा यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनी ।

स्तनाविव दिशस्तस्याः शैली मलयदर्दुरौ (१) ॥ ५१ ॥

असह्यविक्रमः सद्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।

नितम्बमिव मेदिन्याः सस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥

यशसः शुभ्रत्वादौपम्यम् । ताम्रपर्णीसङ्गमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति
प्रसिद्धम् ॥ ५० ॥

स इति । असह्येति च । युग्ममेतत् । असह्यविक्रमः स
रघुः तटेषु सागुषु आलीनचन्दनी व्याप्तचन्दनद्रुमौ । “गन्धसारी
मलयजी भद्रयौचन्दनोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । स्तनपक्षे प्रान्तेषु
व्याप्तचन्दनानुलेपौ तस्याः दक्षिणस्याः दिशः स्तनौ इव स्थितौ
मलयदर्दुरौ नाम शैली यथाकामं यथेष्टं निर्विशा उपमुन्य ।
“निर्विशा भृतिभोगयोः” उत्यमरः । उदकानि अस्य सन्तीति
उदन्वान् उदधिः । “उदन्वानुदधी च” इति निपातः । उदन्वता
दूरात् मुक्तं दूरतः त्यक्तम् । “स्तोकास्तिकदूरार्थकञ्चाणि ज्ञेन”
इति समासः । “पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” इत्यलुक् । सस्तांशुकं
मेदिन्याः नितम्बम् इव स्थितं सद्यं सहाद्रिम् अलङ्घयत् प्रातः
अतिक्रान्त्वा वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

Greeks called it Kolkboy, and came to it to purchase pearls, certainly soon after the Christian era. To this Korkei, all native traditions pointed as the cradle of South Indian civilization the place where the three brothers Cheran, Cholan, and Pandyan were said to have been born and brought up, and from whence they set forth to dynasties and kingdoms—or, as might more readily be admitted, the place where the rule of the Pandyas commenced and from whence they afterwards migrated to Madura.

(१) मलय is a chain of hills reckoned as one of the Kulachalas and is the southern portion of the Western Ghats.

तस्यानीकैर्विसर्पङ्गिः अपरान्तजयोद्यतैः (१) ।

रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् (२) सच्चलमन्द्रवार्णवः ॥ ५३ ॥

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् (३) ।

अलकेषु चमूरेणुः चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

मुरलामासुतोद्भूतम् अगमत् कैतकं रजः ।

सम्प्रति प्रतीचीं दिशमभिययावित्याह, तस्येति । अपरा-
न्तानां पाद्यात्यानां जये उद्यतैः उद्युक्तैः । “अपरान्तासु
पाद्यात्याः ते च सूर्यारिकादयः” इति यादवः । विसर्पङ्गिः
गच्छङ्गिः तस्य रघोः अनीकैः सैन्यैः । “अनीकं तु रथे सैन्ये”
इति विश्वः । अर्णवः रामस्य नामदम्यस्य अस्त्रैः उत्सारितः
परिसारितः अपि सच्चलमन्द्रः इव आसीत् । सैन्यं द्वितीयोऽर्णव
इव अदृश्यत इति भावः ॥ ५३ ॥

भयेति । तेन रघुणा भयेन उत्सृष्टविभूषाणां परिहृत-
भूषणानां केरलयोषितां केरलाङ्गनानाम् अलकेषु चमूरेणुः
सेनारजः चूर्णस्य कुङ्कुमादिरजसः प्रतिनिधीकृतः । एतेन
योषितां पलायनं चमूनाञ्च तदनुधावनं ध्वनयते ॥ ५४ ॥

मुरलेति । मुरला नाम केरलदेशेषु काचित् नदी ।
मुरवीति केचित् पठन्ति । तस्याः मासुतेन उद्भूतम् उत्थापितं

(१) अपरान्तः कीदृशा इति वदतः ।

(२) Sahya is also a Kulachala identical with the northern portion of the western Ghats.

(३) “Kerala was the ancient name of the whole tract comprising the districts of Canara, Cochin and Travancore.”

तद्योधवारवाणानाम् अयन्नपटवासताम्(१) ॥५५॥

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गावश्चित्रितैः ।

वर्माभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥

खूर्जुरीस्कन्धनवानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।

कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ॥५७॥

कैतकां कैतकसम्बन्धि रजः तद्योधवारवाणानां रघुभटकक्षुका-
नाम् । “कक्षुको वारवाणोऽस्त्री” इत्यमरः । अयन्नपटवासताम्
अयन्नसिद्धवस्तवासनाद्रव्यत्वम् अगमत् । “पिष्टातः पटवासकः”
इत्यमरः ॥ ५५ ॥

अभ्यभूयतेति । चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम् ।
“वाजिवाहार्ज्वगन्धर्व्वहयसैन्यवसमयः” इत्यमरः । गावश्चि-
त्रितैः गावेषु गण्डायमानैः । कर्त्तरि क्तः । सञ्चितैरिति वा
पाठः । सजतेर्ष्यन्तात् कर्माणि क्तः । वर्माभिः कयदैः पवनेन
उद्धूतानां कम्पितानां राजतालीवनानां ध्वनिः अभ्यभूयत
तिरस्कृतः । वर्मरः इति पाठे वाहानां गावश्चित्रितैः गाव-
ध्वनिभिः इत्यर्थः मर्मरः मरमरायमाणः इति ध्वनेर्विशेषणम् ॥५६॥

खूर्जुरीति । खूर्जुरीणां लण्डुमविशेषणम् । “खूर्जुरः
कैतकी ताली खूर्जुरौ च लण्डुमाः” इत्यमरः । स्कन्धेषु
प्रकाण्डेषु । “चस्ती प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् मूलाच्छाखायधेस्तरीः”
इत्यमरः । नवानां वानानां करिणां मदोद्गारेण मदस्त्रावेण

(१) “मकुलीरपवभादैः पूज्यैश्च न च पुनः । पटवासः पररीड्य परवपुः परी-
ड्य” इति पराशरः ।

अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ ।

अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।

विकूटमेव(१)तवोच्चैः जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥

सुगन्धिपु । गन्धस्येत्यादिना इकारः । कटेपु गण्डेषु पुत्रागेभ्यः
नागकेयरेभ्यः पुत्रागपुष्याणि विहाय । त्वत्लोपे पञ्चमौ ।
शिलीमुखः अलयः पेतुः । “अलिवाणौ शिलीमुखौ” इत्यमरः ।
ततोऽपि सौगन्ध्यातिशयात् इति भावः ॥ ५७ ॥

अवकाशमिति । उदन्वान् उदधिः रामाय नामदग्न्याय
अभ्यर्थितः याचितः सन् अवकाशं स्थानं ददौ, किलेति प्रसिद्धौ ।
रघवे तु अपरान्तमहीपालव्याजेन करं बलिं ददौ । “बलि-
हस्ताश्वः कराः” इत्यमरः । अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्त्ति-
त्वात् तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तलोपचारः । करदानञ्च भीत्या न
तु याज्येति रामाद्रघोरुत्कर्षः ॥ ५८ ॥

मत्तेति । तत्र स रघुः मत्तानाम् इमानां रदनोत्कीर्णानि
दत्तवतानि एव । भावे क्तः । व्यक्तानि स्फुटानि विक्रमलक्षणानि
पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णबलिस्थानानि यस्मिन् तं तथोक्तं
विकूटम् एव उच्चैः जयस्तम्भं चकार । गाढप्रकाशस्त्रिकूटो-
द्गिरेरुत्कीर्णवर्णस्तम्भ इव रघोर्जयस्तम्भोऽभूत् इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

(1) There were several hills known as Trikuta or “Three-peaked.” That which is referred to here is probably a hill in Northern Konkan. It is called पुनेता by पञ्चम ।

पारसीकांस्ततो(१) जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।
 इन्द्रियाख्यानिव रिपून् तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥६०॥
 यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
 बालातपमिवाङ्गानाम् अकालजलदोदयः ॥६१॥

पारसीकानिति । ततः स रघुः संयमी योगी तत्त्वज्ञानेन
 इन्द्रियाख्यान् इन्द्रियनामकान् रिपून् इव पारसीकान् रात्रः
 जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे न तु निर्दिष्टेनापि जलपथेन समुद्र-
 यानस्य निषिद्धत्वात् (२) इति भावः ॥ ६० ॥

यवनीति । सः रघुः यवनीनां यवनस्त्रीषाम् । जातिरस्त्री-
 विषयादयोपधादिति ङीप् । मुखानि पद्मानि इव मुख-
 पद्मानि । उपमितसमासः । तेषां मधुना मद्येन यः मदः मद-
 रागः । कार्यकारणभावयोरभेदेन निर्देयः । तं न सेहे ।
 कमिव अकाले प्रावृद्धव्यतिरिक्ते काले जलदोदयः प्रायेण

(1) The country beyond the western frontiers of India was formerly called Persia or Pars or Fars. The people of Pars are called Parasikas or Paratakas and the word Paradas is used in the Pauranic lists, to represent people, who live beyond the Indus. The Paradas figure as a northern people in the Bengal Recension of the Ramayana. See V. P. vol II. page 183.

(२) कस्यैव सप्तद्रव्याणाम् निषिद्धत्वं, ननु वेत्तायामिति टीकाकारिकं द्रष्टव्यम् ।
 यदुक्तं ब्रह्मसंहितायां—“सप्तद्रव्याणांस्त्रीकारः कमलजुविधारणः । विज्ञानात्मसुखाय
 लब्धाग्रपथमसयाः । देवरेण सुसीर्णमिर्मधुमर्कं यमोर्ध्वः । इत्याद्यायैकन्याया पुनर्दानं
 परमं च । दीर्घकालं ब्रह्मपथं नरमेधाग्रमेवकी । महाप्रस्तावममर्ण नीमिषय तदा
 मयम् । इमान् यन्मान् क्षत्रियुषी वर्ज्यानामुर्मभीषिणः ॥

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ।

शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥

भक्षापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६२ ॥

तदपि पञ्चविकाशस्याप्रसक्तत्वात् अज्ञानां सम्बन्धिनं बाला-
तपम् इव(२) । अज्ञहितत्वादज्ञसम्बन्धित्वं सौरातपस्य ॥ ६१ ॥

संग्राम इति । तस्य रघोः अश्वसाधनैः वालिसैन्यैः, “साधनं
सिद्धिसैन्ययोः” इति हेमः । पद्याश्वैः पाश्चात्यैः यवनैः सह ।

“दक्षिणापथात्पुरसस्तस्यक्” । सहाय्ये दृतीयया । शृङ्गाणां विका-
राः शार्ङ्गणि धनूषि तेषां कूजितैः शब्दैः । “शार्ङ्गं पुनर्धनुषि
शार्ङ्गिणः, जये च शृङ्गविहिते चापेऽप्याह विज्ञेयतः” इति
केशवः । अथवा शार्ङ्गैः शृङ्गसम्बन्धिभिः कूजितैः विज्ञेयाः
अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभटाः यस्मिन् तस्मिन् रजसि
तनुलः संग्रामः सङ्कुलम् युद्धम् अभूत् । “तनुलं रणसङ्कुले”
इत्यमरः ॥ ६२ ॥

भक्षेति । सः रघुः भक्षापवर्जितैः वाणविशेषकृतैः । “शुही-
दलफलो भक्षः” इति यादवः । श्मश्रुलैः प्रहृष्टमुखरोमवद्भिः ।
सिद्धादित्वात् सत्प्रत्ययः । तेषां पाशात्वानां शिरोभिः,
सरघाभिः मधुमक्षिकाभिः व्याप्तैः । “सरघा मधुमक्षिकाः”
इत्यमरः । क्षुद्राः सरघाः । “क्षुद्रा व्यह्ना नटी वेण्या सरघा

(१) बालातपस्यत्वात् सद्रक्षितानामज्ञानां लोभित्वेन मधुपानासक्यवनोत्सृष्टराजस्य
साधं दृश्यते ।

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्त' शरणं ययुः ।
 प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥६४॥
 विनयन्ते स्म तद्योधाः मधुभिर्विजयश्रमेम् ।
 आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयेभूमिषु(१) ॥६५॥

कण्ठकारिका" इत्यमरभाष्यतः । छुद्राभिः सतानि चौद्राणि
 मधूनि । "मधु चौद्रं माचिकादि" इत्यमरः । "छुद्राभमरवटर-
 पादपादंजं" इति संज्ञायामञ्प्रत्ययः । तेषां पटलैः सद्यैः
 द्वय । "पटलं तिलके नेवरोगे छन्दसि सद्यैः । पटिके परिवारे
 च" इति हेमः । महीं तस्तार आच्छादयामास ॥ ६३ ॥
 अपनीतिति । शेषाः हतावशिष्टाः अपनीतशिरस्त्राणाः
 अपसारितयौर्ध्वस्थाः सन्तः । "शीर्षकं शीर्षण्यश्च शिरस्ते"
 इत्यमरः । शरणायतलक्षणमेतत् । तं रघुं शरणं ययुः, तं द्यौहि
 महात्मनां संरम्भः कोपः । "संरम्भः" सन्धुर्मे कोपे" इति
 विश्वः । प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारः यस्मै संः । महातां
 परकीयमौढ्यमेवासङ्गं न तु जीवितम् इति भावः ॥ ६४ ॥

विनयन्त इति । तस्य रघोः योधाः भटाः आस्तीर्णाजि-
 नरत्नानि चर्मथेष्ठानि यासु तासु द्राक्षावलयेभूमिषु
 "मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा खाद्वी मधुरयेति च" इत्यमरः
 मधुभिः द्राक्षाफलप्रलतिकैर्मद्यैः विजययमं युक्त्वेदं विनयन्ते

(1) 'The vine is grown in Kabul. Hence it seems not im-
 probable, that Kabul was formerly included within the limits
 of ancient Persia.

ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरुसैरिवोदीच्यान् उद्वरिपान् रसानिव ॥ ६६ ॥

विनीताध्वशमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।

दुधुवर्वाजिनः स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

अ अपनीतवन्तः । “कर्तृस्थे वायरीरे कर्मणि” इत्याकनेपदं,
“तट् स्ते” इति भूतार्थे लट् ॥ ६५ ॥

तत् इति । ततः रघुः भास्वान् सूर्यः इव शरैः वाणैः
उसैः किरणैः इव । “किरणोसमयूखांशुगमस्तिष्ठणिष्ठणायः”
इत्यमरः । उदीच्यान् उदग्भवान् वृषान् रसान् उदकानि
इव उद्वरिष्यन् कौवेरीं कुवेरसम्यन्धिनौ (कुवेरगुप्तां) दिग्मन्
उदीचीं प्रतस्थे । अनेकेनेवशब्देनेयमुपमा यथाह दण्डी,
“एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा” इति ॥ ६६ ॥

विनीतेति । सिन्धुर्नाम काश्मीरदेशेषु कश्चिन्नदविशेषः ।
“देशे नदविशेषेऽर्थौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्” इत्यमरः ।
सिन्धोः तीरविचेष्टनैः अङ्गपरिवर्त्तनैः विनीताध्वशमाः तस्य
“रथाः वाजिनः अश्वानाः लग्नाः कुङ्कुमकेसराः कुङ्कुमकुसुम-
किञ्चल्काः येषां तान्, यदा लग्नकुङ्कुमाः केसराः सटाः येषां
तान् ! “अथ कुङ्कुमं काश्मीरजम्” इत्यमरः । “केसरी नाग-
केसरे, सुरङ्गसिंहयोः स्कन्धकेयेषु महत्तदुम् । पुत्रागृहचे
किञ्चलके स्थात्” इति हेमः । स्कन्धान् कायान् । “स्कन्धः
प्रकाण्डे कायांगे विश्रानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च”
इति हेमः । दुधुवः कम्पयन्ति अ ॥ ६७ ॥

तत्र हूणावरोधानां (१) भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।
 कपोलपाटलादेशि वभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥
 काम्बोजाः (२) समरे सोढुं तस्य वीर्यं मनोभूराः ।
 गजालानपरिक्रिष्टैरक्षोटैः (३) सार्द्धं मानताः ॥ ६९ ॥

तत्रेति । तत्र उदीक्षां दिशि भर्तृषु व्यक्तविक्रमं भर्तृ-
 वधेन स्फुटपराक्रमम् इत्यर्थः । रघुचेष्टितं रघुव्यापारः वृथाः
 जनपदाख्याः चत्रियाः तेषाम् अवरोधाः अन्तःपुरस्त्रियः, तासां
 कपोलेषु पाटलस्य पाटलिम्बः ताडनादिकृतावस्थस्य आदेशि
 उपदेशकं वभूव । अथवा पाटलः आदेशी आदेश्य यस्य तत्
 वभूव स्वयं, लेख्याप्यत इत्यर्थः (४) ॥ ६८ ॥

काम्बोजा इति । काम्बोजाः राजानः समरे तस्य रघोः
 वीर्यं प्रभावं । “वीर्यं तेजःप्रभावयोः” इति हेमः । सोढुम्
 मनोभूराः अशक्ताः सन्तः गजानाम् आलोकं वन्दनम् । भावे

(1) Sankara Pandit understands by Hunas the white Huns or Indo Scythians, who settled down in the Punjab and along the Indus at the commencement of the Christian era, forgetting apparently, that the expedition of Raghu occurred many centuries earlier. The coincidence of appellation may be merely accidental. See note V P II. 3.

(2) The country of the Kambojas was in the northwestern corner of India. It must have been a hilly elevated tract of land, otherwise that kind of walnut, called चक्षोट from which the Bengali word चक्षोट is corrupted, could not have grown there.

तेषां सदंश्वभूयिष्ठाः तुङ्गा द्रविणराशयः ।

उपदा विविशुः शश्वत् नोत्सेकाः कोशलेश्वरम् ॥ ७० ॥

ततो गौरीगुरुं शैलम् आरुरोहाश्वसाधनः ।

वर्धयन्निव तत्कूटान् उद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥

शशंस तुलासत्वानां सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम् ।

स्तुति विभाषा लीयतेरित्यात्मम् । तेन परिक्लिष्टैः परिघतैः
अक्षौटैः हृत्तविशेषैः सादंम् आनताः ॥ ६८ ॥

तेषामिति । तेषां कास्वीजानां सद्भिः अश्वैः भूयिष्ठाः
बहुलाः तुङ्गाः द्रविणानां हिरण्णानाम् । “हिरण्यं द्रविणं
युक्तम्” इत्यमरः । राशयः एव उपदाः उपायनानि । “उपा-
यनमुपयाह्यमुपहारस्तथोपदा” इत्यमरः । कोशलेश्वरं कोयल-
देशाधिपतिं तं रघुं शश्वत् असहत् विविशुः । “सुहुः पुनः पुनः
शश्वदभौष्टमसहत् समाः” इत्यमरः । तथापि उत्सेकाः गर्वास्तु
न विविशुः सत्यपि गर्वकारणे न जगर्ष्व इत्यर्थः ॥ ७० ॥

तत इति । ततः अनन्तरम् अश्वसाधनः सन् गौर्याः गुरुं
पितरं शैलं हिमवन्तम् उद्धूतैः अश्वखुरोद्धूतैः धातूनां गैरिका-
दीनां रेणुभिः तत्कूटान् तस्य गृहाणि । “कूटोऽस्ती शिखरं
गृहम्” इत्यमरः । वर्धयन् इव आरुरोह । उत्पतद्भूतिर्दयना-
द्विरिगिखरवृद्धिभ्रमो जायते इति भावः ॥ ७१ ॥

गमंसेति । तुल्यसत्वानां सैन्यैः समानबलानां गुहासु गिरते
इति गुहाययाः तेषाम् । “अधिकरणे गतेः” इत्यचमत्ययः ।

गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम्(१) ॥७२॥

भूर्जेषु मर्मरौभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।

गङ्गासीकरिणो मार्गे मरुतस्त' सिधेविरि ॥ ७३ ॥

“दरी तु कस्यरो वा स्त्री देवखातविले गुहा” इत्यमरः । सिंहानां
दरीणाम् । “सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो ह्यर्थः केशरौ हरिः”
इत्यमरः । सम्बन्धि परिवृत्य परावृत्य अवलोकितं शयित्वैव
प्रीयाभङ्गेनावलोकनं कर्तुं सैन्यघोषे सेनाकलकले सम्भ्रमकारणे
सत्यपि असम्भ्रमम् अन्तःक्षोभविरहितम् । नजः प्रसज्यप्रति-
पेक्षेऽपि समास इष्यते । शशंस कथयामास । सैन्येभ्य इत्यर्था-
स्तस्यते । पाद्वेष्टितमेव मनीवृत्तेरनुमापकम् इति भावः ।
असम्भ्रान्तत्वे हेतुः तुल्यसत्वानामिति । न हि समवलः
समवलादिमेति इति भावः ॥ ७२ ॥

भूर्जे ध्विति । भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु । “भूर्जपत्री भुजो भूर्जो
मृदुत्वक् चर्मिका मता” इति यादवः । मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः ।
“मर्मरः शुष्कपर्णानाम्” इति यादवः । अथश्च शङ्कादिशब्द-
यत् शुणिनि अपि वर्तते प्रयोज्यते च “मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिः”
इति । अतः मर्मरौभूताः मर्मरशब्दवन्तो भूताः इत्यर्थः । कीच-
कानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः शीघ्रसुग्गाय इति भावः ।

त्रिंशत्सु नृमैरुणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।

दृपदो वासितोत्सङ्गाः निपसामृगनामिभिः ॥ ७४ ॥

सरलासक्तमातङ्ग्यैवेयस्फुरितत्विपः ।

आसन्नोपधयो नेतुः नक्तमस्त्रेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।

गङ्गासीकरिणः शीतलाः इत्यर्थः । भरतः वाताः मार्गे तं सिपे-
विर ॥ ७६ ॥

विशयसुरिति । सैनिकाः सेनायां समवेताः । प्राग्वहतीय-
दृक्प्रत्ययः । नमेरुणां सुरपुत्राङ्गानां छायासु निपसङ्गानां
दृपदुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नामिभिः वासितो-
त्सङ्गाः सुरभित्तलाः दृपदः शिलाः अध्यास्य अधिष्ठाय । “अधि-
शौङ्खासां कर्म” इति कर्मत्वम् । दृपसु अधिरुद्ध इत्यर्थः
निययसुः विद्यान्ताः ॥ ७४ ॥

सरन्नेति । सरन्नेषु देवदारुविशेषेषु आसक्तानि श्वरुरीह
ज्ञानां गजानां शीवासु भवानि श्रैवेयाणि, न हि शूराः
“शीवाभ्योऽण् च” इति चकारात् टन्प्रत्ययः ॥

त्विपः प्रतिफलितभासः उपधयः लल लौहित्या नाम नदी
नक्तं रात्रौ नेतुः नायकस्य रघोः अस्त्रेतिपाशां जनपदानाम्
प्रदोषाः (अतैलपूरप्रदीपाः) आसन्

तस्येति । तस्य रघोः रत्नरात्मपुत्रः । The country
सेनानिवेशेषु कण्ठरज्जुभिः गङ्गा ^{ern Assam.} The king of
येषां ते देवदारवः किरातभ्यः यनच
a conspicuous part in the

परस्परैरेण विज्ञातः तेषूपायनपाणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारः राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥७६॥

तवाक्षोभ्यं यशोराशिं निवेशावकरोह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रेः आदधान इव क्रियम् ॥८०॥

चकम्पे तीर्णलौहित्ये(१) तस्मिन् प्रागज्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्राप्तेः सह कालागुरुदुमैः ॥ ८१ ॥

परस्परैरेति । तेषु गणेषु उपायनयुक्ताः पाणयः येषां तेषु सक्तु, परस्परैरेण अन्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारः धनरूपः विज्ञातः हिमाद्रिणा अपि राज्ञः सारः वस्त्ररूपः विज्ञातः । एतेन तत्तत्त्वस्तूनामनर्थत्वं गणानामभूतपूर्वस्य पराजय इति ध्वन्यते ॥ ७६ ॥

तत्रेति । स रघुः तत्र हिमाद्री अक्षोभ्यम् अष्टम्यं यशो-
राशिं निवेश्य निधाय पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्य
अद्रेः कैलासस्य क्रियम् आदधानः जनयन् इव अवकरोह
अवततार कैलासमगत्वैव प्रतिनिष्ठतः इत्यर्थः । न हि शूराः
परेण पराजितमभियुज्यन्ते इति भावः ॥ ८० ॥

चकम्प इति । तस्मिन् रघौ तीर्णा लौहित्या नाम नदी
येन तस्मिन् तीर्णलौहित्ये सति प्रागज्योतिषाणां जनपदानाम्

(१) लौहिमा is identical with the Brahmaputra. The country of the प्रागज्योतिष's corresponds to Eastern Assam. The king of this people मदरा in a later age played a conspicuous part in the wars of Kurukshetra.

गजवर्ष्म किरातेभ्यः (१) शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्ये षोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

शरैरुत्सवसङ्घैतान् (२) स कृत्वा विरतोत्सवान् ।

जयोदाहरणं बाह्वीः गापयामास किन्नरान् ॥ ७८ ॥

“वर्ष्म देहप्रमाणयोः” इत्यमरः । शशंसुः कथितवन्तः । देव-
दारुस्तन्वत्त्वक्चतैर्गजानामौचत्यमनुमीयते इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

तत्रेति । तत्र हिमाद्रौ रघोः पर्वते भवैः पार्वतीयैः ।
“पर्वताच्च” इति छप्रत्ययः । गणैः उत्सवसङ्घैस्ताव्यैः सप्तभिः सह ।
“गणानुत्सवसङ्घैतान् अजयत् सप्त पाण्डवः” इति महाभारते ।
नाराचानां वाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपालानाम् अश्म-
नाच्च निष्येयेण सङ्घर्षेण उत्पतिताः अनलाः यस्मिन् तत् तथो-
“क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफलः” इति
श्लोकं भीमं जन्यं युद्धम् अभूत् । “युद्धमायोधनं जन्यम्”

“मर्म्मरः शुष्कपर्णः”

यत् गुणिनि अपि वक्तुः शरैर्वाणैः उत्सवसङ्घैतान् माम् गणान्
इति । अतः मर्म्मरीभूताः ॥ इत्यर्थः, किन्नरान् बाह्वीः समुजयो-
वानां वंशविशेषाणां ध्वज-
वन्धविशेषं गापयामास । गतिबुद्धी-

म् ॥ ७८ ॥

(१) “प्रकटपातं स इत्यप्याश्रित्यते” इति । तथा नित्यम् । मिथ्याकृत्यस्य कथनं,
गुह्यं प्रितानां मिहानां केचनकीषादसिद्धिर्वाप्यस-
पक्षीकम् शशंसं अर्थादीन्” इति दिनकरः । यत्रम्
चित्तमिच्छति विशेषं कृत्वा दिनकरवत् व्यापते । probably the region wa-

परस्परैरेण विज्ञातः तेषूपायनप्राणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारः राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥७६॥

तवाक्षोभ्यं यशोराशिं निवेशावरुरोह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रेः आदधान इव द्वियम् ॥८०॥

चक्रम्ये तीर्णलौहित्ये(१) तस्मिन् प्राग्व्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥

परस्परैरेति । तेषु गणेषु उपायनयुक्ताः प्राणयः येषां तेषु सञ्चु, परस्परैरेण अन्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारः धनरूपः विज्ञातः हिमाद्रिणा अपि राज्ञः सारः वलरूपः विज्ञातः । एतेन तत्त्ववस्तूनामनर्थत्वं गणानामभूतपूर्वस्य पराजय इति छन्यते ॥ ७६ ॥

तत्रेति । स रघुः तत्र हिमाद्रीं अक्षोभ्यम् अष्टयं यशो-
राशिं निवेश्य निधाय पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्य
अद्रेः कैलासस्य द्वियम् आदधानः जनयन् इव अवरुरोहः
अवततार कैलासमगत्वैव प्रतिनिहतः इत्यर्थः । न हि शूराः
परेण पराजितमभियुज्यन्ते इति भावः ॥ ८० ॥

चक्रम्य इति । तस्मिन् रघो तीर्णं लौहित्या नाम नदी
येन तस्मिन् तीर्णलौहित्ये सति प्राग्व्योतिषाणां जनपदानाम्

(१) लौहिता is identical with the Brahmaputra. The country of the प्राग्व्योतिषा corresponds to Eastern Assam. The king of this people मगध in a later age played a conspicuous part in the wars of Kurukshetra.

न प्रसेहे स रुद्रार्कम् अधारावर्षदुर्दिनम् ।

रघवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

तमीशः कामरूपाणाम् (१) अत्याखण्डलविक्रमम् ।

भेजे भिन्नकटैर्नागैः अन्यानुपकुरोध यैः ॥ ८३ ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण ह्यायामानच्च पादयोः ॥ ८४ ॥

ईश्वरः तस्य रघोः गजानाम् आक्षानतां प्राप्तेः कालागुरुद्वैः

हृण्यागुरुद्वैः सह चकम्पे कम्पितवान् ॥ ८१ ॥

वेति । स प्राग्ज्योतिषेश्वरः रुद्रार्कम् आहतसूर्यम् ।

अधारावर्षञ्च तत् दुर्दिनञ्च धाराहृष्टिं विना दुर्दिनभूतम्

अस्य रघोः रघवर्त्मरजः अपि न प्रसेहे पताकिनीं वेनां कुतः

एव प्रसेहे न कुतोऽपि इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तमिति । कामरूपाणां नाम देशानाम् ईशः अत्याखण्डल-

विक्रमम् अतीन्द्रपराक्रमं तं रघुं भिवाः स्रवन्मदाः कटाः गण्डाः

येषां तैः नागैः गजैः साधनैः भेजे नागान् दत्त्वा शरणं गतः

इत्यर्थः । कौटुम्भीर्नागैः यैः अन्यान् रघुव्यतिरिक्तान् वृषान्

उपकुरोध । शूराणामपि शूरो रघुः इति भावः ॥ ८३ ॥

कामरूपेश्वर इति । कामरूपेश्वरः हेमपीठस्य अधिदेवता

तस्य रघोः पादयोः ह्यायां कनकमयपादपीठव्यापिनीं कांतिं

(1) Kamarupa corresponds to the western portion of Assam, noted to this day, for elephants of superior strength.

इति जित्वा दिशो जिष्णुः न्यवर्त्तत रथोद्धतम् ।

रजो विश्रामयन् राज्ञां क्वत्रशून्येषु मीलिषु ॥ ८५ ॥

स विश्रजितमोज्ज्वले(१) यज्ञं(२) सर्व्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥

रत्नानि एव पुण्याणि तेषाम् उपहारेण समर्पणेन आनन्दं
अर्चयामास ॥ ८४ ॥

इतीति । जिष्णुः जयशीलः । रत्नाजिस्त्वच्च दुरिति
क्षुप्रत्ययः । सः रंघुः इति इत्थं दिशः जित्वा रथैः उद्धतं
रजः क्वत्रशून्येषु रघोरिकच्छत्रकत्वात् इति भावः । राज्ञां
मीलिषु किरीटेषु । “मीलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडाकङ्केलि-
मूर्धजे” इति हेमः । विश्रामयन् संक्रामयन् इत्यर्थः न्यवर्त्तत
निवृत्तः ॥ ८५ ॥

स इति । स रथः सर्व्वस्वं दक्षिणा यस्य तं सर्व्वदक्षिणम् ।
“विश्रजित् सर्व्वस्वदक्षिणः” इति श्रुतेः । विश्रजितं नाम
यज्ञम् आजङ्गे कृतवान् इत्यर्थः । युक्तश्चैतदित्याह, सतां
साधूनां, वारिमुचां मेघानाम् इव, आदानम् अर्घ्यं न विसर्गाय
त्यागाय हि पात्रविनियोगस्य इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

(१) विश्रजित् सर्व्वस्वं समुद्धतं वा दक्षिणा इति चयः कस्या वर्तनी । स च
रादयादिषाण्यः । स च सर्व्वश्रमितिपदेन वासभूत्यादिदोषोपकारण्येष्टादिभिर्
समस्तं वसुं यच्छते ।

(२) आरेभे इति पाठाक्षरम् ।

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभिः ।

गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।

काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्

राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥

ते रेखाध्वजकुलिशातपवचिर्ङ्ग (१)

संस्त्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।

सत्रान्ते इति । काकुत्स्थः रघुः सत्रान्ते यज्ञान्ते । “सर्व-
माच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च” इत्यमरः । सचिवानाम्
अमात्यानां सखा इति सचिवसखः सन् । “सचिवो भृतके-
मात्ये” इति हेमः । तेषामत्यनुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्व-
व्यपदेशः । “राजाहःसखिभ्यष्ट्व” । गुर्वीभिः महतीभिः ।
“गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादी धर्मदेशके” इति हेमः । पुरस्क्रि-
याभिः पूजाभिः शमितं पराजयेन व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्ण्यं वा येषां
तान् । “दुःखे वैलक्ष्ण्यं व्यलीकम्” इति यादवः । चिरविर-
हेण उत्सुकाः उत्कण्ठिताः अवरोधाः अन्तःपुराङ्गनाः येषां तान्
राज्ञः अपत्यानि राजन्याः सचियाः तान् । “राजाश्चराद-
यन्त” इति अपत्यार्थे यत्प्रत्ययः । “मूर्धाभिपिक्तो राजन्यः बाहुजः
सचियो विराट्” इत्यमरः । स्वपुरं प्रति निवृत्तये प्रतिगमनाय
अनुमेने अनुज्ञातवान् ॥ ८७ ॥

त इति । ते राजानः रेखाः एव ध्वजाश्च कुलिशानि च

प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रुः
मौलिसक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ।

आतपत्राणि च ध्वजाद्याकाररेखाः इत्यर्थः । तानि चिह्नानि
यस्य तत् तद्योक्तं प्रसादेन एव लभ्यं प्रसादलभ्यं सम्प्राप्तं सार्व-
भौमस्य रघोः चरणयुगं प्रस्थाने प्रयाणसमये याः प्रणतयः नम-
स्काराः ताभिः करणैः अङ्गुलीषु, मौलिषु केयबन्धनेषु याः स्पर्शः
मात्स्न्यानि ताम्यः श्रुतैः मकरन्दैः पुष्परसैः । “मकरन्दः पुष्परसः”
इत्यमरः । रेणुभिः परागैश्च । “परागः सुमनीरजः” इत्यमरः ।
गौरं गौरवर्णं चक्रुः ॥ ८८ ॥

इति श्रीमहाभारतपाश्चात्त्ये श्रीमत्परमहंससंन्याससुखरिषिद्वय-
रघुवंशे मटीकायां सप्तोपनिषत्समाख्यायां चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

तमध्वरे विप्रव्रजिति चित्तीशं

निःश्रेयविश्राणितकोषजातम् ।

उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी

कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिषाः ॥ १ ॥

इन्द्रीवरदसञ्ज्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।

वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

तमिति । विप्रव्रजिति विप्रव्रजिवास्मि अध्वरे यष्टे । “यज्ञ
सर्वोऽध्वरो यागः” इत्यमरः । निःश्रेयं विश्राणितं दत्तम् । यथा
दाने शुरादिः । कोषाणाम् अर्थराशीनां जातं समूहः येन
तं तथोक्तम् । “कोपोऽस्ती कुम्भले खड्गपिधानेऽर्थोऽदिव्ययोः”
इत्यमरः । “जातं जनिसमूहयोः” इति शास्त्रतः । एतन्म
कौत्सस्यानवसरप्राप्तिं सूचयति । तं चित्तीशं रघुम् उपासविद्य
सत्यविद्यः वरतन्तोः शिष्यः कौत्सः । ऋष्यन्यकेत्यप् इक्षोऽप
वादः । गुरुदक्षिणार्थी । पुस्करादिभ्यो देगे इत्यत्र अर्थान्नासन्नि
हिते तदन्ताच्चेत्तीनिः । अग्रत्यात्येयः इति भावः । प्रपेदे प्राप ।
अग्रिम् अग्रे वृत्तमुपजातिः । तत्तत्क्षणम्, “स्यादिन्द्रवशा
यदि तौ अग्रे गः । अयेन्द्रवशा जतजास्ततो गौ । अमन्तरो
दीर्घितसप्तभाजां पादौ यदीयावुपजातयस्ताः” ॥ इति ॥ १ ॥

स मृगमये वीतहिरण्मयत्वात्
पात्रे निधायार्घ्यमनर्घ्यशीलः (१) ।

श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः
प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञः
तपोधनं मानधनाययायी ।

स इति । अनर्घ्यशीलः अमूल्यस्वभावः असाधारणस्वभावः
इत्यर्थः । “मूल्यं पूजाविधायकः”, इति “शीलं स्वभावे सदृशे”
इति च अमरशास्त्रे । यशसा कौत्स्या प्रकाशते, इति प्रकाशः ।
पचाद्यच् । अतिथिषु साधुः आतिथेयः । “पथ्यतिथिवसतिस्वपते-
र्देव” इति ढञ् । स रघुः हिरण्यस्य विकारः हिरण्मयम् दाण्डि-
नायनादिस्त्रेण निपातः । वीतहिरण्मयत्वात् अपगतसुवर्ण-
पात्रत्वात् । यज्ञस्य सर्व्वस्वदक्षिणाकत्वात् इति भावः । मृगमये
मृदिकारे पात्रे अर्घ्यमिदं अर्घ्यम् । “पादाघ्नोभ्याश्च” इति यत् ।
पूजार्थं द्रव्यं निधाय श्रुतेन शास्त्रेण प्रकाशं प्रसिद्धं श्रूयते इति
श्रुतं वेदशास्त्रम् । “श्रुतं शास्त्रावभृतयोः” इत्यमरः । अतिथिम्
अभ्यागतं कौत्सम् । “अतिथिर्ना गृहागते” इत्यमरः । प्रत्यु-
ज्जगाम ॥ २ ॥

तमिति । विधिज्ञः शास्त्रज्ञः अकरणे प्रत्यवायभीरुः

(१) अर्थं पूजां चर्हतीति अर्थः पूजाः ; नाति अर्थो यस्मात् स अनर्थः पूज्यतमः
इत्यर्थः । “अनर्थं शीर्षं यश्च इति विदधे अनर्थं शीर्षः । अनुत्तमपदवत् अनर्थं शब्देन
पूज्यतमत्वं प्रतीयते । यथा भाषे “जगत्प्रपञ्चात्कण्डचभातुना न यद्विद्यन्” सप्रभाषि
भातुना । प्रसक्तं तेजोभिरसङ्गतां नरेन्द्रेस्तथा नृपमनुजम् तमः” ।

विशाम्प्रतिविष्टरभाजमारात्

कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥

अप्ययणीर्मन्त्रकृतान्मृषीणां(१)

कुशायबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।

यतस्तूया ज्ञानमशेषमाप्तं

लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मिः ॥ ४ ॥

इत्यर्थः । मानधनानाम् अग्रयायी अग्रसरः अपययोभीरुः
इत्यर्थः । कृत्यवित् कार्यज्ञः आगमनप्रयोजनमवश्यं प्रदृश्यमिति
कृत्यवित् विशाम्प्रतिः मनुजेश्वरः । “हौ विद्यौ वैश्यमनुजौ”
इत्यमरः । विष्टरभाजम् आसनगतम् उपविष्टम् इत्यर्थः ।
“विष्टरो विष्टपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्” इत्यमरः । वृक्षा-
सनयोर्विष्टरः इति निपातः । तं तपोधनं विधिवत् विध्यर्थे
यथायास्त्रम् इत्यर्थः । तदर्हमिति वक्ष्यत्ययः । अर्चयित्वा आरात्
समीपे । “आराद् दूरसमीपयोः” इत्यमरः । कृताञ्जलिः
सन् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच ॥ ३ ॥

अप्ययणीरिति । हे कुशायबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे “कुशायोयमिति
प्रोक्तः सूक्ष्मदयो च यः पुमान्” इति हलायुधः । मन्त्रकृता
मन्त्ररचयिताम् । सुकर्म्मपापमन्त्रेत्यादिना कृप् । कृषीणाम्
अपययोः श्रेष्ठः ते तव गुरुः कुशली अपि, समवान् किम्, अपि

(1) The word मन्त्रकृतम् means a composer or reciter of hymns. Here it is used as an empty title, in as much as वरतम् does not figure either as a composer or reciter of hymns like वरद, to whom the same epithet is applied. See Canto 1st 61.

कायेन वाचा मनसापि शश्वत्

यत् सम्भृतं वासवधैर्यलोपि ।

आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः

कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत्(१) ॥ ५ ॥

आधारवन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः

संवर्द्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।

प्रश्ने । “गर्हासमुच्चयप्रत्ययद्वासाभावनास्तपि” इत्यमरः । यतः
यस्मात् गुरोः सकाशात् त्वया अयेषं ज्ञानं, लोकेन उच्यरस्मैः
सूर्यात् चैतन्यं प्रवीधः इव, प्राप्तं स्वीकृतम् ॥ ४ ॥

कायेनेति । कायेन उपवासादिलच्छान्द्रायणादिना,
वाचा वेदपाठेन, मनसा गायत्रीजपादिनापि, कायेन, वाचा,
मनसापि, करणेन, वासवस्य इन्द्रस्य धैर्यं तुम्पतीति वासव-
धैर्यलोपि स्वपदामहारमहाजनकम् इत्यर्थः । यत् तपः शश्वत्
असक्तम् । “सुहुः पुनः पुनः शश्वत् अभीष्टमसक्तकृमाः” इत्य-
मरः । सम्भृतं सञ्चितं महर्षेः वरतन्तोः त्रिविधं वासनः-
कायजं तत् तपः अन्तरायैः विघ्नैः इन्द्रप्रेरिताभिरुपायैः व्ययं
नायं न आपाद्यते कश्चित्, न नीयते किम्, “कश्चित् कामप्रवेदने”
इत्यमरः ॥ ५ ॥

आधारिति । आधारवन्धप्रमुखैः आसवालनिर्वाणादिभिः
प्रयत्नैः उपायैः । “आधार आलवालेऽम्बुबन्धेऽधिकरवेऽपि च”

कश्चिन्न वायादिरुपपन्नो वः ॥ ६ ॥

अमच्छिदांश्चमपादपानांम् ॥ ६ ॥

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वात् :

अभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु ।

तदङ्गशय्याच्युतनाभिनाला

कश्चिन्मृगीणामनवा प्रसूतिः ॥ ७ ॥

निर्वर्त्तते येनियमाभिपेक्षः

येभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणाम् ।

इति विश्वः । सुतेभ्यः निर्गतः विशेषः अतिशयः यस्मिन्
कर्मणि तत् तथा संबर्द्धितानां अमच्छिदां वः आयमपादपानां
वायादिः । आदिशब्दात् दावानलादिरुपपन्नो बाधकः न कश्चित्
नास्ति किम् ॥ ६ ॥

क्रियेति । क्रियानिमित्तेषु अपि अनुष्ठानसाधनेषु अपि
कुशेषु मुनिभिः वत्सलत्वात् वृगस्त्रे हात् अभग्नकामा अप्रति-
वर्तय्या, तेषां मुनीनाम् अद्याः एव शय्याः तासु चुतानि नाभि-
नालानि यस्याः सा मयोक्ता, मृगीणां प्रसूतिः समुत्तिः अनवा
अव्यमना कश्चित् अनपायिनी किम् इत्यर्थः । “दुःखेनोपसर्गे-
ष्वयम्” इति यादवः । ते हि व्यासभयात् दगरावमहे एव
धारयन्ति ॥ ७ ॥

निर्वर्त्तते इति । येः तीर्थजस्यैः नियमाभिपेक्षः नित्यवा-
जादिः निर्वर्त्तते निष्पाद्यते, येभ्यः जलेभ्यः, उद्भूत्य इति शेषः ।

तान्युच्छ्रयपठाद्धितसैकतानि(१) ॥ १ ॥

शिवानि वस्तीर्यजलानि कञ्चित् ॥ ८ ॥

नीवारपाकोदि कण्डहरीयैः ॥ १० ॥

आमृशते ज्ञानपदैर्न कञ्चित् । ॥ ११ ॥

कालोपपन्नातिथिकल्पाभागं(२)

वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ६ ॥

पितृणाम् अग्निष्वात्तादीनां निवापाश्रयः तर्पणाश्रयः ।
 “पितृदानं निवापः स्यात्” इत्यमरः । निर्वर्त्यन्ते उच्छ्रानां
 प्रकीर्णोद्भूतधान्यानां षष्ठैः षष्ठभागैः पालकत्वात् राजप्राष्टैः
 अहितानि सैकतानि पुत्तिनानि येषां तानि तथोक्तानि वः
 शुभाकं तानि तीर्थजलानि शिवानि मद्राणि कञ्चित्, अशुभ-
 प्रदानि किम् इत्यर्थः । “उच्छ्रो धान्यायकादानं कथियाद्यर्जनं
 मितम्” इति यादवः । “षष्ठाष्टमाभ्याश्च” इति षष्ठमष्टात् भागार्धे
 अश्रमत्वयः । अतएवापूरणार्थत्वात् पूरणगुप्तेत्वादिना न षष्ठी-
 समामप्रतिषेधः । सिकताः येषु सन्ति सैकतानि । “सिकतामर्क-
 राभ्यां च” इति अश्रमत्वयः ॥ ८ ॥

नीवारति । कालेषु योग्यकालेषु उपपन्नानाम् आगतानाम्

(१) “सुमदी हि सुदीर्घेन वरं मार्गं तीरे विपदि । शीघ्रान् रात्रयति तथे
 षष्ठीस्य विभाव” इति वट्टमः । एषैषधानादिनुकरोद्भवमुच्यते ; ननु योपधानेन
 धान्योदयनं विनः इति कुत्र कथाः । अमु ४ । ३ ।

(२) विनामयुद्धोनिषं पञ्चादीनि, अश्रमः । सर्वे सुमनसादने शीघ्रयोः
 नर्चिनीशमम् । अमु ३ । १०० । विपि—वर्तिदयं न मद्राः यद्वा न् इति निरूपणे ।
 न मध्ये दुष्पमं दत्त्वा पुष्टमादाह भवति । इति ;

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं

सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।

कालो(१) ह्यर्थं संक्रमितुं द्वितीयं

सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते (२) ॥ १० ॥

अतिथीनां कल्पाः भागाः यस्य तत् तथोक्तं, वने भवं वनं,
शरीरस्थितेः जीवितस्य साधनं वः युष्माकम् । पच्यते इति पाकः,
फलं, धान्यम् इति यावत् । नीवारपाकादि । आदिग्रन्थाध्या-
माकादिधान्यसंग्रहः । जनपदेभ्यः आगतैः जानपदैः । तत्
आगत इति अण् । कङ्करीयैः कङ्करीयं युष्मन् अर्हन्तीति कङ्क-
रीयाः । “कङ्करी युष्मन् क्लीबे धान्यत्वञ्च तुयः पुमान्” इत्यमरः ।
“कङ्करीदक्षिणाञ्च” इति छप्रत्ययः । तैः गोमहिषादिभिः
नामृग्यते कश्चित् न भक्ष्यते किम् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अपीति । किञ्च त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यक् विनीय,
शिक्षयित्वा विद्यामुपदिश्य इत्यर्थः, गृहाय गृहस्थायनं प्रवेष्टुम् ।
क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी । अनुमतः अपि अनुज्ञातः
किम्, हि यस्मात् ते तव सर्वेषाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्यवान्प्रस-
यतीनाम् उपकारे क्षमं शक्तम् । “क्षमं शक्ते हिते त्रिषु” इति-

(१) “चतुर्दशायुषो भावसुविशालं शरीरं विजः । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारी
यत् पठेत्” ॥ मनु ४।१।

(२) “देवैश्चापि मनुष्यैश्च तिर्यग्योनिभिरपि च । गृहस्थः शीघ्रते यस्मात् तस्मात् देशे
गृहगमनीति” आचक्षते भाष्ययोः ननु च । अपिच— सर्वेषामपि चैतदा देवैश्च
विधीयते । गृहस्थः पच्यते गृहं च जीवेताम् विभर्षि हि । यदा गृहीतव्यः तब
पामरे दानि सर्वानि च । तदेवात्राश्रमः सर्वे गृहस्थे चानि चैतानि ॥ १०८१८० मनु ।

तवाहृतो नाभिगमेन तृप्तं
मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।
अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा
प्राप्तोऽसि सम्भावयितुं वनान्माम् ॥११॥
इत्यर्घ्यपावानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य ।

मरः । द्वितीयम् आश्रमं गार्हस्थ्यं संक्रमितुं प्राप्तुम् अयं कालः ।
विद्याग्रहणानन्तर्यात् तस्य इति भावः । “कालसमयवेलासु
तुमुन्” इति तुमुन् । सर्वोपकारक्षममित्यन् मतुः, “यथा
मातरमाशित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते बृह्मिणस्तद्वत्
आशित्येतर आश्रमाः” ॥ इति ॥ १० ॥

कुण्डलप्रग्रं विधायागमनप्रयोजनप्रग्रं चिकीर्षुराह, तवेति ।
अर्हतः पूज्यस्य प्रगल्भस्य । अर्हः प्रयत्नायामिति गृहप्रत्ययः ।
तव अभिगमनेन आगमनमात्रेण मे मनः न द्रष्टुं न तुष्टं, किन्तु
नियोगक्रियया आज्ञाकरणेन उत्सुकं सौत्सुक्यम् । “इष्टार्थोद्युक्त
उत्सुकः” इत्यमरः । “प्रसितोक्तुकाम्यां तृतीया च” इति सप्तम्यर्थे
तृतीया । शासितुः गुरोः आज्ञया अपि आत्मना स्वतो वा ।
प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया । मां सम्भावयितुं (मम्या-
नयितुं) वनात् प्राप्तोऽसि शुर्वर्धं मयि वागमनम् इत्यर्थः ॥११॥

इतीति । अर्घ्यपात्रेण मृगमयेन अनुमितः व्ययः सर्वस्व-
त्यागः यस्य तस्य रघोः इति उक्तप्रकाराम् उदाराम् भीर्दार्य-

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं
सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।
कालो(१) ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं
सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते (२) ॥ १० ॥

अतिथीनां कल्पाः भागाः यस्य तत् तथोक्तं, वने भवं वन्यं,
शरीरस्थितेः जीवितस्य साधनं वः युष्माकम् । पच्यते इति पाकः,
फलं, धान्यम् इति यावत् । नीवारपाकादि । आदियद्वाच्या-
माकादिधान्यसंग्रहः । जनपदेभ्यः आगतेः जानपदैः । तत्
आगत इति अण् । कङ्करीयैः कङ्करं रुपम् अर्हन्तीति कङ्क-
रीयाः । “कङ्करो रुपं क्लीवे धान्यत्वञ्च तुषः पुमान्” इत्यमरः ।
“कङ्करोदक्षिणाच्छ च” इति छप्रत्ययः । तैः गौमहिषादिभिः
नामृश्यते कश्चित् न भक्ष्यते किम् इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अपीति । किञ्च त्वं प्रसन्नेन संतां महर्षिणा सम्यक् विनीय,
यिञ्चयित्वा विद्यामुपदिश्य इत्यर्थः, गृहाय गृहस्याश्रमं प्रवेष्टुम् ।
क्रियाद्योपपदेत्यादिनां चतुर्थी । अनुमतः अपि अनुज्ञातः
किम्, हि यस्मात् ते तव सर्वेषाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्यवानप्रस-
यतीनाम् उपकारि क्षमं शक्तम् । “क्षमं शक्ते हिते त्रिषु” इत्य-

(१) “चतुर्दशायुषो आयुषवित्वाद्यं गुरो द्विजः । द्वितीयमायुषो भ्रामं कृतदारो
गृहं गच्छेत्” इति मनु ४।१।

(२) “देवेषां मनुष्यैश्च विर्यग्यीनिभिरेव च । गृहस्थः शिष्यते यस्मात् तस्मात् वेधो
गृहानधीति” आश्रमावने आराधयोश्चतुर्वचनं । अयिच— सर्वेषामपि चेतसा वेदकृति-
विधीनतः । गृहस्थ उच्यते वेधः स जीनेताम् विभर्ति हि । यथा गदीनदाः सर्वे
मातरे यानि संव्यतिन् । तथैवानामिचः सर्वे गृहस्थी यानि संव्यति ॥ १।८।९० मनु ।

तवाहं तो नाभिगमेन तृप्तं
मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।
अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा
प्राप्तोऽसि सम्भावयितुं वनान्माम् ॥११॥
इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य ।

मरः । द्वितीयम् आयमं गार्हस्थं संक्रमितुं प्राप्तुम् अयं कालः ।
विधायग्रहणानन्तर्यात् तस्य इति भावः । “कालसमयवेलासु
तुमुन्” इति तुमुन् । सर्वोपकारचममित्यत्र मनुः, “यथा
मातरमायित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते षष्ठिषस्तद्वत्
आश्रित्येतर आयमाः” ॥ इति ॥ १० ॥

कुशलप्रश्नं विधायामनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह, तवेति ।
अहं तः पूज्यस्य प्रश्नस्तस्य । अहं प्रश्नसायामिति शब्दप्रत्ययः ।
तव अभिगमनेन आगमनमात्रेण मे मनः न हतं न तुष्टं, किन्तु
नियोगक्रियया आज्ञाकरणेन उत्सुकं सौत्कण्ठम् । “इष्टार्थोद्युक्त
उत्सुकः” इत्यमरः । “प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च” इति सप्तम्यर्थे
तृतीया । शासितुः गुरोः आज्ञया अपि आत्मना स्वतो वा ।
प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया । मां सम्भावयितुं (सम्भा-
नयितुं) वनात् प्राप्तोऽसि गुर्वर्थं स्वार्थं वागमनम् इत्यर्थः ॥११॥

इतीति । अर्घ्यपात्रेण मृगमयेन अनुमितः व्ययः सर्वस्व-
त्यागः यस्य तस्य रघोः इति उक्तप्रकाराम् उदाराम् औदार्य-

स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशः ।

तमित्यबोचद् वरतन्तुशिष्यः ॥१२॥

सर्व्वं व(१) नो वार्त्तं मवेहि राजन्

नाथे कुतस्तूय्यं शुभं प्रजानाम् ।

सूर्य्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः

कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥१३॥

युक्ताम् अपि गां वाचं “मनोनिर्गोमक्रिययोक्तुं” मी इत्येवं रूपान् ।

“स्वर्गे पुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रदृष्टिभूजले । लस्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंस्ति
गौः” इत्यमरः । निश्चयं श्रुत्वा वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोप-
पत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बलाशः मृषमयपाददर्शनात् मि-
थिलमनोरथः सन् तं रघुम् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण अवोचत् ॥१२॥

सर्व्वं चेति । हे राजन् त्वं सर्व्वं नः अस्माकं वार्त्तं स्वास्वाम्
अवेहि जानीहि । “वार्त्तं वलुग्यरोगे च” इत्यमरः ।

“वार्त्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थमनामयम्” इति यादवः ।

न चैतदाद्यर्थमित्याह, नाथ इति । त्वयि नाथे ईश्वरे सति
प्रजानाम् अशुभं दुःखं कुतः, तथाहि, अर्थान्तरं न्यस्यति सूर्य्य
इत्यादिना । सूर्य्ये तपति प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्ततिः ।

“तमिस्त्रं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्तती । कृष्णपद्मे निशायां
च” इति विग्रहः । तमिस्त्रमिति पाठे तमिस्त्रं तिमिरं ।

“तमिस्त्रं तिमिरं तमः” इत्यमरः । लोकस्य जनस्य । “लोकस्य

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते
पूर्वान् महाभाग(१) तयातिशये ।

व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः

त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४ ॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्

आभासि-तीर्थप्रतिपादितदिः ।

भुवने जने" इत्यमरः । दृष्टेः आवरणाय कथं कल्पित दृष्टिमाव-
रितं नालम् इत्यर्थः । कृपेरलमर्थत्वात् तद्योगे नमःस्वस्तीत्या-
दिना चतुर्थी । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति भगवान् भाष्य-
कारः । कल्पित सम्मयेत इत्यर्थः, क्लृपि सम्पद्यमाने चतुर्थीति
वक्तव्यात् ॥ १३ ॥

तवाहंत इत्यादिनोक्तं यत् तत्र चित्रमित्याह, भक्तिरिति ।
प्रतीक्ष्येषु पूज्येषु । "पूज्यः प्रतीक्ष्यः" इत्यमरः । भक्तिः अनु-
रागविशेषः, तं तत्र कुलोचिता कुलाभ्यस्ता । "अभ्यस्तेऽप्यु-
चितं न्यायम्" इति यादवः । हे महाभाग सार्वभौम तया
भक्त्या पूर्वान् (पूर्वपुरुषान्) अतिशये अतिवर्त्तसे । किन्तु सर्वत्र
वार्त्तं चेत् तर्हि कथं खेदखिन्न इव दृश्यसे, अत आह, व्यतीतेति ।
अहं व्यतीतकालः अतिक्रान्तकालः सन् अर्थिभावात् त्वाम्
अभ्युपेतः इति मे विषादः ॥ १४ ॥

शरीरेति । हे नरेन्द्र तीर्थे सत्पात्रे प्रतिपादिता दत्ता ऋदिः

आरख्यकोपात्तफलप्रसूतिः

स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥ १५ ॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्

अकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः (१)

कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ १६ ॥

येन स तथोक्तः । “योनौ जसावतारे ष, मन्त्राद्यष्टादशस्वपि ।
पुण्यचेत्रे तथा प्रात्रे तीर्थे स्याद् दशनेष्वपि” इति वृत्तायुधः ।
शरीरमात्रे ष तिष्ठन् आरख्यकाः अरख्ये भवाः मनुष्याः सुनि-
प्रसुखाः । “अरण्यान्मनुष्य” इति वृत्तमत्ययः । तैः उपात्ता फलम्
एव प्रसूतिः यस्य स स्तम्बेन काष्ठेन अवशिष्टः । प्रकृत्यादित्वात्
वृत्तीया । नीवारः इव चाभासि शोभते ॥ १५ ॥

स्थान इति । भवान् एकनराधिपः सार्वभौमः सन् मखजं
मखजन्यं न विद्यते किञ्चन यस्य इति अकिञ्चनः । मयूरव्यंस-
कादित्वात् तत्पुरुषः । तस्य भावः तत्त्वं निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रक-
टयति स्थाने युक्तम् । “युक्ते हि साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः । तथाहि
सुरैः देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य हिमांशोः कलाक्षयः वृद्धेः
उपचयात् श्लाघ्यतरः हि वरः खलु । “मणिः श्लाघालीढः ससर-
विजयी इतिनिहितः, मदधीणो नागः शरदि सरितः स्थान-

(१) “ममनां पितरि वज्रिर्जितीयां पितरि एवः । विश्वेदेवाणुतीयां तु पतुयी”
अथिवाधिपः । पञ्चमी तु वचट्काटः षडौ पितरि वाचकः । सप्तमीसप्तमी दिव्या
षट्मीमम एकपात् । नवमीं कञ्चप्लव्य दाम्, वाचति वीं अक्षरं । दशमीं पितरि वाचु-

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यः

गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये ।

स्वस्तास्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं

शरह्वनं नार्दति चातकोऽपि ॥ १७ ॥

पुलिनाः । कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिन्ना
शोभन्ते गलितविभवायार्थिषु वृषाः । इति भावः । अत्र काम-
न्दकः, “धर्मार्थं क्षीणकोशस्य क्षीणत्वमपि शोभते । सुरैः पीता-
वशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव” । इति ॥ १६ ॥

तदिति । तत् तस्मात् तावत् अनन्यकार्यः । “यवत् तावच्च
साकल्येऽवधौ गानेऽवधारणे” इति विश्वः । प्रयोजनान्तर-
रहितः अहम् अन्यतः वदान्यान्तरात् गुर्वर्थं गुर्वधनम् आहर्तुं
अर्जयितुं यतिष्ये उद्योष्ये ते तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु । नमः-
स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी । तथाहि, चातकोऽपि, “धरणीपतितं
तोयं चातकानां रुजाकरम्” इति द्वितीः अनन्यगतिकोऽपि
इत्यर्थः, निर्गलितः अम्बु एव गर्भः यस्य तं शरह्वनं न अर्दति

पिपत्येकादशीमुमा । एकादशी पितरः सर्वे समं शान्तिं भाग्यः । मयोदशी
भनाध्यक्षः कुबेरः पिपत्ये कलाम् । चतुर्दशी पुष्यपतिः पञ्चदशी प्रजापतिः ॥ वषट्-
कारी वेदीकानामष्टवसुहादमादित्येकादशरुद्रप्रजापतिवषट्काराणामन्यतमः । पञ्च
एकपात् रुद्राणामन्यतमः । The above quoted passage partially con-
flicts with the text, and commentary, of विष्णुपराशर, which says
“पिपत्यि द्विकलाकारश्चिष्टा यस्त कला तु या । सुषाण्वमयी पुष्या तामिन्दोः पितरो
सुने ।” On this, the commentator observes “पञ्चदशी वा कला ता पितरः
पिपत्यि न तु चोदशीम् ।” See Wilson's V. P. vol 11 page 302-3.

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं
 शिष्यां महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य ।
 किं वस्तु विद्वन् गुरवे प्रदेयं
 त्वया कियेहेति तमेन्वयुङ्क्त ॥ १८ ॥

ततो यथावद् विहिताध्वराय
 तस्मै समयावेशविवर्जिताय ।
 वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णा
 विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ॥ १९ ॥

न याचते । अहं गतौ याचने चेति धातुः । “याचनार्थे” रणेऽ-
 हंनम्” इति यादवः ॥ १७ ॥

एतावदिति । एतावत् वाक्यम् उक्त्वा प्रतियातु कामः यस्य
 तं प्रतियातुकामं गन्तुकामम् । तुम् काममनसोरपीति मकार-
 लोपः । महर्षेः, वरतन्तोः शिष्यं कौत्सं नृपतिः रघुः निषिध्य
 निषार्य, हे विद्वन् त्वया गुरवे प्रदेयं वस्तु किं किमात्मकं,
 कियत् किंपरिमाणं वा इत्येवं तं कौत्सम् अन्वयुङ्क्त अपृच्छत् ।
 “मन्त्रोऽनुयोगः पृच्छा च” इत्यमरः ॥ १८ ॥

तत इति । ततः यथावत् यथार्हम् । अर्हार्थे पतिः ।
 विहिताध्वराय विधिवत् अनुष्ठितयज्ञाय सदाचाराय इत्यर्थः ।
 अयावेशविबर्जिताय गर्व्यामिनिवेशग्रन्थाय अनुष्ठिताय इत्यर्थः ।
 वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनाञ्च गुरवे
 नियामकाय । “वर्णाः शुर्वाङ्गणादयः” इति, “ब्रह्मचारी गृहो

समाप्तविद्येन(१) मया महर्षिः
विज्ञापितोऽभूद् गुरुदक्षिणायै ।
स मे चिरायास्खलितोपचारां(२)
तां भक्तिमेवागणयत् पुरस्तात् ॥ २० ॥
निर्वन्धसञ्ज्ञातकृपार्थकार्शणम्
अचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।

वानप्रस्थी भिक्षुयतुष्टये । आयसोऽस्त्री” इति च अमरः । सर्व-
कार्यनिर्वाहकारय इत्यर्थः । तस्मै रघवे विचक्षणः विज्ञानं
वर्णी ब्रह्मचारौ । “वर्णिनो ब्रह्मचारिणः” इत्यमरः । “वर्णाद(१)
ब्रह्मचारिणि” इति इतिप्रत्ययः । स कौत्सः प्रभुतं प्रकृतम्
आचक्षते ॥ १८ ॥

समाप्तेति । समाप्तविद्येन मया महर्षिः गुरुदक्षिणायै गुरु-
दक्षिणास्वीकारार्थं विज्ञापितः अभूत् । स च गुरुः चिराद-
अखलितोपचारां तां दुष्करां मे भक्तिम् एव पुरस्तात् प्रथमम्
अगणयत् संख्यातवान्, भक्त्यैव संतुष्टः किं दक्षिणयेलुब्धवान्
इत्यर्थः । अथवा भक्तिम् एव तां दक्षिणाम् अवचयत् इति
योज्यम् ॥ २० ॥

वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे
 कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥ २१ ॥
 सोऽहं सपर्य्याविधिभाजनेन
 मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।
 अभ्युत्सहे सम्प्रति नोपरोहुम्
 अल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥ २२ ॥

निर्वन्धेति । निर्वन्धेन प्रार्थनातिशयेन सञ्ज्ञातरुया
 सञ्ज्ञातक्रोधेन गुरुणा अर्थकार्यं दारिद्र्यम् अचिन्तयित्वा अवि-
 चार्य्य अहं वित्तस्य धनस्य चतस्रः दश च कोटीः चतुर्दश कोटोः
 मे मद्यम् आहर आनय इति विद्यापरिसंख्यया विद्यापरि-
 संख्यानुसारेणैव उक्ताः । अत्र भवः, “अहानि वेदायत्वारः
 मौमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येताश्चतु-
 र्दश” ॥ (१) इति ॥ २१ ॥

सोऽहमिति । सः अहं सपर्य्याविधिभाजनेन अर्घ्यपात्रेण
 भवन्तं प्रभुशब्दः एव शेषः यस्य तं मत्वा निःस्वं नियित्य इत्यर्थः
 श्रुतनिष्क्रयस्य विद्यामूल्यास्य अल्पेतरत्वात् अतिमहत्त्वात् सम्प्रति
 उपरोहुं निर्गन्धं न अभ्युत्सहे ॥ २२ ॥

(१) अतान्ते विद्या चत्वारदशविधापि । यदुक्तं, यत्रकदा चतुर्वेदी मौमांसा
 व्यापविशतिः । चातुर्वेदी चतुर्वेदी नामवर्गमवेदाद्यनम् । पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या
 चत्वारः सञ्ज्ञा इति । यदुक्तं त्रिभिषा कवी आहरणं निवर्तं श्रोतिषा कथम् ।
 इत्येतां विधिद्वयेन यदुक्तीतिद एवम् ।

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिः
 आवेदितो वेदविदां वरेण ।
 एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं
 जगाद् भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥
 गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृष्ट्वा
 रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।
 गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे
 मा भूत् परीवादनावतारः ॥ २४ ॥

इत्यमिति । द्विजराजकान्तिः चन्द्रकान्तिः । “द्विजराजः
 यमधरः नक्षत्रैः यः चपाकरः” इत्यमरः । “तस्मात् सीमो राजानो
 ब्राह्मणानाम्” इति श्रुतेः । द्विजराजकान्तित्वेनार्थानामिवासाध्यं
 वारयति । एनसः पापात् निवृत्ता इन्द्रियवृत्तिः यस्य स जग-
 देकनाथः रघुः वेदविदां वरेण यथेन द्विजेन कौत्सेन इत्यम्
 आवेदितः निवेदितः सन् एनं कौत्सं भूयः पुनः जगाद् ॥ २३ ॥

गुर्वर्थमिति । श्रुतस्य पारं दृष्टवान् श्रुतपारदृष्ट्वा । द्वि-
 कृतिविति कृतिप् । गुर्वर्थं गुरुदक्षिणार्थं यथा तथा अर्थी
 याचकः । विशेषणद्वयेनापि अस्याप्रत्याख्येत्यत्वमाह । रघोः
 सकाशात् कामं मनोरथम् अनवाप्य अप्राप्य वदान्यान्तरं
 गतः । “सुर्वदान्यखूललक्षदानयोग्यं बहुप्रदे” इत्यमरः ।
 इत्येवंरूपः अयं परीवादस्य अपवादस्य नवः नूतनः प्रथमः
 अवतारः आविर्भावः मे माभूत् असु । रघोरिति स्वनामप्रदृष्टं

वसिष्ठमन्त्रोच्चणंजात् प्रभावात्

उदन्वदाकाशमहीधरेषु ।

मरुत्सखस्यैव बलाहकस्य (१)

गतिर्विजघ्ने न हि तद्रथस्य ॥ २७ ॥

अथाविशिष्टा प्रयतः प्रदोषे

रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।

जिसंविदापस्तु सङ्करः” इत्यमरः । तां गिरम् इति केचित् पठन्ति । तथा इति प्रत्यग्रहीत् । रघुः अपि गां भूमिम् प्राप्तसारां गृहीतधनाम् अवेक्ष्य कुवेरात् अर्थं निष्कृष्टम् आहर्तुं चकमे इयेष ॥ २६ ॥

वसिष्ठेति । वसिष्ठस्य यत् मन्त्रेण उच्चणम् अभिमन्त्र्य प्रीक्षणं तज्जात् प्रभावात् सामर्थ्यात् हेतोः उदन्वदाकाशमहीधरेषु उदन्वति उदधौ आकाशे महीधरेषु वा, मरुत्सखस्य, मरुतः सखा इति तत्पुरुषः, बहुव्रीहौ समासान्ताभावात् । ततो वायुसहायस्येति, लभ्यते । वारीणां बाहकः बलाहकः । प्रपीडरादित्वात् साधु । तस्य इव, मेघस्य इव, तद्रथस्य गतिः सञ्चारः न विजघ्ने न विहता हि ॥ २७ ॥

अथेति । अथ प्रदोषे रजनीमुखे तत्काले यरनाधिरोहणविधानात् प्रयतः घोरः रघुः समन्तात् भवः सामन्तः

(१) “बलाहकेन रथस्य वायीरपेक्षितत्वात् मरुत् सखा यस्येति अभिमतः समासः । एवं सति “राजाःसखिभ्यश्च” इति टप्प्रत्ययौ न स्यात् तस्य तत्पुरुषेः भिधानात् अतश्चिन्तनीयम्” इति दिनकरः ।

सामन्तसम्भावनयैव धीरः

कौलासनार्थं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै

सविस्मयाः कीपगृहे नियुक्ताः ।

हिरण्मयीं कीपगृहस्य मध्ये

वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं

लब्धं कुवेरादभियास्यमानात् ।

राजमात्रम् इति सम्भावनया एव कौलासनार्थं कुवेरं तरसा
बलेन जिगीषुः जेतुम् इच्छुः सन् कल्पितं सज्जितं यस्तं गर्भे
यस्य तं रघुम् अभिशिख्ये रघुं शयितवान् इत्यर्थः । 'अधि-शीङ-
स्यासां कर्मेति कर्ध्वत्वम् ॥ २८ ॥

प्रातरिति । प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कीपगृहे
नियुक्ताः अधिकृताः भाण्डारिकाः सविस्मयाः सन्तः कीपगृहस्य
मध्ये नभस्तः नभसः । 'पञ्चम्यास्तसिलंप्रत्ययः । 'पतितां हिर-
ण्मयीं सुवर्णमयीम् । 'दाण्डिनायनेत्यादिना निपातनात्
साधु । वृष्टिं शशंसुः कथयामासुः ॥ २९ ॥

तमिति । भूपतिः रघुः अभियास्यमानात् अभिगमिष्य-
मानात् कुवेरात् लब्धं वज्रेण कुलिशेन भिन्नं सुमेरीः पादं (१)
प्रत्यक्षपर्वतम् इव स्थितम् । "पादाः प्रत्यक्षपर्वताः" इत्यमरः ।

(1) Both Dinakara and Vallabha read पर्वतम् instead of पादम् ।

दिदेश कौत्साय समस्तमेव

पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥

जनस्य(१)साकेतनिवासिनस्तौ

ह्यवप्यभूतामभिनन्द्यसत्तौ ।

गुरुप्रदेयाधिकनिस्पृहोऽर्थी

नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदस्य ॥ ३१ ॥

अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं

प्रजिघ्रसं प्रीतमना महर्षिः ।

इह सुमेरोरिति कश्चित् पाठः । तं भासुरं भास्वरम् । भञ्ज-
भासमिदोष्ठुरजिति घुरच् । हेमराशिं समस्तं हतस्त्रमेव कौत्साय
दिदेश ददौ न तु चतुर्दशकोटिभाषमित्येवकारार्थः ॥ ३० ॥

जनस्येति । तौ अर्थिदातारौ द्वौ अपि साकेतनिवासिनः
अयोध्यावासिनः । “साकेतः स्यादयोध्यायां कोशला मन्दिनी
व सा” इति यादवः । जनस्य अभिनन्द्यसत्तौ सुखव्यवसायौ
अभूताम् । “इव्यासुख्यवसायेषु सत्त्वमस्ती तु जन्तुषु” इत्यमरः ।
कौ द्वौ गुरुप्रदेयात् अधिके अतिरिक्तद्रव्ये निस्पृहः अर्थी, अर्थि-
कामात् अर्थिमनोरथात् अधिकं प्रददातीति तथोक्तः ।
“प्रेदात्र” इति कप्रत्ययः । नृपस्य ॥ ३१ ॥

अथेति । अथ प्रीतमनाः महर्षिः कौत्सः संप्रसन्नः प्रस्था-

(१) “अधिकितो वाचनवीचदन्तः” इत्यादौ यथा कश्चिद्विवाहित इति विशेषं
तथाच वाचो विवेकस्योवाचयेति चिन्तम्” इति दिग्वटः ।

स्पृशन् करिणो न तत्पूर्वकार्यं
 संप्रस्थितो वाचमुवाच कौतुसः ॥ ३२ ॥
किमत्र चित्रं यदि कामसुभूः
 वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।
 अचिन्तनीयस्तु त्वं प्रभावः
 मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥ ३३ ॥
 आशास्यमन्यत् पुनरुक्तभूतं
 श्रेयांसि सर्वान्धधिलग्मुपस्ते ।

स्यमानः सन् । आशंसायां भूतवच्चेति भविष्यदर्थे क्तः । उद्घाणां
 कमेलकानां वामौनां बड्यानाञ्च शतैः वाङ्मितार्थं प्रापितधनम्
 आनतपूर्वकार्यं विनयनम् इत्यर्थः प्रजिगृह्यं रघुः करिणं स्पृशन्
 वाचम् उवाच ॥ ३२ ॥

किमिति । वृत्ते स्थितस्य । “न्यायेनाज्जनमर्थस्य, वहीनं
 पालनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजहत्तं चतुर्विधम् ॥”
 इति कामन्दकः । तस्मिन् वृत्ते स्थितस्य प्रजानाम् अधिपतेः
 नृपस्य भूः कामान् सृते इति कामसुः यदि । सखुहिपद्बुद्धेत्या-
 दिना किप् । अत्र कामप्रसवने किं चित्रं न चित्रम् इत्यर्थः ।
 किन्तु तव प्रभावः महिमा तु अचिन्तनीयः येन त्वया द्यौः अपि
 मनीषितम् अभिलषितं दुग्धा । दुर्हृदिकर्मा कत्वादप्रधाने कर्मणि
 क्तः । “प्रधानकर्मण्याख्ये सादीनाहुर्दिकर्मणाम् । अप्रधाने
 दुर्हादीनां ण्यन्ते कर्तुं य कर्मणः” ॥ इति आरपात् ॥ ३३ ॥

पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं-
 भवन्तमीडा भवतः पितेव ॥ ३४ ॥
 इत्थं प्रयुज्याशिषमयजन्मा(१)
 राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।
 राजापि लेभे सुतमाशु तस्मात्
 आलोकमकादिव जीवलोकः ॥ ३५ ॥

आशास्यमिति । सर्वाणि श्रेयांसि शुभानि अधिजन्मुप-
 प्राप्तवतः ते तपं भवन्तु पुत्रातिरिक्तम् आशास्यम् आशीःसाध्यम्
 आशंसनीयं वा पुनरुक्तभूतं सर्वं सिद्धम् इत्यर्थः । किन्तु ईदृ-
 शं भवन्तं भवतः पिता इव, आत्मगुणानुरूपं त्वया तुल्य-
 गुणम् इत्यर्थः, पुत्रं लभस्व प्राप्नुहि ॥ ३४ ॥

इत्यमिति । अग्रजन्मा ब्राह्मणः । “अग्रजन्मा द्विजे श्रेष्ठे
 आतरि ब्रह्मणि श्रुतः” इति विश्वः । इत्थं राज्ञे आशिषं
 प्रयुज्य दत्त्वा गुरोः सकाशं समीपं प्रतीयाय प्राप । राजा अपि
 जीवलोकः जीयसमूहः । “जीवः प्राणिनि गीयसी” इति
 विश्वः । अर्कात् आलोकं प्रकाशम् इव, चैतन्यम् इति पाठे
 ज्ञानम् इव, तस्मात् ऋषेः अतिथेः आशु सुतं लेभे प्राप ॥ ३५ ॥

(१) अथे अतिथिपरिपात्रां पुरतः जग्य यद्य स अग्रजन्मा ब्राह्मणः । यदाह मनुः,
 “एतमासीदवात् ज्यैष्ठ्यात् ब्रह्मचर्येव धारयात् । सर्वसंवासे सर्वस्य धर्मतो ब्राह्मणो
 नृपः” । “तस्मात् आशिषः प्रयासात्” इति वज्रमः ।

ब्राह्मे(१) मुहूर्त्ते किल तस्य देवी
 कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् ।
 अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना
 तमात्मजन्मानमर्जं चकार ॥ ३६ ॥
 रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं
 तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

ब्राह्म इति । तस्य रघोः देवी महिषी ब्राह्मे । तस्येद-
 नित्यम् । ब्रह्मदेवताके अभिजिज्ञानके मुहूर्त्ते किल ईषत्
 असमाप्तं कुमारं कुमारकल्पं, स्कन्दसदृशम् । ईषदसमाप्तावि-
 त्यादिना कल्पप्रत्ययः । कुमारं पुत्रं सुषुवे । “कुमारी बालके
 स्कन्दे” इति विश्वः । अतो ब्राह्ममुहूर्त्तोत्पत्त्यात् पिता रघुः,
 ब्रह्मणः विधिः इव, नाम्ना तम् आत्मजन्मानं पुत्रम् अजम् अज-
 नामकं चकार । “अजो हरी हरे कामे विधी छागे रघोः सुते”
 इति विश्वः ॥ ३६ ॥

रूपमिति । ओजस्वि तेजस्वि बलिष्ठं वा । “ओजस्तेजसि
 घातूनाम् अवष्टभप्रकाशयोः । ओजो बले च दीप्तौ च” इति
 विश्वः । रूपं ययुः । “अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृति-

(१) इत्यौदयान् पूर्वं तृतीये मुहूर्त्ते इत्यर्थः । “रात्रौ च पथिमे धामे मुहूर्त्तो
 ब्राह्म उच्यते” । “रात्रौ चतरथटिकापमुहूर्त्तं ब्राह्ममुहूर्त्तः” इति दिनकरः । आर्तं मते
 रामे; श्रीरघुमुहूर्त्ताभिधीयाः पक्षेदयमुहूर्त्तो ब्रह्मदेववाकः इति उच्यते, श्रीविद्यमते
 तु श्रीरघुमुहूर्त्तं एव ब्राह्मणं वाभिधीयते ।

न कारणात् स्वाद् विभिदे कुमारः
 प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७ ॥
 उपात्तविद्यं विधिवद् गुरुभ्यः
 तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।
 श्रीः साभिलाषापि गुरोरनुज्ञां
 धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥ ३८ ॥

सौन्दर्यवपुषि श्लोकशब्दयोः” इति विश्वः । तत् एव पैठकम् एव,
 वीर्यं यौर्यं तत् एव, नैसर्गिकं स्वाभाविकम् उन्नतत्वं तत् एव
 तादृशमेव इत्यर्थः । कुमारः बालकः, प्रवर्तितः उत्पादितः
 दीपः प्रदीपात् स्वीत्यादकदीपात् इव, स्वात् स्वकीयात् । पूर्वा-
 दिभ्यो नवभ्यो वेति आह्वावो वैकल्पिकः । कारणात् जनकात्
 न विभिदे भिन्नी नाभूत्, सर्वात्मना तादृश एवाभूत् इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

उपात्तंति । गुरुभ्यः विधिवत् यथाशास्त्रम् उपात्तविद्यं
 लब्धविद्यम् । यौवनस्य उद्भेदात् आविर्भावात् हेतोः विशेषण
 कान्तं सौम्यं तम् अर्जं प्रति साभिलाषा अपि श्रीः, धीरा
 स्त्रिरा उन्नतचित्ता । “स्त्रिरा चित्तोन्नतिर्या तु तद्वैर्यमिति
 सञ्चितम्” इति भूपातः । कन्या पितुः इव, गुरोः रघोः
 अनुज्ञाम् आचकाङ्क्ष इयेप । यौवराज्याहोभूत् इत्यर्थः ।
 अनुज्ञायन्दात् पितृपारतन्त्र्यासुपमासामर्थ्यात् पाणिग्रहण-
 योम्यता च ध्वन्यते ॥ ३८ ॥

अथेश्वरेण क्रयकौशिकानां(१) :

स्वयंवरायं स्वसुरिन्दुमत्याः । ३३

आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन

भोजेन दूतो रघवे विष्टः ॥ ३४

तं श्लाघ्यसम्बन्धमसौ विचिन्त्य

॥ दारक्रियायोग्यदशञ्च पुत्रम् ।

प्रस्थापयामास ससैन्यमेनम्

ऋक्षां विदर्भाधिपराजधानीम्(२) ॥ ४० ॥

अथेति । अथ स्वसुः भगिन्याः इन्दुमत्याः स्वयंवरायं कुमारस्य अजस्य आनयने उत्सुकेन क्रयकौशिकानां विदर्भदेशानाम् ईश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञा प्राप्तः हितः दूतः रघवे विष्टः प्रेषितः । क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥ ३९ ॥

तमिति । असौ रघुः तं भोजं श्लाघ्यसम्बन्धम् अनूचान(२) त्वादिगुणयोगात् सृष्टणीयसम्बन्धं विचिन्त्य विचार्य पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य ससैन्यम् एनं पुत्रम् ऋक्षां समृद्धां विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं पुरीं प्रस्थापयामास । धीयतेऽस्यामिति धानी । करणाधिकरणयोयेति अधिकरणे श्रुट्प्रत्ययः । राज्ञां धानी हि विग्रहः ॥ ४० ॥

(1) Kratha and Kasisika were the sons of Vidarbha (a king of yadava branch of the lunar dynasty) ; and the name कौशिक is applied to the people and country of Vidarbha, the modern Berar.

(2) It was a large and powerful, kingdom, The name

तस्योपकार्यं रचितोपचारा

वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।

मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनीः

वभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

तस्येति । उपकार्यास्तु राजयोग्येषु पटभवनदिषु । “सौ-
धोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका” इति अमरवचनव्या-
ख्याने चौरसामी, उपक्रियते उपकरोति वा पटमण्डपादि राज-
सदनमिति । रचिताः उपचाराः शयनादयः येषु ते तथोक्ताः
जानपदानां जनपदेभ्यः आगतानाम् उपदाभिः उपोचनैः वन्याः
वने भवाः इतरे येषां ते वन्येतराः अवन्याः इत्यर्थः । न बहु-
ब्रीहाविति सर्वनामसंज्ञानिषेधः । तत्पुरुषे सर्वनामसंज्ञा
दुर्वारैव । तस्य मनुजेन्द्रसूनीः अजस्य मार्गे निवासाः वास-
निकाः उद्यानानि आक्रीडाः । “पुमानाक्रीड उद्यानम्” इत्य-
मरः । तानि एव विहाराः विहारस्थानानि तत्कल्पाः तत्कल्पयाः
इत्यर्थः । ईपदसमाप्ताविति कल्पप्रत्ययः । वभूवुः ॥ ४१ ॥

remains in Beder which may have been the ancient capital. Vidarbha seems to have corresponded with the great part of Berar and Khandesh. Jayamagha father of Vidarbha having received nothing from his father went forth to settle where he might. He conquered the country along the Narmada and Rikshavat mountains and dwelt in Suktimati. The Bhojas, were the descendants of Mahabhoja, a pious prince of the yadava line, and they were called Mrithikavates, being the princes of Mrithikavati by the Parnasa, a river in Malwa. See V. P. Book IV. Chap. XIII.

स नर्मदारोधसि सीकराद्रैः

मरुद्भिरानर्त्तितनक्तमाले ।

निवेशयामास विलङ्घिताध्वा

क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥

अथोपरिष्ठाद् भ्रमरैर्भ्रमद्भिः

प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।

निर्धौतदानामलगण्डभित्तिः

बन्धः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥

स इति । विलङ्घिताध्वा अतिक्रान्तमार्गः स अजः सीक-
राद्रैः शीतलैः इत्यर्थः मरुद्भिः वातैः आनर्त्तिताः कम्पिताः
नक्तमालाः चिरविस्वाख्यवृक्षमृदाः । “चिरविस्वी नक्तमालाः
करजश्च करञ्जके” इत्यमरः । यस्मिन् तस्मिन् निवेशार्हे इत्यर्थः ।
नर्मदायाः रोधसि रेवायाः तीरे क्लान्तं यान्तं रजोभिः धूसराः
केतवः ध्वजाः यस्य तत् सैन्यं निवेशयामास ॥ ४२ ॥

अथेति । अथ उपरिष्ठात् ऊर्ध्वम् । उपर्युपरिष्ठादिति
निपातः । भ्रमद्भिः मदसोभात् इति भावः । भ्रमरैः प्राक्
उन्मज्जनात् पूर्वं सूचितः प्रापितः अन्तःसलिले प्रवेशः यस्य
सः तथोक्तः निर्धौतदाने धालितमदे अत एव अमले गण्ड-
भित्तौ यस्य स तथोक्तः । “दानं गजमदे त्वागे” इति शास्त्रतः ।
प्रशस्तो गण्डो गण्डभित्तौ । “प्रशंसावचनैश्च” इति समासः ।
भित्तिगण्डः प्रशस्तार्थः । तथा च गण्डरत्नमण्डोदधौ, “मत्तन्निको-

निःशेषविघ्नलितधातुनापि

वप्रक्रियामृध्वतस्तटेषु (१) ।

नीलोद्भूरेखाश्वलेन शंसन्

दन्तद्वयेनास्मविकुण्डितेन ॥ ४४ ॥

संहारविघ्नेपलघुक्रियेण

हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।

इति याः स्युः प्रकाण्डस्यलभित्तयः” इति । भित्तिः प्रदेशो वा ।

“भित्तिः प्रदेशे कुक्षीऽपि” इति विश्वः । निर्द्धारितदानेन अमला

गण्डभित्तिः यस्य इति वा । वन्यः गजः सरित्तः नर्मदायाः

सकाशात् । पञ्चम्यास्तसिलप्रत्ययः । उन्ममज्ज उत्थितः ॥ ४३ ॥

निःशेषेति । कथम्भूतो गजः, निःशेषविघ्नलितधातुना अपि

धौतगैरिकादिना अपि नीलाभिः जङ्घाभिः रेखाभिः तटाभि-

घातजनिताभिः श्वलेन कर्तुरेण । “चिव” किर्म्मोरिकल्माप-

श्वलेताश्च कर्तुरे” इत्यमरः । अश्वभिः पांयाणैः विकुण्डितेन

कुण्डीलतेन दन्तद्वयेन मृध्ववान् नाम कथित् तत्रत्यः पर्वतः

तस्य तटेषु वप्रक्रियां वप्रक्रीडाम् उत्खातकेलिम् इत्यर्थः । “उत्-

खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते” इति शब्दार्णवः । शंसन्

कथयन् सूचयन् इत्यर्थः । उन्ममज्ज ॥ ४४ ॥

संहारेति । संहारविघ्नेपयोः सहोचनप्रसारणयोः सव-

(1) Rikshavan (meaning abounding in bears) is one of the Kulachalas of India ; it is identified by Professor Wilson with the mountains of Gondwana.

वभौ स, भिन्दन् वृक्षतस्तखान् ।
 वार्य्य गंगामुद्गु(१) इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥
 शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां
 जालानि, कर्पेन्नुरसा स पद्मात् ।
 पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः ।
 सरित्प्रवाहस्तटमुत्तसर्प ॥ ४६ ॥
 तस्यैकनागस्य(२) कपोलभिक्ष्योः
 जलावगाहक्षणमोत्रशान्ता ।

क्रियेयं विप्रव्यापारेण । "लघुचिप्रमरं हृतम्" इत्यमरः । 'हस्तेन
 शृङ्गादण्डेन । "हस्ते न च वभेदे स्वात् करेभ्यो रपि" इति
 विग्रहः । 'सम्यक् सघोषं वृक्षतः तरङ्गान् भिन्दन् विदारयन्
 तीराभिमुखः स गजः, वारी गजवन्धनस्थानम् । "वारी तु
 गजवन्धनी" इति यादवः । वार्या, अगंगलायाः विक्कम्भस्य भङ्गे
 भङ्गने प्रवृत्तः इव, वभौ ॥ ४५ ॥

शैलेति । शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि
 हृन्दानि उरसा कर्पेन् पद्मात् तटम् उत्तसर्पं पूर्वं तत्र गजेन
 उत्पीडितः नुवः वारिराशिः यस्य सः सरित्प्रवाहः तटम्
 उत्तसर्प ॥ ४६ ॥

तस्येति । तस्य एकनागस्य एकाकिनः गजस्य कपोलभिक्ष्योः

(१) गङ्गा नगवन्धनी येन पद्मा तथा भङ्गे इति दिग्विजयः ।

(२) यदा एव तस्य नागस्य, 'एवै तुल्यशब्देनैव' इत्यमरः ।

वन्येतरानेकपददर्शनेन
 पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥
 सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहमे(१)
 असह्यमाप्राप्य मदं तदीयम् ।
 विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः (२)
 सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः ॥ ४८ ॥

जलावगाहेन चणमात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीः मदवर्ष-
 लक्ष्मीः वन्येतराणां ग्राम्याणाम् अनेकपानां क्षिपानां दर्शनेन
 पुनः दिदीपे पश्ये ॥ ४७ ॥

सप्तच्छदेति । सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत् कटुः
 सुरभिः प्रवाहः प्रसारः यस्य तम् । “कटुतिक्तकपायास्तु क्षीर-
 भ्योऽपि प्रक्षीर्त्तिताः” इति यादवः । असह्यं तदीयं मदम्
 आप्राप्य सेनागजेन्द्राः विलङ्घिताः तिरस्कृताः आधोरणानां हस्ति-
 पकानां तीव्रः महान् यत्नः यैः ते तथोक्ताः सन्तः । “आधोरणा
 हस्तिपका हस्तीमारोहा निषादिनः” इत्यमरः । विमुखाः
 पराश्रुखाः बभूवुः ॥ ४८ ॥

(१) सप्तच्छदक्षीरस्य बभूवुः तीव्रः, न सुरभिः । तीव्रमदप्रवाहादेनैव सेनागजेन्द्रा
 विमुच्यन्ते युज्यन्ते । अतः “क्षीरवत् कटुः सुरभिः” इति सप्त टीकाकारेण व्याख्या
 यचित्तम् ।

(२) बाणदूर्जकात् धोरणेन विषाणुयुक्तपक्षादनटः । योहि बभूवुः बलिपातम्
 जानाति उपादिशति च अ एवाधोरणः ।

स छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं

भग्नाक्षपर्य्यंस्तरयं क्षणेन ।

रामापरित्राणविहस्तयोधं

सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४६ ॥

तमापतन्तं नृपतेरवध्यः

वन्यः करीति श्रुतवान् कुमारः ।

निवर्त्तयिष्यन् विशिखिन कुम्भे

जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ ५० ॥

ए इति । स गजः छिन्नाः बन्धाः यैः ते छिन्नबन्धाः दृताः पलायिताः युगं वहन्तीति युग्याः वाचा यस्मिन् सः चासी शून्यश्च तं, भग्नाः अक्षाः (१) रथावयवाः दाहविशेषाः । “अक्षी रथस्यावयवे पाशकैऽप्यक्षमिन्द्रियम्” इति शास्त्रतः । येषां ते भग्नाक्षाः अत एव पर्य्यक्षाः पतिताः रथाः यस्मिन् तं रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ताः व्याकुलाः । “विहस्तव्याकुलौ समौ” इत्यमरः । योधाः यस्मिन् तं सेनानिवेशं यिविरं क्षणेन तुमुलं सङ्कुलं चकार ॥ ४६ ॥

तमिति । नृपतेः राज्ञः वन्यः करी अवध्यः इति श्रुतवान् माध्यात् ज्ञातवान् कुमारः आपतन्तम् अभिधावन्तं तं गजं निवर्त्तयिष्यन् न तु प्रहरिष्यन् अत एव नात्यायतम् अनति-दीर्घं यथा स्यात् । नञर्थस्य नञ्पदस्य सुष्ठुपेति समासः ।

स विद्यमात्रः किल नागरूपम्
 उत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।
 स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्त्ति-
 कान्तं वपुर्व्योमचरं (१) प्रपदे ॥ ५१ ॥
 अथ प्रभावोपनतैः कुमारं
 कल्पद्रुमोत्पैरवकीर्य पुष्पैः ।
 उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः
 संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः ॥ ५२ ॥

कृष्टशार्ङ्गः ईषदाकृष्टचापः सन् विशिखेन बाणेन कुम्भी जघान ।
 अत्र चाक्षुषः । “सञ्जीकामो युवादन्यत्र करिवधं न कुर्यात्
 इयं हि त्रीर्यं करिणः”, इति । अत एव युवादन्यवेति द्योत-
 नार्थमेव वन्द्यग्रहणं कृतम् ॥ ५० ॥

स इति । स गजः विद्यमात्रः ताडितमात्रः किल न तु
 प्रवृत्तः तथापि नागरूपं गजशरीरम् उत्सृज्य तेन वृत्तान्तेन
 विस्मितैः तद्विस्मितैः सैन्यैः दृष्टः सन् स्फुरतः प्रभामण्डलस्य
 मध्यवर्त्ति कान्तं मनोहरं व्योमचरं वपुः प्रपदे प्राप ॥ ५१ ॥

अथेति । अथ प्रभावेन उपनतैः प्राप्तेः कल्पद्रुमोत्पैः कल्प-
 वृक्षोत्पन्नैः पुष्पैः कुमारम् अजम् अवकीर्य अभिहृत्य दशन-
 प्रभाभिः दन्तकान्तिभिः संवर्द्धिताः चरःस्थले ये तारहाराः

मतङ्गशापादवलेपमूलात् ।

अवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।

अवेहि गन्धर्व्वपते स्तनूजं(१) ।

प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥

स चानुनीतः प्रणतेन पश्चात् ।

मया महर्षिर्मुदुतामगच्छत् ।

स्थूलमुक्ताहाराः ते येन स तथोक्तः, पाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी ।
यक्ता । “वाप्नोग्मिनि,” इति ग्मिनिः । स पुरुषः उवाच ॥ ५२ ॥

मतङ्गेति । अवलेपमूलात् गर्व्वहेतुकात् । “अवलेपस्तु गर्व्वे
स्यार्धेयने-हेयणेऽपि च” इति विश्वः । मतङ्गस्य-सुने-शापात्
मतङ्गजत्वम् अवाप्तवान्-अग्निं, मां प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शना-
ख्यस्य गन्धर्व्वपतेः गन्धर्व्वराजस्य(२), स्तनूजं पुत्रम्-“स्त्रियां, भूक्ति-
स्तनुस्तनू” इत्यमरः । तन्वादेर्वैलूढिति केचित् । प्रियंवदं
प्रियवदाख्यम् अवेहि जानीहि । प्रिय-वदतीति-प्रियवदः ।

“प्रियवसे वदः खच्” इति खच्प्रत्ययः ॥ ५३ ॥

स इति । स महर्षिश्च प्रणतेन मया अनुनीतः सन् पश्चात्
मुदुतां शान्तिम् अगच्छत्, तथाहि जलस्य उष्णत्वम्-अग्ने-

(1) The Gandharyas live in the sky, guard the Soma, and are governed by Varuna. In epic poetry, they are the celestial musicians, or heavenly singers, who form the orchestra at the banquets of the gods and they belong, together with the Apsaras (their wives), to Indras' heaven, sharing also in his battles. See William's Sans. Dic. See also my note on Apsara further on.

(२) चित्ररथः ।

उष्णात्वमग्न्यात्पसंप्रयोगात् ॥ ५४ ॥

शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य ॥ ५४ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते

भेत्स्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।

संयोज्यासे स्नेन वपुर्महिम्ना

तदेत्यवोचत् स तपोनिधिर्मां ॥ ५५ ॥

संमोचितः सत्ववता त्वयाहं

॥ शपार्चिरप्रार्थितदर्शनेन ॥

प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां

वृथा हि मे स्यात् स्वपदोपलब्धिः ॥ ५६ ॥

आतपस्य वा संप्रयोगात् सम्पर्कात् न तु प्रकृत्या उष्णत्वं, यत् शैत्यं सा प्रकृतिः स्वभावः । विषयप्राधान्यात् वेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । महर्षीणां शान्तिरेव स्वभावो न क्रोधः इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकुवंशः प्रभवः यस्य स अजः यदा ते कुम्भम् अयोमुखेन लोहान्ग्रेण शरेण भेत्स्यति विदारयिष्यति तदा स्नेन वपुः महिम्ना पुनः संयोज्यासे संज्जस्यसे इति स तपोनिधिः मां अवोचत् ॥ ५५ ॥

संमोचित इति । चिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन सत्ववता बलवता त्वया अहं शपत्वात् संमोचितः मोक्षं प्रापितः भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युत्पकारं न कुर्यां चेत्, मे स्वपदोपलब्धिः स्वस्थान-

संमोहनं (१) नाम सखि ममास्त्रं

प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।

गान्धर्व्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुः

नचारिहिंसा विजयस्य हस्ते ॥ ५७ ॥

अलं क्रिया मां प्रति (२) यन्मुहूर्त्तं

दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।

तस्मादुपच्छन्देयति प्रयोजनं

मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्याम् ॥ ५८ ॥

प्राप्तिः । “यदं व्यवसितिचाणस्थानलक्ष्मादि वस्तु” इत्यमरः ।

वृथा स्यात् हि । तदुक्तम्, “प्रतिकर्तुमयत्तस्य जीविताम्बरणं
वरम्” इति ॥ ५६ ॥

संमोहनमिति । हे सखे अखिशब्देन समप्राणतोक्ता ।
यथोक्तम्, “अत्यागसहनो बन्धुः सदैवानुमतः सुहृत् । एकक्रियं
भवेन्निजं समप्राणः सखा मतः” ॥ इति । प्रयोगसंहारयोः
विभक्तमन्त्रं गान्धर्व्वं गान्धर्व्वदेवताकंसंमोहयति अनेन इति संमो-
हनं नाम मम अस्त्रम् आदत्स्व गृहाण, यतः अस्त्रात् प्रयोक्तुः
अस्तप्रयोगिणः अरिहिंसा न च, विजयस्य हस्ते हस्तगतो
विजयो भवति इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

बधलजितः कथमस्त्रग्रहणपरः स्यामिति चेत् तत्राह,
अलमिति । किञ्च, मां प्रति क्रिया प्रहारनिमित्तया अलम् ।

(१) “प्रत्यापाकनक्षत्रम्” इति द्विषडः ।

(२) मां प्रति दयापरोऽभूतिमयो दिनकराद्युक्तः ।

तथैत्युपस्पृशा पयः पवित्रं

सोमोद्भवायाः (१) सरितो नृसोमः ।

उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं

जयाह तस्मान्निगृहीतशयात् (२) ॥ ५६ ॥

कुतः यत् यतः हेतोः त्वं मां प्रहरन् अपि मुहूर्तं दयापरः
कपालः अभूः, तस्मात् उपच्छन्दयति प्रार्थयमाने मयि त्वय
प्रतिषेधः परिहारः स एव रौच्यं पारुष्यं तत् न प्रयोज्यं न
कर्त्तव्यम् ॥ ५८ ॥

तथेति । ना सोमः चन्द्रः इव नृसोमः । उपमितसमासः ।

“सोम ओषधिचन्द्रयोः” इति शास्त्रतः । पुरुषयेष्टः इत्यर्थः ।

(1) Williams says the river Narmada is called सोमोद्भवा, either because it is supposed to spring from the moon, or because it is considered to be the source of the celestial nectar सोम. The Narmada is also called मेघसङ्गम, because it issues from a hill called मेघसङ्ग or मेरु. Visṇupurāṇa says, that it rises in the Vindhya mountains, while Vāyupurāṇa describes it as rising in the Riksha mountains in Gondvāna. Mekhalā is therefore either a part of the Vindhya or Riksha mountains. It was probably noted in olden times for सोमवृक्षा or moonplants; hence the Narmada may have been supposed to take its rise from Soma-juice, as the Jambunada is fabled to have issued from the juice of the fruits of the Jambutree growing at the confines of the Jambudvīpa. But in the Vāyu Purāṇa it is said that “उत्पन्ना ये नद्याः ते सोमपाः वे वदेः सुताः,

एवं तयोरध्वनिं दैवयोगात् ॥

आसेदुपोः सख्यमचिन्त्यहेतुः ।

एको ययौ चैवरथप्रदेशान् (१) ॥

सौराज्यरम्यानपरो (२) विदर्भान् ॥ ६० ॥

तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे ॥

तदागमारूढगुरुप्रहर्षः ।

अस्त्वित् अस्त्वन्नः स अजः तथेति, (तथास्तु इति) सोमः उद्भवः
यस्याः सा तस्याः सोमोद्भवायाः सरितः नर्मदायाः । “रेवा तु
नर्मदा सोमोद्भवा मेखस्तकन्यका” इत्यमरः । पवित्रं पयः उप-
सृज्य पीत्वा आचम्य इत्यर्थः । उद्बुधः सन् निगृहीतयापात्
निवर्त्तितयापात् उपकृतात् इत्यर्थः । तस्मात् प्रियंवदात् अस्त्व-
मन्वं जघ्राह ॥ ५८ ॥

एवमिति । एवम् अध्वनिं मार्गे दैवयोगात् दैववशात्
अचिन्त्यहेतु अनिर्द्धार्यहेतुकं सख्यं सखित्वम् । सख्युर्यं इति
यप्रत्ययः । आसेदुपोः प्राप्तवतीः तयोः मध्ये एकः गन्धर्वः चैत्र-
रथस्य कुवेरोद्यानस्य प्रदेशान् । अस्थोद्यानं “चैवरथम्”
इत्यमरः । अपरः अजः सौराज्येन राजन्वत्तया रम्यानं विदर्भ-
ान् विदर्भदेशान् ययौ ॥ ६० ॥

तमिति । नगरस्य उपकण्ठे समीपे तस्थिवांसं स्थितं

(१) चैवरथस्य मन्धर्वपतेरिति चैत्ररथास्त्वान् । चैत्ररथस्यास्य प्रियदर्शननाया-
भिदुष्टः । चैत्ररथस्य कुवेरोद्यानस्य प्रदेशमिति टीकाकारैश्च बहुधा उप मनोरमम् ।

(२) स श्रीमजः राजा सुपात्रा तस्य भावः श्रीराज्यं ।

प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्रः

चन्द्रं प्रहृष्टोर्मिरिवोर्मिमाली ॥ ६१ ॥

प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी

नीचैस्तथोपाचरदर्पितश्रीः (१) ।

मेने यथा तत्र जनः समेतः

वैदर्भमागन्तुमजं गृह्यशम् ॥ ६२ ॥

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां

प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् (२) ।

तम् अजं तस्य अजस्य आगमेन आगमनेन आरुढः उत्पन्नः
गुरुः प्रहर्षः यस्य सः क्रथकैशिकेन्द्रः विदर्भराजः, प्रहृष्टोर्मिः
ऊर्मिमाली समुद्रः चन्द्रम् इव प्रत्युज्जगाम ॥ ६१ ॥

प्रवेश्येति । एनम् अजम् अग्रयायी सेवाधर्मेण पुरीं
गच्छन् इत्यर्थः नीचैः नम्रः पुरं प्रवेश्य प्रवेशं कारयित्वा
पौत्वा अर्पितश्रीः तथा तेन प्रकारेण उपाचरत् उपचरित-
वान् यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समेतः मिलितः जनः
वैदर्भं भोजम् आगन्तुं प्रागुपिकं मेने, अजं गृह्यशं गृह्यपतिं
मेने ॥ ६२ ॥

तस्येति । रघुप्रतिनिधिः रघुकस्यः रघुतुल्यः इत्यर्थः ।

(१) अर्पिता अत्राय दत्ता श्रीः राजदीव्यसमृद्धिः निजागुचरपदं पागशं व्यासनाद्युप-
भोग्यसु सम्यक् इति दातव्यं देव तयोक्तः ।

(२) प्राग् द्वारं यस्याः सा प्राग्द्वारा, सा प्राची वेदिय । तत्र विनिवेशितः हेमः
पुत्री यस्याः सा इति दिव्यवतः ।

रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्यीः ।

बालात् परामिव दशां मदनोऽध्युवास ॥ ६३ ॥

तव स्वयंवरसमाहृतराजलोकः ।

कन्याललास कमनीयमजस्रः लिप्सोः ।

भावावबोधकलुषा(१) दयितैव रात्रौ ।

निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४ ॥

उक्तञ्च दण्डिना सादृश्यवाचकप्रस्तावे, “कल्पदेशीयदेश्यादि-
प्रत्यप्रतिनिधी अपि” इति । सः अजः प्रणतैः नमस्ततवक्तिः ।
कर्त्तरि क्तः । तस्य भोजस्य अधिकारः मियोगः तस्य पुरुषैः
अधिकृतैः इत्यर्थः । प्रदिष्टां निर्दिष्टां प्राग्गृह्यारस्य वेश्यां निनि-
वेयितः प्रतिष्ठापितः पूर्णकुश्रः यस्याः तां स्थापितमङ्गलकल-
साम् इत्यर्थः । रम्यां रमणीयां नवोपकार्यां नूतनं राजभव-
नम् । “उपकार्या राजसन्न्युपचारचितेऽन्ययत्” इति विश्वः ।
मदनः बालात् परां शैशवात् अनन्तरां दशाम् इव यौवनम्
इव इत्यर्थः अध्युवास अधिष्ठितवान्, ततोपितवान्, इत्यर्थः ।
“उपान्वध्याह्वसः” इति कर्णत्वम् ॥ ६३ ॥

तत्रेति । तत्र उपकार्यायां स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः
संमेदितः, राजलोकः येन तत् कमनीयं स्पृहनीयं कन्या-
ललास कन्यासु श्रेष्ठम् । “ललामोऽस्ती ललामापि प्रभावे
पुरुषे ध्वजे । श्रेष्ठभूयाशृणुदृष्टपुच्छचिह्नाग्नलिङ्गिपु” ॥ इति

(1) Sankara explains this by “dissatisfied with her husband
by her knowledge of his infidelity.”

तं कर्णभूषणनिषीदितपीवरांसं

शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।

सूतात्मजाः(१) सवयसः प्रथितप्रबोधं

प्राबोधयन्नुपसि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५ ॥

राविरगता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां

धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।

यादवः । लिखीः सधुम् इच्छोः । सभेः संनन्तादुप्रत्ययः ।

अजस्रं भावावबोधे पुरुषस्य अभिप्रायपरिज्ञाने कलुषा अस-

मर्या दयिता इव, राज्ञी निद्रा चिरेण नयनाभिसुखी बभूव ।

“राजानं कामिनं चौरं प्रविशन्ति प्रजागराः” इति भावः ।

अभिसुखीयद्दी लीयन्तः च्युतो वा ॥ ६४ ॥

तमिति । कर्णभूषणाभ्यां निषीदितौ पीवरौ यौनी अंसौ

यस्य तं शय्यायाः उत्तरच्छदस्य उपर्यास्तरणयस्तस्य विमर्दन

धर्मेण क्षयः विरक्तः अङ्गरागः यस्य तं, न त्वद्गतासङ्गात् इति

भावः । प्रथितप्रबोधं प्रकटज्ञानं तम् एनम् अजं सवयसः

समानवयक्ताः उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजाः बन्दिपुत्राः,

वैतालिका इति वा पाठः । “वैतालिका बोधकराः” इत्यमरः ।

वाग्भिः मुतिपाठैः उपसि प्राबोधयन् प्रबोधयामासुः ॥ ६५ ॥

राविरिति । हे मतिमतां वर, निर्धारणे पठौ । रात्रिः

गता, मयां मुञ्च विनिद्रो भव इत्यर्थः । विनिद्रत्वे फलमाह,

(1) A Suta was both a bard and a charioteer.. The patriarch of the race was श्रीकृष्ण, who recited the Puranas to Saunaka and

तामेकतस्तव विभर्त्ति गुरुर्विनिद्रः

तस्या भवानपरधुर्य्यं पदावलम्बी ॥ ६६ ॥

निद्रावशेन भवताम्यनपेक्षमाणा

पर्य्युत्सुकत्वमवला निशि खण्डितेव ।

धावेति । धावा ब्रह्मणा जगतः धूः भारः । “धूः स्याद्यानसुखे भारे” इति यादवः । द्विधा एव द्वयोरेव इत्यर्थः । एवकारः तृतीयनिपेक्षार्थः । विभक्ता ननु विभज्य स्यापिता खलु । तत् किमत आह, तां धुरम् एकतः एककोटी तव गुरुः पिता विनिद्रः सन् विभर्त्ति, तस्याः धुरः भवान् धुरं वहतीति धुर्य्यः भारवाही तस्य पदं वहनस्थानम् अपरं यत् धुर्य्यपदं तदवलम्बी ततो विनिद्रो भव इत्यर्थः । न ह्युभयवाह्यम् एको वहति इति भावः ॥ ६६ ॥

निद्रेति । चन्द्रारविन्दराजवनादयो लक्ष्मीनिवासस्थाना-
नीति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते । निद्रावशेन निद्राधीनेन स्वान्त-
रांसङ्गो धन्यते । भवता पर्य्युत्सुकत्वम् अपि त्वय्यनुरक्तत्वमपि

his companions in the Naimisaranya in Oude. “शायथाहान् पुराणादि
रुती वै सोमहर्षयः । सुमतिवाग्मिरचांश्च मित्रयः भारपायनः । कृतेप्रतीक्ष्य धावर्षिः
यत् शिष्यास्तस्य चाभवन्” इति । This caste was originated both from
Brahmans and Kshatriyas as observed by the sage याज्ञवल्कर
(शाध्याया चविद्यान् दत्तः). The dignity of their office and the sacredness
of their person are evinced by the following verses quoted
from the Vayupurana. “वैश्वधनु इदीर्यं चर्तमाने मर्यादतः । सुयाया-
नभवन् दतः प्रदत्तं चर्चवैकृतं । ऐन्दुश्च इविषा तप इविः पक्वो ब्रह्मपतेः । कुहा-
दिनाय दैर्देनं ततः कपी व्यजायत । शिष्यस्त्वेन सन्पूज्यमभिभूतं गुरीर्हविः ।
चर्चरीगत्पारेण जग्मे तन् चर्चवैकृतं” । सुयाया मर्यादस्थाने इत्यर्थः ।

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी

सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः (१) ॥६७॥

इत्यर्थः । प्रसितोक्षुकाम्यां तृतीया चेति सप्तम्यर्थे तृतीया । अपिशब्दस्त्वद्विषयानुरागस्यानुपेक्ष्यत्वद्योतनार्थः । निशि खण्डिता भर्तुः अन्यासङ्गज्ञानकलुषिता भवता इव नायिका इव । “ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्थाकपायिता” इति दयारूपके । अनपेक्षमाणा भविष्यत्यन्ती सतो उपेक्षमाणा इत्यर्थः लक्ष्मीः येन चन्द्रेण सह त्वदाननसदृशत्वात् इति भावः विनोदयति विनोदं करोति । विनोदशब्दात् “तत् करोति तदाचष्टे” इति णिच् । सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानानि इति भावः । स चन्द्रोऽपि दिगन्तलम्बी पथिमार्गा गतः सन् अस्तं गच्छन् इत्यर्थः अत एव त्वदाननरुचिं विजहाति त्वन्मुख-सादृश्यं त्यजति इत्यर्थः । अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्य-शरणां परिगृह्णाण इति भावः । ‘अथवा निद्रावशेन भवता अनपेक्षमाणा अनिरीक्षमाणा । कर्मणि शानच् । लक्ष्मीः प्रयोजककर्त्री येन चन्द्रेण प्रयोज्येन पर्य्युत्सुकत्वं त्वदिरहवेदनाम् । “कासाक्षमत्वमौकुक्षं मनस्तापज्वरादिहृतं” इत्यलङ्कारे ।

(1) Dinakara says that this stanza is an interpolation (धेयोऽयम्) He explains अनपेक्षमाणा by अनमिषयन्ती । Vallabha reads “भवता अनपेक्षमाणा” and explains it saying भवता निद्रावशेन अनपेक्षमाणा अपेक्षमाणा इति &c. He explains खण्डिता by quoting “निद्रावशाय-सुषुप्तीकृततामनेषः शरीरवज्रचक्रविशेषविचित्राः । यस्याः कुतोऽपि गृहमीति स्मृतिः प्रभाते वा खण्डितेति खण्डिता खरिभिः पुराणैः ॥”

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्

सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां हे ।

प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्तः

चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरच्च पद्मम् ॥ ६८ ॥

हन्ताच्छ्रुत् हरति पुष्पमनोकहानां(१)

संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिर्नैः ।

विनोदयति निरासयतीति योजना । शेषं पूर्ववत् । नायसु,
“अर्थोपपत्तिमपश्यन् इमं पञ्चमुपैक्षिष्ट” ॥ ६७ ॥

तदिति । तत् तस्मात् लक्ष्मीपरिग्रहणात् वल्गुना मनो-
जेन । “वल्गु स्थाने मनोज्ञे च वल्गु भाषितमन्यवत्” इति विश्वः ।
युगपत् तावत् उन्मिषितेन युगपत् एव उन्मौलितेन सद्यः हे
अपि परस्परतुलाम् अन्योन्यसादृश्यम् अधिरोहतां प्राप्नुताम् ।
प्रार्थनायां लोट् । के हे अन्तः प्रस्पन्दमाना चलन्ती परुषेतरा
स्त्रिधा तारा कनौनिका यस्य तथोक्तम् । “तारकाक्ष्यः कनौ-
निका” इत्यमरः । तव चक्षुः, अन्तः प्रचलितभ्रमरं चलद्भृङ्गं
पद्मम् । युगपदुन्मिषे सति सम्पूर्णसादृश्यलाभः इति भावः ॥ ६८ ॥

हन्तादिति । विभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव
मुखमारुतस्य निष्ठासपवनस्य सौरभ्यं तादृक् सौगन्ध्यम् इत्यर्थः
परगुणेन अन्यदीयगुणेन सांक्रामिकगन्धेन इत्यर्थः ईष्णुः आमु-
मिष्टुः इव । आपन्नपृथग्यमीति ईकारादेशः । अनौकहानां
हृद्याणां अयं शिथिलं पुष्पं हन्तात् पुष्पवन्धनात् । “वृत्तां प्रसव-

(१) वनसो वृक्षानां अयं गर्तं करोति वनोवहः । अयः वृक्षद्वारात्पथोरिवमरः ।

स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः
सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६६ ॥

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु
निर्घातहारगुलिकाविशदं हिमाश्रमः ।

आभाति लब्धपरभागतयाऽधरोष्ठे
लीलास्मितं सदृशनाचिंरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥

यावत् प्रतापनिधिराक्रमते न भानुः

अङ्गाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।

बन्धनम्” इत्यमरः । हरति आदत्ते, अरुणांशुभिर्नः तरणि-
किरणोद्बोधितैः सरसि जातैः सरसिलैः कमलैः सह । “तत्पुरुषे
कृति बहुलम्” इति सप्तम्या अलुक् । संवृण्यते सङ्गच्छते । सृज-
देवादिकात् कर्त्तरि सट् ॥ ६६ ॥

ताम्रेति । ताम्रोदरेषु अरुणाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं
निर्घाता या हारगुलिका मुक्तामणयः तद्वत् विगदं हिमाश्रमः
लब्धपरभागतया लब्धोत्कर्षतया । “परभागो गुणोत्कर्षे” इति
यादवः । अधरोष्ठे त्वदीयं सदृशनाचिः दन्तकान्तिसहितं
सीताक्षितम् इव आभाति गोमते ॥ ७० ॥

यावदिति । प्रतापनिधिः तेजोनिधिः भानुः यावत् न आक्र-
मते न उद्विष्यति । “आह उद्विष्यते” इत्यात्मनेपदम् । भानावनु-
दित एव इत्यर्थः । अङ्गाय भटिति । “द्राक् भटिल्लस्राङ्गाय”
इत्यमरः । अरुणेन अनूश्रवा । “सूरसूनोरुषोऽनूरुः” इत्यमरः ।

आयोधनायसरतां(१) त्वयि वीर याते ।

किंवा रिपून्सव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ॥ ७१ ॥

शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः(२)

स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ।

येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगात् . .

भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥

तावत् तमः निरसम् । तथाहि, हे वीर त्वयि आयोधनेषु युद्धेषु । “युद्धमायोधने जन्यम्” इत्यमरः । अथसरतां पुरःसरतां याते सति तव गुरुः पितां रिपून् स्वयम् उच्छिनत्ति किंवा नोच्छिनत्येव इत्यर्थः । न खलु योग्यपुत्रस्य भार्याणां स्वामिनां स्वयं व्यापारखेदः इति भावः ॥ ७१ ॥

यय्यामिति । उभाभ्यां पक्षाभ्यां पाण्ड्याभ्यां विनीता निद्रा येषां ते उभयपक्षविनीतनिद्राः । अथ समासविषये उभयशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोग एव साधुः इत्यनुसन्धेयम् । यथाह कैयटः, “उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभयशब्दस्य प्रयोगो नाभूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् उभयपुत्र इत्यादि भवति” इति । मुखराणि उत्थानचलनात् शब्दायमानानि शृङ्खलाणि निगडानि कर्षन्तीति तयोक्ताः ने तव स्तम्बे रमन्तीति स्तम्बेरमाः हस्तिनः । स्तम्बकर्षणयोरभिजपोरित्युत्प्रत्ययः । हस्तिचक्षुषयोरिति यत्तद्व्यात् ।

(१) “त्वयि संज्ञाभाषणीयं प्राप्ते सतीति” बट्टमः ।

(२) “विनीता विहिता” इति दिनकरः ।

दीर्घेषुमी नियमिताः पटमण्डपेषु
निद्रां विहाय वनजाश्च वनायुदेश्याः (१) ।
वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि
लेह्यानि सैन्धवाश्चलाशकलानि वाहाः ॥ ७३ ॥
भवति विरलभक्तिर्मुनिपुण्योपहारः

“इमः श्वम्भेरमः पद्मी” इत्यमरः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति
समस्या अलुक् । शय्यां जहति त्यजन्ति । येषां श्वम्भेरमाणां
दन्ताः कीयाः इव दन्तकीयाः दन्तकुञ्जलाः तरुणारुणरागयो-
गात् बालाकारुणसम्भवात् हेतोः भिन्नाद्रिगैरिकतटाः इव
विभान्ति घातुरक्ता इव भान्ति इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

दीर्घेष्विति । हे वनजाश्च नीरजाश्च “वनं नीरं वनं सत्वम्”
इति शाश्वतः । दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिताः वहाः वनायु-
देश्याः वनायुदेश्ये भवाः । “पारसीका वनायुजाः” इति इला-
युधः । अमी वाहाः अग्वाः निद्रां विहाय पुरोगतानि लेह्यानि
आस्त्राद्यानि सैन्धवमिलायकलानि । “सैन्धवोऽश्वी सितशिवं
आशिमन्वच्च सिन्धुजः” इत्यमरः । वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति
मलिनानि कुर्वन्ति । उद्भूतं सिद्धयोगसंग्रहे, “पूर्वाह्नकाले
घातानां प्रायशो लवणं दितम् । शूलमोहविवशान्नं लवणं
सैन्धवं वरम्” इत्यादि ॥ ७३ ॥

(1) The Vansyas were a people of the north-west of India, celebrated for their horses.

स्वकिरणपरिवेषोद्देदशून्याः प्रदीपोः ।

अयमपि च गिरं नरत्वत्प्रबोधप्रयुक्ताम्

अनुवदति शुक्लस्ते मञ्जुवाक् पञ्चरस्यः ॥ ७४ ॥

इति विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैः कुमारैः

सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झाञ्चकार ।

मदपटु निनदक्षिर्वोधितो राजहंसैः

सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५ ॥

भवतीति । स्नानः पुष्पोपहारः पुष्पपूजा स्नानत्वादेव विरलभक्तिः विरलरचनः भवति । प्रदीपार्थं स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्य उद्देदेन स्फुरणेन शून्याः भवन्ति निस्तेजस्ता भवन्ति इत्यर्थः । अपि च अयं मञ्जुवाक् मधुरवचनः पञ्चरस्यः ते तव शुक्लः त्वेप्रबोधनिमित्ते प्रयुक्ताम् उच्चारितां नः अस्माकं गिरं वाणीम् अनुवदति अनुकृत्य वदति इत्यर्थः । इत्थं प्रभातलिङ्गानि वर्त्तन्ते अतः प्रबोद्धव्यम् इति भावः ॥ ७४ ॥

इतीति । इति इत्थं विरचितवाग्भिः वन्दिपुत्रैः वैतालिकैः । पुत्रग्रहणं समानवयस्कत्वद्योतनार्थम् । सपदि विगतनिद्रः कुमारः तस्य शय्याम् । “तस्य शय्यादृदारिषु” इत्यमरः । उज्झाञ्चकार विसर्जनं । इजादेव गुरुमतोऽनृच्छ इत्यामृत्ययः । कथमिव मदेन पटु मधुरं निनदक्षिः राजहंसैः बोधितः सुप्रतीकास्यः सुरगजः ईशानदिग्गजः गङ्गायाः इदं गाङ्गं सैकतं पुलिनम् इव । “तोयोत्थितं तत् पुलिनं सैकतं सिक्तामयम्”

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं
दिवसमुखोचितमञ्चिताक्षिपस्मा ।
कुशलविरचितानुकूलवेषः
क्षितिपसमाजमगात् स्वयंवरस्थम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासंस्कृतौ अल-
स्वयंवराभिगमनो नाम पञ्चमः सर्गः ।

इत्यमरः । “सिकताशकैराभ्यां च” इत्यणप्रत्ययः । सुप्रतीकपदार्थं
प्राययः कैलासवासिनस्तस्य नित्यं गङ्गातटविहारसम्भवादित्यनु-
सन्धियम् ॥ ७५ ॥

अयेति । अथ उत्थानानन्तरम् अञ्चितानि वारुणि अक्षि-
पक्ष्माणि यस्य स अलः शास्त्रे दृष्टम् अवगतं दिवसमुखोचितं
प्रातःकालोचितं विधिम् अनुष्ठानम् अवसाय्य समाप्य । सते-
र्ष्यतात् ख्यम् । कुग्रनैः प्रसाधनदक्षैः विरचितः अनुकूलः स्वयं-
वरोचितः वेषः नैपथ्यं यस्य स तथोक्तः सन् स्वयंवरस्थं क्षितिप-
समाजं राजसमूहम् अगात् अगमत् । “इषो गा लुङि” इति
गादेयः । पुष्पितायाहत्तमेतत् तमक्षयम्, “अयुजि नयुगरेक-
तोयकारो युजि च नलो जरगाच्च पुष्पिताया” इति ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहाभट्टोपाध्यायदीक्षाचलमहिम्नादर्च्य-विरचितायां

रघुवंशकाव्यादां सप्तोपनीसमाख्यायां पञ्चमः सर्गः ।

पष्ठः सर्गः ।

स तव मध्येषु मनीञ्जवेपान्

सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।

वैमानिकानां मरुतामपशात्(१)

आकृष्टलीलान् नरलोकपालान् ॥ १ ॥

जाग्रद्वौ मूर्ध्नि पादे वा कालः कच्छे वपुष्यथ ।

कामारिं कामतातं वा कश्चिद्देवं जगामहे ॥

स इति । स अजः तत्र स्थाने उपचारवत्सु राजीपचारवत्सु मध्येषु पर्यङ्केषु सिंहासनस्थान् मनीञ्जवेपान् मनीहरेनेपथ्यान् वैमानिकानां विमानैरपशत् । चरतीति ठक्प्रत्ययः । मरुताम् अमराणाम् । “मरुती पवनामरी” इत्यमरः । आकृष्टलीलान् गृहीतसौभाग्यान् आकृष्टमरुलीलान् इत्यर्थः । सापेक्षत्वे ऽपि गमकत्वात् समासः । नरलोकं पालयन्तीति नरलोकपालाः । कर्मण्यण्प्रत्ययः । तान् भूपालान् अपश्यत् । सर्गेऽस्मिन्नुपजातिः छन्दः ॥ १ ॥

(1) In the vedic hymns the Maruts are represented as allies to Indra. They are called रश्मिन्हा. having Indra for their senior, or chief, पृथिव्यातः having पृथिवी (earth) for ‘their mother, and रश्मिनात् विद्युतो जाताः produced from the blazing lightning. The Maruts are invoked to kill इव under Indra—“इतश्च सुदानव रश्मिन्हा उरजा उजा । वा नी दुःषस इवत” Rig. i 23. 7 12. They are also represented as allied to Agni and described as conver-

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं
प्रत्यर्पितस्त्राङ्गमिवेश्वरेण ।

काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां
मनो वभूवेन्दुमतीनिराशम् ॥ २ ॥

रतेरिति । “रतिः अरमियायाश्च रागे च सुरते स्मृता”
इति विश्वः । रतेः कामप्रियायाः गृहीतानुनयेन स्वीकृतप्रार्थ-
नेन गृहीतरत्यनुनयेन इत्यर्थः । सामेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्
समासः । ईश्वरेण हरिणं प्रत्यर्पितस्त्राङ्गं कामम् इव स्थितं काकु-
त्स्थम् अजम् आलोकयतां नृपाणां मनः इन्दुमतीनिराशं वैद-
र्भीनिःस्पृहं वभूव । इन्दुमती सत्यतिमेनं विहाय नास्मान्
वरिष्यतीति निश्चिद्युः इत्यर्थः । सर्वातिशयसौन्दर्यमस्य इति
भावः ॥ २ ॥

sant with the phenomenon of rain, fierce-looking, unconquerable,
devourers of foes, propelling the clouds, agitating the sea, sit-
ting above the sun and extending to the sky with their rays.
Big i 19. 1-9. In the Puranas they are represented as sons of
Diti and 49 in number. The story of their birth runs thus—Diti,
retired one night without performing the ablution of her feet,
and fell asleep. On which the Thunderer divided with his thunder-
bolt the embryo in her womb into seven portions. The child,
thus mutilated, cried bitterly. Indra tried to console it by say-
ing (मा रोदीः weep not), but failing in this, was so incensed as
to divide each of the seven portions into seven, thereby calling
into existence the forty-nine gods, known as Maruta. In later
Sanskrit the word मरुत् came to be used as a term signifying
gods in general,

वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः

कृत्स्नेन सोपानपथेन मञ्चम् ।

शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावः

तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह(१) ॥ ३ ॥

पराङ्गावर्णास्तरणोपपन्नम्

आसेदिवान् रत्नवदासनं सः ।

भूयिष्ठमासौ दुपमेयकान्तिः

मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥ ४ ॥

वैदर्भेति । असौ कुमारः वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं मञ्चं पर्यङ्कं कृत्स्नेन सुविहितेन सोपानपथेन, नृग-
राजशावः सिंहपोतः । “पोतः पाकोऽर्भको द्विभः पृथुकः
शावकः विशुः” इत्यमरः । शिलानां विभङ्गैः भङ्गीभिः तुङ्गम्
उन्नतं नगोत्सङ्गं शैलाग्रम् इव, आरुरोह ॥ ३ ॥

पराङ्गंति । पराङ्गाः श्रेष्ठाः वर्णाः नीलपीतादयः यस्य
तेन आस्तरणेन कम्बलादिना उपपन्नं सङ्गतं रत्नवत् रत्नखचि-
तम् आसनं सिंहासनम् आसेदिवान् अधिष्ठितवान् स अजः
मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्या सह । “सेनानीरग्निभूगुहः”
इत्यमरः । भूयिष्ठम् अत्यर्थम् उपमेयकान्तिः आसीत् । मयू-
रस्य विचित्ररूपत्वात् तस्मात् रत्नासनस्य तद्वारा च तदारू-
ढयोरपि इति भावः ॥ ४ ॥

(१) “श्रीभीमसङ्गमयविहारी नाथ भद्रपथिना” इत्यत्रापि उपरिभागरूपायै
उत्तुङ्गाग्रः प्रयुक्तः ।

तासु श्रिया(१) राजपरम्परासु

प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।

सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः

पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥ ५ ॥

तेषां महार्हासनसंस्थितानाम्

उदारनेपथ्यभृतां सं मध्ये ।

रराज धाम्ना रघुसूनुरेव

कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ॥ ६ ॥

तास्त्विति । तासु राजपरम्परासु श्रिया सत्त्वया कर्तार्यं, पयोमुचां मेवानां पङ्क्तिषु विद्युता इव, सहस्रधा विभक्ताः तरङ्गेषु तरणिरिव स्वमेक एव प्रत्येकं संक्रामितः इत्यर्थः । प्रभावियेषस्य उदयेन आविर्भावेन दुर्निरीक्ष्यः दुर्दर्शनः आत्मा श्रियः स्वरूपं व्यरुचत् व्यदोतिष्ट । युद्धो लुहोति परम्प्रे-पदं युतादित्वादङ्प्रत्ययः । तस्मिन् समये प्रत्येकं संक्रान्त-लक्ष्मीकतया तेषां किमपि दुरासदं तेजः प्रादुरासीत् इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तेषामिति । महार्हासनसंस्थितानां श्रेष्ठसिंहासनस्था-नाम् उदारनेपथ्यभृताम् उज्ज्वलवैशधारिणां तेषां राज्ञां मध्ये, कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजातः इव सुरद्रुमविविधः इव । "पक्षेते देवतरवी मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि

नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन् ।
 विहाय सर्वान् नृपतीन् निपेतुः ।
 मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षाः
 गन्धद्विपे(१) वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७ ॥
 अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैः
 सोमार्कवंशे नरदेवलोके ।

वा हरिचन्दनम् ॥” इत्यमरः । स रघुस्तुः एव धान्ता तेजसा
 रराज । भूम्नेति पाठे अतिशयेन इत्यर्थः । अथ कल्पद्रुम-
 शब्दः पञ्चान्यतमविशेषवचनः उपकल्पयन्ति मनोरथानिति
 व्युत्पत्त्या सुरद्रुममावीपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसन्धेयम् ।
 कल्पाः इति द्रुमाः कल्पद्रुमाः इति विग्रहः ॥ ६ ॥

नेत्रेति । पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्वान् नृपतीन् विहाय
 तस्मिन् अजे निपेतुः स एव सर्वोत्कर्षेण दृश्ये इत्यर्थः ।
 कथमिव मदोत्कटे मदेन उद्भिन्नगण्डे निर्भरमदे वा वन्ये
 गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे रेचिताः रिक्तौकताः पुष्पाणां
 वृक्षाः ये ते त्यक्तपुष्पवृक्षाः इत्यर्थः द्विरेफाः भृङ्गाः इव । द्विपस्य
 वन्यविशेषणं द्विरेफाणां पुष्पवृक्षत्यागसम्भावनार्थं कृतम् ॥७॥

अथेति, पुरेति, मनुष्येति च त्रिभिर्विशेषकम् । अथ
 अन्वयज्ञै राजवंशभिन्नैः वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः । “वन्दिनः

(१) “यस्य ग्रन्थं यथावच्छेदं न विवर्तयति इति द्विपः । तं वन्यवृक्षिणं प्राहुः द्विपेति
 द्विरेफा इति गजशब्दात्कारा ” इति दिनकरः ।

सञ्चारिते चागुरुसारयोनिौ

धूपे समुत्सर्पति (१) वैजयन्तीः ॥ ८ ॥

पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां

कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।

प्रध्मातशङ्खे परितो दिगन्तान्

तूर्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥ ९ ॥

मनुष्यावाह्यं चतुरथयानम्

अध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

“सुतिपाठकाः” इत्यमरः । सोमार्कवंशे सोमसूर्यवंशमवे नर-
देवलोके सुते सति, विवेक्षेत्युत्तरेण सम्बन्धः, एवमुत्तर-
त्रापि योज्यम् । सञ्चारिते समन्तात् प्रचारिते अगुरुसारः
योनिः कारणं यस्य तस्मिन् धूपे च वैजयन्तीः पताकाः समुत्स-
र्पति सति अतिक्रम्य गच्छति सति ॥ ८ ॥

किञ्च, पुरस्य उपकण्ठे समीपे उपवनानि आश्रयः
येषां तेषां कलापिनां वह्निषाम् उद्धतनृत्यहेतौ मेघध्वनिसाह-
स्र्यात् ताण्डवकारणे प्रघाताः पूरिताः श्रंखाः यत्र तस्मिन्
मङ्गलार्थे मङ्गलप्रयोजनके तूर्यस्वने वाद्यघोषे परितः सर्वतः
दिगन्तान् मूर्च्छति व्याप्नुयति सति ॥ ९ ॥

पतिं हृषोतीतीति पतिंवरा स्वयंवरा । “अथ स्वयंवरा पति-
वरां च जय्या च” इत्यमरः । संज्ञायां भृतृहृमीत्यादिना खच्-

विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं
 पतिंवरा क्लृप्तविवाहवेया ॥ १० ॥
 तस्मिन् विधानातिशये विधातुः
 कन्यामये नेत्रशतैकलक्षे ।
 निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्राः
 देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥ ११ ॥
 तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां
 महीपतीनां प्रणयाद्यदृत्यः ।

प्रत्ययः । क्लृप्तविवाहवेया कन्या इन्दुमती मनुष्यैः वाह्यं परि-
 वारिण परिजनेन शोभि चतुरस्रयानं (१) चतुरस्रवाहनशिवि-
 काम् अध्यास्य आरुह्य मञ्चान्तरे मञ्चमध्ये यः राजमार्गः, तं
 विवेश ॥ १० ॥

तस्मिन्निति । नेत्रशतानाम् एकलक्षे एकद्वये कन्यामये
 कन्यारूपे तस्मिन् विधातुः विधानातिशये सृष्टिविशेषे नरेन्द्राः
 अन्तःकरणैः निपेतुः, आसनेषु देहैः केवलं देहैः एव स्थिताः,
 देहानपि विस्मृत्य तत्रैव दत्तचित्ता बभूवुः इत्यर्थः । अन्तः-
 करणकर्तृकं निपतने नरेन्द्राणां कर्तृत्वव्यपदेशः आदराति-
 शयाद्यः ॥ ११ ॥

तामिति । ताम् इन्दुमतीं प्रति अभिव्यक्तमनोरथानां
 प्रफुट्टाभिलाषाणां महीपतीनां राज्ञां प्रणयाद्यदृत्यः । प्रणयः

(1) Vallabha reads "चतुरं च यानं" instead of चतुरस्रयानं and
 explains चतुरम् by महीपतम् ।

प्रवालगोभा इव पादपानां
शृङ्गारचेष्टा विविधा वभूवुः ॥ १२ ॥
कथित् कराम्यामुपगूढनालम्
आलोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।

प्रार्थना प्रेम वा । “प्रणयास्त्वमी विस्रम्भयाध्याप्रिमाणः” इत्य-
मरः । प्रणयेषु अग्रदूतः प्रथमदूतिकाः । प्रणयप्रकायकत्व-
साम्यात् दूतीत्वव्यपदेशः । विविधाः शृङ्गारचेष्टाः शृङ्गारवि-
काराः पादपानां प्रवालगोभाः पद्मवसम्पदः इव वभूवुः
उत्पन्नाः । अथ शृङ्गारलक्षणं रससुधाकरे, “विभावैरनुभावैश्च
स्त्रीचितैर्व्यभिचारिभिः । नीता सदस्यरसत्वं रतिः शृङ्गार
उच्यते ॥” रतिः इच्छाविशेषः । तद्योक्तं तत्रैव, “यूनोरन्योन्य-
विषयस्यायिनीच्छा रतिः स्मृता”, इति । चेष्टागन्धेन तदनुभा-
वविशेषा उच्यन्ते । तेषुपि तत्रैवोक्ताः, “भावं मनोगतं साक्षात्
स्नेहेतुं व्यञ्जयन्ति ये । तेषुनुभावा इति ख्याता भूविशेषप्रसिद्धा-
दयः । ते चतुर्धा चित्तगात्रवागबुद्धारम्भसम्भवाः ॥” इति । तत्र
गात्रारम्भसम्भवान् चेष्टागन्धोक्ताननुभावान् “कथित्” इत्यादिभिः
शोकैर्वक्ष्यति । शृङ्गाराभाससायम् एकत्रैव प्रतिपादनात् ।
तदुक्तम्, “एकत्रैवानुरागयेत् तिर्यक्गन्धगतोऽपि वा । योपितां
बहुसन्ति येत् रसाभासप्रतिधा मतः” ॥ इति ॥ १२ ॥

शृङ्गारचेष्टा वभूवुरित्युक्तं ता एव दर्शयति, कथित् इति ।
कथित् राजा कराम्यां पाणिभ्याम् उपगूढनालं गृहीतनालम्
आलोलैः चक्षुः पत्रैः अभिहताः ताडिताः द्विरेफाः भ्रमराः येन

रजोभिरन्तःपरिवेपवन्धि(१)

लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार(२) ॥ १३ ॥

विस्तस्तमंसादपरो विलासी

रत्नानुविद्धाद्दकोटिलम्नम् ।

प्रालम्बमुत्क्षुलप्य यथावकाशं

निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः (३) ॥ १४ ॥

तत् तथोक्तं रजोभिः परागैः अन्तः परिवेपं मण्डलं वध्नातीति
अन्तःपरिवेपवन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार । करस्थलीला-
रविन्दवत् त्वयाहं भ्रमयितव्यः इति नृपाभिप्रायः । हस्तधूर्ण-
कोऽयमपलक्षणकः इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

विस्तस्तमिति । विलसनशीलः विलासी । “वी कपलस
कत्यस्तम्भः” इति धिणुन्प्रत्ययः । अपरः राजा अंसात् विस्तस्तं
रत्नानुविद्धं रत्नखचितं यत् अद्भुतं केयूरं तस्य कोटिलम्नं प्राल-
म्बम् ऋक्षुलम्बिनीं स्तजम् । “प्रालम्बमुत्क्षुलप्य स्यात् कण्ठात्”
इत्यमरः । प्रावारपाठे उत्तरीयवस्त्रम् । उत्कृष्य उद्धृत्य साची-
कृतं तिर्यक्कृतं चारु वक्त्रं यस्य स तथोक्तः सन् यथावकाशं
स्वस्थानं निनाय । प्रावारोत्क्षेपणच्छलेनाहं त्वामेवं परिरक्ष्ये
इति नृपाभिप्रायः । गोपनीय किञ्चिद्द्वेऽस्ति ततोऽयं प्राह-
‘णुत इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

(१) रजोभिः चरुं नाम्नां प्रतिज्ञां परागैः चण मण्डले रात्रिं पुरतः चासनीपाशं
रम्भं परिवेपं मण्डलं वध्नाति करोतीति अन्तः परिवेपवन्धि ।

• (१) “हस्ताशुचिरेव चेष्टा” इति दिनकरः ।

• (१) “मुपस्य साचीकरच चासनी यथापदेशानयनं च यद्धारण्यक” इति दिनकरः ।

आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्यः

किञ्चित्समावर्जितनेत्रशोभः ।

तिर्य्यग्विसंसर्पिणखप्रभेण (१)

पादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥ १५ ॥

निवेश्य वामं भुजमासनाहं

तत्सन्निवेशादधिकोन्नतांसः ।

आकुञ्चितेति । ततः पूर्वोक्तात् अन्यः अपरः राजा किञ्चित् समावर्जितनेत्रशोभः इपदवाक्पातितनेत्रशोभः सन् आकुञ्चिताः आभुम्नाः अग्राङ्गुल्यः यस्य तेन तिर्य्यग्विसंसर्पिणः नखप्रभाः यस्य तेन च पादेन हैमं हिरण्यं पीठं पादपीठं विलिलेख लिखितवान् । पादाङ्गुलीनामाकुञ्चनेन त्वं भूतसमीपमागच्छ इति नृपाभिप्रायः । भूमिविलेखकोऽयमपलक्षणकः इति इन्दु-मत्याययः । भूमिविलेखनन्तु लक्ष्मीविनाशहेतुः ॥ १५ ॥

निवेश्येति । कश्चित् राजा वामं भुजम् आसनाहं सिंहा-सनेकदेशे (२) निवेश्य संस्थाप्य तत्सन्निवेशात् तस्य वामभुजस्य सन्निवेशात् संस्थापनात् अधिकोन्नतः अंसः वामांसः एव यस्य

(1) Dinakara reads राजासंसर्पिणखप्रभेण and explains by “रत्न-रभिः संसर्पिणो रंगच्छमाना नृपानां प्रभा यन् तेन”. The purport of this stanza according to him is “इन्दुमतीदमं नविममप्रकाशमम्” ।

(२) आसनाहं चङ्गः आसनाहं सर्पिणम् । पुंनिङाहं मन्दः एकदेशे वापी आसना-स्याहं मिति सिद्धे तु “चङ्गं ननु कथम्” इत्यनेन चङ्गं च पूर्वनिपातः समाश्रयितं च भवेदित्यनुमत्यर्थम् ।

कथिद्विवृत्तविकभिन्नहारः

सुहृत्समाभाषणतत्परोभूत् ॥ १६ ॥

विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रम्(१)

आपाण्डुरं केतकवर्हमन्यः ।

प्रियानितम्बोचितसन्निवेशैः

विपाटयामास युवा नखाद्यैः ॥ १७ ॥

स तथोक्तः विवृत्ते परावृत्ते त्रिके विक्रमदेशे भिन्नहारः लुण्ठित-
हारः सन् । “पृष्ठवंशाधारे त्रिकम्” इत्यमरः । सुहृत्समा-
भाषणतत्परः अभूत् वामपार्श्ववर्त्तिनैव मित्रेण सम्भाषितुं
प्रवृत्तः इत्यर्थः । अतएव विवृत्तविक्रमं घटते । त्वया वामपार्श्वे
निवेयितया सह एवं वार्त्तां करिष्ये इति नृपाभिप्रायः । परं
दृष्ट्वा पराङ्मुखीभूतं न कार्यकर्त्ता इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

विलासिनीति । अन्यः युवा विलासिन्याः प्रियायाः विभ्र-
मार्थं दन्तपत्रं दन्तपत्रभूतम् आपाण्डुरं केतकवर्हं केतकदलम् ।
“दलेऽपि वर्हम्” इत्यमरः । प्रियानितम्बे उचितसन्निवेशैः
अभ्यस्तनिक्षेपणैः नखाद्यैः विपाटयामास विदारयामास ।
अहं तव नितम्बे एवं नखव्रणादीन् दास्यामि इति नृपाशयः ।
यत्पण्येदकवत् पञ्चपाटकीभूतमपलक्षणः इति इन्दुमत्या-
शयः ॥ १७ ॥

(१) दन्तपत्रं शब्दं पञ्चमश्लोकेति दन्तपत्रं कुट्टम् । कुट्टाकारं कर्णाभरणमपि दन्त-
पत्रमन्वेष्टमाभिधीयते । इतिदन्तरचितं पञ्चाकारं कर्णाभरणं वा दन्तपत्रमन्वेष्टायः ।

कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्
 करेण रेखाध्वजलाब्धनेन ।
 रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्वान्
 उदीरयामास सलीलमच्चान् ॥ १८ ॥
 कश्चिद्यथाभागमवस्थितेऽपि
 स्वसन्निवेशात् व्यतिलङ्घिनीव ।
 वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरम्भमेकं
 व्यापारयामास करं किरीटे ॥ १९ ॥

कुशेशयेति । कश्चित् राजा कुशेश्वरं शतपत्रम् इव आताम्रं
 तलेन यस्य तेन । “शतपत्रं कुशेश्वरम्” इत्यमरः । रेखाध्वजः
 लाब्धनं यस्य तेन करेण अङ्गुलिषु भवानि अङ्गुलीयानि
 लम्बिकाः । “अङ्गुलीयकलम्बिका” इत्यमरः । “जिह्वामूला-
 ङ्गुलेन्दु” इति छप्रत्ययः । रत्नानाम् अङ्गुलीयानि तेषां प्रभया
 अनुविद्वान् व्याप्तान् पञ्चान् पायान् । “अचान्त देवताः पाय-
 काय ते” इत्यमरः । सलीलम् उदीरयामास उद्धिषेप । अहं
 त्वया सहैवं रंसे इति नृपाभिप्रायः । अक्षचातुर्यं कापुरुषोऽ-
 यम् इति इन्दुमत्यभिप्रायः । “अक्षैर्मा दीव्येत्” इति श्रुति-
 निषेधात् ॥ १८ ॥

कश्चिदिति । कश्चित् यथाभागं यथास्थानम् । अवस्थिते
 अपि स्वसन्निवेशात् व्यतिलङ्घिनी इव स्वस्थानात् चलिते इव
 किरीटे वज्राणां किरीटगतानाम् अंशवः गर्भे येषां

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा-
 पुंवत्(१) प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
 प्राक् सन्निकर्षं भगधेश्वरस्य
 नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥ २० ॥
 असौ शरण्यः शरणोन्मुखानाम्
 अगाधसत्त्वो भगधप्रतिष्ठः ।

अङ्गुलिरभ्याणि यस्य तम् एकं करं व्यापारयामास । किरौट-
 वन्मम शिरसि स्थितामपि त्वां भारं न मन्ये इति नृपाभिप्रायः ।
 शिरसि न्यस्तहस्तोऽयमपलक्ष्यः इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं नृपाणां श्रुतवृत्तवंशां श्रुतवृत्त-
 वृत्तवंशा इत्यर्थः । सापेक्षत्वे ऽपि ममकत्वात् समासः । प्रगल्भा
 याग्मिनी सुनन्दा सुनन्दाख्या प्रतिहारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी
 शरपालिका । कर्मण्यण्प्रत्ययः । टिद्वाणभित्वादिना ङीप् ।
 प्राक् प्रथमं कुमारीम् इन्दुमतीं भगधेश्वरस्य सन्निकर्षं समीपं
 नीत्वा पुंवत् पुंसां तुल्यम् । तेन तुल्यं क्रिया चेदितिरिति
 वतिप्रत्ययः । अवदत् ॥ २० ॥

असाविति । असौ राजा । असाविति पुरोवर्त्तिनो
 निर्देशः, एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । शरणोन्मुखानां शरणा-
 र्थिनां शरण्यः शरणे रक्षणे साधुः । “तत्र साधुः” इति यत्-
 प्रत्ययः । शरणं भवितुमर्हः शरण्य इति नायनिरुक्तिर्नि-

. (१) “पुंवत्” should better be referred to प्रगल्भा than to अवदत् ।
 प्रगल्भतायां पुंवत्सदृशो सुनन्देवार्थः ।

राजा प्रजारक्ष्णलब्धवर्णः

परन्तपो नाम यथार्थनामा (१) ॥ २१ ॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये

राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि

ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥

मूलैव । अगाधसत्वः गम्भीरस्वभावः । “सत्त्वं गुणे पिशाचादी
बले द्रव्यस्वभावयोः” इति विश्वः । मगधाः जनपदाः तेषु
प्रतिष्ठा आस्यदं यस्य सः मगधप्रतिष्ठः । “प्रतिष्ठा कृत्यमासदम्”
इत्यमरः । प्रजारक्ष्णे लब्धवर्णः विषक्षणः यदा प्रजारक्ष्णेन
सन्धोक्त्यर्थः परान् शत्रून् तापयतीति परन्तपः परन्त-
पास्यः । “द्विपत्तरयोस्तापेः” इति खच्प्रत्ययः, खचि क्त्वा इति
क्त्वा, “अरुर्दिपदजन्तस्य सुम्” इति सुमागमः । नामेति प्रसिद्धौ
यथार्थनामा शत्रुसन्तापनात् इति भावः ॥ २१ ॥

काममिति । अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः सन्तु, भूमिम् अनेन
राजन्वतीं शोभनराजवतीम् आहुः नैतादृक् कश्चिदस्ति
इत्यर्थः । “सुराग्निं देशे राजन्वान् स्थात् ततोऽन्यत्र राजवान्”
इत्यमरः । “राजन्वान् सौराज्ये” इति निघातनात् साधुः ।
तथाहि, नक्षत्रैः अग्निन्यादिभिः ताराभिः साधारणैः

(१) “परन्तपत्वं न मूलं क्षीयस्वपत्ययता च इन्द्रमत्ता वैराग्यधूमम् । पत-
न्यगिरिस्तु कुविनिन्दापरत्वात् सर्वत्र क्षीयस्वपत्ययता” इति दिनकरः ।

क्रियाप्रवन्धादयमध्वराणाम्

अजस्रमाहूतसहस्रनेत्रः ।

शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान्

मन्दारशून्यान्लकांश्चकार(१) ॥ २३ ॥

अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं

पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।

ज्योतिर्भिः ग्रहैः भौमादिभिश्च सङ्गुला अपि रात्रिः चन्द्रमसा
एव ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती, 'नान्येन ज्योतिषा
इत्यर्थः ॥ २२ ॥

क्रियेति । अयं परन्तपः अध्वराणां क्रतूनां क्रियाप्रवन्धात्
अशुभानसातत्यात् अविच्छिन्नादशुष्ठानात् इत्यर्थः अजस्रं
नित्यम् आप्ततसहस्रनेत्रः सन् चिरं शच्याः अलकान् पाण्डु-
कपोलयोः लम्बान् स्वस्तान् । पचाद्यच् । मन्दारैः कल्पद्रुम-
कुसुमैः शून्यान् चकार । प्रोषितभर्तृका हि केशसंस्कारं न
ह्वयन्ति, "प्रोषिते मणिना ज्ञया" इति, "क्रीडां शरीरसंस्कारं
समाजीकृतवदर्शनम् । हास्यं परगृहे गानं त्यजेत् प्रोषित-
भर्तृका ॥" इति च स्मरणात् ॥ २३ ॥

अनेनेति । वरेण्येन वरणीयेन । वृषोत्तरेणैषादिक एष-
प्रत्ययः । अनेन राज्ञा गृह्यमाणं पाणिम् इच्छसि चेत् पाणि-
ग्रहणमिच्छसि चेत् इत्यर्थः प्रवेशे प्रवेशकाले प्राप्तादवातायन-

(१) "एतेन तस्य यद्यप्यसंख्यवर्धनेन इन्द्रमन्त्रा वैराग्यहेतुत्वं वक्षितम्" इति दिवकरः ।

प्रासादवातायनसंश्रितानां

नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम्(१) ॥ २४ ॥

एवं तयोक्ते तमवेक्षा किञ्चित्

विस्त्रंसिदूर्वाङ्गमधूकमाला (२) ।

कृजु प्रणामक्रिययैव (३) तन्वी

प्रत्यादिदेशेनमभायमाणा ॥ २५ ॥

तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता

राजान्तरं राजसुतां निनाय ।

संश्रितानां राजभवनगवाक्षस्थितानां पुष्पपुराङ्गनानां पाटलि-
पुराङ्गनानां नेत्रोत्सवं कुरु । सर्वोत्तमानां तासामपि दर्शनीया
भविष्यति इति भावः ॥ २४ ॥

एवमिति । एवं तया सुनन्दया उक्ते सति तं परन्तपम्
अवेक्ष्य किञ्चित् विस्त्रंसिनो दूर्वाङ्गा दूर्वाचिङ्गा मधूकमाला
गुह्यपुष्पमाला यस्याः सा । “मधूके तु गुह्यपुष्पमधुह्रमौ” इत्य-
मरः । वरुणे शिथिलप्रयत्ना इति भावः । तन्वी इन्दुमती
एनं नृपम् अभायमाणा कृत्वा भावशून्यया प्रणामक्रियया एव
प्रत्यादिदेशं परिलङ्घार ॥ २५ ॥

तामिति । सा एव न अन्या चित्तश्रत्वात् इति भावः । वेत्र-

(1) Pushpapura is identical with the city of Pataliputra.

(2) A garland of Madhuka flowers interstrung with durvas is considered as auspicious. Compare दूर्वाङ्गा पाटुमधूकदावा यस्याचिपत् काचिदुदारवम् । Kumara, Canto VII.

(3) “कृजुः पद्मा विषमरुचिता या नमस्क्रिया सर्वैव” इति दिग्बरः ।

समीरणोत्थेव तरङ्गलेखा

पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥

जगादं चैनामयमङ्गनाथः (१)

सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।

विनीतनागः (२) किल सूवकारैः

ऐन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ २७ ॥

पक्षणे नियुक्ता दीवारिकी सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरम्
अन्यराजानं निनाय । नयतिर्द्विकर्मकः । कथमिव समी-
रणोत्था वातोत्पन्ना तरङ्गलेखा ऊर्ध्वपङ्क्तिः मानसे सरसि या
राजहंसी तां पद्मान्तरम् इव ॥ २६ ॥

जगादेति । एनाम् इन्दुमतीं जगाद । किमिति अयम्
अङ्गनाथः अङ्गदेशाधीश्वरः सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता कामिता
यौवनश्रीः यस्य सः तथोक्तः । पुरा किलैनमिन्द्रसाहाय्यार्थमिन्द्र-
पुरंगामिनम् अकामयन्त अप्सरसः इति प्रसिद्धिः । किञ्च
सूवकारैः गजशास्त्रकृद्भिः पालकादिभिः महर्षिभिः विनीत-
नागः शिञ्चितगजः । किलेत्येतिह्ये । अतएव भूमिगतः अपि
ऐन्द्रं पदम् ऐश्वर्यं भुङ्क्ते भूलोक एव स्वर्गसुखमनुभवति इत्यर्थः ।
गङ्गापरोदेवर्षिमेव्यत्यम् ऐन्द्रपदशब्दार्थः । पुरा किल कुतश्चि-

(1) Anga was the country about Bhagalpur, of which Champa was the ancient capital.

(2) Vallabha reads विनीतनागः and explains it by 'कल्पितयशस्यः' and remarks. "इन्द्र विच यशभावं जयते, सुराङ्गनीयमुत्तमाश्चर्यम्" ।

अनेन पर्यासयताशुविन्दून्
 मुक्ताफलस्यूतमान् स्तनेषु ।
 प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनाम्
 उन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः (१) ॥ २८ ॥
 निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थम्
 अस्मिन् द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।
 कान्त्या गिरा सूनृतया च योग्या
 त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया ॥ २९ ॥

छापकारणात् भुवमवतीर्थं दिग्गजवर्गमालीक्य स्वयमशक्ते-
 रिन्द्राभ्यनुज्ञया आनीतैर्देवर्षिभिः प्रणीतेन शास्त्रेण गजान्
 वशीकृत्य भुवि सम्प्रदायं प्रावर्त्तयदिति कथा गीयते ॥ २७ ॥

अनेनेति । शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्यूतमान्
 अशुविन्दून् । “अस्त्रमशुषि” इति विश्वः । पर्यासयता प्रस्ता-
 रयता भर्तृवधात् इति भावः । अनेन अङ्गनायेन उन्मुच्य
 आक्षिप्य सूत्रेण विना हाराः एव प्रत्यर्पिताः । अविच्छिन्नाशु-
 विन्दुप्रवर्त्तमादुत्सूतहारार्पणमेव कृतमिवेत्युक्तेन च गम्यते ॥ २८ ॥

निसर्गेति । निसर्गतः स्वभावतः भिन्नास्पदं भिन्नाग्रयं
 सहावस्थानविरोधि इत्यर्थः श्रीश्च सरस्वती च इति द्वयम्
 अस्मिन् अङ्गनाये एकत्र संस्था स्थितिः यस्य तत् एकसंस्थम्
 उभयमिह सङ्गतम् इत्यर्थः । हे कल्याणि वद्वादिभ्यश्चेति

अथाङ्गराजादवतार्यं चतुः

याहीति जन्यामवदत्(१) कुमारौ ।

नासौ न काम्यो न च वेद सम्यक्

द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥ २० ॥

हीप् । कान्त्या स्रुततया सत्यप्रियया गिरा च योग्या संसर्गाङ्गी
त्वम् एव तयोः श्रीसरस्वत्योः छतीया । समानगुणयोर्युग्मयोः
दाम्पत्यं युज्यत एव इति भावः । दक्षिणनायकत्वस्यास्य ध्वन्यते ।
तदुक्तम्, “तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः” इति ॥ २८ ॥

अथेति । अथ कुमारी अङ्गराजात् चतुः अवतार्य अप-
नीय इत्यर्थः जन्यां मादसखीं सुनन्दां याहि गच्छ इति अव-
दत् अथवा, जनीं वधूं वहन्तीति जन्याः वधूवन्धवः तान् यात
गच्छत इति अवदत् । “जन्या मादसखीमुदोः । जन्यो वर-
वधूघ्रातिप्रियतुल्यहितेषु च” इति पञ्चदशे अपि विज्ञः । अथवा
जन्याः वधूभृत्याः । “भृत्याद्यापि नवीदायाः” इति केशवः ।
“संज्ञायां जन्या” इति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । यदत्राह वृत्तिकारः,
“जनीं वधूं वहन्तीति जन्याः जामातुर्वयस्याः” इति, यज्ञानरः,
“जन्याः क्षिप्त्वा वरस्य ये” इति तत्सर्व्वमुपलक्ष्यार्थमित्यवि-
रोधः । न चायमङ्गराजनिषेधो दृश्यदोषाद्यापि द्रष्टृदोषाद्वि-
त्याह, नेत्यादिना । असौ अङ्गराजः काम्यः कमनीयः न इति न,
किन्तु काम्य एव इत्यर्थः । सा कुमारी च सम्यक् द्रष्टुं विवेक्तुं न
वेद इति न, वेद इत्यर्थः । किन्तु लोकः जनः भिन्नरुचिः हि,

(1) Vallabha reads “गच्छन्” and explains the same by ‘गच्छन्’ ।

ततः परं दुष्प्रसहं द्विपद्भिः
 नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।
 निदर्शयामास विशेषदृशाम्
 इन्दुं नवीत्यानमिवेन्दुमल्यै ॥ ३१ ॥
 अवन्तिनाथोऽयमुदयवाहुः
 विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
 आरोप्यचक्रभ्रममुष्णतेजाः(१)
 त्वष्ट्रैव यन्नोत्तिष्ठितो विभाति ॥ ३२ ॥

रुचिरमपि किञ्चित् कलौचित्र रोचते किं कुर्मो न हीच्छा
 नियन्तुं शक्यते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तत इति । ततः अनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वारदेशे नियुक्ता
 दीवारिकी । "स्त्री द्वारहारं प्रतीहारः" इत्यमरः । द्विपद्भिः
 शत्रुभिः दुष्प्रसहं दुःसहं शूरम् इत्यर्थः विशेषेण दृश्यं दर्शनीयं
 रूपवन्तम् इत्यर्थः । परम् अन्यं नृपं नवीत्यानं नवीदयम् इन्दुम्
 इव इन्दुमल्यै निदर्शयामास ॥ ३१ ॥

अवन्तीति । उदयवाहुः दीर्घवाहुः विशालवक्षाः तनुवृत्त-
 मध्यः क्षयवर्तुलमध्यः अयं राजा अवन्तिनाथः अवन्तिदेगाधी-

(1) Sanjna, (संज्ञा) the daughter of विश्वकर्मा and the wife of the sun; bore him three children मनु (वेवस्त), दक्ष and दधुना. Unable to endure the ferours of her lord, she gave him दया as his hand-
 maid and vanished. The sun, supposing दया to be his wife
 संज्ञा, begot by her three children मनि, मनु (क्षरवि) and तानी. On

अस्य प्रयाणेषु समयशक्तेः

अयेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि ।

कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां

प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥ ३३ ॥

मरः त्वद्वा विश्वकर्माणा । भर्तुस्ते जीवेगमसहमानया दुहित्रा
संशदेव्या प्रार्थितेन इति शेषः । चक्रञ्चमं चक्राकारयस्त्री-
स्तेजनयन्त्रम् । “भूमोऽस्युनिर्गमे भ्रान्ती कुन्दाख्ये शिल्पियन्त्रके”
इति विश्वः । आरोग्य यन्त्रेण उल्लिखितः उष्णतेजाः सूर्यः इव
विभाति । अत्र मार्कण्डेयः, “विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शक्रद्वीपे
विवस्वता । भ्रममारोग्य तत्तेजःश्रातनायीषचक्रम्” इति ॥ ३२ ॥

अस्येति । समयशक्तेः शक्तिवयस्यम्बस्य अस्य अवन्तिनायस्य
प्रयाणेषु यात्रासु अयेसरैः वाजिभिः अश्वैः उत्थितानि रजांसि
सामन्तानां समन्तात् भवानां राज्ञां ये शिखामणयः चूडा-
मणयः तेषां प्रभाप्ररोहास्तमयं तेजोऽद्भुतनाशं कुर्वन्ति ।
नासीरैरेवास्य शत्रवः पराजीयन्ते इति भावः ॥ ३३ ॥

one occasion having pronounced an imprecation on him, betrayed
the secret that she was not his real mother. On this, the sun
beheld वृद्ध by the eye of meditation, engaged in austerities in
the figure of a mare in the region of चण्डवृद्ध. Metamorpho-
sing himself into a horse, he begot three other children, the
first अदिनीडमार, and देवन्, and then brought her back to his own
dwelling. To diminish his intensity, विश्वकर्मा placed him on
his lathe, (राग) to grind off some of his effulgence, and in this
manner, reduced it an eighth: for more than that was insepara-
ble. See Wilson's V. Purana Book III. 2.

असौ महाकाल निकेतनस्य(१)

वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलिः ।

तमिस्रपक्षेऽपि सह प्रियाभिः

ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥ ३४ ॥

अनेन यूना सह पार्थिवेन

रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते ।

सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु(२)

विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥ ३५ ॥

असाविति । असौ अवन्तिनाथः महाकालं नाम स्थानविशेषः
तत् एव निकेतनं स्थानं यस्य तस्य चन्द्रमौलिः ईश्वरस्य अदूरे
समीपे वसन् अतएव हेतोः तमिस्रपक्षे क्षणपक्षे अपि प्रियाभिः
सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान् रात्रीः निर्विशति अनुभवति
किल । नित्यज्योत्स्नाविहारत्वमेतस्यैव नान्यस्य इति भावः ॥ ३४ ॥

अनेनेति । रम्भे कदलीस्तम्भी इव करु यस्याः सा रम्भोरुः
तस्याः सम्योधनं हे रम्भोरु "करुत्तरपदादीपस्ये" इत्यूङ् प्रत्ययः,
नदीत्वात् ऋस्त्रः । यूना अनेन पार्थिवेन सह सिप्रा नाम तत्रत्या
नदी तस्याः तरङ्गाणाम् अनिनेन कम्पितासूद्यानानां परम्प-

(1) Maha'ka'la was also the name of the Līnga consecrated at Ujjayini. It is referred to by Bhababhūti in his mahāvīra-charita and also by Kalidasa in his Meghaduta.

(2) सिप्रा flows by Ujjayini being a tributary of the Chambā.
"यदिदिग्मेव सुगन्दाया अमुर्धतिः" इति दिग्मः ।

तस्मिन्नभिद्योतितवन्मुपक्षे
 प्रतापसंशोषितशत्रु पङ्के ।
 बबन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या
 कुमुदती भानुमतीव भावम् ॥ ३६ ॥
 तामग्रतस्तामरसान्तराभाम्
 अनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।
 विधाय सृष्टिं ललितां विधातुः
 जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ ३७ ॥

रासु पङ्क्तिषु विहर्तुं ते तव मनसः रुचिः कश्चित् सृष्टास्ति
 किमित्यर्थः । “अभिव्यङ्गे सृष्टायाश्च गभस्ती च रुचिः स्त्रियाम्”
 इत्यमरः ॥ २५ ॥

तस्मिन्निति । उत्तमसौकुमार्या उत्कृष्टाङ्गमार्दवा सा इन्दु-
 मती अभिद्योतितानि उल्लासितानि बन्धवः एव पद्मानि येन
 तस्मिन् प्रतापेन तेजसा संशोषिताः शत्रवः एव पङ्काः कर्द्दमाः
 येन तस्मिन् तस्मिन् अवन्तिनाथे कुमुदती । “कुमुदनङ्गवेतसेभ्यो
 मतुप्” इति मतुप्प्रत्ययः । भानुमति अंशमति इव भावं
 चित्तं न बबन्ध, न तत्रानुरागमकरोत् इत्यर्थः । बन्धूनां पद्म-
 त्वेन गतूणां पङ्कत्वेन च रूपेण राघवः सूर्यसाग्यार्थम् ॥ ३६ ॥

तामिति । सुनन्दा तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिं
 कनकगौरीम् इत्यर्थः गुणैः अनूनाम् अधिकाम् इत्यर्थः शोभना
 दम्ताः यस्याः सा सुदती । “वयसि दन्तस्य दत्त” इति दत्तादेशः,

संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुः

अष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।

अनन्यसाधारणराजशब्दः

वभूव योगी किल कार्त्तवीर्य्यः (१) ॥ ३८ ॥

“उगितय” इति ङीप् । तां तां प्रहतां प्रसिद्धां वा विधातुः ललितां
सृष्टिं मधुरनिर्माणां स्त्रियम् इत्यर्थः । अनुगताः आपः येषु ते
अनूपाः नाम देशाः । “ऋक्पूरव्यूः पथामानघे” इत्यप्रत्ययः समा-
सान्तः “जदनीर्दिगे” इत्यूहादेशः । तेषां राज्ञः अनूपराजस्य
अग्रतः विधाय व्यवस्थाप्य भूयः पुनः जगाद ॥ ३७ ॥

संग्रामेति । संग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टाः अनुभूताः सहस्रं
बाहुवः यस्य सः तथोक्तः युद्धादन्यत्र हिमुज एव दृश्यते
इत्यर्थः । अष्टादशसु द्वीपेषु निखाताः स्थापिताः यूपाः येन
स तथोक्तः । सर्व्वक्रतुयाजी सार्व्वभौमश्च इति भावः । जरायु-
जादिसर्व्वभूतरञ्जनात् अनन्यसाधारणः राजशब्दः यस्य स
तथोक्तः योगी ब्रह्मविद्वान् इत्यर्थः । स किल भगवतो दत्तात्रे-
याक्षधयोगः इति प्रसिद्धिः । हतवीर्य्यस्य अपत्यं पुमान्
कार्त्तवीर्य्यः नाम राजा वभूव किल इति । अयञ्चास्य महिमा
सर्व्वोऽपि दत्तात्रेयवरप्रसादलब्धः इति भारते दृश्यते ॥ ३८ ॥

(1) He was king of the Haihyas, a people of central India, and his capital माहिषती is identified with the modern Chuli-Maheswar on the Narmada. The country of the Haihyas was probably intersected with as many rivulets as to be called Aunps. “न नूनं द्वापरीदेस इति दासनि पार्व्विवाः । दग्धेदाग्नेसपीमिवां प्र-
दिन युतेन वा” । V. P. IV. 11. “विवायमे प्रावेपीवाः सप्तद्वीपतमकानगर-
गारा अष्टादशद्वीपता” इति बभूवः ।

अकार्यं चिन्तासमकालमेव

प्रादुर्भवं चापधरः पुरस्तात् ।

अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां

प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३६ ॥

ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य (१)

विनिःश्वसद्वत्परम्परेण ।

अकार्येति । विनेता शिक्षकः यः कार्त्तवीर्य्यः अकार्य्यस्य अस-
त्कार्य्यस्य चिन्तायाः अहं शौर्यादिकं करिष्यामीति बुद्ध्याः सम-
कालम् एककालम् एव यथा तथा पुरस्तात् अथे चापधरः
प्रादुर्भवन् सन् प्रजानाम् । “प्रजा स्यात् सन्ततो जने” इत्य-
मरः । अन्तःशरीरेषु : अन्तःकरणेषु । शरीरशब्देन इन्द्रिय-
सङ्घाते अविनयम् अपि प्रत्यादिदेश मानसापराधमपि निवा-
रयामास इत्यर्थः । अन्ये तु वाक्यापराधमात्रप्रतिकर्तारः
इति भावः ॥ ३६ ॥

ज्याबन्धेति । ज्यायाः मीर्याः बन्धेन बन्धनेन निष्पन्दाः
निर्दोष्टाः भुजाः यस्य तेन विनिःश्वसतो ज्याबन्धोपरोधात् दीर्घं
निःश्वसतो यत्तपरम्परा दशमुखी यस्य तेन निर्जितवासधेन
इन्द्रविजयिना । अत्रेन्द्रादयोऽप्यनेन जितप्राया एव इति
भावः । सङ्गे श्वरेण दशाक्षेन यस्य कार्त्तवीर्य्यस्य कारागृहे बन्ध-

(१) “पूरे हि जलकेविश्वोत्तविद्यासिनीयानायां नुनभुजपरिघद्वरेवाववाधाय-
इतिविश्वविद्यासिनीयानायां रावणवर्द्ध रवे जित्वा कार्त्तवीर्य्यं निजपापदमेन
बन्धेनायमः” इति बह्वचः ।

कारागृहे निर्जितवासवेन
लङ्घिष्वरेणोषितमाप्रसादात् ॥ ४० ॥
तस्यान्वये भूपतिरेव जातः
प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।
येन श्रियः संश्रयदोषरूढः
स्वभावलोलित्ययशः प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥
आयोधने कृष्णांगतिं सहायम्
अवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम्(१) ।

नागारे । “कारा स्याद्वन्धनालये” इत्यमरः । आप्रसादात् अनु-
ग्रहपर्यन्तम् उषितं स्थितम् । नपुंसके भावे क्तः । एतत्प्रसाद-
एव तस्य मोक्षोपायो न तु चाक्षम् इति भावः ॥ ४० ॥

तस्येति । आगमवृद्धसेवी युतवृद्धसेवी प्रतीपः इति ख्यातः
इति शेषः । एषः भूपतिः तस्य कर्त्तृवीर्यस्य अन्वये वंशे जातः ।
येन प्रतीपेन संश्रयस्य आययस्य पुंसः दोषैः व्यसनादिभिः
रूढम् उत्पन्नं श्रियः सम्बन्धि स्वभावलोला प्रकृतिचञ्चला
इत्येवंरूपम् अयशः दुष्कीर्तिः प्रमृष्टं निरस्तम् । दुष्टाययत्याग-
शीलायाः श्रियः प्रकृतिचापलप्रवादो मूढजनपरिकल्पितः
इत्यर्थः । अयन्तु दोषराहित्यात् कदाचिदपि त्यज्येत इति
भावः ॥ ४१ ॥

आयोधन इति । यः प्रतीपः आयोधने युद्धे कृष्णांगतिं कृष्ण-

धारां शितां रामपरश्वधस्य

सम्भावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥ ४२ ॥

अस्याङ्गलक्ष्मीर्भव दीर्घवाहोः

माहिष्मतीवप्रनितम्बकाक्षीम् ।

प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां

रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३ ॥

वर्त्तानम् अग्निं सहायम् अवाप्य चन्द्रियाणां कालरात्रिं संहार-
रात्रिम् इत्यर्थः । रामपरश्वधस्य आमदग्नापरश्वोः । “हयोः
कुठारः स्वधितिः परश्वध परश्वधः” इत्यमरः । शितां तीक्ष्णां
धारां मुखम् । “खट्वादीनाञ्च निश्चितमुखे धारा प्रकीर्तिता”
इति विश्वः । उत्पलपत्रस्य सारः इव सारः यस्याः तां तथा-
भूतां सम्भावयति मन्यते । एतन्नगरजिगीषयागतान् रिपून्
स्वयमेव धक्ष्यामि इति भगवता वैश्वानरेण दत्तवरोऽयं
राजा, दहन्ती च तथागताः शत्रवः इति भारते कथाशु-
सन्धिया ॥ ४२ ॥

अस्येति । दीर्घवाहोः अस्य प्रतीपस्य अङ्गलक्ष्मीः भव, एनं
वृषीष इत्यर्थः । अनेनायं विष्णुसुखः इति ध्वन्यते । माहिष्मती
नाम अस्य नगरौ तस्याः वप्रः प्राकारः एव नितम्बः तस्य काक्षीं
‘रथनाभूतां जलानां वेण्या प्रवाहेण रम्याम् । “ओघः प्रवाहो
वेणी च” इति हलायुधः । रेवां नर्मदां प्रासादजालैः गवाक्षैः ।
“जलमं समूह आनायो गवाक्षचारकावपि” इत्यमरः । प्रेक्षितुं
आमः इच्छा अस्ति यदि ॥ ४३ ॥

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि
 न स क्षितीशो रुचये वभूव ।
 शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरीधः
 शशीव पर्य्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥
 सा शूरसेनाधिपतिं(१) सुषेणम्
 उद्दिशा लोकान्तरगीतकीर्त्तिम् (२) ।
 आचारशुद्धोभयवंशदीपं
 शुद्धान्तरक्षा जगदे कुमारौ ॥ ४५ ॥

तस्या इति । प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सः अपि
 दर्शनीयोऽपि इत्यर्थः स क्षितीयः शरदा प्रमृष्टाम्बुधरोपरीधः
 निरस्तमेघावरणः पर्य्याप्तकलः पूर्णकलः शशी नलिन्याः इव
 तस्याः इन्दुमत्याः रुचये न वभूव रुचिं नालीजनत् इत्यर्थः ।
 लोको भिन्नरुचिः इति भावः ॥ ४४ ॥

वेति । लोकान्तरे स्वर्गादौ अपि गीतकीर्त्तिम् आचारेण
 शुद्धयोः उभयोः वंशयोः मातापितृकुलयोः दीपं प्रकाशकम् ।
 उभयवंशेत्युभयपक्षवन्निर्वाहः । शूरसेनानां देवानाम् अधि-

(1) The Surasenas were the people of Mathura. Their country seems to have been once very extensive and flourishing, for one of the principal and most refined subdivisions of the Prakrit language was named after them—"पुरवापावनोपानो चक्रवं सात् जदाकानाम् । शूरसेनो ब्रवीन्नम्या नादमीनाथ दीपिताम्" इति साहित्यदर्पणम् ।

(2) Both Dinakara and Vallabha read "दीनान्तरीवकीर्त्तिम्" ।

नीपान्वयः(१) पार्थिव एष यज्वा

गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।

सिद्धाश्रमं शान्तमिवेत्य(२) सत्वैः

नैसर्गिकोऽप्युत्सृजे विरोधः ॥ ४६ ॥

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा

कान्तिर्हिमांशोरिव सन्निविष्टा ।

पतिं सुपेणं नाम नृपतिम् उद्दिश्य अभिसन्धाय, शवान्तरह्वा
अन्तःपुरपालिकया । कर्मण्यण्, टिड्ढेति ङीप् । सा कुमारी
जगदे ॥ ४५ ॥

नीपेति । यज्वा विधिवदिष्टवान् । “सुयजोर्द्ध्वं निप्” इति
द्वुनिप्प्रत्ययः । एषः पार्थिवः नीपः नाम अन्वयोऽस्येति नीपा-
न्वयः नीपवंशजः, यं सुपेणम् आश्रित्य गुणैः “शान्तमौनादिभिः
शान्तं प्रसन्नं सिद्धाश्रमम् उत्प्याश्रमम् एतत् प्राप्य, सत्वैः गज-
सिंहादिभिः प्राणिभिः इव, नैसर्गिकः स्वाभाविकः अपि
परस्परेण विरोधः उत्सृजे त्यक्तः ॥ ४६ ॥

यस्येति । हिमांशोः कान्तिः चन्द्रकिरणः इव नय-
नयोः अभिरामा यस्य सुपेणस्य कान्तिः शोभा आत्मगेहे
स्वभवने सन्निविष्टा संक्रान्ता । अत्रिपद्यं विसोदुमशक्यं तेजः
प्रतापमु हर्म्यायेषु धनिकमन्दिरप्रान्तेषु । “हर्म्यादिं धनिनां

(1) The Nipas were a branch of the Panchalas who occupied the districts lying between the Chumbul and north of the Ganges.

(२) शान्तं प्रसन्नं सिद्धाश्रमं उत्प्याश्रमं इति यावत् ।

हर्म्यायसंरुद्धतृणाङ्कुरेषु
तेजोऽविपद्ध्यं रिपुमन्दिरेषु (१) ॥ ४७ ॥
यस्यावरोधस्तनचन्दनानां
प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।
कलिन्दकन्या(२) मधुरां गतापि
गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति (३) ॥ ४८ ॥

पासः" इत्यमरः । संरुद्धाः ळणाङ्कुराः तेषां तेषु शून्येषु
इत्यर्थः - रिपुमन्दिरेषु, शत्रुनगरेषु । "मन्दिरं नगरे गृहे"
इति विश्वः । सन्निविष्टम् । स्वजनाच्चादको द्विषस्तपय इति
भावः ॥ ४७ ॥

यस्येति । यस्य सुपेयस्य वारिविहारकाले जलजीवा-
समये अवरोधानाम् अन्तःपुराङ्गनानां स्तनेषु चन्दनानामलय-
जानां प्रक्षालनात् हेतोः, कलिन्दः नाम ग्रैसः तत्कन्या यमुना ।
"कालिन्दौ सूर्यतनया यमुना श्रमनस्त्रया" इत्यमरः । मधुरा
नाम अस्य राज्ञः नगरी तां गता अपि गङ्गाया विप्रकटापि
इत्यर्थः । मधुरायां गङ्गाभावं (गङ्गायाः अभावम्) सूचयत्यभिप्रेक्ष्यः ।
कालिन्दौतीरे मधुरा स्वर्णासुरवधकाले शत्रुघ्नेन निर्मास्यत
इति वक्ष्यति तत्कथमधुना मधुरासम्भव इति चिन्त्यम् । मधुरा

(१) "अति कूलं वैराग्यहेतुः" इति दिनकरः ।

(२) "एतापि तरुणातर्यं कलकटा जलजीवा यन्मधुरातद्विषां वलविता मते-
विंशता । कलिन्दकिरिणन्दिनौतदधुरादुमासन्निधी यदोदमतिपुमिनी भवतु कापि
कादमिनी" इति रघुवद्भाष्येऽपि कलिन्दग्रन्थीऽद्विविधेऽपि वर्णने इति ।

(३) "एतेन यमः पुराभिजयार्पणमनिच्छादितुः" इति दिनकरः ।

वस्तेन (१) तार्क्ष्यात्(२) किल कालियेन
मणिं विसृष्टं यमुनौकसाः यः ।

वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः

सकौस्तुभं क्रेपयतीव कृष्णम् ॥ ४६ ॥

सम्भाव्य भर्त्तारममुं युवानं

मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये (३) ।

मधुरापुरीति शब्दभेदः यदा सान्येति । गङ्गायाः भागीरथ्याः
जर्म्भिभिः संसक्तजला इव भाति धवलधन्वनसंसर्गात् प्रयागा-
दन्यत्राप्यत्र गङ्गासङ्गतेव भाति इत्यर्थः । “सितासिते हि गङ्गा-
यमुने” इति वक्ष्यामः ॥ ४८ ॥

अस्तेनेति । तार्क्ष्यात् गरुडात् वस्तेन यमुना श्रीकः
स्थानं यस्य तेन कालियेन नाम नागेन विसृष्टं किल अभयदान-
निष्कृत्यत्वेन दत्तं किलेति ऐतिह्ये वक्षःस्थलव्यापिरुचं मणिं
दधानः यः सुपेणः सकौस्तुभं कृष्णं विष्णुं क्रेपयति इव व्रीड-
यति इव । अर्त्तिः क्रीत्यादिना पुगागमः । कौस्तुभमणेरप्यु-
क्तृष्टोऽस्य मणिः इति भावः ॥ ४६ ॥

सम्भाव्येति । युवानम् असुं सुपेणं भर्त्तारं सम्भाव्य मत्वा

(1) Both Dinakara and Vallabha read “वालेन” ।

(१) तार्क्ष्यं कश्यपस्य अपत्यं प्रमान् तार्क्ष्यी वरुहः ।

(२) “कोमलसिन्धुनाधिककृत्स्नमयमौघे । सप्तमन्द आभिरं मृगयः सन्
मिदममाह । यया “दूम्बायमाहुरज्जलम्भिप्रपुटवीसरं, जातिवृद्धं प्रपुल्लं च भोज-
भूराजने विधिः” । इति वक्ष्यः ।

हृन्दावने चैवरथादनूने
निर्विश्रतां सुन्दरि यौवनश्रीः ॥ ५० ॥
अध्यास्य चाम्भःपृथतोक्षितानि
शैलेयगन्धीनि(१) शिलातलानि ।
कलापिनां प्राहपि पश्य नृत्यं
कान्तासु गोवर्द्धनकन्दरासु ॥ ५१ ॥

पतित्वेनाङ्गीकृत्य इत्यर्थः । अदुप्रवालोत्तरा उपरिप्रसारित-
कीमलपत्रया पुष्पशय्या यस्मिन् तत् तस्मिन् चैवरथात्
कुबेरोद्यानात् अनूने हृन्दावने हृन्दावननामके उद्याने हे सुन्दरि
यौवनश्रीः यौवनफलं निर्विश्रतां भुङ्क्षताम् ॥ ५० ॥

अध्यास्येति । किञ्च, प्राहपि वर्षासु कान्तासु गोवर्द्धनस्य
अद्वेः कन्दरासु दरीषु । “दरी तु कन्दरो वा स्त्री” इत्यमरः ।
अभ्रसः पृथतैः विन्दुभिः उक्षितानि सिक्तानि शिलायां भवं
शैलेयम् । “शिलातलं च शैलेयम्” इति यादवः । यद्वा,
शिलापुष्पाख्यः ओषधिविधेयः । “कालानुसार्यहृद्दामपुष्पयौ-
तयिवानि तु शैलेयम्” इत्यमरः । ‘शिलायाम्दः’ इत्यत्र शिलाया
इति योगविभागादिवाच्यं ह्यप्रत्ययः । तद्वन्ववन्ति शैलेयगन्धीनि
शिलातलानि अध्यास्य अधिष्ठाय कलापिनां वर्हिषां नृत्यं
पश्य ॥ ५१ ॥

(1) Vallabha reads शैलेयगन्धीनि and explains the same by
“शिलोपश्लेषस्थानि, शिलाकुटुम्बस्थानि” ।

नृपं तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः

सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।

महीधरं मार्गवशादुपेतं

स्रोतोवहा सागरगामिनीव (१) ॥ ५२ ॥

अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या

हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।

आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं

बालामबालेन्दुमुखीं वभाषे ॥ ५३ ॥

नृपमिति । “स्यादावर्त्तोऽश्वसां भ्रमः” इत्यमरः । आवर्त्त-
मनोज्ञा नाभिः यस्याः सा, इदञ्च नदीसाम्यार्थमुक्तम् । अन्य-
वधूः अन्यपत्नी भवित्री भाविनी सा कुमारी तं नृपं, सागर-
गामिनी सागरं गन्त्री स्रोतोवहा नदी मार्गवशात् उपेतं प्राप्तं
महीधरं पर्वतम् इव, व्यत्यगात् अतीत्य गता ॥ ५२ ॥

अथेति । अथ भुजिष्या किङ्करी सुनन्दा । “भुजिष्या
किङ्करी मता” इति हज्जायुधः । अङ्गदाश्लिष्टभुजं कैयूरनदवाहुं
सादितशत्रुपक्षं विनाशितशत्रुवर्गं हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम्
आसेदुषीम् आसवान् अबालेन्दुमुखीं पूर्णेन्दुमुखीं बालाम्
इन्दुमतीं वभाषे ॥ ५३ ॥

असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः(१)

पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च ।

यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन

यात्रासु यातीव पुरो महेन्द्रः ॥ ५४ ॥

जग्राधातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां

विभर्त्ति यश्चापभृतां पुरोगः ।

रिपुश्रियां(२) साक्ष्णनवाप्यसैके

वन्दीकृतानामिव पठती हे ॥ ५५ ॥

असाविति । महेन्द्राद्रेः समानसारः तुल्यसत्त्वः असौ हेमा-
ङ्गदः महेन्द्रस्य नाम कुलपर्वतस्य महोदधेश्च पतिः स्वामी ।
महेन्द्रमहोदधौ एवास्य गिरिललदुर्गे इति भावः । यस्य
यात्रासु चरतां मदस्त्राविषां सैन्यगजानां छलेन महेन्द्रः महे-
न्द्राद्रेः पुरः अग्रे याति इव, अद्रिकल्पा अस्य गजाः
इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

जग्राधातेति । सुभुजः चापभृतां पुरोगः धनुर्धरायैसरः यः
वन्दीकृतानां प्रशङ्गीतानाम् । “प्रशङ्गीतयद्वा वन्द्यान्” इत्यमरः ।
रिपुश्रियां साक्ष्णनः वाप्यसैकः ययोः ते कञ्जलमिथ्यानुसिक्ते
इत्यर्थः । पठती इव हे जग्राधातानां मौर्वीकिणानां रेखे

(1) “महेन्द्र इन्द्र, अद्रिः इन्द्र, दधीः समानवत्” इति वदन्तः ।

(2) Dinakara reads ‘रिपुश्रिया’ and Vallabha ‘रिपुश्रियः’ । The singular number is preferable.

यमात्मनः(१) सद्मनि सन्निकृष्टः (२)

मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।

प्रासादवातायनदृशवीचिः

प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६ ॥

अनेन सार्धं विहराम्बु राशेः

तीरेषु तालीवनमर्गरेषु ।

द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैः

अप्राकृतस्त्रिदलवा मरुद्भिः ॥ ५७ ॥

राज्ञी भुजाभ्यां विभर्ति । द्विवचनात् सव्यसाचित्वं गम्यते
रिपुत्रियां भुजाभ्यामेवाहरणात् तद्वतरिखयोस्तत्पक्षित्वेनोत्प्रेक्षा
तयोः श्लामत्वात् साञ्जनाश्रुवेकोक्तिः ॥ ५५ ॥

यमिति । आत्मनः सद्मनि सुप्तं यं हेमाद्रदं सन्निकृष्टः
समीपस्थः अत एव प्रासादवातायनैः दृशवीचिः मन्द्रेण गम्भी-
रेण । “मन्द्रसु गम्भीरे” इत्यमरः । ध्वनिना त्याजितं वियर्जितं
यामस्य तूर्यप्रहरावसानसूचकं वाद्यं येन सः तथोक्तः । “द्वी-
यामप्रहरौ समी” इत्यमरः । अर्णवः एव प्रबोधयति । अर्णवस्यैव
तूर्यकार्यकारित्वात् तद्देयर्थम् इत्यर्थः । समुद्रस्यापि सेव्यः
किमन्येषाम् इति भावः ॥ ५६ ॥

अनेनेति । अनेन राज्ञा सार्धं तालीवनैः मर्गरेषु मर्गरेति

(१) “यमात्मन इति द्रुमुदीतिहरं चित्तम्” इति दिनकरः ।

(२) Vallabha reads “सन्निकृष्टम्” and translates into ‘ब्रतीपभोगम्’ ।

प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया(१)

विदर्भराजावरजा तयैवम् ।

तस्मादपावर्त्तत दूरकृष्टा

नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ॥ ५८ ॥

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं

दौषारिकी देवसरूपमेत्य ।

धनस्तु । “अथ मन्मथः खनितं वस्त्रपर्णानाम्” इत्यमरवचनात्
गुणपरस्यापि मन्मथस्य गुणिपरत्वं प्रयोगादवसेयम् ।
अथुरागेः समुद्रस्य तीरेषु द्वीपान्तरेभ्यः आनीतानि लवङ्ग-
पुष्पाणि देवकुसुमानि यैः तैः । “लवङ्गं देवकुसुमम्” इत्यमरः ।
मरुद्भिः वातैः अपाकृताः प्रशमिताः स्नेहस्य लवाः विन्दवः
यस्याः सा तद्यामृता सती विहर क्रीड ॥ ५७ ॥

प्रलोभितेति । आकृत्या रूपेण लोभनीया आकर्षणीया
न तु वर्णनमात्रेण इत्यर्थः । विदर्भराजावरजा भोजानुजा
इन्दुमती तथा सुनन्दया एवं प्रलोभिता प्रचोदिता अपि, नीत्या
पुरुषकारेण दूरकृष्टा दूरम् आनीता लक्ष्मीः प्रतिकूलं दैवं
यस्य तस्मात् पुंसः इव, तस्मात् हेमाद्रदात् अपावर्त्तत प्रति-
निवृत्ता ॥ ५८ ॥

अथेति । अथ द्वारे नियुक्ता दौषारिकी सुनन्दा ।
तत्र नियुक्ता इति ठक्प्रत्ययः । द्वारादीनाञ्छेत्यौ भागमः ।

(१) “राष्ट्रेण हरेण हर्षं हर्षीक्यते तादृशं हर्षं तस्मिन् नये नास्तीदिति भावः”
इति दिनकरः ।

इतश्चकीराक्षि विलोकयेति

पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोजगाम् ॥ ५६ ॥

पाण्डुरोऽयमंसार्षितलम्बहारः

ऋषाङ्गरागो हरिचन्दनेन ।

आभाति बालातपरक्तसानुः

सनिर्भरोद्गार इवाद्रिराजः ॥ ६० ॥

आकारेण देवसरूपं देवतुल्यम् उरगास्थस्य पुरस्य पाण्डुरदेशे
कान्यकुल-तौरवर्ति-नागपुरस्य नाथम् एव प्राप्य, हे चकी-
राक्षि इतो विलोकय इति पूर्वानुशिष्टां पूर्वम् उक्तां भोजस्य
राज्ञः गोदापत्यं स्त्रियं भोजगाम् इन्दुमतीम् । कौद्यादिभ्य-
श्चेत्यत्र भोजात् क्षत्रियादित्युपसंख्यानानात् यच्च प्रत्ययः, यच्च क्षा-
विति चाप् । निजगाद इतो विलोकयेति पूर्वमुक्ता मया द्रष्टव्यं
निजगाद इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

पाण्डुर इति । अस्योः अर्षिताः लम्बन्ते इति लम्बाः
हाराः यस्य स हरिचन्दनेन गोशीर्षाख्येन चन्दनेन । “तैल-
पर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम्” इत्यमरः । ऋषाङ्गरागः
सिद्धानुलेपनः अयं पाण्डूनां जनपदानां राजा पाण्डुरः पाण्डो-
र्जनपदशब्दात् क्षत्रियात् अण्यक्तव्य इति ऋण्प्रत्ययः तस्य
राजन्यप्रत्ययवदिति वचनात् । बालातपेन रक्ताः अरुणाः सानवः
यस्य स सनिर्भरोद्गारः प्रवाह-स्यन्दन-सहितः । “वारिप्रवाहो
निर्भरो भूतः” इत्यमरः । अद्रिराजः इव आभाति ॥ ६० ॥

विन्ध्यस्य संस्तभयिता(१) महाद्वेः

निःशेषपीतोज्झितसिन्धुराजः (२) ।

प्रीत्याश्रमेधावभृथाद्र्मूर्त्तेः

सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ॥ ६१ ॥

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं

येनेन्द्रलोकावजयाय हस्तः ।

विन्ध्यस्येति । विन्ध्यस्य नाम्नः महाद्वेः तपनमार्गनिरी-
धाय वर्षमानस्य इति शेषः संस्तभयिता निवारयिता निःशेषं
पीतः, उज्झितः पुनः त्यक्तः सिन्धुराजः समुद्रः येन स अगस्त्यः
अश्रमेधस्य अवभृथे दीक्षान्ते कर्मणि । “दीक्षान्तोऽवभृथी
यज्ञः” इत्यमरः । आद्र्मूर्त्तेः स्नातस्य इत्यर्थः यस्य पाण्ड्यस्य
प्रीत्या स्नेहेन न तु दाक्षिण्येन सुस्नातं पृच्छतीति सौस्नातिकः
भवति । पृच्छती सुस्नातादिभ्य इत्युपसंख्यानान् ठक् ॥ ६१ ॥

अस्त्रमिति । पुरा पूर्वं जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्द-
ग्रही हस्तः उहतः लङ्काधिपतिः रावणः दुरापं दुर्लभम् अस्त्रं
ब्रह्मशिरोनामकं हरात् प्राप्तवता येन पाण्ड्येन सन्धाय इन्द्र-

(१) पुरा हिमं विरीः अर्धमानं तपनमार्गनिरीधिनं विन्ध्यादिं देवादुरीषादुपमस्य
प्रकृतं तं शिष्यमूर्त्तं “यदा रैतदेव तिष्ठ दावदहं निवर्त्तिष्ये” इत्यादि मन्त्रिणैरुक्तः
दक्षिणापदप्रस्थितः न पुनरायातः । अतो हि ‘अवभृथयाच’ इति लोकागामाभावाच्चम् ।

(२) इमास्तुष्टुचरैः शान्तेयादिभिरुपवद्वरैः निभृतमुधिला गन्धं ब्राह्मणेभ्योऽभि-
दुष्टादिपटुता देवा अदस्तं हरणं दयुः । स हस्त मन्त्रिणः मन्त्रैश्च मन्त्रीदधि निःशेषं
पीता तान् देवानघातयदिति दुराणवाचा ।

पुरा जनस्थानविमदशङ्कौ(१)

सन्ध्याय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२ ॥

अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते

महाकुलीनेन महीव गुर्वी ।

रत्नानुविहार्यवमेखलायाः

दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ॥ ६३ ॥

ताम्बूलवल्लीपरिणवपूगा-

खेलालतालिङ्गितचन्दनामु ।

लीकावल्याय इन्द्रलोकं जेतुं प्रतस्थे । इन्द्रविजयिनी रावण-
स्यापि विजेता इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अनेनेति । महाकुलीनेन महाकुले जातेन । “महाकुला-
दञ्जलौ” इति खञ्प्रत्ययः । अनेन पाण्डुरेण पाणौ त्वदीये
विधिवत् यथाशास्त्रं गृहीते सति गुर्वी गुरुः । वीतीगुणवच-
नादिति ङीप् । मही इव रत्नैः अनुविहः व्याप्तः अर्णवः एव
मेखला यस्याः तस्याः । इदं विशेषणं मङ्गाभिन्दुमत्याश्च
योज्यम् । दक्षिणस्याः दिशः सपत्नी भव । अनेन सपत्न्यान्त-
राभावो ध्वन्यते ॥ ६३ ॥

ताम्बूलेति । ताम्बूलवल्लीभिः नागवल्लीभिः परिणवाः परि-

(1) Janasthana lay along a portion of the Karamandal Coast comprising probably the northern districts of the Karnatic and forming formerly a part of the Dandakaranya.

तमालपवास्तरणासु रन्तुं
 प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु (१) ॥ ६४ ॥
 इन्दीवरश्यामतनुर्नपोऽसौ
 त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः (२) ।
 अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां
 योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु (३) ॥ ६५ ॥

रथाः पूगाः क्रसुकाः यासु । “ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नरग-
 वल्लपि” इति, “घोण्डा तु पूगः क्रसुकः” इति च अमरः ।
 एलास्तताभिः आलिङ्गिताः चन्दनाः मलयजाः यासु तासु ।
 “गन्धसारी मलयजो भद्रग्रीवन्दनोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । तमा-
 लस्य तामिच्छस्य पत्राणि एव आस्तरणानि यासु तासु । “काल-
 स्तम्बस्तमालः स्यात् तामिच्छोऽपि” इत्यमरः । मलयस्थलीषु
 शश्वत् मुहुः सदा वा रन्तुं प्रसीद अनुकूला भव ॥ ६४ ॥

इन्दीवरिति । असौ नृपः इन्दीवरश्यामतनुः, त्वं रोचना
 गौरोचना इव गौरी शरीरयष्टिः यस्याः सा, ततः तडित्तोय-
 दयोः विद्युन्मघयोः इव वां युतयोः योगः समागमः अन्योन्य-
 शोभायाः परिवृद्धये अशु ॥ ६५ ॥

(१) मलयस्थलीषु मलयजान् रूपयन्तासु इत्यर्थः ।

(२) “यष्टिग्रन्थः श्रेष्ठतः” इति दिनकरः । यष्टिग्रन्थो हि शरीरादिग्रन्थान् परं
 प्रयुक्तः शीघ्रतो मोघयन् श्रेष्ठतं गमयतोऽनुसन्धेशम् ।

(३) “हनविद्युतोः पवित्रशोभान् वैराग्योक्तिः” इति दिनकरः ।

स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयः

लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।

दिवाकरादर्शनवद्वकोशे

नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ

यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।

नरेन्द्रमार्गाह इव प्रपेदे

विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥

तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां

वृणोत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।

स्वसुरिति । विदर्भाधिपतेः भोजस्य स्वसुः इन्दुमत्याः चेतसि तदीयः सुनन्दासम्बन्धी उपदेशः वाक्यं दिवाकरस्य अदर्शनेन वद्वकोशे सुकुलिते अरविन्दे नक्षत्रनाथांशुः चन्द्रकिरणः इव अन्तरम् अवकाशं न लेभे ॥ ६६ ॥

सञ्चारिणीति । पतिंवरा सा इन्दुमती रात्रौ सञ्चारिणी दीपशिखा इव यं यं भूपालं व्यतीयाय अतीत्य गता स स भूमिपालः स सर्वः इत्यर्थः । नित्यवीक्षयोरिति वीक्षायां दिव्यचनम् । नरेन्द्रमार्गे राजपथे अष्टास्थः गृहभेदः इव । “स्यादहः सौमभस्त्रियाम्” इत्यमरः । विवर्णभावं विष्णुत्वम् पदसु तमोहतत्वं प्रपेदे ॥ ६७ ॥

तस्यामिति । तस्याम् इन्दुमत्याम् उपस्थितायाम् आस-

वामेतरः संशयमस्य बाहुः (१)

केयूरबन्धोच्छसितैर्नुनोद(२) ॥ ६८ ॥

तं प्राप्य सर्व्वावयवानवद्यं
व्यावर्त्ततान्योपगमात् कुमारी ।

न हि प्रफुल्लं सहकारमेव

वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥ ६९ ॥

नार्यां सत्यां रघोः स्तुतुः अजः मां वृणोत न वा इति समाकुलः
संशयितः अभूत् । अथ अस्य अजस्य वामेतरः वामात् इतरः
दक्षिणः बाहुः केयूरं बध्यते अथ इति केयूरबन्धः अत्रादख्यानं
तस्य उच्छसितैः स्फुरणैः संशयं नुनोद ॥ ६८ ॥

तमिति । कुमारी सर्वेषु अवयवेषु अनवद्यम् अदीपं तम्
अजं प्राप्य अन्योपगमात् राजान्तरीपगमात् व्यावर्त्तत निवृत्ता ।
तथाहि, षट्पदाली वृक्षावलिः प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितं
पुष्पितम् इत्यर्थः । प्रपूर्वात् फुल्लतेः पचाद्यच्, फलतेऽनु प्रफुल्लतं
इति षष्ठितथ्यम्, अनुपसर्गादिति नियेधादित्युभयथापि न
कदाचिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् । सहकारं चूतविशेषम् एव ।

(१) “पुंल्लिङ्गि दक्षिणमुच्छसितैः प्रियाविहगैः” इत्यदिति । अथ स्तुतुः स्तुतिः-
इति शब्दस्य विपर्ययस्योद्दिष्टि दिग्दर्शः । Compare “शान्तिमिदमात्मनः
स्तुतिं न बाहुः दुःखः पक्षमिदमात्मनः । अदश मरितम्यानां शरणं भवति सर्वत्र”
इति शाङ्करी ।

(२) “केयूरस्य अजस्य रघोः दक्षिणस्य मुखमुच्छसितैः दानि उच्छसितानि
उच्छसितानि ते,” इति दिग्दर्शः ।

तरिमन् समावेशितचित्तवृत्तिम्

इन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।

प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा

सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥ ७० ॥

ब्रह्माकुवंशः ककुदं नृपाणां

ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणेऽभूत् (१) ।

“आस्रयूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः” इत्यमरः । वृक्षान्तरं न काष्ठञ्चति । न हि सर्वोत्कृष्टवसुलामेऽपि वस्वन्तरस्याभिलाषः स्यात् इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् अजे समावेशिता संक्रामिता चित्तवृत्तिः यया तान् इन्दोः प्रभा इव प्रभा यस्याः ताम् । आद्यादकत्वादिन्दुसाम्यम् । इन्दुमतीम् अवेक्ष्य अनुक्रमज्ञा वाक्यपीड्यापथ्याभिज्ञा सुनन्दा इदं वचनमाणां सविस्तरं सप्रपञ्चम् । प्रथमे वाक्यशब्दे इति घञो निषेधात् “ऋदोरप्” इति अप्प्रत्ययः । “विस्तारो विग्रही व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः” इत्यमरः । वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ७० ॥

इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकीः मनुपुत्रस्य वंशे भवः नृपाणां ककुदं येषः । “ककुक्ष ककुदं येषे वृषांसे राजसक्ष्मणि” इति विश्वः ।

(1) Kakutstha was the son of यशद and grand-son of Ikshvaku. His original name was वरचद. He was able to destroy the Asuras, because the supreme God Vishnu, propitiated by the prayers of the gods, consented to infuse a portion of his divine spirit into his person. See V. P. Book I. V. chp ii.

काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः

शाघ्यं दधत्युत्तरकोशलेन्द्राः ॥ ७१ ॥

महेन्द्रमास्थाय महोच्चरूपं

यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।

चकार वाणैरसुराङ्गनानां

गण्डस्थलीः प्रोपितपत्रलेखाः ॥ ७२ ॥

आहितलक्षणः प्रख्यातगुणः । “गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहित-
लक्षणी” इत्यमरः । ककुद्दि वृषांसे तिष्ठतीति ककुत्स्थः इति
प्रसिद्धः कथित् राजा अभूत्, यतः ककुत्स्थात् आरभ्य उन्नतेच्छाः
महाययाः । “महेच्छसु महाययः” इत्यमरः । उत्तरकोशलेन्द्राः
राजानः दिलीपादयः शाघ्यं प्रशस्तं ककुत्स्थस्य अपत्यं पुमान्
काकुत्स्थः इति शब्दं संघां दधति विभ्रति । तन्नामसंस्मर्योऽपि
वंगस्य कौर्त्तिकरः इति भावः । पुरा किञ्च पुरञ्जयो नाम
साक्षाद्भगवतो भिणोरयावतारः कथिदैक्षाको राजा देवैः सह
समवबन्धेन देवाद्युरयुहे महोच्चरूपधारिणी महेन्द्रस्य ककुद्दि
स्थित्वा पिनाकिलीलया निखिलमसुरकुलं निहत्य ककुत्स्थसंघां
सेभि इति पीराणिकी कथानुसन्ध्याया, वक्ष्यते चायमेवार्थः उत्तर-
श्लोके ॥ ७१ ॥

महेन्द्रमिति । यः ककुत्स्थः संयति युहे महान् उच्चा
महोच्चः । अचतुरेति निपातः । तस्य रूपम् इव रूपं यस्य तं
महेन्द्रम् आस्थाय आरुह्य अत एव प्राप्ता पिनाकिनः (पिनाकः,

ऐरावतास्फालनविशुध्यः यः

सङ्घट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।

उपेयुषः स्वामपि मूर्त्तिमग्न्याम्

अर्द्धासनं गोवभिदोऽधितष्ठौ (१) ॥ ७३ ॥

पापैः शिवस्य, ईश्वरस्य लीला येन स तथोक्तः सन् वायैः असुरा-
ङ्गमानां गण्डस्थलीः प्रोपितपद्मलेखाः निवृत्तपद्मरचनाः चकार
तद्गुणैर्नसुरानवधीतु इत्यर्थः । न हि विधवाः प्रसाध्यन्ते इति
भावः ॥ ७२ ॥

ऐरावतेति । यः ककुत्स्थः, ऐरावतस्य स्वर्गजस्य आस्फाल-
नेन ताडनेन विन्नयं शिथिलम् अङ्गदम् ऐन्द्रम् अङ्गदेन स्वकीयेन
सङ्घट्टयन् सङ्घर्षयन् स्वाम् अग्नां अर्द्धां मूर्त्तिम् उपेयुषः अपि
प्राप्तस्य अपि गोवभिदः इन्द्रस्य अर्द्धम् आसनस्य अर्द्धासनम् ।
अर्द्धं नपुंसकमिति समासः । अधितष्ठौ अधिष्ठितवान् । स्वादि-
वभ्यासेन चाभ्यासस्येति अभ्यासेन व्यवहृतेऽपि पत्वम् । न केवलं
महोच्चरूपधारिण एव तस्य ककुदमारुह्यत् किन्तु निजरूप-
धारिणोऽपि इन्द्रस्यार्द्धासनमित्यपिशब्दार्थः । अथवा, अर्द्धा-
सनमपीत्यपेरन्वयः ॥ ७३ ॥

(१) ना प्रचीं नायने इति गीताः भूधराः, तान् भिनोति गोवभिन् । पुरा किञ्च
महेन्द्रः सपत्नान् पर्वतान् देवात् देशान् रघुनृपस्य प्रजापयकारिणः नयेय यातयति अ-
रति पुराचरणः । Sankara observes, गोव is a cow-pen and means
metaphorically a cloud, where the cows of heaven (rain-waters)
are concealed. In the Vedio hymns he is described as having
broken asunder with his thunder-bolt, the mountains (clouds)
and liberated the heavenly cows (rain-waters).

जातः कुले तस्य किलोत्कीर्तिः

कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।

अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे

शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ ७४ ॥

यस्मिन् महीं शासति वाणिनीनां

निद्रां विहारार्धपथे(१) गतानाम् ।

वातोऽपि नास्त्रंसयदंशुकानि

को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥ ७५ ॥

जात इति । उत्कीर्तिः महायशाः कुलप्रदीपः दिलीपः
नृपतिः तस्य ककुत्स्थस्य कुले जातः किल, यः दिलीपः शक्राभ्य-
सूयाविनिवृत्तये न त्वमक्त्या इति भावः एकेन जनाः शतं क्रतवः
यस्य स एकोनशतक्रतुः तस्य भावे तत्त्वे अतिष्ठत् इन्द्रप्रीतये
शततमं क्रतुमयशेषितवान् इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् दिलीपे महीं शासति सति विहर-
त्यवेति विहारः क्रीडास्थानं तस्य अर्धपथे निद्रां गतानां
वाणिनीनां मत्ताङ्गनानाम् । “वाणिनी नर्त्तकी मत्ता विदग्ध-
यनितासु च” इति विश्वः, “वाणिनी नर्त्तकीमत्ते” इत्यमरश्च ।
अंशुकानि वस्त्राणि वातः अपि न अस्त्रंसयत् न अकम्पयत्
आहरणाय अपहर्तुं कः हस्तं लम्बयेत् । तस्य आज्ञासिद्धत्वा-

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति
 महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।
 चतुर्दिगावर्जितसम्भृतां यः
 नृत्पावशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ ७६ ॥
 आरुढमद्रीनुदधीन् वितीर्णं
 भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम् ।
 जह्वं गतं यस्य न चानुबन्धि(१)
 यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७ ॥

दकुतोभयसिञ्चाराः प्रजाः इत्यर्थः । अर्धचासौ पन्थायेति विग्रहः,
 समप्रविभागे प्रमाणाभावात् नेकदेमिसमासः ॥ ७५ ॥

पुत्र इति । विश्वजितः नाम महाक्रतोः प्रयोक्ता अनुष्ठाता
 तस्य दिलीपस्य पुत्रः रघुः पदं पैत्र्यम् एव प्रशास्ति पालयति,
 यः रघुः चतसृभ्यः दिग्भ्यः आयर्जितसम्भृतां विभूतिं सम्पदं
 नृत्पावम् एव शेषः यस्याः ताम् अकरोत् विश्वजिदु-यागस्य
 सर्वस्वदक्षिणकत्वात् इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

आरुढमिति । किञ्च, अद्रीन् आरुढम् उदधीन् विती-
 र्णम् अजगादं सकलभूगोलव्यापकम् इत्यर्थः भुजङ्गमानां वसतिं
 प्रातालं प्रविष्टम् जह्वं स्वर्गादिकं गतं व्याप्तम् इत्थं सर्वदिग्-
 व्यापि इत्यर्थः अनुवन्नाति इति अनुबन्धि च अपिच्छेदकाल-
 वयव्यापकश्च इत्यर्थः अत एव एवंभूतं यस्य यशः इत्युक्त्या देयतः

(१) अनुबन्धि च “अद्यापि प्रसरन्तीति” इति वदन्तः ।

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातः
 त्रिविष्टयस्यैव पतिं जयन्तः ।
 गुर्वीं धुरं यो भुवनस्य पित्रा
 धुर्य्येण दम्यः सदृशं विमर्त्ति ॥ ७८ ॥
 कुलेन कान्त्या वयसा नवेन
 गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।

फालतः वा केनचित् भानेन परिच्छिन्तुं परिमाणं न असं न
 मश्वन् ॥ ७७ ॥

असाविति । असौ अजास्यः कुमारः त्रिविष्टयस्य स्वर्गस्य
 पतिम् इन्द्रं जयन्तः इव । “जयन्तः पाकयासनिः” इत्यमरः ।
 तं रघुम् अनुजातः तस्माज्जातः इत्यर्थः । तज्जातोऽपि तदनु-
 जातो भवति जन्मजनकयोरानन्तर्यात् । “गत्वर्याकन्धेकश्रिय-
 योद्धस्यासवसननरुहवीर्य्येतिभ्यश्च” इति क्तः । सोपष्टत्वात् सक-
 र्भकत्वम् । आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः, “श्रियादयः सोपष्टटाः
 सकर्मकाः भवन्ति” इति । दम्यः शिष्यसौदावस्यः यः अजः
 गुर्वीं भुवनस्य धुरं धुर्य्येण धुरन्वरेण चिरनिरुद्धेन पित्रा सदृशं
 तुल्यं यथा तथा विमर्त्ति । यथा कश्चिदक्षतरोऽपि धुर्य्येण
 महीधरेण सनं वहतीत्युपनासद्वारो धन्यते । “दम्यवन्तस्यै
 सनी” इत्यमरः ॥ ७८ ॥

कुर्तेनेति । कुलेन कान्त्या आवस्थेन नवेन वयसा दौष-
 नेन विनयः प्रधानं येषां तैः तैः गुणैः श्रुतशीलादिभिश्च आर्क्यं

त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व
 रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ७९ ॥
 ततः सुनन्दावचनावसाने
 लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।
 दृष्ट्वा प्रसादामलया कुमारं
 प्रत्यग्रहीत् संवरणस्रजेव ॥ ८० ॥
 सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं
 शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।
 रौमाञ्चलक्षेत्रेण स गात्रयष्टिम्
 भित्वा निराक्रामदरालकेशराः ॥ ८१ ॥

तुल्यं स्वानुरूपम् असुम् अजं त्वं वृणीष्व, किं बहुना रत्नं काञ्च-
 नेन समागच्छतु सङ्गच्छताम् । प्रार्थनायां लोड् । रत्नकाञ्च-
 नयोरिवात्यन्तानुरूपत्वादुपयोः समागमः प्रार्थ्यते इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

तत इति । ततः सुनन्दावचनस्य अवसाने अन्ते नरेन्द्र-
 कन्या इन्दुमती लज्जां तनूकृत्य सहोच प्रसादेन मनःप्रसादेन
 अमलया प्रसन्नया दृष्ट्वा संवरणस्य स्रजा स्वयं वरंणार्थं स्रजा
 इव कुमारम् अजं प्रत्यग्रहीत् स्वीचकार । सम्यक् सानुराग-
 मपश्यत् इत्यर्थः ॥ ८० ॥

मिति । सा कुमारी यूनि तस्मिन् अजे अभिलाषबन्धम्
 अनुरागग्रन्थिं शालीनतया अदृष्टतया । “स्याददृष्टं शालीनः”

तथागतायां परिहासपूर्वं
 सख्यां सखीं वेवमृदावभापे ।
 आर्व्यं ब्रजामोऽन्यत इत्यथैनां
 वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥
 सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य
 धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः ।
 आसन्नयामास यथाप्रदेशं
 कण्ठे गुणं भूर्त्तमिवानुरागम् ॥ ८३ ॥

इत्यमरः । आसीनकौपीने अष्टष्टाकार्ययोरिति निपातः ।
 वक्तुं न गम्याक, तथापि अरान्दकेन्द्राः (कुटिलकुञ्चितकेन्द्राः)
 सः अभिलाषवन्तः रोमाञ्चलक्ष्म्ये पुलकध्याजेन । “ध्यानोऽपदेशो
 लक्ष्यश्च” इत्यमरः । गात्रवष्टिं भित्वा निराकामत् सात्विकावि-
 र्भावलिङ्गेन प्रकाशितः इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तथेति । सख्यान् इन्दुनखां तथागतायां तथामृतायां
 दृष्टानुरागायां सत्याम् इत्यर्थः सखीं सहचरी । सख्यगिखीति
 भाषायामिति निपातनात् ङीप् । वेवमृत् सुनन्दा हे आर्व्यं
 पूज्ये अन्यतः अन्यं प्रति ब्रजामः इति परिहासपूर्वम् आ-
 वभापे । अथ वधूः इन्दुमती एनां मुनन्दाम् असूयया रोषेण
 कुटिलं ददर्श अन्यगमनस्यासङ्गत्वात् इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

मेति । करभः करप्रदेशविशेषः । “मणिवन्धादाकनिष्ठं
 करस्य करमो वहिः” इत्यमरः । करभः उपमा ययोः तौ कर-

तथा स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या

विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।

अमंस्त कण्ठार्पितबाहुपाशां

विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिमनुरूपं जङ्गुकन्यावतीर्णम् ।

यस्याः सा करभोपमोरुः । “ऊरुतरपदादीपम्ये” इत्यूङ्प्रत्ययः ।
सा कुमारी चूर्णेन मङ्गलचूर्णेन गौरं लोहितं गुणं स्रजं मूर्त्तं
मूर्त्तिमन्तम् अनुरागम् इव धात्र्याः उपमातुः सुनन्दायाः
कराभ्यां रघुनन्दनस्य अजस्र कण्ठं यथाप्रदेशं यथास्थानम्
आसक्तयामास आसक्तं कारयामास न तु स्वयमाससक्त अनौ-
चित्यात् ॥ ८३ ॥

तथेति । वरेण्यः वरणीयः उत्कृष्टः । युज एण्यः । स
अजः मङ्गलपुष्पमय्या मधूकादिकुसुममय्या विशालवक्षःस्थले
लम्बया लम्बमानया तथा प्रकृतया स्रजा विदर्भराजावरजाम्
इन्दुमतीं कण्ठार्पितौ बाहू एव पाशौ यया ताम् अमंस्त ।
मन्यतेर्लुङ् । बाहुपाशकल्पसुखमन्वभूत् इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

शशिनमिति । तत्र स्वयंवरे समगुणयोः तुल्यगुणयोः इन्दु-
मतीरघुनन्दनयोः योगेन प्रीतिः येषां ते समगुणयोगप्रीतयः
पौराः पुरे भयाः जनाः इयम् अजस्रता इन्दुमती मेघैः मुक्तां
शशिनं शरच्चन्द्रम् उपगता कौमुदी, अनुरूपं सदृशं जलनिधिम्

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवदुः ॥ ८५ ॥

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्

क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।

उषसि सर इव प्रफुल्लपद्मं

कुसुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ

स्वयंवरवर्णनो नाम षष्ठः सर्गः ।

अवतीर्णो प्रविष्टा जङ्गुकन्या भागीरथी तत्सदृशी इत्यर्थः इत्येवं
नृपाणां श्रवणयोः कटु पुरुषम् एकम् अविसंवादि वाक्यम् एक-
वाक्यं विवदुः । कालिनीवृक्षम् ॥ ८५ ॥

प्रमुदितति । एकतः एकत्र प्रमुदितः हृष्टः वरस्य जामातुः
पक्षः वर्गः यस्य तत् तथोक्तम्, अन्यतः अन्यत्र वितानं शून्यं
भग्नपद्मादप्रवृत्तम् इत्यर्थः तत् क्षितिपतिमण्डलम् उषसि
प्रभाते प्रफुल्लपद्मं कुसुदवनेन प्रतिपन्ननिद्रं प्राप्तनिमीलनं सरः
इव सरस्तुल्यम् आसीत् । पुष्पिताग्रा वृक्षमेतत् ॥ ८६ ॥

इति नीमहामहोपाध्यायकीलाचलमहिनायद्वि-विरचितायां

रघुवंशकाव्यायां सप्तमोऽध्यायः षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

अथोपयन्ता सहशेन (१) युक्ता
स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम् (२) ।
स्वसारमादाय विदर्भनाथः
पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ १ ॥
सेनानिवेशान् पृथिवीक्षितोऽपि
जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।

भजेमहि निपीयैकं सुदुरन्तं पयोधरम् ।

मार्गस्तं वास्तमालोक्य श्वसन्तावादिदम्पती ॥

अथेति । अथ विदर्भनाथः भोजः सहशेन उपयन्ता वरेण
युक्ताम् अत एव साक्षात् प्रत्यक्षम् । “साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः”
इत्यमरः । स्कन्देन युक्ता देवसेनाम् इव देवसेना नाम दिवपुत्री
स्कन्दपत्नी ताम् इव स्थितां स्वसारं भगिनीम् इन्दुमतीम्
आदाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखः बभूव । उपजातिवृत्तं सर्गेऽ-
भिन् ॥ १ ॥

मेनेति । भोजस्य रात्रः गोत्रापत्यं स्त्री भोज्या ताम् इन्दु-

(1) See stanza 79 canto VI.

(२) “पूर्वं हि वज्रपा निर्वृतिं दीरघेनादेवसेने कल्पके अभूता । ततः पूर्वस्याः
पतिमे पुनारीऽभिहितं हन्ताममः” इति वज्रपः ।

भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वात्
रूपेषु वेषेषु च साभ्यसूयाः ॥ २ ॥
सान्निध्ययोगात् किल तव शच्याः(१)
स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ।
काकुत्स्थमुद्दिश्या समत्सरोऽपि
शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ ३ ॥

मतीं प्रति व्यर्थमनोरथत्वात् रूपेषु आकृतिषु वेषेषु नेपथ्येषु च
साभ्यसूयाः वृथेति निन्दन्तः किञ्च विभाते प्रातःकाले ये यहाः
चन्द्रादयः ते इव मन्दभासः क्षीणकान्तयः पृथिवीक्षितः नृपाः
अपि सेनानिवेशान् शिविराणि जग्मुः ॥ २ ॥

ननु क्रुद्धाद्येषु ध्यन्तां तच्चाह, साविध्येति । तत्र स्वयंवर-
क्षेपे शच्याः इन्द्राद्याः सन्निधिः एव साविध्यं तस्य योगात्
सद्भावात् हेतोः स्वयंवरस्य क्षोभकृतां विघ्नकारिणाम् अभावः
किल । किलेति स्वयंवरविघातकाः शच्या विनाशयन्ते इत्यागम-
सूचनार्थम् । तेन हेतुना काकुत्स्थम् अजम् उद्दिश्य समत्सरः
अपि क्षितिपाललोकः शशाम न अनुम्यत् ॥ ३ ॥

(१) “पावससिततण्डुलपुञ्जे शचीमावाह्य षोडशीपचारैः पूजयेत् तां च कथं वं
प्रायेयेत् “देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रमियमामिनि । विवाहं माभ्यसारीम्यं पुत्रसार्धं च
देहि मे” । इति आराधनमन्त्रः प्रयोगरवाहरे । The queen of Indra शची
is looked upon as the best and most fortunate of wives as is
said in the following—“इन्द्राचीमासु नारीषु सुप्रीमइमद्वचं न ह्यस्या अपरं च
न जरसा मरुते पतिः” and also “इन्द्राचीवाविधवा अदितिरिव सुपुत्रा” इति ।

तावत्(१) प्रकीर्णाभिनवोपचारम्-

इन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्गम् ।

वरः स वध्वा सह राजमार्गं

प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥ ४ ॥

ततस्तदालोकनतत्पराणां

सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।

बभूवुरित्यं पुरसुन्दरीणां

त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥

तावदिति । “यावत् तावच्च साकल्ये” इत्यमरः । तावत्-
प्रकीर्णाः साकल्येन प्रसारिताः अभिनवाः नूतनाः उपचाराः
मुष्मप्रकारादयः यस्य तं तथोक्तम् इन्द्रायुधानि इव द्योतितानि
प्रकाशितानि तोरणानि अङ्गाः चिह्नानि यस्य तं ध्वजानां
छाया ध्वजच्छायम् । “छायावाङ्मुख्ये” इति नपुंसकत्वम् । तेन
निवारितः उष्णः आतपः यत्र तं राजमार्गं स वरः वीर्य-
वध्वा सह प्राप विवेश ॥ ४ ॥

तत इति । ततः तदनन्तरं चामीकरजालवत्सु सौवर्णगवार्च-
युक्तेषु सौधेषु तस्य अजस्य आलोकने तत्पराणाम् आसक्तानां
पुरसुन्दरीणाम् इत्यं यद्यप्युपकाराणि त्यक्तानि अन्य-

(१) “यावत् राजा गताः तावदेव स वरः” इत्यादि वक्तव्यम् । “इन्द्रायुध-
चिह्नमिभिर्भिभासमानं तोरणमिव अङ्गचिह्नं यथा” इति दिनकरः ।

आलोकमार्गं (१) सहसा व्रजन्त्या

कयाचिदुद्देष्टनवान्तमालयः ।

वहुं न सम्भावित एव तावत्

करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादम्

आक्षिप्य काचित् द्वरागमेव ।

कार्याणि केशबन्धनादीनि येषु तानि विचेष्टितानि ध्यापाराः
बभूवुः ॥ ५ ॥

तान्येवाह पञ्चभिः शोकैः, आलोकैति । सहसा आलोक-
मार्गं गवाक्षपथं व्रजन्त्या कयाचित् उद्देष्टनवान्तमालयः उद्देष्टनः
दृढगतिवशात् उन्मुक्तबन्धनः अत एव वान्तमालयः बन्धविज्ञेयेण
उद्घोर्णमालः करेण रुद्धः गृहीतः अपि च केशपाशः केश-
कलापः । “पाशः पञ्च हस्तश्च कलापार्याः कक्षात्परे” इत्यमरः ।
तावत् आलोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तं बहुः बन्धनार्थं न सम्भावितः
न चिन्तितः एव ॥ ६ ॥

प्रसाधिकैति । काचित् प्रसाधिकया अलङ्घ्यया आलम्बितं
रक्षणार्थं धृतं द्वरागमम् एव आर्द्रालक्तकम् एव, अग्रयासौ
पादश्च इति अग्रपादः इति कर्मधारयसमासः । “हस्ताग्राग्र-

(१) आलोक्यते अस्मात् इति आलोकः । अपादाने घञ् । यतोऽवधीकृतं भवति
तत्र स्थले । “केशपाशः केशकलापः बहुः तावत् सम्भावित एव न चिन्तितः परं नापि
करेण रुद्धः । यत् करेणापि न रोषस्तत्र बन्धो न संभवतीति भावः” इति दिनकरः ।

उत्सृष्टलीलागतिरागवाचात्
अलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥ ७ ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन
सम्भाव्य तद्वक्षितवामनेन ।
तथैव वातायनसन्निकर्षं
ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या
प्रस्थानभिन्नां न ववन्व नीवीम् ।

हस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्” इति वामनः । तम्
आक्षिप्य आलस्य उत्सृष्टलीलागतिः त्यक्तमन्दगमना सती आ-
गवाचात् गवाक्षपर्यन्तं पदवीं प्रत्यानम् अलक्तकाङ्क्षां लाक्षा-
रागक्षिप्त्वा ततान विस्तारयामास ॥ ७ ॥

विलोचनमिति । अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनम् अञ्जनेन
सम्भाव्य अलङ्कृत्य संभ्रमात् इति भावः । तद्वक्षितं तेन अञ्ज-
नेन वर्जितं वामनेन यस्याः सा सती तथैव शलाकाम् अञ्जन-
मूलिकां वहन्ती सती वातायनसन्निकर्षं गयाक्षसमीपं ययौ ।
दक्षिणग्रहणं सम्भ्रमात् व्युत्क्रमकरणद्योतनार्थम्, “सव्यमधि हि
पूर्वं” मनुष्या अण्वते” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

जालेति । अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिः गयाक्षमध्य-
प्रेरितदृष्टिः सती प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां दृष्टितां नीवीं वसन-
प्रत्यम् । “नीवी परिपथे अन्यो स्त्रीणां जघनयाससः” इति

नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेश

हस्तेन तस्याववलम्ब्य वासः ॥ ८ ॥

अर्धश्रिता सत्वरमुत्थितायाः

पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।

कस्याश्चिदासीद्गशना तदानीम्

अङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ १० ॥

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैः

व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् (१) ।

विष्टः । न वचन्य किन्तु नाभिप्रविष्टा आभरणानां कङ्कणा-
दीनां प्रभा यस्य तेन । प्रभैव नामेराभरणमभूत् इति भावः ।
हस्तेन वासः अवलम्ब्य गृहीत्वा तस्यै ॥ ८ ॥

अर्धेति । सत्वरम् उत्थितायाः कस्याश्चित् अर्धश्रिता
मणिभिः अर्धगुम्फिता दुर्निमिते संभ्रमात् दुरुत्क्षिप्ते । “दुमिब्
मक्षेपये” इति धातोः कश्चिन्नि क्तः । पदेपदे प्रतिपदम् । यौष्मायां
दिर्भावः । गलन्ती गलद्गवा सती रशना मेखला तदानीम्
अङ्गुष्ठमूले अर्पितं सूत्रम् एव शेषः यस्याः सा आसीत् ॥ १० ॥

तासामिति । तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणाम्,
आसवगन्धः गर्भे शेषां तैः विलोलानि नेत्राणि एव भ्रमराः
शेषां तैः मुखैः व्याप्तान्तराः श्वावकाशाः गवाक्षाः सहस्रपद्मा-

विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः

सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ११ ॥

ता राघवं दृष्टिभिरापिवन्त्यः

नार्य्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां

सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा (१) ॥ १२ ॥

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः

स्वयंवरं साधुममस्त भोजया ।

भरणाः इव कमलालङ्कृताः इव । “सहस्रपत्रं कमलम्” इत्य-
मरः । आसन् ॥ ११ ॥

ता इति । ताः नार्य्यः रघोरपत्यं राघवम् अजम् । तस्या-
पत्यमित्यणप्रत्ययः । दृष्टिभिः आपिवन्त्यः अतिवृष्णया पश्यन्त्यः
विषयान्तराणि अन्यान् विषयान् न जग्मुः न विविदुः इत्यर्थः ।
तथाहि, आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिः चक्षुर्यतिरिक्तश्रोत्रा-
दीन्द्रियव्यापारः सर्वात्मना स्वरूपकारस्रोत्रेण चक्षुः प्रविष्टा इव ।
श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेः चक्षुरेव प्रविश्य
कीलुकात् स्वयमप्येनम् उपलभन्ते किमु, अन्यथा स्वविषयाधि-
गमः किं न स्यात् इति भावः ॥ १२ ॥

- शृणुन् कथा इति वक्ष्यति ताः कथयति, स्थाने इत्यादिभि-
स्त्रिभिः । भोज्या इन्दुमतो परोक्षैः प्रदृष्टैः भूपतिभिः वृता ममै-

पद्मेव नारायणमन्ययासौ
 लभेत कान्तं कथमात्मतुलाम् ॥ १३ ॥
 परस्परं स्पृहणीयशोभं
 न चेदिदं हन्वमयोजयिष्यात् ।
 अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः
 पत्युः प्रजानां वितयोऽभविष्यात् ॥ १४ ॥

वेद्यमिति प्रार्थिता अपि स्वयंवरम् एव साधुं हितम् अमंस्त
 मेने न तु परीक्षमेव कश्चित् प्रार्थकं वदति, स्थाने युक्तमेतत् ।
 “युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः । कुतः अन्यथा स्वयंवराभावे
 असीद्दुमती पद्ममस्या अस्तीति पद्मा लक्ष्मीः । “अर्थ आदि-
 ष्योऽच्” इत्यध्प्रत्ययः । नारायणम् इव आत्मतुल्यं स्त्रानुरूपं
 कान्तं पतिं कथं लभेत न लभेत एव सदसद्विवेकासौकर्यात्
 इति भावः ॥ १३ ॥

परस्परं स्पृहणीयशोभं सर्व्वाभास्यसौन्दर्यम् इदं
 हन्मिदुनम् । हन्मिदुनम् इत्येत्यादिना निपातः । परस्परं
 न अपोजयिष्यात् चेत् न योजयेत् यदि, तर्हि प्रजानां पत्युः
 विधातुः अस्मिन् द्वये हन्मिदुनम् रूपविधानयत्नः सौन्दर्यनिर्माण-
 प्रयासः वितथः अभविष्यात् एतादृशानुरूपस्त्रीषु सान्तराभावात् ।
 इति भावः । सिद्धनिमित्ते तृद्ध् क्रियातिपत्ताविति तृद्ध् ।
 “कुतयित् कारणवैगुण्यात् क्रियाया अनभिनिष्पत्तिः क्रियाति-
 पत्तिः” इति वृत्तिकारः ॥ १४ ॥

रतिस्मरौ(१) नूनमिमावभूतां
 राज्ञां सहस्रेषु तथाहि बाला ।
 गतेयमात्मप्रतिरूपमेव
 मनो हि जन्मान्तरसङ्गतिज्ञम् ॥ १५ ॥
 इत्युद्धताः पौरवधूमुखेभ्यः
 शृणून् कथाः श्रोत्रमुखाः कुमारः ।

रतीति । रतिस्मरौ यौ नित्यसहचरौ इत्यभिप्रायः नूनं
 तौ एव इयञ्च अयञ्च इमौ दम्पती अभूताम् एतद्व्युत्पत्तौ ।
 कुतः तथाहि इयं बाला राज्ञां सहस्रेषु राजसहस्रमर्थं
 सत्यपि व्यत्यासकारणे इति भावः । आत्मप्रतिरूपं स्वतु-
 खम् एव । “तुल्यसङ्गाद्यनीकाश्रयप्रतिरूपकाः” इति
 दण्डी । गता प्राप्ता । तदपि कथं जातमत आह, हि यस्मात्
 मनः जन्मान्तरसङ्गतिज्ञं भवति । तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञाभा-
 वेऽपि वासनाविशेषवशादनुभूतार्थेषु मनःप्रवृत्तिरस्तीति ॥ १५ ॥

इतीति । इति “स्थाने हता” इत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधूमुखेभ्यः
 उद्धताः उत्पन्नाः श्रोत्रयोः मुखः मधुराः । सुखशब्दो विशेष्य-
 निम्नः । “पापपुण्यसुखादि च” इत्यमरः । कथाः गिरः शृण्वन्
 कुमारः अजः मद्रससंविधाभिः मद्रसरचनाभिः उद्भासितं

(1) Dinakara reads जातिस्मरौ and explains the same by “अरतीति
 ! अरः । पचापच् । जातेः अरी जातिस्मरौ । महीधरवन्” ।

उद्भासितं मङ्गलसंविधाभिः(१)

सम्बन्धिनः सद्म समाससाद ॥ १६ ॥

ततोऽवतीर्याशु करेणुकायाः

स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः(२) ।

वैदर्भनिर्दिष्टमथो विवेश

नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥ १७ ॥

महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ

सरत्नमर्थ्यं मधुपर्कमिश्रम् ।

शोभितं सम्बन्धिनः कन्यादायिनः सश गृहं समाससाद
प्राप ॥ १६ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं करेणुकायाः हस्तिन्याः सकाशात्
प्राप्त शीघ्रम् अवतीर्य कामरूपेश्वरे दत्तः हस्तः येन स अजः
अथो अनन्तरं वैदर्भेण निर्दिष्टं प्रदर्शितम् अन्तयतुष्कं चत्वरं
नारीणां मनांसि इव विवेश ॥ १७ ॥

महार्हेति । महार्हसिंहासने संस्थितः असौ अजः भोजन

(1) The following stanza, quoted from the Bhāṭṭavata Purāṇa, enumerates a number of articles used on such auspicious occasions. "संस्मरणपञ्चमार्गचत्वरं प्रकीर्णमाग्राहुरागतपुत्राः । चाप्युप-
कुम्भं दक्षिणोपनीषत्तैः मधुदीपावलिभिः सपङ्क्तैः । सङ्गरभाङ्गपुष्पैः सञ्चिदभिः
सखदुतसारयुक्तं सपङ्क्तैः । तं (मधुरं) संप्रविष्टो ननुदेवमन्दनो" ।

(2) Kamrupa is in Assam. It is looked upon as a famous strong-hold of Tāṇtrika mysticism.

भोजोपनीतश्च दुकूलयुग्मं

जग्राह सार्धं वनिताकटाक्षैः ॥ १८ ॥

दुकूलवासाः स वधूसमीपं

निन्ये विनीतैरवरोधदक्षैः ।

वैलासकाशं स्फुटफेनराजिः

नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः (१) ॥ १९ ॥

तवार्चितो भोजपतिः पुरोधाः

हुत्वाग्निमाजग्रादिभिरग्निकल्पः (२) ।

तमेव चाधाय विवाहसाक्षी (३)

वधूवरौ सङ्गमयाञ्चकार ॥ २० ॥

उपनीतं रत्नैः सहितं सरत्नं मधुपर्कमियम् अर्घ्यं पूजासाधन-
द्रव्यं दुकूलयोः क्षीमयोः युग्मश्च वनिताकटाक्षैः अन्यस्त्रीणाम्
अपाङ्गदर्शनैः सार्धं जग्राह गृहीतवान् ॥ १८ ॥

दुकूलेति । दुकूलवासाः सः अजः विनीतैः नवैः अवरोध-
दक्षैः अन्तःपुराधिकृतैः वधूसमीपं निन्ये । तत्र दृष्टान्तः, स्फुट-
फेनराजिः उदन्वान् समुद्रः नवैः नूतनैः चन्द्रपादैः चन्द्रकिरणैः
वैलायाः सफाशं समीपम् इव । पूर्णदृष्टान्तोऽयम् ॥ १९ ॥

तमेति । तत्र सद्यनि अर्चितः पूजितः अग्निकल्पः अग्नि-

(1) The 17th, 18th, and 19th stanzas are omitted in the Bombay edition.

(१) आजग्रादिभिः “आजग्राधीपवसाक्षीः” इति दिनकरः ।

(३) See कुशाब्जिज्ञा ।

हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः ।

स राजसूनुः सुतरां चकाशे ।

अनन्तराशोकलताप्रवालं

प्राप्येव चूतः प्रतिपल्लवेन ॥ २१ ॥

आसीद् वरः कण्ठकितप्रकोष्ठः

स्तिन्नाहुलिः संवहते कुमारी ।

तुल्यः भोजपतेः भोजदेमाधीश्वरस्य पुरोधाः पुरोहितः । पुरो-
धान् पुरोहितः” इत्यमरः । आज्यादिभिः द्रव्यैः अग्निं हुत्वा
तम् एव चाग्निं विवाहसार्थं आधाय साक्षिणं कृत्वा इत्यर्थः
वधूवरौ सहमयाञ्चकार योजयामास ॥ २० ॥

हस्तेनेति । स राजसूनुः हस्तेन स्वकीयेन वध्वाः हस्तं परि-
गृह्य, अनन्तरायाः सन्निहितायाः अशोकलतायाः प्रवालं पप्रवं
प्रतिपल्लवेन स्वकीयेन प्राप्य चूतः आम्नः इव, सुतरां चकाशे ॥ २१ ॥

आसीदिति । वरः कण्ठकितः पुलकितः प्रकोष्ठः यस्य स
आसीत् । “सूच्ये सुद्रव्ये च रोमहर्षे च कण्ठकः” इत्यमरः ।
कुमारी स्तिन्नाहुलिः संवहते बभूव । अत्रोत्प्रेक्ष्यते, तस्मिन् इवे
मिद्युने तत्त्वणम् आकृष्टिः सात्विकोदयरूपा हृत्तिः मनोभवेन
कामेन समं विभक्ता इव पृथक् कृता इव । अपरात्रस्य पाठान्-
तरे (१) व्याख्यानान्तरम् । पाणिसमागमेन पाख्योः संस्रयैर्न
कर्त्ता तयोः वधूवरयोः मनोभवस्य हृत्तिः स्थितिः समं विभक्ता

(१) पाठान्तरं यदा—“इतिहारीः पाणिसमागमेन समं विभक्तं मनोभवेन” इति ।

तस्मिन् द्वये तत्त्वणमात्मवृत्तिः

समं विभक्तौव मनोभवेन ॥ २२ ॥

तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि

क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि ।

क्रीयन्त्वणामानशिर मनोज्ञाम्

अन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ २३ ॥

इय समीकतेव इत्यर्थः । आक्सिहस्याप्यनुरागसाम्यस्य संप्रति-
तत्कार्यदर्शनात् पाणिसर्गकृतत्वमुच्यते । अथ वाख्यायनः,
“कन्या तु प्रथमसमागमे स्त्रियाङ्गुलिः स्त्रियसुखी च पुरुषस्तु
रोमाञ्चितो भवति एभिरनयोर्भावं परीचेत” इति । स्त्रीपुरु-
षयोः स्वेदरोमाञ्चाभिधानं सात्विकमात्मीयलक्षणं न तु प्रतिनि-
यमो विवक्षितः एभिरिति बहुवचनसामर्थ्यात् । एवं सति
कुमारसम्भवे “रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्त्रियाङ्गुलिः पुङ्गव-
केतुरासीत्” इति व्युत्क्रमवचनं न दोषायेति ॥ २२ ॥

तयोरिति । अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्त्ति-
तानि क्रिययोः निरोधणलक्षणयोः समापत्त्या यदृच्छासङ्गत्या
निषर्जितानि प्रत्यालुप्तानि अन्योन्यस्मिन् लोलानि सदृशानि ।
“लोमलसलसदृशयोः” इत्यमरः । तयोः दम्पत्योः विलोच-
नानि दृश्यः मनोज्ञां रम्यां क्रिया निमित्तेन यन्त्रणां सङ्कोचम्
पानगिरि प्रापुः ॥ २३ ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोः
उदर्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे ।
मेरोरुपान्तेष्विव वर्त्तमानम्
अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ २४ ॥
नितम्बगुर्वी^१ गुरुणा प्रयुक्ता
वधूर्विधाटुप्रतिमेन तेन ।
चकार सा मत्तचकोरनेवा(१)
लज्जावती लाजविसर्गमग्नेरै ॥ २५ ॥

प्रदक्षिणेति । तत् मिथुनम् उदर्चिषः उदरतज्ज्वालस्य कृशानोः
पङ्केः प्रदक्षिणप्रक्रमणात् प्रदक्षिणीकरणात्, मेरोः उपान्तेषु
समीपेषु वर्त्तमानम् आवर्त्तमानं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन् इत्यर्थः
अन्योन्यसंसक्तं परस्परसङ्गतं, मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम्, अहश्च
त्रियामा च अहस्त्रियामं राविन्दिवम् इव । समाहारे इन्द्रे-
कयज्ञावः । चकाशे दिदीपे ॥ २४ ॥

नितम्बेति । नितम्बेन गुर्वी अलघ्वी । “दुर्द्धाललघुगो-
गुर्वी” इति याग्वतः । विधाटुप्रतिमेन ब्रह्मतुल्येन तेन गुरुणा
याजकेन प्रयुक्ता जुहुधीति नियुक्ता मत्तचकोरस्य इव नेत्रे यस्या
सा लज्जावती सा यधूः अग्नी लाजविसर्गं चकार ॥ २५ ॥

(१) इतद्वतमुग्रविरिण भूमिनाहितबीहिमवशात् तस्यावपुषीः क्षामोन्मत्तचकोर-
नेवाभिः क्षाममवमन्यन्तम् ।

हविःशमीपल्लवलाजगन्धी

पुण्यः कृशानोरुदिधाय धूमः ।

कपोलसंसर्पिणिवः स तस्याः

मुहूर्त्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

तदञ्जनकुन्दसमाकुलाक्षं

प्रमृण्वीजाङ्कुरकर्णपूरम्(१) ।

वधूसुखं पाटलगण्डलेखम्

आचारधूमग्रहणाद् वभूव ॥ २७ ॥

हविरिति । हविषः आध्यादेः शमीपल्लवानां लाजानां च गन्धः अस्यास्तीति हविःशमीपल्लवलाजगन्धी । “शमीपल्लवमिथ्यान् लाजान् अञ्जलिना वपति” इति कात्यायनः । पुण्यः धूमः कृशानोः पायकात् उदिधाय उद्भूतः । कपोलयोः संसर्पिणी प्रसरणशीला शिखा यस्य सः तथोक्तः सः धूमः तस्याः वध्वाः मुहूर्त्तं कर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

तदिति । तत् वधूसुखम् आचारेण प्राप्तात् धूमग्रहणात् अञ्जनस्य क्लेदः अञ्जनक्लेदः अञ्जनमित्यवाप्योदकम् इत्यर्थः तेन समाकुलाक्षं प्रमृण्वः बीजाङ्कुरः यथाङ्कुरः यस्य कर्णपूरः अपतंसः यस्य तत् पाटलगण्डलेखम् अरुणगण्डमयस्य वभूव ॥ २७ ॥

(१) “बीजान् निर्दला बहुला बीजाङ्कुराः । शाकहीनं कृता धूमनाशिमेगुतीति गच्छति” । अथ नु गच्छात्तान् धूमग्रहणमिच्छाद्” इति दिनकरः ।

तौ(१) स्नातकैर्वन्धुमता च राज्ञा

पुरन्धिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।

कन्याकुमारौ कनकासनस्थौ

आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम्(२) ॥ २८ ॥

ताविति । कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैः गृहस्थ-
विशेषैः । “स्नातकस्वाप्तुतत्रतौ” इत्यमरः । बन्धुमता बन्धुपुरः-
सरेण इत्यर्थः राज्ञा च पुरन्धिभिः पतिमुच्यतीभिः नारीभिर्य

(१) “द्विविधा हि स्नातकाः । विद्यास्नातको, व्रतस्नातको, विद्याव्रतस्नातक इति ।
उक्तं च । “पुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुजया, वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमीद-
वा” इति दिनकरः । “अहर्द्वैभूतं स्नातको भवतीति विशदयते” । भाष्यलायन । १।८।७
(२) “एष हि लीलाचारः” इति वज्रभः । यदुक्तं भाष्यलायनपरिमृष्टे—“तेजसेन
पात्रेण चौरमानीय व्रतमाचिष्य चर्चो नार्द्राक्षतवस्तुषान् । अथ तयास्त्रितयीर्बभूवुरद्वी-
र्बर्चनकथितत् कारयेयुः । वरः प्रचालितपात्रिर्वाः प्रचालितेऽक्षरौ चौरघृतं पापिना
विरपत्तौर्ष्यं विस्तृष्टुनास्रलीनावपति यथा पूर्व्येत तसौ विरुपरिष्ठादभिधारयति एव”
मराठलायनस्तुलापूर्चं कुर्यात् । दाता तयोरक्षरौः द्विरक्षरवदध्यात् । अथ वर-
कन्यासखी स्नाक्षरिं चारयेत् दाता कन्यां चारयेत् “द्विविधाः पानु बभूवुर्द्वयानु पुष्टं
वदन्तां शानिः पुष्टिपुष्टिपुष्टं तिमिकरचतुर्गर्गचतुर्गर्गदलु” इत्युक्ता कन्यासुतुविष्य
वदक्षत्यसतान् वरमूर्ध्नासीपयेत् वरीऽपि तन्मूर्ध्नि स्नाक्षर्यसतानारीपयेत् । एवं विः ।
इदानीं दाता वराम् मोक्षमिदानीयानमयनमद्यादिकमनुदानं दद्यात् । अथ पुरोधा-
कांसे पय चाचिष्य कौतुल्यार्द्रायां याचया सपचाग्रया सङ्घिरक्षपविमया सद्गुणोपदि-
मया चमिपिसेत् । अथ वभूवरी मजेउरपुषं चौरघृतेनाजस्य परस्परतिलकं कुरुतः
कष्टे सजयामुचतः कौतुकवृत्तं करे बधीयाताम् । अथ पुरोधासदीदतरीपानयोः
पञ्चपुण्ड्रानि निवाहव्रतवदिषं गथाधिपमनुकृन्व बधीयात् । अथ दाता सभष्यो
इति पुरोः प्रातिपत्यवाच्यं समादायोर्भिरार्द्राक्षतारीपदं कृष्टः” । १।१४।

इति स्वसुभोजकुलप्रदीपः

सम्पाद्य पाण्डिग्रहणं स राजा ।

महीपतीनां पृथग्दर्शनार्थं

समादिदेशाधिकृतानधिप्यैः ॥ २६ ॥

लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्तं

ऋदाः प्रसन्ना इव गूढनक्राः ।

वैदर्भमामन्त्रा ययुस्तदीयां

प्रत्यर्प्य पूजामुपदाच्छलेन ॥ ३० ॥

क्रमशः प्रयुक्तं स्वातकादीनां पूर्वपूर्ववैशिष्ट्यात् क्रमेण कृतम्
आर्द्राक्षतानाम् आरीषणम् अन्यभूताम् अनुभूतयन्ती ॥ २८ ॥

इतीति । अधिप्यैः अधिकसम्पदः भोजकुलप्रदीपः स
राजा इति स्वसुः इन्दुमत्याः पाण्डिग्रहणं विवाहं सम्पाद्य कार-
यित्वा महीपतीनां राज्ञां पृथक् एकैकशः दर्शनार्थं पूजार्थम्
अपि कृतान् अधिकारिणः समादिदेश आज्ञापयामास ॥ २९ ॥

लिङ्गैरिति । मुदः सन्तोषस्य लिङ्गैः चिह्नैः कपटहासा-
दिभिः संवृतविक्रियाः निगूहितमन्त्राः अत एव प्रसन्नाः वहि-
र्निर्मिताः गूढनक्राः अन्तर्निनयाद्याः ऋदा इव स्थिताः ते नृपाः
वैदर्भं भोजम् आमन्त्रा आहूय्य तदीयां वैदर्भ्यां पूजाम्
उपदाच्छलेन उपायनमिवेष प्रत्यर्प्य ययुः गतयन्तः ॥ ३० ॥

स राजलोकः कृतपूर्वसंवित्
 आरभसिद्धौ समयोपलभ्यम् (१) ।
 आदास्यमानः प्रमदामिषं तत्
 आवृत्य पन्थानमजस्य तस्यौ ॥ ३१ ॥
 भर्तापि तावत् क्रयकैशिकानाम्
 अनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।

स इति । आरभसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये पूर्व कृता कृत-
 पूर्वा । सुप्सुपेति समासः । कृतपूर्वा संवित् सहेतः मार्गाव-
 रोधरूपः उपायः येन सः तथोक्तः । “संवित् युद्धे प्रतिज्ञायां
 सहेताचारनामसु” इति केशवः । सः राजलोकः समयोपलभ्यम्
 अजप्रस्थानकाले सभ्यं तदा तस्यैकाकित्वात् इति भावः ।
 समयोपलभ्यमिति पाठे युहसाध्यम् इत्यर्थः । तत् प्रमदा एव
 आमिषं भोग्यवस्तु । “आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्य-
 वस्तुनि” इति केशवः । आदास्यमानः ग्रहीष्यमाणः सन् अजस्य
 पन्थानम् आवृत्य अवगृह्य तस्यौ ॥ ३१ ॥

भर्तेति । अनुष्ठितः सम्पादितः अनन्तरजायाः अनुज्ञायाः
 विवाहः येन सः तथोक्तः क्रयकैशिकानां देशानां भर्ता स्वामी
 भोजः अपि तावत् तदा सत्त्वानुरूपम् उत्साहानुरूपं यथा तथा
 आ समस्तात् । अनेनान्वितवस्तुदानम् इत्यर्थः । हरणां

(१) “हमदेन मपदेन उपहभ” हमदेवानिषं रभुपहायं वस्तु भोग्यवस्तु वा” इति
 दिग्गजः ।

सत्वानुरूपहरणीकृतश्रीः(१)

प्रास्थापयद्वाघवमन्वगाच्च ॥ ३२ ॥

तिस्रस्त्रिलोकीप्रथितेन सार्द्धम्

अजेन मार्गे वसतीरुषित्वा ।

तस्मात् अपावर्त्तत कुण्डिनेशः

पर्व्यात्यये(२) सोम इवोष्णरश्मिः ॥ ३३ ॥

प्रमन्यवः प्रागपि कोशलेन्द्रे

प्रत्येकमात्तस्त्रतया बभूवुः ।

कन्यायै देयं धनम् । “यौतुकादि तु यद्देयं स दायो हरणश्च तत्” इत्यमरः । अहरणं हरणीकृता श्रीः येन तथोक्तः सन् राघवम् अजं प्रास्थापयत् प्रस्थापितवान् स्वयम् अन्वगात् अनुजगाम च ॥ ३२ ॥

तिस्र इति । कुण्डिनं विदर्भनगरं तस्य ईशः भोजः चिबु-
लोकेषु प्रथितेन अजेन सार्द्धं मार्गे पथि तिस्रः वसतीः रात्रीः
रुषित्वा । “वसती रात्रियेष्मनोः” इत्यमरः । “कास्ताध्वनी-
रत्यस्तसंयोगे” इति द्वितीया । पर्व्यात्यये दर्शान्ते उष्णरश्मिः
सूर्यात् सोमः चन्द्रः इय, तस्मात् अजात् अपावर्त्तत सं विद्युज्ज
निहताः इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्रमन्यव इति । नृपाः राजानः प्राक् अपि प्रत्येकम् आत्त-

(1) Vallabha reads सत्त्वानुरूपहरणीकृतश्रीः and explains by “साम-
रणीकृता अहरणं हरणीकृता श्रीः” ।

(2) बभूवुः इति नृपाः राजानः प्राक् अपि प्रत्येकम् आत्त-

अतो नृपाश्चमिरे समेताः

स्त्रीरत्नलाभं न तदात्मवस्य ॥ ३४ ॥

तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्यां

करोध राजन्यगणः स हसः ।

बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं

वैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः (१) ॥ ३५ ॥

तस्याः स रत्नार्थमनल्पयोधम्

आदिश्या पितृयं सचिवं कुमारः ।

स्वतया दिम्बिजये गृहीतधनत्वेन कीशलेन्द्रे रघौ प्रमन्यवः
रुद्रवैराः बभूवुः, अतः हितोः समेताः सङ्गताः सन्तः तदाक-
जस्य रघुसूतोः स्त्रीरत्नलाभं न चमिरे न चेहिरे ॥ ३४ ॥

तमिति । हसः उदतः सः राजन्यगणः राजमहातः भोज-
कन्याम् उद्वहन्तं नयन्तं तम् अजं बलिना वैरोचनिना प्रदिष्टां
दत्तां श्रियम् आददानं स्त्रीकुर्वाणं विविक्रमस्य इमं वैविक्रमं
पादम् इन्द्रशत्रुः प्रह्लादः इव पथि करोध । तदा च ब्रह्माण्ड-
पुराणे, "वैरोचनविरोधेऽपि प्रह्लादः प्राप्तम् अरन् । विष्णोस्तु,
क्रममाणस्य पादाभ्योजं करोध ह ।" इति ॥ ३५ ॥

तस्या इति । सः कुमारः अत्रः तस्याः इन्दुमत्याः रत्न-
ार्थम् अनल्पयोधं बहुभटं पितुरागतं पित्राम् आतम् इन्द्रः

(1) As पाद is not known as पाद, Vallabha explains it as
नयतिः ।

प्रत्यग्रहीत् पार्थिववाहिनीं तां
भागीरथीं (१) शोण इवोत्तरङ्गः ॥ ३६ ॥

पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशः...

तुरङ्गसादौ तुरगाधिरूढम् ।

यन्ता गजस्याभ्यपतङ्गनस्थं

तुल्यप्रतिद्वन्दि बभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥

सचिवम् आदिष्य आश्राप्य तां पार्थिववाहिनीं राजसेनाम् ।

“ध्वजिनी वाहिनी सेना” इत्यमरः । भागीरथीम् उत्तरङ्गः

शोणः शोणाख्यः मदः इव, प्रत्यग्रहीत् अभियुक्तवान् ॥ ३६ ॥

पत्तिरिति । पत्तिः पादचारः योदा पदातिं पादचारम्

अभ्यपतत् । पादाभ्याम् अततीति पदातिः । पादस्य पदित्या-

दिना पदादेशः । “पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः” इत्य-

मरः । रथेशः रथिकः रथिनं रथारोहम् अभ्यपतत्, तुरङ्ग-

सादौ अश्वारोहः तुरगाधिरूढम् अश्वारोहम् अभ्यपतत् ।

“रथिनः स्यन्दनारोहाः अश्वारोहास्तु सादिनः” इत्यमरः ।

गजस्य यन्ता इस्तामारोहः गजस्य पुरुषम् अभ्यपतत्, इत्यम्

अनेन प्रकारेण तुल्यप्रतिद्वन्दि एकजातीयप्रतिभटं युद्धं बभूव ।

अन्योन्यं दन्दं कलहोऽस्त्रोपामिति प्रतिद्वन्दिनः योधाः । “दन्दं

कलहयुग्मयोः” इत्यमरः ॥ ३७ ॥

(2) Both Dinakara and Vallabha read श्रीतीरथ in place of Bhagirathi. The Jyotiratha is noticed both in the Vishnupurana and Mahabharata and rises probably in the Vindhya mountains.

नदत्सु तूय्ये^१ष्वविभाव्यवाचः
 नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।
 वाणाक्षरैरेव परस्परस्य
 नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ॥ ३८ ॥
 उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः
 सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ।
 विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैः
 नैवक्रमेणोपकरोध सूर्यम् ॥ ३९ ॥

नदत्स्त्विति । तूय्येषु नदत्सु सत्सु अविभाव्यवाचः अनव-
 धार्यगिरः चापभृतः धानुष्काः कुलमुपदिश्यते प्रख्याप्यते यैः ते
 कुलोपदेशाः तान् कुलनामानि न उदीरयन्ति अ न उच्चारया-
 मासुः शीतुमशक्यत्वाद्वाची नाप्नुयन् इत्यर्थः । किन्तु वाणा-
 क्षरैः वाणेषु लिखिताक्षरैः एव परस्परस्य अन्योन्यस्य जर्जितं
 प्रख्यातं नाम शशंसुः जप्सुः ॥ ३८ ॥

उत्थापित इति । संयति संग्रामे अश्वैः उत्थापितः, स्यन्दन-
 वंशानां रथसमूहानां चक्रैः रथाङ्गैः सान्द्रीकृतः घनीकृतः ।
 “वंशः पृटास्त्रि गेहोर्द्धकाष्ठे वेणी गण्ये कुले” इति केशवः ।
 कुञ्जरकर्णानां तालैः ताडनैः विस्तारितः प्रसारितः रेणुः नेत्र-
 क्रमेण भ्रंशकपरिपाट्या भ्रंशकमिव इत्यर्थः । “स्याल्लटांशुकयो-
 नैवन्” इति, “कमोऽह्घ्नी परिपाट्यां च” इति च केशवः ।
 सूर्यम् उपकरोध आश्लादयामास ॥ ३९ ॥

मत्स्यध्वजा वायुवशादिदीर्घैः
 मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।
 वभुः पिवन्तः परमार्थमत्स्याः
 पर्याविलानौव नवोदकानि ॥ ४० ॥
 रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे
 विलोलाघण्टाक्वणितेन नागः
 स्वभर्तुं नामग्रहणाद् वभूव
 सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१ ॥
 आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ
 रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।

मत्स्येति । वायुवशात् विदीर्घैः विवृतैः मुखैः प्रवृद्धानि
 ध्वजिनी-रजांसि सैन्यरेणून् पिवन्तः गृह्णन्तः मत्स्यध्वजाः मत्स्य-
 काराः ध्वजाः, पर्याविलानि परितः कलुषाणि नवोदकानि
 पिवन्तः परमार्थमत्स्याः इव वभुः भान्ति स्म ॥ ४० ॥

रथ इति । सान्द्रे प्रवृद्धे रजसि रथः रथाङ्गध्वनिना
 चक्रस्वनेन विजज्ञे श्रातः, नागः हस्ती विलोलानां घण्टानां
 क्वणितेन नादेन विजज्ञे । आत्मपरावबोधः स्वपरविवेकः
 गोधानाम् इति श्रेयः स्वभर्तृणां स्वस्वामिनां नामग्रहणात्
 नामोच्चारणात् वभूव रजोऽन्धतया सर्वे स्वं परस्व शब्दादेवानु-
 भाय प्रजङ्गुः इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

आवृण्वत इति । लोचनमार्गम् आवृण्वतः दृष्टिपथम् उप-

शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा
वालाकृषोभूद्रुधिरप्रवाहः ॥ ४२ ॥

स पृच्छन्नमूलः क्षतजेन रेणुः
तस्योपरिष्ठात् पवनावधूतः ।

अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य
पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥ ४३ ॥

प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्थाः
यन्तृनुपालभ्य निवर्त्तिताश्वान्(१) ।

यैः सादिता लक्षितपूर्वकीतुन्

तानेव सामपतया निजघ्नः ॥ ४४ ॥

इत्यतः आसी युद्धे विजृम्भितस्य व्यासस्य रजः एव अन्यकारं
तस्य, मल्लक्षतेभ्यः अश्वद्विपवीरेभ्यः लभ्य यस्य स तथोक्तः रुधिर-
प्रवाहः वालाकृषः बालार्कः अभूत् । “अरुणः भास्करोऽपि
स्त्रात्” इत्यमरः । बालविशेषणं रुधिरसावर्षार्चम् ॥ ४२ ॥

स इति । क्षतजेन रुधरेण द्विभूलः त्याजितभूतल-
सम्बन्धः इत्यर्थः तस्य क्षतलस्य उपरिष्ठात् पवनावधूतः पाता-
हतः स रेणुः अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य अग्निः पूर्वोत्थितः धूमः,
इव, आवभासे दिदीपे ॥ ४३ ॥

प्रहारेति । रथस्थाः रथिनः, प्रहारेण या मूर्च्छा तस्याः
अपगमे सति । मूर्च्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारथिभ्यः,

(१) “निवर्त्तिताश्वान्” इत्येव “निवर्त्तिताश्वाः” इति पाठोऽपि दृश्यते ।

अप्यर्धमार्गे परवाणसूनाः

धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः ।

संप्रापुरेवात्मजवानुवृत्त्या

पूर्वार्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५ ॥

आधीरणानां गजसन्निपाते

शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुरायैः ।

हृतान्यपि शोभनखाग्रकोटि-

व्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४६ ॥

इति कृत्वा निवर्त्तितांश्चान् यन्तून् सारथीन् उपालभ्य असाधु
कृतम् इत्यधिच्छिप्य पूर्वं यैः स्वयं सादिताः हताः, लक्षितपूर्व-
केतून् पूर्वदृष्टैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातान् इत्यर्थः, तान् एव सामर्थ्य-
तया सकीपत्वेन हेतुना निजघ्नुः प्रजङ्घुः ॥ ४४ ॥

अपीति । अर्धमासी मार्गस्य तस्मिन् अर्धमार्गे परेषां वाणैः
सूनाः क्षिप्वाः अपि हस्तवतां कृतहस्तानां धनुर्भृतां पृषत्काः
शराः आत्मजवानुवृत्त्या स्ववेगानुबन्धेन हेतुना फलिभिः लोहा-
ग्रवद्भिः । “अस्यवाणाश्रयोः फलम्” इति विश्वः । पूर्वार्धभागैः
शृणातीति शरः तस्मै हितं शरव्यं लक्ष्यम् । “उगपादिभ्यो
यत्” इति यग्रत्वयः । “लक्षं लक्षं शरव्यम्” इत्यमरः ।
संप्रापुः एव न तु मध्ये पतिताः इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

आधीरणानामिति । गजसन्निपाते गजयुद्धे निशितैः अत
एव क्षुरायैः क्षुरस्य अग्रमिव अग्रं येषां तैः चक्रैः आयुधविशेषैः

पूर्वं प्रहृत्तां न जघान भूयः .

प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।

तुरङ्गमस्कन्धनिपद्यदेहं .

प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ ४७ ॥

तनुत्यजां वर्मभृतां विकीर्णैः

वृष्टसु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।

उद्यन्तमग्निं शमयाम्बभूवुः

गजा विविग्नाः करसीकरेण ॥ ४८ ॥

वृत्तानि क्षिप्तानि . अपि श्येनानां पक्षिविगेषाणाम् । “पक्षी श्येनः” इत्यमरः । नखाग्रकोटिषु व्यासक्ताः केशाः येषां तानि आधोरणानां हस्तगारोहाणाम् । “आधोरणा हस्तिपका हस्तगारोहा निपादिनः” इत्यमरः । गिरांसि चिरैष पेतुः पतितानि । गिरःपातात् प्रागेवाब्रह्म पद्यादुत्पततां पक्षिणां नखेषु केशसङ्घचिरपातहेतुः इति भावः ॥ ४६ ॥

पूर्वमिति । पूर्वं प्रथमं प्रहृत्तां अश्वसादी तौरङ्गिकः प्रतिप्रहारे अक्षमम् अशक्तं तुरङ्गमस्कन्धे निपद्यदेहं मूर्च्छितम् इत्यर्थः रिपुं भूयः न जघान पुनः न प्रजहार किन्तु प्रत्याश्वसन्तं पुनः उज्जीवन्तम् आचकाह । “नायुधव्यसन्नं प्राप्तं नार्त्तं नातिपरिघतम्” इति निषेधात् इति भावः ॥ ४७ ॥

तनुत्यजामिति । तनुत्यजां तनुषु निष्प्रहाणाम् इत्यर्थः वर्मभृतां कदचिनां सक्त्वन्निभिः वृष्टसु दन्तेषु पतद्भिः अत एव,

शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाढ्या (१)

च्युतैः शिरस्त्रैश्चपकोत्तरेव (२) ।

रणचितिः शोणितमद्यकुला

रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ४६ ॥

विकीर्णैः पिधानात् उद्धृतैः । “कीर्णोऽस्ती कुड्मले खड्गपिधाने”
इत्यमरः । असिभिः खड्गैः उद्यन्तम् उत्थितम् अग्निं विविन्दाः
भौताः गजाः करसौकरेण शुण्डादण्डजलकपैश्च मयाभ्यभूतुः
शान्तं चक्रुः ॥ ४८ ॥

शिलीमुखेति । शिलीमुखैः वाणैः उत्कृत्तानि शिरांसि एव
फलानि तैः प्राप्या सम्मन्त्रा च्युतैः भ्रष्टैः शिरांसि प्रायन्ते इति
शिरस्तापि शीर्षण्यानि । “शीर्षणश्च शिरस्त्रे” इत्यमरः । तैः
चपकोत्तरा चपकः पानपात्रम् उत्तरं (१) यस्यां सा इव । चपको-
ऽस्ती पानपात्रम्” इत्यमरः । शोणितानि एव मद्यं तस्य कुल्याः
प्रवाहाः यस्यां सा । “कुल्यायां क्षत्रिमा सरित्” इत्यमरः ।
रणचितिः युद्धभूमिः, मृत्योः पानभूमिः इव, रराज ॥ ४६ ॥

(1) Literally *silimukha* means an arrow with a point of stone : perhaps in pre-historic times before the use of iron was known, an arrow thus made was in vogue. Though such weapons were subsequently superseded by arrows having iron points (which were called *ayomukha*) the original appellation { *silimukha* } was retained and came to mean arrows in general.

(१) उत्तरं पानं यथा :

उपान्तयोर्निष्कुषितं (१) विहङ्गैः
 आक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि(२) ।
 केयूरकोटिचततालुदेशा
 शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५० ॥
 कश्चित् द्विपत्खड्गदृतीत्तमाङ्गः
 सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य (३) ।

उपान्तयोरिति । उपान्तयोः प्रान्तयोः विहङ्गैः पक्षिभिः
 निष्कुषितं खण्डितम् । इषनिष्ठायामितौहगमः । भुजच्छेदं
 भुजखण्डं तेभ्यः विहङ्गैः आक्षिप्य आक्षिप्य पिशितप्रिया
 मांसप्रिया अपि शिवा क्रोष्ट्री । “शिवः क्रीलः शिवा क्रोष्ट्री”
 इति विश्वः । केयूरकोट्या अङ्गदामेण चतः तालुदेशः यस्याः
 सा सती अपाचकार अपसारयामास । किरतः करोतिर्वा
 सिट् ॥ ५० ॥

कश्चिदिति । द्विपतः खड्गेन दृतीत्तमाङ्गः क्षिप्रगिराः
 कश्चित् वीरः सद्यः विमानप्रभुतां विमानाधिपत्यं देवत्वम् इत्यर्थः
 उपेत्य प्राप्य यामाङ्गसंसक्ता सव्योत्सङ्गसद्भिनी सुरादना यस्य स

(१) “पार्श्वीः पक्षिभिर्निःसारोहसङ्ग” इति दिग्दर्शः ।

(२) “निमित्तप्रिया” इत्येव वाङ्मताद्यादिति परमिपातः ।

(३) “वाङ्मते निमोन्मोक्” त्रिपञ्चमी मङ्गोद्धृतः । कुप्यमानाः परं मङ्गला सन्ते
 वाङ्मतेरादृष्टाः” ॥ मट् ॥ ७१ ॥ ८२ ॥

वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्वं
 नृत्यत् कवन्धं समरे ददर्श(१) ॥ ५१ ॥
 अन्योन्यसूतोन्मथनाद्भूतां ।
 तावेव सूतौ रथिनौ च कौचित् ।
 व्यध्वौ गदाव्यायतसंप्रहारौ
 भग्नायुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ(२) ॥ ५२ ॥
 परस्पररेण क्षतयोः प्रहर्चीः
 उत्क्रान्तवायुः समकालमेव ।

तथोक्तः सन् समरे नृत्यत् स्वं निजं कवन्धं विशिरक्तं, कलेवरं
 ददर्श । “कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्” इत्यमरः ॥ ५१ ॥

अन्योन्येति । कौचित् वीरौ अन्योन्यस्य सूतयोः सारथ्योः
 उन्मथनात् निधनात् तौ एव सूतौ रथिनौ च योद्धारौ अभूतां,
 तौ एव व्यध्वौ नष्टाध्वौ सन्तौ गदाभ्यां व्यायतः दीर्घः संप्रहारः
 युद्धं ययोः तौ अभूतां, ततः भग्नायुधौ भग्नगदौ सन्तौ बाहु-
 विमर्दो निष्ठा नामः ययोः तौ अभूताम् । “निष्ठा निष्पत्तिना-
 गाम्ना” इत्यमरः ॥ ५२ ॥

परस्पररेपिति । परस्पररेण अन्योन्यं क्षतयोः क्षततन्वोः सम-

(१) “यस्मिन् युद्धे भटानां सहस्रं दृश्यते तत्रैको कवन्धो नृत्यतीति आगतः । एते-
 नापि तादृशं युद्धं जातमिति द्योत्यते । युद्धपक्षे वामभागे ध्वौषां स्थितिरिति वृद्धाचारः”
 इति दिनकरः ।

(२) “यस्माद्युद्धे युद्धेद्विद्वत्पुङ्गवम्” इति वज्रजः । बाहुयुद्धेन युगपत् द्वयोर्निधनस्य
 अस्त्यारितानाम्, बाहुविमर्दो निष्ठा आप्या ययोः तौ बाहुयुद्धनिरतौ इति व्याख्यानमेव
 वृद्धतरं प्रतिभाति ।

अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीत्
 एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः (१) ॥ ५३ ॥
 व्यूहावुभौ तावितरेतरस्मात्
 भङ्गं जयश्चापतुरव्यवस्थम् ।

कालम् एककालं यथा तथा उत्क्रान्तवायुः युगपदुन्नतप्राणयोः
 एका एव अप्सराः प्रार्थिता याम्यां तयोः एकाप्सरःप्रार्थितयोः
 प्रार्थितैकाप्सरसोः इत्यर्थः । बाहिताग्न्यादिवृत्ति परनिपातः ।
 अथवा, एकस्याम् अप्सरसि प्रार्थितं प्रार्थनाययोः इति विग्रहः ।
 स्त्रियां बहुवचस इति बहुत्वाभिधानं प्रायिकम् । कयोश्चित्
 प्रह्वोः योधयोः अमर्त्यभावे अपि देवत्वे अपि विवादः कलहः
 आसीत् । एकामिषामित्थापो हि महैरवीजम् इति भावः ॥ ५३ ॥
 व्यूहापिति । तौ उभौ व्यूहौ सेनासङ्घातौ । “व्यूहमुवल-

(१) “यसु रचे हवते अर्धमिर्न दिव्यवासुपदतं तमदुरहीदुमप्सरसः समायान्ती-
 मादतः । इह तु दुःखम् परागुतासुपदतदीरेकस्त्वनिवायवादां दिव्याङ्गनादां वासुह्वरीः
 अर्धेऽपि दुःखमासीदिति भावः” इति दिनकरः । In vedic literature the
 Apsaras are represented as personifications of physical pheno-
 mena, and wives of the Gandharvas, who are also described as
 the fire of the sun, fire of lightning, rays of the moon and other
 attributes of the elementary life of heaven. The Apsaras are
 likewise personified as the vapours attracted by the sun, sun-
 beams, planets and constellations. The Ramayana makes
 them arise from the ocean when it was churned. Manu repre-
 sents them as one of the creations of the seven Manus, them-
 selves created by the seven Risis, Marichi, Atri &c. And in
 later mythology, they are considered daughters of Kasyapa. See
 Goldstucker's Sanskrit Dictionary.

पश्चात्पुरोमास्तयोः प्रवृद्धौ
पर्यायवृत्त्येव महार्णवोन्मी ॥ ५४ ॥

परेण भग्नेऽपि वले महौजाः

यथावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।

धूमो निवर्त्येत समीरणेन

यतस्तु कक्षस्तत एव वह्निः ॥ ५५ ॥

रथौ निषङ्गौ कवची धनुष्मान्

हस्तः(१) स राजन्यकर्मकवीरः ।

विन्यासः” इत्यमरः । पश्चात् पुरश्च यौ नास्तौ तयोः पर्याय-
वृत्त्या क्रमवृत्त्या प्रवृद्धौ महार्णवोन्मी इव इतरैतरस्मात् अन्यो-
न्यस्मात् अव्यवस्थं व्यवस्थारहितम् अनियतं जयं भङ्गं पराजयं
च आपतुः प्राप्तवन्तौ ॥ ५४ ॥

परेणेति । वले स्वसैन्ये परेण परवलेन भग्ने अपि महौजाः
महावलः अजः अरिसैन्यं प्रति एव यथौ । तथाहि, समीरणेन
वायुना धूमः निवर्त्येत कक्षात् अपसार्येत । वर्त्ततेर्लङ्गात्
कर्मणि सभावनायां लिङ् । वह्निस्तु यतः यत्र कक्षः दृश्यम् ।
“कक्षौ तु दृश्यवीरुधी” इत्यमरः । ततः एव तत्रैव प्रवर्त्तते
इति शेषः । सार्व्वविभक्तिकस्तुतिः ॥ ५५ ॥

रथौति । रथौ रथारूढः निषङ्गौ तूणीरवान् । “तूणी-

(1) Both Dinakara and Vallabha read हस्, for हस्त, and “रिधी-
वृषामास” for “निवारणमास” ।

निवारयामास महावराहः

कल्पचयोद्धतमिवार्णवान्भः(१) ॥ ५६ ॥

स दक्षिणं तूष्णमुखेन(२) वामं

व्यापारयन् हस्तमलक्ष्मताजौ ।

पासङ्गतूष्णीरनिपङ्गा इषुषिर्द्वयोः” इत्यमरः । कवचौ वर्मधरः
धनुमान् धनुर्धरः हस्तः रणहस्तः एकवीरः असहायशूरः स अजः
राजन्यकं राजसमूहम् । गोत्रोच्चैत्यादिना बुज्जप्रत्ययः । महा-
वराहः वराहवतारो विष्णुः कल्पचये कल्पान्तकाले उद्धृतम्
उद्धृतम् अर्णवान्भः इव निवारयामास ॥ ५६ ॥

स इति । स अजः आजौ संग्रामे दक्षिणं हस्तं तूष्णमुखेन

(1) A Kalpa is equivalent to one day of Brahma and comprises the reigns of fourteen Manus or a thousand cycles, a cycle constituting a revolution of the four ages सत्य, त्रेता, द्वापर and कलि ; The age satya is equal to 4800, Treta to 3600, Drapara to 2400 and Kali to 1200 years of the Gods (a year of men being equivalent to a day of the Gods). This is a minor Kalpā, a great kalpa being the measure of one hundred such years and forming the duration of the life of Brahma. Both kalpas and mahakalpas are periodical. At the end of the latter not only all the gods and all other forms are annihilated, but the elements are again merged into primary substance, besides which one only spiritual being exists. A minor kalpa affects only the forms of inferior creatures, and lower worlds, leaving the substance of the universe entire, and sages and gods unharmed. See V P. Book I chap III.

(2) Dinakara explains by “दक्षिणं दक्षं तूष्णीरसं मुखे व्यापारयन् शस्त्र-
पातं न शस्त्रं दक्षं प्रसारयन् शस्त्रः” Vallabha concurs with him.

आकर्णकृष्टा संकटस्य योद्धुः
 मौर्वी व वाणान् सुपुत्रे रिपुघ्नान् ॥ ५७ ॥
 स रोपदष्टाधिकलोहितोष्ठैः
 व्यक्तोद्धुरेखा(१) भ्रुकुटीर्वहन्निः ।
 तस्तार गां भल्लनिलुत्तकण्ठैः
 हृद्गारगर्भैर्द्विपतां शिरोभिः ॥ ५८ ॥
 सर्वैर्बलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः
 सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।

निपङ्गविवरेण वामम् अतिसुन्दरम् । “वामं सख्ये प्रतीपे च
 द्रविणे चातिसुन्दरे” इति विश्वः । व्यापारयन् अलक्ष्यत शर-
 सन्धानादयस्य दुर्लभ्याः इत्यर्थः । संकटं आकर्णकृष्टा योद्धुः अस्य
 अजस्य मौर्वी व्या रिपून् हन्तीति रिपुघ्नाः तान् । “अमनुष्य-
 कर्तृके च” इति टक्प्रत्ययः । वाणान् सुपुत्रे इव, इत्युपेक्षा ॥ ५७ ॥

स इति । स अजः रोपेण दष्टाः अत एव अधिकलोहिताः
 श्रीष्ठाः येषां तानि तैः व्यक्ता जह्वा रेखा यासां ताः भ्रुकुटीः
 भ्रूमङ्गान् वहन्निः भल्लनिलुत्ताः वाणविशेषच्छिन्नाः कण्ठाः येषां
 तैः हृद्गारगर्भैः सहृद्गैः हृद्गुर्वहन्निः इत्यर्थः । द्विपतां शिरोभिः
 गां भूमिं तस्तार ह्यादयामास ॥ ५८ ॥

सर्वैरिति । द्विरदप्रधानैः गजमुख्यैः सर्वैः बलाङ्गैः
 मेताङ्गैः । “हस्ताङ्गवरयपादातं मेताङ्गं स्यात्तुष्टयम्” इत्यमरः ।

(१) “मौर्वीर्द्वरेखा इत्यनेन द्विर्द्विरुपेक्षा रेखावर्धं जायते इत्युक्तं” इति दिनकरः ।

सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालाः ।

तस्मिन् प्रजङ्गुर्युधि सर्व एव ॥ ५६ ॥

सोऽस्त्रव्रजैश्छन्नरयः परेषां

ध्वजायमात्रेण बभूव लक्ष्यः ।

नीहारमग्नौ दिनपूर्वभागः

किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ६० ॥

प्रियंवदात् प्राप्तमसौ कुमारः

प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।

कड्ढमेदिभिः कवचमेदिभिः । “उरश्छद्ः कड्ढकोऽजगरः
कवचोऽग्नियाम्” इत्यमरः । सर्वायुधैश्च । वाद्यवलमुक्ता
आन्तरमाह, सर्वप्रयत्नेन च सर्वे एव भूमिपालाः युधि तस्मिन्
अजे प्रजङ्गुः तं प्रजङ्गुः इत्यर्थः । सर्वत्र सर्वकारकशक्तिसम्भ-
वात् कर्मणोऽप्यधिकरणविवक्षायां सप्तमी । तदुक्तम्, “अनेक-
शक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात् क्वचित्
किञ्चित् विवक्ष्यते” । इति ॥ ५६ ॥

स इति । परेषां द्वियाम् अस्त्रव्रजैः छन्नरयः स अजः,
नीहारैः हिमैः मग्नः दिनपूर्वभागः प्रातःकालः किञ्चित्प्रकाशेन
इत्यलक्ष्येण विवस्वता इव, ध्वजायमात्रेण लक्ष्यः बभूव ध्वजाया-
दन्यत्र किञ्चित्प्रकश्यते अ इत्यर्थः ॥ ६० ॥

प्रियंवदादिति । अधिराजसूनुः महारानपुत्रः कुसुमान्त-
कान्तः मदनसुन्दरः सुप्रनिवृत्तलील्यः स्वप्रविष्टः जागरुक्तः

गान्धर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः

प्रस्त्रापनं स्वप्ननिवृत्तलौलाः ॥ ६१ ॥

ततो धनुष्कर्पणमूढहस्तम्

एकांसपर्यस्तगिरस्त्रजालम् ।

तस्थौ ध्वजस्तम्भनिघण्टदेहं

निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ ६२ ॥

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरौष्ठे(१)

निवेशा दध्मौ जलजं कुमारः ।

इत्यर्थः असौ कुमारः अजः प्रियंवदात् पूर्वोक्तात् गन्धर्वात् प्राप्तं
गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् । सास्य देवतत्त्वम् । प्रस्त्रापयतीति
प्रस्त्रापनं निद्राजनकम् अस्त्रं राजसु प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् ॥ ६१ ॥

तत इति । ततः धनुष्कर्पणे मूढहस्तम् अव्यापृतहस्तम्
एकस्मिन् असे पर्यस्तं स्रस्तं गिरस्त्राणां शीर्षस्थानां जालं समूहः
यस्य तत् ध्वजस्तम्भेषु निघण्टाः अघटस्थाः देहाः यस्य तत् नर-
देवानां राज्ञां सेना एव सैन्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थं
यज्प्रत्ययः । निद्राविधेयं निद्रापरतन्त्रं तस्थौ ॥ ६२ ॥

तत इति । ततः कुमारः अजः प्रियायाः इन्दुमत्याः उपा-

(१) “अपारजवर्णाश्रितो ब्रह्मचारिणो अमलदुर्ध्वाणावधःप्रायिनी स्याताम् ।
अतः ऊर्ध्वं विराजं वादशरावत्” । आश्वलायन । १ । ८ । १०-११ । “अतो गृहप्रवेश-
भीयदीमादूर्ध्वं विराजं वादशरावत्” वा नियमौ स्याताम् इति नारायणः । उक्तनिघ-
ण्टात् “प्रियोपात्तरसेऽधरौष्ठे” इति यत् उक्तं तत् चित्तम् । यथा लघयथा उपात्तमन्त्य
यथापादंरूपीऽर्थः अगत्या स्त्रीलक्षणः ।

तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः

पिवन् यशो मूर्त्तमिवावभासे ॥ ६३ ॥

शङ्खस्वनाभिन्नतया निवृत्ताः

तं सन्नयन् ददृशुः स्वयोधाः ।

निमीलिताभामिव पङ्कजानां

मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥ ६४ ॥

सशोणितैस्तेन शिलीमुखायैः

निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम् ।

सरसे आस्वादितमाधुर्ये अतिशब्धे इति भावः अधरौष्ठे
जलजं शङ्खं निवेष्टम् । “जलजं शङ्खपत्रयोः” इति विश्वः । दक्षी
मुखमारुतेन पूरयामास, तेनीष्ठनिविष्टेन शङ्खेन एकवीरः स
स्वहस्तार्जितं मूर्त्तं मूर्त्तिमत् ययः पिवन् इव भावभासे ययसः
शुभ्रत्वात् इति भावः ॥ ६३ ॥

शङ्खेति । शङ्खस्वनस्य अन्नशङ्खध्वनेः अभिन्नतया प्रत्यभि-
प्रातत्वात् निवृत्ताः प्राक् पलाय्य संप्रति प्रत्यागताः स्वयोधाः
सन्नयन् ददृशुः तम् अजं, निमीलितानां मुकुलितानां
पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमा चासी शशाङ्कं तं प्रतिमा-
शशाङ्कं प्रतिविम्बचन्द्रम् इव, ददृशुः ॥ ६४ ॥

सशोणितैरिति । संप्रति राघवेण रघुपुत्रेण । पूर्वं रघुणा
इति भावः । हे राजानः वः युष्माकं ययः हतं जीवितं तु कृपया
न हतं न त्वयक्त्या इति भावः इत्येवंरूपा वर्षाः एतदर्थमिति

यशो हृतं संप्रति राघवेण
 न जीवितं वः कृपयेति वर्याः ॥ ६५ ॥
 स चापकोटीनिहितैकबाहुः
 शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।
 ललाटवद्वयमवारिविन्दुः
 भीतां प्रियामेत्य वचो वभाषे ॥ ६६ ॥
 इतः परानर्भकहार्थ्यशस्त्रान्
 वैदर्भिः पश्यानुमता मयासि(१) ।

पादकं वाक्यम् इत्यर्थः सशोणितैः शोणितदिग्धैः शिलीमुखामैः
 बाणामैः साधनैः तेन यजेन प्रयोजककर्त्ता पार्थिवानां राज्ञां
 कृत्येषु ध्वजस्तम्भेषु निक्षेपिताः प्रयोज्यैरन्यैर्निवेशिताः लेखिताः
 इत्यर्थः । क्षिपतेर्ष्यन्तात् कर्मणि णि णाः ॥ ६५ ॥

स इति । चापकोट्यां निहितः एकबाहुः येन स शिरस्त्रस्य
 निष्कर्षणेन अपनयनेन भिन्नमौलिः त्र्यक्षयवन्धः । “बूझा
 फिरोटं केसाय संयता मौलियस्तयः” इत्यमरः । ललाटे वदाः
 त्र्यमवारिविन्दवः यस्य सः स अजः भीतां प्रियाम् इन्दुमतीम्
 एतत् आसाद्य वचः वभाषे ॥ ६६ ॥

किमित्याह, इत इति । हे वैदर्भिः इन्दुमति इतः इदानीम्
 अर्भकहार्थ्यशस्त्रान् बालकापहार्थ्यायुधान् परान् शस्त्रान् पश्य

(१) “परान् शस्त्रान् पश्य । परशुदण्डान् कथं पश्यामीत्यत आह । मया अनुमता
 अनुशासिता मदनुज्ञया पश्यीष्यथः” इति दिग्विजयः ।

एवंविधेनाहवचेष्टितेन

त्वं प्रार्थयसे हस्तगता ममैभिः ॥ ६० ॥

तस्याः प्रतिहन्दिभवादिषादात्

सद्यो विमुक्तं मुखमावभासे ।

निश्वासवाप्यापगमात् प्रपन्नः

प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ॥ ६१ ॥

हृष्टापि सा झीविजिता न साक्षात्

वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।

स्थली नवान्मःपृषताभिवृष्टा

मयूरकीकाभिरिवाभवन्दम् ॥ ६२ ॥

अया अनुमता असि द्रष्टुम् इति शेषः । एभिः नृपैः एवंविधेन निद्रारूपेण आहवचेष्टितेन रणकर्मणा मम हस्तगता हस्तगत-
वत् दुर्महा इत्यर्थः त्वं प्रार्थयसे अपलिहीर्यसे इत्यर्थः । एवंविधे-
नित्यं सहस्रनिर्देशेन सोपहासमुवाचेति द्रष्टव्यम् ॥ ६० ॥

तस्या इति । प्रतिहन्दिभवात् रिपूत्यात् विषादात् दैन्यात्
सद्यः विमुक्तं तस्या मुखं, निश्वासस्य यः वाप्यः चप्पा । “वाप्यो
नेत्रजलीषणीः” इति विश्वः । तस्य अपगमात् हेतोः आत्मीयं
प्रसादं नैर्मन्यं प्रपन्नः प्राप्तः आत्मा स्वरूपं हृदये अनेनेति
आत्मदर्शः दर्पणः इव, आवभासे ॥ ६१ ॥

हृष्टेति । सा इन्दुमती हृष्टा अपि पलुः पौरुषेण प्रमुदिता

इति शिरसि स वामं पादमाधाय(१) राज्ञाम्
उदवहदनवद्यां तामवद्यादपेतः ।

रथतुरगरजोभिस्तस्य रुक्षालकाया
समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्त्ता वभूव ॥ ७० ॥

अपि क्रिया विजिता यतः अतः प्रियम् अजं साक्षात् स्वयं न
अभ्यनन्दत् न प्रशंसस, किन्तु नवैः अम्भःपुत्रैः पयोविन्दुभिः
अभिहृष्टा अभिपिक्ता स्थली अलक्षिमा भूमिः । जानपदकुण्ड-
गोणस्थलेत्यादिना अलक्षिमार्थे छीप् । अम्भहृन्दं मेघसङ्घं
मयूरकोकाभिः इव, सखीनां वाग्भिः अभ्यनन्दत् ॥ ६८ ॥

इतीति । न उच्यते न उच्यते इति अवयवं गच्छन् । अवय-
पस्थित्यादिना निपातः । "कुपूयकुल्लितावद्यखेटगर्द्वाणकाः
समाः" इत्यमरः । तस्मात् अपेतः निर्दोषः इत्यर्थः स अजः
इति राज्ञां शिरसि वामं पादम् आधाय अनवद्याम् अदीर्घां
ताम् इन्दुमतीम् उदवहत् उपानयत् आत्मसाक्षकार इत्यर्थः ।
अयमर्थस्तमुदहन्तं पथि भोजकन्यामित्यत्र न श्लिष्टः । तस्य
अलस्य रथतुरगाणां रजोभिः रुक्षाणि परुषाणि अलकायाणि

(१) राज्ञां शिरसि वामपादमाधाय तान् निर्जित्य अतः वस्तुतः वामपादार्पणं
इति वचनं अनौचित्यादिति भावः । "ननु विवाहस्तु पूर्वमेव जातत्वात् कथमिदानी-
मुदवहदिति शङ्क्यते । उच्यते । प्रवसन्तस्त्वेति निवहान्वयान् ५ दानीमेव इन्दुमती-
नामादिवादीभूम् । यदि तान् वभूव न अजिघ्रस तर्हि तैरिन्दुमथपुत्रादि कृते विवाही-
त्यर्थः एव सादिति भावः । इति दिनकरः ।

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः सन्निवृत्तं
 विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।
 तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गीक्षुकोऽभूत्
 न हि सति कुलधुर्य्ये सूर्य्यवंश्या गृहाय ॥७१॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
 अजपाणिग्रहणो नाम सप्तमः सर्गः ।

यस्याः सा, सा इन्दुमती एव मूर्त्तामूर्त्तिमती समरविजयलक्ष्मीः
 बभूव । एतज्जाभादन्यः को विजयलक्ष्मीसामः इत्यर्थः ॥ ७० ॥

प्रथमेति । प्रथमम् अजागमनात् प्राक् एव परिगतः घातः
 अर्थः विवाहविजयरूपः येन स प्रथमपरिगतार्थः रघुः विजयिनं
 विजययुक्तं श्लाघ्यजायासमेतं सन्निवृत्तं प्रत्यागतं तम् अजम्
 अभिनन्द्य तस्मिन् अजे उपहितकुटुम्बः सन् “सुतविन्यस्तपक्षी-
 कः” इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् इति भावः । शान्तिमार्गे मोक्ष-
 मार्गे वक्तुकः अभूत्, तथाहि कुलधुर्य्ये कुलधुरन्वरे सति सूर्य्य-
 वंश्याः गृहाय गृहस्थाश्रमाय न भवन्ति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीर्त्तिसप्तमः सर्गः ।

रघुवंश्याकाव्ये अष्टमोऽध्यायः सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

अथ तस्य विवाहकौतुकं
ललितं विभ्रत एव(१) पार्थिवः ।
वसुधामपि हस्तगामिनीम्
अकरोदिन्दुमतीमिवापराम्(२) ॥ १ ॥

हिरण्यमयसम्बेऽहं यस्मिन् पातालकेलिषु ।
दन्तेनोदस्यति क्षीणीं विद्याम्यन्ति फणौखराः ॥

अथेति । अथ पार्थिवः एवः ललितं सुभग विवाहकौतुकं
विवाहमङ्गल विवाहहस्तसूत्रं वा विभ्रतः एव । “कौतुकं मङ्गले
हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले” इति शास्त्रतः । तस्य अलस्य अपराम्
इन्दुमतीम् इव वसुधाम् अपि हस्तगामिनीम् अकरोत् अस्मिन्
सर्गे वैतालीय छन्दः ॥ १ ॥

(1) “अत ऊर्ध्वं विराज वादशराय । सवत्सरम् दैव्यं अविर्भावत इति” ।
इति आसनात् बध्नीय गृहप्रवेशानन्तरं विराज वादशराय अर्वाचित् सवत्सरं वा,
अथर्ववेदप्रतिष्ठायां कृतत्वं धारयेद्यमिति अर्थादायाति ।

(2) The purport of the stanza is, that the ceremony of installation was performed before the post-nuptial vow of celibacy, adopted by Aja according to the prescribed usage, was over, & within 11 or 12 days after he had reached home See the 65th—stanza of canto VI

दुरितैरपि(१) कर्तुमात्मसात्
 प्रयतन्ते नृपसूनुवो हि यत् ।
 तदुपस्थितमग्रहीदञ्जः
 पितुराज्ञेति न भोगदृष्टया ॥ २ ॥
 अनुभूय वसिष्ठसम्भृतैः
 सलिलैस्तेन सहाभिषेचनम् ।
 विशदोष्कृतितेन(२) मेदिनी
 कथयामास कृतार्थतामिव ॥ ३ ॥

दुरितैरिति । नृपसूनुवः राजपुत्राः यत् राज्यं दुरितैः
 अपि विपप्रयोगादिनिषिद्धोपायैः अपि आत्मसात् स्वाधीनम् ।
 “तदधीनवचने” इति सूतिप्रत्ययः । कर्तुं प्रयतन्ते हि प्रवर्तन्ते
 एव इत्यर्थः । हिमवद्वीर्यधारणे । “हि हिताववधारणे” इत्यमरः ।
 उपस्थितं स्नतः प्राप्तं तत् राज्यम् अजः पितुराज्ञेति हेतोः
 अग्रहीत् स्त्रीसकार भोगदृष्टया तु न अग्रहीत् ॥ २ ॥

अनुभूयेति । मेदिनी भूमिः महिषी च ध्वन्यते, मणिष्ठेन
 सम्भृतैः सलिलैः तेन अजेन सह अभिषेचनम् अनुभूय विशदो-

(1) The history of Hindu kings presents very few instances of their having been violently or unfairly deposed. The poet may have probably had in view the case of विक्रमादित्य, who is said, according to one version of the tradition, to have deposed his brother उज्जयिहरि and usurped the crown of Ujjayini.

(२) विशदं निर्वर्णं दृष्टुं च भिन्नवर्णनिर्णयार्थं किञ्चित् ।

स बभूव दुरासदः परैः ॥ १ ॥

गुरुणार्थर्वविदा कृतक्रियः (१) ।

पवनाग्निसमागमो ह्ययं ॥ २ ॥

सहितं ब्रह्म यदस्वतेजसा ॥ ४ ॥

असितेन स्फुटमुहं हयेन, आमन्दनिर्ममोच्छसितेन चेति
ध्वन्यते, कृतार्थतां गुणवद्भूतं लाभकृतं साफल्यं कथयामास इव ।
न चैतावता पूर्वेषामपकर्षः प्रशंसापरत्वात् “सर्वं न जयमन्वि-
च्छेत् पुत्रादिच्छेत् पराजयम्” इत्यङ्गीकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥

स इति । अथर्वविदा अथर्ववेदाभिज्ञेन गुरुणा वशिष्ठेन
कृतक्रियः अथर्वोक्तविधिना कृताभिषेकसंस्कारः इत्यर्थः । स अजः
परैः शत्रुभिः दुरासदः दुर्द्वेषः बभूव । तद्योहि, अस्वतेजसा
अस्वतेजसा सहितं युक्तं यत् ब्रह्म ब्रह्मतेजः अयं पवनाग्निसमा-
गमः हि तत्कल्पः इत्यर्थः । पवनाग्नीत्यत्र पूर्वनिपातग्रास्त-
स्यानित्यत्वात् इन्द्रे धीति नाग्निशब्दस्य पूर्वनिपातः । तथाच
काशिकायाम्, “अथमेकस्तु लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपा-
तव्यभिचारचिह्नम्” इति । आत्मेणैवायं दुर्द्वेषः किमयं पुनर्वशिष्ठ-
मन्त्रप्रभावे सति इत्यर्थः । अथ मनुः, “नाचक्षं ब्रह्म भवति
अक्षं नाब्रह्म वर्धते । ब्रह्मचक्षे तु संयुक्ते ब्रह्मसु च वर्धते” ।
इति ॥ ४ ॥

(१) “यः सपरिवी योऽसपरी यय विपक्षधाति न. दिवास्त ध्वं धूर्धनु” इत्या-
दिभिरादर्शयन्ने कृता निष्पादिता क्रिया मानसिकपीडिकायां यस्य स तथीक ।
See Canto I 59. and 60.

रघुमेव निवृत्तयौवनं
 तममन्यन्त नविश्वरं प्रजाः ।
 स हि तस्य न केवलां श्रियं
 प्रतिपेदे सकलान् गुणानपि ॥ ५ ॥
 अधिकं शुशुभे शुभंयुना
 द्वितयेन द्वयमेव सङ्गतम् ।
 पदमृद्धमजेन पैतृकं
 विनयेनास्य(१) नवस्य यौवनम् ॥ ६ ॥

रघुमिति । प्रजाः नविश्वरं तम् अजम् निवृत्तयौवनं प्रत्या-
 हृतयौवनं रघुम् एव अमन्यन्त न किञ्चिद्भेदकमस्ति इत्यर्थः ।
 कुतः हि यस्मात् स अजः तस्य रघोः केवलान् एकां श्रियं न
 प्रतिपेदे किन्तु सकलान् गुणान् शौण्डेदाक्षिण्यादीन् अपि प्रति-
 पेदे अतस्तदुत्पत्तयोभात् तद्बुद्धिर्युक्ता इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अधिकमिति । द्वयम् एव शुभंयुना शुभवता । “शुभंयुना
 शुभान्वितः” इत्यमरः । “अहंशुभयोर्युस्” इति युस्प्रत्ययः । द्वि-
 तयेन सङ्गतं युतं सत् अधिकं शुशुभे । किं केनेत्याह, पदमिति ।
 पैतृकं पितुरागतम् । “ऋतठङ्” इति ठङ् प्रत्ययः । ऋद्धं समृद्धं
 पदं राज्यम् अजेन, अस्य अजस्य नवं यौवनं विनयेन च ॥ ६ ॥

(१) “विनयेन अस्तेन नवं यौवनं गभी । यौवने विनयस्तु दुर्लभः । ययं तु
 मात्रैर्नर्यः यौवनेऽपि विनयवानासीदिति दिग्वक्तुः । यदुक्तं—“विनोदास्मादि प्रयति नं
 विनमति अहिचेत्” इति । अनु । ७ । १८ ।

सदयं बुभुजे महाभुजः
 सहसोद्देगमियं व्रजेदिति ।
 अचिरोपनतां स मेदिनीं (१)
 नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ ७ ॥
 अहमेव मतो महीपतेः
 इति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।
 उदधेरिव निम्नगायते-
 ष्वभवद्भास्य विमानना क्वचित् ॥ ८ ॥

सदयमिति । महाभुजः स अजः अचिरोपनतां नवीपगतां
 मेदिनीं भुवं नवं पाणिग्रहणं विवाहः यस्याः ताम् नवीदा वधू
 इव, सहसा बलात्कारेण चेत् । “सहीबलं सहामार्गः” इत्य-
 मरः । इयं मेदिनी वधूः वा उद्देगं भयं व्रजेत् इति हेतोः सदयं
 सकृपं बुभुजे भुक्तवान् । भुजोऽनवन इत्यात्मनेपदम् ॥ ७ ॥

अहमिति । प्रकृतिषु प्रजासु मध्ये सर्व्वः जनः, अथवा
 प्रकृतिष्वहमित्यनेनान्वयः व्यवधानन्तु सङ्गम् । सर्व्वः जनः
 प्रकृतिषु अहमेव महीपतेः मतः महीपतिना मन्यमानः । मतिः
 बुद्धिपूर्जार्येभ्येति यत्तमाने जाः, तस्य च वर्त्तमाने इति यष्टी ।
 इति अचिन्तयत् अभिनयत । उदधेः निम्नगायतेषु इव, अस्य
 नृपस्य कर्त्तुः । कर्त्तृकर्मणोः कृतीति कर्त्तरि यष्टी । क्वचित्

न खरो न च भूयसा मृदुः
 पवमानः पृथिवीरुहानिव ।
 स पुरस्कृतमध्यमक्रमः
 नमयामास नृपाननुवरन् ॥ ९ ॥
 अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं
 प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।
 विषयेषु विनाशधर्म्मसु
 विदिवस्थेष्वपि निस्पृहीऽभवत् ॥ १० ॥

अपि जने विषये विमानना अयगर्षणा तिरस्कारः न अभवत्
 यतो न कश्चिद्व्यमन्यते अतः सर्वोऽहमेवास्म्य मत इत्यमन्यत
 इत्यर्थः ॥ ८ ॥

न खर इति । स नृपः भूयसा बाहुल्येन खरः तीक्ष्णः
 न, भूयसा मृदुः अतिमृदुः अपि न, किन्तु पुरस्कृतमध्यमक्रमः
 सन् मध्यमपरिपाटीमवलम्ब्य इत्यर्थः, पवमानः पायुः पृथिवी-
 रुहान् तरुन् इव नृपान् अनुवरन् अनुत्पाटयन् एवं नमया-
 मास । अत्र कामन्दकः, “मृदुयेदयमन्येत तीक्ष्णादुद्दिजते जनः ।
 तीक्ष्णैव मृदुयैव प्रजानां स च सम्मतः” । इति ॥ ९ ॥

अथेति । अथ रघुः आत्मजं पुत्रम् आत्मवत्तया निर्विकार-
 मनस्कतया इत्यर्थः । “उदयादिष्वविकृतिर्मनसः सत्त्वमुच्यते ।
 शाम्भवान् सत्त्ववानुक्तः” इत्युत्पलमालायाम् । प्रकृतिषु अमात्वा-

गुणवत्सुतरोपितश्रियः

परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।

पदवीं तरुवल्कावाससां

प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ ११ ॥

तमरख्यसमाश्रयोन्मुखं

शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।

पितरं प्रणिपत्य पादयोः

अपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२ ॥

दिपु(१) प्रतिष्ठितं रुड्भूलं वीक्ष्य ज्ञात्वा विनाशः धर्मः येषां
तेषु विनाशधर्मास्तु अनित्येषु इत्यर्थः । धर्मादनिष्टं केवलादि-
त्यनिष्टप्रत्ययः समासान्तः । त्रिदिवस्थेषु स्वर्गस्थेषु अपि विष-
येषु गन्धादियु निस्पृहः निर्गतेच्छः अभवत् ॥ १० ॥

कुलधर्मायायमेवेत्याह, गुणवदिति । दिलीपवंशजाः परि-
णामे चार्हन्ते गुणवत्सुतेषु रोपितश्रियः स्थापितलक्ष्मीकाः प्रयताश्च
सन्तः तरुवल्कानि एव वासांसि येषां तेषां संयमिनां यतीनां
पदवीं प्रपेदिरे यस्मात् तस्मादस्यापीदमुचितम् इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तमिति । तमरख्यसमाश्रयोन्मुखं अनवासीद्युक्तं पितरं तं
रघुं सुतः अज्जः वेष्टनशोभिना उष्णीषमनीहरेण शिरसा
पादयोः प्रणिपत्य आत्मनः अपरित्यागम् अयाचत सां परि-
त्यज्य न गन्तव्यमिति प्रार्थितवान् इत्यर्थः ॥ १२ ॥

रघुरयुमुखस्य तस्य तत्
 कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः ।
 न तु सर्प इव त्वचं पुनः
 प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ १३ ॥
 स किलाश्रममन्वमाश्रितः
 निवसन्नावसथे पुरादहिः ।
 समुपास्यत पुत्रभोग्यया
 सुपयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥ १४ ॥

रहुरिति । आत्मजप्रियः पुत्रवत्सलः रघुः अयूषि मुखे
 यस्य तस्य अयुमुखस्य अजस्ये तत् अपरित्यागरूपम् ईक्षितम्
 अभिलषितं कृतवान्, किन्तु सर्पः त्वचम् इव, व्यपवर्जितां
 त्वक्तां श्रियं पुनः न प्रतिपेदे न प्राप ॥ १३ ॥

स इति । स रघुः किल अन्वयम् आश्रमं प्रमज्याम् आश्रितः
 पुरात् नगरात् बहिः आवसथे स्थाने निवसन् अविकृतेन्द्रियः
 जितेन्द्रियः सन् इत्यर्थः, अतः एव सुपया इव बध्ना इव, पुत्र-
 भोग्यया न स्वभोग्यया श्रिया समुपास्यत शयूपितः । जितेन्द्रि-
 यस्य तस्य सुपयेन श्रियापि पुष्पफलोदकाहरणादिशयूपाव्यति-
 रेकेष न किञ्चिदपेक्षितमासीत् इत्यर्थः । अत्र यद्यपि “ब्राह्मणाः
 प्रव्रजन्ति” इति श्रुतेः “आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणाः प्रव्रजेद्
 गृहात्” इति मनुस्मृत्यात् “मुञ्चं जानामसं धर्मो यद्विणीर्लिङ्ग-

प्रगमस्थितपूर्वपार्थिवं

कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।

नभसा निभृतेन्दुना तुलाम्

उदिताकेण समारुरोह तत् ॥ १५ ॥

धारणम् । बाहुजातीरुजातानामयं धर्मो न विन्दते" । इति
निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्यां न चक्षियादेरित्याहुः तथापि
“यदहरेव पिरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्” इत्यादिश्रुतेस्त्वैवर्णिक-
साधारण्यात् “वयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वारं आयमाः”
इति सूचकारवचनात् “ब्राह्मणः चक्षियो वापि वैश्यो वा प्र-
जेद् गृह्णात्” इति स्मरणात् “सुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्ग-
धारणम् । बाहुजातीरुजातानां विदग्धं न विधीयते” । इति
निषेधस्य विदग्धविषयत्वदर्शनाच्च कुत्रचिद् ब्राह्मणपदस्योपस-
रणमाचक्षाणाः केचित् त्रैवर्णिकाधिकारं प्रपेदिरे । तथा सति
“स क्लिलायममस्यमायितः” इति अत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो
विवक्षित इति प्रतीमः । अन्यथा वानप्रस्थायमतया ध्यास्याते
“विदग्धे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्द्धमनग्निमग्निचित्” इति
यस्यमाप्तेनानग्निसंस्कारेण विरोधः स्यात् अग्निसंस्काररहितस्य
वानप्रस्थस्यैवाभावात् इत्यमं प्रासङ्गिकेन ॥ १४ ॥

प्रगमेति । प्रगमे स्थितः पूर्वपार्थिवः रघुः यस्य तत् अभ्यु-
द्यतः अभ्युदितः नूतनेश्वरः राजः यस्य तत् तत् प्रसिद्धं कुलं
निभृतेन्दुना अक्षमयासवचनेन उदिताकेण प्रकटितसूर्येण

यतिपार्थिवलिङ्घधारिणौ . . .
 ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।
 अपवर्गमहोदयार्थयोः
 भुवमंशाविव धर्मयोगतौ ॥ १६ ॥
 अजिताधिगमाय मन्त्रिभिः
 युयुजे नीतिविशारदैरजः ।
 अनपायिपदोपलब्धये
 रघुरात्रैः समियाय योगिभिः ॥ १७ ॥

नमसा तुलां सादृश्यम् आरुरीह प्राप । न च नमसा तुला-
 मित्वत्र तुल्यार्थैरित्वादिना प्रतिषेधस्तृतीयायाः तस्य सदृश-
 वाचितुल्यत्वविषयत्वात् लक्षणस्य तुला नाम्नीति प्रयोगात्
 अस्य च सादृश्यवाचित्वात् ॥ १५ ॥

यतौति । यतिः भिक्षुः पार्थिवः राजा तयोः लिङ्गधारिणौ
 रघुराघवौ रघुतत्पुतौ अपवर्गमहोदयार्थयोः मोघाभ्युदयफलयोः
 धर्मयोः निवर्त्तकप्रवर्त्तकरूपयोः भुवं गतौ भूलोकम् अवतीर्णौ
 प्रभौ इव जनैः ददृशाते दृष्टौ ॥ १६ ॥

अजितेति । अजः अजिताधिगमाय अजितपदनाभाय
 नीतिविशारदैः नीतिज्ञैः मन्त्रिभिः युयुजे सङ्गतः, रघुः अपि
 अनपायिपदस्य उपलब्धये मोक्षस्य प्राप्तये यत्तार्थदर्शिनः यत्तार्थ-
 वादिनश्च प्राप्ताः तैः योगिभिः समियाय सङ्गतः । उभयत्रा-
 प्युपायचिन्तार्थम् इति शेषः ॥ १७ ॥

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं

व्यवहारासनमाददे युवा ।

परिचेतुमुपांशु धारणां

कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ १८ ॥

अनयत् प्रभुशक्तिसम्पदा

वशमेको नृपतीननन्तरान् ।

अपरः प्रणिधानयोग्यया

मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ १९ ॥

नृपतिरिति । युवा नृपतिः अजः प्रकृतीः प्रजाः कार्या-
र्थिनीः अवेक्षितुं दुष्टादुष्टपरिज्ञानार्थम् इत्यर्थः व्यवहारासनं
धर्मासनम् आददे स्वीचकार । प्रवयाः स्वविरः नृपतिः रघुः ।
“प्रवयाः स्वविरो वृद्धः” इत्यमरः । धारणां चित्तस्यैकाग्रतां
परिचेतुम् अभ्यसितुम् उपांशु विजने । “उपांशु विजने प्रीक्षन्”
इति ज्ञानाद्युधः । कुशैः पूतं विष्टरम् आददे । “यन्मादिगुणसंयुक्ते
मनसः स्थितिरात्मनि । धारणा प्रीच्यते मद्विद्योगशास्त्रविद्या-
रदैः” ॥ इति यसिष्ठः ॥ १८ ॥

अनयदिति । एकः अन्यतरः अजः इत्यर्थः अनन्तरान्
अभ्युपनन्तरान् नृपतीन् यातव्यपाणिंमाहादीन् प्रभुशक्ति-
सम्पदा कीदृशदण्डमहिम्ना वशं व्यायत्तताम् अनयत् । अपरः
रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध्यभ्यासेन । “योग्याभ्यामाकीयो-
पिताः” इति विश्वः । शरीरगोचरान् देहाययान् पञ्च मरुतः
प्राणादीन् वशम् अनयत् ॥ १९ ॥

अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ
 द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् ।
 इतरो(१) दहने स्वकर्मणां
 बहते ज्ञानमयेन वज्रिना ॥ २० ॥
 पणवन्मुखान् गुणानजः
 पङ्क्त्यायुङ्क्त समीच्या तत्फलम् ।
 रघुरप्यजयद् गुणत्रयं(२)
 प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥ २१ ॥

अकरोदिति । अचिरेश्वरः अजः क्षितौ द्विषताम् आरम्भाः
 कर्माणि कृतेषां फलानि भस्मसात् अकरोत् कारस्त्रेण भस्मीकृत-
 वान् । “विभाषा सातिः कात्स्त्रे” इति सातिप्रत्ययः । इतरः
 रघुः ज्ञानमयेन तत्त्वज्ञानप्रसुरेण वज्रिना करमेन स्वकर्मणां
 भवबीजभूतानां दहने भस्मीकरणे बहते स्वकर्माणि दग्धुं प्रहसतः
 इत्यर्थः । “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन”
 इति गीतायां वचनात् ॥ २० ॥

पणवन्मेति । “पणवन्ः सन्धिः” इति कौटिल्यः । अजः

(१) चंदर इति पाठान्तरम् ।

(२) यथा “अष्टौ महद्द्वारभतेन्द्रिदहने प्रकृतिकार्ये तिष्ठतीति प्रकृतियं दृष्टव्यं
 मन्तरजसमः अदमं चन्द्रम् बैराग्ये च तस्य मदमहरीदिगम्बः । एतदेव प्रतिपादितं
 सांख्यकारिकायाम् । तदाहि “बैराग्यान् प्रकृतिमयः संशरी भवति राजघातायान् ।
 ऐश्वर्यादविप्रातो विषयसाम्पत्तिर्दयाः ॥३॥ See the remarks of शङ्कराचार्यमहोदय
 on this stanza.

नं नवः प्रभुराफलोदयात् ॥ २० ॥

स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।

न च योगविधेर्नवेतरः (१) ॥ २१ ॥

स्थिरधीरापरमात्मदर्शनात् ॥ २२ ॥

पणवन्धसुखान् सन्ध्यादीन् षड्गुणान् “सन्धिर्मा विप्रही यान-
मासनं द्वैधमाययः । षड्गुणाः” इत्यमरः । तत्फलं तेषां
गुणानां फलं समीक्ष्य आलोच्य उपायुङ्क्त फलित्यन्तमेव गुणं
प्रायुङ्क्त इत्यर्थः । “प्रोषाभ्यां युजेरयन्नपाचेषु” इत्यात्मनेपदम् ।
समः तुल्यतया भावितः लोष्टः मृत्पिण्डः काञ्चनं सुवर्णञ्च यस्य
सः समलोष्टकाञ्चनः निस्पृहः इत्यर्थः । रघुः अपि गुणत्रयं सत्वा-
दिकम् । “गुणाः सत्त्वं रजस्तमः” इत्यमरः । प्रकृतौ साम्या-
वस्थायामेव तिष्ठतीति प्रकृतित्वात् पुनर्विकारशून्यं यथा तथा
अजयत् ॥ २१ ॥

नेति । स्थिरकर्मा आफलोदयकर्मकारी नवः प्रभुः अजः
आफलोदयात् फलसिद्धिपर्यन्तं कर्मणः आरम्भात् न विरराम

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च
 प्रतिपिद्धप्रसरेषु जायतौ ।
 प्रसितावुदयापवर्गयोः
 उभयौ सिद्धिमुभाववापतुः ॥ २३ ॥
 अथ काश्चिदजव्यपेक्षया
 गमयित्वां समदर्शनः समाः ।
 तमसः परंसापदव्ययं
 पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ॥

इतीति । 'इति एवं प्रतिपिद्धः प्रसरः स्त्रार्थप्रवृत्तिः येषां
 तेषु शत्रुषु च इन्द्रियेषु च जायतौ अप्रमत्तौ उदयापवर्गयोः
 अभ्युदयमोक्षयोः प्रसितौ आसक्तौ । "तत्परि प्रसितासक्तौ"
 इत्यमरः । उभौ अजरघू उभयौ द्विविधाम् अभ्युदयमोक्ष-
 रूपाम् । उभादुदात्तौ नित्यमिति तव्यप्रत्ययस्यायजादेयः,
 "टिड्ढे" ङीप् । सिद्धिं फलम् अवापतुः उभौ उभे सिद्धौ यथा-
 संक्यम् अवापतुः इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अपेति । अथ रघुः समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन्
 अजव्यपेक्षया अजाकाहानुरोधेन काचित् समाः कतिचिद्
 वर्षाणि । "समा वर्षं ममं तुल्यम्" इति विप्रः । गमयित्वा
 मोक्षा योगसमाधिना ऐक्यानुसन्धानेन । "संयोगो योग
 इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः" इति वसिष्ठः । अभ्ययम् अपि-

न नवः प्रभुराफलोदयात् ॥ २० ॥

स्थिरकर्म विररामं कर्मणः ।

न च योगविधेर्नवेतरः (१) ॥ २१ ॥

स्थिरधीरापरमात्मदर्शनात् ॥ २२ ॥

पणवन्मुखान् सन्ध्यादीन् षड्गुणान् “सन्धिर्मा विषहो यान-
मासनं वैधमाययः । षड्गुणाः” इत्यमरः । तत्फलं तेषां
गुणानां फलं समीक्ष्य आलोच्य उपायुङ्क्त फलिष्यन्तमेव गुणं
प्रायुङ्क्त इत्यर्थः । “प्रोपाभ्यां युजेरयत्तपाचेषु” इत्यात्मनेपदम् ।
समः तुल्यतया भावितः लोटः सृत्पिण्डः काञ्चनं सुवर्णञ्च यस्य
सः समलोष्टकाञ्चनः निस्पृहः इत्यर्थः । रघुः अपि गुणत्रयं सत्वा-
दिकम् । “गुणाः सत्त्वं रजस्तमः” इत्यमरः । प्रकृती साम्या-
वस्थायामेव तिष्ठतीति प्रकृतिस्थं पुनर्विकारशून्यं यथा तथा
अजयत् ॥ २१ ॥

नेति । स्थिरकर्म आफलोदयकर्मकारो नवः प्रभुः अजः
आफलोदयात् फलमिद्विपर्ययस्तं कर्मणः आरम्भात् न विरराम
न निवृत्तः । “शुगुणाविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्” इत्यपा-
दानत्वात् पञ्चमी, “व्याङ्परिष्ठी रमः” इति परस्मैपदम् ।
स्थिरधीः नवेतरः रघुश्च आपरमात्मदर्शनात् परमात्मसाधा-
त्कारपर्यन्तं योगविधेः ऐक्यानुसन्धानात् न विरराम ॥ २२ ॥

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च
 प्रतिपिबप्रसरेषु जाग्रतौ ।
 प्रसितावुदयापवर्गयोः
 उभयौ सिद्धिमुभाववापतुः ॥ २३ ॥
 अथ काश्चिदजव्यपेक्षया
 गमयित्वां समदर्शनः समाः ।
 तमसः परंसापदव्ययं
 पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ॥

इतीति । इति एवं प्रतिपिबः प्रसरः स्वार्यप्रवृत्तिः येषां
 तेषु शत्रुषु च इन्द्रियेषु च जाग्रतौ अप्रमत्तौ उदयापवर्गयोः
 अभ्युदयमोक्षयोः प्रसितौ आसत्तौ । “तत्परं प्रसितासत्तौ”
 इत्यमरः । उभौ अजरघू उभयौ द्विविधाम् अभ्युदयमोक्ष-
 रूपाम् । उभादुदात्तौ नित्यमिति तद्यत्प्रत्ययस्थायजादेयः,
 “टिड्ठे” ङीप् । सिद्धिं कृतम् अवापतुः उभौ उभे सिद्धौ यथा-
 संस्थम् अवापतुः इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अथेति । अथ रघुः समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन्
 अजव्यपेक्षया अजाकाहानुरोधेन काचित् समाः कतिचित्
 वर्षाणि । “समा वर्षं समं तुल्यम्” इति विश्वः । गमयित्वा
 नीत्वा योगसमाधिना ऐक्यानुसन्धानेन । “संयोगो योग
 इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः” इति वसिष्ठः । अथयम् अवि-

श्रुतदेहविसर्जनः पितुः
 चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।
 विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं
 यतिभिः सार्द्धमनग्निमग्निचित् ॥ २५ ॥
 अकरोत् स तदौर्ध्वं दैहिकं
 पितृभक्ताः पितृकार्यकल्पवित् ।
 न हि तेन पथा तनुत्यजः
 तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः ॥ २६ ॥

नाशिनं तमसः परम् अविद्यायाः परं मायातीतम् इत्यर्थः पुरुषं
 परमात्मानम् आपत् प्राप सायुज्यं प्राप्तः इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रुतेति । अग्निचित् अग्निं चितवान् । अग्नौ चेरिति
 क्षिप्प्रत्ययः । राघवः अजः पितुः श्रुतदेहविसर्जनः आकर्णित-
 पितृतनुत्यागः सन् चिरम् अश्रूणि वाप्यान् विमुच्य विमुच्य
 अस्य पितुः अनग्निम् अग्निसंस्काररहितम् इत्यर्थः । नैष्ठिकं
 निठायाम् अन्ते भवं विधिम् आचारम् अन्तेष्टिं यतिभिः संन्या-
 सिभिः सार्द्धं विदधे अक्रे । अनग्निं विधिमित्यत्र शौनकाः,
 “सर्व्वं सङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्य्यं
 तैव पिण्डोदकक्रिया । निदध्यात् प्रणवेनैव विले भिक्षोः कले-
 वरम् । प्रोक्ष्यं खननश्चैव सर्व्वं तेनैव कारयेत्” ॥ इति ॥ २५ ॥

अकरोदिति । पितृकार्य्यस्य याज्ञस्य कल्पवित् विधानशः
 स अजः पितृभक्ताः पितरि प्रेक्षा करणेन, न पितुः परस्तीक-

स परार्द्धगतैरशोच्यतां
 पितुरुद्दिश्य सन्दर्शयेदिभिः ।
 शमिताधिरधिज्यकामुं कः
 कृतवानप्रतिशासनं जगत् ॥ २७ ॥
 क्षितिरिन्दुमती च भामिनी
 पतिमासाद्य तमग्रपौरुषम् ।

सुखापेक्षया, मुक्तत्वात् इति भावः । तस्य रघोः श्रीर्द्धदैहिकं
 देहाद्दूर्ध्वं भवतीति तत्, तिलोदकपिण्डदानादिकम् अकरोत् ।
 जर्द्धं देहाच्चेति वक्तव्यात् ठक्प्रत्ययः । अनुमृतिकादित्वा-
 दुभयपदद्वयः । ननु कथं भक्तिरेव आदादिफलप्रेप्सायि कक्षा-
 नाभूदित्याशङ्क्याह, नहीति । तेन पद्या योगरूपेण मार्गेण
 तनुत्यजः शरीरत्यागिनः पुरुषाः तनयेन आवर्जितं दत्तं पिण्डं
 काङ्क्षन्तीति तयोक्ताः न हि भवन्ति ॥ २६ ॥

स इति । परार्द्धगतैः प्रशस्तगतैः प्राप्तमोक्षस्य पितुः अशो-
 च्यताम् अशोचनीयत्वम् उद्दिश्य अभिसन्धाय शोको न कर्त्तव्य
 इत्युपदिश्य इत्यर्थः । सन्दर्शयेदिभिः परमार्थज्ञैः शमिताधिः
 निवारितमनोव्यथः । “पुंस्थाधिर्मानसी व्यथा” इत्यमरः । स
 अजः अधिज्यकामुं कः अधिजम् आरोपितमौर्वीकं कामुं कं
 यस्य स तयोक्तः सन् जगत् कर्मभूतम् अप्रतिशासनं द्वितीयाज्ञा-
 रहितम् आत्मज्ञाविधेयम् इत्यर्थः कृतवान् चकार ॥ २७ ॥

क्षितिरिति । क्षितिः मही भामिनी कामिनी इन्दुमती च

प्रथमा बहुरत्नसूरभूत्
 अपरा वीरमजीजनत् सुतम् ॥ २८ ॥
 दशरश्मिशतोपमद्युतिं
 यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।
 दशपूर्वरथं यमाख्यया
 दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥ २९ ॥
 ऋषिदेवगणस्वधाभुजां (१)
 श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।

“भामिनौ कामिनौ च” इति हलायुधः । अथपीरुपं महापरा-
 क्षमम् उत्कृष्टभोगशक्तिञ्च तम् अजं पतिम् आसाद्य तत्र प्रथमा
 द्युतिः बह्वनि रत्नानि त्रैलोक्यसूनि सूते इति बहुरत्नसूः अभूत् ।
 “रत्नं स्वजातित्रैलोक्येऽपि” इत्यमरः । अपरा इन्दुमती वीरं सुतम्
 अजीजनत् जनयति स्म । जायतेषीं लुङि रूपम् ॥ २८ ॥

किं नामकोऽसावत आह, दशेति । दश रश्मिशतानि यस्य
 स दशरश्मिशतः सूर्यः स उपमा यस्याः सा दशरश्मिशतोपमा
 द्युतिः यस्य तं यशसा करणेन दशसु अपि दिक्षु श्रुतं प्रसिद्धं दश-
 कण्ठारैः रावणारैः रामस्य गुरुं पितरं यं सुतम् आख्यया नाम्ना
 दशपूर्वः दशयन्द्पूर्वः रथः रथशब्दे तं दशरथम् इत्यर्थः बुधाः
 विद्वांसः विदुः वदन्ति । विदोऽतोवेति श्लेषसादेशः ॥ २९ ॥

ऋषीति । श्रुतयागप्रसवैः अध्ययनयज्ञसन्तानैः यथासंख्यम्

(१) “सभापूर्वं वत् रत्नं ऋष्यादिनां भुजनीति सभाभुजाणाम्” इति दिनकरः ।

अनृत्यत्वमुपेयिवान् वभौ
परिधेर्मुक्तं द्वयोष्णदौधितिः ॥ ३० ॥
बलमात्तमयोपशान्तये
विदुषां सत्कृतये(१) बहु श्रुतम् ।

ऋषीणां देवतथानाम् इन्द्रादीनां स्रधाभुजां पितृणाम् अनृत्य-
त्वम् ऋषिबिसुक्तत्वम् उपेयिवान् प्राप्तवान् । “एष वा अनृत्यो
यः पुत्रो यज्वा ब्रह्मचारी वा” इति श्रुतेः । स माघिर्व्यः अजः,
परिवेः परिवेयात् । “परिवेयसु परिधिः” इत्यमरः । मुक्तः
उष्णदौधितिः सूर्यः इव, वभौ इत्युपमा ॥ ३० ॥

बलमिति । तस्य विभीः अजस्य केवलं वसु धनम् एव

There are three incorporeal (अनृषिं) Pitris वीराजाः, अघिचातः and
रश्मिदाः, and four corporeal orders वीरपाः, बाहिरवाः बाह्यपाः and
स्रधावाः । The Vairajas called also Somasadas are sons of Viraja
and fathers of Menas and the Sadhyas ; Agnistattas, sons of
Marichi and fathers of the Gods ; Barhisadas sons of
Atri and fathers of the demons ; Somapas, sons of Bhrigu and
fathers of the Brahmins ; Angirasas, sons of Angiras and Pitris
of the Kshatriyas ; Aśynpas, sons of Kardama and Pitris of the
Vaisayas ; and Sukalins, sons of Vasistha and Pitris of the
Sudras. Generally speaking, they may be called a race of divine
beings inhabiting celestial regions of their own, and receiving
into their society the spirits of those mortals, for whom the rite
of fellowship in obsequial cakes with them (the sapindakarana)
has been duly performed, The Pitris collectively, therefore,
include a man's ancestors ; but the principal members of this
order of beings are of a different origin". See Wilson's V.
Purana, Book III. Chap XIV.

(१) बलमने इति वचिपदः ।

वसु तस्य विभोर्न केवलं

गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥ ३१ ॥

सं कदाचिद्वेक्षितप्रजः

सह देव्या विजहार सुप्रजाः ।

नगरोपवने शचीसखः

मरुतां पालयितेव नन्दने ॥ ३२ ॥

परप्रयोजनं परीपकारकं न अभूत् किन्तु गुणवत्ता अपि गुणित्वम् अपि परप्रयोजना परेषाम् अन्येषां प्रयोजनं यस्यां सा विधेयांशत्वेन प्राधान्याद्गुणवत्ताया विशेषणम्, यसु इत्यत्र तूहनीयम् । तथाहि, वलं पौरुषम् आर्त्तानाम् आपन्नानां भयस्य उपशान्तये न तु स्वार्थं परपीडनाय वा । बहु भूरि श्रुतं विद्या विदुषां सरक्तये सत्काराय न तूत्सेकाय बभूव ॥ ३१ ॥

स इति । अवेक्षितप्रजः अकुतोभयत्वेनानुसंहितप्रजः । नित्यमसिच् प्रजामेधयोरिति असिच्प्रत्ययः । न केवलं स्त्रियः इति भावः । शोभनः प्रजा यस्य असौ सुप्रजाः सुपुत्रवान् पुत्रव्यस्तभार इति भावः (१) । स अजः कदाचित् देव्या महिष्या इन्दुमत्या सह नगरोपवने, नन्दने नन्दनाख्ये अमरावत्युपकाष्ठ-
वने शचीसखः शच्या सह इत्यर्थः मरुतां देवानां पालयिता इन्द्रः इव, विजहार चिकीड ॥ ३२ ॥

(१) तदाभीमर्षसदृशे दशरथे कश्च नक्षभारी भवेदिति "पुत्रव्यस्तभारः" इति पाठोऽप्याह एव ।

कुसुमैर्यथितामपार्थिवैः

स्रजमातोद्यशिरोनिवेगिताम् ।

अहरत् किल तस्य वेगवान्

अधिवासस्पृहयेव(१) मारुतः ॥ ३४ ॥

भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः ।

परिकीर्णा परिवादिनी मुनेः ।

कुसुमैरिति । अपार्थिवैः दिव्यैः इत्यर्थः । कुसुमैः प्रथितां रथितां तस्य नारदस्य आतोद्यस्य वाद्यस्य वीणायाः शिरसि निवेगिताम् । “चतुर्विधमिदं वाद्यं वादिवातोद्यनामकम्” इत्यमरः । “स्रजं मालां वेगवान् मारुतः अधिवासे वासनायां स्पृहया इव स्रजा स्वाङ्गं संस्कर्तुम्” इत्यर्थः । “संस्कारो गन्ध-
माख्याद्यैर्यः स्यात् तदधिवासनम्” इत्यमरः । अहरत् किल, किलेत्येतिहो ॥ ३४ ॥

भ्रमरैरिति । कुसुमानुसारिभिः पुष्पाभ्यायिभिः भ्रमरैः परिकीर्णा व्याप्ता मुनेः नारदस्य परिवादिनी वीणा । “वीणा तु वल्लकी । विपश्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी”

श्रीया राजर्षयस्तु ते । अथानि रचयन्ति यस्यात् प्रजा राजर्षयस्ततः । ब्रह्मलीकप्रतिष्ठां च, मा ब्रह्मर्षीऽनयाः । दिवलीकप्रतिष्ठाये श्रेया दिवर्षयः प्रभाः । इन्द्रलीकप्रतिष्ठां च भिर्षी राजर्षयी मताः” । इति वायुपुराणे ।

(१) “अधिवासी मधुपुष्पादिहृतः संस्कारः तद्व्याख्या इव । अथवा प्रजा अहमेति संस्कारो भवानोद्याशयेन” इति । “अथपि आनीयमद्वयविधिं नापि वर्तते, तथाप्यत्र अहरत्वात् वीणायाः” इति दिनकरः ।

दृष्टी पवनावलेपः (१)

सृजती वाष्पमिवाञ्जनाविलम् ॥ ३५ ॥

अभिभूय विभूतिमार्त्तवी

मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।

नृपतेरमरस्रगाप सा

दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ॥ ३६ ॥

अणमात्रसखीं सुजातयोः

तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।

इत्यमरः । पवनस्य अवलेपः अधिचेषः तज्जम् अञ्जनेन आविलं कलुषं वाष्पम् अणु सृजती मुञ्चती इव दृष्टये दृष्टा । परिभूताः स्त्रियोऽपि हि रुदन्ति इति भावः ॥ ३५ ॥

अभिभूयेति । सा अमरस्रक् दिव्यमाला मधुगन्धयोः मकरन्दसौरभयोः अतिशयेन आधिक्येन वीरुधां सतानाम् । “सता मतानिनी वीरुत्” इत्यमरः । ऋतोः प्राप्ताम् मार्त्तवीम् ऋतुसम्बन्धिनीं विभूतिं सद्गतिम् अभिभूय नृपतेः दयितायाः इन्दुमत्याः उर्वीः विशासयोः स्तनयोः कोटीं चूचुकी तयोः सुस्थितिं स्थानम् आप ॥ ३६ ॥

अणमिति । सुजातयोः सुजस्रयोः सुन्दरयोः इत्यर्थः स्तनयोः अणमात्रसखीं तां सृजन् अवलोक्य विह्वला परवया

निमिमौल नरोत्तमप्रिया
 हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ३७ ॥
 वपुषा करणोज्झितेन सा
 निपतन्ती प्रतिमप्यपातयत् ।
 ननु तैलनिपेकविन्दुना(१)
 सह दीपाश्चिरुपैति मेदिनीम् ॥ ३८ ॥

नरोत्तमप्रिया इन्दुमती, तमसा राहुणा । “तमस्तु राहुः
 स्तर्भातुः” इत्यमरः । हृतचन्द्रा कौमुदी इव, निमिमौल
 ममार । “निमौलो ह्यौर्ध्वनिद्रा च” इति हलायुधः ॥ ३७ ॥

वपुपैति । करणैः इन्द्रियैः उज्झितेन(२) । “करणं साध-
 कतमं चेत्यगातेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः । वपुषा निपतन्ती सा
 इन्दुमती पतिम् अजम् अपि अपातयत् पातयतिस्म । तथाहि,
 निपिष्यते निपेकः तैलस्य निपेकः तैलनिपेकः चारुतैलम्
 इत्यर्थः । तस्य विन्दुना सह दीपाश्चिः दीपज्वाला मेदिनी
 भुवम् उपैति ननु उपैत्येव । नन्ववधारणे । “प्रश्नावधारणा-
 नुशानुनयामन्त्ये ननु” इत्यमरः ॥ ३८ ॥

(१) यदा चक्षुः स्ववर्णी चर्मोपेक्षाधारात् भूमीं पतति, तदा तस्या दीपमाणं
 तेजसवि तामनुसरतीत्यर्थः ।

(२) The Bombay Edition reads “करणं इन्द्रियोपकृष्टं चैतच्च” तेनी
 निपतन्ती ।

उभयोरपि पार्श्ववर्त्तिनां
 तुमुलेनार्त्तरवेण वेजिताः ।
 विहगाः कमलाकरालयाः
 समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ॥ ३६ ॥
 नृपतेर्व्यंजनादिभिस्तमः
 नुनुदे सा तु तथैव संस्थिता ।
 प्रतिकारविधानमायुषः
 सति श्रेष्ठे हि फलाय कल्पते ॥ ४० ॥

उभयोरिति । उभयोः दम्पत्योः पार्श्ववर्त्तिनां परिलग्नानां
 तुमुलेन सङ्कुलेन पार्त्तरवेण करबलनेन वेजिताः भीताः
 कमलाकरालयाः सरःस्थिताः विहगाः हंसादयः अपि तत्र
 उपवने समदुःखाः इव चुक्रुशुः ॥ ३६ ॥

नृपतेरिति । नृपतेः राजस्य तमः अज्ञानं व्यजनादिभिः
 साधनैः नुनुदेऽप्यसारितं सा तु इन्दुमती तथैव संस्थिता मृता ।
 तथाहि, प्रतिकारविधानं चिकित्सा आयुषः जीवितकालस्य
 श्रेष्ठे सति विद्यमाने । “आयुर्जीवितकालो ना” इत्यमरः ।
 फलाय कल्पते आरोग्याय भवति नान्यथा । नृपतेरायुःश्रेष्ठ-
 सद्भावनात् प्रतिकारस्य साफल्यं तस्यामु तदभावात् वैफल्यम्
 इत्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रतियोजयितव्यवक्ष्यकी-
 समवस्थामथ(१) सत्वविप्लवात् ।
 स निनाय नितान्तवत्सलः
 परिगृह्योचितमङ्गमङ्गनाम् ॥ ४१ ॥
 पतिरङ्गनिषण्णया तया
 करणापायविभिन्नवर्णया-
 समलघात विभ्रदाविलां
 मृगलेखामुपसीव चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥
 विललाप स वाप्यगद्गदं
 सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

प्रतीतिः । अथ सत्वस्य चैतन्यस्य विप्लवात् विनायात् हेतोः ।
 “द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्वम्” इत्यमरः । प्रतियोजयितव्या तन्निभिः
 योजनीया न तु योजिततन्वी इत्यर्थः या वक्ष्यकी वीणा तस्याः
 समवस्था अवस्था दशा यस्याः ताम् अङ्गनां वनितां नितान्त-
 वत्सलः अतिप्रेमयान् स अजः परिगृह्य हस्ताभ्यां गृहीत्वा
 उचितं परिचितम् अङ्गम् उद्यङ्गं निनाय नीतयान् ॥ ४१ ॥

पतिरिति । पतिः अजः अङ्गनिषण्णया करणानाम् अपा-
 येन अपगमेन विभिन्नवर्णया विष्णायया तया, उपसि आदिसां
 मृगलेखां विभ्रत् चन्द्रमाः इव, समलघात इत्युपमा ॥ ४२ ॥

विललापेति । स अजः सहजां स्वाभाविकीम् अपि धीरतां

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं
 भवते कौव कथां शरीरिषु ॥ ४३ ॥
 कुसुमान्यपि गावसङ्गमात्
 प्रभवन्त्यायुरेपोहितुं यदि ।
 न भविष्यति हन्त साधनं
 किमिवान्यत् प्रहरिष्यतो विधेः ॥ ४४ ॥
 अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं
 मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।

धैर्यम् अपहृत्य वाप्येष मर्दं विधौर्णाचरं यथा तथा विल-
 क्षाप परिदेवितवान् । “विलापः परिदेवनम्” इत्यमरः ।
 अभितप्तम् अग्निना सन्तप्तम् अयः अपि मार्दवं मृदुत्वं भजते,
 शरीरिषु देहिषु अभिसन्तप्तेषु इति शेषः विषये का एव कथां
 वार्त्ता अनुक्तसिद्धम् इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

कुसुमान्तीति । कुसुमानि पुष्पाणि अपि । अपिष्यद्भी
 नितान्तमार्दवद्योतनार्थः । गावसङ्गमात् देहसंसर्गात् आयुः
 अपोहितम् अपहृतं प्रभवन्ति यदि । हन्त विधादे । “हन्त
 हर्षेऽनुकम्पायां वाक्कारणविधादयोः” इत्यमरः । प्रहरिष्यतः
 विधेः अन्यत् कुसुमातिरिक्तं किम् इव यस्तु । इवयद्भी वाक्का-
 तङ्गारे कीदृशम् इत्यर्थः । साधनं न भविष्यति सर्व्वमपि साधनं
 भविष्यत्येव इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथवेति । अथवा पक्षात्कारं प्रजान्तकः कालः मृदु कीमलं

हिमसेकाविपत्तिरव मे
 नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥ ४५ ॥
 स्रगियं यदि जीवितापहा
 हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
 विषमम्यमृतं क्वचिद्वेत्
 अमृतं वा विषमौष्ठरेष्ठया ॥ ४६ ॥
 अथवा मम भाग्यविप्लवात्
 अशनिः कल्पित एष विधसा ।
 यदनेन तरुर्न पातितः
 क्षपिता तद्विटपाश्रया लता ॥ ४७ ॥

वस्तु मृदुना एष यस्तुना हिंसितुं हन्तुम् आरभते उपक्रमते ।
 अथार्थे हिमसेकेन तुषारनिष्यन्देन विपत्तिः यस्याः सा नलिनी
 मे पूर्वं प्रथमं निदर्शनम् उदाहरणं मता ॥ ४५ ॥

स्रगिति । इयं स्रक् जीवितम् अपहन्तीति जीवितापहा
 यदि । हृदये वक्षसि । “हृदयं वक्षसि खान्ते” इत्यमरः ।
 निहिता सती मां किं न हन्ति । ईश्वरेष्ठया क्वचित् प्रदेशे
 विषम् अपि अमृतं भवेत्, क्वचित् अमृतं वा विषं भवेत् । दैव-
 गीवात् कारणम् इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथवेति । अथवा मम भाग्यस्य विप्लवात् विपर्ययात् एषः
 शक् इत्यर्थः । विधियमाधान्यात् पुंलिङ्गनिर्देशः । विधसा विधाया

कृतवत्यसि नावधीरणाम्
 अपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।
 कथमेकपदे निरागसं
 जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ४८ ॥
 ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते
 विदितः कैतववत्सलस्तव ।
 परलोकमसन्निवृत्तये
 यदनापृच्छा गतासि मामितः(१) ॥ ४९ ॥

अग्निः वैद्युतीऽग्निः कल्पितः । “दम्भोलिरशनिर्द्वयोः” इत्य-
 मरः । यत् यस्मात् अनेन अपि अग्निना प्रसिद्धाग्निना
 इव तदः तदस्यानीयः स्वयम् एव न भातितः किन्तु तस्य तरोः
 विटपायिता सता चपिता नायिता ॥ ४७ ॥

कृतेति । मयि चिरं भूरिशः अपराद्धे अपि अपराधं कृत-
 वति अपि । राधेः कर्त्तरि क्तः । यदा यस्मात् हेतोः । यदेति
 हेत्वर्थः, “स्वरादौ प्रक्यते यदेति हेतोः” इति गणव्याख्यानात् ।
 अवधीरणाम् अवघ्रां न कृतवती अस्मि । तत् कथम् एकपदे
 तत्त्वणे । “स्थात् तत्त्वणे एकपदम्” इति विश्वः । निरागसं
 नितरामनपराधम् इमं जनम् । इममिति स्वात्मनिर्देशः ।
 माम् इत्यर्थः आभाष्यं सम्भाष्यं न मन्यसे ॥ ४८ ॥

ध्रुवमिति । हे शुचिस्मिते शठः गूढविप्रियकारी कैतवेन

दयितां यदि तावदन्वगात्

विनिवृत्तं किमिदं तथा विना ।

सहतां हतजीवितं मम

प्रवलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥ ५० ॥

सुरतश्चमसम्भृतो मुखे

ध्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते ।

कपटेन यत्सलः कैतवयत्सलः इति ध्रुवं निश्चितं तव विदितः
त्वया विज्ञातः अस्मि । भतिबुद्धीत्यादिना कर्त्तरि क्ताः, तस्य च
वर्त्तमाने इति कर्त्तरि पठ्यते । कुतः यस्मात् माम् अनाष्टव्य
अनामन्त्र इतः अस्मात् लोकात् परलोकम् असन्निवृत्तये अपुन-
रावृत्तये गता अस्मि ॥ ४८ ॥

दयितामिति । इदं मम हतजीवितं तावत् दयिताम्
अन्वगात् अन्वगच्छत् यदि अन्वगात् एव । यद्यन्नावधारणे ।
पूर्वं मूर्च्छितत्वात् इति भावः । तथा विना किं किमर्थं विनि-
वृत्तं प्रत्यागतं प्रत्यागमनं न युक्तम् इत्यर्थः । अत एव आत्म-
कृतेन स्वदुष्टेष्टितेन निवृत्तिरूपेण प्रवलां वेदनां सहताम् ।
स्वयङ्गतापराधेषु सहिष्णुतैव शरणम् इति भावः ॥ ५० ॥

सुरतेति । सुरतश्चमसम्भृतः जनितः स्वेदलवोद्गमः (१)
अपि ते तव मुखे ध्रियते यत्नं च त्वम् आत्मना स्वरूपेण

(१) संस्कृतशब्दः सुरतस्वेदलवः “कविहितां मारी द्रव्यम् प्रकाशते” इति
आशादिशब्दः ।

अथ चास्तमिता त्वमात्मना
 धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥ ५१ ॥
 मनसापि न विप्रियं मया
 कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
 ननु शब्दपतिः क्षितेरहं
 त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ ५२ ॥
 कुसुमोत्खचितान् वलीभृतः
 चलयन्(१) भृङ्गरुचस्तवालकान् ।
 करभोरु करोति मारुतः
 तदुपावर्त्तनशङ्कि मे मनः ॥ ५३ ॥

अस्तं नाशम् इता प्राप्ता, अतः कारणात् देहभृताम् प्राणिनाम्
 इमान् असारताम् अस्थिरतां धिक् ॥ ५१ ॥

मनसैति । मया मनसा अपि तव विप्रियं न कृतपूर्वं
 पूर्वं न कृतम् इत्यर्थः । सुप्सुपेति समासः । किं मां जहासि,
 ननु अहं क्षितेः शब्दपतिः शब्दतः एव पतिः नत्वर्थतः इत्यर्थः
 भावनिबन्धना अभिप्रायनिबन्धना स्वभावहेतुका मे रतिश्च
 त्वयि एव अस्ति इति शेषः ॥ ५२ ॥

कुसुमेति । कुसुमैः उत्खचितान् उत्कर्षेण रचितान्
 वलीभृतः भट्टीयुक्तान् भृङ्गरुचः नीलान् तप अलकान् चलयन्
 कम्पयन् मारुतः हे करभोरु मे मनः तदुपावर्त्तनशङ्कि तव

तदपोहितुमर्हसि. प्रिये
 प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।
 ज्वलितेन गुहागतं तमः
 तुहिनाद्रेरिव नक्तमोषधिः(१) ॥ ५४ ॥
 इदमुच्छ्वसितालकं मुखं
 तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।
 निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं
 विरताभ्यन्तरघट्पदस्वनम् ॥ ५५ ॥

सुमरागमने शङ्कावत् करोति त्वदुज्जीवने शङ्कां कारयति
 इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तदिति । हे प्रिये तत् तस्मात् कारणात् आशु मे विषादं
 दुःखं, नक्तं रात्रौ मोषधिः क्षणज्योतिराख्या लता ज्वलितेन
 प्रकाशेन तुहिनाद्रेः गुहागतं तमः इव, प्रतिबोधेन ज्ञानेन
 अपोहितुं निरसितुम् अर्हसि ॥ ५४ ॥

इदमिति । इदम् उच्छ्वसितालकं चलितचूर्णकुम्भलं विश्रान्त-
 कथं निवृत्तसंज्ञापं तव मुखं, निशि सुप्तं निमीलितं विरतः
 अभ्यन्तराणाम् अन्तर्वर्तिनां घट्पदानां स्वनः यच्च तत् निःशब्द-
 भङ्गम् इत्यर्थः एकपङ्कजम् इव, मां दुनोति परिताप-
 यति ॥ ५५ ॥

शशिनं पुनरेति शर्वरी
 दयिता हन्धचरं पतस्त्रिणम् ।
 इति तौ विरहान्तरक्षमौ
 कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ५६ ॥
 नवपञ्चवसंस्तरेऽपि ते
 मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
 तदिदं विप्रहिष्यते कथं
 वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ ५७ ॥

शशिनमिति । शर्वरी राशिः शशिनं चन्द्रं पुनः एति
 प्राप्नोति, हन्धोभूष चरतीति हन्धचरः तं पतस्त्रिणं चक्रवाकं
 दयिता चक्रवाकौ पुनः एति, इति हेतुः तौ चन्द्रचक्रवाकौ
 विरहान्तरक्षमौ(१) विरहावधिसहौ । “अन्तरमवकाशावधि-
 परिधानान्तर्हिभेदतादर्थ्ये” इत्यमरः । अत्यन्तगता पुनरावृत्ति-
 रहिता त्वं तु कथं न मां दहेः अपितु दहरेव इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

नवेति । नवपञ्चवसंस्तरे नूतनप्रवालास्तरणे अपि अर्पितं
 स्थापितं मृदु ते तव यत् अङ्गं शरीरं दूयेत परितप्तं भवेत् ।
 वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्याः सा हि वामोरु “वामं स्यात् सुन्दरे
 सव्ये” इति केशवः । संहितशफसप्तषष्ट्यादिना ऊरुप्रत्ययः ।
 तत् इदम् अङ्गं चितायाः काष्ठसमयस्य अधिरोहणं कथं विप्र-
 हिष्यते, वद ॥ ५७ ॥

(1) The Bombay Edition reads 'विरहान्तराधि विरहभेदान् चरते इति'.

इयमप्रतिबोधशायिनी ।
 रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ।
 गतिविभ्रमसादनीरवा
 न शुचा नानुमृतेव लघाते ॥ ५८ ॥
 कलमन्यभृतासु भाषितं
 कलहंसीषु मदालसं गतम् ।
 पृथतीषु विलोलमीक्षितं
 पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ ५९ ॥

इयमिति । इयं प्रथमा रहःसखी सुरतसमयेऽप्यनुयानात्
 इति भावः । गतिविभ्रमसादेन नीरवा विलासोपरमेण निः-
 यन्दा रयना मेखला अप्रतिबोधम् अपुनरुद्बोधं यथातथा शायिनीं
 भृताम् इत्यर्थः त्वाम् अनु त्वया सह । तृतीयार्थं इत्यनुशब्दस्य
 कर्मप्रवचनीयत्वेन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । शुचा शोकेन
 भृता इव न लक्ष्यते इति न, लक्ष्यते एव इत्यर्थः । सम्भाव्य-
 निषेधनियर्तनाय द्वौ प्रतिषेधौ ॥ ५८ ॥

कलमिति, विदिवेति । युग्मम् । अन्यभृतासु कोकिलासु
 पलं मधुरं भाषितं भाषणम्, कलहंसीषु मदालसं मन्यरं गतं
 गमनम्, पृथतीषु हरिणीषु विलोलम् ईक्षितं चक्षुषा दृष्टिः,
 पवनेन वायुना आधूतलतासु ईपलम्बितलतासु विभ्रमाः
 विलासाः ॥ ५९ ॥

विदिवोत्सुकयाप्यवेक्षा मां
निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।
विरहे तव मे गुरुव्यथं
हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ ६० ॥
मिथुनं परिकल्पितं त्वया
सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
अविधाय विवाहसत्क्रियाम्
अनयोर्गम्यत इत्यसाम्प्रतम् ॥ ६१ ॥

अमी पूर्वोक्ताः कलभायणादयः गुणाः, एषु कोकिलादि-
स्थानेषु इति शेषः । विदिवोत्सुकया अपि इह जीवन्त्यैव स्वर्गं
प्रति प्रस्थितया अपि त्वया माम् अवेक्ष्य विरहासहं विचार्य
सत्यं निहिताः अन्त्याधारणीपायतया स्वायिताः इत्यर्थः तव
विरहे गुरुव्यथम् अतिदुःखं मे हृदयम् अवलम्बितुं स्थापयितुं
न क्षमाः न शक्ताः । ते तु त्वच्छब्दे एव सुखकारिणः नान्यथा
प्रत्युत प्राणानपहरन्ति इति भावः ॥ ६० ॥

मिथुनमिति । ननु हे प्रिये सहकारः पूतविशेषः फलिनी
प्रियङ्गुसुता च इमौ त्वया मिथुनं परिकल्पितं मिथुनत्वेन अभ्य-
मानि । अनयोः फलिनीसहकारयोः विवाहसत्क्रियां विवाह-
मङ्गलम् अविधाय अकृत्वा गम्यते इति असाम्प्रतम् अयुक्तम् ।
मादृशीनानां न किञ्चित् सुखमस्ति इति भावः ॥ ६१ ॥

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया(१)

यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।

अलकाभरणं कथन्नु तत्

तव नेष्यामि निवापमालाताम्(२) ॥ ६२ ॥

स्मरतेव सशब्दनूपुरं

चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।

अमुना कुसुमाशुवर्षिणा

त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥ ६३ ॥

कुसुममिति । हृत्वादिपोषकं दोहदम् । त्वया कृतं दोहदं
यादताङ्गरूपं यस्य सः अयम् अशोकः यत् कुसुमम् उदीरयि-
ष्यति प्रसविष्यति तव अलकानाम् अभरणम् अभरणभूतं तत्
कुसुमं कथं निवापमाख्यतां नेष्यामि । “निवापः पितृदानं
स्यात्” इत्यमरः ॥ ६२ ॥

स्मरतेति । अन्यदुर्लभं किन्तु आर्त्तव्यमेव इत्यर्थः(१) सशब्दं
नूपुरं यस्य तं चरणेन अनुग्रहं यादेन ताङ्गरूपं स्मरता इव

(१) “सुन्दरीचरणापावेनाशोकः दुष्यतीति प्रसिद्धिरतः पादाघात एवाशोकस्य
दोहदं इत्यर्थः” इति दिनकरः । “पादाघातादशोको विकस्यति वक्रं योषितामास-
थयैः” इत्यादि वाङ्मयदर्पणे दृष्टव्यम् ।

(२) माख्यस्य निवापत्वं आनखावने प्रतिपादितं । “एतद्विन् काली गन्धमाख्य-
भूपदीपास्तादनाङ्गा वदानम्” इति शास्त्रम् । See Aśvalāyana IV. 8. 1.

(३) “किन्तु आर्त्तव्यमेव इत्यर्थः” This is not found in the Bombay
Edition and seems to be an inappropriate interpolation.

तव निःश्वसितानुकारिभिः

वकुलैरर्हचितां समं मया ।

असमाप्य विलासमेखलां(१)

किमिदं किन्नरकण्ठि सुप्यते ॥ ६४ ॥

समदुःखसुखः सखीजनः

प्रतिपञ्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः(२) ।

कुसुमानि एव अत्रूषि तद्वर्णिषा अमुना अयोकेन हे सुगानि
अङ्गगात्रकण्ठे भ्यस्येति वक्तव्यात् छीप् । त्वं शीघ्रस्ये ॥ ६३ ॥

तवेति । तव निःश्वसितानुकारिभिः वकुलैः वकुलकुसुमैः
मया समं सार्धम् अर्हचिताम् अर्हं यथा तथा रचितां विलास-
मेखलाम् असमाप्य किन्नरस्य देवयोनिविशेषस्य कण्ठः इव
कण्ठः यस्याः तत्तत्स्वद्विः हे किन्नरकण्ठि अङ्गगात्रकण्ठे भ्यस्येति
छीप् । किम् इदं सुप्यते । यच्चित्तपोरित्यादिना सम्प्रसारणम् ।
अनुचितमिदं स्वपनम् इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

समेति । सखीजनः समदुःखसुखः त्वद्वद्वेन दुःखी त्वत्-
सुखेन सुखी इत्यर्थः । अयम् आत्मजः बालः प्रतिपञ्चन्द्रनिभः
दर्शनीयः वर्णिषुय इत्यर्थः । प्रतिपञ्चन्द्रेण द्वितीया लक्ष्यते

(१) विलासस्य या मेषसा काञ्ची सा विलासमेखला । विमलपद्मद्वयार्थे शुश्रूषिता
रम्या इत्यर्थः ।

(२) “वर्णिषुयान् सर्वशोभेरीशुभेन दृश्यमानताय ।” “प्रतिपञ्चन्द्र” इत्यत्र प्रति-
पत्तयानीयवत्पदा द्वितीयाचम्री विवक्षितः । यद्यपि प्रतिपद्यपि चन्द्रकान्ति
तथापि दृश्यमानता न दुष्यते” इति दिनकरः ।

अहमेकरसस्तथापि ते ।

व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः (१) ॥ ६५ ॥

धृतिरस्तमिता रतिश्रुता

विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः

गतमाभरणप्रयोजनं

परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥ ६६ ॥

प्रतिपदि चन्द्रखादर्शनात् । अहम् एकरसः अभिवरागः ।
“शृङ्गारादौ विषे यौर्व्ये गुणे रागे द्रवे रसः” इत्यमरः । तथापि
जीवितसामग्रीसत्त्वेऽपि इत्यर्थः ते तव व्यवसायः अस्मत्परि-
त्यागरूपो व्यापारः प्रतिपत्त्या निबधेन निष्ठुरः । “प्रतिपत्तिः
यदप्राप्ती प्रकृती गौरवेऽपि च । प्रागल्भ्ये च प्रबोधे च” इति
विश्वः । ‘स्मर्त्तुं न शक्यं’ किमुताधिकर्त्तुम् इति भावः ॥ ६५ ॥

धृतिरिति । अद्य मे धृतिः धैर्येण प्रतीतिः वा अस्तं नाशम्
इता, रतिः श्रुता गता, गेयं गानं विरतम्, ऋतुः वसन्तादिः
निरुत्सवः, आभरणानां प्रयोजनं गतम् अपगतं, श्रिते अस्मिन्निति
शयनीयम् तत्पम् । कृत्यश्रुटी बहुलमित्यधिकरणार्थे अनीयद्
प्रत्ययः । परिशून्यम् । त्वां विना सर्वमपि निष्फलम् इति
भावः ॥ ६६ ॥

(१) “एकचित्तस्य यद्यपि जीवितावसथनं वर्तते तथापि ते व्यवसायो मरणीयः
प्रतिपत्तिं प्रोती निष्ठुरः क्रूरः पराङ्मुख इत्यर्थः” इति हिमकरः । “तथापि ते तव
व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः अस्मादनिष्ठुर इति बह्वचः ।

गृहिणी सचिवः सखी मिथः

प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना

हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ ६७ ॥

मदिराक्षि मदाननार्पितं

मधु पीत्वा रसवत् कथं नु मे ।

अनुपास्यसि वाप्यदूषितं

परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ ६८ ॥

गृहिणीति । त्वम् एव गृहिणी दाराः सचिवः बुद्धि-
सहायो मन्त्री मिथः रहसि सखी नर्तकसचिवः ललिते मनोहरे
कलाविधौ वादित्रादिचतुःषष्टिकलाप्रयोगे प्रियशिष्या, अतः
त्वां समष्टिरूपां हरता अत एव करुणाविमुखेन कृपाशून्येन
मृत्युना मे मलमन्त्रि किं न हृतं वद सर्वमपि हृतम्
इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

मदिरिति । माद्यति अनया इति मदिरा(१) लोकप्रसिद्धा
तथापि “नार्यो मदिरलोचना” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् माद्यति
आभ्याम् इति मदिरं अक्षिणी यस्याः तत्त्वबुद्धिः हे मदिराक्षि
मदाननेन अर्पितं रसवत् स्नादुतरं मधु मयं पीत्वा वाप्यदूषि-
तम् अशुतमं परलोकोपनतं परलोकप्राप्तं मे जलाञ्जलिं कथं नु

(१) यदा मदिरा मगद्वहनः यस्या मदिराक्षी अक्षिणी यस्याः इति ।

विभवेऽपि सति त्वया विना
 सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।
 अद्भुतस्य विलोभनान्तरैः
 मम सर्व्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ ६६ ॥
 विलपन्निति कोशलाधिपः
 करुणार्थयथितं प्रियां प्रति ।
 अकरोत् पृथिवीरुहानपि
 सुतशाखारसवाप्यदूषितान्(१) ॥ ७० ॥

अनु अनन्तरं पास्यसि । तदनन्तरमिदमनर्हम् इत्यर्थः । यथाह
 भट्टमल्लः, “अनुपानं हिमजलं यवगोधूमनिर्भिर्ति । दध्नि मये
 विषे द्राक्षे पिष्टे मिष्टमयेऽपि च” ॥ इति । तच्च इहैव युज्यते ।
 इदं तूष्णं लोकान्तरोपयोगि चेत्यायुर्वेदविरोधात् कथमनुमास्यसि
 इति भावः ॥ ६८ ॥

विभवे इति । विभवे ऐश्वर्य्ये सति अपि त्वया विना
 अजस्य एतावत् एव सुखं गण्यताम् यावत् त्वया सह भुक्तं ततः
 अन्यत्र किञ्चिद्विष्यति इत्यर्थः । कुतः विलोभनान्तरैः विषया-
 न्तरैः अद्भुतस्य अनाकृष्टस्य मम सर्व्वे विषयाः भोगादयः त्वदा-
 श्रयाः त्वदधीनाः त्वां विना मे न किञ्चिद्गोचरे इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

विलपन्निति । कोशलाधिपः अजः इति, करुणः शोकरसः
 स एव अर्थः तेन यथितं सव्यहं यथा तथा, प्रियां प्रति विलपन्

अथ तस्य कथञ्चिदङ्कतः
 स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ।
 विससर्ज तदन्त्यमण्डनाम्(१)
 अनलायागुरुचन्दनैधसे ॥ ७१ ॥
 प्रमदामनु संस्थितः शुचा
 नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।

एषिवीरुहान् वृक्षान् अपि मृतः शाखारसाः मकरन्दाः एव
 वाष्पाः तैः दूषितान् अकरोत् । अचेतनान्मरौदयदित्यर्थः ॥ ७० ॥

अथेति । अथ स्वजनः बन्धुवर्गः तस्य अजस्य अदृतः उत्त-
 म्नात् कथञ्चित् अपनीय तत् दिव्यकुसुमम् एव अन्त्यं मण्डनम्
 अलङ्कारः यस्याः तां तां सुन्दरीम् अगुरुणि चन्दनानि एधांसि
 यस्य तस्मै अनलाय अग्नये विससर्ज विस्फटवान् । क्रियाग्रहण-
 मपि कर्त्तव्यमिति क्रियाभावप्रयोगे सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ ७१ ॥

प्रमदामिति । नृपतिः सन् अपि विहान् अपि शुचा योकेन
 प्रमदाम् अनु प्रमदया सह संस्थितः मृतः इति वाच्यदर्शनात्
 निन्दादर्शनात् देव्या इन्दुमत्या सह शरीरम् अग्निसात् अग्न्य-

(1) Dinakara reads with Vallabha एतावन्मण्डना and explains
 "तदा किमर्थं अन्तं प्रेषितं मण्डनं यस्याः सा एतावन्मण्डना" । अन्तमण्डनं यथा-
 "प्रितं वापयित्वा मण्डनानुविष्य मण्डनादां अयमादा वा दत्तमुष्ण मूषकोऽतश्चासमा-
 दादमावस्यन्त्याय श्लेशे मण्डनश्लेशे प्राक्प्रतिपत्तयिदित्युः पादमावाटयितुः परिधान-
 शब्दः" । See Astalayaṇa Parisiṣṭa III 1.

न चकार शरीरमग्निंसात्
सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ७२ ॥
अथ तेन दशाहृतः (१) परे
गुणशेषासुपदिश्य भामिनीम् ।
विदुषा विधयो महर्द्धयः (२)
पुर एवोपवने समापिताः ॥ ७३ ॥

धीनं न चकार । तद्धीनवचने इति सातिप्रत्ययः । जीविता-
शया प्राणेष्वयं तु न ॥ ७२ ॥

अर्थेति । अथ विदुषा तेन अजेन गुणाः एव शेषाः यस्याः
तां गुणशेषां भामिनीम् इन्दुमतीम् उपदिश्य उद्दिश्य दद्यानाम्
अङ्गां समाहारः दद्याहः । तच्चितार्थेत्यादिना समासः, समा-
हारस्यैकत्वादिकवचनम्, “राजाहःसखिम्यष्टच्” इति टच्, राजा-
ह्लाहाः पुंसौति पुंवत्, ततस्तसिल् । तस्मात् दद्याहतः परे

(१) "दमाहीन विविधमेवः नतु दमदिनानि" इति वक्तव्यः । दमाहीनस्य
 स्थापने विहितं—“अथ दममेति कर्ता जघान्ते चतुर्णां वेदिं कृत्वा श्रीन् उपलान्
 अभ्यक्ष्यपिताम् दक्षिणापक्षस्थान् स्थापयित्वा मध्यमे प्रोते सप्तरी तासंधीन् दक्षिणे
 यमनिष्ठायाश्च उपलान् चतुर्हस्तार्चयित्वा तदन्ते तेष्वेकैषं पिष्टं दत्त्वा चतुर्हस्तं दत्त्वा
 पादुकाश्च निक्षिप्य सर्वमेतीदृशकुर्यान्न दद्यात् । अथ केयादि स्थापयित्वा प्रातिपाम्भ्याः
 स्वाताक्षीन् श्रीमच्छलीन् प्रोताय दसुः नैवात्तुपलनियमः । अथ पुरस्ताः अभ्यक्ष्यताः
 पक्ष्मास्यपक्ष्मदीं प्राक्ष्येत्तुरथ पूर्वं उपलान्मुदङ्मुखं दत्त्वा चत्वारो ब्रजेतुः अथ प्रातिपाम्भ्यां
 नक्षत्रेभ्यः नक्षत्रं वा पर्येरन्” इति श्रद्धापरिधिष्टे चतुर्धाध्यायश्च चतुर्हस्तं दत्तम् ।

(१) “महद्”ः पूर्वरक्षिणा” इति दिनकरः ।

स विवेश पुरीं तया विना

क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।

परिवाहमिवावलोकयन्

स्वशुचः पौरवधूमुखाशुपु ॥ ७४ ॥

अथ तं सवनाय दीक्षितः

प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।

कर्त्तव्याः महर्षयः महासमुद्रयः विधयः क्रियाः पुरः पुण्याः
उपवने एव समापिताः सम्पूर्णमनुष्ठिताः । दयाहतः इत्यत्र
“विप्रः शुष्येद् दयाहेन द्वादयाहेन भूमिपः” इति वचनविरोधो
नागङ्गनीयः तस्य निर्गुणक्षेत्रविषयत्वात् । गुणवत्क्षेत्रियस्य
दयाहेन शुद्धिमाह पराशरः, “क्षेत्रियस्तु दयाहेन स्वधर्मनिरतः
शुचिः” इति । श्रूयतेऽस्यापि गुणवत्त्वं विदुषेत्यनेन ॥ ७३ ॥

स इति । तया इन्दुमत्या विना क्षणदायाः रात्रेः अपाये
अपगमे यः शशाङ्कः चन्द्रः सः इव दृश्यते इति कर्म्मार्थे श्रुत् ।
प्रातःकालिकचन्द्र इव दृश्यमानः इत्यर्थः स अजः पौरवधूमुखा-
शुपु स्वशुचः स्वभोक्तव्य परिवाहं जलोच्छासम् इव अवलोकयन् ।
“जलोच्छासाः परीवाहाः” इत्यमरः । स्वदुःखपूरातिशयम् इव
पश्यन् पुरीं विवेश । वधूयह्वयात् तस्यामिन्दुमत्यां सस्याभि-
मानात् अजसमानदुःखसवनात्परीवाहोक्तिर्निर्वहति ॥ ७४ ॥

अथेति । अथ सवनाय यागाय दीक्षितः गुरुः वसिष्ठः
आश्रमे स्वीकृत्याश्रमे स्थितः सन् तम् अजम् अभिषङ्गहं दुःखं-

अभिपङ्कजङ् विजञ्जिवान्

इति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ ७५ ॥

असमाप्तविधिर्यतोमुनिः

तव विद्वानपि तापकारणम् ।

न भवन्तमुपस्थितः स्वयं

प्रकृतौ स्थापयितुं पथश्रुतम्(१) ॥ ७६ ॥

मयि तस्य सुवृत्त वर्त्तते

लघुसन्देशपदा सरस्वती ।

मोहितं प्रणिधानात् चित्तैकाग्र्यात् विजञ्जिवान् ज्ञातवान् ।
कस्येति कसुप्रत्ययः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण शिष्येण अन्व-
बोधयत् किल । बुधैर्ह्यन्तात् णिचि सङ् ॥ ७५ ॥

वसिष्ठमिष्य आह असमाप्तेति । यतः हेतोः मुनिः अस-
माप्तविधिः असमाप्तकृतुः ततः तव तापकारणं दुःखहेतुं कल-
नाशरूपं विद्वान् जानन् अपि । विदेः शतुर्वसुरिति वस्त्रादेशः,
न लोकेत्यादिना मष्टीप्रतिषेधः । मघः श्रुतं स्वभावात् भ्रष्टं
भयम् प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितुं समाश्वासयितुम् इत्यर्थः स्वयं
न उपस्थितः न आगतः ॥ ७६ ॥

मयीति । हे सुवृत्त सदाचार सन्दिश्यते इति सन्देशः
सन्दिष्टव्यर्थः तस्य पदानि वाचकानि लघूनि संचिमानि सन्देश-

शृणु विश्रुतसत्त्वसारं तां
 हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥ ७७ ॥
 पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः (१)
 समतीतञ्च भवञ्च भावि च ।
 स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा
 वितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८ ॥
 चरतः किल दुश्चरं तपः
 दृष्टविन्दोः परिशुद्धितः पुरा ।

पदानि यस्यां सा लघुसन्देशपदा तस्य मुनेः सरस्वती वाक् मयि
 वर्तते, हे विश्रुतसत्त्वसारं प्रख्यातधैर्यातिशयं तां सरस्वतीं
 शृणु, एतां वाचं हृदि उपधातुं धर्तुं च अर्हसि ॥ ७७ ॥

वक्ष्यमाणार्थानुगुणं मुनेः सर्वज्ञत्वं तावदाह, पुरुषस्येति ।
 अजन्मनः पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य भगवतः त्रिविक्रमस्य पदेषु
 विक्रमेषु त्रिभुवनेष्वपि इत्यर्थः समतीतं भूतञ्च भवत् वर्तमानञ्च
 भावि भविष्यञ्च इति वितयं ॥ मुनिः निष्प्रतिघेन अप्रतिघ्न्येन
 ज्ञानमयेन चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या पश्यति हि, अतस्तदुक्तिषु न
 संशयितव्यम् इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

चरत इति । पुरा किल दुश्चरं तीव्रं तपः चरतः दृष्टविन्दोः
 दृष्टविन्दुनामकात् कक्षाच्चित् ऋषेः परिशुद्धितः भीतः । कर्त्तरि

प्रजिघाय समाधिमेदिनीं ।

हरिरस्मै हरिणीं (१) सुराङ्गनाम् ॥ ७६ ॥

स तपःप्रतिबन्धमन्युना

प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।

अशपद्मव मानुषीति तां

शमवेलाप्रलयोन्मिणा भुवि (२) ॥ ८० ॥

भगवन् परवानयं जनः

प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।

ज्ञाः, भीकार्थानां भयहेतुरित्यपादानात् पञ्चमी । हरिः इन्द्रः
समाधिमेदिनीं तपोविधातिनीं हरिणीं नाम सुराङ्गनाम् अग्रे
दृष्टव्येन्द्रे प्रजिघाय प्रेरितवान् ॥ ७६ ॥

स इति । सः मुनिः शमः शान्तिः एव वेला मर्यादा तस्याः
प्रलयोन्मिणा प्रलयकालतरङ्गेण शमविधातकेन इत्यर्थः ।
“अव्ययविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि” इत्यमरः । तपसः
प्रतिबन्धेन विघ्नेन यः मन्युः क्षोधः तेन हेतुना प्रमुखे अग्रे
आविष्कृतचारुविभ्रमां प्रकाशितमनोहरविलासां तां हरिणीं
भुवि भूलोके मानुषीं मनुष्यस्त्रीं भव इति अशपत् ॥ ८० ॥

भगवन्निति । हे भगवन् महर्षे अयं जनः परोऽस्यास्तीति

(1) This Harini was an Apsara and not identical with one, who is thus described in the Visnupurana—वेभ्यः प्रभासदं जग्मे वीरकां हरिणीं तया । ते क्षमे ब्रह्मणादिनीं वीरिणीं चाप्युभं विज्ज” इति ।

(२) मुनिविरचित पाठानुसृतम् ।

इति चोपनतां चित्तिस्पृशं
कृतवानासुरपुण्यदर्शनात् ॥ ८१ ॥

क्रयकैशिकवंशसम्भवा
तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।
उपलब्धवती दिवद्युतं
विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२ ॥
तदलं तदपायचिन्तया
विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।

स्वामित्वेन परवान् पराधीनः । अयमिति आत्मनिर्देशः,
अहं पराधीना इत्यर्थः । मे मम प्रतिकृताचरितम् अपराधं
चमस्व इति अनेन प्रकारेण उपनतां शरणागतां च हरिणीम्
आसुरपुण्यदर्शनात् सुरपुण्यदर्शनपर्यन्तं चित्तिं स्पृशतीति चित्ति-
स्पृक् तां चित्तिस्पृशं मानुषीं कृतवान् दिव्यपुण्यदर्शनं शापावधि-
रित्यनुगृहीतवान् इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

क्रयकैति । क्रयकैशिकानां राज्ञां वंशे सम्भवः यस्याः सा
हरिणी तव महिषी अभिप्रेता स्त्री । “कृताभिप्रेका महिषी”
इत्यमरः । भूत्वा चिराय दिवः स्वर्गात् युतं शापनिवृत्तिकारणं
सुरपुण्यरूपम् उपलब्धवती विवशा अभूत् इति शेषः मृता
इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तदिति । तत् तस्मात् तस्याः अपायचिन्तया असं, तस्या

वसुधेयमवेक्षातां त्वया
 वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३ ॥
 उदये मदवाच्यमुज्ज्वला
 श्रुतमाविष्कृतमात्मवत् त्वया ।
 मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे(१)
 पुनरक्लीवतया(२) प्रकाशयताम् ॥ ८४ ॥

मरणं न चिन्त्यम् इत्यर्थः । निषेधक्रियां प्रति करणत्वात् चिन्त-
 येति द्वितीया । कुतो न चिन्त्यमत आह, उत्पत्तिमतां जन्म-
 वतां विपत् विपत्तिरूपस्थिता सिद्धा, जातस्य हि ध्रुवो नृत्युः
 इत्यर्थः । तथापि कलत्ररहितस्य किं जीवितेन तत्राह, त्वया
 इयं वसुधा भूमिः अवेक्ष्यतां गाल्यतां, हि यस्मात् नृपाः वसु-
 मत्या पृथिव्या कलत्रिणः कलत्रवन्तः, अतो न शोचितव्यम्
 इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

उदय इति । उदये अभ्युदये सति मदेन यत् वाच्यं निन्दा
 तत् उज्ज्वला परिहरता सति अपि मदहेतौ अनवमाद्यता त्वया
 यत् आत्मवत् अध्यात्मप्रचुरं श्रुतं शास्त्रं तज्जनितं ज्ञानम् इति
 यावत् आपिष्कृतं प्रकाशितं तत् श्रुतं मनसः ज्वरे सन्तापे उप-

(१) “राज्याधिगमने यत्तवाक्कीर्तिर्नामू तेन युतं प्रकटीकृतं साम्प्रतं लधिगत-
 सनापपत्तिनामिह तत् श्रुतं चत्वनं प्रकटं कुरु इत्यर्थः” इति दिनकरः ।

(२) यद्वा अक्लीवतया वीकल्यं विना प्रकटः तत् युतं प्रकटव्यं साङ्गसनापपत्त-
 यस्तद्वत् इत्यर्थः कुरु इति तात्पर्यार्थः ।

रुदता कुत एव सा पुनः
भवता नानुमृतापि लभ्यते ।
परलोकलुपां स्वकर्मभिः
गतयो भिन्नपथा हि(१) देहिनाम् ॥ ८५ ॥
अपशोकमनाः कुटुम्बिनीम्
अनुगृह्णीष्व निवापदक्षिभिः ।

स्मिते प्राप्ते अस्तीवतया धैर्येण लिङ्गेन पुनः प्रकाश्रतां विदुषा
सर्वास्त्रवस्यास्त्राणि धीरेण भवितव्यम् इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

इतोऽपि न रोदितव्यमित्याह, रुदतेति । रुदता भवता
सा कुतः एव लभ्यते न लभ्यते एव, अनुस्मियते इति अनुमृत् ।
क्षिप् । तेन अनुमृता अनुमृतवता अपि भवता पुनः न लभ्यते ।
कथं न लभ्यते इत्याह, परलोकलुपां लोकान्तरभाजां देहिनां
गम्यन्ते इति गतयः गम्यमानानि स्वकर्मभिः पूर्वार्चरितपुण्य-
पापैः भिन्नपथाः पृथक्कृतमार्गाः हि, परत्रापि स्त्रस्त्रधर्मानुदप-
फलभोगाय भिन्नदेहगमनाश्च मृतेनापि लभ्यते इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अपेति । किन्तु अपशोकमनाः निर्दुःखचित्तः सन् कुटु-
म्बिनीं पत्नीं, निवापदक्षिभिः पिण्डोदकादिदानैः अनुगृह्णीष्व
तर्पय इत्यर्थः । अन्यथा दोषमाह, अतिसन्तप्तम् अविच्छिन्नं
अजनानां वन्धूनाम् । “वन्धुस्त्वजनाः समाः” इत्यमरः ।

(१) “वेचिन् कुटुम्बाः वेचिन् पदवः वेचिन् वृक्षाश्च इत्यादि” इति दिनकरः ।

स्वजनाशु किलातिसन्ततं
 दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६ ॥
 मरणं प्रकृतिः शरीरिणां
 विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
 क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्
 यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८७ ॥
 अवगच्छति मूढचेतनः
 प्रियनाशं हृदि शलामर्पितम् ।
 स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते
 कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ ८८ ॥

अशु कर्तुं प्रेतं मृतं दहतीति प्रचक्षते किल । अत्र याज्ञवल्क्यः,
 “क्षेप्याशु बन्धुभिर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः । अतो न
 रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वयत्कृतः” ॥ इति ॥ ८६ ॥

मरणमिति । शरीरिणां मरणं प्रकृतिः स्वभावः भुवन्
 इत्यर्थः, जीवितं विकृतिः यादृच्छिकं बुधैः उच्यते, एवं स्थिते
 जन्तुः प्राणी क्षणम् अपि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । श्वसन्
 जीवन् अवतिष्ठते यदि असौ क्षणजीवी लाभवान् ननु । जीयने
 यथालाभं सन्तोष्यम् असम्यक्लाभात्, मरणे तु न शोचितम्यम्
 अस्य स्त्राभाय्यात् इति भावः ॥ ८७ ॥

अपेति । मूढचेतनः भ्रातृबुद्धिः प्रियनाशम् दृष्टनाशं हृदि

स्वशरीरशरीरिणावपि
 श्रुत(१)संयोगविपर्ययौ यदा ।
 विरहः किमिवानुतापयेत्
 वद वाद्यैर्विपर्ययैर्विपश्चितम् ॥ ८८ ॥
 न पृथग्जनवच्छुचो वशं
 वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।
 द्रुमसानुमतां किमन्तरं
 यदि वायौ हितयेऽपि ते चलाः ॥ ८९ ॥

अर्पितं निष्ठातं मत्स्यं मद्भुं भवगच्छति मन्यते, स्थिरधीः विद्वान्
 तु तत् एव मत्स्यं समुद्रतम् उत्खातं मन्यते प्रियनाये सति इति
 शेषः, कुतः कुमलहारतया प्रियनायस्य मीनोपायतया इत्यर्थः ।
 विषयलाभविनाशयोर्वधाक्रमं हिताहितसाधनत्वाभिमानः
 पामराणां विपरीतं तु विपश्चिताम् इति भावः ॥ ८८ ॥

चेति । स्वस्य शरीरशरीरिणी देहात्मानौ अपि यदा यतः
 श्रुतौ श्रुत्यवगतौ संयोगविपर्ययौ संयोगविशीर्गौ ययौः तौ
 तयोक्तौ तदा वाद्यैः विपर्ययैः पुत्रकलत्रादिभिः विरहः विपश्चितं
 विद्वांसं किम् इव अनुतापयेत्, त्वं वद, न क्लिप्सित् इत्यर्थः ।
 अथवा मगधस्य शरीरेणैव सम्बन्धः ॥ ८८ ॥

नेति । हे वशिनाम् उत्तम त्रितेन्द्रियवर्त्य पृथग्जनयत्
 शुचः शोकस्य ययं गन्तुं न अर्हसि । तथाहि, द्रुमसानुमतां तरु-

स तथेति विनेतुरुदारमतेः ॥

प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।

तदलव्यपदं हृदि शोकघने ॥

प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥ ८१ ॥

तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथञ्चित्

वाल्मत्वादवितथसूनुतेन(१) सूनोः ।

शिखरिणां किम् अन्तरं कः विशेषः वायौ सति द्वितये अपि
द्विप्रकाराः अपि । प्रथमचरमेत्यादिना जसि विभाषया सर्व-
नामसंज्ञा । ते द्रुमसानुमन्तः चलाः यदि सानुतामपि चलते
द्रुमवत् तेषामपि अचलसंज्ञा न स्यात् इत्यर्थः ॥ ८० ॥

स इति । स अजः उदारमतेः विनेतुः गुरोः वसिष्ठस्य वचः
तच्छिष्यमुखेरितं तथेति प्रतिगृह्य अङ्गीकृत्य मुनिं वसिष्ठशिष्यं
विससर्ज प्रेषयामास, किन्तु तद्वचः शोकघने दुःखसान्दे अस्य
अजस्य हृदि अलव्यपदम् अप्राप्तावकाशं सत् गुरोः वसिष्ठस्य
अन्तिकं प्रतियातम् इव, प्रतिनिवृत्तं किमु, इत्युक्ते च । तोटक-
वृत्तमेतत् । “इह तोटकसम्बुधिसैः प्रथितम्” इति तल्लव-
णम् ॥ ८१ ॥

तेनेति । अवितथं यथार्थं सूनुतेन प्रियवचनं यस्य तेन अजेन

(1) On this Sankarā observes “This epithet appears to be used here to show that in living some years after Indumatī's death, Aja did not act contrary to his professions contained in his lamentations. Although he lived some years after her death,

सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः

स्वप्ने पुच्छणिकसमागमोत्सवैश्च ॥ ६२ ॥

तस्य प्रसङ्गं हृदयं किल शोकशङ्कुः

पुच्छप्ररोह इव सौधतलं विभेद ।

प्राणान्तहेतुमपि तं भिषजामसाध्यं

लाभं प्रियानुगमने(१) त्वरया स मेने ॥ ६३ ॥

सूनोः पुत्रस्य वासत्वात् राज्याद्यमत्वात् इत्यर्थः प्रियायाः इन्दु-
मत्याः सादृश्यं वस्त्वन्तरगतम् आकारसाम्यं प्रतिकृतिः चित्रं
तयोः दर्शनैः स्वप्नेषु क्षणिका घणभङ्गुराः ये समागमोत्सवाः
तैश्च कथञ्चित् क्षणेषु अष्टौ समाः वत्सराः । “संवत्सरो वत्सरो-
ऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः” इत्यमरः । परिगमिताः अति-
वाहिताः । उक्तञ्च, “वियोगावस्थामु प्रियजनसदृशानुभवनं,
ततश्चित्रं कर्ष्यं स्वप्नसमये दर्शनमपि । तदङ्गसृष्टानामुपगत-
वतां स्मरणमपि, प्रतीकारः कामव्यग्रितमनसां कोऽपि कथितः” ।
इति । प्रकृते सादृश्यादिदृष्टीयाभिधानं तदङ्गसृष्टपदार्थसृष्टे-
रप्युपलक्षणम् । प्रहर्षिणी हस्तमेतत् ॥ ६२ ॥

तस्येति । शोकः इव शङ्कुः कीलः । “शङ्कुः कीले शिवे च”
इति विग्रहः । तस्य अजस्य हृदयं, पुच्छप्ररोहः सौधतलम् इव

he was yet a child, for he passed those years because his son
was still an infant”.

(१) प्रियानुगमनरथेति वा पाठः ।

सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमारम्
 आदिश्य रक्षणविधौ विधिवत् प्रजानाम् ।
 रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं सुमुचुः
 प्रायोपवेशनमतिन्तु पतिर्वभूव ॥ ८४ ॥

प्रसह्य बलात् किल बिभेद । स अजः प्राणान्तहेतुं मरणकार-
 णम् अपि भिषजाम् असाध्यम् अप्रतिसमाधेयं तं शोकग्रस्तं
 रोगपर्यवसितं प्रियायाः अनुगमने त्वरया उत्कण्ठया लामं मेने
 तद्विरहस्यातिदुःसहत्वात् तस्यातिकारणं मरणमेव वरमित्यम-
 न्यत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

सम्यगिति । अथ नृपतिः अजः सम्यक् विनीतं निसर्ग-
 संस्काराभ्यां विनयवन्तं वर्महरतीति वर्महरः कवचधारणार्ह-
 वयस्कः । वयसि चेत्यच्प्रत्ययः । तं कुमारं दशरथं प्रजानां
 रक्षणविधौ राज्ये विधिवत् विध्यर्हं यथाशास्त्रम् इत्यर्थः ।
 तदर्हमिति वतिप्रत्ययः । आदिश्य नियुज्य रोगेण उपसृष्टायाः
 व्याप्तायाः तनोः शरीरस्य दुर्वसतिं दुःखावस्थितिं सुमुचुः
 जिह्वासुः सन् प्रायोपवेशने अनशनावस्थाने मतिः यस्य स
 वभूव । “प्रायसानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि” इति विश्वः ।
 अथ पुराणवचनम्, “समासक्तो भवेद् यस्तु पातकैर्महदादिभिः
 दुष्टिकित्स्वैर्महारोगैः पीडितो वा भवेत् तु यः । स्वयं देहविना-
 शस्य काले प्राप्ते मज्जामतिः । आत्राद्यप्यं वा स्वर्गादिमहाफल-
 जिगीषया । प्रविशेज्जन्तनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा । एतेपा-
 मधिकारोऽस्ति नान्येषां सर्व्यजन्तुषु । नराणामथ नारीणां

तीर्थं तोयव्यतिकरमवे जङ्गुकन्या सरयोः(१)

देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

“वर्षेषु सर्वदा” ॥ इति । अनयोर्वसन्ततिलकाच्छन्दः ।

तल्लक्षणम्, “उक्ता वसन्ततिलका तमजाजगौ गः” इति ॥ ८४ ॥

तीर्थं इति । असौ अजः जङ्गुकन्यासरयोः तोयानां जलानां
व्यतिकरेण सन्निधेन भवे तीर्थं गङ्गासरयूसङ्गमे देहत्यागात् सद्यः
एव अमरगणनायां लेख्यं लेखनम् । तयोरेव कृत्यतल्लक्षणा
इति भावार्थे पञ्चम्ययः । आसाद्य प्राप्य पूर्वस्मात् आकारात्
अधिकतरां रुक् यस्याः तथा कान्तया रमस्या सङ्गतः सन्
नन्दनस्य इन्द्रोद्यानस्य अभ्यन्तरेषु अन्तर्वर्त्तिषु लीलागारेषु
क्रीडाभवनेषु पुनः अरमत । “यथाकथञ्चित् तीर्थेऽस्मिन् देह-
त्यागं करोति यः । तस्यात्मघातदोषो न प्राप्नुयादौचित्यापि” ।

(1) Jahnū was a descendant of पुरुरा and son of Suhotra. Jahnū, whilst performing a sacrifice, saw the whole of the place, overflowed by the waters of the Ganges. Highly offended at this intrusion, his eyes red with anger, he united the spirit of sacrifice with himself by the power of his devotion and drank up the river. The gods and sages upon this came to him, and appeased his indignation, and re-obtained Ganga from him, in the capacity of his daughter (whence she is called Jahnavi) See Wilson's V. P.

पूर्वाकाराधिकतररुचा सङ्गतः कान्त्यासौ
लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ ६५ ।

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
अजविलापो नाम अष्टमः सर्गः ।

इति स्कान्दे । मन्दाक्रान्ताच्छन्दः । तत्तत्तत्तत्, “मन्दाक्रान्ता
जलधिपङ्क्तौ भनी तादृक् चेत्” इति ॥ ६५ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीर्त्याध्वनमङ्गनायकुरि विरचितायां
रघुवंशव्याख्यायां सञ्ज्ञाविनयिमाख्यायां अष्टमः सर्गः ।

—

রঘুবংশম্ ।

প্রথমঃ সর্গঃ ।

— — — — —
 শ্লোকঃ ।

অহং বাগর্ঘ্যমতিপথয়ে বাগর্ঘ্যাবিব সংজ্ঞায়, জগতঃ পিতরী, পার্শ্বতীপরমেশ্বরী বন্দে ॥১॥
 পদ—পথ্যতে, অপথ্যত, অপাতি, পেই, পথ্যতে পন্নঃ ।। পদ—পথ্যতি, অপথ্যত, অপথ্যত, অপথ্যত
 পদ—পদ্যঃ ।। বন্দ—অবন্দন, অবন্দিত, ববন্দে ।

সূর্য্যমভবঃ বংশঃ জ্ঞা ? সম অথ্যবিপথ্য মতিষ জ্ঞা ? অহং মীহাত্ চক্ৰেণ কুন্তর
 বাগর্ঘ্য তিতীয়ুঃ অসি ॥২॥ সূ—বরতি, অতরন, অতরীণ, সতর, তীর্ণ্য,
 তরীণম্ । অসি তিতীর্যতি ।

মন্দঃ, (মধ্যপি) কবিরায়ঃপ্রার্থী অহং, মাধ্যম্যে অসি সীমাৎ চক্ৰাভুঃ বামনঃ হ্রব
 চন্দ্রাশ্বতী মনিস্বয়মি ॥৩॥ অর্থ—অর্থ্যতে, অর্থ্যত, অর্থ্যত, অর্থ্যতামাশ, অর্থ্যতঃ ।

বাল্যাদি অব্যয় ।

আমি বাক্য ও অর্থের সম্যক্ জ্ঞানলাভের আশয়ে বাক্য ও অর্থের সার্থ
 নিত্যসম্বন্ধযুক্ত জগতের পিতামাতাবরূপ পরমী ও পরমেশ্বরকে বন্দনা করি ॥১॥

সূর্য্য হইতে সমুদ্ভূত বংশই বা কোথায় ? আব আমার অকিঞ্চিদকর
 বুদ্ধিই বা কোথায় ? আমি অজ্ঞানবশতঃ তেলাদ্বারা ছুতার মহাসাগর
 উত্তীর্ণ হইবার অভিপ্রায় করিরাছি ॥২॥

আমি মন্দবুদ্ধি তথাপি কবিকীর্তিলাভ প্রত্যাশা করিয়া নিঃসঙ্গ হই

1. In order that I may attain to a right understanding
 of words and their significations, I do salute Parvati and
 Paramesvara, parents of the universe, who are as intimately
 associated with each other as a word is with its import.

2. There is a great disproportion between a race sprung
 from the sun, and my intellect, which is of limited range, yet
 out of infatuation, I am desirous of getting across the ocean
 by means of a raft.

3. Dull that I am, I shall be an object of ridicule by be-

লভ—লভতে, লভমত, অলভ, লভে, লভ্যতে । সনি লিঙ্গতে । চন—চন্নি, অচন, অচনীত, জঘান ।

অথবা পূর্বদূরমি: কৃতবাহুদারি অস্তি ন বজ্রমুতীকীর্ণ মণী সূতস্বেব ন
মতিরসি ॥ ৪ ॥ কৃ—কিরতি, অকিরন, অকারীত, চকার, কীর্ত্য: ।

স: স্বঃ রাজসমুদ্যানাম্, আকলীদ্যকর্মণাম্, আশ্রমুদ্রচিত্তীমানাম্, আনাফর্য-
বলনাম্ ॥ ৫ ॥

যদাবিধিহুতাগ্নীনাম্, যদাকানার্জিতার্থিনাং, যদাপরাধদণ্ডানাং, যদাকালদ্রবীণি-

উপহাসেৰ্ভ আশ্রম হইবে ; যেমন বামন আশ্রম ব্যক্তি কর্তৃক লভ্য ফলেব লোভে
বাহু প্রগাঢ় করিয়া উপহাসনীয় হয় ॥৩॥

অথবা প্রাচীন কবিগণ এই বংশে অবশ্যার্থ দ্বার উপহাসন কবিরাজেন ।
অতএব দুটী দ্বারা বিধি নগর অভ্যন্তরে বে প্রকারে হুজ অবশ্য করে, তদ্রূপ
এই বংশেও আমাব অবশ্য হইতে পারিবে ॥৪॥

রঘুবংশীয়েকা অস্বাবধি বিদুছচরিত্র ছিলেন, যতক্ষণ ফলোদয় না হইত
অতীত কার্যে লিপ্ত থাকিতেন, সমুদ্রপর্যন্ত পৃথিবীর অধীশ্বর ছিলেন, এবং
তীহাদের রথ বর্গ পর্যন্ত গমন করিত ॥৫॥

তাহারা শাস্ত্রপ্রদর্শিত বিধি অহুসারে অমিত্তে হোম ও আর্চনা
coming a candidate for a poet's fame, like even to a dwarf who
holds up his hands to get at a fruit attainable only by a tall
man.

4. Or rather, an entrance for me into the narrative of this
race, into which an inlet of description has been cut open by
bards of antiquity, is rendered possible, just as the entrance of
a string into a precious stone already bored through by a dia-
mond-needle is practicable.

6. So I shall describe the race of the Raghus, though
provided with but a scanty stock of words, for I am impelled
to this indiscretion by the report of their virtues having reached
my ears.

6. The Raghus, who were pure from their very nativity,

হপিপিপতি, পিপিপিপীত । স্বজ—স্বজন, স্বজন, স্বজাণী, স্বজা । বিবি
স্বাজয়তি, পতিস্বজন ।

১. রঘুনা পশ্যৎ তনুবাগ্বিধবঃ অপি তদ্রূপৈঃ স্বৰ্ণম্ আনত্ব্য বাবসায় প্রদীদিতঃ সনু
মখ্যে ॥ ২ ॥

সদৃশ্যত্বহীনত্বঃ সনুঃ সঁ শীতলম্ স্বর্জন, হি (তদ্রূপৈঃ) দ্বয়ঃ বিদ্যতিঃ স্যামিহা
অপি বা অগ্নী সংজ্ঞায়তি ॥ ১০ ॥ স্ব—স্বপ্নতি, স্বপ্নতী, স্বপ্নীতী, স্বপ্নাব । বিবি
আবদতি, অমিয়বত । সনি শূন্যবত । সুবঃ । স্বর্জ—স্বর্জন, স্বর্জন, স্বর্জন, স্বর্জন, স্বর্জন
স্বর্জন । স্বর্জনয়তি । স্বজ—স্বজন, স্বজন, স্বজন, স্বজন, স্বজন । স্বর্জন
স্বজন, স্বজন । স্বজন : ।

সদৃশ্য প্রদত্ত স্ব স্ব স্নোপিতা মাননীয়ঃ স্ব স্বস্বতী দাম সনুঃ সর্জনীতাম্ আদ্যঃ
আদীত ॥ ১১ ॥

আসক্ত হইতেন, বার্কিকো মুনিব্রত অবলম্বন করিতেন, ও চরমে যোগ দ্বারা
সেহত্যাগ করিতেন ॥৮॥

আমার বাক্যসম্পত্তি অন্ন হইবেও আমি ব্রহ্মদিগের বংশবৃত্তান্ত বর্ণন করিব,
কারণ তাঁহাদিগের গুণসমূহ সর্গের কর্ণে প্রবেশপূর্বক আমাকে এই অবিদ্যায়
কারিতায় উদ্ভেজিত করিতেছে ॥ (৯ম শ্লোক) ॥

গুণসোবগ্নীকায় সত্যম্ পণ্ডিতগণ এই ব্রহ্মবংশীকায় সর্গের প্রবণ
করিবার যোগ্য । কারণ অর্ঘ্যের বিত্তিকি বা বিমিশ্রতা অগ্নিতেই পরীক্ষিত
হইয়া থাকে ॥১০॥

যেমন ওকার সমগ্র বেদের আদি, সেই প্রকার সনুল্ল পণ্ডিতমণ্ডলীর
মাননীয় বৈবশ্বত নামে যথু পুণ্ডরীক অম্বিপতিদিগের আদি ছিলেন ॥১১॥

9. Who used to study the various branches of learning during their childhood, who sought for pleasure during youth, who led the life of an ascetic in their old age, and abandoned their life at last by religious abstraction.

10. It behoves good critics to lend a hearing to it, for it is in fire only, that the purity or alloy of gold is detected.

11. As the syllable Om is the leading word in the vedas,

যদ্বিমতি তদন্তর্থে খীরনিখী ইন্দুঃ স্বয়ং, যদ্বিমতঃ দিলীপঃ ইতি রাজীন্দুঃ
মদুতঃ ১১১ ৷ সু—সুতে, অমুত, অসবিষ্ট, অসীষ্ট, সুপুবে, সবিষ্টা, মূতঃ, মূনঃ ।

অদ্বীক্লোঃ স্বপ্লবঃ, সাধমাঃ, মহামুগঃ, (অতএব) আক্লম্ব্যম্বর্ষং দিহম্ আশ্রিতঃ
আক্লঃ ধর্ম্যঃ স্বয়ং প্লবঃ ১১২ ৷ শ্রি—শ্রয়তি, অশ্রয়তু, অশ্রয়িত্বাৎ শ্রিত্য শ্রিতঃ ।

সম্ভ্রামিতিক্রমসারিৎ সম্ভ্রামিত্যভিভাষিতা সম্ভ্রামিত্যেণ আক্লম্বা নিহর্ষিৎ সম্ভ্রামি
ক্রাম্য দ্রিতঃ ১১৩ ৷ বিব্র—বিব্রাজি, অবিব্রজ, অবিব্রজীত, অবিব্রজ, বিব্রজ ।
ক্রম—ক্রম্যতি ক্রামতি, অক্রম্যতু অক্রামতু, অক্রমীতু, অক্রাম । অবিব্র ক্রাময়তি;
অশ্রিক্রমতু, ক্রামঃ ৷

যে ঐক্যর ক্ষীরসাগরে চন্ডের সবুড়ব, সেইরূপ সেই ময়ূর বিতুল বংশে
বিতুলতরচিত্রিত দিলীপনামক রাজচন্দ্র জগৎগ্রহণ করিয়াছিলেন ১১২ ৷

মহারাজ দিলীপ বিপুলবক্ষা, মহাবাহু, বৃষভক এবং সালবৃক্ষের ন্যায় উন্নত
ছিলেন । অতএব তাঁহাকে দেখিলে বোধ হইত যেন, সাক্ষাৎ কজিয়া বর্ষ নিজ
কার্যসাধনকর্ম দেখে আশ্রয়পূর্বক ভ্রমণে অবতীর্ণ হইয়াছেন ১১৩ ৷

সর্কভূত অপেক্ষা অধিকতর বদশালী, তেজোবান সর্কভূতপরাভাবী,
এবং সর্কাপেক্ষা অধিকতর উন্নত যে নিজদেহ, তদ্বারা তিনি সমগ্র পৃথিবীকে
আক্রমণপূর্বক হুমের ন্যায় লঙ্ঘিত হইতেন ১১৪ ৷

so was Manu, by name Vaivasvata, esteemed by the wise, the
first of kings, that have ever ruled over the earth.

12. From his spotless lineage sprang Dilipa, the moonlike
king, himself a most stainless character, just as the moon,
sprang from the ocean of milk.

13. Of a broad chest, with shoulders like those of a bull,
tall as the *Sala* tree, having huge arms, he was as it were, the
very incarnation of heroism, assuming a body capable of per-
forming its own mission.

14. With a figure transcending all in strength, subduing
all with its power, and surpassing all in stature, he lorded it
over the earth like a second mount Meru.

আকারসহস্রশতঃ, যজ্ঞায়া সহস্রাগমঃ, আগমৈঃ সহস্রাণ্যঃ পারশ্বসহস্রীদয়ঃ ॥১৭॥

সঃ যাদৌরভৈঃ অর্ণবদ্ব ভীমকানৈঃ দৃপগুণৈঃ উপজীবিনাম্ অধ্ব্যঃ অমিমম্ময়
নমুৎ ॥ ১৬ ॥

নিয়ন্তুঃ তস্য মেমিত্তনয়ঃ প্রজাঃ আ মনীঃ শুশ্রাতু বর্জানঃ পরে ইতামাশ্রমপি ন
ব্যতীযুঃ ॥ ১৭ ॥ ই—এতি এতু অগাতু, ইয়ায়। ষিষি গময়তি অজীমমত্। সনি
জিরমিষদি। ইতঃ। ইত্যরি, যদ্।

তঁাহার বুদ্ধি তদীয় আকারের অশুকণ, তঁাহার শাস্ত্রজ্ঞান তদীয় বুদ্ধির সদৃশ,
তঁাহার কার্যকলাপ তদীয় শাস্ত্রজ্ঞানের সদৃশ, এবং তঁাহার অভ্যুদয় তদীয়
কার্যকলাপের অশুকণ ছিল ॥১৬॥

তিনি ভয়াবহ অথচ কমনীয় গুণসমূহস্বারা ভূষিত ছিলেন। এবং
তদ্বিবন্ধন রত্ন ও নক্ষত্রস্বারা পবিপূর্ণ মহাসাগরের ন্যায় আশ্রিত ব্যক্তিদিগের
পক্ষে যুগপৎ অধর্ষনীয় ও আশ্রয়নীয় ছিলেন ॥১৬॥

শাসনকর্তা সেই দিলীপের প্রজাগণ, যেকণ রথের চক্রস্বারা চিত্রাভ্যন্ত
পথ হইতে রেখামাত্র ও বিচলিত হয় না, তজ্জপ ময়ুর সমর হইতে প্রচলিত
আচারপদ্ধতি হইতে রেখামাত্র ও অতিক্রম কবে নাই ॥১৭॥

15. His intelligence was worthy of his (noble) appear-
ance, his learning equalled his intelligence, his enterprise equal-
led his learning, and his success (in life) was commensurate
with his enterprise.

16. Both by his stern and amiable qualities, which are
characteristic of a king, he was at once unapproachable and
attractive to his dependents, like the ocean by virtue of its
monsters and precious stones.

17. Imitating the tire of a chariot wheel, the subjects of
this ruler did not deviate a single line from the path marked
out from the time of Manu.

স প্রজানা অল্যদমিব বাধ্যঃ বলিম্ অঘটীত্, চি (তদাচি) এবিঃ সহনগুণম্
উত্থত্, রমম্ আদশে ১৭৮ বহ—মজ্জাতি অমজ্জান্ অঘটীত্ অঘাট। মজ্জীতঃ মজ্জীত্বা,
মনি জিহ্বচতি। মজ—মজ্জতি অমজ্জত্ অঘাটীত্ সমজ্জ্যং। মনি মিহচতি মজ্জম্।
দা—দশে অদশ অদিত দদে।

তস্য সীমা পরিচ্ছদঃ, অর্ঘ্যমাধনন্ হযমিব, শাস্ত্রেণ অকুচ্ছিতা বুদ্ধিঃ, ধনুদি
খাততা মৌর্খ্যে চ ১৭৯। তন—তনীতি তনুতে অতনীত্ অতনুত অতানীত্ অতল।
অতনিহ ততান বীর্ষে। মনি তিতনিযতি তিতাসতি।

মহতমলম্, মূঢ়াকারিতলম্ তলম্, শাস্ত্রাঃ শাস্ত্রাঃ সংস্কারাঃ ইব ক্রান্তনৈয়াঃ
আদম্ ১৮০।

তিনি প্রজাদিগের মঙ্গলোদ্দেশেই তাহাদিগের নিকট বলি অর্থাৎ বর্ষাৎপ-
রূপ কর গ্রহণ করিতেন। স্বর্ঘ্যদেব হুঁইরূপে সহস্রগুণ অতিনান করিবার
জন্যই পৃথিবী হইতে জন গ্রহণ করিয়া থাকেন ১৮০।

ঔহার চতুরঙ্গ সৈন্য ঔহার পক্ষ পরিচ্ছদ অর্থাৎ ভূবার ন্যায় ছিল।
তিনি হুইতীমাত্র পন্যার্থের উপর নির্ভর করিয়া ঔহার মনুর প্রয়োজন সাধন
করিতেন, অধমতঃ ঔহার শাস্ত্রবিষয়ে অব্যাহত বুদ্ধি, দ্বিতীয়তঃ ঔহার ধনুতে
আরোপিত চ্য ১৮১।

তিনি রাজনৈতিক মন্ত্রণামূহ গোপনে নির্বাহ করিতেন, ও ঔহার
আকার ও ইচ্ছিতানি দ্বারা ঔহার মনের ভাব প্রকাশ পাইত না। হুতরাঃ

18. He levied tribute from his subjects simply for their ultimate good, for the sun draws up water from the earth with the object of sending it back thousandfold in return.

19. His army was to him an appendage, for he depended on two things only for the accomplishment of his designs,—his intellect intent upon the *sastras*, and his bowstring taut on the bow.

20. He hid his counsel, and his countenance and gestures were impenetrable; so that his measures could only be divined by their results like impressions received in a previous birth.

স শতস্রঃ সন্ অস্মান্ কুবীপ, অনাতুরঃ এব শর্ম্মা ভেজি, অগধুঃ এব অর্থম্
 আদে, অস্রুত এব সুখম্ অশ্বমুত ॥১১॥ তস—তস্যতি তসতি শতস্রত্ অশ্বমুত্ অশ্বমুত্
 অশ্বমুত্ তদাশ । শিচি বাসয়তি শতস্রত্ । তস্রঃ । অসিতুম্ তসিত্বা । গুপ—গোপা-
 যতি অগোপায়ত্ অগোপায়ীত্ অগোপীত্ অগোপীত্ । গোপয়ামাস । সনি কুবীপাশিষতি
 কুবীপাশিষতি কুবীপাশিষতি, গুপঃ । ভজ—ভজতি ভজতে অশ্বমুত্ অশ্বমুত্ অশ্বমুত্ অশ্বমুত্
 অশ্বমুত্ ভেজি । শিচি ভাজয়তি অশ্বমুত্ । সনি ভিমশতি । সগজ—সগজতি অশ্বমুত্
 অশ্বমুত্ সগজ । শিচি সগজয়তি অশ্বমুত্ । সনি সিস্রতি, স্রুতঃ ।

দ্বানি সৌনম্, শকৌ শনা, স্যগি দ্বাধাবিপৰ্য্যয়ঃ, বস্তু যুগাঃ কুশানুশাসিতান্
 সমস্বদা ইব অশ্বমুত্ ॥১২॥

বিদ্যে: অনাক্রষ্টস্র, বিদ্যানাং পারদ্বয়নঃ, অশ্বমুত: তস্র জরসা বিদ্যা দ্বয়ম্

তঁহার উপায়প্রয়োগাদি জঘাত্তরীণ সংস্কারসমূহের ন্যায় কেবলমাত্র যত্নের
 দ্বারা অর্জিত হইতে পারিত ॥২০॥

তিনি ভয়শূন্য হইয়াও আপনাব শবীররক্ষার্থ উপায় গ্রহণ করিতেন, তিনি
 ক্রম না হইয়াও ধর্ম্মোপার্জন করিতেন, তিনি লোভী না হইয়াও অর্থসংগ্রহ
 করিতেন, এবং আগতিরহিত হইয়া স্বখভোগ করিতেন ॥২১॥

তঁহার জ্ঞান থাকিলেও তিনি সৌন্দর্যবন কবিতা থাকিতেন, প্রতীকার-
 সামর্থ্য থাকিলেও ক্ষমা করিতেন, তিনি দান করিতেন, কিন্তু তঁহার
 আশ্রয়াদি ছিল না ॥২২॥

তিনি ক্রম বস্তু প্রকৃতি ভোগ্যবস্তু দ্বারা আকৃষ্ট হইতেন না । তিনি বিদ্যাব

21. He was on his guard without being afraid, pursued
 the path of rectitude without being ill, acquired riches with-
 out being avaricious, and enjoyed pleasures without being a
 slave to them.

22. He had taciturnity with knowledge, forgiveness with
 power, and freedom from boasting with beneficence, so that
 his virtues by their subservience to each other, seemed as if
 they were full brothers.

23. Not tempted by pleasures, a perfect master of the

যাশীত্ ॥ ১৭ ॥ কৃৎ—কৰ্ষতি, অকৰ্ষত্, অকাশীত্, অকার্ষীত্, অকৃৎ, অকর্ষ ।
কৃচাতি । যিচি কৰ্ষয়তি, অকৌকৃৎ, অককৰ্ষত্ । কৃৎ ।

প্রজানী বিনয়াধানাত্, রচনাত্, মরণাদপি, স পিতা অমৃত্, তাসা পিতরঃ
কৈবল্য জন্মহিতবঃ ॥ ১৪ ॥

স্থিতী দৃষ্টান্ দৃষ্টয়তঃ, প্রমুখী পরিচেষুঃ, মনীষিণঃ সস্ব অর্থকামী অপি ধর্মঃ
এব আস্তাম্ ॥ ১৫ ॥ ধা—দধাতি, ধত্তে । অদধাত্, অধত্ত । অধাত্, অধিত । দধী,
দধে । যিচি দধয়তি, সনি দধিসি । দিতঃ । ধাতুম্ । দিতা । সমাধ । দধত্ ।
দধানঃ । রচ—রচতি, অরচত্ অরচীত্, রচ । যিচি রচয়তি, অররচত্ । ধ—
ধিমতি, অধিমঃ, অধার্ষীত্, অধার্ষাত্ । যিচি ধারয়তি, অধীমরত্ । সনি
ধুমুর্ষতি । অধধাতা ।

পরিদর্শন করিয়াছিলেন, ধর্মের তাঁহার নিয়ত আশ্রয় ছিল, ফলতঃ বরা ব্যতীত
তাঁহার বৃদ্ধোচিত অভিজ্ঞতা ঘটয়াছিল ॥ ২৩ ॥

ঐজানিগকে শিক্ষা প্রদান দ্বারা, তাহানিগকে বিপদ হইতে পরিজ্ঞাপ,
এবং তাহানিগের রক্ষণ ও ভরণপোষণ প্রভৃতি কার্যদ্বারা তিনিই তাহা-
নিগের প্রকৃত পিতা ছিলেন, তাহানিগের পিতৃগণ কেবল অনাভাতা মাতৃ
ছিল ॥ ২৪ ॥

তিনি সমাজহিতেরক্ষার জন্য বংশধরদিগকে উৎকৃষ্ট নও প্রদান করি-
তেন, সম্মানার্থে বিবাহ করিয়াছিলেন, ফলতঃ মনীষাসম্পন্ন মহারাজ দিল্লীপের
অর্থ ও কাম ধর্মতেই পরিণত হইয়াছিল ॥ ২৫ ॥

sciences, and devoted to righteousness, he attained the wisdom
of age without its infirmities.

24. By imparting education to his subjects, and by defend-
ing and supporting them, he was their true father, while their
fathers were merely the authors of their existence.

25. He punished such as were deserving of punishment, for
the preservation of order, and entered into matrimony for the
sake of offspring, so that the pursuit of riches and pleasures by
that wise prince was based on a sense of rectitude.

স যজায় যী দুদৌহ, মথবা মল্লায় দিব দুদৌহ, সমী সাম্বহিনিস্থে
মুখনরগং দধতুঃ ॥ ২৫ ॥ যজ—যজতি তে, অযজতু, অযজত, অযাজীতু অযত, ইযাজ,
ইজ। যজাতি, কৰ্ম্মণি জ্ব্যতে অযাজি। ণিচি যাজয়তি অযৌযজতু। সনি বিযযতি।
যতু, ইতঃ। দুহ—দৌগ্ধি অধীকৃ-। অধুচতু। দুদৌহ। ধৌচাতি। ণিচি দৌহয়তি
অদুদুহতু। সনি দুধুচতি। যজি দৌদুহতে।

রাজানঃ রশ্বিনুস্তস্য যমঃ ন অনুযযুঃ কিল, যত্ তল্লরতা পরস্তৈম্যঃ ব্যাভতা সতী
শ্রুতী স্ত্রীতা ॥ ২৬ ॥ যা—যাতি, অযাতু, অযাজীতু, যযী। ণিচি যাপয়তি। সনি
বিযাযতি। ইত—বপতে, অবপত, অবপিত, বপতে। ণিচি বপয়তি, অবীততু,
অবপততু। সনি বিবপতি।

মিহঃ দীপ্যোপি আশংস অীপয়ং যযা মল্ল সম্মতঃ আশীতু। দুহঃ মিত্বীদি চর-
চতা অনুধীম তল্ল ল্যান্যঃ আশীতু। ২৭। দিব—দেহি, অদেহু, অদিত, অদিততু,

ভিনি যজ্ঞসাধনার্থ পৃথিবীকে দোহনপূর্বক কর গ্রহণ করিতেন, দেবরাজ
ইন্দ্র শস্যোৎপাদনার্থ স্বর্গবাল্য দোহনপূর্বক পৃথিবীতে জনবর্ষণ করিতেন;
ফলতঃ উভয়ে পরস্পর সম্পত্তি বিনিময়পূর্বক স্বর্গ ও মর্ত্য উভয় জ্বন গোষণ
করিতেন ॥ ২৬ ॥

অন্যান্য রাজা সকলের জ্ঞাপকর্তা দিলীপের যশেব অনুকরণ কবিত্তে
সমর্থ হন নাই, কারণ, তাঁহার বাক্যে চৌর্য্যভক্তি পরধন-সংলগ্নরহিত হইয়া
কেবল নামমাত্রে পর্য্যবসিত হইয়াছিল ॥ ২৭ ॥

শিষ্ট ব্যক্তি বেবের পাছ হইলেও নীড়িতের পক্ষে ঔষধের ন্যায় আবৃত হই-

26. He milked the earth for the performance of sacrifices,
and Indra milked the heavens for the production of crops, so
that by an interchange of their respective wealth they sustain-
ed the two worlds.

27. No other prince could imitate the fame of that protec-
tor of men, for (in his reign) theft, precluded from the proper-
ty of others, subsisted only in name.

28. A good man, though an enemy, was acceptable to him.

पदिष्ट, दिष्टि, दिष्टिषे । मन—मन्यते, अमन्यत, अमंस, मने । विधि मानयति, अमो-
मनत् । दुप—दृश्यति, अदृषत्, अदृषेत्, दुदीप । दीपयति । विधि दृषयति,
अदृषदृषत् । त्यज—त्यजति, अत्यजत्, अत्याचीव, तत्याज । त्यजयति । विधि त्याजयति,
अतित्यजत् ।

मृगं विधाः तं महाभूतसमाधिना विदधे, तद्याहि तस्य खेने शुषाः परार्थैककलाः
आसन् ॥ १८ ॥

ह विधावप्रवृत्तयो परिधीकृतसामराम् अन्वयमासतां त्वर्वाम् एतदुपरीम् एव
मलास ॥ १० ॥ शास—शासि, अशात्, अशासत्, मलास । विधि शासयति,
अशमासत् । शिष्टा ।

तेन, परब्रह्म ईष्टे व्यक्ति निम्नरे अय्य हईलेण सर्पदंष्ट्रा अङ्गुलिं न्यास्य त-
कर्तृक परिचार्य हईत ॥ २४ ॥

निम्नरे विधाता महाभूतसमूहेर गारांश धारा उंहाके निर्माण
करिदाहिनेन, कारण ताहा ना हईले कि एकारे परेणिकार उंहार समुद्र
धारेर एक नाज उंदेना हईवे ॥ २२ ॥

समुद्रहृदई उंहार बाघोर आकारवेष्टेनवरुण हिन, महानागरई परिधा-
वरुण हिन, एवं उंहार बाघोर नध्ये अना कोन बाधीन राजार शासन
चलिठ ना ; महाराज एई विपुल बाबड एक नाज पुरीर नाय्य अनादाले शासन
करिटेन ॥ ३० ॥

as medicine is to the sick, and a bad man, though a friend
was shunned by him like a finger bitten by a snake.

29. No doubt, the creator made him by the harmonious
composition of the great elements, for surely all his virtues had
for their object the fulfilment of the interests of others.

30. He ruled over the earth like a single city, the earth
having the sea-coast for its ramparts, and the sea for its in-
trenchment and in which no other authority was obeyed.

তস্য মগধবংশজা, দাচিষ্মদুর্দৈন সুদচিষ্মা ইতি নামা, অধ্বরস্য দচিষ্মা ইব
পদৌ আসীত ॥ ২১ ॥

বসুধাধিপ: মহতি অবরোধে সত্যপি নগসিন্ধ্যা তয়া স্বপ্নায়া স্ব আত্মানং কলতবনং
মতি ॥ ২২ ॥

স আত্মানুদ্রুপায়া তয়া আত্মজাম্বসমুজ্জুক: সন্ বিলম্বিতফলৈ: মনীরয়ে: কাৰ্ণ
নিদায় ॥ ২২ ॥ নি—নয়তি, নয়তে, অনয়ত, অনয়ত, অনীযীত, অনেট, নিদায়, নিদে।
চিধি নায়য়তি, অনীনয়ত। সমি নিনীযতি। যজি নিমীযতি।

তেন সন্মানার্থায় বিধবে সন্মজাতু অবতারিতা মনত: শূৰ্য্যী শূ: স্তম্বিবু দিধি-
বিদে ॥ ২৩ ॥ বিদ—চিপতি, অচিপত, অচীসীত, চিবে।

মগধবংশে উৎপত্তা এবং দাক্ষিণ্যপ্তবে “সুদক্ষিণা” এই নামে প্রসিদ্ধা তাঁহার
এক মহিষী ছিলেন। যেমন ঘরের দক্ষিণা, রাজ্যী তাঁহার পক্ষে তরুণ
ছিলেন ॥ ৩১ ॥

যদিও মহারাজের অত্যুৎকৃষ্টে অনেক পত্নী ছিলেন, তথাপি মনম্বিনী
ইন্দ্রদক্ষিণা ও রাজলক্ষ্মী এই উভয়ের দ্বারাই সেই রাণা আপনাকে পত্নীদিগিষ্ট
বলিয়া মনে করিতেন ॥ ৩২ ॥

মহারাজ আগনার অশ্রুত সেই মহিষীতে পুত্রোৎপাদনে উৎকৃষ্ট হইয়া কান্ধা-
টিবান করিতে লাগিলেন। বহুবিনয়েও তাঁহার মনোরথ সফল হইল না ॥ ৩৩ ॥

তিনি সন্তানোৎপাদনার্থ কোন অশ্রুতানের উদ্দেশে অগতের গুরুতর নিম-
দ্র হইতে অবতারণপূর্বক মন্ত্রীদিগের হস্তে ন্যস্ত করিলেন ॥ ৩৪ ॥

31. His wife Sudakshina by name, a name derived from
her generosity, sprang from the race of the Magadhas, and
was to him just as the priestly remuneration is to a sacrifice.

32. Although his majesty had a large seraglio, he deemed
himself a husband only on account of that high minded Sudaka-
shina and his own royal fortune.

33. Anxious for the birth of a son by his queen, who was
in every respect his equal, the king passed his time with hope
deferred. (with his desires the fulfilment of which was delayed).

34. For the purpose of being engaged in ceremonies con-

অথ প্রযতী তী দম্পতী পুত্রকাম্যয়া বিধাতারং অশ্বত্, গুরী: বসিষ্টস্য আশ্রম
জন্মতু: ॥ ২৫ ॥

স্বিগ্নগম্বীরনির্ঘোষ, একং সন্দনং বিস্তুর্দেহাবতী মাণ্ড্যেজ্ঞা' ঘয়ীবাচনং হব
শাস্বিতী ॥ ২৬ ॥

আশ্রমদীক্ষা ভাষনু হুতি পরিসিধ্যপুচ্ছরী, অনুভাববিগ্ৰেধানু তু বিনাপটিকতী
হব ॥ ২৭ ॥ শ্লোক—পৌরুষবি, অসৌরুষ্য অসৌরুষ্য, অসৌরুষ্য, পৌরুষ্যমাশ্র ॥

অনন্তর সেই দম্পতী পুত্রপ্রার্থনার পবিত্র হইয়া ব্রহ্মকে পূজা করিয়া
কুলগুরু বসিষ্টদেবের আশ্রমে গমন করিলেন ॥ ৩৫ ॥

তাহারা উভয়ে মধুরগম্বীরধনিযুক্ত একই রথে আরোহণ করিতে
বর্ষাকালের মেঘের উপর সমাক্রম বিজ্ঞাও ঐরাবতের ন্যায় দীপ্তি পাইতে
লাগিলেন ॥ ৩৬ ॥

পুণ্যাশ্রমের কোনপ্রকার নীড়া না হই, এই উদ্দেশে অন্নসংখ্যক সঙ্গী
সমভিব্যাহারে নইয়াছিলেন, তথাপি তাহাদের তেজোবিশেষ দ্বারা বোধ
হইতে লাগিল যেন তাহারা একজন সৈন্য দ্বারা পরিবৃত্ত হইয়া গমন
করিতেছেন ॥ ৩৭ ॥

ductive to the birth of a son, the king took down the heavy
burden of the Government of the world from his own hands
and entrusted it to his ministers.

35. Now the royal pair purified in body and mind, wor-
shipped the god Prajapati for the birth of a son and repaired to
the hermitage of Vasishta.

36. Driving in a chariot making a loud though pleasing
rattle, they resembled the celestial elephant and his spouse, the
lightening, who were seated on a cloud in the rainy season.

37. Desiring that there should be no disturbance to the
hermitage, they had a small retinue with them, yet owing to
the uncommon dignity of their person they appeared as if
surrounded by a large army.

ସୁଧସ୍ପର୍ଶେ: ସାଳଜିଆଁସମନ୍ଧିମି: ପ୍ରଧରେଷୁତୁକିରୈ: ଆଧୂତବନରାଜିମି: ସାତୈ: ସୈନ୍ୟ-
ମାନୀ । ୧୮ ॥ ସେବ—ସେବତେ, ଅସେବିତ, ସିଧିବେ ।

ରଥନିମିତ୍ତନୀନ୍ଦୁକୈ: ଶିଖାଞ୍ଜିମି: ଦିଧା ଭିନ୍ନା: ପଞ୍ଜସଂବାଦିନୀ: ମନୀଃସିରାମା:
କେକା ଶ୍ୟାମୀ ॥ ୧୯ ॥ ଭିନ୍ନ—ଭିନ୍ନତା, ଅଭିନ୍ନତ, ଅଭିନ୍ନତ, ଅଭିନ୍ନତ, ବିଭିନ୍ନ ।

ଅଦୂରୀକୃତବର୍ଣ୍ଣସୁ ସୁନ୍ଦରାବଳଢ଼ିପୁ ଶ୍ରେୟସ୍ୟେଷୁ ପରଶ୍ଚରାଚିସାହସ୍ୟଂ ପଞ୍ଚମୀ ॥ ୨୦ ॥
ହସ—ପଞ୍ଚମୀ, ଅପଞ୍ଚମୀ, ଅପଞ୍ଚମୀ, ଅପଞ୍ଚମୀ । ଶିଖି ଦର୍ଶୟତି, ଅଦୂରୀକୃତ । ସମିଦିଦିଦିତେ ।

ଶ୍ରୀଧୀବନ୍ଧାତ୍ ଅସନ୍ଧା ଶୌରସ୍ୟଜଂ ବିତସ୍ୟାଃ କଳନିକାଦୈ: ସାରସୈ: କାବିନ୍ ଉତ୍ତମିତା-
ମନୀ ॥ ୨୧ ॥

ସୁଧସ୍ପର୍ଶ ସାଳବୃକ୍ଷେବ ନିର୍ବାଣଗନ୍ତ୍ରୀ ଗୁମ୍ଫାଗବିକେମୀ ବନଶ୍ରେଣିର ଶୀତଳ ସୁଗନ୍ଧ
ମୟ ବାୟୁବ ହିମୋଳ ଦ୍ଵାରା ଡାହାଣା ପଶ୍ଚିମଦ୍ଵାରା ଶେଷିତ ହୈତେ ଲାଗିଲେନ ॥ ୨୮ ॥

ବ୍ରହ୍ମଚକ୍ରଧ୍ଵନି ଗୁମ୍ଫା ଯେଷ୍ଠଧ୍ଵନିକାର ଉତ୍ତମ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣସମୁଦ୍ଧର ଶୁଦ୍ଧ ଓ
ବିକୃତତେଜେ ବିବିଧ ଏବଂ ବହୁଳ-ବରଗନ୍ଧ ମନୋହର କେକାଶ୍ଵନି ଶ୍ରବଣ କବିତେ
ଲାଗିଲେନ ॥ ୨୯ ॥

ଡାହାଣା ଦିକ୍ଷାସଦୃଶତ: ପଥପରିତ୍ୟାଗ ପୂର୍ବକ ଅନୁବେ ଦଶାନ୍ତମାନ କୌତୁକ-
ଦୃଶତ: ଦୃଶାନ୍ତରୂପେ ଶୁଗନ୍ଧିଧ୍ଵନିସମୁଦ୍ଧର ଚକ୍ରତେ ପରମ୍ପରା ଚକ୍ରର ସାଦୃଶ୍ୟ ସମ୍ପର୍କନ
କରିତେ ଲାଗିଲେନ ॥ ୩୦ ॥

ପଶ୍ଚିମଦ୍ଵାରା କୋଳ ଦ୍ଵାନେ ମଧୁରାନ୍ତୁ ଶ୍ଵନି କରିତେ କରିତେ ମାନ୍ୟମନୁହ ଶ୍ରେଣୀ-
ବଦ୍ଧ ହୈତା ଉଚ୍ଚାନ୍ତମାନ ଦୃଶାନ୍ତେ ବୋଧ ହୈତେ ଦେନ ଆକାଶେ ଆଧାରତତ୍ତ୍ଵମାନ

38. They were refreshed by a breeze which was grateful
to the touch, perfumed with the fragrant gum of the Sala tree,
wafting flower dust, and gently shaking ranks of forest-trees.

39. Hearing the songs of the peacocks, so grateful to the
soul,—the peacocks who raised their heads at the rattling of the
car, and divided into two different notes their strains correspon-
ding to the air called Sadja.

40. They were marking the resemblance of each other's
eyes in the pairs of deer who had kept at a little distance from
their path and stood with their look rivetted on the chariot.

41. At a certain place they raised their heads at a flight of

দ্রাব্যনাতিহিমঞ্চিনঃ দবনস্য অনুকুলত্বাৎ তুরগীত্বকীৰ্ত্তিঃ রজীभिः সমৃষ্টাভক-
বেটনী ॥ ৪১ ॥ মংস—মংসতি, অমংসতু, অমংসীতু মংস, । মস্ ।

সরসীযু বীজিবিলীমশীতলং স্নিগ্ধাসানুকারণম্ অরবিন্দনাম্ আমীদম্ উপ-
জিঘ্রলী ॥ ৪২ ॥ ঘা—জিঘ্রতি, অঘ্রাতু, অঘ্রাষীতু, জম্রী । জ্যাঘঃ ।

আক্ষবিস্তটেযু যুপবিস্তেযু যানীযু যজ্ঞনাম্ অনীষাঃ আহিষঃ অঘ্যানুপদং মতি-
শৃঙ্খলী ॥ ৪৪ ॥

তোরগে একটা মালা মোড়ল্যানান হইতেছে । তাঁহারা উভয়ে উন্নতিমুখে তামা
অবলোকন করিতে লাগিলেন ॥ ৪১ ॥

বায়ু অমূল্যে অর্থাৎ তাঁহাদের গন্তব্যানিকেব অতিমুখে প্রবাহিত হওয়াতে
তাঁহাদের প্রার্থনা সফল হইবে বুঝা যাইতেছিল, এবং অশুভ্রোৎপাদিত ধূলি
তাঁহাদের একের অলক ও অন্যের উকীষ স্পর্শ করিতে পারিল না ॥ ৪২ ॥

তাঁহারা সরোবররাজির তরঙ্গসম্বটনে শীতল নিজনিস্থানদ্বারা পদ্ম-
সমূহের মনোহর গন্ধ আশ্রয় করিতে লাগিলেন ॥ ৪৩ ॥

আগ্নানারা যে সকল গ্রাম দান করিয়াছিলেন এবং বাহাতে যজ্ঞীর যুগলকল
নিশাভ হইয়াছিল, সেই সকল গ্রামে উপস্থিত হইয়া তাঁহারা যাগ-
কারী ব্রাহ্মণদিগের নিকট প্রথমে অর্ঘ্য পরে অশীর্বাদ গ্রহণ করিতে
লাগিলেন ॥ ৪৪ ॥

cranes, uttering melodious cries, flying in rows and forming a
garland, as it were, hung upon a gate (in the air) which was
unsupported with pillars.

42. As the wind was favourable and betokened the fulfil-
ment of their desires, the locks and the turban of the royal
pair were not soiled by dust raised by the horses.

43. They kept inhaling the perfume of the lotuses in the
lakes, which was refreshing on account of the scattering of the
spray and which rivalled the fragrance of their breath.

44. In the villages granted by himself and marked with
the sacrificial posts of wood, they were accepting the ever-effi-

হৈয়ত্ত্বীনম্ আদায় উপস্থিতান্ ধীপত্নান্ বন্যানাং সারংগাশ্চিন্নাং নামধেয়ানি
পৃচ্ছতী ॥ ৪৫ ॥ পৃচ্ছ—পৃচ্ছতি, অপৃচ্ছত্, অপাচীত্, পমচ্ছ । প্রথঃ ।

ব্রজতী: যদবেশযী: তযৌ: দ্বিমনির্মলযী: চিত্রাচন্দ্রময়ী: যৌনে হুহ কাপি অমিত্রা
আযৌত্ ॥ ৪৬ ॥ ব্রজ—ব্রজতি, অব্রজত্, অব্রাজীত্, ব্রজ । ব্রজয়া: ।

দ্রিয়দর্শন: বুধীপম: ভূমিপতি: পরীতন্ তন্ দর্শয়ন্ লবিতম্ অপি অধ্বানং ন
বুধে ॥ ৪৭ ॥ বুধ—বুধ্যতে, অবুধ্যত, অবোধি, বুধে । মুকৌষ্ট । সনি মুমুক্ষতে । যতি
মীমুক্ষতে । বি বোধয়তি, অবুধ্যত্ ।

সদ্যোজাত হুত গ্রহণপূর্বক তাঁহাদিগকে উপহার দিবার জন্য উপস্থিত
হইতেছে, এমন যোববৃদ্ধদিগকে পথের পার্শ্ববর্তী বন্য বৃকসমূহের নাম
জিজ্ঞাসা করিতে লাগিলেন ॥ ৪৫ ॥

হেমন্তের অস্ত্রে পরস্পর মিলনে চিত্রা ও চন্দের বেক্সণ শোভা হয়, গমনকালে
উজ্জলবেশধারী সেই দম্পতীর সেইরূপ অনির্কলনীয় শোভা হইরাছিল ॥ ৪৬ ॥

মনোহরমূর্তি বুধগ্রহের সদৃশ পৃথিবীগতি মহিবীকে পৃথিবী সেই সকল
পদার্থপ্রসূতনে এতদূর নিমগ্ন হইরাছিলেন যে, অনেক দূর পথ অতিবাহিত
হইলেও তাহা বুদ্ধিতে পারেন নাই ॥ ৪৭ ॥

cacious benedictions of the sacrificers after being presented with
their hospitable gifts.

45. Of the aged milkmen who had presented themselves
before them with fresh clarified butter, they were making enqui-
ries about the names of the trees growing wild on the way-
side.

46. As at the conjunction of the moon and the asterism
chitra when freed from the dews of winter, so did there appear
in the union of the royal pair clad in bright raiment while
travelling together, a splendour which no words could describe.

47. The king who resembled the planet, Mercury, and was
of an engaging appearance, could not perceive the distance
passed over, as he was busily engaged in pointing out to his
spouse many sights of interest along the way.

দুশ্চাপযশাঃ সান্নিহাচনঃ সচ্চিযৌমস্বঃ সঃ সায়ং সঁযমিনঃ তস্য মহর্ষেঃ আশ্রমং
প্রাপন্ ॥ ৪৮ ॥ প্রাপ্য—প্রাপ্তোতি, প্রাপন্, প্রাপ, প্রাপ্তাতি ।

বনানরান্ চপাৱণী. সমিন্ কুম্ভাৱহরীঃ বহুগাৱিপ্রস্তুতীঃ সপশ্চিমিঃ
মুখ্যমাশ্রম ॥ ৪৯ ॥

নীবারমাগধৌষধিঃ শুভপ্রসারতীর্থিণিঃ অশ্বিনবীণাম্ বসযীঃ হর ঘরীঃ
আকীর্ণন্ ॥ ৫০ ॥

অনন্তর সায়ংকাল উপস্থিত হইলে অন্যহর্ষভকীর্তিশালী মহারাজ দিলীপ
বিশ্রামস্থানে মহিষীর সমতিবাহারে সংযমশীল সেই মহর্ষির আশ্রমে উপনীত
হইলেন ॥ ৪৮ ॥

সেই সময় যজ্ঞকাঠ কুশ ও ফল আহরণ পূর্বক কবিগণ অন্যান্য বন
হইতে আশ্রমভিমুখে প্রত্যাগমন করিয়া আশ্রম পূর্ণ করিতেছিলেন ; আর
যজ্ঞীয় পবিত্র বহি অদৃশ্যরূপে এই কবিগণকে যেন প্রত্যাগমন করিয়া
নাইতেছিল ॥ ৪৯ ॥

এই সময় ষষিগণের অগত্যসূচক দুগগণারা আশ্রম আকীর্ণ হইয়াছিল,
ইহারা ষষিগণের নিকট নীবারগানের অংশভোদনে অভ্যস্ত ছিল বলিয়া
পর্ণহুতীরে স্বাক্ষর করিতেছিল ॥ ৫০ ॥

48. The king, possessed of inimitable fame, accompanied by his consort reached at dusk, with his horses wearied, the hermitage of the sage, who was noted for self-restraint.

49. The hermitage was being filled by ascetics returning from other groves bringing sacrificial wood, kusin-grass and fruits, who seemed from the radiance of their persons to be welcomed back, as it were, by the sacred fires invisible.

50. It was abounding with deer who were accustomed to a share of nilara-rice, and besieging the doors of the huts, as if they were the children of the wives of the ascetics.

সেকানী মুনিকন্যাभिः आसवासांशुपायिनी विहङ्गानां विश्वासार्थं तन्मन्त्रीभूमि-
तयकम् ॥ ५१ ॥ उच्छ्र—उच्छ्रति, शीतनीत्, उज्জ्झाश्चकार ।

आतपात्तयन्मन्त्रिणीवारान्मु उच्छ্রাজ্জনমুनिषु निषादिभिः श्रुतैः धर्मितरीमश्वम् ॥ ५२ ॥

अभ्युत्थितादिपिष्टনৈः पवनीहूतैः आश्रुतिनन्दिभिः घूमैः आश्रमीन्मुखात् अतिधीन्
मुलानम् ॥ ५३ ॥

অথ সঃ যন্নাং “ধূম্যানু বিশ্বাসয়” ইতি আহিষ্য তাং পরীং রথান্ অবারীহয়ন্

সেই সময় মুনিকন্যাগণ ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র বৃক্ষসমূহে জনসেচনপূর্বক আলবালই
জলপানার্থ উপস্থিত বিহঙ্গদলের বিশ্বাসোৎপাদনার্থ তৎক্ষণাৎ বৃক্ষগুলিকে
পরিভ্রাণ কবিত্তেছিলেন ॥ ৫১ ॥

বৌদ্ধে যে সকল নীবাব শুদ্ধ হইয়াছিল, সাবংকালে বৌদ্ধের অবদান
হওয়াতে তৎসমুদয় প্রাঙ্গণের স্থানে স্থানে রানীকৃত হইয়াছিল । আব যুগলমূহ
তথায় বসিয়া রোনহুচর্কণ করিতেছিল ॥ ৫২ ॥

সেই সময় যে সকল অতিথি আশ্রমেব অভিযুখে আগমন করিতেছিল,
আশ্রম বায়ুদ্বারা উদ্ধৃত, প্রজ্জ্বলিত হত্যাশনের পরিচায়ক, আহতির গন্ধবিশিষ্ট,
পবিত্র ধূমের দ্বারা তাহাদিগকে পবিত্র কবিত্তেছিল ॥ ৫৩ ॥

অনন্তর মহারাজ “অর্থদিগকে বিশ্রাম করাত” সারথিকে এই আদেশ

51. Where the daughters of the hermits had just left the plants soon after watering them, so as to inspire confidence in birds that would drink water out of the basins encircling those plants.

52. Where the deer were ruminating, lying down at their ease in the court-yards of cottages, where paddy was gathered up in piles at the cessation (decline) of sunshine.

53. Where the smoke borne up by the wind and smelling of the offerings of clarified butter—, the smoke which was an index of the blazing fire, was purifying the guests who were making towards the hermitage.

54. Then ordering the charioteer to get the horses refresh-

সযশ্চ শবততারা ॥ ১৪ ॥ অব আ-বহ—রীতি, অবচন, রীতি। রীচাতি। পিপি
রীচয়তি, অববচন।

• সখা: গুণবসেন্দ্রিয়া: সুনয়: সমাখ্যায় যোগে ময়বচসুপে অর্জতে তথ্যে অর্হণ্য
শকু: ॥ ১৫ ॥

স: সায়ননস্ব বিধে: শলে অবস্বল্যা অবাসিতং তপীনিধি স্বাহয়া অবাসিতং
হবির্ভুগম্ হব দদ্যং ॥ ১৬ ॥

মাগধী রাজা রাজা অ তযী: পাশান্ জগচ্চনু:, গুরুপত্নী গুরুদ্র প্রীত্যা সৌ প্রতি-
শনন্দনু: ॥ ১৭ ॥

করিয়া মহিষীকে ব্রধ হইতে অবরোধ করাইলেন এবং পরে ও অবরোধ
করিলেন ॥ ১৪ ॥

মুগ্ধজা নিতেজস্বি মুনিগণ ব্রহ্মাধর্কী শত্রুচক্ষু (জ্ঞানচক্ষু) অতএব সম্মানের
উপযুক্ত মহারাষ ও রাজীকে উপযুক্তরূপে অভ্যর্থনা করিলেন ॥ ১৫ ॥

অনন্তর মহারাষ সক্ষাধীনী জগহোমাদি অমুষ্ঠানের পর উপবিষ্ট তপো-
নিধি বসিষ্ঠ ও তৎপশ্চাৎ উপবিষ্ট অরুণভীকে বাহাদেবীর সহিত মিলিত
বহির ন্যায় দর্শন করিলেন ॥ ১৬ ॥

মগধরাজপুত্রী রাজা ও রাজা উভয়ে তাঁহাদিগের চরণবন্দনা করিলেন ।
অনন্তর গুরু ও গুরুপত্নী মেহবশত: তাঁহাদিগকে প্রতিনন্দন অর্থাৎ আশী-
র্বাদাদিবারা সম্বর্ধনা করিলেন ॥ ১৭ ॥

ed, he helped his wife to alight from the car and then alighted himself.

55. To him so deserving of esteem, who was their proteo-
tor, and who saw with the eye of wisdom—, to him and to his
spouse, the polite ascetics who exercised a perfect control over
their passions accorded a warm reception.

56. At the conclusion of the evening-rites he beheld that
treasury of devotion, Vasishta, attended with Arundhati rival-
ling the sacrificial fire in the company of the goddess Sraha.

57. The king and the queen of Magadha-race touched

মুনিঃ স্মিতমুখো যস্যানন্তর্যমীশপরিচয়মহং, রাজ্যাত্মমস্তুনিম্ রাজ্যে কুশলং
যমচ্ছ ॥ ১৮ ॥

অথ বিজিতারিষ্টে, বদ্যোবট অর্থপতি, অর্থবিনিধিঃ সস্য পুটঃ অর্থী বাচম্
আদদে ॥ ১৯ ॥

ঐ গুরী, সমস্ত অর্থই দিবম্ উপপন্নং লভু, যস্য মী দৈবীনাং মাতৃগীতায আদদা
লং সবিহ্বলা ॥ ২০ ॥

ব্রতের দোনে যে পরিভ্রম হইয়াছিল, অতিবিসংকারবাবা সেই পরিভ্রম
অপনীত হইলে মহর্ষি রাজ্যাত্মের মুনিম্বরূপ মহারাজকে রাজ্যের কুশলবার্তা
জিজ্ঞাসা করিলেন ॥ ১৮ ॥

অনন্তর শ্রবণগরের বিশেষতা বাগ্মিশ্রেষ্ঠে রাজা অধর্ষবেদাভিজ্ঞ মহর্ষির
নিকটে অর্থযুক্ত বাক্যে তদীয় কুশলপ্রশ্নের উত্তর প্রদান করিতে আরম্ভ
করিলেন ॥ ১৯ ॥

হে গুরো, আমার রাজ্যের সমস্ত অর্থই কুশল না হইবে কেন? এখন
দৈবকারণোৎপন্ন হুর্তিকাদি ও মাতৃবকারণোৎপন্ন চৌরত্বাদি সকল প্রকার
বিপদেরই নিবারিত্তা আপনি বহিরাছেন ॥ ২০ ॥

their feet, and the preceptor and his spouse greatly delighted
honored them with benedictions in return.

68. When the fatigue of the royal guests occasioned by
the jolting of the chariot had been relieved by acts of hospita-
lity, the great sage asked the king, a hermit to the great her-
mitage of the state, about the welfare of his kingdom.

69. Then before that mine of Vedic lore, the lord of the
wealth (king) who ranked high among speakers and who had
conquered the cities of his enemies, began to speak words pro-
fount with meaning.

70. O my spiritual guide! peace reigns over all the seven
departments of the state, for thou avertest the calamities which
come both from human and superhuman agency.

দূরান্ প্রদানিতারিষিঃ সনাতনতঃ তব সন্নিঃ মে হৃদয়চ্যামিহঃ শ্রবঃ প্রমাদিম্বলী
৫১। ১১। দিশ—দিশি, অদিশন, অদিশন, দিদিশ। কক্ষিণি দিশনে অদিশি।

উ দীতঃ, লয়া বিমিহতু অশিশু আবশিতং ছবিঃ অমমছবিমীষিষা ময়ানা হৃদিঃ
মবতি। ১২।

মদীয়াঃ প্রভাঃ পুষ্কায়ুদগীৰিষ্যঃ, নিরোবহাঃ, নিরীতয়ঃ, ইতি যত, তস্য নরহ-
মসংগতঃ উতুঃ। ১৩।

আপনি মন্ত্রের স্রষ্টকর্তা, আপনার মন্ত্রবলে দূর হইতেই শত্রুগণ পরাভূত
হইয়া থাকে। আমার শরসমূহ কেবল ঘৃষ্ট লক্ষ্যকেই ভেদ করিতে সমর্থ।
অতএব আপনার মন্ত্রসমূহদ্বারা আমার শরের প্রয়োজন নিরাকৃত হইয়াছে। ১১।

হে হোমকর্তা, আপনা কর্তৃক শাস্ত্রোক্তবিধি অঙ্গসারে অমিতে আহুতি-
ধরূপে প্রদত্ত যে দ্রব্যাদি, তৎসমস্তই বিত্তকপ্রায় শরাসমূহের স্পর্শকর্তৃক বৃষ্টিধরূপে
পরিণত হয়। ১২।

মনীর প্রমার্গণ যে মহাশয়ের নির্দিষ্ট আয়ুঃকাল অর্থাৎ এক শত বৎসর
পর্যন্ত জীবন ধারণ করে, তাহাদের যে কোন প্রকার ভয়ের আশঙ্কা নাই,
তাহারা যে অন্তিমুষ্টি অনাহুষ্টি প্রভৃতি দৈতির বশবর্তী নহে, তদ্বিবরে আপনার
অক্ষতেষাই একমাত্র কারণ। ১৩।

61. Thou art the author of spella, and by thine incanta-
tions which discomfit my foes from a distance, mine arrows are
as it were superseded, for they can only hit the marks that are
visible.

62. O thou offerer of oblations, the clarified butter presen-
ted by thee to the fire according to the Sastras, turns into show-
ers of rain for the good of crops withered by draught.

63. That my subjects live out the full term of life allotted
to man, that they are free from fears, and exempted from the
six scourges, is owing to thy spiritual power.

ব্রহ্মযোনিয়া যুধিষা সখ্যা এবং বিশ্বমানস (অতএব) নিষাদদঃ মী সম্পদঃ সাতৃ-
খন্যঃ কথং ন স্যুঃ ॥ ৬৪ ॥

কিন্তু তব যথেষ্টা বধ্বান্ অটটমটমম্রজং না স্বকীপা রজসু; অপি মিহিভী ন
অবতি ॥ ৬৪ ॥ অব—অবতি, খাবীন্, খাব। অখ্যান্ ।

মম, পরং পিতৃবিচ্ছৈদর্শিনঃ বংশাঃ স্বধার্ষ্যদহনতৃপতাঃ সন্তাঃ শ্রান্তে প্রকানমুগাঃ
ন ভবন্তি নুনন্ ॥ ৬৫ ॥

মমরং দুর্লভং মমো নবা আকর্ষিতং পথঃ পূর্নৈঃ সনিশাচৈঃ কবীশং যদা নদা

আপনি ব্রহ্মার পুত্র। আপনি নিম্নতই এইকপে আমার মঙ্গল চিত্তা
কবাত্রে আমি নিরাপদ হইরাছি। এখন শুনে আমার সম্পদ্রপরা কেন না
নিববজ্জিন্ন অব্যাহত থাকিবে? ॥ ৬৪ ॥

কিন্তু আপনাব এই বধু সূক্ষ্মজিয়ার গর্ভে আমি উপযুক্ত সন্তানের মুখদর্শন
করিতে পারিলাম না, অতএব যদিও এই সমগ্র পৃথিবী সমুদ্র স্বীপের সহিত
রত্ন উৎপাদন করিতেছে, তথাপি ইহাখাবা আমাব কিছুমাত্র সুখ নাই ॥ ৬৫ ॥

আমার পিতৃপুরুষগণ আমার মুক্তার পর পিণ্ডলোপ আশঙ্কা করিয়া এখন
হইতে পিণ্ডাদি ভক্ষ্য দ্রব্য সংগ্রহ করিতে তৎপর হইরা নিশ্চয়ই মৎপ্রদত্ত
শ্রাদ্ধের সময় পর্য্যাপ্তরূপে পিণ্ডভোজন করিতেছেন না ॥ ৬৬ ॥

নিশ্চয়ই আমার পূর্বপুরুষগণ আমার লোকান্তর হইবাব পর তাঁহাদের

64. Why should not the prosperity of me, so cared for by
thee, who art my spiritual master and the offspring of the great
Brahma, continue, unmixed with evils, and in uninterrupted
succession.

65. The earth with all its islands, pleases me not, though
teeming with precious gems; for I have failed to see this daugh-
ter-in-law of thine beget a child worthy of myself.

66 Doubtless the manes of my forefathers apprehending
a total cessation of obsequies after my death, are busy in lay-
ing up a store of obsequial offerings, and do not eat enough
at their periodical festivals.

67. Doubtless the manes of my ancestors drink the water-

তমমুজ্যতে নুনম্ ৷ ৫০ ৷ মৃত্যু—অমৃতম্, অমীচীন্, বুমীজ । মৃতী, অমৃত, অমৃত, অমৃত ।

স্বাস্থ্যবিদ্যাক্ষা প্রজাখীপনিমীলিতা; স্বঃ স্বঃ স্বীকালীকঃ স্ববলঃ স্বঃ স্বকাগয
অমৃতায় ৷ ৫১ ৷

তদীদানমমৃতম্ পুষ্ণং স্বীকালমমৃতম্, যদ্বৎপ্রা সনতিঃ স্বি পরে স্বচ স্ব
গর্ভম্ ৷ ৫২ ৷

ঐ বিধাতঃ তদা স্বীর্ন মা স্বীহান্ স্বয়ং স্বিষ্ঠং স্বয়ম্ স্বাস্থ্যমমৃতম্ স্বঃ স্বঃ স্বঃ
স্বয়ং স্বঃ স্বয়ম্ ৷ ৫৩ ৷ স্ব—স্বয়ম্, স্বয়ম্, স্বয়ম্ । স্বনি স্বয়ম্ ।

পক্ষে অলগণ্ডবলাত করা ছুঁতে হইবে মনে করিয়া অধুনা মৎপ্রসন্ন অলগণ্ডব-
লসুহঃ প্রাণিতাঃ করণে পান করিতেছেন । পান করিবার সময় তাঁহাদের উক
নিবাসের সংস্পর্শে গণ্ডবলি ঠেকা উক হইয়া উঠিতেছে ৷ ৫১ ৷

আমি এক দিকে ব্রহ্মসাধনদ্বারা আত্মাকে বিদিত করিয়াছি বটে, কিন্তু
সম্মানভাবে বংশলোপ হওয়াতে অন্য দিকে নিতান্ত দুঃখিত ও মলিন হইয়াছি ।
অতএব আমার অবস্থা এক দিকে স্বর্গ্যালোকদ্বারা আলোকিত ও অন্য দিকে
অন্ধতমসাদ্বির লোকালোক পর্ত্তের ন্যায় হইয়াছে বলিতে হইবে ৷ ৫২ ৷

তপস্যা ও দান প্রকৃতি দ্বারা সজাত পুণ্যের ফলে পরলোকে সুখভোগ
হইয়া থাকে, কিন্তু বিতর্কবশে উৎপন্ন সম্মান সমৃদ্ধি ইহলোক ও পরলোক
উভয়ই এই মননের নিদান হয় ৷ ৫৩ ৷

হে বিধাতঃ ! যেহেতুতঃ স্বয়ং ভগবৎকানিবারা সমর্দ্ধিত আত্মন ইন্দ্রে .

offering presented by me making it tepid by their sighs, for
they are afraid that that offering will be scarce after my death.

68. With a soul purified by the performance of sacrifice,
but saddened by the failure of issue, I am enveloped both in
light and gloom like mount Lokaloka.

69. The merit derived from devotion and charity produces
happiness in another world, but offspring sprung from a spot-
less race redounds to our well-being both here and hereafter.

70. Why grievest not thou, O disposer of things ! at

ঐ ভগবন্তু মী শত্বং কৃত্বা অনির্ব্যাহস্য দম্বিনঃ অকলুদন্তু খাসানমিব অসম্যাবীকৃত্ত
অবৈচিত্রি ॥ ৩১ ॥ ২- এতি, ইতি; যন্নি। ইয়াত্, এত। ইত্, অয়াত্ ইয়ায়।

ঐ তাত, তস্মান্ যথা মুখ্যে, তথা সন্নিধাতুন্ অর্চন্তি, ত্রি (তথাহি) ইত্যাক্ষণা
দুরাপি অর্থে সিদ্ধয় লব্ধীনা। ॥ ৩২ ॥ মুখ-মুচতি, অমুচত, সমীচ।

রাশ্রা ইতি বিজ্ঞাপিতঃ স্তম্বিঃ খ্যানস্তিমিতলীধনঃ সন্তু অলমার্ঘ্য সমমীনঃ ইদ.
ইব তস্যী ॥ ৩৩ ॥ স্রা-নিষ্ঠতি, অনিষ্ঠত, অস্রাম্, অস্রাত্, তস্যী, স্রীয়াত্।

বক্সা ও নিফল হইতে দেখিলে মনে বেক্সপ ছুংথের উদয় হয়, আমাকে সন্তান-
হীন দেখিয়া আপনার অন্তঃকরণে কেন সেইরূপ ছুংথের উদয় হইতেছে না
বলিতে পারি না ॥ ৭০ ॥

হে ভগবন্তু, জলে সজ্জন করিতে না পারিলে হস্তীর বক্সনও তাহার পক্ষে
যেঁকুপ মর্মভেদী হইয়া উঠে, আমা হইতে আনার শেব অর্থাৎ পিতৃ-পুত্রের
পরিশোধ হইল না বলিয়া আমার সেইরূপ অসহ্য মনঃপীড়া উপস্থিত
হইয়াছে ॥ ৮১ ॥

হে তাত, অতএব আমি বাহাতে এই পুত্রের বক্সন হইতে মুক্ত হইতে
পারি, এরূপ উপায় বিধান কবা আপনার পক্ষে কর্তব্য। কারণ ইক্সারু-
বংশীয়দিগের নিজের চেষ্টায় যদি কোন অভিপ্রায় সিদ্ধ হইতে না পারে,
তাহা হইলে এরূপ স্থলে কার্যসিদ্ধি আপনার অধীন ॥ ৭২ ॥

মহর্ষি রাজাকর্ষক এই প্রকারে বিজ্ঞাপিত হইয়া কণকাল খ্যাননির্মীলিত
seeing me destitute of offspring, and thereby resembling a plant
of thy hermitage which has been watered by thy own hand out
of affection and proved to be barren.

71. Now O thou adorable proceptor! know that the last
moral debt of mine is a source of intolerable pain to me, just
as a tying post hurts in his tender parts an elephant which has
'had' no bathing for a long time.

72. It behoves thee, O sire! so to arrange as to extricate
me from that, for when the Ikshvakus find it difficult to attain
their objects, they look to thee for their accomplishment.

73. Thus informed by the king, the sage remained but .

মাবিতাক্ষা শু শুনিঃ প্রবিধানেন শুবঃ মধুঃ সনন্তেঃ সম্বন্ধাৎ সমুদ্রতঃ, অথ
এনং প্রত্যখীযয়ত ॥ ৩৪ ॥

পুরা যক্ষম্ উপস্থায় চৰ্খী" প্রতি যাষতঃ তব পথি সুরभिः কৃত্যতবচ্ছায়াম্
আশ্রিতা আসীত ॥ ৩৫ ॥

অপুষ্কাতাম্ হনাম্ রাষ্ট্রী ধর্মলীপময়ান্ অরন্ মদচ্চিবক্রিয়ান্ তথা ল' সাধ
ন আবত ॥ ৩৬ ॥ ছা—ছাতি, অছাত, অছাটীত, শুভী। অ—অরতি, অস্বাধীন,
অস্বাধ। অস্বাধীন।

লোচনে, মীনসমূহ স্রষ্ট হইলে ইন্দের বেক্সপ অবস্থা হয়, সেইরূপ নিভর
হইয়া রহিলেন ॥ ১৩ ॥

অনন্তর-পবিত্রায়া মহর্ষি ভূপতির সন্ধানপ্রতিবন্ধের কারণ কি তাহা
ধ্যানযোগে দর্শন করিলেন, এবং পরে মহারাজকে সমুদ্র বিবরণ অবগত
করিলেন ॥ ১৪ ॥

পূর্বকালে (কেরি সময়) মহারাজ দেবরাজের উপাসনাপূর্বক অমরাবতী
হইতে মর্ত্যালোকে প্রত্যাবৃত্ত হইতেছিলেন, এমন সময় পশ্চিমধ্যে কামধেনু
স্রুতি কমতবচ্ছায়াতে আসীন ছিলেন ॥ ১৫ ॥

স্রুতিকে প্রদক্ষিণ করা সকলেরই কর্তব্য। কিন্তু তৎকালে মহর্ষি
অক্লান্ত হইয়াছিলেন, পাছে ধর্মলোপ হয়, এই আশঙ্কায় ভূমি তখন মহি-
ষীকে মনে মনে চিন্তা করিতেছিল। এই জন্য অভিবাচনযোগ্য স্রুতির
প্রতি প্রদক্ষিণাদি করিতে বিবৃত হইয়াছিল ॥ ১৬ ॥

for a moment with his eyes still in deep meditation and thus resembled a lake in which the fish are asleep.

74. By means of meditation he, who was purified in his soul, discovered the cause of the stoppage of his issue and then informed him thus :—

75. "Long ago, when thou wert returning to the earth after having paid thy respects to Indra, Surabhi was reposing under the shade of a wishing-tree of paradise near thy path."

76. "She deserved to be honored by thee with an act of

“যজ্ঞাত্ সাম্ অবজানাসি, অতঃ সত্‌পত্নীম্ অনারোহ্য সী ব্রজা ন মবিষতি”,
 ইতি চা ত্বাং যথা ॥ ৩৩ ॥ স্না—জানাসি, অবজাণীণ, অস্মী । সনি জিগ্রাসতি ।

ই রাজন্, তদ্বানদিগ্নি আকায়নরায়াঃ সীতসি নটতি সতি স যথা: তয়া
 শ্রুত:, সারথিনা ঘন শ্রুত: ॥ ৩৮ ॥ নদ—নদতি, অনাদীণ, নদাদ । তিথি
 নাদয়তি, অসীনদত্ ।

তদ্বচনানাত্ আকল: ইচ্ছিতং সার্বৰ্ণ্যং বিদ্বি, দ্বি (মযাদি) বৃক্ষপূজাঅনিক্রম: যম:
 প্রতিবদ্বাসি ॥ ৩৫ ॥

“যে হেতু তুমি আমার প্রতি অবজ্ঞা প্রকাশ করিলে, অতএব আমার
 সন্তানের আরাধনাব্যতিরেকে তোমার সন্তান হইবে না, অরুচি তোমাকে
 এই প্রকার অভিশাপ দিলেন ॥ ৭৭ ॥

সেই সময় সিংহাসনকল শৃঙ্খল হইতে মুক্ত হইয়া স্বৰ্গগদা মলাকিনীর
 জলে ক্রীড়া করিতেছিল বলিয়া ঘোরতর শব্দ হইতেছিল। সেই শব্দের
 জন্য তুমি অথবা সারথি উভয়ের মধ্যে কেহই ঐ শাপ অনুভবেপাও নাই ॥ ৭৮ ॥

মহারাজ জানিবে যে সেই অরুচির প্রতি অবজ্ঞাপ্রকাশ অন্যই তোমার
 অতীষ্টসিদ্ধির দ্বারে অর্গল নিক্ষিপ্ত হইয়াছে। পুণ্য ব্যক্তির প্রতি সমুচিত
 পূজার কিঞ্চিদাত্ৰ ব্যতিক্রম ঘটিলে অতীষ্ট সিদ্ধির পক্ষে নানাবিধ প্রতিবন্ধ
 উপস্থিত হইয়া থাকে ॥ ৭৯ ॥

circumnambulation, but thou absorbed in the thought of thy
 queen and afraid to violate the sacred rule, failedst to do homage
 to her.”

77. She cursed thee saying, “as thou hast shewn disrespect
 to me, thou shalt get no issue born to thee without having first
 propitiated my offspring.”

75. That imprecation, O king, was not heard by thee, nor
 by thy charioteer as the Ganges of heaven was then in an
 uproar owing to the celestial elephants, having been let loose
 there for play.

70. The fact of thy having shewn her disrespect has pla-

যা য ইদানীং দীর্ঘকাল প্রবেশঃ কবিষে, মুত্রকম্পিতবার্হ পাশাভ্যম্ অধি-
তিষ্ঠনি ॥ ৮০ ॥

বদীয়া মৃত্যু মুরমিঃ প্রতিনিধি কলা যযিঃ সপত্নীকঃ সন্ আরাধয়, হি যতঃ সা
প্রীতা মৃতী কামদুযা ॥ ৮১ ॥ রাঘ—রাঘসি, অরাগীতু, অরাঘ ॥ রাগ্যতি ॥ অপরায়ঃ ॥

ইতি যাদিনঃ যব হীতুঃ অস্ব আকৃতিচাষনম্, অনিস্থা নন্দিনী নাম ধেনুঃ বনান্
আবহতে ॥ ৮২ ॥

বহুগমেব বহুকালবাণী বস্ত্র আভিষ্ঠ করিয়াছেন, হুস্তি তাঁহার দস্ত-
নাধনার্থ দ্বত নধি প্রকৃতি হবনীর জ্বা যোগাইবার জন্য অধুনা পাশানপূরীতে
বাগ করিতেছেন, পাশানের দ্বার ভূমদ্বারা আচ্ছাদিত, অতএব এক্ষণে তাঁহার
দর্শন পাইবার উপায় নাই ॥ ৮০ ॥

তুমি হুস্তির হৃদিটা নলিনীকে তনীর প্রতিনিধিবস্ত্র করিয়া, বিপদা-
চার হইয়া মস্ত্রীক আরাধনা কর, কারণ নন্দিনী প্রসন্ন হইলে মনুস্বর সন্তীষ্টি-
ফল প্রদান করিতে পারেন ॥ ৮১ ॥

নহর্ষির এইরূপ বলিতে বলিতেই তাঁহার হোনের সাধনবস্ত্র
অনিলনীর নলিনী নামী গাভী বন হইতে আশ্রনাতিরূপে প্রত্যাহৃত
হইল ॥ ৮২ ॥

ced a bar to the fulfilment of thy desires ; for a failure to do
homage to those who deserve it, is an impediment to our wel-
fare.

80. For the supply of clarified butter to god. Varuna who
is engaged in a sacrifice to be continued long, she is at present
residing in the nether world which has its gates closed by
snakes.

81. Purified in body and mind, do thou take the daughter
of Surabhi as her substitute and worship her with thy spouse,
for when propitiated, she can give in abundance whatever is
asked of her.

82. As the sacrificer was saying this, the faultless milch-

ধন্বন্তরিশ্বপাটলা, ললাটীদ্বয়ম্ আম্রমন্ অতিরীমাছং বিষমী, (অম্রএব) মণ
যশিনং বিষমী সম্মা হব স্থিতা ॥ ৮২ ॥

কীর্ষেণ, অম্রময়ান্ অপি মীর্ষেণ বম্বাভীকম্বর্ণিণা প্রসবেষ মুবন্ অমিবর্ষনী,
কুস্তীধী ॥ ৮২ ॥ চত্ব—বর্ষতি, অবর্ষীত, বর্ষণ । বর্ষুক: ।

সুরীহস্তৈ: শলিকান্ মার্গং স্মৃষতি: বজ:কৰ্ষৈ: মদীৰিত: মীর্ধাম্ভিকজা যদিন্
আদধানা ॥ ৮৩ ॥ স্মৃষ—স্মৃষতি, অস্মাচীত, অস্মাচীত, অস্মচন, পদ্যম্ ।

নন্দিনীর বর্ণ নব পল্লবের ন্যায় স্নিগ্ধ ও পাটল, এবং উহার লগাটে জীবৎ
বক্র একটা শুভ্রবর্ণ রোমের চিহ্ন ছিল, তৎপ্রযুক্ত উহাকে ঠিক যেন অভিনব
চন্দ্রকলাবিশিষ্ট নক্ষ্যার ন্যায় বোধ হইতে লাগিল ॥ ৮৩ ॥

নন্দিনীর পালান বক্রকৃণ্ডের ন্যায় বৃহৎ ছিল, আশ্রমে আসিবার
সময় বৎসদর্শনে ঐ পালান হইতে মেহভরে দ্রবজ্বল দ্রুতধারা বহিত হইয়া
ভূমিকে সিক্ত করিতেছিল । ঐ দ্রুতধারা বজীর দান অপেক্ষাও পবিত্র ॥ ৮৪ ॥

নন্দিনীর খুরদারা ধূলিকণ উৎক্ষিপ্ত হইয়া নিকটবর্তী রাজার মেহ স্পর্শ
করিতেছিল । এই পবিত্র ধূলিদারা নন্দিনী মহারাজকে তীর্থদানজন্য যে
তত্ত্বি তাহা প্রদান করিতেছিলেন ॥ ৮৫ ॥

cow named Nandini, who used to supply him with clarified
butter for his offerings, returned from the forest.

83. As glossy and ruddy as the tender leaves of a tree, she
wore over her forehead a mark of white hair, a little curved,
and thus rivalled the rosy red of sunset shining with the cres-
cent of the moon.

84. With her udders as big as the cavities made for the
sacred fire, she was bedewing the ground with her tepid milk,
which was more hallowed than the water used for ablutions at
the conclusion of a sacrifice, and which was gushing out pro-
fusely at the sight of her calf.

85. Near the king, she raised with her hoofs particles of
dust which came in contact with his body, and communicated

নিমিত্তম্: তপোনিধি: পুষ্পদর্শনা তী হৃদা আগমিতাবশ্যমার্যনং যাতব্যং ধুম: অত্র-
বীতু ॥ ৫৬ ॥ হু—ব্রবীষি, অত্রবতু, অত্রবীতু, চত্বাচ । ব্রূয়াতু । প্রবগ্যা ।

ই রাজন্, আকন: সিদ্ধিদ্ অদূরবশিনী বিগণয, যতু (যজ্ঞাতু) ইয়ং কত্যাণী
নামি কৌশিত্তে এব উপস্থিতা ॥ ৫৭ ॥

বন্যব্রহ্মি: সন্ হমা না শব্বন্তু আমসাধাতু আক্যানুগমনেন অশ্বসনেন বিদ্যাম্ হব
প্রসাধয়িতুন্ অর্হেতি ॥ ৫৮ ॥

মহর্ষি বসিষ্ঠ বাহ্য চিত্তের দ্বারা ওভাঙিত অনুমান করিতে পারিতেন ।
তিনি পবিত্রদর্শনা সেই নন্দিনীকে দর্শন করিয়া বুদ্ধিগেন যে মহারাজেব
অভিলষিতবিষয়ে মনোরথ সফল হইবে । অনন্তর নিজ যজ্ঞমান মহারাজ
মিলিপকে সম্বোধনপূর্বক পুনর্বার বলিতে লাগিলেন ॥ ৮৬ ॥

মহারাজ, নিঃসন্দেহ জানিবে যে, তোমার মনোরথসিদ্ধি নগ্রহিত । কাবণ
এই কল্যাণদায়িনী নন্দিনী নামোচ্চারণমাত্রেই সমুদ্রে উপস্থিত হইয়াছেন ॥ ৮৭ ॥

তুমি বন্য ফলমূলাদি দ্বারা জীবন ধারণ করিয়া যতদিন এই নন্দিনী
প্রসঙ্গ না হন, তাবৎ ইহার অনুসরণ ও সেবা করিতে থাক, যেমন লোকে
অভ্যাসদ্বারা বিদ্যার প্রসঙ্গ লাভ করিয়া থাকে তদ্রূপ ॥ ৮৮ ॥

to him that kind of sanctity which is derived from ablutions at
holy places.

86. On beholding her of holy presence, that mine of de-
votion, Vasishta, who was versed in reading the signs, address-
ed himself again to his royal disciple whose desires were on the
eve of being crowned with success.

87. Consider, O king ! that thy success is close at hand, as
this auspicious cow has made her appearance as soon as her
name was mentioned.

88. Living on what subsistence the forest affords, thou
shouldst propitiate the cow by ever attending on her, just as
one acquires knowledge by study.

অস্যা প্রস্থিতায়াঃ স্নিগ্ধায়াঃ, স্থিতায়াঃ স্থিতিম্ আশ্রয়ে, নিবন্ধায়াঃ নিখৌদ, দৌতা-
শ্চিৎ অশ্রু পিবে: ॥ ৮৫ ॥

বধূ: চ ভক্তিমনী সনী অশ্রিতান্ এণাম্ প্রাত: আ স্নপৌবনান্ অন্তেহ, সায়ন্
অপি প্রস্থত্বজিত্ ॥ ৮৬ ॥

ইতি তম্ আশ্রমসাধান্ অস্যা: পরিচর্যাপরঃ সৰ্ব, স্তি অবিদ্রম্ অশ্রু, পিতা ইব
পুত্রিণাঃ শ্রুতি স্ত্রীয়া: ॥ ৮৭ ॥

নন্দিনী অস্থিত হইলে, তুমিও অস্থান করিবে, নন্দিনী গমন হইতে বিরত
হইলে তুমিও বিরত হইবে, নন্দিনী উপবিষ্ট হইলে তুমিও উপবেশন করিবে,
নন্দিনী জলপান করিলে পর, তুমিও জলপান করিবে ॥ ৮৫ ॥

বধূও শুদ্ধাচার হইয়া ভক্তিসহকারে ইহঁার যথোচিত পূজা করিয়া
প্রাতঃকালে তপোবনের সীমাপর্যন্ত ইহাব অঙ্গুগমন করিবেন এবং সায়ংকালে
তপোবনপর্যন্ত ইহাকে প্রত্যঙ্গমন করিবেন ॥ ৮৬ ॥

এই প্রকাৰে নন্দিনী যাবৎ তোমার প্রতি প্রসন্ন না হন, ততদিন তুমি
ইহঁার পরিচর্যাবিষয়ে নিরন্তর তৎপর থাক। তোমাব সমুদয় বিষ দূর হউক
এবং তুমি নিজ পিতার ন্যায় সংপূজকান্ পুরুষদিগের অগ্রে গণ্য হও ॥ ৮৭ ॥

89. When she sots out, set thou out also, on her standing still, do thou stop walking ; on her sitting down, do thou sit thyself down, on her drinking water, do thou do the same.

90. Purified in body and mind, and inspired with reveren-
tial regard for her, let this daughter-in-law of mine worship
and accompany her at dawn as far as the outskirts of the pen-
ance-grove ; and at sunset go out the same distance to welcome
her back.

61. In this way till she is propitiated, do thou devote thy
self to her service and thus may thy ill-luck cease, and mayst
thou take thy stand in the front-rank of those who are blessed
with sons.

দৈবকালজঃ (অতএব) প্রীতিমানু শিষ্যঃ সপরিষদঃ আনতঃ সন্মুখাশ্রিতঃ আদিত্যঃ
“তথা” ইতি প্রতিজ্ঞায়া ॥ ২২ ॥

অথ প্রদীপ্য দীপকঃ, স্নাতবাক্য, সপ্তঃ স্নাতঃ, চন্দিতশ্রিয়ং বিশ্রাম্যতি সংবেশায় বিস-
মজ্ঞঃ ॥ ২৩ ॥ সজ—সজনি, অম্বাচীন্ম সমজ্ঞঃ ।

কালবিত্ত্ব স্থানিঃ তপঃসিদ্ধৌ সত্যাম্ অপি, নিয়মাধিপত্যে অল বস্তুম্ এব সঁবিধা
কল্যায়ামাস ॥ ২৪ ॥

দেশকালজ বনিষ্ঠশিষ্য মহাবাহু দিলীপ সত্রীক, প্রীতিপূর্ণহৃদয়ে বিনয়নম্র
হইরা গুরুর সেই আদেশ “ভাহাই হইবে” বলিয়া সাদরে নিরোধার্থ
করিলেন ॥ ২২ ॥

অনন্তর রাজি উপস্থিত হইলে বিদ্বান্ ও সত্যপ্রিয়বাদী ব্রহ্মার পুত্র মহর্ষি
বসিষ্ঠ প্রীতিপ্রযুক্ত অপরূপশ্রীসম্পন্ন মহারাজ দিলীপকে নিত্রা দ্বাইবার নিমিত্ত
বিদায় দিলেন ॥ ২৩ ॥

মুনিবর বসিষ্ঠের একগুণ তপঃসিদ্ধি ছিল যে তিনি যনে করিলেই রাজ্যোচিত
সজ্ঞা সংগ্রহ করিতে পারিতেন, কিন্তু তিনি ব্রতের নিয়মাদি বিষয়ে সম্পূর্ণ-
রূপে অজ্ঞ ছিলেন । এই জন্য ব্রতনিয়মের অহরোধে তিনি মহারাজের
জন্য অরণ্যভূগত শয্যা ব্যবস্থা করিলেন ॥ ২৪ ॥

92. Versed in the peculiar character of different places and times, the royal disciple with his consort received the injunctions of his spiritual master in high spirits and with a low bow.

93. Then the learned son of the creator, whose utterances are as truthful as they are sweet, dismissed the lord of men, who was radiant with joy, in order that he might go to sleep.

94. Though possessed of super-human power on account of his penances, the ascetic, conversant with ceremonies as he was, arranged for him, out of regard for his vow, such bed as is meet to a resident of the forest.

স কুলপতিনা নিদ্বিষ্টা পৰ্যায়ালী অধ্যায় প্রযতপরিষদ্বিতীয়ঃ কুমারমণে সবিষ্টঃ
সম্ তচ্ছিত্তাধ্যয়ননিবেদিবাবসান। নিশা নিনায় ॥ ২৪ ॥

মহারাজ দিলীপ কুলপতি বসিষ্ঠকর্তৃক নিদ্বিষ্টে পৰ্যায়ালী অধিষ্ঠানপূৰ্ণক
উদ্ধাৰিণী মহিষীর সহিত একত্র কুশল্যায় শয়নপূৰ্ণক রাত্রি যাপন করি-
লেন। প্রত্যবে মহর্ষির শিষ্যদিগের বেদপাঠাভ্যাগধনি অবশেষে রাত্রির শেষ
হইয়াছে বুদ্ধিতে পারিয়া তিনি নিদ্রা হইতে গাজোখান করিলেন ॥ ২৫ ॥

95. Accompanied by his purified wife for a second, he
dwelt in a hut pointed out by that prince of hermits, and lying
down on a bed of *kusa* grass, he passed the night, whose close
was proclaimed by his pupils chaunting the Vedas.

দ্বিতীয়: সর্গ: ।

যথ যযৌধমঃ প্রজানাম্ অধিপঃ সমাভে জায়াপতিষাঙ্কিতগম্যমাচ্ছা, পীতপ্রতিবদ-
বস্তা অধি: ধেনু' বনায় সুসৌখ ॥ ১ ॥ অপর্যায়ানী শুরি কীর্তনীয়া মনুষ্যৈশ্বরধর্মপত্নী
তম্বা: পুরন্যাসদবিশ্বদায' মার্গে জুতি: যুতি: অর্থম্ হব অন্তরম্ ॥ ২ ॥ হযালু:
যযৌমি: সুরমি: রাজা হযিমা নিবল্য' বা' সুরমীযৌ যযৌধরীমূতবতু:সমুদ্রা' গৌরব-

অনন্তর প্রভাতে বৎস দুই পানানন্তর বদ্ধ হইলে পর, নন্দিনী রাজমহিষী
হইতে মাণ্য ও গন্ধ চন্দনাদি প্রতিগ্রহ করিলেন। তখন সেই বশোধন ভূপতি
অধির দেখকে বনের দিকে ছাড়িয়া দিলেন ॥ ১ ॥ যেমন স্বতি প্রতির অর্থ
অগ্রসরণ করে, তেমনি নৃপতির ধর্মপত্নী দেখর পথ অগ্রসরণ করিতে লাগি-
লেন। রাজ্য পতিব্রতাদিগের অগ্রগণ্যা ছিলেন, এবং তিনি যে পথ দিয়া
যাইতেছিলেন, তাহার ধূলি নন্দিনীব স্পর্শসংস্পর্শে পবিত্র হইতেছিল ॥ ২ ॥
বশোধরা অগ্রসিদ্ধ সেই মহালু রাজা দ্বিভ্রাতাকে ফিরাইয়া দিলেন। তিনি
সেই অরতিচনয়ার রক্ষণাবেক্ষণে নিরত হইয়া বেন পৃথিবীরই পালন করিতে

1. At the dawn of the day after the calf had been suckled and tied up, and the hermit's milch-cow had accepted perfumes and garlands from the queen, the lord of men, whose sole wealth was his fame, let it loose in the direction of the forest.

2. The lawfully wedded wife of the king, who deserved to be celebrated as the first of all chaste ladies, followed the track of the cow, the dust of which had been hallowed by the prints of her hoofs just as religious tradition follows revelation.

3. Charming by his fair fame, the kind-hearted king, requested his beloved wife to return, and looked after the daugh-

ধরাম্ উৰ্ব্বীম্ ইব লুণীয ॥ ২ ॥ স্রবায় ধেনো: অন্তরেষু মেম শ্রেয: অপি অনুদায়িবর্গ:
 ন্যবেধি, তল্ল যরীররচা ন অনন্ত: ন, হি (যত:) মনো: প্রসূতি: স্ববীৰ্য্যগতা ॥ ৪ ॥
 সমাট্ স শাস্ত্রাদবজি: ত্বনানা কবলৈ: কক্কুয়নৈ: দংশনিবারশ্চৈ: অব্যাহতৈ: ধীরগতৈ:
 ন তথা: সমারামনতায়: সমু ॥ ১ ॥ ভূপতি: তা না স্থিতা সর্বা স্থিত:, প্রদাতাম্
 অশ্লিত:, নিবেদুযীম্ আসনদম্বধীং, ললম্ আদদানা জলামিতাযী,(দ্রব্য)জায়া ইব
 নাম্ অনঙ্গকম্ ॥ ১ ॥ লস—লসতি, লস্যতি, ললসীত, ললাসীত, ললাস। ললসা।

লাগিলেন। কারণ নন্দিনী গোরূপধারিণী পৃথিবী এবং তাঁহার চারিটী স্তন
 যেন চারিটী সমুদ্র ॥ ৩ ॥ তত্বেব অন্য যেহু অশ্বচব হইয়াছেন বলিয়া, তিনি
 অবশিষ্টে অশ্বচবদ্বিগকে বিদায় দিলেন। অন্য হইতে তাঁহার শরীররক্ষার
 আয়োজন ছিল না, কারণ মহাবংশীয়েরা নিজ বীৰ্য্যবাহাই আশ্রয়না করিয়া
 থাকেন ॥ ৪ ॥ স্বাহ্ যাগের গ্রাম বোগাইয়া, কঙ্করন ও ভাঁশ মাছি
 প্রভৃতি নিবারণ করিয়া, এবং ইচ্ছামত ভ্রমণ করিতে দিয়া, মহারাজ তাঁহার
 আবাদনা করিতে লাগিলেন ॥ ৫ ॥ নন্দিনী থামিলে, থামিতেন; চলিলে,
 চলিতেন; উপবেশন করিলে, উপবেশন করিতেন; ললপানেচ্ছ হইলে,

ter of Surabhi who seemed to be the goddess of earth in the guise
 of a cow having the four seas for her udders.

4. Accompanying the cow for the observance of his⁴ vow,
 he dismissed the remaining part of his retinue, for the descen-
 dants of Manu defend themselves by their own valour, and
 they do not look to others for their protection.

5. By offering mouthfuls of grass, grateful to the taste,
 by scratching her, by brushing away flies and by permit-
 ting her to graze at large undisturbed, the king was busy in
 propitiating her.

6. On her stopping, he stood still, on her going, he resum-
 ed walking, on her sitting down, he sat still, on her drinking
 water, he desired to do the same; thus the lord of the earth
 followed the cow like a shadow.

মলমিহাম্ অপি ত্রিভীষিষ্যাতুমিত্যৌ রাজলক্ষ্যৌ দধামঃ সঃ অনাবিকৃতদানরাজিঃ
 মলমর্দাবল্যঃ দ্বিপেন্দ্র ইব বাসীতু ॥ ৩ ॥ মল—নিমস—অস্বতী, আস্বতু, আস।
 ভদ্রাপ্রতাপানীভূতপিতৈঃ ক্রৌঃ উপলব্ধিতঃ অধিগম্যধ্বা সঃ স্তুনিচীমধেনীঃ স্বোপ-
 দীমান্ বন্যান্ দৃষ্টমলান্ বিশেষ্যনু ইব দাবং বিধবাত ॥ ৫ ॥ বধ—অদ্যুনাতি, অদ্যুতী,
 অদ্যতী। বিশেষ্যপাদানুপবসন্ত্য পাশযত্যা সমস্ত তস্য দাবং ব্রুমাঃ ভদ্রদানী মযস্য বিরাবিঃ
 বাসীকম্বদম্ ভদীরয়ানাস্তঃ ইব ॥ ৮ ॥ ভদ্র—ইব—ইবতি, ইবতি, ইবতি। ইবয়ানাস্তঃ।

জগপান করিতেন। এইরূপে ভূপতি হারার ন্যায় তাঁহার অঙ্গসঙ্গ করিতে
 লাগিলেন ॥ ৬ ॥ যদিও ছজনওদি রাজচিহ্ন পরিত্যাগ করিয়াছিলেন, তথাপি
 তাঁহার এমনি প্রভাব, যে তাঁহার রাজত্ব অনায়াসেই অঙ্গমান করিতে
 পারা যাইত। যেমন গজরাজের মদধারা বাহিরে প্রকাশ না পাইলেও শরী-
 রের মধ্যে উহার অবস্থান সহজে জানা যায়, তদ্রূপ ॥ ৭ ॥ যৎকালে তিনি
 লতার কুটিল তন্তুদ্বারা কেশকলাপ উচ্চ করিয়া বন্ধনপূর্বক হস্তে জ্যায়ু
 শরাসন ধারণ করত বনে বিচরণ করিতেছিলেন, তখন তাঁহাকে দেখিয়া বোধ
 হইল, যেন তিনি মুনিহোমধেশ্বরের ব্রহ্মণ্যবেক্ষণ করিবার ছলে বন্য হিংস্র
 জন্তুগণের সমন্যার্থ ব্যাগৃত হইয়াছেন ॥ ৮ ॥ যদিও অঙ্গুচরবর্ণকে বিদায়
 দিয়াছিলেন, তথাপি তাঁহাকে তৎকালে দেখিলে বরণভূক্ত্য তেজস্বী

7. Although he laid aside the insignia of royalty, he yet seemed to be invested with a royal dignity easily to be inferred by the peculiar majesty of his person; and thus rivalled an elephant whose temporal fluid does not gush out, though he is full of rage within.

8. With his hair tied up with the tendrils of creepers, he traversed the forest under the pretext of looking after the milch-cow, who supplied the sage with clarified butter for oblation, but his real object seemed to be to reduce to subjection ferocious wild beasts.

9. Though he dismissed from his side all his attendants, yet as he rivalled the god, Varuna, in dignity, the trees

স: মাদনপুংস্বয়ী: (অতএব) কুজি: স্বীচকী: আদ্যাদিতবংসকথং কুস্ত্রিষু বনদেব-
তামি: চরীযমানং চম্বৈ: (মহন্ত) স্বং যম: যথাব ॥ ১২ ॥ কুজ—কুজতি, অকুজীত,
বুকুজ। বৈ—যায়তি, অযাসীত, জয়ী। যীযাত:। যীত:। যানম্। যু—প্রযোতি,
অযোযীত, যথাব। যুযাত:। যুযুযা। গিরিনির্মলংসাপাংনুসারৈ: ব্রহ্ম:, অশীকচা
কম্পিতপুষ্পগম্বী, পদম: অনামপদম্ আনপলানম্ আচার্যুতং তং সিংহে ॥ ১২ ॥
যীতরি মজিন্ বনং ব্রাহ্মণানি ভূতি ব্রহ্মা বিদ্যা অপি দবাগ্নি: ময়াম, কুলপুষ্পগম্বি:
বিম্বীয়া আসীত, মতিষু (মজ্যে) অধিক: জনং ন ববোধে ॥ ১৩ ॥ মাহ—মাহতি,

তিনি নিরুত্তরমণ্ডে তনিত্তে পাইলেন, বনদেবতার। তাঁহার মহৎ যশ উচ্চ-
স্বরে গান করিতেছেন, এবং বংশবৃক্ষের ছিদ্রগুলি বায়ুদ্বারা পরিপূরিত
হইয়া শব্দায়মান হওয়াতে বোধ হইল, যেন তাহার সঙ্গে সঙ্গে মুরলীধ্বনি
হইতেছে ॥ ১২ ॥ সেই নরপতি, ছত্রের অভাবে আতপে নিতান্ত ক্লান্ত হইয়া-
ছেন দেখিয়া, সমীরণ পার্শ্বতীর নির্ভরের অলকণাতে শীতল হইয়া এবং
বিকম্পিত তরুগণের গুল্মগন্ধে সুবাসিত হইয়া, সেই শুদ্ধাচার রাজার সেবা
করিতে লাগিল ॥ ১৩ ॥ সেই রক্ষাকর্তা বনে প্রবেশ করিলে পর, দাবানল
বৃষ্টি ব্যতীত নির্দোষ হইতে লাগিল, ফল ও গুল্ম বিশেষরূপে বৃদ্ধি প্রাপ্ত
হইল, এবং বলবান্ অন্ত দুর্জনকে নিপীড়ন করে নাই ॥ ১৪ ॥ অনন্তর সূরির
হোমধেয়-হব্যের প্রভার সহিত দিগ্‌দিগন্তর পর্য্যটনপূর্ব্বক নানাদেশ পবিত্র

12. He heard his fame being chaunted aloud in the thick-
ets by sylvan deities in songs, the flute-accompaniment to which
was performed by canes whistling as the wind filled their
holes.

13. Not being provided with an umbrella, the king,
sanctified by the observance of the sacred customs, felt oppress-
ed by the heat of the sun, but he was refreshed by the breeze
which was charged with watery particles from the hill-springs
and perfumed by the flowers of trees gently shaken by it.

14. When that protector entered the forest, the forest-
fire ceased even without the fall of rain; flowers and fruits

অবাধিৎ, জগাধি। যম—যাম্যতি, লুতি অশমেতু, অশমীতু। বাধ—বাধতি, অবাধিৎ। পল্লবরামতাম্বা পতঙ্গস্য ধমা, সুনৈ: ধেনুশ্চ দিগন্তরাশি স্তম্ভারূঢ়ানি কল্মা দিনানী নিষয়ায় .মনু' প্রচক্রে ॥ ১৩ ॥ মধ্যমলীকপাল: দেবতাপিতৃতিথি-ক্রিয়াধী তাম্ অন্বক্ যযৌ, সত্যী মতীন তেন উপপন্ন৷ সা সত্যী মতীন বিধিনা উপপন্ন৷ সাধ্যাত্ অহা ইব বমৌ ॥ ১৫ ॥ শিবি ভাপয়তি, অধীমপন। সনি বিমাসরি। চ: পল্লবৌদীর্ঘংচোহয়ুমানি আবাধতখীন্সুতবর্জিতানি, অদ্যাধ্যাহিতমাত্রাণানি

করিয়া দিবাবসানে নিজ আলয়ের অভিমুখে প্রত্যাগমন করিতে লাগিলেন। দেখু স্বভাবত: নবপল্লবের ন্যায় পাটলবর্ণ, সূর্যের প্রভাও সন্ধ্যারাগে পাটল-বর্ণ ॥ ১৫ ॥ মধ্যমলোকের অধিপতি দেবতাগণ, পিতৃলোক ও অতিথিবর্গের সংকারোপযোগিনী সেই দেখুর পশ্চাৎ পশ্চাৎ চলিলেন। যেমন মূর্ত্তিদত্তী শ্রদ্ধা সাধুলভত প্রজিরাবলাপসম্বলিত হইলে শোভা পায়, তদ্রূপ নন্দিমী সাধু-সম্মানিত নরপতির সহিত মিলিত হইয়া বিরাজমান হইরাহিলেন ॥ ১৬ ॥ সেই নরপাল তৎকালে (সন্ধ্যার কালিমার) বনসকল ক্রমশ: পামল হইতেছে দেখিতে দেখিতে যাইতে লাগিলেন। কোন স্থানে ব্যাঘ্র

grew in marked abundance, and among animals, the strong did not hurt the weak.

15. The light of the sun and the cow of the sage, which were both of a reddish hue like the tender foliage of trees, now at the close of the day, having sanctified by their rambles the different quarters of the globe, began to make for their place of rest.

16. The protector of the middle world, followed the cow, who was so necessary to the entertainment of the gods, the 'manes and guests; and attended by him, so esteemed by the pious, who shone forth like faith conjoined with religious observance appearing in visible form.

17. He wended his way, beholding the gradually darkening woods, where herds of swine had just emerged from the

श्यामायमानानि वनानि पञ्चनृ ययौ ॥ १० ॥ गृष्टिः आपीनमारीदृढनप्रयत्नात् नरेन्द्रः
 ययुषः गुरुत्वात् च, उभौ, अक्षिताभ्यां वताभ्यां तपोवनादक्षिपयम् अलक्षकतुः ॥ ११ ॥
 अथ—अक्षति, आक्षीत्, आनक्ष। वसिष्ठधेनीः अतुषादिनं वनाब्दान् आपवर्तमानं
 तं वनिता निमेषालसपद्मपङ्क्तिः सती उपीषिताभ्यां इव लोचनाभ्याम् पयौ ॥ १२ ॥
 उपीषित-उप-वस-वसति, अवसीत्, उवास। उष्यात्। वक्ष्यति। पा—पिबति,
 अपात्। पेयात्। वक्षन्नि पार्थिवेन पुरस्कृता, पार्थिवधर्मप्रदा प्रत्युक्ता सा धेतुः

কুস্ত্র জলাশয় হইতে গাভ্রোথান করিতেছে। কোথাও বা মসৃণবর্ণ বাস তরু-
 নিগে উর্দ্ধমুখ হইয়া রহিয়াছে, কোথাও বা মৃগদল হবিত তৃণময় প্রান্তবে
 আশ্রয় লইতেছে ॥ ১৭ ॥ গাভ্রানের ভার বহনে প্রয়াস পাওয়াতে সেমুখ
 গতি মসৃণ ও মনোহর, শব্দেব শুক্লনিবন্ধন নৃপতিবও গতি মসৃণ ও
 মনোহর। উভয়েই সেই মনোহর গতি স্বারা তগোবনে আসিবার পথেব
 শোভা সম্পাদন কবিয়াছিলেন ॥ ১৮ ॥ পতি বসিষ্ঠধেহুৰ অমুচর হইয়া
 বন হইতে প্রত্যাগমন করিতেছেন দেখিয়া, রাজ্ঞী অনিমিষনয়নে তাঁহাকে
 অবলোকন করিতে লাগিলেন। বোধ হইল যেন তাঁহার নয়নমৃগল এতকণ
 উপবাসী ছিল, এখন তদীয় সৌন্দর্য্যসুধা পান করিতেছে ॥ ১৯ ॥ পশ্চিমধ্যে
 পশ্চাদ্ভাগে রাজ্ঞী ও সমুখ বাজ্ঞী থাকাতে নন্দিনী তদুভয়েব মধ্যে অবস্থিত

shallow pools, where the peacocks were turning their eyes to the trees in which they roost, and where the deer were settling down on the lawns.

18. Owing to the efforts necessary to bear the burden of her udders, the milch-cow that had calved but once, and the king through the great weight of his person,—they both lent a charm by their fascinating gait to the path leading to the hermitage.

19. When accompanying the cow of Vasishta, he returned from the forest, his spouse with her eye-lashes forgetful of winking, drank him in, as it were, with her fasting eyes.

সম্ অনিকন্যসমনিমদীপাং তাম্ অনাথ, ক্রমেণ স্তনাম্ অনু চবিরেণ, প্রাতঃ
সুশীলিতাম্ অনু উদতিষ্ঠন্ ॥ ২৪ ॥ সপ—সপিত, অসপীত, সুশ্যাপ, সুশ্যাৎ।
বিচি ম্যাপয়তি, অমুপপত্। 'সনি সুপ্তমতি। সুমঃ। ইত্য' মজার্যে মহিষা
সমং ব্রতং ধারয়তঃ মহনীয়কৌলৈঃ দীনীদ্রবথোচিতস্য তস্য (সম্বন্ধে) নিগুণানি
সমং দিনানি ত্যতীযুঃ ॥ ২৫ ॥ অন্তেষু স্তনিষ্ঠীমধেষু: আত্মানুববৎস ভাৰ্গব জিজ্ঞাসমানা
স্বতী বহ্নীমপাতান্নানিহতম্বং যাতীযুতী: মদ্ববন্ম আবিবৈম ॥ ২৬ ॥ স্বাক্ষিণু: দ্বিধ্বৈ:

গৃহিণীর সহিত মিলিত হইয়া নিকটে একটী প্রসীপ ও পূজোপকরণ রাখিয়া
দিয়া, দেখু স্বধানীনা হইলে, উপবেশন করিলেন, ক্রমে স্তম্ভা হইলে, নিজা
বাইলেন, পরে প্রাতঃকালে নিজা হইতে জাগরিজা হইলে, গায়োতান
করিলেন ॥ ২৪ ॥ বাহার কীৰ্ত্তি প্রশংসনীয়, এবং দীনগণের জ্ঞান করা বাহার
অভ্যাস, এমন সেই নৃপতি সজ্ঞীক হইয়া পূজার্থ এইরূপ অস্থান
করিতে লাগিলেন। ক্রমে একবিশতি দিবস অতীত হইল ॥ ২৫ ॥ পরদিন
মুনির হোনধেয়ু নিজ অশুচরের মনোগত ভাব পরীক্ষা করিয়া সোমবার জন্য
হিনালয়ের একটী গহ্বরে প্রবেশ করিলেন। সে স্থানটী গহ্বানবীর প্রপাতের
সম্মিহিত বলিয়া দ্রবিত ভগ্নরাজিতে আচ্ছাদিত ॥ ২৬ ॥ হিংস্র দ্বন্দ্বরা মনেতেও

of his arms, embraced the feet of his spiritual master and his
spouse, and then having concluded the evening-prayers waited
upon the milch-cow now lying down at her ease after the milk-
ing was over.

24. The royal guard and his spouse sat down after the cow
sat down and placed beside her lamp and offerings; and after
she had gradually fallen asleep, he went to bed, and then at
day-break, on her rising from sleep, he got up.

25. Thrice seven days passed over the head of the king,
while he was performing this vow with his queen for the birth
of a son,—the king who had a renown deserving of high praise,
and who had been accustomed to the rescue of the helpless.

26. On the next day the milch-cow who used to supply the
sage with clarified butter for his oblations, desired to test the

মনসা অপি দুশুঘর্ষা ইতি ষট্ৰিংশীভাষ্যহিতৈশ্চশ্বেন তুযেব অলখিতাশ্চুদতমঃ সিংহা সী
 প্রসন্ন পরুষং কিল ॥ ২৩ ॥ ব্রহ্মানিষদ্ব্যতিশয়দীর্ঘং তদীয়ং আকন্দিতম্ আতংসাধী:
 বৃক্ষস্য নগেন্দ্রসক্তা হৃদি রমিতবু আদায় ইব নিবর্ত্যামাস ॥ ২৮ ॥ কন্দ—কন্দতি,
 অকন্দীত, অকন্দ। সন্ত—সজবি, অসাংচীত, সমস্ত। বিধি সম্বদতি,
 অসম্বদত। সন্তঃ। অনুর্যঃ স পাটসাধা গবি বস্থিবার্শ কেমরিশম্, সাতুনঃ
 ধাতুন্যাম্, অধিত্যকায়া প্রকৃত্তং সীমদ্রুমম্ ইব হৃদয়ং ॥ ২৮ ॥ কৃত্ত—কৃত্ততি, অমুল্লীত,
 প্রকৃত্ত। ততঃ সনৈন্দ্রগামী যরজ্জঃ প্রসমীভুতানিঃ তৃপতি: জাতানিষদঃ সন্ত বধ্যত

নন্দিনীকে আক্রমণ করিতে সাহস করিবেক না, এই ভাবিয়া রাজা পর্বতের
 শোভা নিরীক্ষণ করিতেছিলেন। এমন সময়ে হঠাৎ একটা সিংহ অলক্ষিত-
 ভাবে তাহার উপর ঝপ্পপ্রদানপূর্বক আকর্ষণ করিতে লাগিল ॥ ২৭ ॥
 পর্বতের শুহাতে প্রতিধ্বনি সম্যকরূপে রুদ্ধ হওয়াতে যেহুই আর্ন্তবর অধিকতর
 উচ্চ বলিয়া বোধ হইল। আর্ন্তমাণে তৎপর বে নরপতি, তাঁহার দৃষ্টি তৎকালে
 পর্বতের শোভা পরম্পরায় একরূপ সংলগ্ন হইরাছিল, যেন উহাকে রজ্জুযারা
 টানিয়া ফিরাইতে হইল ॥ ২৮ ॥ সেই ধূর্তকারী রাজা দেখিতে পাইলেন,
 একটা সিংহ সেই পাটলবর্ণ গাভীর উপর চড়িয়া বহিয়াছে। গৈরিকামি বাতুরচিত
 পর্বতের অধিত্যকাতে একটা লোম্বুক বিকশিত গুল্পে অশোভিত হইলে,

fidelity of her royal attendant and entered a cavern of mount
 Himalaya overgrown with green grass near the falls of the
 Ganges.

27. As the king directed his attention to the beauties of
 the Mountain, thinking that wild beasts could never think of
 assailing her, a lion pounced upon her, and began to drag her
 off by force.

28. 'Her cry prolonged by the echo that was confined in
 the cavern drew back by reininig it in, as it were, the look of
 the king, so kind to the distressed, which was rivetted on the
 hill.

29. That holder of a bow beheld a lion, standing on the
 top of a reddish hue, and thus resembling a Lodhra-tree in-

সমীক্ষ্য বধায় নিষঙ্গাত্ শরম্ উদ্ধর্তুম্ ऐच्छत् ॥ ২০ ॥ মহর্জুঃ তস্য বানিতরঃ করঃ
নখপ্রমাভূষিতকঙ্কপচে সায়কপুংগে এব সজাহুলিঃ সন্ চিত্তার্পিতারম্ ইব শ্বেতমগ্নী ॥ ২১ ॥
বাহুপ্রতিপদ্যবিরহমন্মুঃ স্বাসা মলৌষধিহৃদবীর্যঃ ভোগী ইব অশ্বখম্ অগমকৃতম্ অশ-
যক্তিঃ স্তম্ভজীমিঃ শলাঃ অদৃষ্টব ॥ ২২ ॥ দহ—দহতি, অধাবীন, দদাচ। ধবানি।
কর্ম্মষি দহতে, অদাচি। সনি দ্বিপদনি। বিবি দাচয়তি, অদীদহন্।

যেমন শোভা হয়, তজপ বোধ হইল ॥ ২০ ॥ যিনি শরণাগতপ্রতিপালক,
যিনি বলবান শত্রুকুল নির্মূল কবিরাহিলেন, এবং যিনি কেশবীর ন্যায়
গতিশালী, সেই রাজা এইরূপ পবানব প্রাপ্ত হইয়া বধাই সিংহেব বধার্থ
তুণীর হইতে একটি শব তুলিয়া লইতে ইচ্ছা করিলেন ॥ ২১ ॥ অহোরোদ্যত
সেই নরপতির দক্ষিণ হস্তেব অঙ্গুলিগুলি বাণেব পূর্ববেশে সংলগ্ন হইয়া
গেল। উল্লিখিত পূর্ববন্ধ কঙ্কপক্ষীর পালক সকল তাঁহাব নখেব শোভায়
রঞ্জিত হইল। তাহাতে বোধ হইল যেন কেহ এই দুশ্যটী চিত্রিত কবির
রাধিয়াছে ॥ ২২ ॥ এইরূপে বাহুব প্রতিবন্ধ হওয়াতে রাজাব ক্রোধ বিশেষ-
রূপে বর্দ্ধিত হইল। বিশেষতঃ অপবাদী সন্নিকটে বহিয়াছে, তাহাকে স্পর্শও
করিতে পারিতেছেন না, ভাবিয়া রাজা নিজেব তেজে নিজেই দহ হইতে
লাগিলেন। যেমন একটা সর্প মরু ও শুষ্কধি শুণে রুদ্ধবীর্য হইয়া অন্তরে

full bloom on a mountain summit, formed of red chalk.

30. The lion-gaited king, ever ready to befriend the help-
less, who had extirpated his foes by his prowess, feeling thus
foiled, desired to take up an arrow from his quiver in order
to slay the lion who deserved death.

31. While the king was longing to shoot the lion, the fin-
gers of his right hand stuck fast to the notch of the arrow, gild-
ing the heron-feathers attached to it with the radiance of their
nails, so that the right hand remained as if its action were re-
presented in a painting.

32. The king's fury rose high at his arms being thus res-
trained, and he began to be inwardly consumed by his indig-

দধঃ । রুধ—রুণ্ডি, অরুধত্, অরুধত, অরৌতৌনু, রৌধ । সনি রুহত্। যজি
 রৌধতে । ণিচি রৌধয়তি, অরুধত্ । রুহঃ । নিগৃহীতধেনুঃ সিংহঃ স্বাধ্যং
 মনুবংশকৃতুং সিংহীকৃত্বম্ স্বাক্ষরধৌ বিদ্বিতং তং মনুষ্যবাচা বিদ্বাযয়ন্ নিজগাদ ॥২১॥
 ছি—অয়তে, অকৌট, সিচ্ছিযে । আয়য়তি, আপয়তি, ছিতম্, ছৌরম্ । যদ—যদতি,
 অগাদৌত্, জগাদ । ককৌষি যয়তে, অগাদি, জগটে । সনি জিযদিপতি । যজি জাগয়তি,
 জাগতি । ণিচি জাদয়তি, অজীগদত্ । গদম্ । ই মদৌপাল, তব যনেণ বলম্, যতঃ
 মযুক্তম্ অপি অশ্বং তথা স্যানু, পাদপীনুশক্তি মাধুতল রংহঃ শিলীষয়ি ন মুচ্ছতি ॥২২॥
 মুচ্ছ—মুচ্ছতি অমুচ্ছৌনু, মমুচ্ছ । মমুচ্ছতি । মৌমুচ্ছান্তে । মুচ্ছয়তি, অমুচ্ছ-

শুমরে মরে, তরুণ ॥ ৩২ ॥ ধেনুব নিগ্রহকারী সেই সিংহ মাধুগণের পক্ষ, যদু-
 বংশের স্বজস্বরূপ এবং সিংহত্বা বলশালী সেই দিলীপকে বলিতে লাগিলেন ।
 রাজা নিষের অবহাতের দর্শনে ইতিপূর্বেই বিলক্ষণ বিস্মিত হইয়াছিলেন ।
 এখন সিংহমুখে মনুষ্যবাণী শুনিয়া আরও বিস্ময়াপন্ন হইলেন ॥ ৩৩ ॥ হে
 মদৌপাল । তোমার আর প্রানে প্রয়োজন নাই । কারণ আমার উপর অত্র
 প্রয়োগ করিলেও কোন ফল বর্ণিত না । বায়ুর বেগে বৃক্ষের উন্মূলন হইতে
 পারে, কিন্তু শৈলের কিছুই হয় না ॥ ৩৪ ॥ অষ্টমূর্তি মহাদেব কৈলাসগিরি-

nation that could not reach the offender though he was close beside him, like a serpent whose power has been repressed by spells and drugs.

33. To the great astonishment of the king, who had already been astonished at his novel situation, the lion who oppressed the cow, assumed a human voice, and thus addressed him, who was a friend of the virtuous, a banner of Manu's race, and was endowed with the prowess of a lion.

34. "Thou needest not, O protector of the earth, take any more trouble, for thy weapon, even if used against me, would avail nought. The fury of a gale which can uproot a tree will have no effect on a rock.

35. When the god of the eight forms desires to mount his

অন্ত্ । মুচ্ছাং । মুচ্ছনাং । মাং কৌল্যসমীরং ত্বম্ আকরচৌঃ অষ্টমূর্তেঃ পাদার্পণাতুহ-
 পুতপ্ঠং নিকুম্ভমিচ্ছ কুম্ভীদরং নাম ক্রিডাম্ অবৈচি ॥ ২২ ॥ পুত্ অসুং দেবদাহং পশ্যসি,
 অসী ত্বমাম্ভজেন পুত্রীকৃতঃ, বঃ স্কন্দস্ব ভাণুঃ হিমকুম্ভমস্তননিঃসৃতানী পয়সাং রসম্নঃ ॥ ২৩ ॥
 কদাচিত্ কটং কল্মষমানেন বন্যরিপেন অম্ভ তচ্ চন্দ্রযিতা, অম্ভ অগ্নিঃ তনয়া অমুরাস্ত্রৈঃ
 আলৌক্যং সীতাম্ভনিব এনং যমৌচ ॥ ২৪ ॥ যম্—যীচতি, যম্যতি, যম্যতে । যমৌচ ।

তুল্য ধবল বৃষভে আরোহণ জন্য মদীর পৃষ্ঠে চবণার্ণগপূর্কক আমার প্রতি
 যে অহুগ্রহ প্রদর্শন করেন, তৎপ্রযুক্ত আমার পৃষ্ঠ পবিত্র হইয়াছে । আমি
 দেবদেবের কিঙ্কর, ও নিকুম্ভের নিজ ; এবং আমার নাম কুম্ভোদর ॥ ২২ ॥
 পুরোভাগে ঐ দেবদাহ বৃক্ষ দেখিতে পাইতেছ । বৃষধ্বজ উহাকে পুত্ররূপে
 পরিগ্রহ করিয়াছেন । যে বৃক্ষটী স্বনজনীর স্তনপ্রতিম হেমঘটের পয়েই
 আশ্রয়িত অহুতব করিয়াছে ॥ ২৩ ॥ কদাচিত্ একটা অরণ্য হস্তী কপোল-
 বগুয়ন করিবার জন্য ঐ তরুর বকল ছিন্নভিন্ন করিয়াছিল । তৎপ্রযুক্ত
 অস্ত্রিতনয়া উহার জন্য অত্যন্ত শোক প্রকাশ করিয়াছিলেন ; যেনন কাঠিকের
 অহুরের অন্ত্রে ক্ষতবিন্দু হইলে কাতরা হন, তদ্রূপ ॥ ২৪ ॥ সেই সময়

bull, as white as Kailasa, he does me the favour of placing his
 feet on my back and thereby renders it hallowed ; know me
 then Kumbhodara by name, a servant of the god Siva, and a
 friend of Nikumbha.

36. Dost thou behold yonder fir-tree, that has been
 adopted as a son by the god with the emblem of a bull and
 that has known the taste of the water gushing out from the
 golden pitcher of Skanda's mother and resembling the milk
 flowing from her breasts.

37. Once on a time a wild elephant injured the bark of
 that tree by rubbing its cheeks against it ; then the daughter
 of the mountain-god grieved over it, as she would grieve for
 the celestial commander wounded by the weapons of the demons.

38. From that time forth, I have been posted to this cavern

যযুচে । অযযনু, অযীচীত্ । অযীচিৎ । কৰ্ম্মণি যযতে, অযীচি । যযুচিষতি তে ।
 যীযুচতে । যীযীক্টি । যীযযতি, অযুযচনু । যীক্টি । লিচ—লিচি, লীচি, লিচি, লিচি,
 লীচি, লিচি, লীচি । অলিচৎ । অলীচ । লিলিচ । লিলিচি । লিচাতি-তে । অলিচনু ।
 অলিচত, অলীচ । লিলিচতি । লিলিচতে । লীচি । লিচৎ । তদা ময়ধীর
 বনবিপানী বাসার্যে শূলভতা অদামতসলভনি সিংহলং বিধায় অচম্ অগ্নিনু অদিক্চৌ
 অ্যাপারিতঃ ॥ ১৮ ॥ বি বা ৫—পিপতি, পীতি । অ্যাপিযতে । অপিযঃ । অ্যাপিযত ।
 যপার । অপারীত্ । অযত । পুপুংতি-তে । পেপীযতে, পপংতি । যারয়তি, অযীদত্ ।
 পরমেশ্বরেণ প্রদিতকালো ভয়স্থিতা যবা যীযিতপারয়া বান্দ্রমসৌ সূচা সুরহিব ইব
 শুধিতস্য মল্ল নী তস্যৈ অলম্ ॥ ১৯ ॥ হ ল লজ্জা বিচায় নিবৰ্ণস, মবান্ গুণীঃ হর্মিত-
 মিত্যমক্তি, যন্ রচ্যে মল্লৈশ্ব অমল্লৈশ্ব তন্ মল্লভতা যমঃ ন লিখীতি ॥ ৪০ ॥ বা—

হইতে শূলপাণি বন্য হস্তীদিগের সজ্জাসার্থ আমাকে এই পার্শ্বভীর প্রবেশে
 নিযুক্ত রাখিয়াছেন, এবং একপ নির্দ্ধারিত করিয়া দিয়াছেন যে, যে সকল
 প্রাণী মৎসকালে আসিবে, তদ্বারা আমি জীবিকা নির্দ্ধার করিব ॥ ৩৮ ॥
 সেই আমি অত্যন্ত সুখাতুর হইয়া আছি, আর শোণিতের পার্ণাধরপ এই
 যেহুটীও ঠিক পরমেশ্বরকর্তৃক নির্দ্ধিষ্ট সময়ে উপস্থিত হইয়াছে । অতএব যেমন
 চন্দ্রের যুবা রাহুর তুলি সম্পাদন করে, তেমনি এ আমার পরিতোষ বিধান
 সমর্থ ॥ ৩৯ ॥ অতএব তুমি লজ্জা পরিত্যাগপূর্বক কিরিয়া যাও । গুরুর প্রতি
 শিষ্যের বেদন ভক্তি দেখান উচিত, তুমি তাহা দেখাইয়াছ । যে বস্ত্রটী রক্ষা
 করিবার ভার আছে, যদি শত্রুর দ্বারা তাহাকে রক্ষা করিতে পারা না যায়,

to scare away wild elephants, by the holder of the trident, who
 had made me a lion with the right to live on animals that come
 near me.

39. This feast of blood after a long fast, which has arrived,
 at the time appointed by that great lord of all, will suffice to
 appease my hunger, just as the nectar of the moon satisfies the
 enemies of the gods.

40. So go back without feeling ashamed, for thou hast
 shown the fidelity of a disciple towards thy spiritual master ;

জহাতি, বহাশীত, জহী । হীযতে, বহাযি । জিহাসতি । জিহীযতে । হাপযতি, বজী-
হপত্ । হিতা । হীনঃ । হানিঃ । চি—চিচোতি । অবেশীত্ । চিধায । শীযতে । চিচী-
যতি । চিচীযতে । শীণঃ । চিতঃ । চয়ঃ । চিতিঃ । পুৰুষাধিরাজঃ সয়াধিরাজস্য ইতি
৪১১। সত্যম্ভমহী ইত্য়ধীয়ে বিবচনপ্রয়ঃ অন্তর্য বহুং সমুচনু সত্যকবীচরণে জটীকৃতঃ
বহুপাণিঃ ইত্য় স্থিতঃ সন্ এনং সত্যবধীত্ অ ৪২ ৷ হি সনেন্দ্র সংহতবীচল্য মি তত্ বহুঃ
কামং হ্যসং, যত্ বহুঃ অহং বিবচনঃ অজি, হি যতঃ সত্যানু প্রাণহতা অনগতং সত্যং ভার

তাহাতে শত্রুধারীর কোন অকীৰ্ত্তি নাই ৪০ ৷ নররাজ যুগরাজের এই
উদ্ধত বাক্য শুনিয়া বুঝিতে পারিলেন যে, গিরিশের প্রভাবেই তাঁহার অস্ত্র-
প্রয়োগ ব্যাহত হইয়াছে, সুতরাং নিজের প্রতি বে অবজ্ঞা জন্মিয়াছিল,
তাঁহার লাবব হইল ৪১ ৷ ইহার পূর্বে রাজা দিলীপ শরপ্রয়োগবিষয়ে
কখন বিকলপ্রযত্ন হন নাই, তিনি এখন বহুক্ষেপণেচ্ছা কিম্বা জিলোচনের
ধূটিপাতে অধীকৃত যে দেবরাজ, তাঁহার ন্যায় দশাগ্রত হইবা, সিংহকে প্রচ্যুত
দিলেন ৪২ ৷ হে যুগরাজ, আমার শারীরিক ব্যাপার সকল সন্দেহরূপে
রুদ্ধ হইয়াছে, অতএব আমি এখন বাহা বলিতে ইচ্ছা করিতেছি, তাহা সম্পূর্ণ

for if a thing that is placed under the protection of a soldier cannot be defended by means of arms, it will not impair his reputation.

41. The king of men when he heard this haughty speech of the king of beasts. as his weapons had been restrained by the power of the god, Siva, moderated his self-reproach.

42. And the hero whose attempt to shoot his arrows had been ineffectual, as for the first time in his life he had been baffled in it, looking like Indra paralyzed by a glance of Siva when on the point of launching the thunder-bolt, thus answered the lion.

43. My bodily activity being restrained I admit that what I am about to say will seem ridiculous, but as thou knowest all

দগ্ধতে, বদংশি : সনি দিদ্ধতি । যদি দ্ধমসে । দ্ধমসিতি । দ্ধমসি । দ্ধময়তি,
বদদংশত্ । মায—মাযতে, বমাযিট, বমাযে । সনি বিমাযিযতে । যদি বামাযতে ।
মাযয়তি, ববীমযত্, ববমাযত্ । একাতপৰ্শ লগত: প্রযুক্ত, বব বমঃ, ব্ধৎ কান্ বযুয,
(বল্যে) বদস্য ব্ধো: ব্ধি দ্ধাতুং ব্ধুত্ব লং সি বিচারমুখ: প্রতিমাযি ৪৪০। মা—মাতি,
বমাযীত্, বমৌ । সনি বিমাযতি । যদি বামাযতে, বাম্যেতি । মাযয়তি, ববীমযত্ ।
মসাত: । তদ মুদানুকম্পা চেত, তদসী ইয়ন্ একা গৌ: সখিমতী মবেত্, ই প্রজামায, লং
জীবত্ পুত: পিতা ইব মজা: উপযুবেয: মবত্ পাযি ৪৪৮। জীবতি, বজীবীত্, জিজীব ।

গহ্বরসমূহের অত্যন্তরবর্তী তনোরানি নিরন্তর হইতে লাগিল ॥ ৪৬ ॥ ভূমণ্ডলের
একচ্ছত্র আধিপত্য, তরুণ বয়স, এবং এই পরম রমণীয় কলেবর এই সমুদ্র
তোমার আছে, কিন্তু তুমি অমের জন্য এ সমস্ত পরিত্যাগ করিতে অভিনাবী
হইয়া আমার নিকটে বিবেকহীন বলিয়া প্রকাশ পাইতেছ ॥ ৪৭ ॥ যদি
জীবের তোমার প্রতি অধৃকম্পা থাকে, তবে তোমার বিবেচনা করিয়া দেখা
উচিত, যে তোমার মরণে এই গাভী কেবল একা বন্যাপভাগিনী হইবেক,
কিন্তু হে প্রজাগণ! তুমি যদি জীবিত থাক, তবে তুমি গিতার ন্যায় প্রজা-
গণকে কত বিপদ হইতে নিরন্তর রক্ষা করিতে সমর্থ হইবে ॥ ৪৮ ॥ অথবা
যদি গুহর ভয় কর; কারণ তাঁহার একটী বই আর গাভী নাই, তিনি

sudden gleam of his teeth, that attendant of the ruler of nature,
again addressed the lord of wealth with a smile.

47. An undisputed sway over the earth, youthful age and
this body so handsome—by giving them up, thou art going to
sacrifice too many for the sake of a few, and seemest to me to be
destitute of discrimination.

48. If thou hast a tenderness for living creatures, then
(consider) that by thy death, only one cow would be released,
while shouldst thou live, thou wouldst be able, O lord of men!
to save thy subjects always from perils like a father.

49. Or on the other hand, if thou standest in awe of thy
spiritual master, who has got only one milch-cow, becomes

সনি জিজীবিষতি । যতি জীজীব্যতে । জীজীবীষি । জীবয়তি, অজীজিবত্ । জীবনম্ ।
জীবঃ । অথ একধেনো কামানুপ্রতিমাৎ(অতএব) অপরাধম্ব্যভাৎ মুরোঃ বিমেষি ? ঘটপীঠীঃ
কোটিলঃ বাঃ স্বয়ংযতা ভবতা অস্ব মন্যুঃ; দিনেতুং শক্যঃ ॥ ৪২ ॥ ভী—বিমীতি, বিমীলঃ;
বিভ্র্যতি । অবিমেষত্ । অমৌষীত্ । বিমায় । বিময়াশ্চকার । সনি বিমীষতি । যদি বিমী-
ষতে, বিমযীতি । ভাষয়তি, ভাষয়তে, ভীষয়তে । ভীষঃ । ময়ম্ । তত্ কল্যাণপরম্ব্যভাৎ
ভীক্ষাৎ কজংলং আদ্যদীর্ঘং রচ, হি যতঃ ক্ষতং দার্য্যং মদীতলস্বয়ংনদারভিন্নম্ বীজ-
মদম্ আদুঃ ॥ ৪৩ ॥ যজ্ঞেই যতাবত্ ভীক্ষা বিরতে সতি শিখীশ্বয়ঃ অপি অস্ব মৃদারতীণ
প্রতিফলনেন বিতিপাৰ্শ্ব প্রীত্যা তন্ম্ এষ অযম্ ভষৈঃ অমাবসত ইষ ॥ ৪৪ ॥ মনুষ্যদেব, ইষা-

অগ্নির ন্যায় তেজস্বী এবং অপরাধ হইলে এতওভাব ধারণ কবেন : তাহা
হইলে ঘটেব মত আপোনযুক্ত কোটি কোটি শ্রেয় প্রদান কবত, তাহার
কোপেব উপশম কবিত্তে সমর্থ হইবে ॥ ৪২ ॥ অতএব সুধপরম্পরার
সম্ভোগশীল উর্জ্জ্বল নিম্ন কলেবর বিগর্জন করিও না, কাবণ সমৃদ্ধিশালী
রাজ্য আর ইন্দ্রপদ একই পদার্থ, কেবল প্রভেদের মধ্যে উহাতে পৃথিবীর
সংস্পর্শ আছে, এই মাত্র ॥ ৪৩ ॥ যুগবান এই কথা বলিয়া নিবৃত্ত হইলে
পর, তাহার প্রতিধ্বনি শুধাতে প্রতিফল হওয়াতে বোধ হইল যেন, শৈলরাজ
প্রীতিযুক্ত হইয়া সেই বিষয়টা রাজার নিকট উঠেঃশ্বরে পুনর্বার বলি-
লেন ॥ ৪৪ ॥ নরদেব মহাদেবায়ুচরের বাক্য শ্রবণানন্তর পুনর্বার বলিলেন ।

furious when offended, and rivals the fire, it will be easy for
thee to appease his resentment by presenting him with ten
million kine with udders as big as pitchers.

50. So save thine own person so radiant with beauty and
capable of enjoying a series of blessings; for they say that
a prosperous realm is equal to the dominion of Indra differing
from the latter only in its being in contact with the earth.

51. After saying this, the lord of beasts ceased; and the
mountain with the echo of his words, circumscribed within its
eastern, loudly repeated those words, as it were, out of love for
the king

নৃপতংগং বাচং নিশ্চয়্য তদধ্যাসিতকাতরংচায়া চেৎবা নিরীক্ষ্যমাণঃ অন্তরং সূতরাং
 দয়াতুঃ সন্ পুনরপি সবাচ ॥ ১২ ॥ অতাত্ নাযতে কিল ইতি চদ্যঃ অনস্য শব্দঃ
 মুনেষু বদঃ, মহিপরীতগ্নে: পুংস: স্যন্বেন ক্রিম্, উপক্রীয়মধীগমঃ প্রাণী: বা ক্রিম্ ॥ ১৩ ॥
 মচর্যে: অনুনয়: অন্যপয়স্বিনীনাং দিত্রাচনাগু কথং ত্র মক্য:, ইদাং সূত্রে: অনুনাম্ অবচ্চি,
 লয়া তু বদ্রীজসা অস্যা ব্রহ্মতম্ ॥ ১৪ ॥ ইদং ময়া সুদেহ্যর্থনিষ্কৃযীণ মবল:
 সৌচ্যিতুং শ্রাব্যা, এতং সতি তব দারণা বিহ্বলা ন স্যাৎ. স্তুনে: ক্রিয়ায়: অ' অনুলুপ্ত:
 মবৎ ॥ ১৫ ॥ নি:ক্রৌ-ক্রৌষাতি, ক্রৌষীতে। অক্রৌষীত, অক্রৌষ। সনি বিক্রৌষতি। যক্তি

তৎকালে দেখু তাঁহাব প্রতি কাতবনয়নে দৃষ্টিপাত করিতে, তাঁহাব দয়া-
 প্রবৃত্তি সাত্ত্বিক উদ্ভীর্ণিত হইয়া উঠিল ॥ ৫২ ॥ 'বিগদ হইতে উদ্ধাবদ্রব্য
 ক্ষত্রিয় এই মহৎ উপাধিটী জিভুবনে দিখাত হইয়াছে। কিন্তু যে ব্যক্তি
 (ক্ষত্রিয় হইয়া) 'উহার বিপরীত কার্য্য কবে, তাহার বাস্তোই বা কি, আগ্ন
 নিন্দাতে মলিন যে জীবন, তাহাতেই বা কি ॥ ৫৩ ॥ অন্য দেখু বিতরণ
 করিয়া মহর্ষির কোপশাস্তি কিরণে সম্ভব? কাণ এই গাভী স্মরতি অপেক্ষা
 ধীন নহে; তবে তুমি কেবল ব্রহ্মদেবেব অভাবে ইহাব নিগ্রহ করিতে
 সমর্থ হইয়াছ ॥ ৫৪ ॥ অতএব বদেহ নিজস্বারা এবজ্জত এই দেখটীকে
 উদ্ধার করা আমার কর্তব্য। তাহা হইলে তোমার পাবণারও ব্যাঘাত

52. Having heard the speech of the god's attendant, that deity among men rejoined, being doubly compassionate, as the cow cast at him her look so sad, owing to the attack of the lion.

53. The noble appellation, "Kahatra," has acquired a celebrity in the world, as meaning one who saves from destruction; of what avail will be a kingdom to him who acts contrary to this (sacred rule,) or life sullied by infamy?

54. How should I be able to appease the anger of the great sage by the gift of other milch-cows; for know that this cow is not inferior to Surabhi and that thou hast been able to hurt her through the power of the god, Rudra,

55. Hence it behoves me to release her from thee by offer-

বেদীয়তে, বেদীয়তি, বেদীতি । জ্ঞাপয়তি, অবিজ্ঞাপয় । পরোহান্ মদান্ অপি হৃদম্ অবীতি,
 হি যতঃ তব দেবদারী মদান্ যমঃ । হৃদা বসু বিনাশ্য স্বয়ম্ অমতেন নিবীকৃতঃ
 অপি স্মাতুং নহি শক্যম্ ॥ ৫৫ ॥ কিমপি অহং তব অহিংসঃ মতঃ চেত্, তর্হি মী যমঃ-
 মরীতে দয়াসুঃ মদঃ । তথাহি একান্নবিষ্মসিদ্ধি ভীতিক্ষেত্রে পিষ্টেযু মদ্বিধানাম্ অশাস্য
 স্বভু ॥ ৫৬ ॥ সম্বন্ধম্ আশ্রয়ণমূল্যম্ আহুঃ, স বনানী সর্বমতযীঃ নী হুতঃ, তন্ম বজ্রান্

হইবে না । এবং মূনির ত্রিষাকলাপেবও লোপ হইবে না ॥ ৫৫ ॥
 আপনি পরাধীন এবং এই দেবদার বৃক্ষটীতে আপনার সাতিশর বন্ধ আছে ।
 অতএব আপনি হেঁহা বিলক্ষণ বুদ্ধিতে পারেন যে, রক্ষণীয় বস্তুটা নষ্ট করিয়া
 স্বয়ং অকৃতশরীরে প্রভুর নিকটে উপস্থিত হওয়া তিরস্রণ দ্রব্বহ কার্য্য ॥ ৫৬ ॥
 আরও বলি, যদি আমি আপনার কাছে অবধ্য বলিয়া গণ্য হই, তাহা হইলে,
 আমার বশঃস্বরূপ শবীরের উপর দগ্ধানু হউন । কারণ একান্ত স্বঃসনীন
 এই ভৌতিক পিণ্ডে মানুষ লোকের আস্থা নাই ॥ ৫৭ ॥ পণ্ডিতেরা বলেন যে,
 পরস্পর কথোপকথন হইতেই সম্বন্ধের উৎপত্তি হইয়া থাকে । বনমধ্যে এই-
 রূপে দেখা গুনা ঘটতে, আমাদের মধ্যে সেই সম্বন্ধ জন্মিয়াছে । অতএব
 ছুটনাধাছুটর ! লবন্ধশালী যে আমি, আমার প্রার্থনা অগ্রাহ্য করা আপনার

ing my body as a ransom; so that on this plan there would
 be no impediment to thy meal after a fast, nor the sacred rites
 of the ascetic put a stop to.

56. Thou, thyself a dependant of another, dost know this
 full well, and hence thou takest great care for this fir-tree, that
 when one is entrusted with the protection of anything, one can-
 not stand before one's master, unharmed, though one has allow-
 ed one's charge to perish.

57. Or shouldst thou consider me not to deserve death at
 thy hands; then be compassionate to a nobler life of mine:—my
 fame :—because men like myself have no regard for their bodies
 which are but lumps formed of gross materials and perishable
 in their nature.

• 58. It has been said that friendship is formed by an inter-

ঐ মৃত্যুদায়ক, তং সম্মম্বিনঃ সী প্রযয়ং বিহন্তুং ন অর্হসি ॥ ৪৮ ॥ তথৈতি গাম্ চত্বৰ্তে
 হরয়ে সযাঃ প্রতিচন্দ্রবিস্তৃতবাহুঃ স দিলীপঃ স্যস্মম্বলঃ সন্ সর্দৈচম্ আমিষস্য পিচ্চম্
 ইব চপানযত্ ॥ ৪৯ ॥ তচ্চিন্মু অণে চৰ্ম্মং সিংহনিপাতম্ চতুঃপদ্যতঃ অবাড্-মুখস্য
 প্রজাগো পালয়িতুঃ স্যপরি বিদ্যাধরহস্তমুতাং পুণ্ডরিচঃ পপাত ॥ ৫০ ॥ রাজা উক্তিতং
 “বৎস ! উত্তিষ্ঠ” ইতি অমৃতায়মানং ববঃ নিষ্পন্ন উক্তিতঃ সন্, অযতঃ প্রস্তুবিধৌ
 জননীম্ ইদম্ গাং হৃদয়ং সিংহং ন হৃদয়ং ॥ ৫১ ॥ ভেল্লঃ বিজিতং গম্ ভবাচ ই চাশী ! তন্ম

উচিত হর না ॥ ৫৮ ॥ সিংহ “আজ্ঞা” এই কথাটী যেমন বলিলেন, অমনি
 তৎক্ষণাৎ দিলীপের বাহু প্রত্যিষ্ঠিত হইতে আরম্ভ হইল । তখন তিনি অস্ত্র শস্ত্র
 পরিভোগপূর্বক সিংহের ভোজনার্থ নিজসেই আমিষবিশিষ্টের ন্যায় সমর্পণ
 করিলেন ॥ ৫৯ ॥ সেইক্ষণে প্রজানার্থ অথোমুখে অবস্থিত হইয়া যেমন
 সিংহের অচণ্ডপাত প্রতীক্ষা করিতেছিলেন, অমনি বিদ্যাধরগণের হস্ত
 হইতে মুক্ত পুণ্ডরীক তাঁহার উপর পতিত হইতে লাগিল ॥ ৬০ ॥ “বৎস উঠ”
 এই অমৃততুল্য বাক্যটী যেমন উচ্চারিত হইল, অমনি গাজোখানপূর্বক,
 রাজা দেখিলেন, সেই ধেমু নিজ জননীর ন্যায় গুরোভাগে হৃৎকরণ

change of thoughts ; and that has come to pass between our-
 selves who have met in this wood, hence, O thou attendant
 of the lord of nature, it does not behove thee to reject the re-
 quest of one who is thy friend.

59. As he said “very well,” Dilipa had his arms instantly
 released from the restraint and then flinging down his weapons,
 he presented his body to the lion as a lump of meat.

60. At that instant as the protector of his subjects was
 standing with his face cast down, expecting a violent spring
 from the lion ; a shower of flowers descended on his head from
 the hands of Vidyadharas.

61. Having heard the words, “rise my child,” which when
 uttered rivalled nectar in sweetness, he got up and beheld before
 him the milch-cow with milk flowing from her udders looking
 like his own mother, but not the lion.

ময়া মায়ায় চূড়াম্ণ্য পরীক্ষিতঃ শচি, অবিদ্যমাণান্ অশকতঃ যদি ময়ি প্রদৰ্শু ন প্রদঃ,
 অশচিৎকাঃ কিম্ সত্য ॥ ৬১ ॥ উ পুত । গুরৌ ভক্ত্যা ময়ি অনুকম্পয়া চ তে প্রীতাসি, বর
 হণীষ, না কৌবল্যানাং পয়সাং প্রদৰ্শিতং ন অবদি, কিন্তু প্রসঙ্গাং মাং কামদুশাম্ অবদি ॥ ৬২ ॥
 ব-হণীষে, হণীষি, তথাপি । অবারীম্, অবরিষ, অবরীষ, অহত । বদার, বর । পরী-
 ষ্যতি, পরিষ্যতি । ত্রিয়তে, পবাবি । সনি বিবরিষতি-তে, নিবরীষতি-তে, হবর্যতি-তে । যদি
 বৈদ্রীযতে, বীদর্যতে, বর্যসি । বারয়সি, অবীবরম্ । সত্যঃ সান্নিভার্যী স্বহস্তাঙ্গিত-
 বীরমন্ডঃ চ হস্তী সমানৌষ বংশলক্ষণকারম্ অনন্তকৌর্ডিনী তদয়ং সুদৰ্শিনায়াং দদাতি ॥ ৬৩ ॥

করত দণ্ডায়মান বহিয়াছেন, কিন্তু সিংহ তথায় নাই ॥ ৬১ ॥ রাঘাকে
 বিস্ময়াপন্ন দেখিয়া নন্দিনী বলিলেন, হে সাধো ! আমি যাহা উদ্ভাবনপূর্বক
 তোমার পবীক্ষা করিয়াছি । মহর্ষিও প্রত্যবে স্বয়ং কৃতান্তও আমাকে প্রহার
 কবিত্তে সমর্থ নহে, অন্য হিংস্র জন্তু কিরূপে পারিবে ॥ ৬২ ॥ শুক্লতে ভক্তি, এবং
 আমার নিভের প্রতি অমূল্য। এই উভয় দর্শন করিয়া আমি তোমার প্রতি
 প্রীত হইয়াছি, হে পুত্র ! তুমি বরপ্রার্থনা কর । আমি কেবল হুঁও প্রদান করি,
 এমন নহে ; ঐশ্বর্য হইলে সকল কামনাই সফল কবিত্তে পারি ॥ ৬৩ ॥
 যিনি নিজ ভূজবলে "বীর" এই উপাধিটা উপার্জন করিয়াছিলেন এবং যিনি
 বাচকগণের সমুচিত সংকার কবিয়াছিলেন, সেই নরপতি কৃতান্তনিপুটে
 হৃদক্ষিণার গর্ভে বংশের স্বাকার্তা অনন্তকৌর্ডিনী একটি তনয় প্রার্থনা

62. The milch-cow said to the astonished king, I have,
 O good prince ! tested thy fidelity by the production of an
 illusion ; because owing to the influence of the sage, not even
 the god of death could hurt me, much less than any other des-
 troyer.

63. I am pleased with thee on account of thy regard for
 thy spiritual master, and thy tenderness towards me ; now
 child, do thou ask for a boon. For not only am I a producer of
 milk, but when propitiated I can shower blessings also.

64. Then, he who had honored his guests and acquired
 the appellation of hero by the might of his arm, folded his

যাচ—যাচতে, অযাচিৎ, যযাচে । যাচতি, অযাচীত, যযাচ । স্নি যিযাচিষতি-তে ।
 যতি যাযাচতে, যাযাচি । যাচয়তি, অযাচন । যাচ্যা । সা পয়স্বিনী সন্মান-
 কামায রাগে তথা হৃদি কাম প্রবিশুশ্ব, হৈ পুত্র ! পনপুটে মন্দীযং পয়ঃ দুগ্ধা উপমুহুত
 হৃদি তদু আদিদেয় ॥৬১॥ হৈ মাতঃ । বসন্তা স্ত্রীমার্ষবিশেষ মেষং তব অধিষ্ঠাং রচিতামাঃ
 স্ত্রীয়াঃ যদাংসম্ ইব অগ্নিঃ অনুগ্ৰাম্ অধিগম্য উপমৌলুন্ম ইচ্ছামি ॥৬২॥ চিতীয়েন হত্য
 বিপ্রাপিতা বমিহধিহুঃ শ্রীততরা বমুধ,তদন্বিতা হৈমবতাত্ কুলে: অযমীয আদর্শ প্রত্যা-
 যয়ী য ॥৬৩॥ প্রবর্তনুসুতা: বপাচা গৃহ: প্রদর্শবিজ্ঞানুগিতং তস্যা: প্রসাদং পুনরুদয়া ইব
 করিলেন ॥ ৬৪ ॥ “আচ্ছা” এই কথাটি বলিয়া পুত্রার্থী রাজ্যাবদনোদ-
 য় প্রদানানন্তর সেই হৃদবতী দেহু আদেশ করিলেন, “হে পুত্র ! পত্রের
 ঠোঙাতে মনীর হৃদ দোহনপূর্বক পান কর” ॥ ৬৫ ॥ রাজা বলিলেন জননি !
 বৎসের পানানন্তর এবং হোমকার্য্যের অন্তর্ধানানন্তর যদীয় হৃদের দাহ্য
 অবশিষ্ট থাকিবে, স্নির অম্মমতি অম্মগারে তাহাই পান করিতে ইচ্ছা
 করি । যেমন পানিত পৃথিবীর বর্ষ অংশ কররূপে গ্রহণ করিয়া থাকি,
 তদ্রূপ ॥ ৬৬ ॥ বসিষ্ঠদেহু রাজা কর্তৃক এইরূপে বিজ্ঞাপিত হইয়া, আরও
 শ্রীত হইলেন । পরে তাঁহার সমতিবাহারে হিমালয়ের সন্নিবর্ত হইতে
 বিনা শ্রমে আশ্রমে আসিলেন ॥ ৬৭ ॥ অধুনা রাজার মুখচন্দ্র প্রসন্ন ও

hands and asked for a son to be borne by Sudakshina, who should perpetuate his dynasty and acquire imperishable fame.

65. Saying “very well,” she granted the boon to the king and then ordered him to milk her and drink the milk in a cup of leaves.

66. After the satisfaction of the calf and the performance of oblations to the fire, I desire, O mother ! to drink, with the permission of the sage, the remainder of thy milk like the sixth part of the produce of the earth for having protected her.

67. Being thus addressed by the lord of the earth, the cow of Vasishta was the more delighted, and then accompanied by him returned from the valley of the Himalaya to the hermitage without feeling fatigued.

বাচা গুরবে নিবেদ্য (পদ্যান্) প্রিয়ায়ৈ শরৎস ॥ ৬৮ ॥ অনিন্দিতাত্মা সহস্রলঃ বধি-
 ষ্টেন হতাশ্যনুগঃ সঃ বক্ষ্যত্বাতাবশেষং নন্দিনীকৃত্য যমং মূৰ্খং যমঃ হুব অতিব্রজঃ সন্
 পদৌ ॥ ৬৯ ॥ বয়ী বসিষ্ঠঃ প্রাতঃ যথোক্তব্রতপারদ্বান্দ্যে দাস্যানির্গতঃ স্বস্ত্যয়নং প্রযুজ্য সৌ
 দম্পতী স্বাং রামদানৌ প্রতি ব্রহ্মাপয়ামাস ॥ ৭০ ॥ শূপঃ কৃতং কৃত্যমং মনুঃ অনন্তরম্
 অহম্যতীং সনাত্নাং খেলুশ্চ ব্রহ্মচরীকৃত্য সশ্রদ্ধসৌদয়নরম্ভাবঃ সন্ প্রত্যসৌ ॥ ৭১ ॥

ভাঁহার হর্ষচিহ্ন হইতে নন্দিনীর প্রসন্নতা অনায়াসে অস্পৃশিত হইতেছিল।
 অতএব নৃপদর্গের শুক মহারাজ দিলীপ যেন পুনরুক্ত বাকাবারা উক্ত
 স্নসংবাদ শুককে নিবেদন করিয়া, পরে প্রিয়াকে জানাইলেন ॥ ৬৮ ॥ যিনি
 নাধুদর্গের স্নহৎ এবং বাহার আত্মা নিলাসস্পর্শশূন্য, এমন সেই রাণা
 বসিষ্ঠের অসুখতি পাইয়া বৎস ও হোমেব অবশিষ্ট নন্দিনীর হৃদ্র অত্যন্ত
 তৃকাব সহিত পান করিলেন। তাহাতে বোধ হইল যেন তিনি নিজের
 শুভ্রবর্ণ মুর্তিমান্ বশ পান করিতেছেন ॥ ৬৯ ॥ পরদিন পূর্কীছে পূর্কীকৃত ব্রত
 সমাপনজন্য পারবার অবসান হইলে পব, মহর্ষি বসিষ্ঠ প্রস্থানকালে কর্তব্য
 ব্রতায়নকার্য সম্পন্ন করিয়া সেই বাসদম্পতীকে রামদানীতে প্রত্যাগমন
 করিতে অসুখতি প্রদান করিলেন ॥ ৭০ ॥ প্রথমে হত হতাশনকে প্রশমিত
 করিয়া, তৎপরে শুক ও শুকপত্নীকে, অবশেষে বৎসসহিত দেখুকে প্রশমিত
 করিয়া নৃপতি প্রস্থান করিলেন। এই সকল উৎকৃষ্ট মঙ্গলকার্য্যাদারা তৎকালে

68. With countenance as radiant as the moon, the lord
 of kings communicated her favour first to his preceptor and
 then to his beloved wife, and as it were, repeated over again
 in words, as they had already inferred it from his out-ward
 manifestations of joy.

69. That friend of the virtuous, of blameless soul, with
 the permission of Vasishtha, drank the milk that remained over
 after the calf was satisfied and the oblation to the fire was
 made, with eager thirst, as if it were his own pure fame embod-
 jed.

70. On the morrow at daybreak at the conclusion of a

যশস্বীসহিতঃ সঙ্কল্পঃ সঃ শ্রীমদ্রামাণ্যনিনা অনুহাতমুখেন অতএব পূৰ্ণেন স্ত্রী-
মনীরখেণ ইব মাগে যযৌ ॥৩২॥ প্রজাঃ হসি' অনাপ্রবৃদ্ধিঃ নৈবৈঃ অদর্শনেন আদিতৌক্ষুণ্যং
প্রজাযন্তকপিতাহম্ অতএব নবীদ্যম্ শ্রীমদ্যোনাং নাদম্ ইব সঁ পশুঃ ॥৩৩॥ প্রসুন্দর্য্যী:

তাঁহার প্রভাব আরও বর্দ্ধিত হইরাছিল ॥ ১১ ॥ ধৈর্য্যশালী সেই ভূপতি
নিম্ন ধর্মপত্রীর সহিত পথ অতিক্রম করিতে লাগিলেন । বে রথে আরোহণ
করিয়াছিলেন, তাহা উনঘাতশূন্য ও সুধর এবং তাহার ধানি উনিত মধুর,
অতএব বোধ হইল যেন নিম্ন পূর্ণ মনোরথে সমাক্রান্ত হইরা চলিতেছেন ॥ ১২ ॥
প্রজাগণ বহুবিধ সন্মর্শনে নিত্য উৎসুক হইরাছিল । পূজার্থ ত্রাতাচর্চান-
জন্য এখন ক্রশ হইয়াছিলেন, তথাপি তাঁহাকে নবোদিত সুধাকরের ন্যায়
সুস্বাদনরসে সন্মর্শন করিতে লাগিল, কিন্তু বহু অবলোকন করে, কিছুতেই
পরিভূক্তি লাভ হয় না ॥ ১৩ ॥ ইচ্ছানুযায়ী শোভাশালী সেই নরপতি উন্নতি

meal customary at the consummation of the aforesaid vow, the abstemious Vasishta uttered benedictions usual at the time of departure and permitted the royal pair to repair to their capital.

71. Having circumambulated the sacred fire propitiated with offerings, then Arundhuti after her husband, and at last the milch-cow with her calf, the king started with his power being exalted by such auspicious ceremonies.

72. Accompanied by his lawful sponse, that patient prince wended his way in a chariot, which made a sound grateful to the ear, and was easy on account of its being free from jostling, and thus he was driving as it were in a vehicle of his own desire now crowned with success.

73. The king looked emaciated by the performance of his vow for the birth of a son, and by reason of his long absence, excited among his subjects a great longing to see him ; so that they now with eyes never feeling satiety, drank him in, who resembled the newly risen lord of herbs, that became radiant at night.

স: পীদে: অভিনন্দ্যমান: সত্যবাক্যং পুরং প্রবিষ্ট্য মুকুটোদ্ভসমানম্ভারি মুগ্ধী ধূম: ধূমি: স্বপ্নে
 আশ্রয়ত ॥ ৩৩ ॥ অথ রাজ্যৌ অভিনন্দনসমুদয়' জ্যোতি: ধী: হব, ষড়্ভিষিক্ত্যুৎ দীর্ঘ তৈল:
 চুরচরিত্ হব, নরদণ্ডিত্তসমূলী যুবসি: স্ত্রীকদাম্বোদ্রমাবী: অভিনিবিহ' গর্ভম্ আশ্রয়ত ॥ ৩৪ ॥

পতাকাধারা বিবাহিত সেই নগরীতে প্রবেশ করিয়া পুত্রবাসিগণকর্তৃক অতি-
 মন্থিত হইলেন । পরে অনন্তজুলা মারুৎপত্র ভূজে পৃথিবীর ভার পুনর্বার গ্রহণ
 করিলেন ॥ ৩৪ ॥ যেমন নভোমণ্ডল অজিগ্নির নরনোৎপন্ন জ্যোতি
 (চন্দ্রমা) ধারণ করিয়াছিল, যেমন হরধ্বনী অগ্নিকর্তৃক বিক্লিষ্ট শৈব বীণা
 গ্রহণ করিয়াছিল, তদ্রূপ সেই রাজমহিষী ভূগতিবংশের অভ্যুদয়ের জন্য লোক-
 পালগণের অমহৎ ভেদোদ্বার। অমুপ্রবিষ্টে সেই গর্ভ ভাঙ্গা ধারণ করিলেন ॥ ৩৫ ॥

74. Rivaling Indra in radiance he entered the city wa-
 ving with flags and received congratulations from the citizens,
 and then reimposed the weight of the world's government, on
 his arm as strong as the prince of serpents.

75. As the heavens received the splendour shooting forth
 from the eye of Atri, and as the celestial river held in her keep-
 ing the energy of Siva rejected by the fire, so for the well-being
 of the royal race, the queen conceived a son animated with the
 great spirit of the gods who were charged with the protection
 of the universe.

তৃতীয়: সর্গ: ।

যম সুদক্ষিণা উপস্থিতীদয়ং মর্শু: ইচ্ছিতং শুভীক্ষনীদীক্ষণকীমুদীমুখম্ ইত্যাক-
কুলস্য সন্ততি: নিদানং দৌহ'দ্ব্যবস' দধৌ ॥ ১ ॥ শরীরসাধান্ অসমপমুখা সৌর-
পাশুনা মুখেন উপবচিযা ধা, বিবেক্যারহা বসুন্ধারেন শ্রমিনা উপবচিযা প্রমাত-
কস্যা মর্শ্বদৌ হন অলম্ব্যত ॥ ২ ॥ অচিন্ত্যপাথে দধীমুখা ধূমতৈ: সিত' বনরাশিপল্লব'

এত দিনের পর 'স্বামী'র মনোরথ পূর্ণ এবং ইক্ষ্বাকুজনের স্থিতির মূল
উপায় দৃষ্ট হইল। সুমনিণী গর্ভলক্ষণ ধারণ করিলেন। যে গর্ভলক্ষণ রাজীব
সদীগণের মর্যাদা নবপ্রকাশনান দ্বোবদ্যার ন্যায় (ভূশিলনক) হইরাছিল ॥ ১ ॥
যেমন প্রত্যাক্ষদ্বারা ব্রজনী অন্নসংখ্যক ভাঙ্গকা ও মনুষ্যোক্তি চক্রমা দ্বারা
শোভা পায়, তদ্রূপ সেই রাজীব শরীরের অবসাদনিবন্ধন কতিপয় মাজ অল-
ঙ্কার এবং লোমপুষ্পভূষা পাণ্ডুবর্ণ মুখমণ্ডল ধারণ করিয়া শোভা পাইরা-
ছিলেন ॥ ২ ॥ বসুন্ধরিকা ভবণে সৌরভযুক্ত রাজীব যে মুখমণ্ডল, ক্ষিতিপতি
বিজনে তাহা আশ্রয় করিয়া ভূশিলাভ করেন নাই। যেমন গজরাজ ঐশ্বা-
'বদানে মেঘের ললকণা দ্বারা সিক্ত বনমধ্যাবর্তী একটি কুত্র ফলাগণের হৃগন্ধ

1. Now Sudakshina bore the signs of pregnancy, which showed that the fulfilment of her husband's aspirations was near at hand: they were as grateful to the eyes of her female companions as the first opening of the moon-beams; for they promised to bring about the perpetuation of Ikshvaku's race.

2. Not wearing her complete set of ornaments owing to her bodily languor and with her countenance as pale as the lodhra flower, she rivalled the night about to give birth to the day with a few stars twinkling here and there, and the moon glimmering with a faint light.

3. He was never sated with inhaling in private the fragrance of her face perfumed by the odour of baked clay,

করী হব চিত্রীশ্বরঃ রচসি স্যদুরমি তদাননং আশ্রয় দৃষ্টিং ন আযযৌ ॥ ১ ॥ হি
 যশান্ তত্শ্রুতঃ দিগন্তবিশ্রান্ধরয়ঃ সন্ মহত্বান্ দিবন্ হন মুর্ধ ভীষ্যসি, অতঃ সা
 সন্দরসান্ বিসঙ্গা প্রথমং তথাবিধে অমিলাধৈ মনঃ বশম্ ১ ১ ॥ মানধী দ্বিযা নী
 কিচ্ছিন্ ইক্ষিতং ন শংসসি, কেণ বস্তুণু স্ফাটনৌ হবি চণরকীয়াশ্রীশ্বরঃ আদ্রতঃ সন্
 অনুরেক্ষং দিযাসখীঃ পৃচ্ছসি অ ॥ ২ ॥ সা হীহৃদদুঃস্বমীলনাম্ চণ্ডেয যন্ এব বস্নী, নন্
 আদ্রতন্ অযম্মত্, হি তথাহি অধিজঘননঃ অস্ব মূপসীঃ নিদ্রিবে অপি হৃদন্ অনাভাৰ্ঘ

আশ্রাণে পরিতৃপ্ত হয় না, তজ্জপ ॥ ৩ ॥ সেই বাসমহিষী অন্যপ্রকার আশ্রা-
 ননেব জব্য পবিত্র্যাগপূর্বক প্রথমেই মৃত্তিকা ভ্রমণে অভিলাষিণী হইলেন।
 কারণ তাঁহার পুত্র, ইচ্ছা যেমন বর্গলোক ভোগ করবেন, তেমনি পৃথিবী ভোগ
 করিবেন এবং তদীয় বধ শিকের শেষ সীমা পর্যন্ত না গিয়া বিশ্রাম করিবেক
 না ॥ ৪ ॥ “মগধবংশীয়া মহিষী আমাব, লজ্জাবশতঃ আমাকে কোন কথাই
 বলেন না ; তিনি কোন্ বস্ত্র পূহা করেন ?” উত্তর কোশল রাজ্যের অধিপতি
 আগ্রহসহকারে প্রশ্নাব সম্বীগণকে এইরূপ সর্বদাই জিজ্ঞাসা করিতেন ॥ ৫ ॥
 তিনি গর্ভাবস্থায় লভ মানা লালসা নিবন্ধন যাতনা অসুভব কবিয়া এখন বাহা
 প্রার্থনা করিতেন, তখন তাহা নিকটে আদ্রত দেখিতে পাইতেন। কারণ

an elephant who gets delighted at the fragrance of a pool in a
 wood sprinkled over by drops of rain falling down from a cloud
 at the close of the hot season.

4. In as much as her son was destined to enjoy the earth
 as Indra enjoys the heavens, making his chariot rest at its
 utmost limits, she did not care for other flavours, but gave her
 mind to earth-hunger alone.

5. The princess of Magadha-descent does not tell me any-
 thing from bashfulness; what things has she got a longing
 for? such questions would the ruler of North-Kosala often put
 to her ladies-in-waiting with loving tenderness.

6. When she had attained to that state of constant long-
 ing (which is consequent on pregnancy) whatever she asked

ন কমনু ৬৬ ॥ সা ক্রদীষ দীহৃদম্বদাং নিসীষি মচীদমানাবদমা নতী পুয়াবদবাপ-
 যদানু অনকরং স্তব্ধমনীকপদবা ততাহব বরাজ ৬৭ ॥ নহ—নহতি, অসাক্ষীম্,
 ননাহ । নকতি । উপানত্ । তিহিতু মন্ত্ৰম্ নিতানপীতরং অনীতমুখং তদীযং সনতয়ম্
 মদযানিভীনযীঃ সূজাতযীঃ পতঙ্গকীম্বদীঃ দিব্যং তিরযকার ৬৮ ॥ দ্ব্যঃ কসতাং
 মহির্দী নিধাপয়মাং স্যাম্যাম্বয়াম্ হব অম্বলরত্নীনযাবকাং মলীম্ হব অলাঃসন্ধিবাং
 হবস্তরী নদীং হব অদম্বত ৬৯ ॥ খীৎ সঃ দ্বিযাশ্রয়মম্ব সনঃকচুদন্তেঃ সূজাঙ্গিতালা

দিকোপ নিম্ন দৃষ্টে জ্যা রোপণ করিলে, তাঁহার অতীষ্ট বস্ত্র স্বর্গে গুঃস্থলত
 থাকিত না ৬৬ ॥ রাজ্ঞী ক্রমে সোধন করনা হইতে নিহুতি পাইলে পর
 তাঁহার অববরণি হুটপুট হইয়া তাঁহার শোভা সম্পাদন করিল । যেন
 গুড় পত্রের অপগম হইলে পর মনোহর গন্ধবে নুতিত হইয়া লতার শোভা হয়,
 তদ্রূপ ৬৭ ॥ যেন সাগরের গর্ভে রহি থাকে, যেন শনীলতার অত্যন্ত
 অগ্নি বিলীন থাকে, যেন স্রবতীনবী অস্তঃসলিলে প্রবাহিত হয়, তেনি
 রাজ্ঞী অস্তঃসদা হইয়াছেন, রাজা নিশ্চর করিলেন ৬৮ ॥ বৈবশালী সেই
 নরপতি ক্রমে পুংসবন প্রভৃতি ক্রিয়া সম্পাদন করিলেন । বৈবগ সনারোহ-

for, she saw presented to her, for when the king had strung his bow he should not fail to obtain anything he desired, even from heaven.

7. Having passed that painful state of constant longing and with her limbs rounding she shone forth like a creeper decked with charming shoots after the falling off of old leaves.

8. As days passed, her swelling breasts with nipples of a blue hue surpassed in beauty, a couple of fair lotus-buds with their tops made azure by black bees which were seated on them.

9. The king considered that the pregnant queen resembled the sea-girt earth with jewels buried in her womb, or the Sami-tree, with fire lurking within, or the river Sarasvati with water hid in her subterranean bed.

10. Cool in his judgment, the king performed by turns the Pansavana and other ceremonies on a grand scale in

দিগন্তসম্পদা ধৃতঃ ॥ ১০ ॥ যদহমীঃ পুণ্ড্রনাহিকাঃ ক্রিয়াঃ যথাক্রমম্ অবশ্য ॥ ১০ ॥ মহাবলঃ
 নৃপঃ সুরেন্দ্রমাজানিতগৰ্ভমবীরবান্ প্রযমমুক্তাসনযা উপচারাস্ত্রিভিঃপ্রহসয়া ধারি
 ত্রবনেত্রয়া ময়া মনন্দ ॥ ১১ ॥ জিহ্—জিহ্যতে, জিহ্যতি, জিহ্মী । অসৌমীন্, অজিহ্ম ।
 বিজিহ্, বিজিহ্মী । সনি বিজিহ্মতি । হস্তি শিখিযতে । শিখ্যতি, অশীখিহন্ । শিরঃ ।
 শিখ্ : । অথ কুমারেন্দ্রমাজানিতঃ : আশ্রয়ঃ : শিখ্যতি : গৰ্ভমবীরবান্ অশুচিতে হতি কাশি
 দমবীন্দ্রমাজানিতঃ : দিয়াম্ : অশিখ্যতি : দিবম্ : হব পতি : মবীতঃ : সনু হৃদয় ॥ ১২ ॥ নমঃ : অশীতমা

হইল, তাহা তাঁহার দাম্পত্যপ্রেমের ও তাহার ঔদার্য্যগুণের অনুরূপ । এবং
 বাহুবলে দিগ্দিগন্ত হইতে যে অর্থরাশি সংগ্রহ করিয়াছিলেন, তাহার ও অরূ-
 প হইয়াছিল ॥ ১০ ॥ রাজা গৃহস্থ্যে অবশ্য কবিলে চঞ্চললোচনা রাজী
 কষ্টকষ্টে আসন পরিত্যাগ করিতেন । কারণ লোকপালগণের অংশদণ্ডার
 হওয়াতে তাঁহার গর্ভ মিতাও গুরুভার হইয়াছিল । গাজোথানপূর্বক তিনি
 রাজাব সম্মানার্থ কৃতাজলি হইতেন । নরপাল এই সমস্ত দেখিয়া পরমপ্রীতি
 প্রাপ্ত হইতেন ॥ ১১ ॥ বালচিকিৎসাকুশল বিশ্বস্ত বৈদ্যাগণ তাঁহার গর্ভস্থ
 বালকের পোষণকার্য্যে নিবৃত্ত হইলেন । পরে নরপতি যথাবোধ্য সময়ে
 প্রিয়াকে প্রসবোদ্ভবী দেখিয়া পরম প্রীতি অনুভব করিতে লাগিলেন, যেমন
 লোকে উপযুক্তকালে নভোমণ্ডল মেঘাবৃত দেখিয়া আনন্দিত হয়, তদ্রূপ ॥ ১২ ॥

with his love for his beloved wife, with the riches he had accu-
 mulated from the different quarters of the globe, and with the
 delight the event produced in him.

11. The king was delighted with her, because on his enter-
 ing her chamber she with difficulty left her seat, and with eyes
 quickly rolling folded her wearied hands to do him homage on
 account of the weight of the foetus animated with the spirit of
 the diving protectors of the universe.

12. A healthy growth of the embryo having been ensured
 by doctors proficient in the treatment of children, the happy
 husband found his beloved on the eve of her delivery at the
 proper time, like the heavens hung with clouds at the close of
 the hot season.

স্বা সময়ে চন্দ্রসংবয়ঃ অক্ষয়ণীঃ পঞ্চমিঃ যদৈঃ সূচিতভাগ্যসম্পদং যুগং নিষাধনা শক্তিঃ
 অক্ষয়ম্ অর্যম্ ইব অর্যত ॥ ১৭ ॥ স্বত্—স্বপয়তি, অক্ষয়শন, অক্ষয়ামাস । যতি, সীম-
 অতি । তদ্বৎ দ্বিঃ প্রস্তুতঃ, মনুতঃ সূচ্য মনুতঃ, অগ্নিঃ প্রদ্বিচার্যিঃ সন্ হবিঃ আদর্শ,
 (ইত্য') সর্বং যমর্যসি বমুব, তথাহি তাহমা-মবঃ সীকামুদয়ায় (মবতি) ॥ ১৪ ॥
 অবিষ্টমণ্ডা পরিতঃ বিচারিষা সূজন্মনঃ তস্য নিজেন নেজসা সূচসা চতলিষঃ নিশীথ-
 দীপাঃ অধীষ্টসমপিতাঃ ইব বমুভুঃ ॥ ১৫ ॥ লিষ্—লিষধাতীঃ ক্রিপ্ । লিষতি সী :

যেমন প্রভাব, উৎসাহ ও মন্ত্রণা হইতে উৎপন্ন বাজশক্তি অক্ষয় অর্থ উৎপাদন
 কবে, তেমনি সেই শতীতুল্যা রাজ্ঞী উপযুক্তকালে একটা পুত্র প্রসব করিলেন ।
 তৎকালে পাঁচটা গ্রহ অন্তর্গত না হইয়া উক্ত স্থান অবলম্বন কবাত্তে সেই
 বালকের ভাবী সৌভাগ্য স্থিতি হইয়াছিল ॥ ১৩ ॥ চতুর্দ্বিগ্ নির্মল হইল,
 স্নাতক সমীরণ বহিতে লাগিল, অগ্নি দক্ষিণ পার্শ্বে হেলিয়া পড়িয়া আভায়া
 গ্রহণ করিতে লাগিলেন । অতএব তৎকালে সকলই শুভসূচক হইতে
 লাগিল । কাবণ তাদৃশ ব্যক্তির জন্ম লোকের মঙ্গলের জন্যই ঘটয়া থাকে ॥ ১৪ ॥
 সেই হুজুমা বালকের নিজ তেজ প্রসবশয্যাব চতুর্দ্বিগ্ ব্যাপিয়া দেবীপ্যমান
 হওয়াতে নিশীথকালীন দীপমালা সহসা নিস্তত হইয়া, যেন চিত্রিতের ন্যায়
 বোধ হইতে লাগিল ॥ ১৫ ॥ যে অস্থঃপুত্রচারী ব্যক্তি কুমারের জন্মসংবাদ

13. The queen who was Sachi's equal, begot a son at the proper season, just as the power derived from its three sources of authority, perseverance and counsel, produces inexhaustible riches. The time was auspicious, as the five planets then occupied their elevated positions, and being away from the sun, did not set, and thus foreshadowed the future greatness of the prince.

14. The sky was clear, soft airs blew, and the fire accepted the offering of clarified butter with its flame turning to the right ; so that at that moment everything wore an auspicious aspect, for surely the advent of persons like him is for the good of the world.

15. Radiating all round the bed of (accouchment) the

अखिले ज्ञातकर्मणि कृते सति स दिवीपमृतः प्रयुक्तसंस्कारः चाकरोद्भवः मणिः
इव अधिकं वृभी ॥ १८ ॥ सुषयवाः मङ्गलतूर्यनिसनाः वारयीपिता प्रसीदन्त्यैः सह
केवलं मागधीमतेः सन्ननि न, दिवीकसामपि पयि व्यजृम्भन् ॥ १९ ॥ विजृम्भ—जृम्भते ।
अजृम्भित, वजृम्भे । जृम्भणम् । रचितुः तस्य कथितुं संयतः न बभूव, सुतजन्मदर्शितः
सन् स यं विसर्जयेत्, तदा केवलं स्वयमेव पितृशाम् ज्ञपामिधानात् वक्षनात् समुचे
॥ २० ॥ यम—यच्छति । अयंसीत् । ययाम । सति यियंसति । यद्वि संययते ।
यिचि यमयति । अयम् अर्भकः दुतम्य अर्भं यायात्, तथा वृधि परेपाम् अनं यायात्

मनधिक शोभा धारण करिलेन ॥ १८ ॥ सुश्रीवा मङ्गल वामोद्भवि वारविला-
सिनौद्विगेर उद्भववृत्तक नृत्तोर सहित केवल रात्रवातीतेहै अतिगोचव
हैहाहिल एत नहे, सेवगणेर विचरणदान आकाशमार्गेण एकटित हैहा-
हिल ॥ १९ ॥ राजार कारागारे अरुण कोन बली छिल ना, बाहाके तनि
पुत्रजन्मे दृष्टे हैहा निद्विदि दान करेन, तवे केवल निद्वेहै पित्रुक्षणरूप
वक्षन हैहेते मुक्तिलाभ करिलेन ॥ २० ॥ এই বালক জ্ঞানের পারে গমন
করিবেক এবং বুড়ে শত্রুর সীমানা অতিক্রম করিয়া বাইবেক, অতএব শত-
বিন্যাবিশারদ ভূপতি রঘুনাথর গমনার্থ বিবেচনা করিয়া পুত্রের নাম রঘু

grove, performed the entire natal ceremony, the son of Dilipa shone forth like a precious stone found in a mine, where it has received its full polishing.

19. The notes of auspicious music so grateful to the ear and accompanied with the mirthful dancing of courtezans, were not only heard in the palace of the lord of the princess of Magadha-descent, but they also resounded in the heavens, the abode of the gods.

20. That protector of men had then no one in prison whom he could release in his delight at the birth of a son, but he himself was released from the bondage of a debt which he owed to the manes.

21. As the child was to go beyond the farthest limits of knowledge, and penetrate to the remotest frontiers of his foes'

ইতি হিতীঃ পর্যবিত্ত্ব দাৰ্ঘ্যকঃ ধাতীঃ সমনার্যম্ অবচা আক্সসম্ভবং নায়া রঘুং বোকার।২১।
 লহ—লহতি তে । অলহীতু, অলহিষ্ট, ললহ । ললহে । সনি লিখতিষতি । লল-
 হতি । লঘুঃ । স সময়সম্পদঃ পিতুঃ প্রযদাতু যমৈঃ শরীরাবয়বৈঃ চরিত্রদীপিতৈঃ
 অনুপ্রবেশাম্ বালচন্দ্রমাঃ ইব দিনে দিনে হর্ষিঁ পুণীষ ॥ ২১ ॥ হৃদ—হৃদতে । অবর্জিষ্ট ।
 বর্জযে । সনি দিবলিঁষতি । যজিঁ বরীহৃদ্যে । বর্জয়তি, অঘোরঘনু, অববর্জতু । পু-
 ণীষতি, অপুঘতু, পুণীষ । ণীষতি, পীষতি । অপীষতু । পুণীষ । সনি পুণীষিষতি,
 পুপুষিষতি, পুপুষতি । যজিঁ পীপুয্যে । পীযয়তি, অযুপুঘতু । পুষ্টিঃ । দীধী—দীধীতে,
 দীধ্যাশ্রুতি । ভমারুধাহী মরজন্মলা যদা ননন্দনুঃ, জচীপুরন্দরী জয়ন্তী যদা ননন্দনুঃ,
 যদা ননন্দনৌ সা নানন্দী ইদং । ২২ ॥ যদা ননন্দনৌ ইব নন্দনুঃ ॥ ২২ ॥ যদা ননন্দনৌ ইব নন্দনুঃ ॥

রাখিলেন ॥ ২১ ॥ অশেষবিভবশালী যে পিতা, তাঁহার প্রবত্তে সেই কুমারের
 মনোহর অবয়বগুলি দিন দিন বৃদ্ধি প্রাপ্ত হইতে লাগিল । যেমন চক্ৰকলা
 ইন্দ্রাশ্বির অঙ্গপ্রবেশনিবন্ধন বৃদ্ধি প্রাপ্ত হয়, তদ্রূপ ॥ ২২ ॥ যেমন উষা ও
 মহেশ্বর কার্তিকেয়কে পাইয়া পরিতুষ্ট হইয়াছিলেন, যেমন শচী ও পুরন্দর
 জয়ন্তকে পাইয়া হর্ষ লাভ কবিয়াছিলেন, তদ্রূপ তাঁহাদের তুল্য রাজা ও রাজী
 কার্তিকেয় ও জয়ন্তের তুল্য পুত্র লাভ কবিয়া আনন্দিত হইয়াছিলেন ॥ ২৩ ॥
 চক্রবাক ও চক্রবাকীর ন্যায় রাজা ও রাজীর মধ্যে পবর্ণরূপে হৃদয়াকর্ষণকারী

dominions, the king, conversant as he was with the meaning of words, considering that the root Ragha signifies to go, made his son Raghu by name.

22. Under the care of his father who owned the full measure of riches, he went on thriving day by day with his handsome limbs like the young moon that thrives through the reflection of the sun's rays.

23. As Uma and the deity with the emblem of a bull felt happy with their son, who was born in a wood of Sara-grass; and as Sachi and Purandara were delighted with Jayanta, so the king and the princess of Magadha-descent, their equals, rejoiced with their son who was as fair as either.

24. That love which subsisted between themselves and

भावश्चनं परस्पराययं यत् प्रेम वसूव, तत् एकमुतेन विमलम् अपि परस्परम् उपरि पथे
 चीयत ॥ १४ ॥ चि—चिनीति, चयति, चिनुते, चयते । अच्येयीत्, अच्येत् । चिञ्चाय, चिञ्चाय ।
 चिञ्चि, चिञ्चि । कर्मणि चीयते, चयायि । सनि चिचीयति ते । चिञ्चि यति-ते । यञि
 चीयते । पिचि चापयति, चाययति । सञ्चयः । परिचयः । स. 'अर्भक' भावरा प्रदमी-
 दितं वचः उवाच, तटीयाम् अह्निं अवलम्ब्य ययौ, प्रशिपादमिच्छया गतः अभूत् इति
 यत्, तेन पितुः सुखं तयान ॥ १५ ॥ छन्दितम्—वदधातोः ॥ ३८ । अनुवादः । श्रमः शरीरवीर्यजैः
 सुखैः लब्धिं अमृतं निदिधनम् इव तद् अहम्पातीय उपासकक्रीडितस्त्रीवन, सन् विरात्
 सुतस्वयंरसज्ञतां ययौ ॥ १६ ॥ ध्यितेः अभिज्ञा सः परार्द्राङ्गना अनन्य अमृतं प्रजानां

বে প্রেম ছিল, তাহা একটি পুত্রদ্বারা সধুনা বিভক্ত হইলেও পরস্পরের উপর
 দ্বয়ঃ বর্ধিত হইয়াছিল ॥ ১৪ ॥ সেই বালক ধাজীকর্ষক প্রদমোচ্ছাদিত বাক্য
 বে বলিতে লাগিল, ধাজীর অঙ্গুলি অবলম্বন করিয়া বে বিচরণ করিতে লাগিল,
 এবং অগাম করিতে শিফা পাইয়া বে মত্তক অবলম্বন করিল, তাহাতে পিতার
 সান্ত্বনর আনন্দবর্ধন হইতে লাগিল ॥ ১৫ ॥ পুত্রকে জোড়ে লইয়া তনীয় অঙ্গ-
 নঃস্পর্শে একপ অধাশ্রুতব হইল বে, যেন বোধ হইল তাঁহার সমুদয় গাত্রে অমৃত
 বর্ষণ হইতেছে । তখন বামা অধভরে নোচনাও নিবীলিত করিয়া চিরকালের
 পর পুত্রানিন্দনে কত রস বুদ্ধিতে পারিলেন ॥ ১৬ ॥ সমান্তর্হিতের রক্ষাকর্তা
 দিলীপ উৎকর্ষিতপ্রা সেই পুত্রদ্বারা আপনার বংশ-রক্ষা হইবেক বিবেচনা করি-

which drew their hearts together like the love of the Chakra-
 raka and his mate ; though shared by a son got increased to-
 wards one another.

25. The child, by lisping the words first spoken by his nurse,
 by walking with the support of her finger, by bowing to learn
 how to make his obeisance increased the joy of his father.

26. The king placed the child on his lap, shedding as it
 were nectar on his skin, on account of the pleasure derived from
 contact with its body, and so after a long period of unsatisfied
 expectation experienced the joy of embracing a son.

27. The king who never transgressed social order, consi-
 dered his race well preserved by that prince of noble birth, even

পতি: পরাভাঁজকনা গুণাশাবলিনা স্বমূর্ত্তিভেদেণ আत्मन: सर्वमूढव स्थितिमलम् धर्मल
 ॥ ২৩ ॥ इतश्चूलः सः चलकाकपचकैः सबयोभिः अमात्यपुत्रैः अन्वितः सन् विपैः यथा
 वत् यद्वेषेण बाङ्मयं नदीमुखेन समुद्रम् इव आविश्यत् ॥ २८ ॥ अथ विपयितः गुरवः
 विधिवन् उपनीतं गुरुप्रियम् एनं विनिन्युः, ते च अदभ्ययताः च बभूवुः, तथाहि क्रिया
 बलपद्धिता सती प्रसीदति ॥ २९ ॥ उदारधीः सः समग्रैः धियः गुरौः चतुरर्षयोपमाः
 अतलः विद्याः हरिताम् ईश्वरः पवनातिपातिभिः हरिभिः अवतलः दिशः इव क्रमात्

নেন, যেমন গুণভয়ের মধ্যে প্রধান যে স্বল্পগুণ ভদ্রবলহী নিজ মূর্ত্তিভেদে বিহু-
 বারা প্রজাপতি ব্রহ্মা বকীয় সৃষ্টি রক্ষা হইবেক মনে কবিতা থাকেন, তদ্রূপ ২২৭
 চূড়াকরণ হইলে পর, চকুলকাঁকপক্ষ্মণালী সমানবয়স্ক অমাত্য-পুত্রগণের সহিত
 মিলিত হইয়া, রাজকুমার বর্ণনালা শিক্ষা করিলেন এবং যেমন নদীমুখ দিয়া
 সমুদ্রে প্রবেশ করা যায়, তদ্রূপ তদ্বারা শাস্ত্ররূপ সাগরে প্রবেশ করিলেন ॥ ২৮ ॥
 অন্যত্র রাজকুমার বিধানাশ্রমারে উপনীত হইলে পর, আচার্য্যগণ সেই গুরু-
 জনের প্রেমাপ্পদ ছাত্রকে শিক্ষা দিতে আরম্ভ করিলেন । তাঁহাব জন্ত তাঁহারা
 যে প্রয়াস পাঠেতে লাগিলেন, তাহা সকল হইরাছিল । কারণ যোগ্যপাত্র
 যে বদ্বিধান করা যায়, তাহা নিশ্চয়ই সকল হইরা থাকে ॥ ২৯ ॥ উৎকৃষ্ট
 বুদ্ধিশালী সেটে বুঝার বুদ্ধিশক্তির সমগ্র গুণের দ্বারা ক্রমে সমুদ্রচতুর্দিক

as the lord of creatures deemed his own creation sustained by
 that deity, who is a different form of himself, and who is actu-
 ated by the most excellent of the three attributes.

28. After the ceremony of tonsure had been performed,
 the prince attended with the sons of ministers, of equal age,
 who had waving locks, first learned the alphabet and then by
 that means dived into literature as one enters into the sea
 through the medium of a river.

29. Next he was properly invested with the sacred thread,
 and his preceptors taught him, who was their favourite, and
 their efforts with regard to him were crowned with success,
 for labour bestowed on a fitting object is sure to fructify.

30. Endowed with great intelligence, the prince owing to

ততঃ ২০ ॥ সঃ সীমাং রীরবী তবং পরিধায় মনবত্বং স্বয়ং পিতুঃ পরাশরিত, তদুহঃ কৌবলং একপাদিবঃ ন, চিত্তৌ একধনুর্ধরঃ অপি সমু ॥ ২১ ॥ রঘুঃ ক্রমাৎ দৌবন-
মিত্রশ্রয়ঃ সন্ সন্মোচতাং স্ত্রিয়ং বন্যতরঃ হব দিপেন্দ্রমাবম্ স্বয়ং কলমঃ হব মাধ্বীর্থ-
মনৌহরং বপুঃ প্রপীয ॥ ২২ ॥ ত্রি—স্ববতি-সী। অশ্বিহ্রিয়ত-ব। শ্রিয়ায়, শ্রিহ্রি।
অথ গৃহঃ সৌদানবিধেঃ অননরমে বহু বিবাহদৌবা নির্বচয়ন্ত, নবদ্রুমাদ্যাঃ তং দম-

চারিত্রী বিন্যাস পারদর্শী হইলেন। যেমন দিকের অধিপতি(সূর্য্য)পবন অপেক্ষা
অধিক বেগশালী বাহিগণের সাহায্যে দিক্ অতিক্রম করিয়া চলিয়া যান, তদ্রূপ
॥ ২০ ॥ তিনি পবিত্র কুকসারচর্চ পরিধান করিয়া পিতার নিকটেই সমগ্র আয়ুধ-
বিদ্যা শিক্ষা করিতে লাগিলেন। তাঁহার পিতা কেবল অস্ত্রীর ভূপতি ছিলেন,
এমন নহে, তিনি পৃথিবীতে অস্ত্রীর স্বর্ধ্বর্গও ছিলেন ॥ ২১ ॥ যেমন একটা
বাতুর কালে এক প্রকাণ্ড বাঁড় হইরা উঠে, যেমন করত বৃক্ষপতিত প্রাপ্ত হই,
তেননি ক্রমে যৌবনের প্রাহুর্ভাবে শৈশব নিরন্ত হইলে পর, স্বপু গাভীর্ধ্যপূর্ণ
অথচ লাবণ্যময় কলেবর ধারণ করিলেন ॥ ২২ ॥ অনন্তর গোদান (কেশনুগ্ন)
নামক ক্রিয়ার অন্তে পিতা তাঁহার বিবাহসংহার সম্পন্ন করিলেন। দক্ষকন্যারা
চক্রমাকে পতিরূপে প্রাপ্ত হইরা যেমন শোভা পাইরাছিলেন, তদ্রূপ রাজ-

the many excellencies of his intellect gradually mastered the four great departments of knowledge resembling the four seas, just as the lord of space passes across the sky with his horses which outstrip the wind.

31. Wearing the hallowed skin of the antelope, he learned from his sire the use of weapons of a talismanic character; for his father was not only the first of kings, but was also the foremost archer in the world.

32. As a calf reaches the state of a great bull, and as a cub becomes a mighty elephant, so did Raghu have his childhood gradually superseded by youth, and his person looked charming from an air of dignity it now assumed.

33. After the initiatory ceremony of shaving had been gone through, his royal father solemnized his marriage-sacra-

সুতা: তমীনুদম্ হুত সন্ধ্যতিম্ অবাধ্য আবধু: ॥ ২২ ॥ গৌদামমিতি হিদিনাঈকস্ব
 দাধাতী: অনদ্ প্রত্যয়েন সিদ্ধম্ । দা—দাতি, অদাশ্যেণ, দদৌ । কৰ্ম্মণি দায়তী ।
 যদা দী ধাতী: । দী—দতি, অদ্যন, অদান, দদৌ । কৰ্ম্মণি দীয়তী । যুধা যুগল্যায়ন-
 বাহু: অ'মল: কপাটবচা: পরিষদ্বন্দ্বয়: রঘু: যযু:প্রকর্ষেণ যুগল্ অদ্যন, যদ্যপি
 বিনয়ান্ নীচৈ' অহায়ত ॥ ২৩ ॥ সত: আশ্রনা ধিরং হুতা বিতানগুর্ভী' প্রজাশা
 ধুর' সচয়িত্যতা ল্পেষ অসী রঘু: নিমগ্নসম্ভারাবিধীত: হুতি উতী: যুবরাজমহাভাজ
 অজ্ঞে ॥ ২৪ ॥ যুধাভিজাচিণী খী: নরেন্দ্রমুখায়তনান্ অলকর্ষ' যুধবাজর্ম্মগ্নিত' মহা-

কন্যারা সেই সুশীল রাজকুমারকে পতিবে বরণ কবির। শোভা পাইলেন ॥২২॥
 কুমার যৌবনদশাতে বলগানী হইলেন, তাঁহার বাহুদ্বয় যোগ্যালের
 ন্যাব সুদীর্ঘ, বক্ষ:স্থল কপাটের ন্যায় বিস্তৃত, এবং ঐবানেশ বিলকণ
 বিশাল হইল। এবং যদিও তিনি কলেবরের উৎকর্ষনিবন্ধন গিতাতে
 অতিক্রম করিয়াছিলেন, তথাপি নব্রতাবশত: ছোট দেখাইতে লাগিলেন ॥২৩॥
 প্রজাশাসনের গুরুভার নিজে বহুকাল ধরিয়া বহন করিয়া আসিতেছিলেন,
 অধুনা উহাব লাঘব করিতে অভিলাষী হইয়া মহাবাজ দ্বিনীপ রঘুকে
 “যুবরাজ” উপাধি প্রদান করিলেন। কারণ সেই কুমার স্বভাব ও শিক্ষা-
 গুণে অত্যন্ত দ্বিনীত ছিলেন ॥ ২৪ ॥ গুণপন্নপাতিনী রাজ্যলক্ষ্মী নিজের

ment; the daughters of kings having obtained him as their
 lord shone forth like the daughters of Daksha who were married
 to the destroyer of darkness (the moon.)

34. Being in the prime of life and muscular, with arms
 as long as the shafts of a car, with a chest as broad as a folding
 door, and with a brawny huge neck, Raghu surpassed his sire
 by the perfection of his personal excellencies; nevertheless,
 he looked lowly on account of his humility.

35. Then his father with a view to lighten the very heavy
 weight of government so long borne by himself, bestowed on
 him the title of “Reigning Prince,” as he considered him to
 be gentle both by nature and education.

36. The goddess of fortune with her natural predilection

স্বয়ং উদ্যানাৎ নবাবতারম্ উল্লসম্ ইব অশ্বেন অমল্কত্ ॥ ২৬ ॥ সারথিনা বাঘনা
বিমাবদুঃ ইব, সারথিনা ঘনলম্বায়েন যমসিমান্ ইব, সারথিনা কটমুমেদৈন করী ইব
পাথিবৈঃ সারথিনা নৈন অতিতরাং সুদুঃসহঃ যমুর্বা ॥ ২৭ ॥ অতক্রতুপদাঃ সঃ ধনুর্হ'র'
রাজঘনৈঃ অশ্বদ্রুতং তং হীমতুরদ্ধরঘচৈ নিযুজ্য একৈন অঘুর্খৈ, ক্রতুনা যতম্ অপবিঘ্নম্ অাম
। ২৮ ॥ ততঃ পরং যজ্ঞনা নৈন, যুনাঃ সছায উত্থপদম্ অনর্ঘলং তুরহ' ঘনুর্মতা

ঐশ্বান আশ্রয়স্থান যে নরপতি, তাঁহার সন্নিহিতে সুব্রাহ্মণ্যনামক আশ্রমে অংশে
সংক্রমণ করিতে লাগিলেন, যেমন শোভার অধিষ্ঠাত্রী লক্ষ্মী পূর্ণবিকাশযুক্ত
একটা অরবিন্দ হইতে অতিরোমহুন্ন কনলে কিছু পরিমাণে আবিস্কৃত হন,
তদ্রূপ ॥ ৩৬ ॥ যেমন বায়ুর সাহায্যে অগ্নি, যেমন শরদাগমে সূর্য্য, যেমন
মদধাবানুরগে হস্তী, তেমনি তিনি রঘুর সহকারিতা প্রাপ্ত হইয়া দুর্ভয় হইয়া
উঠিলেন ॥ ৩৭ ॥ শতাব্দেমধুর্ভা বে দেবরাজ তাঁহার ভূত্য মহারাজ দিলীপ
রাজপুত্রগণে পরিবেষ্টিত শতাসনধারী রঘুকে হোমীর ভ্রমর রমণে নিযুক্ত
করিয়া নির্ঝিল্লি একোনশত বজ্র সম্পন্ন করিলেন ॥ ৩৮ ॥ তাহ পর বিধানা-
নুসারে যাগকারী সেই ভূপতি, যজ্ঞের জন্য পুনর্বার তুরদন মোচন করিলেন,

for good qualities passed over partially to that receptacle called
"Reigning Prince" which lay nearest to her principal abode,
the king; just as the goddess of beauty goes over from an old
lotus to one that is just blooming.

37. As the fire with the aid of wind, as the sun with the
cessation of clouds, and as the elephant with the opening of
its temporal fluid; so did the king become most irresistible
with the help of the prince.

38. Having appointed that wielder of the bow attended
by a band of princes, for the defence of the sacrificial steed,
the king who rivalled the god of a hundred sacrifices, perform-
ed without let or hindrance a hundred sacrifices only short by
one.

39. After that, the royal sacrificer for his last ceremony,
again let loose the steed who roamed at large, but Indra with

৫৮। বিলাসাম্ অযতঃ এব শক্ৰঃ সূতবিসহঃ সন্ অচ্যুতঃ কিল ॥ ৫৮ ॥ তন্ কুসারসৈব
 মপদি বিপাটপুঙ্গবনিপতি বিধ্বিতং সন্ ম্যিতম্, অথ শ্রুতম্ভাষা যদন্তয়া আয়তা
 বসিষ্ঠধেনুঃ ॥ ৫৯ ॥ লুপ—লুপ্যতি, লুপতি। অলীপ্যত, অলুপত। লুপীয।
 সনি লুপুপতি। যতি লীলুপ্যতে। লীপয়তি, অলুপুপত। সত্য পুরস্কৃতঃ দ্বিতীয-
 নন্দনঃ পুণ্যেন তদব্ধনিস্বন্দজন্মেন লীল্যনে প্রসূতম্ অলীন্দ্রীষেণু ভাবেণ অপি উপপন্নদধনঃ
 বম্বু ॥ ৬০ ॥ সন্দ—সন্দতি, অসন্দতি, সসন্দে। সজ—সাজি, সজ, সজন,
 সাজনি। অসাজি, অসাজিত, অসাজিত। সসাজি। সনি সিসাজিসতি। সিসাজি।
 যতি সসীলুপ্যতে। সাজয়তি, অলীলুপত। সসীলুপতঃ সঃ সুনঃ সুনঃ সুননিবিত্তঃ

সেই তুরঙ্গ ও অবাধে পর্যাটন করিতে লাগিল। এমন সময়ে ইন্দ্র অলঙ্কিত-
 শরীবে ধনুর্ধারী বসিষ্ঠগণের সম্মুখ হইতেই তাহাকে হরণ করিলেন ॥ ৩৯ ॥
 কুমারের সৈন্যগণ সহসা যেমন বিশ্ববাতিভূত ও বিবাহবশতঃ কিংকর্টব্যবিশ্রুত
 হইবা পড়িল, অমনি বসিষ্ঠধেনু নন্দিনী, বাঁহাশ্রম প্রভাব সকলের বিনতি ছিল,
 যদৃচ্ছাক্রমে আসিয়া দৃষ্টিগণে পতিতা হইলেন ॥ ৪০ ॥ সাধুগণের সম্মানভাজন
 দিলীপনন্দন নন্দিনীও পবিত্র সূত্রধারা নৈরুদ্বেষ মার্জন করিলেন, এবং তৎ-
 প্রযুক্ত অতীজিয় পদার্থ ও দর্শন কবিতার শক্তি প্রাপ্ত হইলেন ॥ ৪১ ॥
 মনুষ্যাদেবের আশ্রয় পূর্বদিকে পর্বতের গন্ধশ্বেদী দেবরাজকে দেখিতে পাই-
 লেন। দেখিলেন অখণ্ড বণের গন্ধিতে বদ্ধ বহিরাছে, ইন্দ্রনাথ তাহার

his person invisible (to the mortal eye) carried him off from
 before his escort armed with bows.

40. At the very moment that the army of the prince stood
 suddenly struck with amazement and losing their presence of
 mind, Vasihta's milch-cow Nandini of known power, was seen
 passing that way of her own accord.

41. The son of Dilipa, who was esteemed by the virtuous,
 purged his eyes with the hallowed water issuing from her body,
 and thus acquired the power of seeing things transcending hu-
 man sense.

42. The son of that god among men described in the far

আপলম্ রঘুরগ্নিময়তম্ অত্র হরন্ পৰ্ব্বতপদশাতনং দিব পূৰ্ণতঃ দদম্ ॥ ৪১ ॥ গদ—
শাতযতি, অগ্নীশদত্ । রঘু, অনিমিষপ্রতিমিঃ অচ্যাং যতৈ, হরিমিঃ বাজিমিঃ চ তং হরিং
বিদিত্বা এনং গগনস্বশা ধীরেণ সুরেণ নিবর্তয়ন্ ইব অবীচত্ ॥ ৪২ ॥ বচ—বক্তি ।
অবচ্, অবীচন, চবাচ । সনি বিবচতি । যডি বাবুচ্যতৈ । বাচয়তি, অবীবচত্ ।
ই ইবেদ্ । মনোপিমিঃ তম্ এব সদা মম্বায়মাজাং প্রমমঃ নিমদসি, তম্ অজম-
দীশাম্রয়তম্য মদগুরীঃ ক্রিয়াবিঘাতাধ কর্ত প্রবর্তসি ॥ ৪৩ ॥ ত্রিলোকনাথিন দিগ্ভ্রমন্তদ্য
তদা মম্বাবিষঃ সদা নিমম্বাঃ নতু, স তং সুর্য মর্ম্মচারিণা কর্ম্মস্তু অনুরায়ঃ মবসি

চাঞ্চল্য পুনঃ পুনঃ নিবাবণ করিতেছেন ॥ ৪২ ॥ নিমেষগূন্য দশ শত নেত্র-
হাবা, এবং হরিতবর্ণ বাজিবাজিহাবা তাঁহাকে দেববাজ বলিয়া জানিতে
পারিয়া গগনস্পর্শী গভীরভাবে তাঁহাকে যেন নিবর্তিত কবিরাই বলিতে লাগি-
লেন ॥ ৪৩ ॥ হে দেবরাজ ! মনোবিগণ যজ্ঞভাগ-ভোজী দেবগণের মধ্যে
আপনাকেই সর্বপ্রধান বলিয়া সর্বদা বর্ণন কবির্য থাকেন । অতএব আপনি
অল্পম বাগাশ্রুতানে দীক্ষিত সংযমশীল মৎপিতাব ক্রিষাকলাপেব ব্যাঘাত
করিতে কি জন্য প্রবৃত্ত হইতেছেন ॥ ৪৪ ॥ আপনি ত্রিলোকেব অধিপতি
ও দিব্যচক্ষুঃসম্পন্ন, যজ্ঞবিয়কাবীদিগকে নিবৃত্তব শাসন করা আপনার কর্তব্য ।

east, the god who used to lop off the wings of mountains—he
saw the god carrying off the steed which was tied to the rein
and had its restiveness repressed by the charioteer again and
again.

43. Knowing him to be Indra by his hundred eyes free
from twinkling, as well as by his tawny steeds, Raghu ad-
dressed him thus, compelling him to turn back as it were with
his full, sky-reaching voice.

44. O prince of the gods ! thou art ever described by the
sages as the first of those divinities who own a share in sacri-
ficial offerings ; then why is it that thou art engaged in obstruc-
ting the sacrifice of my sire, who is purified by the constant
practice of religious rites.

45. Those that are enemies to a sacrifice should be restrain-

যেতু তদা বিধিঃ স্মৃতঃ ॥ ৪৫ ॥ স্মৃত—অধতে, অখীঢ়, বৃশ্ণুধী । আদয়তি, বধি-
 অযত্ন । ততু ঙ্গে মঘবন্ । মছাক্রমীঃ অযাম্ অহম্ অহম্ গুরত্ প্রতিমীকৃতুম্ অর্হসি, যুতৈঃ
 পথঃ দর্শয়িতারঃ ইন্দ্রয়াঃ মখীমসী পয়সিতি ন আদদমি ॥ ৪৬ ॥ রঘুবা সমীকৃতেন্ ইতি
 মনস্কম্ বচঃ নিজস্ব দিবীক্সমাম্ অধিপতিঃ সবিধায়ঃ সন্ রথ নিবর্ণয়ামাস, তদর্
 প্রতিবক্ত, প্রকরমি অ ॥ ৪৭ ॥ -ঙ্গে রাত্রন্যকুমার ! স্ং যন্ আত্য, তন্ মথা, তু (কিম্)
 যযীধমীঃ পততঃ যমঃ রচাম্, অবদগুরুঃ জয়নুপ্রকাশম্ অমীর্ষ মম তন্ ব্রহ্মযা বহুযিগ্ধ

কিন্তু আপনি যদি আমার ধার্মিকগণের কার্যকাণ্ডের বিঘ্ন উৎপাদন করেন,
 তাহা হইলে যাগযজ্ঞের লোপ হইবেক ॥ ৪৫ ॥ অতএব হে দেবধিপতি,
 মহাবল্ল অশ্বমেধেব প্রধান অজস্বরূপ এই তুব্রসমটিকে মোচন করা আপনার
 উচিত । বাঁহাবা ঐশ্বর্য্যসম্পন্ন, তাঁহাবা প্রতিব পথই প্রদর্শন করিয়া পাকেন,
 নিজে মলিন পথ অবলম্বন করেন না ॥ ৪৬ ॥ দেবগণের অধীশ্বর বৃষভর্ষক
 উক্ত পূর্ব্বোক্ত অগস্ত্য বাক্য শ্রবণ কবিতা, বিশ্বব্রহ্ম হইয়া রথ ঘিরাইলেন
 এবং প্রত্যুত্তর দিতে আবল্ল কবিলেন ॥ ৪৭ ॥ হে ক্ষত্রিয়সন্তান, তুমি যাহা
 বলিতেছ, তাহা বখাৰ্হ, কিন্তু সূর্য্য বাঁহাদিগের একমাত্র ধন, তাঁহাদের কর্তব্য
 শত্রু হইতে উহা রক্ষা করা । তোমার পিতা এই বজ্রাযুধান দ্বারা জগৎ-

ed by thee, who art the lord of the three worlds and endowed
 with a divine vision, but if thou wert to offer impediments to
 the doings of those who practise rites, then would all religious
 observances cease.

46. Therefore, O adorable lord ! thou oughtest to release
 that steed which forms the principal part of the great sacri-
 fice ; for the great shew the way to the right knowledge of the
 Vedas, but they do not themselves take to the filthy path of
 iniquity.

47. Having heard this bold speech uttered by Raghu, the
 lord of the gods, struck with amazement stopped his chariot
 and began to give him a reply.

48. O son of a Kshatriya, what thou sayest is too true,
 but those whose sole wealth is fame, ought to protect their

চরতঃ ॥ ৪৮ ॥ যথা হরিঃ একঃ এব পুরুষোত্তমঃ স্মৃতঃ, যথা স্ব বাস্ককঃ এব মহেশ্বরঃ
ন অপরাঃ, তথা সুনয়ঃ সাঁ সতকৃৎ বিদুঃ, নঃ এবঃ শব্দঃ দ্বিতীয়াগামী ন ॥ ৪৯ ॥
যতঃ লদীবল পিতুঃ স্বয়ম্ স্বয়ঃ কপিভাগুকারিণা ময়া অপচারিতঃ, যব স্বয়ঃ প্রদবেন
স্বয়ম্, সগরস্য সুনতঃ পদব্যাঁ পদং মা নিধাঃ ॥ ৫০ ॥ ততঃ স্বয়মব্যঃ তুরগস্য রচিতা
প্রত্য পুনঃ পুরন্দরং বলাধি, যদি এদ সী সর্ঘঃ (চর্চি) শর্যৎ গচ্ছাথ, ভগান্ রঘুম্
অনির্জিত্য ক্রতী ন শুভু ॥ ৫১ ॥ শু শুভুভঃ সন্মম্ববনাম্ এবম্ শুভা মরাচনং সগরং

প্রদানিত আমার সেই যশ সর্বভোক্তাবে অগনয়ন করিতে উঠাত হইতাহেন-
॥ ৪৮ ॥ যেমন বিষ্ণু একাই “পুরুষোত্তম”, বেদন ত্রিলোচনই “মহেশ্বর”, অপর
কেহ নহে, তদ্রূপ মুনিগণ আমাদের “শতকৃৎ” বলিয়া জানেন; আমাদের এই
সকল উপাধি বিত্তীয় ব্যক্তিকে স্পর্শ করে না ॥ ৪৯ ॥ অতএব আমি কপিল
মুনিব অহুভরণপূর্বক তোমার পিতার এই অশ্বটী হরণ করিয়াছি। এ বিষয়ে
তোমার কোন প্রবাস পাইবার প্রয়োজন নাই। দেখো যেন সগরের সন্ততি-
গণের পথে পর্যাপণ করিও না ॥ ৫০ ॥ অনন্তর নির্ভীক সেই তুরগরক্ষক
হাস্য করিয়া পুরন্দরকে পুনর্বার বলিলেন, যদি আগনার ইহাই হিরন্মিশ্র,
তবে শত্রু গ্রহণ করিতে আচ্ছা হউক, আগনি রথকে পরাভব না করিয়া

honour from foes. Now thy sire strives to eclipse by a sacri-
fice that fame of mine which shines conspicuous throughout
the world.

49. As Hari alone is commemorated as the supreme spirit,
as the three-eyed deity only is the great lord, and no one else,
so the sages know me to be the god of a hundred sacrifices; for
these titles of ours can never belong to a second.

50. Hence it is that I, imitating Kapila, have carried off
the steed of thy father; so cease thy efforts and do not set
thy foot on the track of Sagara's sons.

51. Then the fearless defender of the steed smiled and
said again to Parandara, “take up thy weapons, if this be thy re-
solve, for without having vanquished Raghu thou shalt never
be successful.”

করিষ্যমাণঃ শ্রীলীদ্বিজেযশীমিনা বধুঃপ্রকর্ষেণ বিকল্পিতেশ্বরঃ সমিষ্ঠত্ ॥ ৫১ ॥ স্বধীঃ
অবষ্টমমযেন পথিণা হৃদি চমঃ অনন্থব অনর্থকঃ গৌতমিত্ অপি শবাসুদানীকমুর্গা
জান্দনে ধনুযি অমীধ সাযক সমধমঃ ॥ ৫২ ॥ গীমাসুরযীষিতীষিতঃ কুঃ আঘনঃ দিলীপ
হনীঃ হৃদন্ত্ মজানরং প্রবিষ্ট অনাষ্টাদিতপূর্ব মনুষ্যমীষিত ক্রুদন্তেন হব পযী ॥ ৫৩ ॥
কুমারবিক্রমঃ কুমারঃ অপি সুরদিপাঙ্কালনকর্কষাত্মা স্বধীপতবিশ্রয়কাহিতী হবৈঃ মুর্তি

কৃতকার্য হইতে পারিবেন না ॥ ৫১ ॥ তিনি এই কথা বলিয়া শবাসনে বাণ
যোজন করিবার জন্য, দক্ষিণ চরণ পুরোভাগে প্রসারিত ও বামচরণ পশ্চা-
ত্তাগে সঙ্কুচিত করিয়া উর্দ্ধমুখ হইয়া বসিলেন ; বসিবার ছটায় তাঁহার উন্নত
কলেবর এমনি প্রকৃষ্ট আকার ধারণ করিল, যেন বোধ হইল মহাদেব বহুঃ
জিপুনিধনার্থ উদ্ভূত হইয়াছেন ॥ ৫২ ॥ রঘু সেই প্রগল্ভভাব দর্শনে যেন
হৃদয়ে শরাহত হইয়া পুনরুত্ ক্রোধযুক্ত হইয়া নিজেই শরাসনে একটী বাণ
সন্ধান করিলেন । যে শবাসন মনোবাসিত মেঘমালার সময়ে সময়ে গগনকালের
জন্য চিহ্নরূপ বিবাজমান হয় ॥ ৫৩ ॥ ভীষণ অস্ত্ররগণের শোণিতপানে
সেই ইন্দ্রশরেব বরাবর অভিযাস ছিল, সে কখনও মহাশোণিতের স্বাদগ্রহণ
করে নাই, অধুনা যেন কোড়হলাক্রান্ত হইয়া দিলীপনন্দনের বিশাল বহুঃ-
হলে প্রবেশপূর্বক নবকধির পান কবিত্তে লাগিল ॥ ৫৪ ॥ কাণ্ডিবেশের ম্য

52. Thus addressing the god, he stood forth with his face towards the sky, desiring to fit an arrow to his bow ; and the peculiar posture called Alidha, which he assumed, set off his person to so much advantage, that he seemed to rival the lord himself.

53 Wounded to the heart by the firm attitude of Raghu, as if by an arrow, that splitter of mountains became enraged and fitted an unerring arrow to his bow, which forms a momentary banner to an army of clouds newly gathered in the sky.

54. That arrow, which was used to the gore of the terrific Titans, penetrated into the heart of Dilipa's son, and drank human blood untasted before, as if out of curiosity.

55 The prince who rivalled Kumara in prowess, shot an

क्षमासच्चिद्र सायकं निषखान् ॥ ५५ ॥ खन—खनति । खनते । खननीत्, खननीत् ।
 खनित । खान, खन्ने । खायते, खन्यते, खनानि । सनि चिखनिषति । खाषायते,
 खन्यते । खानयति, खनीचनत् । खननम्, खनितम्, खनिः । मयूरपत्रिणां चत्वि
 शरेण शक्यं महामनिष्यन् अहारं च, स प्रसह्य सुरगिषः क्षीय्यपरोपणात् इव तस्मै
 भक्ष्यं बुकीप ॥ ५६ ॥ कुप—कुप्यति । अकीपीत्, बुकीप । सनि बुकुपिवति, बुकीप्यति ।
 यति चीकुप्यते । अवैषिचोः तयोः गहनदात्रीविषभीमदर्मैः ऊर्ध्वमुखैः अधीष्टुषैस्
 पत्रिभिः उपारुध्यितविहसैर्निकं त्रस्यं युद्धं वसुध ॥ ५७ ॥ वासुधः अतिप्रवृत्त्यप्रकृतिक-

পরাক্রমশালী রাজকুমারিও ইঙ্গের ভূতের উপর স্বনামাঙ্কিত সায়ক নিখাত করিলেন। যে ভূতের অঙ্গুলিগুলি ঐরাবতের হাড়নে কঁকশ হইয়াছিল, এবং যে ভূত শরীর লগাটে নাত পজাবনীর চিহ্নে অঙ্কিত হইয়াছিল ॥ ৫৫ ॥ এবং আর একটি মনুষ্যপত্রযুক্ত শরদ্বারা ইঙ্গের বস্ত্রাকৃতি ধ্বংস ছেদন করিলেন। তৎপ্রযুক্ত দেবরাজ মহা স্বরলক্ষ্মীর কেশকর্তন হইলে যেমন কুপিত হইতেন, তদ্রূপ ক্রুদ্ধ হইলেন ॥ ৫৬ ॥ উভয়েই জয়াভিনাবী হইয়া তুঙ্গ যুদ্ধ করিতে লাগিলেন। এক জনের পাশে সিদ্ধগণ দণ্ডায়মান, অপরের নিকটে সৈনিকশ্রেণী দণ্ডায়মান। উভয়েরই সায়ক সকল সপক সপের ন্যায্য ভীষণ্যকার। একের শরজাল অধোমুখে পড়িতেছে, অন্যের বাণশ্রেণি উর্দ্ধমুখে উঠিতেছে ॥ ৫৭ ॥

arrow inscribed with his own name, and pierced the arm of Indra, marked with the paint of Sachi's face, and having its fingers rendered tough with the goading of the celestial elephant.

56. Then with another missile decked with peacock's feathers, he cut off the flag of Indra, shaped like his thunderbolt ; on this, the god was fearfully incensed with him, as if the hair of the goddess presiding over the destiny of the gods had been cut off by violence.

57. There was now fought a fierce battle between the two warriors, each striving to be victorious over the other, with arrows looking as fearful as winged snakes, one set careering with downward points and the other with sharp ends pointed

বৃষ্টিমিঃ, দৃশ্যসদৃশ তেজসঃ আশ্রয়ং স্তম্ভাশ্রয়ং যম্ বহিঃ আশ্রয়ঃ স্তম্ভাশ্রয়ং বহিঃ স্তম্ভাশ্রয়ং
 পথিত' ন যম্যাক' ॥ ১৮ ॥ বা—(খিচ) বাপি—বাপয়তি, অধীকরয়, বাপয়ামাস । যতঃ
 রঘুঃ হরিচন্দনচর্চিত প্রকীৰ্ত্তে প্রমথ্যমানার্থবধীরশাভিনো বিকীৰ্ত্তসঃ ব্রহ্মচর্য্যাদি
 হার্যমুখেন পবিত্রা অলুনাৎ ॥ ১৯ ॥ লু—লুনাতি, লুণ্ঠিত । অলুনাৎ, অলুনাৎ, লুণ্ঠিত,
 লুণ্ঠিত । সনি লুণ্ঠয়তি । যজি লুণ্ঠয়তি । লুণ্ঠয়তি, অলুনাৎ । বিকীৰ্ত্তসঃ সঃ বাপয়
 ত্ত্বজ্ঞ প্রবলম্ বিহিষঃ প্রণামনাৎ মতীপ্রবলম্ পরীক্ষিতম্ অলুনাৎ প্রবলম্
 আদে ॥ ২০ ॥ বহুঃ তৈল বহতি অর্থ লাভিতঃ সন্ সৈনিকাপ্রাণিঃ সন্ সৈন্য পদাত, সৈন্য-

বানব অতি নিবিড়ভাবে অজ্ঞান বর্ষণ করিয়াও সেই ক্ষুণ্ণপ্রভাবশালী ব্রাহ্ম
 পুত্রকে পরাভব করিতে পারিলেন না । যেমন জনধর জনধারাবর্ণে বৈষ্ণা
 ত্যগ্নিকে নির্দোষ করিতে পারে না, তদ্রূপ । কারণ যেমন মেঘ হইতে বিদ্যুৎ
 উৎপন্ন হয়, তেমনি রঘুও সেই লোকপাল ইন্দ্রের অংশ হইতে আত্মলাভ করি
 য়াছিলেন ॥ ১৮ ॥ তার পর রঘু অর্কচন্দ্রবাণধারা ইন্দ্রের ধনুর অ্যা ছেদন করিলেন,
 যে অ্যা হরিচন্দনচর্চিত তদীয় প্রকীৰ্ত্তে মধ্যমান অর্ধবেব ন্যায় গজীকধনি
 করিতেছিল ॥ ১৯ ॥ তখন দেবরাজ বৎসরোনাতি কুপিত হইয়া শরাসন
 পরিত্যাগ করিলেন, এবং অবল শত্রুর নিধনের জন্য পুরুত-পুরুচ্ছেদে অভ্যুত
 প্রভামণ্ডলে দেবীপ্যমান যে অজ্ঞ, তাহা গ্রহণ করিলেন ॥ ২০ ॥ রঘু সেই অজ্ঞ

to the sky, while Siddhas on one side and the soldiers on the other stood as spectators.

58. With volleys of missiles showered down incessantly, Vasava could not subdue him, the seat of irresistible valour, just as the cloud fails to extinguish with rain the fire of lighting which has emanated from itself.

59. "As the bow-string of Indra was roaring aloud on his wrist marked with sandal ointment, like the sea while being churned, Raghu cut it in twain with a crescent-headed arrow.

60. With a feeling of aggravated resentment, he throw down his bow, and for the purpose of slaying his mighty adversary he grasped the weapon which glittered with great res-

সামান্য তরাসাম্য অবধূয় হৈনিকদর্শনিস্তনে: সচ উল্লিখ: ৪৫১। তরু-তাকুয়তি, অতী-
বদন্ত, অদতাকন্ত। ধু-ধবতি-তী। ধুবতি।-ধুনাবি, ধুনীবে। ধুনীতি, ধুন্যতি। অধা-
বীত, অধবিত, অধীত। দুধাব, দুধবে। “ধুনীতি অমলকবনানি, ধুনীলশীর্ষা, পূতং ধুন্যতি,
ধুবতি স্কুটিতানিহন্তকম্। নমুর্নিধুন্যতি অমলকপ্রপদেযু, যনকাননে ধবতি অন্দন-
মস্তুরীষ।” কবিরচয়ম্। তথাপি শ্রমজ্যবহারনিহুরে বিপদমাবি চির তম্ভুয়: এযৌ:
স্বীকৃত্যতিহরণে ব্রহ্মা তদীয, তথাপি গুণৈ: স্বর্জ্যং পদং বিধীয়তে ৪৫২। তুধ-তুথতি,
অতুপন্ত, তুণীয। সনি তুণুধতি। বতি বীণুথতি। তাঁপয়তি, অনুরূপন্ত। চারবণম
অত্রিধু অপি অহর্জং যি আযুধং তদন্তে ন বিচীড়ন্ত,(অম:) সা গ্রীৱম্ অবেহি, চরংচরাত্ত

যাবা বক্ষঃস্থলে নিভাচ্ছ আহত হইয়া নৈনিকগণের নেত্রবারির সহিত ভুতলে
পতিত হইলেন। কিন্তু নিবেশনায়ে সেই বেধনা সামলাইয়া বোখগণের হর্ব-
নাদের সহিত গাজোখান করিলেন ৷ ৬১ ৷ তথাপি রঘু শত্রুপ্ররোধনিবহন
নিভাত নির্ভর যে বিপদভাটরণ, তাহা হইতে কিছুতেই বিরত না হইয়া প্রকৃত
বিক্রমাতীতর প্রকটন করিতেছেন দেখিয়া দেবরাজ সন্তুষ্ট হইলেন। কারণ
তগ পর্কতই পদার্পণ করিয়া থাকে (সমাদৃত হইয়া থাকে) ৷ ৬২ ৷ ‘আমার
এই বক্ষাযুধ এত সারযুক্ত যে পর্কতেও অতিহত হয় না। তোমার ভিন্ন আর
কেহ ইহা সহ্য করিতে পারে নাই। অতএব আমি প্রীত হইরাছি, ত্বরদন

plendency and was used to the lopping off of the wings of mountains.

61. Severely struck on the chest with that weapon, Raghu fell down on the ground with the tears of his soldiers; but having shaken off that pain in the twinkling of an eye, he rose up again with their acclamations of joy.

62. Seeing him still persisting in his hostilities cruelly characterized by the wielding of fatal weapons, the slayer of Vrita was pleased with his uncommon valour; for virtues can set their foot everywhere { can find a welcome every where.}

63. Vasava delivered himself thus unequivocally—No one save thyself has ever stood the shock of my weapon, which on account of its strength is irresistible even to rocks. Know then

অন্যে কিম্ বর্জ্যসি ইতি বাসবঃ স্কটম্ আহ ॥৬১॥ ততঃ নিপত্নান্ অসময়ম্ চতুর্ন
সুবর্ণাশ্বদ্বয়তির্য্যিকানামুনিম্ হবুঃ প্রতিমেচ্চরন্ প্রিয়ম্বদঃ নরেন্দ্রবৃন্দঃ সুরেশ্বরং প্রণয়বদন্ ॥৬২॥
ঐ প্রমী । যদি অশ্বম্ অমীষ্য' মন্যসি, ততঃ অজস্রদীপ্যামধতঃ স মদয়ুধঃ বিধিনা এব
কর্ম্মণি সমাগ্নে সতি দ্রাস্তীঃ অগ্নেধিণ ফলিন যুজ্যামা ॥৬৩॥ যুজ—যুজ্যতে, যুজক্তি, যুজ্ঞে ।
(অযুজন্) অযুজন্, অযৌচীন্, অযুক্ত । সনি যুযুচনি । যজি যৌযুজ্যতে । যৌজয়সি,
অযুযুজন্ । সহীগমঃ ব্রিলীচনীকাক্ষতয়া দ্ব্যাসহঃ বিমান্যসি; যদ্য রমং তদানন্

ব্যভীত আন কোন্ জব্য অভিনাষ কর" এই কথা দেবরাজ স্পষ্টাকরে বলি-
লেন ॥ ৬৩ ॥ অনন্তর প্রিয়বদ রাজকুমার তুণীর হইতে কিঞ্চিৎ উত্তোলিত
একটা সায়ককে (যাহার দ্ববর্ণময় পুংথব প্রত্যয় তাঁহার অঙ্গুলিগুলি রঞ্জিত
হইতেছিল) আবার তুণীরেব মধ্যেই বাখিয়া, সুবরাজকে এই প্রকৃত্তর দিলেন
॥ ৬৪ ॥ হে প্রভো, যদি এই অশ্বটিকে ছাড়িয়া দেওয়া অসুচিত মনে করেন,
তাহা হইলে এইরূপ বন্দোবস্ত কবিয়া দিউন, যে অজস্র দক্ষঃশূঠামে দীক্ষিত
পিতা আমার যথাবিধি বজ্রসম্মাপন হইলে যে ফল প্রাপ্ত হইতেন, সেই সমগ্র
ফলযেন লাভ করিতে সমর্থ হন ॥ ৬৫ ॥ মহাদেবেব একাংশ বলিয়া নিজস্ব
দুর্দৈর্ঘ্য যে নবপতি, তিনি যখন সত্যতে সমাগীন থাকিবেন, তৎকালে বেরণে
that I am well pleased, and tell me what except the steed thou
wishest for.

64. Then replacing an arrow, not fully taken from the
quiver, which gilded his fingers with the lustre of its golden
notch, the son of the king, naturally of a pleasing address,
spoke in reply to the ruler of the gods.

65. If it is thy opinion, O lord, that the horse cannot be
released, then bestow on my sire, sanctified with the constant
practice of religious rites, the entire fruits (meed) of the
sacrifice, which might have accrued to him, had it been consum-
mated according to the prescribed rules.

66 And further, so arrange matters as that the king so in-
accessible owing to his being an emanation of the three-eyed
god, may hear this occurrence direct from thy messengers
when he sits in his council-chamber.

সব এব সন্দেশদ্বারাৎ প্রযোতি, ঐ শীক্রেয়, তথা বিধীয়তাম্ ॥ ৬৬ ॥ মাতলি-
সারথিঃ রঘোঃ কামঃ 'তথা' ইতি প্রতিশ্রুত্বান্ যযামতং যযৌ, সুদক্ষিণামুতঃ অপি নানি-
প্রমত্তাঃ সন্ রূপস্য সদৌগৃহং (প্রতি) আশ্রয়ন্ত ॥ ৬৭ ॥ হৃদে শ্রামনচ্চারিত্বা প্রদর্শনং প্রবীণিতঃ
প্রজিহ্বরঃ চর্যজর্জরং পাণিনা কুলিম্রশ্বাদিতং তদীয়ম্ 'শ্বদং' পরাশ্রয়ন্ত তম্ অশ্বনন্দন্ত
॥ ৬৮ ॥ মরুতীযশ্রামনঃ চিতীজঃ ইতি মচ্ছাক্রতুনা নবাধিকা নবতিম্ আশ্রুযঃ বধি দিবম্
আবহুতঃ সৌদামপরম্পরানু ইব ততান ॥ ৬৯ ॥ অথ বিযবল্লভাভ্যাসা সঃ যদাবিধি

এই বৃত্তান্তটী আপনারই দূতের অনুধায় প্রবণ কবেন, হে লোকপাল, তাহাও
বিধান করুন ॥ ৬৬ ॥ "আশ্রা" এই কথা বলিয়া বধুব প্রার্থনা সিদ্ধ করিতে
প্রতিজ্ঞিত হইয়া, দেবরাজ বেনন আসিয়াছিলেন, তেমনি ফিরিয়া চলিলেন ।
সুদক্ষিণাতনয়ও অনতিদূরৈক্যে ভূপতির সভাগৃহে প্রত্যাগমন করিলেন ।
৬৭ ॥ প্রজানাপ দিলীপ ইতিপূর্বেই ইন্দ্ৰের দূতকর্তৃক বিজ্ঞাপিত হইয়াছিলেন ;
অধুনা হর্ষাতিশয়ে অকীকৃত যে করতল, তাহারা বস্ত্রাঘাতচিহ্নিত তদীর কলেবর
স্পর্শ করত গৃহকে অভিনন্দন করিলেন ॥ ৬৮ ॥ বাঁহার শ্রামন সর্বতোভাবে
প্রশংসনীয়, এমন সেই ভূপতি এইরূপে একোনশত বহাবজ সন্মাপন করি-
লেন । সেই বজগুলি বেন তাঁহার পরমায়ুর অবসানে স্বর্গারোহণার্থ সোপান-

67. The god who has Matali for his charioteer, saying "very well," promised Raghu the boon he asked for, and departed by the same route that he had come ; and the son of Sudakshina also, not too much elated, returned to the audience-hall of the king.

68. The ruler of men who had already been informed by the messenger of Indra, congratulated him, and with his hand benumbed with delight, patted his body, scarred with the wound inflicted by the thunder-bolt.

69. In that way did the lord of the earth, whose authority was held in high esteem, perform nine and ninety great sacri-fices, and thus built as it were, a flight of steps in order that he might ascend heaven at the dissolution of his life.

যুগে ধ্রুবে দৃপতিকক্লুহং সিতাতপবার্হৎ দত্তা, তথা দৈব্যা সঙ্ঘ সুনিবনতদৃষ্টায়া
শ্রিত্রিধে, হি তথ্যাহি মলিতাবয়সাম্ হস্তাক্লুণাম্ হৃদং কুলব্রতম্ ॥ ৬০ ॥ . গম্ভ—গমতি,
অগাচ্চীত্, জগাল ।

পদম্প্রসাদরূপ হইল ॥ ৬১ ॥ অনন্তর তিনি বিশ্বরভোগ হইতে চিত্তকে নিবৃত্ত
করিয়া যৌবনম্পন্ন কুমারকে রাজার প্রধানচিহ্ন খেতাতপত্র প্রদানপূর্বক
মহিষীর সহিত তপোবনতরুৰ ছায়া আশ্রয় করিলেন । কারণ বার্কিকদশায়
দৈকাকুবংশীয়দিগের ইহাই কুলধর্ম ॥ ৭০ ॥

70. Then with a mind averse to pleasures, the king abdi-
cated, in favour of his youthful son, the umbrella, the emblem
of royalty, according to the prescribed rule ; and accompanied
by his queen, he resorted to the shade of the ascetics' wood.
For that was the family-custom of the Ikshvakus when they
became old.

चतुर्थः सर्गः ।

स गृहया उर्ध्वं राज्यं प्रतिपद्य दितानी शविषा निहितं तैलः प्रतिपद्य
 हुताग्रयः इव अधिकं यधी ॥ १ ॥ मह—यद्यते, यथादि, यदी । मादयति, ययौपदम् ।
 उलि दिकते । यनोपयते । दिखीयानन्दं राज्यं प्रतिष्ठितं तं निरुध्य राज्ञा
 उदये पूर्व प्रधूमितः अग्निः उल्लिखः इव ॥ १ ॥ पुच्छन्मथजल इव तस्मै लवाभुज्ज्वल-
 दग्निः उग्रयनपट्त्रयः समन्ताः त्रयाः ननन्दुः ॥ २ ॥ विह्वलामिवा तैलं क्षमन् एव दिशो

येमन मारुतकाले दुर्योधनं गच्छितं तेजके प्राप्य हईरा, हुताग्रयन अधिक
 शोभा पाय, सेइकप रघु निहृदत बाज्य प्राप्य हईरा अधिक शोभा पाईरा-
 हिलेन ॥ १ ॥ मिलीपेर बाज्यकाले ये विवेवानन राजादिनेर हृदये प्रधूमित,
 हईतेहिल, सञ्जति रघु बाजा हईराहेन उनिरा उाहादिगेव हृदये उहा प्र-
 लित हईरा उठिल ॥ २ ॥ अजापग सत्तान सत्तति सने लईरा उर्ध्वदि हईरा ईज-
 जलेर न्याय रघुव अतिनर अज्जुखान दर्शनपूर्वक सातिनर सत्तोबलात् करिरा-
 हिल ॥ ३ ॥ गजेन्द्रगामी रघु गैहक सिंहासने आर्वाहण करिराई समत

1. Having obtained the kingdom, made over by his sire, Raghu shone forth still more, as the fire blazes forth the more after receiving the light deposited with it by the sun at the close of the day.

2. Having learned that he had been installed in the kingdom after Dilipa, the fire of resentment already smouldering in the hearts of the hostile kings, burst out into a flame.

3. His subjects with their children with eyes uplifted witnessed his new installation, as interesting, as the standard erected in honour of Indra, and rejoiced much.

4. No sooner did he, (with the gait of an elephant,) get him-

স্বংস সীক্য মনঃ আদে ॥ ৮ ॥ তেন রঘুনা যুগাধিকতয়া প্রজাঃ গুরী সহকারস্য
 ক্ষেত্রেণ পৃথীক্শনঃ ইব মন্দীতৃক্শতাঃ ক্রতাঃ ॥ ৯ ॥ নঘবিহিঃ নবি রাশি সন্ অসন্ চ তদ-
 দর্শিতম্, তুন্ধিন্ পূর্ষঃ এব পবঃ অমবন্, উসারঃ ন অমবন্ ॥ ১০ ॥ যস্মানাম্ অপি মৃতান্য
 যুগাঃ সতৃক্শং পুপুযুঃ, তচ্চিন্ নবি মদীপালি সতি সবি নবম্ ইব অমবন্ ॥ ১১ ॥ যযা
 বন্দ্রঃ দম্বাদনান্, যযা নবনঃ প্রতাপান্ অন্বয়ঃ, যযা এক স রাজা প্রজাদিভ্যনান্
 অন্বয়ঃ অমূন্ ॥ ১২ ॥ বিয়ালি তল্য সীক্যনী কাম কামান্ বিয়ালি, অম্বমদা ত মূক্য-

হরণ করিয়াছিলেন ॥ ৮ ॥ নীতিশাস্ত্রে সুপণ্ডিত ব্যক্তিরা সেই রঘুর নিকট
 সংপক্ষ এবং অসংপক্ষ উভয়ই প্রদর্শন করিয়াছিলেন, কিন্তু রঘু অসংপক্ষ
 পরিচ্যাগ করিয়া সংপক্ষেরই অনুসরণ করিয়াছিলেন ॥ ৯ ॥ লোকে সহ-
 কারের ফললাভ করিয়া যেমন মূকুলের জন্য তাদৃশ ঔৎসুক্য প্রকাশ করে না,
 তেমনি গুণাধিক রঘুকে পাইয়া দিলীপের জন্য প্রমোদের আর সেরূপ উৎকর্ষ
 রহিল না ॥ ১০ ॥ পৃথিবীদি ভূতগণের রূপাদি গুণ উৎকর্ষ লাভ করিল,
 বোপ হয় যেন রঘু রাজা হইলে সমস্তই নূতনতাব ধারণ করিয়াছিল ॥ ১১ ॥
 যেমন চন্দ্রমা আনন্দবিতরণ দ্বারা এবং তপন ভেজঃপ্রদান দ্বারা স্ব স্ব নামের
 সার্থকতা লাভ করিয়াছেন ; সেইরূপ প্রজারঞ্জন হেতু রঘু “রাজা” এই নামের

vated the hearts of men like the south-wind which is neither too cold nor too warm.

9. By the possession of many more noble qualities, he made his subjects pine less for his royal father, just as men regret less the absence of mango blossoms, when fruits are brought forth.

10. Ministers versed in ethics put before him right and wrong, but he adopted the one, and rejected the other.

11. Even the properties of the five elements much improved, for during the reign of the new king, everything wore an aspect of novelty as it were.

12. As the moon is called Chandra by affording delight, and as the sun is styled Tapanas by diffusing heat, so did the king become literally a Raja by gratifying his subjects.

কার্যার্থদর্শিনা শাস্ত্রোণ অসূত ॥ ১৩ ॥ অথ লক্ষ্মণশমনস্বয়ম্ এনং যদন্তলক্ষণা শব্দে
দ্বিতীয়া পার্থিব্যয়ীঃ ইব সমুপস্থিতা ॥ ১৪ ॥ নির্ভটলচুম্বিঃ মেধীঃ মুক্তবর্জা বতপব
সুদুঃসহঃ তস্য রঘৌঃ ভানীয প্রতাপঃ যুগপত্ দিশঃ ভ্যানয়ে ॥ ১৫ ॥ বি-অশ-বপুনে,
আগিষ্ট, ঘাট, আনয়ে । ইন্দ্রঃ বার্ষিকং ধনঃ সমছাদার, রঘুঃ লৈব' ধনুঃ রঘৌ, তৌ হি
প্রজার্যসাপনে পথ্যায়ীযতকার্যকৌ ॥ ১৬ ॥ প্রহরীকাতপবঃ দিকসত্কাযচামরঃ সত্ৰ-

সার্থকতা লাভ করিয়াছিলেন ॥ ১২ ॥ আকর্ণবিস্তৃত বিশাল নেত্রযুগল তাঁহার
ছিল । কিন্তু তদ্রিবন্ধন তাঁহাকে চক্ষুমান্ বলা বাইত নী । শাস্ত্ররূপ বৃষ্টিদ্বারা অতি
হ্রস্ব হ্রস্ব কার্য্য কুখিতে পাবিতেন, এই জন্যই তিনি চক্ষুমান্ বলিয়া পরিচিত
ছিলেন ॥ ১৩ ॥ রাজা রঘু বিগন্ধিগের অম্বরঞ্জন ও প্রতীকার দ্বারা রাজ্যের
শান্তিবিধান করিয়া নিশ্চিত হইলে পর, পশুরূপ চিহ্নে লক্ষণাক্রান্ত পরংকাল
বিতীয় রাজলক্ষীর ন্যায় তদীয় সেবার জন্য উপস্থিত হইল ॥ ১৪ ॥ শরৎ
লক্ষণে মেঘমণ্ডল বারিবিহীন ও নিতান্ত লঘু হওয়াতে উভয়েরই পথ পরি-
কৃত হইল । তখন রঘু এবং রঘুর প্রতাপ হুঃসহ হইয়া এককালে চতুর্দিকে
ব্যাপ্ত হইল ॥ ১৫ ॥ ইন্দ্র বর্ষাকালীন নিজ ধনু বেদন সরাইয়া লইলেন, অমনি
রঘুরাজও অশ্বশীল ধনু ধারণ করিলেন । কারণ তাঁহার উভয়েই পর্য্যায়ক্রমে
ধনুর্ধারণপূর্বক প্রজাদিগের হিতসাধনে তৎপর ॥ ১৬ ॥ শরৎ যত বিক-

13. He had two large eyes extending to the roots of his ears, but his real eye was his learning, by which he could see through the minutest undertakings.

14. Then, characterized by lotuses, autumn like a second goddess of royalty, presented herself before him who had freed himself from all cares by the pacification of his dominions

15. With its path unobstructed by clouds which had become light and devoid of rain, the light of the sun like the power of the king, irresistible as it was, disseminated itself in all directions.

নং বিহস্বয়ামাস, তচ্ছিয়ং পুনঃ ন প্রাপ ॥ ১৩ ॥ মসাদমুখ্যে তখিন্ বিশদমভি বন্দ্র
 য ইতি দয়ী: (বিদ্যে) তদা অমৃত্যুতা প্রীতি: সমরতা আশীন্ ॥ ১৪ ॥ হৃদয়েণীষু, তারাসু,
 কুমুদসু, বারিষু য তদীয়ানাং যমসং বিধূতয: পর্যম্ভা: হব ॥ ১৫ ॥ অস--অসতি,
 আয়ন্ত, আস: । হৃদয়েণীষুনিষাদিন্য: শাখিনীষ: সীম: তসং গুণীদয়ম্ আকুমারকণী-
 দাতং যম: অগু: ॥ ১৬ ॥ মল্লীজস: কুমুদীনে: তদযান্ অম্য: মমসাদ, বিদ্যতাং মন: রমী:
 অমিসবায়হি শুভমে ॥ ১৭ ॥ শুভ--শীমতে, শুভ্যতি, শুভাতি । অমৃতম্, অশীমিষ,

সিত শ্বেতপদ্মরূপ ছত্র এবং কাশরূপ চানরবাণী রঘুর অমৃতকরণ করিয়াছিলেন,
 কিন্তু তদীয় শ্রী লাভ করিতে পারেন নাই ॥ ১৭ ॥ লোকে রঘুর অশ্রুগণ
 বনন এবং চন্দের নির্মল ছবি দর্শন করিয়া তৎকালে কুল্যারূপ প্রীতি অমৃতব
 করিয়াছিল ॥ ১৮ ॥ রঘুর যশঃসম্পত্তি হংসশ্রেণীতে, তারাসমূহে এবং কুমুদা-
 নভূত সলিলে বেন ব্যাধ হইয়া রহিয়াছিল ॥ ১৯ ॥ শালিকায় নির্মূল
 কবকরনীগণ ইচ্ছারার উপবিষ্ট হইয়া বাণ্যলীলা হইতে আরম্ভ করিয়া
 সেই রক্ষাকর্তা রঘুর গুণগান হইতে উৎপন্ন যে যশ, ভবিষ্যক গোণা সকল
 গাইতেছিল ॥ ২০ ॥ মহাতেজস্বী অমৃত্যুনির উদয়ে কল সর্বত্র অনির্মল

17. With the umbrella of white lotuses and the chowries of blooming Kasa-flowers, the season imitated the king, but could not gain his splendour.

18. Then men, possessed of eyes, felt equally delighted in the king with his countenance brightening up with benignity, and in the moon with its pure splendour.

19. The lustre of his fame seemed to be diffused in the rows of swans, in stars, and in waters shining with lilies.

20. The women who were looking after the rice-crops, reposed under the shade of sugar-cane plants, and sang his glorious deeds commencing from his very childhood.

21. At the rise of that most resplendent star called Agastya, all water became free from impurities, but at the accession of that most powerful king, Raghu, the mind of his enemies, apprehending a defeat, became clouded with cares.

অধীমীত্। বুভুধে, বুধীম। চীম। । মদীদয়াঃ ককুশলঃ সরিতা কুলসদৃশাঃ মদীশাঃ
 লীলাখিলে তস্য বিক্রমম্। অনুশাস্তুঃ ॥২১॥ রজ—রজতি, অরৌচীত, হরীজ। রীজহতি,
 অধরজত্। মদগম্বিহিঃ সপ্তপর্ণানাং প্রসবেঃ শাশ্বতাঃ তন্নাগাঃ অসুদয়া এব সপ্তা এব।
 মমুমুত। ॥২২॥ সু—সবতি, অমুমুতত, সুস্বাব। সরিতঃ গাধাঃ কুর্ষ্বতী, পথঃ শাখান-
 কহঁমাম্ কুর্ষ্বতী, অরত্ স যজ্ঞোঃ প্রাক্ যাম্যধী চীদযামাস ॥২৩॥ শ্যে—শ্রাদতী।
 অশ্যাস। অশ্যে। শ্রীতঃ, শ্রানঃ। বাজিনীরাজনাবিধৌ সস্বক্ হুতঃ বহ্নিঃ প্রদক্ষিণা-
 য়াজিন হুতেন এব সশৌ জয়ং দদৌ ॥২৪॥ গুমমূলপ্রত্যল্যঃ শুভপাণিঃ অযানিত, যঃ

হইল, কিন্তু রঘু হইতে পরাভব আশঙ্কা করিয়া অজ্ঞদিগেব চিত্ত কনুবিষ্ট হইল
 ॥২১॥ মদোচ্ছত এবং মহাককুশলপ্রায় মহাকার বৃষভগণ হিনাগের
 সহিত সরিতের কুলভঙ্গ করিয়া, বিজিগীষু রঘুরাজ্যের বিক্রম অধরূপ
 করিতে লাগিল ॥২২॥ রঘুর হস্তিগণ মদগন্ধি সপ্তপর্ণ কুশ্মের গন্ধহারী
 আহত হইয়া অশ্রুপ্রযুক্তই যেন সপ্ত ধারার মত বর্ষণ করিতে লাগিল ॥২৩॥
 নদীগণ সহজে পারযোগ্য এবং পথসমূহ কর্দমশূন্য করিয়া শবৎ শুভ উৎসাহ-
 শক্তির উত্তেজনায় পূর্বেই রঘুকে নিধিজয় বাজায় উদ্যত করিতে লাগিল ॥২৪॥
 বাজিগণের নরূপকালে যথাসম্মত আহতি প্রদান করিলে অগ্নি ডাহিনের দিকে
 নিব হেলাইয়া বেন, হলে হাতে করিয়াই রঘুকে অন্ন প্রদান করিয়াছিলেন ॥২৫॥

22. Furious with excitement, and ploughing up the banks of rivers, the mighty bulls, with huge humps, imitated his prowess in their wanton sport.

23. Excited by the odour of the *saptaparna* flowers, which smell like the temporal fluid of elephants, his elephants discharged their liquor from seven different places of their bodies as if in a spirit of emulation.

24. Rendering rivers fordable and drying muddy roads, autumn urged him on his warlike expedition even before he felt stimulated by his own enterprising spirit.

25. At the ceremony of lustration of his steeds, the fire propitiated by offerings of clarified butter presented him with

पङ्क्तिर्धनं वलम् आदाय दिग्जिगीषया प्रतप्ते ॥ १६ ॥ वधीष्ठडाः पीरयीपितः तं छाजेः
धीरीश्वरः मन्दरीदूतैः पृथगैः अच्युतम् इव भवाकिरन् ॥ १७ ॥ प्राचीनवर्हिषा तुल्यः
सः अनिलोदूतैः केतुभिः अदितान् सञ्चयन् इव प्रथमं प्राचीं ययौ ॥ १८ ॥ तज्जं—
तज्जति, अतर्जति, ततज्जं । तज्जयति, अततज्जत् । सन्दनीदूतैः रजोभिः श्वामि सुवः सलम्
इव, घनसन्निभैः गजेभ्यः भूतलं श्वाम इव कुर्वन् ययौ ॥ १९ ॥ अयं प्रतापः, ततः शब्दः,

॥ २० ॥ रघुराजः अनिवानवान् एवम् आशुर्कर्मो हर्षादि इन्द्रकृत एवम्
पृष्ठशङ्क उन्मूलित कविरा, यात्राशुक्ल मदनकाया विधानपुरस्सर वङ्गविध
बले परिवृत्त हर्षेण निग्विद्ये बहिर्गत हर्षेण ॥ २१ ॥ बहोद्योष्ट पौर-
योविशेष यात्राकाले रघुरे उपर मादया लाज वर्धन करिनेन ; येनन कीर
नगुद्रेण उन्नतनाला मन्दरगिरि नहने उन्नतिष्ठ जलरुपा विष्णु उपर वर्धन
करिवाहिन, उन्नत ॥ २२ ॥ ईश्वरगुण रघु नर्षप्रथम पूर्वदिक्केर विषयार्थ
यात्रा करिनेन ; उन्नत केहनाला वायुद्वारे चालित हर्षेण येन
शङ्करवर्धके उन्नत करिते नागिन ॥ २३ ॥ रथोन्नतिष्ठ इतिगुह्यारा आच्छिन्न
हर्षेण आकाश छुटनवत्, एवम् नन्दनगुण गजगुह्यारा आच्छिन्न हर्षेण छुटन

victories with his own hand as it were, in the form of a flame turning to the right.

26, Having properly garrisoned his own capital as well the fortresses situated at the frontiers of his dominions, and having secured his rear, being attended with good luck, the king set out with the six different kinds of forces to conquer the world.

27. The matrons of the town, advanced in years, showered fried rice over him, just as the waves of the sea of milk sprinkled the eternal being with the spray dashed up by mount Mandara.

28. First of all, the king who was equal to Indra, directed his march towards the east, holding out a menace, as it were, to his enemies by his flags waving in the wind.

29. By means of dust raised by the chariots, he made the

বন্দনম্বরং পরাকঃ, পংখাৎ রথাদি, ইতি অনুল্লভা ইব স্যাৎ যমুঃ যযৌ ॥ ২০ ॥ সঃ ইন্দি-
মত্বাৎ মহাব্রহ্মাণি চন্দ্রাংশি চকার, নাব্যঃ নদীঃ সুপ্রতরাঃ চকার, বিপিনাশি প্রকা-
মানি চকার ॥ ২১ ॥ মহতী পূর্বসাগরগামিনী সেনা কর্ণন্থ সঃ হরজটাম্বল পূর্ব-
সাগরগামিনী গঙ্গা কর্ণন্থ ভগ্নৌষ্যঃ ইব যমৌ ॥ ২২ ॥ অর্ধ জ্যাজিতৈঃ উদ্ভ্রাণীঃ বহুধা
ভয়ৈঃ দৃপৈঃ পাদপৈঃ দন্তিনঃ ইব তস্য মাগঃ; উল্লসঃ শাসীন্ ॥ ২৩ ॥ জয়ী (সঃ) পীরলান্

আকাশবৎ বোধ হইতে লাগিল ॥ ২০ ॥ অগ্রে রঘুব্রহ্মপ, তদনন্তর সৈন্য-
বব, তৎপরে সৈন্যরেণু, সর্বশেষে রথাদি চতুরঙ্গ বল চলিল, তাহাতে বোধ
হইল যেন, রঘুসেনা বাহচতুর্ভয়ে বিভক্ত হইয়া গমন করিতেছে ॥ ২১ ॥
রঘুব্রাহ্ম নিজ ক্ষমতাবলে বহুগুণে অলান্দয়খনন, সহজে পার হইবার জন্য
নৌতাণ্য নদীতে সেতুনির্মাণ এবং অরণ্যপরিষ্কারপূর্বক গমন করিতে লাগি-
লেন ॥ ২২ ॥ পূর্বসাগরভিমুখে গমনশীল মহতী সৈন্যকে লইয়া রঘুশোভা
পাইয়াছিলেন। যেমন হরজটা হইতে অর্ধ গঙ্গাকে আকর্ষণপূর্বক ভগ্নৌষ্য
শোভা পাইয়াছিলেন, তদ্রূপ ॥ ২৩ ॥ যেমন বহুধা গমনকালে মাগস্থ কোন
দ্রুকে ফলহীন, কাহাকেও উৎপাটিত এবং কাহাকেও বা বহুপ্রকারে ভয় করিত

sky look like the earth, and by the elephants resembling clouds,
he converted, the earth as it were into the sky.

30. First of all proceeded the report of his prowess, then
the noise, afterwards the dust, and last of all followed the cha-
riots, so that the whole army, seemed to be divided, as if were,
into four corps.

31. On account of his great power and resources, he con-
verted deserts into sheets of water, made navigable rivers ford-
able, and forests denuded of trees.

32. Bysing after him that great army marching to-
wards the eastern sea, he shone forth like Bhagiratha leading
the Ganges, that fell down from the clotted hair of Ilara.

33. As an elephant clears his path by plucking the fruits
of the trees, by uprooting and variously smashing them that
fall in his way, so did Raghu clear his road by forcing the

তান্ তান্ জলপদান্ এবম্ আকামন্ সাতীকনম্মাৰ্শ মদীদত্তঃ চপকূৰ্শ মাধ ॥ ২৪ ॥
 অনম্বাণ্য সমুদৰ্গুঃ সন্ধান্ (বধীঃ) মিস্তুরবান্ হব মুত্তে বৈতসী ইতিম্ আদিত্য আমা
 সঁচচিতঃ ॥ ২৫ ॥ বৈতা সঃ নীলমণীকবদান্ বদান্ মরম্বা চত্ৰায যজ্ঞাধীতীনেব্র
 জয়সম্মান্ নিবদাদ ॥ ২৬ ॥ চত্ৰায—চত্ৰপূৰ্ব্বকৃতমধাতীঃ জাম্বুস্থানি য়্ ।
 আদ্যাদ্যমসম্বতাঃ (যবাব) চত্ৰাযমসম্বতাঃ তি (আদ্যাদ্যমসম্বতাঃ; চত্ৰাযম-

মায়, তেমনি রঘুও কোন রাজার ধনহরণ, কাহারও বাজ্যোন্মূলন, কাহাকেও
 বা বণে পরাজিত করিয়া নিজ পথ-নির্ঘটক করিলেন ॥ ২৩ ॥ জয়শীল রঘু
 এইরূপে পূৰ্ব্বদিগভী যাবতীর দেশ জয় করিয়া তালবনবারা কৃষ্ণবর্ণ মহাসমু-
 দ্রেয় উপকূলে উপস্থিত হইলেন ॥ ২৪ ॥ যেমন বেতমণ্ডল মন্ত্রতা আশ্রয়
 কবিতা নদীর বেগ হইতে আত্মরক্ষা করে, তেমনি মুকুন্দেশ্বর নরপতিগণ অন-
 ত্রেয় উন্মূলমকানী রঘুব নিকট অধীনতা স্বীকারপূর্বক আত্মরক্ষা করিলেন
 ॥ ২৫ ॥ বঙ্গীয় রাজগণ নৌকারূপ সাধনবারা যুদ্ধার্থ উদ্যত হইলে সেনানায়ক
 রঘু তাঁহাদিগকে বলপূর্বক উন্মূলিত করিয়া, কাছবীর জোতে জয়ন্তস্ত নিখাত
 করিলেন ॥ ২৬ ॥ বঙ্গদেশীয় নরপতিগণ উন্মূলিত হইয়া রঘুর চরণে পতিত

hostile princes to surrender their property, by extirpating and
 variously defeating them.

34. Thus conquering those eastern districts, the victorious
 king reached the shores of the great ocean, blackened by palm
 forests.

35. The king was in the habit of extirpating those who
 did not yield; and hence the Sumbhas saved themselves from
 him as from the impetuosity of a torrent, by imitating the
 conduct of the cane-plants, that bend before the fury of a
 torrent.

36. Having extirpated with great force the Bengalees
 who offered resistance by means of boats, he built pillars of
 triumph on the isles formed in the midst of the Ganges.

37. As paddy plants bending low get themselves first up-
 rooted and then transplanted and afterwards reward the agri-

প্রতিরোপিতাঃ) কলমাঃ ইব রঘু ফলৈঃ সংবর্জ্যামাসুঃ ॥ ১০ ॥ সঃ মহাবিরদসীতমিঃ
 সন্যৈঃ কপিণী নীলাঁ চতুঃকল্যাদর্শিতমথঃ সন্ কলিঙ্গাভিসুখঃ যথী ॥ ১১ ॥
 সঃ মউন্দ্রস্য মুখিঁ সৌখ্যং প্রতাপং যন্তা গম্বীরবেদিনঃ দ্বিরদস্য মুখিঁ সৌখ্যং
 বহুয়ম্ ইব ন্যবেগয়ত ॥ ১২ ॥ বজ্রসাধনঃ কালিঙ্গঃ কল্মীঃ তং, পশুচ্ছেদীত্যতঃ মনঃ
 শিলাবর্ষণে দর্শিতঃ ইব প্রতিজঘাৎ ॥ ১৩ ॥ কাকুতস্থ্যঃ সর্ব দিব্যতাঁ নারায়দুর্দিন

হইবামাত্র বঘু তাহাদিগকে স্ব স্ব পদে পুনঃ প্রতিষ্ঠিত করিলেন। এবং
 তাহারা ধন উপহাৰ দ্বারা বঘুব সংবর্জনা করিল। যেমন ধান্যতরুসমূহকে উৎ-
 পাতিনপূৰ্ব্বক রোপিত করিলে, তাহারা ফলভরে নত হইয়া শস্যদ্বারা কৃষকের
 সংবর্জনা করে, তজ্জগ ॥ ৩৭ ॥ বঘু কবিসৈম্যাবা সেতু নির্মাণপূৰ্ব্বক কপিণী-
 নদী পাব হইয়া উৎকলে উপস্থিত হইলেন, পরে উৎকলবাসীরা তাঁহার পদ-
 ংসর্গক হইলে কলিঙ্গদেশাভিমুখে বাজা কবিলেন ॥ ৩৮ ॥ তথায় উপস্থিত হইয়া
 বঘুদ্বাজ মহেন্দ্রগিরিব মস্তকে আগন তীক্ষ্ণ প্রতাপ সন্নিবেশিত কবিলেন।
 যেমন হস্তিপক গম্বীরবেদী গজের মস্তকে তীক্ষ্ণ অক্ষুশ বিদ্ধ কবে, তজ্জগ ॥ ৩৯ ॥
 কলিঙ্গদেশীয় বাজা গজসৈন্যে পবিত্রত হইবা বঘুকে আক্রমণ কবিলেন,
 যেমন পৰ্জ্বতগণ শিলাবর্ষণদ্বারা, পক্ষচ্ছেদে উদ্যত দেববাজকে আক্রমণ কবিয়া-
 ছিল, তজ্জগ ॥ ৪০ ॥ বঘু শত্রুদিগের বাণবর্ষণ সহ্য করিয়া যেন মল্ললঙ্ঘনক

culturist with a plentiful harvest, so the Bangalese though expelled at first, got themselves reinstated by humbling themselves at the feet of the conqueror, and then honored him with rich presents.

38. Having crossed over the river Kapisa with his army by means of bridges made of elephants, he directed his march towards Kalinga, the Utkalas shewing him the way as guides.

39. As a driver thrusts his sharp goad into the head of an elephant, callous to all pain, so did the king establish his irresistible power on the summit of mount Mahendra.

40. The King of Kalinga strong in elephants received him with a shower of missiles, as a mountain hurling masses of stone, would receive Indra on the point of cutting off his wings.

বিদগ্ধ সন্দরলঘাতাৎ ইব লবঙ্গিয্য প্রতিপেদী ॥ ৪১ ॥ তত যৌধাঃ রচিতাপানমুময়ঃ
সনঃ নান্দুলীনাং দত্তৈঃ নারিকেলাসবন্ম শ্রাবদন্ যময যযুঃ ॥ ৪২ ॥ ঘণ্ট-
বিজয়ী স নৃপঃ সঙ্কীৰ্ণপ্রতিমুদয় মইন্দ্রনামস্ব দ্বিয্য লঙ্ঘ্যঃ, সিংহিনী তু ন গচ্ছাৎ
॥ ৪৩ ॥ ততঃ বনামাশ্রয়ঃ (রঘুঃ) প্ৰলবত্পূৰ্ণমালিনা বৈজ্ঞানটেন এব অমস্তাচরিতানু
শ্রামাং যযৌ ॥ ৪৪ ॥ সঃ শত্রুহানমুদাশ্রিতা সৈন্যপরিমৌদয় কাবিরী স্মৃতিং পলুঃ

জ্ঞানে পবিত্র হইয়া অদ্বীপী লাভ করিলেন ॥ ৪১ ॥ বোছারা নহেস্ত পর্দাচের
অধিকার পানহুনি নির্দাণ করিয়া তাৎপুলীপত্রের ঠোঁঠাতে বিপক্ষবর্গের
বশের সহিত নারিকেলাসব পান করিল ॥ ৪২ ॥ ধর্ম্মার্থ বিজয়কারী রঘু বন্দীকৃত
নহেস্তরাজকে বন্ধনমুক্ত করিয়া তাঁহার দাবতীর সম্পত্তি হরণ করিলেন, কিন্তু
তদীয় রাজ্য অধিকার করিলেন না ॥ ৪৩ ॥ অদ্বনাভ বাঁহার বিশেষ উৎসাহের বিবরণ
নহে, এমন সেই রঘু, ফলদান পূর্ণরূপে বিরাজিত উপকরণভাগ দিয়া যে নিকে
অগত্য গিয়াছিলেন, তদন্তিনুশ্রেয়ান্না করিলেন ॥ ৪৪ ॥ কাবেরী নদী তদীর সৈন্য-
গণ কর্তৃক উপভুক্ত এবং হস্তীদিগের শ্রবণবিবরণ শ্রবণীকৃত হইলে পরি-
পতি দ্রাবরূপ সেই নদীর চরিত্রবিবরণে বেন সন্দ্বিহান হইয়াছিলেন ॥ ৪৫ ॥

41. Having endured there a shower of arrows from his foes, the descendant of Kakustha gained a victory as if after going through the ceremony of an auspicious ablution.

42. Having prepared a fit place for drinking, the soldiers in bitel-leaves quaffed a liquor made of cocoa-nut juice, and thus drank the glory of their enemies, so to speak.

43. The ruler of Mahendra, though seized at first, was released, and the king who conquered only to promote the cause of righteousness, carried off his fortune, but did not despoil him of his territories.

44. Not longing for victories in as much as they were easily gained, the king marched on along the sea-coast lined with fruit-bearing bitel-nut trees towards that quarter of the globe, which had been resorted to by Agasthya.

45. Sweet-scented with the temporal juice of his elephants

মহুর্নয়াম্ হন অকরীত ॥ ৪৫ ॥ যবান্ননঃ, বিজিগীষীঃ নল্ল বসেঃ মারীচীহমান-
 চারীতাঃ, মলয়াদ্রেঃ উপলক্কাঃ অশ্রুপিপ্ৰাঃ ॥ ৪৬ ॥ অশ্রুজ্বালাস্ এলাসাস্ শল্যবিশবঃ
 কলরেশ্ববঃ তুল্যমাম্বিষু মনোমকটেষু চমসমুঃ ॥ ৪৭ ॥ অশ্রুনালা মৌগিবেদনদানেষু চম-
 পিতং নিপদীচ্ছ দিহনাম্ অপি কলিষা যথৈ ন অশ্রুসমুঃ ॥ ৪৮ ॥ স্বসং—সংসতে । অশ্রুসিৎ,
 সমসে । সমসতে । অশ্রুসি । সমি সমসিষতে । যতি সমীষসতে । সমসয়তি ।
 অশ্রুসংসত । দশিষস্য দিষি হবিঃ অপি মজঃ সম্ভাষতি, সম্যাম্ হব (দিষি)
 পাণ্ডগাঃ হবীঃ প্রত্যপ্ ন নিবেহিহি ॥ ৪৯ ॥ তে মাশপখ্যস্মিনতথ মদীহধিঃ সমিত

রঘু ক্রমে পথ অতিক্রম করিয়া মলয়গির্জার উপত্যকায় উপস্থিত হইলে সৈন্য-
 গণ তথায় বিশ্রাম করিল । তৎপ্রযুক্ত হারীত পক্ষী সকল মারীচবন
 হইতে উড়ীন হইয়া বেড়াইতে লাগিল ॥ ৪৬ ॥ তথায় এলাসাসমূহ বাহি
 গণের দ্বারা বিদগ্ধিত হওয়ায় কলরেশ্বসকল উড়ীন হইয়া তুল্যগন্ধি করিগণ-
 স্থলে নলয় হইয়াছিল ॥ ৪৭ ॥ সর্পের বেষ্টনে চন্দনতরুর গায়ে-ধাঁজ গড়াতে পশু-
 শৃংখলচ্ছেদী করিগণের কর্ণরজ্জু তাহাতে একরূপ সংলগ্ন হইয়াছিল যে, কোন
 মতে খুলিয়া যায় নই ॥ ৪৮ ॥ দক্ষিণ দিকে হর্বোর তেজ ও মাল্যভাব প্রাপ্ত
 হইয়া থাকে, কিন্তু সেই দক্ষিণদিকেই পাণ্ডুদেশীয় নরপতিগণ বহুর প্রতাপ সহ্য

and enjoyed by his soldiers, he made the Kaveri suspected of infidelity, as it were, by the lord of rivers

46. The forces of the king desirous of victory, who had passed long ways, took up their abode in the valleys of mount Malaya scouring the parrots from the pepper woods.

47. The cardamum plants were broken down by his steeds, and the dust of their fruits floating in the air settled down on the temples of the excited elephants which emitted a similar smell.

48. The neck-chains of the elephants twisted fast round such parts of sandal-plants as were cut into spiral form by the coiling of snakes, did not slip, therefrom though they could tear off their foot-chains.

49. In the southern regions even the heat of the sun di-

মুদ্রাসারং সঞ্চিতং স্তং যমঃ ইব তথ্যে নিপত্য দৃষ্টুঃ ॥ ১০ ॥ অসম্ভাবিকমঃ সঃ রঘুঃ
 তটেণু খালীনচন্দ্রমৌ তথ্যঃ দিগ্ঘঃ সগৌ ইব স্ফিতৌ মলয়দর্দুরৌ শৈলৌ যযাকামং
 নির্বিঘ্ন্য হুতাৎ সতত্বতা মুক্তং সসার্যকং মিদিভ্যাঃ নিতম্বম্ ইব স্ফিতম্ সম্রাট্ (পর্যতম)
 অলহযত্ ॥ ১১ ॥ ১২ ॥ অপরান্নাভ্যোধতে: বিসর্পতি: নল্য অনীকৈ: অর্চব: রামাঙ্গীক্কা-
 র্তি: অপি সম্রাট: ইব খাণীত্ ॥ ১৩ ॥ অসম্ভাবিকমঃ। অসম্ভবম্, অসম্ভবীণী,
 অসম্ভবীণী। সমসং। সমসংতি। সনি সিসংসতি। যৈকি সংসংসতি। অসি সসংসতি,
 অসমসং। সসংসং। স-সংসং, অসমসং। সমসং। তৈল ময়ৌৎসবনিমূষাণা
 কীরেয়ীপিতাম্ অলহযত্ অলহয: অলহযনিবীজত: ॥ ১৪ ॥ সুরানানানীকৃত

করিতে পারিল না ॥ ১০ ॥ পাণ্ডুদেশীরেতা তাম্রপর্ণী নদী ও সমুদ্রের সঙ্গম-
 স্থানে জাত উৎকৃষ্ট মুক্তাফল সংগ্রহ করিয়াছিল, এমন প্রণিপাতপুরঃসর সেই
 সকল মুক্তা আপনাদের চিরসঞ্চিত যশের ন্যায় রঘুকে প্রদান করিল ॥ ১০ ॥
 অনন্তর রঘুর সৈন্য উগন্ধলভূমি আচ্ছন্ন করিয়া পশ্চিম দেশের বিমহার্য রাজ্য
 করিল; বোধ হইল যেন, পরন্তরামের অস্ত্রচারা দূরে অগম্যগিরিত সাগর পুন-
 র্জার সহ্য পর্কতে সংলগ্ন হইয়াছে ॥ ১১ ॥ কেরলপ্রাচীর বোধিগণ রঘুর
 ভয়ে ভূষণ পরিত্যাগ করিলে, তাঁহার সৈন্যদ্বারা উৎখািত-হুলি তাহাদের
 অলকে কুহুনাঙ্গি চুর্ণের সৃষ্ণ হইয়াছিল ॥ ১২ ॥ কেতকীকুশুমের পরাগ-

minishes, but even there the Pandyas could not withstand the
 valour of Rāghu.

50. They gave him with a bow the finest pearls obtained
 at the confluence of the Tamraparni with the sea, and thus
 presented to him, as it were, their hoarded fair fame.

53. Though made to recede with the weapons of Rama,
 the sea seemed connected, as it were, with mount Sahya, by
 his forces sweeping along the coast with the intent of con-
 quering the western regions.

54. The wives of the Keralas threw off their ornaments
 out of fear, while the dust raised by his army served as a sub-
 stitute for powder on their locks.

কৌতুকং রজঃ সত্যধীধারবান্ধবানাম্ অযযপটবাসতাম্ অগমত ॥ ৫২ ॥ পরতো বাহ্যাদা-
 গাবশিচ্ছিতৈঃ বর্ষাভিঃ পবনৌদ্ধতরাজসাপৌবনধ্বনিঃ অম্মমু্যত ॥ ৫৩ ॥ অক্ষুরীকৃত-
 নদানী করিণী সদৌশারসুগন্ধিষু কটেষু শিল্লীমুখাঃ প্রস্রাবিণ্যঃ পেতুঃ ॥ ৫৪ ॥ অমি সু-
 কন্দেণি, সুযতে । অসুযত, অমাবি, বসুবে । সুসুবে । উদ্যানান্ অম্ময়িতঃ (এব) রামাণ
 অবকায়ং হৃদী কিল, রঘবে তু অপরাভ্রমদীপালম্ব্যজেন কুরং হৃদী ॥ ৫৫ ॥ চঃ বঃ

সমুদ্র সুবলানদীব বায়ুভরে সঞ্চালিত হইয়া রঘুব বোদ্ধ গগের কক্ষকে গতিত
 হইয়া অবব্রমিক গচ্ছূর্ণস্বরূপ হইয়াছিল ॥ ৫৫ ॥ বাজিগগের গাজে যে বর্ষ
 ছিল, গমনকালে তাহাব স্নন্ স্নন্ ধ্বনি বায়ুবিকম্পিত বাজতালীবনের মর্দন-
 ধ্বনিকে ছাড়াইয়া উঠিল ॥ ৫৬ ॥ হস্তিগণ খর্জুববৃক্ষের স্বন্ধে বদ্ধ ছিল, এবং
 তাহাদের গণ্ডুল মনকবণে স্রগন্ধি হইয়াছিল, ভ্রমরগণ পুন্নাগ কুসুম পরি-
 ত্যাগ করিয়া তছপরি নিগতিত হইয়াছিল ॥ ৫৭ ॥ সমুদ্র প্রার্থিত হইয়া
 পরভবামকে হান দান করিয়াছিলেন, এখন তিনি ভীত হইয়া পাশ্চাত্য রান-
 দিগের হস্তবারাই যেন রঘুকে কব প্রদান কবিলেন ॥ ৫৮ ॥ তাঁহার সৈন্যের
 অন্তর্গত মত্ত দস্তিগণ ত্রিকূট পর্বতকে দণ্ডাঘাত দ্বারা কত-বিকৃত করিয়া বন
 পরাক্রম প্রকাশ করিয়াছিল, রঘু সেই ত্রিকূট পর্বতকে পশ্চিমদেশে নিষেধ
 একটা উচ্চ ভয়স্বস্ত স্বরূপ করিলেন এবং তছপরি হস্তিগণের মত্তমত্ত সকল

55. The pollen of the ketaka-flower wafted by the breeze of the Murala served to the armour of his soldiers, as perfumed powder obtained without labour.

56. As the steeds strutted, the coat of mail with which their bodies were wrapped made a shrill sound and thereby overpowered the rattling of the palm forests waving in the wind.

57. His elephants were tied to the trunks of the date trees and the black bees leaving the Punnagas fell on their temples sweet-scented with the exuding of their temporal fluid.

58. The sea made a room for Rama when requested, but he gave tribute to Raghu under the disguise of the western princes.

মতেমরদনীতুকীর্ণব্যক্তবিক্রমসম্বন্ধং বিকৃতম্ एव उच्यै: जयसम्भं चकार ॥ ৫৫ ॥
 বি-অল্প—অনন্তি। আনক্। আশীন্, আনন্ত। সনি অশ্বিজিঘতি। অশ্বযতি,
 আশ্বজত্। তত: (স:) স্যবনী তল্লশ্মনিন ইন্দ্রিয়াখ্যান্ বিদুন্ ইব পারসীকান্ জিতু'
 স্যলবন্ধানা প্রতল্য ॥ ৫৬ ॥ স: যবনীমুখপয়ানা মধুনদম্ অকালব্রলদীদয়: অজানা
 কালাতপম্ ইদ ন চেদে ॥ ৫৭ ॥ অশ্বস্বাধনৈ: পাশ্যনৈ: সহ শার্ককৃজিতবিক্রমপ্রতিঘেদে
 রজসি তল্ল ব্রহ্মল: সংখাম: অমৃত ॥ ৫৮ ॥ স: মহাপবর্জিতৈ: প্রমূল: নৈবা শিরীষি:

কোদিত অকবচরূপ হইল ॥ ৫৫ ॥ যেমন সংগ্রামশীল ব্যক্তি ভবজানহাবা
 ইন্দ্রিয়নামক রিপুকে জয় করেন, সেইরূপ রাজা ববু পাশ্চাত্য রাজসমূহকে জয়
 করিয়া পারস্যদেশ জয়েব জন্য স্থলপথে বাজা কবিলেন ॥ ৫৬ ॥ .যেমন অকালে
 উখিত মেঘ কমলের পক্ষে হিতবর বালাতপকে নষ্ট করে, সেইরূপ রঘুও যবনী-
 রিগের মুখকমলদ্ব মধুপানজনিত রাগ সহ্য করিতে পারিলেন না ॥ ৫৭ ॥ পাশ্চাত্য
 নবপতিগণ অশ্বটেনা লইয়া রঘুব অভিযুগীন হইলে, তিনি ভূমূল সংগ্রাম কবি-
 লেন। উক্ত সংগ্রামস্থল ধূলিহাবা একপ অককবচময় হইয়াছিল যে, যোদ্ধৃগণকে
 ধমুকেব টঙ্কাব অবগে অহুমান কবিতা প্রতিবোধকার সহিত সংগ্রাম করিতে হয়
 ॥ ৫৮ ॥ রঘু ভরনামক বাণবিশেষদ্বারা শরদিগেব অশ্রুযুক্ত মৃতক ছেদন

59. His infuriated elephants dug out with their tusks parts of mount Trikuta and thereby made them look like inscriptions engraved to commemorate his prowess ; hence in that part of the earth he converted even Trikuta into a lofty pillar of his victory.

60. In order to conquer the Persians he started by land, just as an ascetic possessing self-restraint subdues his enemies, called the passions, by true knowledge (real enlightenment).

61. He could not bear to see the flush of wine in the countenance of Yavana-women, just as an untimely cloud does not allow the rising sun to shine on lotuses

62. He had a tumultuous contest with the western Yavanas, who were strong in their cavalry, and so dense was the dust raised that an adversary could only be guessed by the twanging of his bow. (by the sound of the bugle).

সরচাখ্যাতী: খীত্রপটলৈ: ইব মর্দী তসার ॥ ৬৭ ॥ স্ত—সূচ্যতি, সূচীতে । সনারৌ,
 সসারৌচ, সসৌচ, সসারিচ । সসার, সসারৈ । সনি তিসৌর্যতি । যদি নিসৌর্যতি ।
 সৌর্য: । মেধা: সপনৌতমিরস্কাবা: তং সসার যযু: , মহাশয়ং সসার: চি প্রদ্যাত
 মনৌসার: ॥ ৬৮ ॥ তদযৌচা: সাসৌচাংসিরস্কাবা দ্রাচাবলয়ভূমিষু মধুমি: বিনয়ম
 বিনয়সৌ ॥ ৬৯ ॥ তত: মাষ্টান্ ইব, রত: সসার: ইব মর্দৈ: , রসান্ ইব চরীখান্
 চহরিষ্যন্ সৌরৌ দিগ্ প্রসসৌ ॥ ৭০ ॥ সিস্তৌরবিসীটনৈ: বিনীতাসমসার সস

করিয়া রণভূমি আচ্ছন্ন করিলে, বোধ হইয়াছিল যেন, ধরাতল মধুমক্ষিকাখণ্ড
 মৌচাকের আকীর্ণ হইয়াছে ॥ ৬৭ ॥ এই বর্ণে হতাবশিষ্ট রাজারা উকীর অগ-
 নয়ন পূর্ষক বধুব শরণাগত হইল, প্রণতিই মহাশয়দিগের জোখশান্তির
 প্রধান উপায় ॥ ৬৮ ॥ বোদ্ধারা জাফলতাব বলবাক্য ভূমিতে উৎকৃষ্ট বৃক-
 সাবচন্দ্র আতীর্ণ করিয়া মধুগানধারা বিজয়শ্রম শান্তি করিয়াছিল ॥ ৬৯ ॥
 তদনন্তর যেমন সূর্য্যাস্তে কিবণহারা জনকণা আকর্ষণ করত উত্তরারণে প্রায়
 করেন, সেইরূপ রাজা রঘু শবহার্য উত্তরদেশবানৌদিগকে উন্নীত করিবার জন্য
 উত্তর দিকে প্রস্থান করিলেন ॥ ৭০ ॥ বধুব বাজিগণ সিন্ধুতীরে বিলুপ্তনদী
 পথপ্রম দূর করিল, পরে (গোত্রোখান পূর্ষক) কুসুমবেগ্নে বিচ্ছুরিত দ্রব

63. He covered the ground with their bearded heads, cut
 off with *Bhallas*, and resembling honey-combs over-spread with
 bees.

64. The survivors taking off their turbans from their heads
 sought his protection ; for surely submission is a remedy to the
 anger of the high-minded.

65. His warriors overcame the fatigue of their victorious
 flight by drinking wines in vineyards spread over with the fine-
 est deer-skins.

66. Then Raghu intent on extirpating the people of the
 north with arrows, started for that quarter of the globe which
 is presided over by Kuvera, just as the sun proceeds on his nor-
 thern route to draw up moisture with his rays.

67. Having relieved the fatigue of their journey by rolling

হাজিন: লঘুভুজমলীমরান্ - ক্ষতান্ দুধবু: ॥ ৬০ ॥ যব মৰ্জ্বাখ্যক্লবিক্রম রঘুবেষ্টিত
 দ্বাবাবরোধান কপোলপাটাদ্ভিন্ন বমূব ॥ ৬১ ॥ কাশ্মীজা: সমরৈ তস্য বীৰ্য্যে সীদে: অনী-
 থরা: সন: নজালানপরিচ্ছিষ্টে: অচীটে: সার্বম্ আনতা: ॥ ৬২ ॥ তেষা সদ্যমুখিতা:
 বুদ্ধা: দ্বিবিষরাময়: এব চপহা: শয্যন্ কীমলেশ্বরং বিবিধ: চতুর্মেধা: ন বিবিধ: ॥ ৬৩ ॥
 যত: অশ্বসাধন: সন্ যৌরীমুহম্ মীলম্ ভদ্রতী: ধাতুরীষমি: সনুক্রাদে বর্জয়ন্ হব অশ্ব-
 যৌহ ॥ ৬৪ ॥ শূল্যসলানাং শূদ্রাশয়ানাং সিংহানাং পরিভ্রম্য অশ্বলীকিতং সৌন্দর্য্যে সতি অদি

কেশররাজি কম্পন করিতে লাগিল ॥ ৬৭ ॥ রঘু উত্তরদেশস্থ হুণ নরপতি-
 দ্বিগকে বাহুবলে পরাস্ত ও হত কবিলে, তাহাদের অন্ত:পুরিকাগণ তাড়নাদি-
 দ্বারা য য গণ্ডস্থলকে অরুণবর্ণ করিয়াছিল ॥ ৬৮ ॥ কাষোজদেশীয় নরপতিগণ
 সংগ্রামে রঘুর বীৰ্য্য সহ্য করিতে অসমর্থ হইয়া তাঁহার পদাবনত হইয়াছিল।
 যেমন তত্রতা আকরোটে বৃকসকল তদীয় গজবন্ধন প্রযুক্ত ক্লীণ হইয়া হুইয়া
 পড়িয়াছিল, তদ্রূপ ॥ ৬৯ ॥ কাষোজ নরপতিগণ কোশলপতির নিকটে কোনও
 প্রকার গর্ভাঙ্কি প্রদর্শন করে নাই; প্রত্যুত ভূরি ভূরি উৎকণ্ঠ অশ্বের সহিত
 প্রহৃত অর্থ উপহাব প্রদান করিল ॥ ৭০ ॥ তদনন্তর তুরঙ্গদৈন্যে পরিবৃত হইয়া
 গৌরীশ্রম হিমালয়ে আরোহণ করিলেন। অশ্বখুন্নেষিত গৈরিকাদি ধাতুর রেণু
 নভোমণ্ডলে উখিত হওয়াতে হিমালয়ের শৃঙ্গসকলকে সনদিক উন্নত বোধ

themselves on the banks of the Indus, the steeds shook their
 shoulders with their manes besmeared with saffron.

68. The Hunas were made to feel the effects of his power,
 and their wives had their cheeks turned pale at his exploits.

69. The Kambojas, unable to withstand his valour in
 fight bent together with their walnut-trees weighed down by
 the fastening of the elephants.

70. Huge heaps of riches accompanied with fine steeds,
 they presented to him, more than once, but that did not make
 him vain-glorious,

71. Then with his cavalry, he ascended mount Himalaya,
 the father of Gauri, enlarging as it were, its peaks with the
 mineral-dust raised thereby.

অসমুদ্রম শর্মম ॥ ৩১ ॥ সূর্যেণ মর্মারীমূতা: কীচক্খনিহিতব: মহামীহনি: মহত:
 মানি তং সিংহবিরে ॥ ৩২ ॥ সৌলিকা: নমিহুণা কায়াসু নিয়মস্বননাভিभि: শান্তীস্বতা:
 দ্যদ: অধ্যাত্ম বিষয়মু: ॥ ৩৩ ॥ অম—দ্রাব্যতি, অয়মন্, অয়াম। সনি শিখনি
 পতি। যজি শ্রমস্বতে। অমযতি, অয়মযতি, অমিসমন্। সরসাস্তমাতাশ্রয়ৈব-
 ক্ষুরিতলিখ: অ্যপথ্য: নত্ন' নেতু: অসীচদীপিকা: আসন্ ॥ ৩৪ ॥ তস্য ভদ্রচরিত্রাশ্রয়

হইয়াছিল ॥৭১॥ তুলাবনশালী শুভাশায়ী যুগেন্দ্রগণ তদীর সৈন্যের কোলাহলে
 ভীত না হইয়া কেবল একবার কিরিয়া চাহিয়া দেখিল। তাহাতে বহু প্রশংসা
 না করিয়া থাকিতে পারিলেন না ॥৭২॥ পথে গঙ্গার সৌন্দর্য্যের পবিত্র শীতল
 স্নানার্থ ভূজার্গ্রেব স্নান করি এবং বেণুবিটপীর ধ্বনি উৎপাদন করত রাত্রিতে
 সেবা করিয়াছিল ॥ ৭৩ ॥ সৈনিকগণ স্নানপূরণকালের ছায়াতে যুগলভিয়ার
 স্নানভিত্তি প্রদর্শন করিয়া বিশ্রাম করিয়াছিল ॥৭৪॥ রঘু শিবিরে
 সন্নিহিত গুহাধিকুল দেবদারু বৃক্ষে বসিয়া যাত্রার পথে কঠোরভাবে প্রতিষ্ঠিত
 হইয়া থাকিতে তৈল ব্যতীত দীপকার্য সম্পাদন করিয়াছিল ॥ ৭৫ ॥ রাজা রঘু

72. 'That the lions, their equals in strength,' did not feel
 disconcerted at the uproar of his troops was evinced by the
 fact that lying down at the caves as they did, they turned their
 heads and cast a careless look at them. (Or thus:—As the lions
 who were his equals, lay down at the caves, they turned their
 heads, and cast a careless glance at the troops without feeling
 disconcerted at their uproar—a fact which elicited praise from
 the king).

73 The breezes rustling among the Bhurja-trees, producing
 a rattling sound among the bamboos, and being charged with
 the spray of the Ganges refreshed him on his way.

74. Under the shade of Nameru-trees, his troops reposed
 seated on slabs of stones, the surface of which was perfumed
 with the musk of the deer that had reclined on them

75. With their rays reflected on the neck-chains of the
 elephants tied to the fir trees, the drugs that sparkle at night

কণ্ঠরজ্জ্বতত্বত্বঃ দৈবদারনঃ কিরাতেষ্যঃ গজবর্ষা শয়ন্তুঃ ॥ ৩৬ ॥ তত্র রঘীঃ পার্শ্বতীর্থীঃ
 যথৈঃ সঙ্ঘ নারাজম্পেখীয়াস্মনিষেখীত্বতানলং ঘোরং লব্ধম্ অস্মত্ ॥ ৩৭ ॥ পিথ—
 পিন্দি। অপিদ্, অপিযত্, পিথৈব। সন্নি পিপিচতি। যদ্বি পিপিচতে।
 যিচি পেযতি, অধীপিযত্। সঃ শরৈঃ চক্ৰবসদেতান্ বিরতীক্সবান্ কৃতা কিব্রান্
 ধাক্তীঃ অযীদাহরণ্যং আপ্যামাস ॥ ৩৮ ॥ তেধু উপায়নপাণ্ডিষু স্তদ্ব্দ পরস্মৈণ রাজা
 হিমবতঃ সারঃ বিস্রাযঃ, হিমাগ্রিষা অ রাজঃ সারঃ বিস্রাযঃ ॥ ৩৯ ॥ সঃ তব অশীর্ষং

শিবির উঠাইয়া চলিয়া গেলে, কর্ণবক্ষু দ্বারা দেবদারু বকল ক্ষত হইয়াছে
 দেখিয়া, কিরাতগণ তদীয় করিসৈন্যেব ওগ্নত্য বুকিতে পাবিয়াছিল ॥ ৩৬ ॥
 সেই হিমালয়ে, উৎসবসঙ্কেত মানক পার্শ্বতীর আতির সহিত যে যুদ্ধ হইয়া-
 ছিল, তাহাতে নারাজ তিনিগাল এবং প্রস্তরবণ্ডের সম্বর্ষণবশতঃ অগ্নিবৃষ্টি
 হইয়াছিল ॥ ৩৭ ॥ রঘু বাণদ্বারা উৎসবসঙ্কেতদিগকে উৎসবহীন করিয়া কিম্ব-
 গগকে নিজ ভূজদ্বয়েব দ্বারা অর্জিত ভরের উদাহরণ গান করাইয়াছিলেন ॥ ৩৮ ॥
 উৎসবসঙ্কেতগণ রঘুকে উপচৌকন প্রদান করিলে, রঘু হিমালয়ের সার এবং
 হিমালয় রঘুর নার বুকিতে পাবিয়াছিলেন ॥ ৩৯ ॥ রঘু হিমালয়মধ্যে অক্ষয়
 যশোরশি স্থাপিত করিয়া নামিয়া আনিলেন। তাহাতে রাবণকর্তৃক উৎপাতিত

growing near him served as lamps without oil to that commander at night.

76. In the encampments abandoned by him, the fir-trees with their bark torn by the neck-chains of the elephants attested their stature to the Kiratas.

77. On that spot Raghu had a terrible fight with the hill-tribes amidst fire flashing-forth by the clashing of darts, shafts and stones.

78. Having deprived with his arms, the Utkavasanketas of all their gayeties, he compelled the Kiannaras to sing of the victorious deeds, achieved with the prowess of his arms.

79. When they had presents in their hands, the king and mount Himalaya well understood the excellence (worth) of each other.

যযৌরাশিঃ নিবিশ্য পীলন্তনুলিতল্য শব্দৈঃ ক্রিয়ম্ আদধানঃ হুং শব্দরূপে ॥৮০॥ যযৌ
 তীর্থলীলিত্যে সতি প্রাগ্জ্যোতিষেশ্বরঃ তদমজালানতাং প্রাপ্তৈঃ কালাং হুংদুর্নৈঃ সহ বক্র্যে
 ॥৮১॥ কম্প—কম্পতে, অকম্পিত, বক্র্যে । সনি চিকম্পিত । যক্তি বক্র্যম্পতে । যিচি
 কম্পয়তি, অচকম্পত । শুঃ হুংদুর্নৈঃ অধারাবর্ণদুর্দিনম্ অস্মৈ রঘবক্ৰাজেঃ অপি ন
 প্রবেষ্টে, পতাকিনীর্নো ক্রুতঃ এব ॥ ৮২ ॥ কামরূপাখ্যাম্ ইয়ঃ অত্যাশঙ্কজনিক্রমম্ যৈঃ অন্যান
 উপরোধাভিঘ্নকটৈঃ তৈঃ নানৈঃ তং ভেজি ॥ ৮৩ ॥ কামরূপেশ্বরঃ উন্নয়ীতাধিষ্টতাং মল

কৈলাসগিরিব বিলক্ষণ লজ্জা হইয়াছিল ॥ ৮০ ॥ রঘু ব্রহ্মপুত্র পার হইলে পর
 প্রাগ্জ্যোতিষ দেশেব অধীর ভয়ে কম্পিত হইলেন । যেমন তজ্জাত্য কৃষ্ণাঙ্ক
 বৃক্ষ তদীয় গজবন্ধনে কম্পিত হইয়াছিল, তজ্জপ ॥ ৮১ ॥ ঘূনিরাশি রঘু
 ব্রথমুহু দ্বারা উত্তিত হইয়া স্বর্ঘ্যাকে আবরণপূর্ব্বক, ধারাবর্ষণ ব্যতীত হুর্দিন
 উপস্থিত কবিয়াছে, সেবিয়াই প্রাগ্জ্যোতিষপতি অধীর হইলেন, তাঁহার
 সৈন্যতর ক্রুরূপে সহ্য করিবেন ॥ ৮২ ॥ কামরূপেব জীব যে সকল মনস্বাবী
 হস্তীদ্বারা অন্যান্য রাজাকে আক্রমণ করিতেন, তৎসমস্ত প্রবানপূর্ব্বক
 ইজ্রাপেকা অধিক পরাক্রমশালী রঘু, শরণাগত হইলেন ॥ ৮৩ ॥ কামরূপেশ্বর
 ব্রহ্মপুত্র উপহার দিয়া, হেমমর পাদগীঠেব অধিবেশতাংকরণ বধুর পাণ-

80. Having implanted there an enduring pile of glory,
 he descended, engendering a feeling of shame, as it were, in
 the mountain, that had been lifted up by Ravana.

81. When he crossed over the Lauhitya, the ruler of the
 Praggjyotishas trembled together with the black Agallochum-
 trees which served as tying-posts to his elephants.

82. The king could not even stand before the dust which
 being raised from the tracks of his chariots shrouded the sun
 and made the day look cloudy without the fall of rains—much
 less could he face his army.

83. The ruler of the Kamarupas made his submission to
 him who had defied the prowess of Indra, and presented to him
 elephants with their temples discharging the exciting fluid—
 the very elephants with whose aid he encountered others.

পাদযোঃ কায়াং রঘুপ্যোপহারিণাং আনন্দং ॥ ৮৩ ॥ জিহ্বাঃ (সঃ) ইতি দ্বিগঃ জিহ্বা রঘো-
হতং রজঃ ক্রবক্ষ্যন্তে যু রাজ্ঞাং মৌলিপু বিদ্যামবদন্ত্যবর্তত ॥ ৮৪ ॥ সঃ সর্ব্বসুদৃঢ়িষাং বিশ্ব-
জিত্ব (নাম) যজ্ঞম্ আশ্রয়তি, তদাতি সত্যং বারিসুচ্যাম্ ইব আদানং বিসর্গাধা ভবতি ॥ ৮৫ ॥
হ—হরতি, হরতে । অর্চ্যপীতু, অচরিত । অচ্যর, অর্চ্য । সনি জিহ্বীর্ণনিতৈ ।
যজি জিহ্বীযতে । হারয়তি, অর্জীহরত্ । কাভূতন্ত্যঃ সমানী সচিবসমঃ সন্

যুগলের ছায়া পূজা করিলেন ॥ ৮৪ ॥ জয়দীপ রঘু এইরূপে নিগ্নবিজয় কবিতা
বাজাদিগের ছত্রশূন্য মস্তকে নিজ রথোপ্তিত ধূলি অর্পণ করত প্রত্যাগমন
করিলেন ॥ ৮৫ ॥ রঘু বিশ্বজিৎ যজ্ঞ অর্হুষ্ঠান করিয়া সর্ব্বত্র দক্ষিণা দিলেন । যেমন
মেঘ বিসর্জন কবিবার জন্যই বারিগ্রহণ করে, তেমনি সাধুদিগের বনসংগ্রহও
সংপাতে দানের জন্যই হইয়া থাকে ॥ ৮৬ ॥ বহু যজ্ঞাবসানে মত্তিগণেব সহিত
শুরুতর পুংকারদ্বারা রাজাদিগের পবিত্ররঞ্জনিত হৃৎ উৎপন্ন কবিলেন । বহু-
কাল বিরহজন্য রাজাদিগেব অন্তঃপুংকিকা সাত্ত্বিক উৎকলিত হইয়াছিলেন,

84. With the offering of jewels, resembling flowers, the ruler of the Kamrupas worshiped the effulgence of his feet, that appeared to be the presiding goddess of the golden foot-stool.

85. Having conquered the different quarters of the globe and having made the dust raised by chariots rest on the diadems of the princes, stript of umbrellas, the victorious king returned.

86. He then celebrated the sacrifice, called Visvajit, in which his whole wealth was given away as recompense to the officiating priests, for the acquisitions made by the righteous like those of the clouds are for the bestowal of gifts.

87. At the conclusion of the sacrifice, the descendant of Kakutstha, attended with his ministers, mitigated with rich presents the mortification of the defeat which the Kshatriyas had sustained at his hands, and then permitted them to

মুর্খাষি পরন্ধিয়াষি' শ্রমিতপরাজয়ব্যতীকান্ চিরবিরটীক্কাবরীর্ঘান্ রাসনান্দ
 স্বপুর্ননিবৃত্তমি অনুমি ॥ ৮৩ ॥ তে ইত্থাধ্বজকুলিমান্বপলম্বিঃ প্রসাদভ্রম্য' সমাগ
 চরণযুগ প্রস্থানপ্রণতিমি, অহুসীযু সৌলিষক্চ্চ্যুতমকরন্দৈকগৌর' অক্' ॥ ৮৫ ॥

অতএব তাঁহাদিগকে নিম্ন নিম্ন বাজধানীতে কিরিয়া বাইতে অহুমতি করিলেন
 ॥ ৮৭ ॥ রাজগণ প্রস্থানকালে যেমন প্রণিপাত করিলেন, অমনি তাঁহাদের
 মস্তকস্থিত মালা হইতে মকরন ও পরাগ পতিত হইয়া, সত্রাটেব চরণযুগলের
 অঙ্গুলিগুলিকে গোবর্ণ করিয়া দিল। বে চরণযুগল মহারাজের প্রসাদ
 ব্যতীত কেহ সেবা কবিতে পার না, এবং বে চরণযুগল ধ্বজ, বজ্র ও ছত্রাকার
 রেখাবলীতে লাহিত ছিল ॥ ৮৮ ॥

home as the ladies of their seraglios were, pining owing to their
 long absence. :-

88. At their departure, they made their bows at the feet
 of the emperor, which they could do only with his gracious
 permission, the feet which were marked with lines assuming the
 various shapes of flags, thunderbolts and umbrellas; and
 they were saluting, the nectar and the pollen dropping down
 from the garlands attached to their hair, tinged his toes with a
 reddish colour.

পঞ্চমঃ সর্গঃ ।

বিশ্রুজিতি অশ্বরে নিঃশেষবিপ্রাচিতকৌশলতঃ তং চিত্তীকম্ ভবানুবিদ্যঃ বরতনু-
শিষ্যঃ কীল্যঃ দৃঢ়হৃদ্যিবার্দ্ধী সন্ প্রদেহি ॥ ১ ॥ অনল্যমৌল্যঃ সমস্তা বঁকামঃ কান্তির্দেয়ঃ
সঃ দীপ্তিচক্ৰদলতাম্ স্বপ্নয়ে পাশ্বি অল্যে নিধায় দ্রুতদ্বারম্ অবিধি দ্রুতম্বনান ॥ ২ ॥
বিধিঃ দালদলাদযায়ী জলবিন্ বিমাল্যবিঃ কায়ান্ বিটরমোজ্ তং বদীযনং বিধি-
বন্ অর্থযিতা জতাশ্রুতিঃ সন্ ইতি ভবাব ॥ ৩ ॥ উ প্রমাদবুদ্ভিঃ সমলতাম্ অদীযান্

দ্রুতদ্বার বিশ্রুজিৎ নামক ব্রহ্মে অর্থজাত নিঃশেষরূপে বিটরণ করিলে পর,
বরতনু হুনির শিষ্য কোঁৎস বিদ্যাব্যবহারে শুকনকিণার্দী হইয়া তাঁহার নিকট
উপস্থিত হইলেন ১০। বশের দ্বারা বিখ্যাত, অনুলাবতাবশালী এবং আতিথেয়
দ্রু স্বর্ণবদ্র পাত্রের অভাবহেতু দ্রুতদ্বারে অর্থাভ্যাসপনপূর্বক বিদ্যাব্যবহার প্রাতি-
যুক্ত সেই অতিথিকে প্রভাঙ্গনন করিলেন ১২। শাস্ত্রজ্ঞ, মানবনদিগের অগ্রগণ্য,
এবং কার্যজ্ঞ নরপতি, সনীপে কুশাসনে উপবিষ্ট সেই প্রভোবনের বধাবিধি

1. When thus the king, had entirely given away his im-
mense riches at the sacrifice, named Visvajit, Kantsa, a disciple
of Varatantu, presented himself before him, desiring to obtain
the fee which he was to give to his preceptor as a recompense
for the knowledge he had acquired of him.

2. The king who was of inestimable virtue, and was radiant
with glory, and hospitable, now that he had no golden vases,
put the articles of worship in an earthen plate, and went
out to receive his guest, who was renowned for his proficiency
in the sacred lore.

3. Versed in the sacred books, the foremost of those who
consider honor as their sole wealth, and conversant with busi-
ness, the lord of mankind honoured the ascetic who sat by, ac-
cording to prescribed rules, and then with folded hands
addressed him thus.

যথশী। তে গুরুঃ কুজলী অপি, যতঃ (যথাৎ শূন্যঃ) তস্য অশেষ জ্ঞান লীকিত চত্বরমঃ
 বৈতন্যম্ হব্ধম্ ॥৩৪॥ (তেন), কাযেন বাচ্য মনসা অপি বাসবধৈর্যলোপি যত্ (তপঃ)
 শস্যত্ সম্ভূতম্, মহর্ষেঃ ত্রিবিধং তত্ তপঃ শঁকরাযৈঃ ব্যথং ন আপ্যদন্তে কথিতম্ ॥৩৫॥ বাধার-
 বন্দ্যমুখৈঃ প্রযত্নৈঃ সূতনিবিশেষং সৎসিদ্ধিমানা অমচ্ছিদা বঃ আশ্রমযাদমানা বাহ্যাদি-
 চত্ৰপুত্র, ন কথিত ॥৩৬॥ ক্রিয়ানিমিত্তেষু অপি কুজেষু মুনিभिঃ বক্ষসলাত্ বমদকাসা

পূজা করিলেন এবং কুজালিগুটে এই নিবেদন করিলেন ॥৩৪॥ হে কুশাগ্রহে,
 লোকে যেমন সূর্য্য হইতে ঘটপটানিচ্ছান লাভ করে, সেইরূপ আপনি বাহার
 নিকটে অশেষবিধ্যা লাভ করিয়াছেন, এবং যিনি শত্ৰুকাব ধ্বংসের মতো অগ্র-
 গণ্য, সেই মহর্ষি কুশলে আছেন ত ? ॥৩৫॥ মহর্ষি কার মন ও বাক্যের দ্বারা যে
 তপস্যার নিরন্তর সাক্ষিত করিয়াছেন, এবং বাহার দ্বারা ইন্দ্রেরও ধৈর্য্য বিচ-
 লিত হয়, সেই ত্রিবিধ তপস্যার কোন বিষয় ঘটে নাই ত ? ॥৩৬॥ আপনারা আগ-
 বাস বন্ধনাদি বিষয়ে ক্রেশ স্বীকার করিয়া পুণ্যনির্কিন্ধেযে বাহাদিগকে বর্জিত
 করিয়াছেন, বাহাদের ত্যজ্য বসিয়া আপনারা ক্রান্তি পরিহার করেন, সেই
 আশ্রমতরুগুলির ব্যাভ্য প্রভৃতি হইতে কোন প্রকার উপজব হয় নাই ত ? ॥৩৭॥
 মুনিদিগের অক্লেশব্যায় বাহাদের নাভিনাল ছাউ হইয়াছে, এবং ক্রিয়াশূন্যের

4. O thou, with an intellect as sharp as the point of a
 kusa grass, is thy preceptor in good health ? thy proceptor, who is
 the first of the sages that are the authors of the sacred hymns,
 and from whom thou hast obtained all thy knowledge as the
 world derives all its consciousness from the sun

5. We know that with body, mind and tongue the great
 sage has been practising austerities, thereby making Vasava lose
 his self-command. I hope no mishap has impaired the accumu-
 lated merit of that three-fold penance ?

6. I hope there has happened no storm or any like dis-
 turbance to the trees of the hermitage,—those trees which re-
 lieve your fatigue and are reared up like children with such
 diligent attentions as are required in constructing reservoirs and
 the like ?

তদ্বৎসল্যাপ্তমভিলাষা স্বমীর্ষা মনসি: অনঘা কামিত্ব ॥ ৩ ॥ যৈ, নিয়মাভিষিক্ত:
নির্বৰ্জ্যতে, যৈ: পিতৃণা নিবাধ্যস্তলয়: (নির্বৰ্জ্যন্তে), চত্বৰ্হাতিবর্জকবান বানি ব:
সৌর্যজ্ঞানি শিবানি কামিত্ব ॥ ৪ ॥ স্বদ—স্বদতে, আদিত, অনেক। সনি অস্বিকি-
পতে। বিচি স্বদয়তি, স্বদ্যপয়তি। কাশীপপত্রাতিদিক্শ্যামান স্বদ ব: শরীরস্থিতি-
সাধনং নীবারপাকাদি জ্ঞানপদৈ: কহত্রবীর্ষৈ: ন স্বদ্যপ্যতে কামিত্ব ॥ ৫ ॥ তৎ মমস্রীশ
সত্য মহর্ষিণা সম্যক্ বিনীত স্বদ্যপ অনুমত: অপি, হি যত: সম্যোপকারচর

নিমিত্ত আদৃত কুশ ভক্ষণ করিলেও কবিগণ বাৎসল্যানিবন্ধন বাহাদিগকে
বাধা দেন না, সেই মৃগশাবকগণ কুশে আছে ত ? ১৭ ॥ বাহাদারা আপনাদের
নিত্যমান এবং পিতৃতর্পণ সম্পাদিত হয়, বাহাদের পুনিদদেশে উৎকৃষ্টলব্ধ
শস্যের বর্ষণাগ রাজার জন্য সঞ্চিত থাকে, সেই তীর্থভ্রমের কোন ব্যাধাত
ঘটে নাই ত ? ১৮ ॥ বাহা হইতে যথাকালে উপস্থিত অতিথিদিগের সেবা
হয়, এবং বাহা আপনাদের শরীরধাবণের উপায়বরূপ, সেই অরণ্যভাত নীবার
ধান্য জনপদগত গোমহিষাদিগণ কর্তৃক নষ্ট হয় না ত ? ১৯ ॥ মহর্ষি সম্যক্
প্রকারে শিকাগ্রদানপূর্বক হুশিক্ষিত করিয়া প্রেরণ হইয়া আপনাকে গৃহস্থ-

7. Are the young deer safe and sound, of whom the ascetics are so fond, as not to prevent them from browsing the *Lusa*-
grass, set apart for sacrificial offering, and as to allow them to
shed their umbilical cords resting upon their laps ?

8. Are the sacred waters safe ? (untroubled ?), by means of
which your daily ablutions are performed, from which you take
handfuls to offer to the manes, and on whose banks a sixth of
the rice gleaned by the ascetics is deposited as tribute for the
king.

9. I hope the *nicara* rice which grows spontaneously in
the forest, which is the means of your subsistence, and from
which a portion is set apart for such guests as call at the
proper time is not devoured by cattle coming from the
country.

10. Has the great sage after having brought thee
thoroughly, been graciously pleased to permit thee to

দ্বিতীয়ম্ আশ্রমং চক্রমিতুং তে অর্থং কালঃ ॥১০॥ অর্চনঃ তব অভিগমেন মে মনঃ ন ত্বম্,
(কিন্তু) নিয়োগক্রিয়াযা চক্ষুক্ষম্, গুরীঃ আশ্রয়া, অপি আশ্রনা বা মা সম্ভাবয়িতুং
বনাৎ শ্রামঃ অসি ॥ ১১ ॥ অর্থ্যপাভাবমিত্যর্থস্য রঘীঃ চন্দারাম্ অপি ইতি না নিশ্চয়
বরতন্তুমিষ্যঃ স্বার্থোপপত্তি প্রতি দুর্ব্বাসামঃ সন্ তম্ ইতি অবাচত ॥ ১২ ॥ উ রাজন্ নঃ
স্বর্ঘ্যং বাচন্তম্ অবৈচি, লয়ি লায়ি সন্নি প্রজানাম্ অশ্রমং কৃতঃ, তদাচি ত্ব্যে তপসি সন্নি
তমিধা সীকস্ব দৃষ্টে: আবরণায় স্বাচং কল্যেতি ॥ ১৩ ॥ কৃপা—কল্যেতি, অকল্যেতি,

প্রমে প্রবিষ্টে হইবাব জন্য অশ্রমতি কবিবাছেন কি? কাবণ সর্ক্সাশ্রমেব উপকার
কম দ্বিতীয় আশ্রমে প্রবেশ কবিবাব এই উপযুক্ত কাল ॥ ১০ ॥ পূজনীয় মহো
দয়েব কেবল আগমনে আনা'ব মন পরিতৃপ্ত হয় নাই, আপনা'ব বোন আত্মা
পালন করিতে উৎসুক হইয়াছে। আপনি কি গুরু অশ্রমতিক্রমে, না পুত্র
বন হইতে আমাকে কৃতার্থ করিতে আসিয়াছেন ॥ ১১ ॥ বরতন্তুমিষ্য এরূপ
উদার বাক্য শুনিয়াও রঘুর অর্থ্যপাত্ত দর্শনে সর্ক্সব্যয় অহুমান করিয়াছিলেন,
সম্প্রতি স্বপ্রয়োজনসিদ্ধিব বিবরে হতাশ হইয়া এইকপ বলিলেন ॥ ১২ ॥ রাজন্!
আমাদের সর্ক্সগৌণ কুশল, আপনি প্রু থাকিতে প্রজাবিশেষের অমঙ্গল কোথায়?

the household state? for this is the fit time for thee to enter in-
to the second stage of life, which is capable of rendering help
to all.

11. Deserving of veneration as thou art, my mind is not
fully satisfied with thy visit only, as it is anxious to execute
some command from thee? Is it by the command of thy master,
or of thy own accord that thou hast come from the wood to
honor me with thy presence?

12. Though he heard this liberal language of Raghu,
the disciple of, Varatantu could easily guess from the nature of
the plate in which the articles of worship were placed, that he
had given away his whole property and with but faint hope of
the accomplishment of his object, he addressed him thus

13 May it be known to thee, O king, that all is well
with us in every respect. How could any misfortune befall
the subjects while thou art their ruler? For how could dark

अकल्पे । अकल्पः । सनि चिकल्पयते । यडि अक्षीकल्पते । कल्पयति, अवकल्पत् । प्रती-
 चेष्टु भक्तिः ते कुलोच्चिता, ई मन्त्राभाय, तथा (माता) (लभ) पूर्वान् अतिशेष, अहं तु
 अतीतकालः सन् अस्मिन्मातृत्वात् त्वाम् उपेक्षः इति मे विषादः ॥ १० ॥ हे नरेन्द्र, त्वं
 लीयप्रतिपादितदिः सन् शरीरेनात्रैव तिष्ठन्, आरब्धकीयातत्फलमनुतिः स्तब्धेन अव-
 शितः नीवारः इव आभासि ॥ १२ ॥ त्रिष—शिनटि, शेषयति, शेषति । अशि-
 नट् । अशिनत् । शिषेप । कश्चपि शिष्यते, अशेषि । सनि शिषियति । यडि
 शिषियते । शिषेति । उच्छिष्टम् । शेषः । भवान् एतन्नराधिपः सन् मत्तमम्
 अक्षिप्तमत्तं अगति स्थाने, तथाहि सुरैः पर्यावपीतस्य दिनामीः कल्पावयः इतिः

हृष्य तापप्रदान करिने तमोराशि कि लोकेर दृष्टिबिवाते समर्थ हय ? ॥ १० ॥
 पुत्रेय प्रति तत्किप्रवर्षन आपनासेर कोनिक धर्म, हे महाभाग, आपनि
 तद्विषये पूर्वपूर्वदिगके अतिक्रम कविग्राहेन ; किन्तु आनि ये असमये
 दातृकरूपे आपनाव आश्रय नईयाछि, एतन्ना आनाय अतिशय विवाद हईयेछे
 ॥ ११ ॥ हे नरेन्द्र, आपनि सर्वत्र सन्पात्रे अर्पण करिया केवल शरीरनात्रे
 अवहिति करिटेछेन । बेबन अवग्यावासीया सबस शयसम्पत्ति नईया गेले
 केवल दुःख-ओ अवशिष्ट धाकिया नीवारतकर शोभा सम्पादन करे, तक्रम
 आपनि शोभाधारण करियाछेन ॥ १२ ॥ आपनि पृथिवीर अधितीर राजा हईयाओ
 यत्ननिवृत्त निधन हईया पडियाछेन, ताहा आपनाय पके उपद्रुहई हई-
 ness succeed in blind-folding the eyes of men while the sun
 shines ?

14. A regard for those who deserve reverence is a trait of thy family, and thou, O noble soul, hast exceeded thy forefathers in that respect. But it is a great pity that after the proper time, I have approached thee as a suppliant.

15. Having distributed all thy wealth among the deserving, thou, O lord of men, standest forth with thy own-self alone, just as a Nivara-plant is left with its bare stem when the denizens of the forest have plucked all its produce.

16. If becomes thee, the sole monarch of the world, to exhibit poverty occasioned by sacrifice ; for to the moon on

দ্বাধ্যতরঃ ॥ ১৫ ॥ বি-অল্প—অনক্তি, আশীত, আনন্দ । অহরতি । অল্পয়তি, আশ্রিত-
জত । তত্ তাবত্ অনন্যকার্য্যঃ অহম্ অনন্যতঃ গুৰ্ব্বর্যম্ আচ্ছন্তু যতিষ্যে, তে হস্তি অস্ত,
চাতকঃ অপি নির্মলিতাম্বুধমৈ মরতনং ন অর্দতি ॥ ১৬ ॥ যত—যততে, অদতিত, যতে ।
সনি যিয়তিযতে । যজিয়াযততে । অচিয়াতযতি, অযৌযতত্ । যতঃ । যতঃ । অর্দ—অর্দতি,
আর্দন্ত, আনর্দ । অর্দয়তি । আর্দর্দন্ত । এতাবত্ চক্ৰা প্রতিযাতুকাম মনুষ্যে । হিষ্য-
দ্যিযিষ্য অযতি ঐ বিহন্ত স্যয়া গুরবে প্রদেয় বস্তু কিং, কিয়ত্ বা ইতি তম্ অম্বুদুঃসাগ-
তত্ যথাবত্ বিচিন্তাধ্বরায় অসাবেশবিবর্জিতায় বর্ণাশ্রমাণাং গুরবে তস্মৈ বিদমহঃ
বর্ষা চ । মনুতম্ আশ্রয়তি ॥ ১৭ ॥ অশ্র—অশ্রি, অশ্রতে, অশ্রতে । অশ্রত । অশ্রত ।

যাচে । দেবগণ পৰ্ব্যায়ক্রমে চক্ৰবাব সুধাপান কবিলে, তাঁহার যে ভাস হই,
উহা বৃদ্ধি অপেক্ষা প্রশংসনীয় ॥ ১৬ ॥ অতএব আমি অনন্যকর্মী হইয়া
অন্য লোকের নিকট হইতে শুকনক্ষিণা আহরণ করিতে চেষ্টা করিব । আপ-
নার কুশল হউক, চাতকও বারিশূন্য মেঘের নিকট কখন ছলপ্রার্থনা করে
না ॥ ১৭ ॥ মহর্ষির শিষ্য বৌৎস এইরূপ বলিয়া ফিরিয়া যাইতে উদ্যত হইলে,
রঘু তাঁহাকে নিবেদন করিয়া জিজ্ঞাসা করিলেন, হে বিহন্ত, আপনাকে কোন
ক্রিয়া কত পরিমাণে শুককে দিতে হইবেক ॥ ১৮ ॥ শুকনক্ষর সেই বিচক্ষণ
প্রজ্ঞাশী যথাবিধি যজ্ঞের অমুষ্ঠাতা, নিরহকাব এবং বর্ণাশ্রমের নিরস্তা রঘুর
নিকট প্রকৃত বিষয়ের বর্ণনে প্রবৃত্ত হইলেন ॥ ১৯ ॥ আমি বিশ্বাসমান

whom the gods feast by turns, waning is more glorious than waxing.

17. Then I, leaving all other business, will endeavour to procure from another the money asked for by my preceptor. Fare thee well! for even the Chataka does not press an autumnal cloud emptied of all its watery store.

18. After saying this much, as the disciple of the great Sage was desirous to depart, the king forbidding him, asked him this question, "What kind of thing, O learned scholar, is to be given to thy preceptor, and how much?"

19. The learned ascetic related his case to him, who was the lord of the castles and stages, and free from any trace of

পক্ষ্যামীত্ । অখ্যত । অক্ষী, অক্ষী । অক্ষী । অক্ষী, অক্ষী । অক্ষী । সমান-
বিদ্যে নয়া মহর্ষিঃ গুরুদক্ষিণায়ৈ বিদ্যাপিতং অমৃতং, স বিদ্যায় অমৃতদ্বিতীয়-
পারা তা মে মজিৎ এষ গুরুলান্ অমৃতযত্ ॥২০॥ অখল—অখলতি, অমৃতালীন্ । অখলাৎ ।
সনি বিদ্যালিপতি । যতি বাসল্যতে । অখলয়তি, অখলয়ত । নির্বন্দ্যসম্মতকথা
গুরুরা অর্থসাম্র্যম্ অখিলপ্রিতা বিদ্যাপরিসংখ্যয়া বিতল্য অতলঃ দ্বয়ং চ কীটীঃ মে আছর
ইতি অক্ষম্ শুভঃ ॥ ১১ ॥ শুঃ অক্ষম্ সপর্য়ানিবিভাজনেন ভবনং প্রমুগম্ভর্গম্ মত্বা
মুতনিম্ময়ল অলিতরত্নাৎ সংপ্রতি উপরীড়ু' ন অমুগম্ভর্গে ॥ ১২ ॥ হিজরাজকান্ধঃ

কত্রিয়া মহর্ষিকে শুক্লকর্ণিণার বিষয় নিবেদন করিলে, মহর্ষি প্রথমতঃ আমার
ভক্তিকেই যথোচিত শুক্লকর্ণিণা বলিয়া গণনা করিলেন, যে ভক্তি অমুগারে আমি
বহুদান ধরিয়া অখলিতভাবে তাঁহার পরিচর্যা কবিরাহিলাম ॥ ২০ ॥ আমি
শুক্লকর্ণিণা গ্রহণ করাইবাব জন্য আগ্রহাভিগ্ন প্রবর্ণন করিলে, শুক্ল অতিশয়
জুহু হইলেন, এবং আমার অর্ধাভাব না ভাবিয়া চতুর্ধন কোটি হর্ষবৃন্দা
আহরণ করিতে আদেশ কবিলেন ॥ ২১ ॥ সেই আমি পূর্বাধিধানের পায়
দর্শনে আগনাতে কেবল প্রভু উপাধিটি অবশিষ্ট আছে বনে করিয়া এবং
বিদ্যার অতিবুল্য অতি প্রভুত ভাবিয়া সংপ্রতি আপনাকে অহরোধ করিতে
উৎসাহ কবিতেনি না ॥ ২২ ॥ যিনি চন্দ্রমার ন্যায় ত্রিসম্পন্ন, যিনি জগতের

vanity; to him I say, who had performed the sacrifice according
to the prescribed rules.

20. Having finished my education I asked the great sage
about the recompense to be given to him as my preceptor. He
at first considered that my fidelity which had never faltered in
ministering to him was a sufficient remuneration.

21. Incensed at my importunity, he did not think of my
slender means, and said to me, "bring me fourteen crores of
gold according to the number of the sciences thou hast learned.

22. Concluding from the character of the plate of wor-
ship that nothing but the title of ruler is left to thee, and con-
sidering also that the price set upon my education is far from
small, I do not now venture to urge my suit on thee.

এনীনিহন্তেষ্টিহহতি: জনদেকনাথ: বেদবিদা বরেণ দ্রব্যম্ আবেদিত: সন্ এনং ম্য: লগাদ
 ১২২। বিদ—বেশি, বেদ। অবিত্ । অবিতীন্ । বিবেট । বিদাশ্চকার । সনি বিবিদিপতি । যজি
 বিবিদতে । যিচি বেদয়তি, অবিবিদত্ । শুতপারহুয়া যুবর্যম্ অর্ঘ্যী রঘী: সাক্ষাত্ কামম্
 জনবাপ্য বদাম্যানর মত', ইতি অর্থ মে পরীবাदनवावतार: সাধুত্ ১২৩। স তৎ প্রহসি
 মদিতি মদীযি অম্যগারে চতুর্থ: অগ্নি: দ্রব বসন্ সন্ দ্বিচাষি অহানি সৌদ্রম্ অর্ঘি,
 ঈ অহন্ যাতন্ লদয়ৈ সাধবিশ্রুতম্ অহন্ যতি ১২৪। অগ্নজন্মা প্রদীত: সন্ তল্ল অগ্নিতর্
 সন্নর "তথা" ইতি প্রত্যয়ভীত, রঘু: অপি নাম্ আচসারাম্ অবচস কুবেরাত্ অর্থ শিশুর্,

অবিতীয়া অধিপতি, যিনি হৈল্লিঙ্গগণকে পাপকর্ম্ম হইতে নিবৃত্ত রাখিয়াছেন,
 এমন সেই রঘু বেনবেক্তানিগেব মধ্যে শ্রেষ্ঠ সেই ব্রাহ্মণের এইরূপ আবেদন শ্রবণ
 করিয়া তাঁহাকে পুনর্বার কহিলেন ১২৩। বিদ্যাতে পাবদর্শী একজন ব্রাহ্মণ গুরু
 দক্ষিণার্থী হইয়া বঘুব নিকট নিম্ন অতীটে প্রাপ্ত না হইয়া অন্য দাতার নিকট
 গমন করিয়াছেন, এইরূপ নুতন নিন্দা রটনা আশ্রাব যেন না ঘটে ১২৪। হে
 পুত্রনীয়, আপনি গবিত্ত ও প্রশস্ত মদীয় অগ্নিশালায় চতুর্ধ অগ্নিবর্গ বাস
 করিয়া দুই তিন দিবস প্রতীক্ষা করুন, ইত্যাবসবে আমি আপনার গুরুদক্ষিণা
 সংগ্রহ করিতে যত্ন করিতেছি ১২৫। বিদ্ব কোৎস প্রীত হইয়া "তথাক্ত" বলিয়া
 হৃদয় বাবে। স্বীকৃত হইলেন । বঘুও পৃথিবীকে সারগুন্য দেখিয়া কুবেরের নিকট

23 Thus informed by the ascetic, the first of those who
 were versed in the Vedas, the king who resembled the moon,
 who had his senses averse to sin, and who was the sole lord of
 the earth, thus answered him.

24. Let this unwonted reproach never be brought against
 me that a master of the sciences has applied to Raghu for his
 preceptor's recompense, and failing in his suit, has resorted
 to another liberal donor.

25. It behoves thee to wait three or four days, dwelling as
 the fourth fire in that awful and hallowed chamber which is
 appropriated to the fires, while, I O reverend sir, may try to do
 thy business.

26. Saying "very well," the Brahmana accepted his true

বকসিঃ ১২৫। কাম—কামযতে, অধীকমত, অধিকমত। বকসিঃ। কামযাচ্চকিঃ। সনি বিক-
নিত্যে। বিকামযিষতে। যতি বহুবলে। কামঃ। কামঃ। কামঃ। বসিষ্ঠমন্ত্রী-
অপজাত্ প্রভাবাত্ চন্দনদাকামমণ্ডীপরেণ মরুতকণ্ডম্ বলাহকণ্ডম্ এব তদ্রম্য
গতিঃ ন বিজয়ি ॥ ১৩ ॥ উচ—উচতি, খীকতু, খীকীতু। উচাযকার। জন—জনি,
জতঃ, জনি। অজন্, অজধীন্, অজান। অজ্যেপি ইত্যন্তে, অজানি, অজধি, অজি। সনি
জিযাচতি। যতি জিযীযতে। যিষি অজাতযতু, অজীযতনু। অজতে—গজি। অজাতঃ।
বিজঃ। অয প্রদীপে খীক রঘুঃ সামান্যসম্ভাবনয়া এব কীলাচনায় তরলা জিগীষুঃ
জন্ কলিতমল্লগর্ভে রদন্ অধিশিগি ॥ ১৮ ॥ দাতঃ। ময়াযামিসুখায় তলী খীযদই

হইতে ধন আদরণ করিতে ইচ্ছা করিলেন ॥ ১৩ ॥ যেনন বাবুর সাহায্যে নেদের
গতি নরকীয় অপ্রতিহত হয়, সেইরূপ বসিষ্ঠমুনি মহাপাঠপূরক বলপ্রোক্ষণ করিলে
যে একটী অনির্লঙ্ঘনীয় প্রভাব অদ্বিরাহিন, তদ্বিবহন রঘুর বধের গতিও, কি
সমুদ্র, কি আকাশ, কি মহীধর, কোন স্থানে প্রতিহত হইত না ॥ ১৭ ॥ অনন্তর
ঐদৃশ্যশীল রঘু কৈলাসপতিকে সানন্ত নরপতির ন্যায় ঘর করিতে অভিনাবী
হইলেন, এবং নংদনশীল হইয়া শতদ্রুহে স্নানান্ত হইয়া দ্বিতীয় শত্ন করিয়া
থাকিলেন ॥ ১৮ ॥ প্রভাটনায় রঘু মুচ্ছরাচার উভাত হইলে, কোবগৃহাধ্যক্ষ
পুরুষোত্তম তাঁহার নিকটে আগমনপূরক বিদ্রিষ্টবচনে কহিল, মহারাজ! রাতি-

promise in good humour, and Raghu also finding the earth
destitute of riches, determined to extort money from Kurera.

27. The course of his car was never impeded, either in the
sea or in the heavens, or in mountains, any more than the
course of a cloud impelled by the wind; so great was the power
which it derived from the utterance of incantations with which
Vasishtha sprinkled water over it at its consecration.

28. Desirous to subdue by force the ruler of mount Kailas,
looking upon him as a tributary prince merely, the resolute
king, purified in body and mind, stayed at night in his chariot,
which had been previously furnished with weapons.

29. At day-break as he was about to march, the officers

নিযুক্তাঃ (জনাঃ) সবিষয়াঃ (সন্তাঃ) কৌপ্যঙ্কল মध्ये नमस्तः पतिता द्विजयो इति
 शयः ॥ २८ ॥ सूरतिः अभिधासमानान् कुवेरान् स्वम् वज्रभिन्नं सुमीरीः पादम् इव
 'तं भासुरं' हेमराशिं समस्तम् एव कौत्साय दिदेश ॥ २९ ॥ गुरुप्रदीयाधिकनिष्ठः ययौ,
 अर्थिकानाम् अधिकप्रदः स्वयम्, तौ च अपि साकेतनिवासिनः जनस्य अभिनन्दयती
 वस्तुताम् ॥ ३१ ॥ अथ ग्रीतमनाः मध्वरिः कौत्सः संप्रस्थितः (सन्) उद्भवामीश्वरवाहि-
 तार्यम् आनतपूर्वकार्यं प्रजेवरं करिष्ये स्वयम् वाचम् उवाच ॥ ३२ ॥ इति खिलस

যোগে আকাশ হইতে স্বর্ণরাশি পতিত হইয়া ধনাগার পৰিপূর্ণ হইয়াছে ॥ ২৯ ॥
 অভিগমনের পূর্বেই কুবেব হইতে লব, বজ্রাঘাততথ্য হুনেরর প্রত্যঙ্গপর্কতের
 ছুলা দীপ্তিমান সেই স্বর্ণরাশি সমস্তই কৌৎসকে প্রদান করিলেন ॥ ৩০ ॥
 কৌৎস স্বরূপক্ষিপা অপেক্ষা অধিক গ্রহণে অনিচ্ছু, আর রাজা প্রার্থনা অপেক্ষা
 অধিক প্রদানে উন্মত্ত হইয়াছেন, দেখিয়া অণোধ্যাবাসী লোকেরা তত্বতঃ
 সংব্রভাবেব বধোচিত স্তুতিবাদ করিয়াছিল ॥ ৩১ ॥ অনন্তর রঘু শত শত উষ্ট্র
 ও ঘোটকীদ্বারা সেই স্বর্ণরাশি বহনের অহুমতি দিয়া প্রণত হইলে পর, কৌৎস
 যুনি প্রদানে উন্মত্ত হইয়া তদীয় গায়ত্রার্জুনপূর্বক বলিলেন ॥ ৩২ ॥ দেখিলে

entrusted with his exchequer, greatly astonished, said to the
 king, that showers of gold had fallen into the treasury from
 above.

30. That heap of glittering gold obtained from Kuvira
 against whom he was to march, resembled a foot of Samera,
 severed with the thunderbolt. The whole of that treasure he
 presented to Kaustsa.

31. By the citizens of Ayodhya, they both were extolled
 for their conduct; the petitioner not desiring to take more
 than was sufficient to satisfy the demand of his preceptor, and
 the King ready to give more than was desired by the ascetic.

32. Then the ruler of men ordered the treasure to be con-
 veyed by hundreds of camels and mares; and the great ascetic
 well pleased, and ready to depart said to him patting with his
 hand the upper part of his body bending low in humility.

মজানাম্ অধিপতীঃ শূঃ কামম্ যদি, অথ কিং চিতম্ তু(কিন্তু) তব প্রভাষঃ অচিন্তনীয়ঃ,
 যেন দ্যৌঃ অপি সনীপিতং দুগ্ধা ॥১২॥ সর্বাণি শ্রেয়াসি অধিজন্ম যঃ তে অত্যাৎ আশাসং
 পুনরুক্তমূতম্, ইদং ভবনং ভবতঃ পিতা ইব আত্মবুধ্যানুরূপং পুত্রং লভস্ব ॥১৩॥ ইচ্ছ—ইচ্ছা-
 ইচ্ছতে, ইচ্ছতে । ইচ্ছিচ্ছ, ইচ্ছাচ্ছক্তি । সনি ইচ্ছিচ্ছিতে । ইচ্ছয়তি, ইচ্ছিত্ত্বাৎ । অথ-
 লক্ষ্মা ইত্যং রাশে আশ্রিত্য প্রযুজ্য গুরী। সকার্যং প্রবীয়ায়, রাজা অপি জীবলীকঃ অকাং
 আলীকম্ ইব তজ্জাত্য আত্ম সুখং ভজে ॥ ১৪ ॥ 'তল দেবী তালী মুহুর্তে কুমারকল্য'

যে সর্গরিজ নরপতির অতীষ্টনিকি করেন, ইহা বিচিহ্ন নহে, কিন্তু আপনাত
 বহিনা অচিন্তনীয়, কারণ আপনি পূর্ণ হইতেও অভিলষিত বস্তু আহরণ কবি-
 লেন ॥ ৩৩ ॥ আপনি সর্গপ্রকারে স্নেহোন্মত্ত করিয়াছেন, সুতরাং আপনাকে
 আশীর্বাদ করা পুনরুক্তি মাত্র । অতএব আপনাত পিতা বেমন স্তবনীত
 আপনাকে লাভ করিয়াছেন, সেইরূপ আপনিও নিজ গুণগ্রামের অমূরূপ একটী
 পুত্র লাভ করুন ॥ ৩৪ ॥ ব্রাহ্মণ কোৎস রঘুকে এইরূপ আশীর্বাদ করিয়া
 গুরুর নিকট প্রত্যাগমন করিলেন । বেমন জীবনোক অর্ক হইতে আলোক
 প্রাপ্ত হয়, তেননি রঘুও সেই ঋষি হইতে নীত পুত্র লাভ করিলেন ॥ ৩৫ ॥
 রঘুর বহিবা ব্রাহ্মমূহর্তে কুমারসদৃশ একটী পুত্র প্রসব করিলেন, এই দেহু

33. No wonder that the earth should yield whatever is desired by a king who does his duties ; but thy might is beyond comprehension, thou hast milked the objects of thy desire even from the heavens.

34. Mayst thou obtain a son worthy of thy noble qualities, as thy father had thyself, so deserving of esteem, for his son ; any other wish for thy welfare would be superfluous, as thou hast already obtained all other earthly blessings.

35. Having thus bestowed his benedictions on the king, the ascetic came back to his preceptor ; the king too obtained a son from his favour, as the world of living beings receives light from the sun.

36. His queen gave birth to a son resembling the god

কুমারং সুপুত্রং কিল, যতঃ পিতা ব্রহ্মণঃ এব নাম্বা তন্ম আকাজ্ঞানম্ যত্র যস্মৈ
 ১২৬। তন্ম খ্যজস্বি রূপং, তন্ম এব দীর্ঘং, নৈসর্গিকং তন্ম এব উন্নতত্বং, কুমারঃ প্রবর্তিতঃ
 দ্বীপঃ প্রদীপাত্ হব স্নাত্ কার্ষাত্ ন নিমির্দে ॥ ১৩ ॥ যুদ্ধাঃ বিধিবন্ তপাশ্রিত্য
 যৌবনোদ্বিগ্নকান্ তং (প্রতি) সামিলাপা অপি যীঃ দীর্ঘা কন্যা পিতুঃ হব দ্বীপী
 যন্তুজাম্ আশঙ্কাত্ ॥ ১৮ ॥ কাঙ্ক্ষ—কাঙ্ক্ষতি অকাঙ্ক্ষী, অকাঙ্ক্ষ্য। যদ্যি
 দিকাঙ্ক্ষতি। যিচ্চি কাঙ্ক্ষতি, অশকাঙ্ক্ষত্। আকাঙ্ক্ষা। অথ সপ্তং যু-
 গল্যাঃ স্বয়ম্বরার্থে কুমারান্বয়নোক্তৌ (সমা) দ্বয়কৌমিকানাম্ ইন্দ্রেণ ধীরেণ

পিতা রঘু ব্রহ্মার নাম অনুসারে পুত্রের নাম “অজ” রাখিলেন ॥ ৩৬ ॥ কুমার,
 রঘুর মায়ার ভেষঃপুত্র রূপ, ভাদ্রশ বীর্ঘ্য, এবং তনুস্বরূপ স্বাভাবিক ঔন্নত্য প্রাপ্ত
 হইলেন। যেমন একটি প্রদীপ আর একটি হইতে জালিয়া নাইলে, তদ্বৎ
 মধ্যে কোনও অন্তর থাকে না, তেমনি তিনি জনক হইতে কোনরূপে বিচ্ছিন্ন
 হন নাই ॥ ৩৭ ॥ অজ শুরঙ্গপুত্রের নিকট বথাবিধি বিদ্যালান্ত করিয়া যৌবনের
 আদিভাব্যে সুবিনোদ সৌন্দর্য্য ধারণ করিলেন, দেখিয়া রাজ্যলক্ষ্মী তাঁহার প্রতি
 অভিলাষবতী হইলেন; কিন্তু মৈত্রীশীলা কন্যা যেমন পিতার আজ্ঞার অপেক্ষা
 করে, সেইরূপ রঘুর আজ্ঞা আকাঙ্ক্ষা করিতে লাগিলেন ॥ ৩৮ ॥ অনন্তর
 রূপৈক্যিক সেশের দেবর ভোজ নরপতি ভগিনী ইন্দুমতীর ব্যবহারে হত

Kartikeya, at the moment presided over by Brahma; for this reason the royal father named him Aja after that divinity.

37. The prince possessed the splendid figure of his father, his great prowess and his natural nobleness of mind, so that he did not differ from the author of his being, even as a light that is kindled from another does not differ from the light that kindles it.

38. When he had properly learned the sciences from his preceptors and become particularly handsome in the first bloom of youth, the goddess of fortune, though enamoured of him, waited for the permission of the king, just as a discreet damsel waits for the consent of her father.

39. Then Bhoja the king of the Vidarbhas espoused Indumati

সেই দিনে : হনু : বিদ্যুৎ : ২৫ ॥ অর্থাৎ (রঘু:) ন শ্রীমদ্রামায়ণ : 'পুত্রং তারুক্রিয়ায়োগ-
দমত বিবিক্ত্য সমীকৃত্য এনম্ (পুত্রম্) অর্থাৎ বিদ্যমানাধিপত্যধারী (পুত্র) সম্যাদ্ভা-
সাম্ ॥ ৪০ ॥ উপকাচার্য্যবিত্তীয়স্বারা : জানপদীপটামি : কন্যিতরা : তস্য বসন্তদ্বীপী :
সার্বো নিবাসা : সত্যানবিদ্যারক্সা : বসুন্ত : ৪১ ॥ বিনহিতাধ্বা স : সীহরার্ট : মনুহি :
আনন্দিতললমাসি সন্দ্বদারোষমি জান' রঙ্গীধুমবহনু সীম' নিধিময়ানাম ॥ ৪২ ॥

হুনর অস্ত্রের আনয়নে উৎসুক হইয়া রঘুর নিকটে বিদ্যুৎ দূত প্রেরণ করিলেন
॥ ৩৯ ॥ রঘু, ভোজের সহিত সহস্র দ্বাদ্বাজনক, এবং অস্ত্রকে বিবাহের যোগ্য
বিবেচনা করিয়া তাঁহাকে সসৈন্যে সহস্রাঙ্গী বিনহিতাধ্বার দ্বাদ্বাজনীতে
পাঠাইয়া দিলেন ॥ ৪০ ॥ রাজপুত্রের পথে আবাসস্থানসকল বিরচিত হইয়া-
ছিল । তাহাতে পটনওপত্রাতি বিনির্দিষ্ট হইয়া বিবিধ সম্মানে মণ্ডিত হইয়া-
ছিল । জনপদবাসীদিগের উপত্যোকননিবন্ধন সেই সমস্ত আবাসস্থান বন্য
বোধ না হইয়া উন্মাদনের অন্তর্গত বিনোদনস্থানের ন্যায় শৃঙ্খলিত হইয়াছিল ॥ ৪১ ॥
অল্প বহুপথ অতিক্রম করিলেন, তাঁহার সৈন্যগণ পথপ্রান্ত ও পতাকাবলী ধূলি-
ধূস্রিত হইল, তখন জনকগর্জ বায়ুবারা দ্রবৎকল্পিত নরুনান দুকে বিরাগিত
নন্দবাটীয়ে শিবিরস্থাপন হইল ॥ ৪২ ॥ অধনতঃ উপরিভাগে কতকগুলি ভবন

the prince to the Sravastara of his sister sent off a trusty mes-
senger to Raghu to invite him.

40. Considering that an alliance with Bhoja was desirable,
and that his son had attained a marriageable age, the king sent
him with a large escort to the splendid capital of the ruler of
the Vidarbhas.

41. On his route he had temporary residences with the
pavilions fitted up with furniture; they looked far from rural,
owing to the presents received from the country, and resembled
so many gardens of entertainment.

42. On the banks of the Narmada, where the Karanja-trees
were made to dance by the wind, saturated with watery parti-
cles, the prince who had travelled a long distance encamped
his wearied forces, with their flags begrimed with dust.

অথ উপরিষ্ঠান্ ভমসিঃ ভমরৈঃ প্রাক্ সুচিতান্নঃ সলিলপ্রবেশঃ নিধীকদানামলদগ-
 ম্ভিতিঃ বন্যঃ গজঃ সুরিচঃ চন্দ্রমজ্জ ॥ ৪২ ॥ মজ্জ—মজ্জতি, অমাতীদ, ভমজ।
 মজ্জা। সনি মিমজ্জতি। যজি সামজ্যতে। যিচি মজ্জয়তি, অমমজ্জত্। (কিঁ কুর্জব)
 নিঃশেষবিচালিতধাতুনা অপি নীলীর্দেহস্যবলীন অগ্নবিকুচিতেন দলদয়েন সলবনঃ
 তটেণু বপ্রক্রিয়া ঈ'সন্ ॥ ৪৪ ॥ সঁচারবিদ্যেপলভুক্ৰিমেষ হসেন হৃদতঃ সরসান্ সমর্থ
 ভিন্দন্ সীগামিসুখ' সঃ বার্থ্যর্গলাভর্গ' প্রচয়ঃ ছব-বমী ॥ ৪৫ ॥ বীলোপনঃ সঃ

ঘুরে বেড়াতে দেখিয়া, সলিলেব মধ্যে কোন মদ্রাবী হস্তী প্রবেশ করিয়াছে
 অনুমান করা গেল। তবে একটা বন্য হস্তী নদী হইতে উন্মজ্জন করিল, যেমন
 উঠিল অমনি মদ্রাবী নিঃশেষরূপে দুইরা যাওয়াতে তাহার বিশাল গুণ্ডন
 নির্মল দেখাইতে লাগিল ॥ ৪৩ ॥ ব্যগ্নিমজ্জনে সেই হস্তীর দলনধ ধাতুসকল
 নিঃশেষে ধৌত হইয়াছিল। তথাপি হস্তযুগল নীলবর্ণ উর্জবেগেতে বিচিহ্নিত ও
 প্রস্তরাঘাতনিবন্ধন বৃদ্ধিত হওয়াতে, সে যে ক্ষবান্ গিবিব তটে উৎখাত
 কেলি করিয়াছে, তাহা স্পষ্ট প্রতীতমান হইতেছিল ॥ ৪৪ ॥ সেই ববী
 তত্তাদও মীষ মীষ সক্ষোচ এবং প্রসারণপূর্বক মশকে ভীবাভিমুখ হইয়া

43. Just at the time a wild elephant raised its head from the river, with his cheeks looking quite clean on account of the temporal fluid being washed off, but before he emerged from the waters, the fact of his having plunged into them had been indicated by a number of bees hovering above.

44. Although the tinges received from contact with the minerals had been completely washed off; his tusks still seemed variegated with blue stripes running up vertically, and they were also blunted by striking against rocks, so that it was evident that the elephant had been playing his battering tricks on the valley of mount Rikshavat.

45. He made towards the shore, breaking with a great noise through the billows with his trunk as nimble in drawing itself in, as it was quick in throwing itself out; thus he appeared as if busily engaged in bursting open the bolts of his stables.

শৈবলমস্বরীণা লালানি চরসা কর্ণন্ পথান্ তটন্ চক্ষসর্পং, পূবে তদুপীড়িতবারিরাশিঃ
চরিত্পদাঙ্কঃ তটন্ চক্ষসর্পং ॥ ৪৬ ॥ তস্য একনাগস্য কপীলমিচ্ছীঃ জলাবগাহচক্ষ-
মাশমানা মদহুর্দিনয়ীঃ বশ্যৈতদ্যনেকপদহৃদয়'জিন পুনঃ দিহীষে ॥ ৪৭ ॥ হীপ—হীম্মতে ।
অদীমি, অদীমিহ, দিহীমি । সনি দিহীষিষ্যতে । যচ্চি হীম্মতে, দিহীমি । যিচ্চি হীপ-
ম্মতি, অদীদিপম্ । সন্নক্কেদধীরকট'প্রবাহম্ অসন্ন' তদীয়' মদম্ আশ্রায় মেনাগজিন্দ্রাঃ
বিলম্বিতাধীরবসীম্ময়বাঃ সন্নঃ বিম্মুখাঃ বম্মুখাঃ ॥ ৪৮ ॥ চঃ ছিন্নবশদ্বলপুণ্ডরীক' অম্মাঙ্ক-

এইরূপ শোভা পাইল যেন সে বকনহানের অর্গলভয়ে আবৃত হইয়াছে ॥ ৪৬ ॥
প্রথমে তদুৎপত্ত স্রিতের বারিরাশি ভীরোপরি উঠিল, পরে শৈলভূম্য
সেই হঠাৎ শৈবাগজাল বধঃহলে আকর্ষণপূর্বক গাত্ৰোত্থান করিল ॥ ৪৭ ॥
সেই অধিষ্ঠিত বন্য গজের গণ্ডহলের মদবর্ষণ জলাবগাহননিবন্ধন ক্ষণকাল
মাত্র ধামিয়াছিল, এখন সৈন্যগজ দর্শনে পুনর্বার আবাহিত হইল ॥ ৪৮ ॥ সেনাহ
গচ্ছন্তগজল সপ্তপর্ণ বৃক্ষের ক্ষীঃপ্রবাহসদৃশ স্রুতি অথচ অসহ্য মদগন্ধ
আশ্রয় করিয়া হস্তিপকরণের সবিশেষ বহু অতিক্রমপূর্বক বিমুখ হইয়া পড়িল
॥ ৪৮ ॥ সেই গজসদর্শনে সেনাহ অসংগণ বজ্রুচ্ছেদনপূর্বক পলায়নে আবৃত
হইল, বধ সফল ভঙ্গিয়া ছাড়িয়া যাওয়াতে উলটিয়া পড়িল, এবং যোৎসব য য

46. First the stream of the river with a mass of water impelled by him rushed up the bank, then the elephant as huge as a hill, dragging perforce strings of aquatic plants with his chest followed it.

47. At the sight of tame elephants the magnificent shower of liquor from the opening in the cheeks of that matchless elephant, which had been checked for a moment by the plunge in the water, burst out afresh.

48. The elephants of the army when they smelt that overpowering liquor of the wild elephant, the exudation of which was as pungent as the milk of the Saptachhada, disregarding the utmost efforts of their drivers turned their backs in flight.

49. The wild elephant threw the whole encampment into the worst confusion, for he cleared it of the draught-horses

পর্যন্তর্যং রামাপরিচাষনিহতযৌধং সীনানিবেশ' চম্বেন তুমুল' অকার ॥ ৪৫ ॥ যপতে:
 "বন্য: করী অবধ্য:" ইতি যুতবান্ কুমার. অ্যাপতনং তং নিবর্চয়িষ্যন্ নাভ্যায়তক্ৰু-
 শার': (সন্) নিষিষেন কৃষী জঘান ॥ ৫০ ॥ স: বিহ্রমাম: ক্লিষ্ট নাগরুপম্ উন-
 স্তম্য তলিক্লিতসৈন্যদৃষ্ট: সন্ স্কুরনৃপমামল্ললমধ্যবর্ষি কান্য' জ্যোমস্বরং যপু: প্রপেদি ॥ ৫১ ॥
 অয প্রভাবোদনতৈ: কল্যদ্রুমোজৈ: শুভী: কুমারন্ অবকীর্ষ্য দয়নপ্রভাभि: সর্বহিঁতীরা: স্যল-
 সারদ্বার: বাম্বী (স:) উবাচ ॥ ৫২ ॥ অবলীপমূলান্ মতঙ্গশাখান্ মতঙ্গজলং অবাম-

দ্বী বঙ্গণে বিব্রত হইল, এইকণে অজনিবিরে দ্বগকালমধ্যে তুমুল কাণ্ড উপ-
 স্থিত হইল ॥ ৪৯ ॥ অনন্তব কুমার অঙ্গ বন্য হস্তী নবগতিব অবধ্য এই শাস্ত্র
 অবগ করিয়া, গজকে নিবাবণ কবিবাব জন্য যুদ্ধভাবে ধনুর্বা বর্ষণপূর্বক তদীয়
 কুন্তে বাণাঘাত করিলেন ॥ ৫০ ॥ কুন্তদেশে বাণ বিদ্ধ হইবামাত্র, সেই গজ
 হস্তিরূপ পরিত্যাগপূর্বক প্রভামণ্ডলে বিস্রাজিত মনোহর নিজ শরীর ধাবণ
 কবিল, তল্লিখন অঙ্গমৈন্য বিস্তৃত হইল। তাহাকে দেখিতে লাগিল ॥ ৫১ ॥ অন-
 স্তর বাম্বী সেই দিব্য পুরুষ, শ্রীষ প্রভাবদ্বারা কলঙ্কমের পুণ আনাহঁয়া কুমা-
 রের উপর বর্ষণপূর্বক কহিতে আবদ্র করিলেন । যেমন কহিতে লাগিলেন,
 অমনি দম্বপংক্তিব প্রভাতে নিজ বক্ষ:স্থলত স্থলতর হাবেব উজ্জনা পবিবর্দ্ধিত

which broke their tresses and galloped off, he filled it with
 chariots overturned with broken axles, he made all the soldiers
 hurry off to the rescue of their wives.

50. Knowing as he did, that a wild elephant should not be
 killed by a king, the prince in order to drive him away, as he
 was rushing towards him, drew his bow without any great force
 and struck him with an arrow on one of his frontal globes.

51. The moment that he was wounded, he quitted the form
 of an elephant, and assumed a charming divine figure, sur-
 rounded with a halo of sparkling lustre, which the prince's army
 beheld with great astonishment.

52. Then by an exercise of his divine authority he produ-
 ced flowers from trees of paradise, and sprinkled them over the
 prince. Eloquent as he was, he began thus to speak, and as he

বান্ অসি, মা প্রিয়দর্শনস্য গম্ভীরপতিঃ তনুজং প্রিয়ম্বদম্ অবৈচি ॥ ৫২ ॥ স মহর্ষিঃ চ
প্রযতেন ময়া পদান্ অনুনীতঃ সন্মুদুতাম্ অমচ্ছতু, তথাহি জলস্য চক্ষতম্ অম্ম্যাতপ-
মপ্রযীয়াতু, যত্ন মৈত্বং, সা প্রকৃতিঃ ॥ ৫৩ ॥ “ইচ্ছাকুর্ভগ্নপ্রভবঃ অজঃ যদা-তে কুর্ভগ্ন
মেব্যতি, তদা ত্বং স্তেন বপুর্মহিষা সংযীচ্যসি” ইতি স তপীনিধিঃ নাম্ অবৌচত ॥ ৫৪ ॥
চিরদায়িত্বদর্শনেন সলবতা ত্বয়া অর্চ্যমাপান্ সংযীচিনঃ, সবলঃ প্রতিমিথ্যং ন কুর্ভব্য

হইল ॥৫২॥ আমি গর্ভানিবন্ধন মতদ্রবুনির শাপে মতদ্রব প্রাপ্ত হইয়াছিলাম ;
আমি প্রিয়দর্শন নামক গুরুর্জরাজের পুত্র, আমার নান প্রিয়বদ্ ॥ ৫৩ ॥ পরে
আমি প্রণত হইয়া বহুদিব অশুনব্রতারা অবিকে শাস্ত করিয়াছিলাম । শৈতাই
জলের প্রকৃতি ; আর জলেব যে উষ্ণতা, তাহা অগ্নি বা আতপসঃযোগে ঘটিয়া
থাকে ॥ ৫৪ ॥ পরিশেষে অগ্নি আমাকে বলিলেন, যখন ইচ্ছাকৃতবংশোৎপন্ন অজ
বাণধারা তোমার কুন্ত ভেদ করিবেন, তখন তুমি মহিমাযিত স্বীয় শরীর পুনঃ-
প্রাপ্ত হইবে ॥৫৫॥ আমি বহুকাল হইতে আপনার দর্শনপ্রার্থনা করিতেছিলাম,
একণে আপনার বীৰ্য্যপ্রভাবে শাপমুক্ত হইলাম । একণে যদি আমি আপনার
কিছু প্রত্যাশকাব না করি, তবে আমার স্বপদ প্রাপ্তি কৃপা হইবে ॥৫৬॥ সখে, আমি

spoke, the massive necklace dangling over his breast seemed enlarged, as it were, with the radiance of his teeth.

53. Owing to my haughtiness, Matanga pronounced a curse on me, and I was metamorphosed into an elephant. Know that I am Priyamvada by name, the son of Priyadarsana, the ruler of the Gandharvas.

54. But when I bowed before the great ascetic and entreated him to forgive me, he relented ; for it is only by an application of fire that heat is generated in water, but its natural state is coolness.

55. “When Aja, a scion of Ikshvaku’s race shall pierce thy frontal globe with an arrow pointed with iron, then shalt thou be rehabilitated with the natural greatness of thy person.” These words that mine of devotion addressed to me.

56. I have longed for a sight of thee for a long time,

যেতু (তদা) মে স্তপদীপসমিঃ তথা সাতু চি ॥ ১৫ ॥ হৈ সখ্যে, প্রযৌগসংহারবিভক্ত-
মসং শাস্ত্র্যং সম্বোধনং নাম সম অস্তম্ আদত্ব, যতঃ (যথাত্ম অস্তম্) প্রযৌগঃ
অরিহিংসা ন য, বিজয়ত্ব হস্তে সনতি ॥ ১৬ ॥ মা প্রতি ক্রিয়া অস্তম্, যতু (মা) মচরতু
অপি ত্ব সুকর্তে দয়াপকঃ অমুঃ, তথাত্ম উপস্থান্দয়তি সখি ত্বয়া প্রতিবেদ্যরীচা ন
প্রযৌগম্ ॥ ১৭ ॥ ক্রী—জিহ্রীতি, জিহ্রীকঃ, জিহ্রীযতি । অহ্রীণীতু । জিহ্রায়, জিহ্রায়া-
অকার । সনি জিহ্রীষতি । যতি জিহ্রীযতে, জিহ্রীতি । তিষি হ্রীষয়তি, অজিহ্রীপতু ।
ক্রীতঃ, ক্রীকঃ, ক্রীঃ । হ্রীমঃ অস্তবিতু সঃ তথা হ্রীতি (অজ্ঞা) হ্রীমীহ্রায়াঃ সরিতঃ পনির্ভ

আপনাকে একটা অস্ত্র প্রদান করিতেছি । ইহাব নাম সম্বোধন এবং ইহার
অধিষ্ঠাত্রী দেবতা গন্ধৰ্ব্ব । সম্বোধনাবগূৰ্ব্বক ইহাব প্রয়োগ ও সংহার করিতে
হয় । ইহাব প্রয়োগমাত্রে শত্রুগণ নিজাভিকৃত হয়, স্তত্রাং প্রয়োগকর্তাকে
আগিহিংসা করিতে হয় না, অথচ বিষয়লাভ হস্তপ্রত হয় ॥ ১৭ ॥ আপনাব
লজ্জার প্রয়োজন নাই, কারণ আপনি যুদ্ধকালের অন্য প্রহাব কবিত্রাও
আমার প্রতি যে দয়া প্রদর্শন করিয়াছেন, তজ্জন্ত আমি আপনাকে এই
অশ্বরোধ করিতেছি যে, আমার প্রতি নিবেদনরূপ রক্তভাব প্রদর্শন করা আপ-
নার উচিত নহে ॥ ১৮ ॥ যমুঘোর মধ্যে চক্রতুল্য অস্ত্রজ অস্ত্র “তথাত্ম” বলিয়া

when at length thou, possessed of so much prowess, hast released
me from the effects of that malediction. Should I now fail to
do thee some good in return, then my return to my own rank
would be of no use.

67. Accept O my dear friend, a weapon of mine, Sammo-
hana by name, which is presided over by Gandharvas. There
is one spell for wielding and another for withdrawing it, and
the owner of it will have victory in his hand without being
under the necessity of killing his foes

68. No need of feeling ashamed concerning me, for though
hurting me for a moment, thou hast been really very kind to
myself. Thou shouldst not, therefore, inflict the harshness of a
refusal on me who beseech thee so earnestly.

69. Saying “very well,” that moon among men, rinsed his

পথঃ উপস্থিত্য চতুর্দশমঃ সন্ নিযতীতশাপাত্ তথাহ্ম শম্ভবম্ অঘাচ্ ১১৮ ॥ ১১৮ ॥ ১১৮ ॥
 অশ্বনি দেবযোগাত্ অশ্বিন্দইতু সপ্তম্ আশ্বিন্দইতুঃ তথীঃ একঃ (সম্বন্ধঃ) শ্বৈরঘমর্দমান্,
 অপরঃ (১১৮) সৌরভ্যস্থান্ বিদমান্ যথী ১১৯ ॥ নবরীপকন্ঠে তচ্ছিবাসি তং তদাগমা-
 দ্ভদ্রুহমর্দয়ঃ ক্রয়কৌমিল্লঃ প্রবর্তীক্সিঃ জর্জিমালী শব্দম্ হব মনুজ্যাম ১২০ ॥ ১২০ ॥
 যথী অর্পিতথীঃ (১২০) এনম্ অজম্ পুরং প্রব্রজ্য তথ্য নীচৈঃ উপাশ্বতে, যথা তত সমিতঃ

নর্দনানদীর পবিত্র সলিলে আচমনপূর্বক উত্তরনুব হইয়া শাপমুক্ত সেই শ্রি-
 হরের নিকট অদ্রনয় গ্রহণ করিলেন ১১৯ ॥ এইরূপে শপিনবো নৈববোগে হুই
 জনের মধ্যে অচিন্তনীর কারণে বিব্রতাসবন্ধ সংঘটিত হইলে, শ্রিহরন্ কুবেরের
 উন্মাদে, এবং অজ সৌরভ্যানিবদ্ধন ননোহর দিনর্ভদ্রেশে গমন করিলেন ১২০ ॥
 যেমন উর্জিমালী সমুদ্র চক্রনর্জনে উচ্ছৃঙ্খিত হব, তেননি ক্রবৃৎকশিক বেশের
 রাজা, অজ নগরোপকণ্ঠে উপস্থিত হইয়াছেন, ওনিয়া অতিশয় হুইচিক্তে তাঁহাকে
 আগ বাড়াইয়া আনিতে চলিলেন ১২১ ॥ ভোজরাজ নিষের রাজবোগ্য বাহনাদি
 প্রদানপূর্বক অদ্রকে পুরপ্রবেশ করাইয়া অগ্রে অগ্রে চলিলেন এবং অজের

mouth with the hallowed water of the river Narmada, and
 faced the north, and though himself versed in the use of wea-
 pons, he learned the spell connected with the weapon above
 adverted to, from him, who had just got rid of the effects of
 the curse.

60. Thus on the way by a dispensation of Providence, did
 they contract a friendship, the cause of which was inscrutable.
 Then one of them started for those regions where the garden
 of Kuvera, called Chaitratrathā, was situate, and the other
 departed for the country of the Vidarbhas so charming with
 good government.

61. The prince put up at the outskirts of the city, and
 the ruler of the Krathakaisikas, highly delighted at his arri-
 val, came out to receive him, just as the sea welcomes the moon
 with its swelling waves.

62. Having made over to the prince his own royal pomp,
 the lord of the Krathakaisikas took the prince into the

জনঃ বৈদৰ্ভম্ আগন্তুম্ অর্জং মহীশং মেনে ॥ ৬২ ॥ রঘুপ্রবিনিধিঃ সঃ প্রযত্নৈঃ তস্য অধিকার-
 পুৰুষে, প্রতিষ্ঠাং রক্ষ্য নবীপকার্য্যো মদনঃ বাজ্যাত্ পরাং দশ্যাম্ হব অচ্ছুবাস ॥ ৬৩ ॥ তথ
 স্বয়ম্বরসমাক্তরাজলীকং কমলীয কন্যালল্যাম লিখ্যীঃ অজস্র ভাবাবধীধকলুণা
 দয়িতা ইব স্যামী নিদ্রা বিবিশ নয়নাভিসুখী বমুব ॥ ৬৪ ॥ কর্ণমুদঘনিপীড়িতপীষাংস
 শ্রয়ীশ্বরচ্ছদবিমহঁকশাঙ্করাগম্ প্রযিতপ্রবীধং সঁ সবয়সঃ স্তদারবোচঃ স্ততাক্রজাঃ ত্রযসি
 প্রতি দিনরজনভ্রাত্বে একুপ আচরণ কবিত্তে লাগিলেন, যে সমবেত জনগণ
 বিদর্ভরাজকে আগন্তু এবং অল্পকে গৃহস্থামী বলিয়া বিবেচনা কবিত্তে লাগিল
 ॥ ৬২ ॥ যেমন বামদেব বাল্যকালের পরবর্তী যৌবনদশায় অবস্থিতি করেন, সেই-
 রূপ রঘুর ঐতিহিধি বিনীত কর্ণচাত্ত্রীদিগেববারা নির্দিষ্ট একটি রমণীয় অভিনব
 পটভবনে বাস করিলেন । যে পটমণ্ডলের দ্বারদেশেব পুরোভাগে একটি বেদি
 রচিত ॥ তদুপরি পূর্ণ কলস সন্নিবেশিত ছিল ॥ ৬৩ ॥ ঐহার স্বয়ম্বরার্থ দাব-
 তীয় রাজগণ সমবেত হইয়াছিলেন, সেই কমলীয় কন্যারহ লাভ কবিত্তে
 উৎসুক হইয়া অল্প দাত্রি যাপন কবিত্তে লাগিলেন ; পতির অভিপ্রায়পরি-
 জ্ঞানে অক্ষমা দয়িতার ন্যায় নিদ্রাদেবী বহুবিলম্বে তাঁহার নয়নাভিসুখী
 হইলেন ॥ ৬৪ ॥ নিশাবসানে কর্ণকূবণরারা অঙ্গের স্বক্ৰদেশ অঙ্কিত হইলে

city, himself leading the way and behaved himself with so much humility that the people assembled there took Bhoja for a stranger and Aja for the real master of the house.

63. That fit representative of Raghu was shown into a newly erected pavilion by his servants bowing low, at the front-door of which there was a platform with a pitcher brimful with water. He took up his abode there, even as love dwells in the age-succeeding child-hood.

64. As Aja was desirous to win the hand of that jewel of a maiden, who was so charming as to attract a large number of princes to attend at her self election, sleep like a damsel, unable to read the mind of her husband, came before him after a long while.

65. While asleep, his large shoulders were impressed with the marks of the ear-rings, and the unguent of his lady was

বাম্বিঃ প্রাণীধন্য ॥ ৬৫ ॥ হৈ সতিমতা বর, রাত্রি: যতা, শ্রুত্যা মুচ, ধাত্মা জগত: ধু: দ্বিধা
এব বিমলতা, ননু, তান্ একত: তব গুণ: বিনিদ্র: সন্ বিমর্চিত: সবাণ্ তত্যা: অপ-
ধূর্য্যপদাবলম্বী ॥ ৬৬ ॥ নিদ্রাবশীন সবতা পথ্যক্কলম্ অপি নিশি স্থিতা স্ববলা
ইব অনপেচমাণা লক্ষী: যিন (চন্দ্রেণ) বিনীদয়তি, স চন্দ্র: অপি দিগন্তলম্বী সন্
তদাননরুচিং বিজ্ঞাতি ॥ ৬৭ ॥ তন্ (তথ্যাত্) বল্গুনা ধুমপত্ তাবন্ তন্নিদিতেন

এবং বিছানার চানরের ঘর্ষণে অঙ্গরাগ অনেকাংশে খসিয়া পড়িলে পর, সমান-
বয়স্ক বাক্পটু বনিপুত্রগণ জ্ঞানসম্পন্ন অতকে স্তুতিপাঠ করত ভাগাইতে আরম্ভ
করিল ॥ ৬৫ ॥ হে প্রাক্ত, রাত্রির অবসান হইয়াছে, শয্যা পরিত্যাগ করুন;
বিধাতা জগতের শুক্লতব ভারকে হুই ভাগে বিভক্ত করিয়া দিয়াছেন। আপনার
পিতা আলস্যানু্য হইয়া একদিকে সেই ভার বহন করিতেছেন; আব
আপনি উহাব অপর দিকের বাহকপদাভিষিক্ত আছেন ॥ ৬৬ ॥ রাত্রিতে আপনি
নিদ্রার বশীভূত হইলে, লক্ষী ধণ্ডিতা অবলার ন্যায়, আপনার প্রতি ঔৎসুক্য-
ভাব পরিহার করিয়া ভবৎসাদৃশ্যসম্পন্ন চন্দ্রনাকে আপন বিনোদনের উপায়-
স্বরূপ অবলম্বন করিয়াছিলেন। সেই চন্দ্রমাণ্ড দিগন্তে লম্বমান হইয়া, আপ-
নার মুখকান্তি পরিত্যাগ করিয়াছেন ॥ ৬৭ ॥ আপনি নেত্রোন্মীলন করুন,

wiped off by its friction with the bed-covering. Young bards who were of the same age with himself, and fluent in speech, endeavoured to awake the sapient prince with laudatory stanzas.

66. O thou the foremost among the intelligent, night has passed away, so quit thy bed. For the creator has divided the weight of governing the world into two portions, on the one side of it, thy sire sustains it, and on the other, thou holdest the rank of bearer.

67. As thou wert under the influence of sleep, the goddess of beauty, like a deserted lady, eschewing all her attachment to thee, has found a solace in the moon; but he too, hovering near the horizon, has lost the splendour of thy face.

68. So let these two things at once open together charmingly, so that they may bear a comparison with each other—the

মদ্যঃ হে অপি পরস্পরতুল্যম্ অধিরীকৃতাম্ । অন্যঃ প্রসুন্দমানমধবিতরসারং তব অমৃতং,
 অন্যঃপ্রসবিতমধরং পদ্মম্ ॥ ৬৮ ॥ মিম—মির্পতি, মিপনি। অমেবীত্, অমেপিষ্ট।
 মিমিপ, মিমিপি। উক্কেযঃ। অন্দ্—অন্দতে, অস্বন্দিষ্ট, পস্বন্দি। সনি পিস্বন্দিষতে।
 যডি পাম্বন্দ্যতে। অিচি অস্বন্দয়তি, অস্বস্বন্দত্। বিমাতবায়ুঃ স্বাভাবিকং তে মুখ-
 মাধনম্য সৌর্যং পরমুখেন ইন্দ্রুঃ। ইব অনীকৃতান্য দ্বয়ং পুখ্যং ত্বনাত্ হরতি, অধ-
 বায়ুমির্ভিঃ চরতিজৈঃ সংজ্ঞ্যতে ॥ ৬৯ ॥ দ্বাধীদরৈশ্চ তদ্বপন্ববৈশ্চ পতিনং নির্ধীতদ্বার-
 গুলিকাভিমদম্ হিমাশ্বা লম্বপরমাধনযা অধরীকি লব্ধীযম্ স্বেদয়নাবিঃ জীলাক্ষিতম্
 ইব অভাতি ॥ ৭০ ॥ প্রতাপনিধিঃ মাতুঃ যাবত্ ন আক্রমতে, অহায অহতীন তাবত্

ভাৱা হইলে, চকল কোমল-ভারকাযুক্ত আপনার নয়ন, আব চকল-ভ্রমবযুক্ত
 কমল, উভয়ে যুগপৎ মনোহর ভাবে বিকাশ প্রাপ্ত হইয়া পরস্পর উপমা ধারণ
 করুক ॥ ৬৮ ॥ এতাতবায়ু যেন আপনার স্বাভাবিক নিঃস্বাসপবনের সৌরভ্য
 নীত করিবার বাসনাতেই বৃক্ষের শিখিল কুহুমসকল বৃন্ত হইতে হরণ করি-
 তেছে এবং অরুণকিরণে বিকাসিত পদ্মের সহিত মিলিত হইতেছে ॥ ৬৯ ॥
 শিশিরবিন্দুকল স্বভাবতঃ মুক্তাফলের ন্যায় স্বচ্ছ; অত্যাশ্রবে অরুণবর্ণ
 উদ্বপনবে পতিত হইয়া অরুণ বর্ণোৎকর্ষ ধারণ করিয়াছে যে, আপনার অধরে
 বিরাজমান দশনকিরণযুক্ত বিলাসহাস্যের মত শোভা পাইতেছে ॥ ৭০ ॥
 প্রতাপনিধি অর্থা উদিত হইতে না হইতেই (তদীয় সারথি) অরুণদেব

one is thine eye with soft pupil quivering within, and the other
 is the lotus with a black bee moving in its cup.

69. Desirous of obtaining the inherent fragrance of thy
 breath through the properties of others, the morning-breeze
 plucks loose flowers of trees from off the stalks, and embraces the
 lotuses expanding under the rays of the rising sun.

70. Having fallen on the shoots of trees, with their inside
 cool, and thereby acquired a more charming appearance, the dew-
 drops as white as cleansed pearl beads, sparkle like a gay
 smile on thy lips, set off with the radiance of thy teeth.

71. Before the sun, the mine of splendour has risen,
 Aruna, his charioteer, expels the darkness forthwith. When thou

তমঃ নিরস্তম্, ই বীর, তথি আযীষনায়মরতাং যাতো (সুতি) তব গৃহঃ স্বয়ম্ সিপুন্
 চচ্ছিনতি কিং বা ? ১০১ ॥ হিহ—হিনতি, হিনো । অচ্ছীকীন্, অচ্ছিদন্, অচ্ছিন ।
 চিচ্ছীদ, চিচ্ছীদে । সন্নি চিচ্ছিকতি-তে । যহি চিচ্ছিত্যে । বিচি ছেদয়তি,
 অবিচ্ছিদন্ । চময়পদবিনীতনিদ্রাঃ সুশরম্ভলকর্ণিণঃ তে মম্বীরমাঃ শয়্যা
 লহতি, যোপাং দনকীয়াঃ তরুশাখাশায়কীয়াণাং নিদ্রাঙ্গিরিকতট্যঃ ইব বিভ্রান্তি । ১০২ ॥
 ই বমজাশ্ব, দীর্ঘেণু ঘটনস্থপেণু নিয়মিতাঃ বনানুদেশ্যাঃ অশ্বী বাহ্যঃ নিদ্রা বিহ্বায়
 পুরীণতানি বঁচ্যানি সৈন্যগণিমাশক্কাণি বজ্রীক্ষণা মন্দিরযানি ॥ ১০৩ ॥ স্তানুশীপ-
 হারঃ বিরম্ভম্ভিঃ মম্বতি, মদীপাঃ স্কন্ধিষ্যপরিবহীহেদশ্শাঃ (মম্বনি), অপি অ মম্ব

উদিত হইয়া এককালে অস্বকার দ্রুতীভূত করিয়াছেন । হে বীর, আপনি
 রূপে অগ্রন্থর হইলে আপনাত পিতা কি স্বয়ং শত্রু উচ্ছেদ করিতে উদ্যত হন ?
 ১০১ ॥ হস্তিগণ উত্তর পার্শ্বে নিজায়ুধ সন্ভোগ করিয়া (উত্তর পার্শ্ব পরিবর্তনকারী
 নিদ্রা মননপূর্বক) শঙ্খায়মান শৃঙ্খল আকর্ষণ করত শব্দা ত্যাগ করিয়াছে ।
 তাহাদের মস্তকগ বলিকাগুলি তরুণ অরুণরূপে রঞ্জিত হওয়াতে বোধ হইতেছে
 বেন, পর্বতের গৈরিকবুরু ভূভাগ ভেদ করিয়া শোভা পাইতেছে ॥ ১০২ ॥ হে নলি-
 নাক্ষ, অশ্বীর্ষ পটমগুণে বহু বনানুদেশীর এই সকল ষোটক অবনেহনার্থ সন্মুখে
 স্থাপিত নৈকট্য শিলাখণ্ড মুখের বাষ্পস্বারা মলিন করিতেছে ॥ ১০৩ ॥ উপহারস্বরূপ

take the lead in a battle, does thy sire destroy the foe himself?

72. Having shaken off sleep by changing their both sides, the elephants are quitting their beds, dragging their clanking chains; and at the contact of the rosy light of the orient sun, their bud-like tusks are glittering as if they had cleft asunder the ridge of a hill formed of a red mineral and had thus become tinged with red.

73. O thou lotus-eyed prince, the horses of the Banayn country stabled in long canvass-pavilions have awakened from sleep, and are dimming with the warm vapours of their mouths, the bits of rock-salt placed before them to lick.

74. The flowers presented to thee are withering, and getting loose on the string; the lamps are getting too dim to diff-

মধুদাক্ পদ্মরসে নৈ যুক্তাঃ স্নানপুণ্ড্রপ্রযুক্তা নঃ সিরস্ অনুবদতি ॥ ৩৪ ॥ ইতি বির-
চিতবান্ধি বন্দিপুত্রৈঃ সপদি বিমলানন্দ্র, কুমারঃ তলসম্ ভক্ত্যভ্যাকার । (কথম্, ২৭),
নদপট্ নিনদহিঃ, রাজর্ষসৈঃ বোধিতঃ সুপলীকঃ সুরমজঃ গাভ্রং সৌকতম্ দিব ॥ ৩৫ ॥
যথ অশ্বিত্যতিপজ্ঞা (স:) শাস্ত্রদৃষ্ট দিবসমুচীচিত বিধিম্ অবসায় ক্রমলবির-
চিতানুকূলবেগঃ সন্ সত্যবদর্যে চিত্তিপসমাজম্ অমান্ ॥ ৩৬ ॥ সী—স্মৃতি, অসাত,
অসাদীন। সর্গী ।

এদন্ত পুষ্পমালিকা স্নান হইতেছে এবং উহাব গাঁথা নিখিল হইয়া বাইতেছে।
দীপ নিজ প্রভামালার পরিবি উভাসিত করিতে পারিতেছে না। পিঙ্গরস্থিত
মধুদূজনকারী আপনার এই তরুণকী, আপনাকে আগাইবার জন্য, আমরা
যাহা বলিতেছি, তাহার অনুবাদ করিতেছে ॥ ৩৪ ॥ বন্দিপুত্রগণ এইরূপ স্তুতিপাঠ
করিলে কুমারতৎক্ষণাৎ বিনিব্র হইয়া শয্যা পরিত্যাগ করিলেন। যেমন স্রুগীক,
নানক সুরগজ রাফংসের মনোহর রবে আগরিত হইয়া, গঙ্গার সৈকতভূমি
পরিত্যাগ করে, তদ্রূপ ॥ ৩৫ ॥ স্নানর নেত্রলোমবাণিজ্য অঙ্গ প্রাতোথানের পর
শাস্ত্রনির্দিষ্ট বিধানানুসারে প্রাতঃকৃত্য সমাপন করিয়া বেশভূষাকরণে নিপুণ
কৃত্যের সাহায্যে প্রসবরোচিত পরিচ্ছদ ধারণপূর্বক প্রসবরহ বাজসমাজে
গমন করিলেন ॥ ৩৬ ॥

use the halo of brightness that they diffused before ; and this
thy parrot, which warbles so sweetly, is repeating in its cage the
words we have just used to awaken thee.

75. Awakened by the young bards with the above lauda-
tory couplets, the prince forthwith left his bed, just as the coles-
tial elephant, Supratika, roused by the swans singing sweetly
for joy, quits the sandy shore of the Ganges.

76. Having finished the morning rites according as they
are enjoined in the Sastras, the prince with beautiful eye-lashes
made a becoming toilet with the help of expert servants and
then repaired to the assembly of kings, who had come thither
on the occasion of the public election of a bridge-room.

ষষ্ঠ: সর্গ: ।

স তৎ উপচারবদ্য গবেষু সিংহাসনস্থান্ মনীষবেশান্ (যতএব) বৈমানিকানাং মহ-
তাম্ আকটলীলান্ নবলীকপালান্ অপর্যন্ত ॥ ১ ॥ রত্নৈঃ স্ফটীতানুশ্রীণ ইন্দ্রিণ্য প্রত্যাশিত-
স্বাঙ্গং কামস্ ইব কাकुতস্থম্ আলীকযতা চুপাখা মনঃ ইন্দুমতীনিরাম্য বমুব ॥ ২ ॥
অসী কুমারঃ বৈদর্ভনির্দিষ্টং মল্লং ক্ষুণ্ণেন সৌপানপথেন, যদরাজমাযকঃ শিখাবিভক্তৈঃ
চুর্ণং নমীকৃত্বম্ ইব, আদরীহ ॥ ৩ ॥ পরাঙ্গ্যবর্ণাশ্রয়ীপপরং রত্নবন্ দাদনম্

অঙ্গ স্বরূপ সত্য উপস্থিত হইয়া দেখিলেন, রাজগণ মনোহর বেশভূষা
স্বাৰ্ণপূৰ্ণক বিবিধ সজ্জায়-পরিশোভিত মন্দের উপবিভাগে সিংহাসনে উপবিষ্ট
হইয়া বিমানচারী দেবগণের শোভা ধারণ করিয়াছেন ॥ ১ ॥ নৃপগণ ককুৎস্থকুল-
কুমার অঙ্গকে অবলোকন করিয়া মনে করিলেন, কুবি মহাদেব রতির অহ্নয়ে
প্রসন্ন হইয়া অনঙ্গকে পুনর্বার নিজ শরীর প্রত্যর্পণ করিয়াছেন ।
এই ভাবিয়া তাঁহারা ইন্দুমতীলাভে নিরাশ হইলেন ॥ ২ ॥ কুমার নবনির্মিত
সৌপানপরম্পরা দিয়া ভোজননির্দিষ্ট মঞ্চে আরোহণ করিলেন । যেমন সিংহ-
শাবক ভয়শিয়ার উপর দিয়া উন্নত গিরিশিখরে আবোহণ করে, তজ্জগ ॥ ৩ ॥
কুমার উৎকৃষ্টবর্ণ আভরণযুক্ত বহুসিংহাসনে আবোহণ করিয়া, ময়ূরপৃষ্ঠারূঢ়

1. There he beheld rulers of men clad in fascinating apparel and enthroned on well furnished platforms, where they thus rivalled the splendour of the gods seated on their aerial cars.

2. On beholding the scion of Kakutstha, who seemed to be the god of love himself restored to life, as it were, by Siva on hearing the entreaties of Rati, the minds of the kings despaired of Indumati.

3. The prince ascended by well-constructed steps, a plat-
form pointed out by Bhoja, just as a young lion climbs a steep mountain-peak by the rifts in the rock.

4. Sitting down on a seat bedecked with gems and spread

বাসেদিবান্ স ময়ূরপুষ্ঠায়থিণা গৃহেন সুধিধম্ সপময়কানিঃ আসীন্ ॥ ৪ ॥ তাম্
 রাজপরম্পরাসু ত্রিযা, যযৌমুখাম্ যজ্ঞতিষু বিদ্যুতা হব, সহস্রধা বিমলতঃ মম
 বিশেষোদয়দুর্নিরীচাঃ শ্রাব্যে ন্যহুচত্ ॥ ৫ ॥ মছাছাঁসনসমুদ্রিতানাম্ উদারনিপম্মধনাং
 দেবাং মধ্যে কল্যুপমাণা মধ্যে পরিজাতঃ হব স রঘুদনুঃ এব ঘাভা বরাজ ॥ ৬ ॥ পীর-
 লনয় নেত্ররজাঃ সখ্যান্ স্বপতীন্ বিজ্ঞায় রচিতপুষ্পচুবাঃ হিরেফাঃ মদীতুকটে বর্ষা
 মম্বরিষে হব তামিহ (অজি) সিদিতুঃ ॥ ৭ ॥ বিচ—বিজ্ঞাপিত, বিজ্ঞাপিত। অবিদিত।

কার্ত্তিকেয়ের ন্যায় অধিক শোভা ধারণ করিলেন ॥ ৪ ॥ যেমন কণাশ্রিত
 মেঘমানার সহস্র অংশে বিভক্ত হইয়া, প্রভাতিশয্যাহেতু হ্রনিবীক্য হইয়া ক্ষুণ্ণ
 পায়, সেইরূপ শোভার অধিষ্ঠাত্রী দেবী সেই বাজসমূহের মধ্যে সহস্রধা বিভক্ত
 হইয়া, প্রভাতিশয্যার উপরহেতু হ্রনিবীক্য হইয়া দীপ্তি পাইয়াছিলেন ॥ ৫ ॥
 যেমন পারিজাত কন্যপাদপের মধ্যে সমধিক শোভা ধারণ করে, সেইরূপ যযু-
 তনয়ই মহামূল্য সিংহাসনে উপবিষ্ট এবং উজ্জলবেশধারী রত্নগণের মধ্যে সর্বো-
 পেক্ষা অধিক দীপ্তি পাইয়াছিলেন ॥ ৬ ॥ যেমন অমরগণ পুষ্পবৃক্ষ পরিভ্রাণ করিয়া
 মদম্রাবী গন্ধবিশেষের উপর পতিত হয়, সেইরূপ পুরবাসীদিগের নেত্রসমূহ সমস্ত
 রান্নাধনী পরিভ্রাণ করিয়া, অমর উপর পতিত হইয়াছিল ॥ ৭ ॥ অনন্তর স্ততি-

over with a blanket of gorgeous colours, he greatly resembled in beauty Gulia seated on the back of a peacock.

5. Having manifested herself in a thousand forms in those rows of kings, the goddess of beauty shone forth with a display of brilliancy quite dazzling to the eye, just as lightning flashes forth in clusters of clouds.

6. In the midst of those kings, placed on the richest seats, and clad in the most magnificent dress, the son of Raghu shone with a peculiar grandeur even as Parijata shines among the trees of Paradise.

7. All the eyes of the citizens leaving other kings fell on him just as black bees deserting flower-plants fall on a wild scented elephant, excited by the opening of the temporal fluid.

অরিত্ব, অরীক্ষণ, অরিত্ব। রিষ, রিষি। সনিরিত্বিতি। যতি রিষতি, রিষি। যিষি রিষতি, অরীক্ষণ। রিষ:। রিষিত:। অতিরিষ:। অম অময়জী: বন্দিমি: সীমাকংবন্তে নরদেবজীভে স্তুতি সতি, সত্যারিত্তে অময়সারথীণী ধূমে বৈজয়ন্তী: সমুদ্রপতি সতি ॥ ৮ ॥ পুরীপকম্বীপবনাশ্রয়াণা কাম্যামিনাম্ উদ্বতনৃশব্দীতী প্রখ্যাতশব্দী মদ্রভায়ে নৃশব্দে পরিম: দ্বিগনান্ মূচ্ছংতি সতি ॥ ৯ ॥ আ—অমনি, অমায়ীণ, অমী। কাম্যামি আয়তে, অমায়ি। সনি দ্বিগনায়ি। যতি দ্বিগীয়েতি। যিষি আয়পতি। অদ্বিষপন্। আয়:। পতিংবন্তা লুপবিষাচর্ভবা (স্ব) লুপলম্বাণ্য পরিবারভৌমি অন্তরলম্বান্ অধ্যাক্ষ সম্বাক্ষরাক্ষমানী বিবেহ ॥ ১০ ॥ বৈজয়ন্তীকাম্য কাম্যামি

পাঠকগণ চন্দ্রবংশীয় এবং সূর্য্যবংশীয় রাজাদিগের উল্লেখে স্ততিপাঠ করিলে, এবং অশ্রুস্নাননির্দ্ভিত ধূপের ধূম ইতদন্ত: নকারিত্ত হইয়া পতাকা অতিক্রমপূর্ব্বক উঠতীন হইলে পর ৮। মঙ্গলার্থ তুঘ্যামনি শব্দধ্বনির সহিত মিশ্রিত হইয়া সমস্তাং নির্গুণিগন্তে শব্দাদমান হওয়ার, পুরোপকর্ষে উদ্যানস্থিত মদ্রবংশ (নেঘধ্বনি জনে) উদ্বতভাবে নৃত্য করিতে আরম্ভ করিলে পর ৯। পতিবরা ইন্দুমতী বিবাহযোগ্য বেশবিন্যাসপূর্ব্বক, অশ্রুচরবর্ণে পরিবেষ্টিত মদ্রম্বাঘ্য চতুর্কোণ বানে আব্রোহণ করিয়া, একাবলীর মধ্যবর্তী প্রান্ত পথে প্রবেশ করিলেন ॥ ১০ ॥ সেই কন্যা বিধাতার সৃষ্টির পরাকাষ্ঠাবস্তুর, তাঁহার অতি শূভ শত

8. Then, after the kings, descended from the solar and the lunar race, had been extolled by bards versed in genealogy, and after the smoke of the incense prepared from the finest aloes, had been diffused all around and was rising upwards above the flags.

9. While the sound of auspicious music attended with the blowing of conches, spread on all sides and extended far off to the cardinal points, causing the peacocks dwelling in gardens adjoining the city, to dance in an excited manner.

10. The maiden intent on choosing her own husband, entered the royal pathway between the platforms. She was attired in her wedding dress and sat in a quadrangular litter which was carried by men and attended with a splendid retinue.

তসিন্ বিধাতু। বিধানাতিশয়ে মরীচীঃ অন'করষেঃ নিপেতুঃ ক্বেদং দেহৈঃ শাসনেতু
 স্থিতাঃ ॥ ১১ ॥ তা প্রতি अभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रवशापदूतः विविधाः
 मृद्वारचेष्टाः पादपानां प्रवालशोभाः इव बभूवुः ॥ १२ ॥ कथित् कराभ्याम् उपगृह
 नात्मन् आलीलपद्ममिहवतिरेकम् रज्जोभिः अन'परिवेषयन्ति लीलारविन्दं भ्रमया-
 चकार ॥ १३ ॥ बुद्ध—बुद्धति, बूद्धते । लुबुह । लुबुहे । अगूहीन्, अगूहिष्ट, अगूहन्, अगूद,
 अगूहत । गूढिष्यति-ते, घोषाति-ते । समि लुप्यति । यङि जीगृह्यते । विधि बूहयति,
 अगूहयत् । भ्रम—भ्रमति, भाष्यति, मष्यति, अभसीन्, अभमन् । बभाम । भ्रमयति,
 अविभनत् । अपरः विद्यापी अ'मन् विभसं रमावविद्यादकीटिलग्रं मालम्बन् उत्कृष्ट

নেজ ধাবমান হইল । নরেন্দ্রগণেব অস্তঃকরণ তাঁহাদের উপর নিগতিত হইল ;
 কেবল তাঁহাদের দেহমাত্র আসনে উপবিষ্ট রহিল ॥ ১১ ॥ তৎকালে ইন্দুমতীর
 প্রতি রাজাদিগের মনোরথ স্পষ্টে প্রকটিত হইয়াছিল, এবং তাঁহাদের প্রণয়েব
 প্রথম সূতীরূপ মানাবিধ মৃদ্বারমুচক ভাবতরী প্রকাণ পাইতে লাগিল, যেমন
 বৃক্ষে প্রবালাবলী উৎপন্ন হইয়া শোভা প্রকাশ করে, তরুণ ॥ ১২ ॥ কোন রাজা
 হই হস্তে মৃণালদণ্ড ধারণপূর্বক একটা লীলাকমন ঘূর্ণিত করিতে আবৃত্ত করি-
 লেন । তদ্রিধকন সেই দোহুল্যমান পদের তড়িনার জনরগণ অস্থির হইল, এবং
 পরাগসকল তদ্বাধে মণলাকারে ছড়াইয়া পড়িল ॥ ১৩ ॥ কোন বিলাসী রাজা,
 লহমান বালা বহুদোহন হইতে চ্যুত হইয়া রক্তগচিত কেহুদের অগ্রভাগে সংলগ্ন

11. The princes with their hearts, flew to that maiden, the perfect creation of the creator, and the one object to which hundreds of eyes were directed, and it was only with their bodies that they remained on their thrones.

12. The princes who had conceived a passion for her manifested many amatory signs, which were their female messengers, as it were, to convey the first message of their love, and which became them as fresh foliage adorns the trees.

13. One king twirled the lotus he was playing with, with its stalk clasped with his two hands, so that the moving petals struck the black bees, and the pollen formed a circle in its cup.

14. Another gay prince extricated his wreath that had

সাবীহতপাদবক্রঃ সন্ যথাবক্ষ্যং নিনাথ ১১৪ ৷ ততঃ অন্যঃ স্থিতিকমানশ্চিত্তদিবগীমঃ
সন্ আকৃষ্টিতায়াঙ্গুলিনা তিষ্ঠক্-বিসেসমর্ষিনঃপ্রমথ্যেৎ পাদেন চৈমং পীঠং বিলিস্লিখ ১১৫ ৷
কথিত্ব আশ্রনাভেঁ বামং মুজং নিবেশ্য ততঃপ্রবেশান্ অধিকৌশল্যাসঃ বিভ্রম্যবিক্রমিত্তদ্বারঃ
সন্ মুহুর্তমাভাষততপরঃ অমুন ১১৬ ৷ অন্যঃ যুবা প্রিয়ানিতম্বীধিতমসদ্বিবর্ষঃ নভার্যৈঃ
বিলাসিনীবিষমদন্দনপবনম্ আপাত্তুরং কেতকবটং বিপাটয়ামাস ১১৭ ৷ কথিত্ব কৃশী-

হইলে, দুখ ফিরাইয়া পুনর্বার তাহাকে যথাগতানে স্থাপিত করিলেন ১১৪ ৷ অন্য
রাজা পদাঙ্গুলিব অগ্রভাগ কুঞ্চিত করিয়া হেননয় পানপীঠবিলিখন করিতে
লাগিলেন, তৎপ্রযুক্ত নখপ্রভা তির্য্যগ্ভাবে হেনপীঠে প্রতিবলিত হইল এবং
নেত্রযুগল বক্রভাবে একটু চলিয়া পড়িল ১১৫ ৷ কোন নরপতি আসনার্কে বাম-
হস্ত স্থাপনপূর্ব্বক বামপার্শ্ববর্তী বদ্বয় সহিত কথোপকথনে তৎপর হইলেন ।
তাহাতে তদীয় বামহস্ত একটু উচ্চ হইয়া উঠিল, এবং নেত্রদণ্ড হেলিয়া
পড়াতে তদুপরি হারাণনী স্নিগ্ধে লাগিল ১১৬ ৷ কোন রাজা কুবলয়ের
ন্যায় আরক্ত, ধ্বজাকার রেখা-চিহ্নিত কবচার্য্য পাঠিগুলি বিলাসের সহিত
যেমন ফেলিবেন, অমনি মণিময় অঙ্গুরীরের প্রভার তৎসমস্ত বিচ্ছুরিত

slipped from his shoulders and stuck fast to the extremity of his
bracelet set with gems, and turning his handsome face oblique-
ly, replaced it in its proper position.

15. Appearing more handsome by slightly casting down
his eyes, another king scratched the golden foot-stool with his
foot, and thus the tips of his toes were a little contracted and
the lustre of his nails radiated in a slanting direction.

16. Another king began to talk with his friend, putting
his left hand on one side of his seat and thereby getting his
left shoulder somewhat more raised, and as he talked, his neck-
lace dangled on his back which was turned away.

17. Another young prince tore up with the tips of his nails
the leaf of a ketaka-flower, which serves as ear-ring to a fair
one.

18. Another with his hand, the palm of which was as red

যথাগামতলেম রেখাধ্বজসাজ্জনেন কঠৈঃ রত্নাকুলীযপদ্মবানুবিহান্ অঘান্ সখীলম্
 শুদীৰ্য্যামাস ॥ ১৮ ॥ ইত—ইতদি, ইতয়তি, ইতৌ। ইতরিত্। ইতটি। ইতশম্।
 কথিত্ব যথাভাগম্ অবস্থিতৈ অপি স্বসমিবেহান্ অতিশুদ্ধিনি ইব কিরীটৈ বজ্রাঘনভা-
 ত্তুলিতম্ একং কর্তব্যপারয়ামাস ॥ ১৯ ॥ ততঃ হৃদাশী শ্রুতশ্রবণমা পুৰত্ প্রগল্ভা
 প্রতিহাররশী সুন্দরা কুমারী প্রাক্ মগধেশ্বরস্য সন্নিবর্ষে নীত্বা অনহত্ ॥ ২০ ॥ অসৌ
 মর্যণীশ্রুতান্নাং মর্যঃ অমাদমলঃ মনমপ্রতিহঃ প্রসাদম্বনম্বনম্বনঃ পরমপঃ নাম
 যথার্থনামা রাজা ॥ ২১ ॥ অন্যে হৃদাঃ কামং সহস্রমঃ সন্তু, ভূমিম্ অনৈন রাজম্বনীম্

হইল ॥ ১৮ ॥ যদিও কিরীট যথাস্থানে স্থাপিত ছিল, তথাপি যেন স্বহস্তে
 হইতে কিছু সবিয়া গড়িয়াছে এমনি ভাণ করিয়া, নিজ হস্ত তত্পরি বুলাইতে
 লাগিলেন; তৎপ্রযুক্ত কিরীটস্থিত হৌকধণ্ডের প্রভার তাঁহার অঙ্গুলি-
 শুলিৰ বন্ধুভাগ পুৰিয়া গেল ॥ ১৯ ॥ অনন্তর রাজাদিগেব বংশ ও চবিত্র বিষয়ে
 অভিন্ন হুঁন্দানারী প্রতীহারী কুমারীকে প্রথমে মগধবাজের নিকট লইয়া
 গিয়া, পুরুষেব ন্যায় প্রগল্ভ বাক্যে বলিতে আরম্ভ করিল ॥ ২০ ॥ ইনি মগ-
 ধের বাজা, ইনি শরণার্থীদিগের আশ্রয়দাতা, স্বভাবতঃ গভীৰ, এবং প্রজাবল্লব

as a lotus and marked with lines in the form of a flag, play-
 fully cast his dice gilt with the radiance of his diamond-rings.

19. Another king had one hand occupied with his crown
 pretending that it had slipped from its proper place, though it
 really remained in its right position; and as he played his
 hand, the rays of the diamonds on the crown filled the
 interstices between his fingers.

20. Sunanda, the door-keeper of the royal seraglio, who
 was conversant with the deeds and genealogies of kings, and
 as bold in speech as a man, first led the maiden near to the king
 of Magadha and spoke.

21. "This king is a protector of those who seek for protec-
 tion, of an unimpassioned disposition and thoroughly versed in
 conciliating his subjects; he resides in Magadha, is by name
 Varantaṁ, (affliator of enemies) and is significantly so named."

শাঙ্গঃ, সানিঃ সন্মতাসাং বর্ষকুলা অপি চন্দ্রমশা এব জ্যোতিমতী ॥ ২২ ॥ অদম্ অশ-
রাশা ক্রিয়াশ্রমশ্চান্ অশ্রমম্ আদ্রবসচ্ছন্নৈনঃ সন্ সখ্যাঃ শাস্তুকপীলভম্বান্ অশ্বকান্
ধির্ মন্দারমুখ্যাদ্ চকার ॥ ২৩ ॥ বরেন্নৈন অশ্বৈন যুগ্মদ্বাদম্ মাশিম্ হৃচ্ছমি চেত্
দ্বৈমী দ্বাদ্বাদ্বাতাযলর্মদ্বিতানাম্ যুগ্মপুরাটনানী নীলীকর্ষ কুহ ॥ ২৪ ॥ তদা এবম্

ও কার্যে অধিষ্ঠত। ইনি যেনন নামে পরম্পর, তেননি কার্যেও শত্রুদমন-
পূর্বক স্বীয় নামের সার্থকতা বিধান করিয়াছেন ॥ ২১ ॥ ধরাভূমে সহস্র সহস্র
নরপতি থাকিলেও মোকে বলে দেবিনী হেঁহা হইতেই রাজ্যদ্রুতী হইয়াছেন।
যেনন রজনী, নক্ষত্র তাড়া এবং গ্রহসমূহে ব্যাপ্ত হইলেও, কেবল চন্দ্রনারই
দ্বারা জ্যোতির্মতী হয়, তদ্রূপ ॥ ২২ ॥ ইনি অত্যন্ত দক্ষায়ুধাননিবন্ধন নির-
ন্তর-পেবরাভকে আহ্বান করিয়া থাকেন, সেই জন্য আরই শরীকে প্রোষিত-
ভর্ষকার বেশে কালদাপন করিতে হয়, সুতরাং তবীর অনকগুলি সচরাচর পাণ্ডু-
বর্ণ কপোলমণ্ডে লক্ষ্যমান, এবং মন্দারপুংশুনা থাকে ॥ ২৩ ॥ যদি বরনীয
এই রাজাকে বরণ করিতে সম্মত হও, তবে প্রবেশকালে পুংশুরের নহিলারা
আমাদের বাতায়নে দণ্ডারনান হইরা, তোমাকে দর্শন করত দেহমুগ্ধ অমুগ্ধ

22. 'Admitted that there are other kings by thousands, but it is on account of him alone that the earth is considered as blessed with good government. For although illuminated with asterisms, stars and planets, the night is deemed possessed of a luminary only by the moon.'

23. 'Owing to the uninterrupted continuation of his sacrificial ceremonies, he constantly invites the thousand-eyed god and thereby causes the locks of Sachi to be pendent on her pallid cheeks and devoid of the flowers of the mandara tree for a long time.'

24. If it be thy wish that thy hand should be won by this excellent prince, then on thy entrance into Pataliputra, thou wilt provide a feast for the eyes of the fair ones of that city, who will betake themselves to the windows of their mansions (to behold thee).'

ভক্তি সত্বী সন্মুখং যদ্যপি কিঞ্চিদপি দিনং সিবৃন্দাভ্যমথুকালায়া যতী অমায়মায়া যত্ন-
প্রণামক্রিয়ায়া যব যন প্রলাহিদেশ ॥ ২৫ ॥ বৈদ্যদত্তে নিযুক্তা স্য এব তাম্ রাক্ষসুতা
সমীরণোত্থা তরঙ্গলীলা মানসরাজচর্চা পদ্মানবম্ হব রাক্ষসানর্ নিদায় ॥ ২৬ ॥
এলা লয়াদ য, অযম্ অদ্রনায, সুরাঙ্গনায়াচর্চিতয়াবমথী:- দূরকারী: বিনীতগান:-
ভূমিত- অপি উদ্গ' পই মুহুতি কিল ॥ ২৭ ॥ মণ্ডুবিলাসিনীনা, সমিষ্ট সুরাঙ্গনা-

কবিরে ॥ ২৪ ॥ অনুদা এইরূপ বলিয়া বিবত হইলে, কুশাদ্রী ইন্দুমতী সেই
রাজাকে দর্শনপূর্ব্বক সবলভাবে একটি প্রণাম কবিতা, কিছু না বলিয়াই তথা
হইতে প্রস্থান কবিলেন ॥ ২৫ ॥ বেত্রধারিণী সেই অনুদা, যেমন বাধুবিচা-
লিত তবঙ্গমালা মানস সর্বোববেব রাজহংসীকে পদ্য হইতে পদ্মান্তরে লইয়া যায়,
তেমনি ইন্দুমতীকে অন্য রাজাব নিকট লইয়া গেল ॥ ২৬ ॥ এবং কহিল,
ইনি অঙ্গরাজ্যের অধিপতি, স্বাভাবনাও ইহঁর যৌবনত্রী উপভোগেব প্রার্থনা
করেন । এরূপ প্রবাস আছে যে, গুহশাস্ত্রকার পালকাব্য নামে মূনি ব্রহ্ম
ইহঁকে গুহশাস্ত্রে উপদেশ দিবাচিলেন, অতএব ইনি ভূমিস্থ হইয়াও ইন্দ্রেব
ঐশ্বর্য্য ভোগ করিতেছেন ॥ ২৭ ॥ ইনি শরঙ্গণ নিপাত কবিলে, মুকুটধার

25. She having said thus, the slender one rejected him with a plain bow not speaking a word, and as she did so, her wreath of Madhuka flowers interspersed with durva-grass oscillated a little

26. She who was employed to hold the wand took the princess to another king, just as a succession of waves set in motion by the wind conducts the female swan of the lake Manasa, from one lotus to another.

27. And she said to her, "This is the lord of Anga, whose youthful graces are coveted even by the heavenly nymphs, and whose elephants are trained by the sages, the greatest authorities on the management of elephants, so that though living on earth, he virtually enjoys the privileges of Indra."

28. By causing the widows of his foes to shed tears as

সুখতমান্ অশ্রুবিদ্ধন্থ পথ্যাসয়তা অনেন তন্মুখ্য সূত্রেণ বিনা হারাঃ এব প্রতর্পিতাঃ ১১৮।
অপে—অপংযতি । - আর্পিপন্থ, অপংযামাস । নিমগ্নমিগ্রাস্বদম্ অপি শ্রীত্ব সরস্বতী অ
হতি দ্যম্ অশ্বিন্ একমস্তম্, ঐ কল্যাণি, কান্ধ্যা সূতৃতয়া গিরা অ যোগ্যা তম্ এব
তথ্যোঃ তথ্যো ১ ১৯ ৥ অথ ক্রমাতী অহরাজাত্ অশ্বত্ অস্বত্যাং জন্ম্যা “দ্যাচি” হতি
অস্বদন, অসী রাজা কাংযঃ ন, হতি ন, সা অ সম্যক্ দ্রষ্টু ন বেদ হতি ন, কিন্তু লোকঃ
নিম্নবক্ষিঃ ১ ২০ ৥ ততঃ প্রতিচারমুদী নিযুক্তা (সা) বিদ্যহিঃ দৃশ্যমর্ষ বিদ্যেদ্রাশ্য

মত হুল অশ্রুজল তাহাদের নারীবর্গের বক্ষঃস্থলে পতিত হয়, তাহাতে বোধ
হয় বেন ইনি মিনি স্ততে হার গাঁথিয়া তাহাদিগকে পরাইয়া দিতেছেন ৥ ২৮ ৥
লক্ষ্মী এবং সরস্বতী স্বভাবতঃ একত্র বাস করেন না । তথাপি এই
রাজ্যতে একাধারে উভয়ে বাস করিতেছেন । হে কল্যাণি, তুমি কি রূপ,
কি গুণ, সর্বাংশেই তাহাদের তুল্য ; অতএব ইহাকে বরণ করিয়া লক্ষ্মী ও
সরস্বতীর তৃতীয়া হও ৥ ২৯ ৥ কুমারী অশ্রবান হইতে নেত্র অপনয়নপূর্বক,
অনন্দাকে অগ্রসর হইয়া বাইতে আদেশ করিলেন । অশ্রবান কামনার
বোধ্য নহেন, এমন নয়, আর ইন্দ্রমতীও সম্যক্ বিবেচনা করিতে পারেন না
এমনও নয় । দিষ্ট লোকের প্রস্তুতি একরূপ নহে ৥ ৩০ ৥ তাহার পর দার-
পালিকা অনন্দা অশ্রুদিগের হৃদ্বর্ষ এবং নবোদিত চন্দের ন্যায় বিশেষরূপে

largo as pearls, he has, as it were, replaced on their bosoms, but without strings, necklaces which had at first been taken off.

29. The goddess of beauty and the goddess of learning naturally dwell apart, but in him they dwell together ; and thou only, O blessed one, art fitted to make a third with them by virtue of thy graceful appearance, and truthful and sweet words.

30. Then taking off her eyes from the king of the Angas, the damsel said to her confidante, “go on please.” Not that he was not agreeable in his person, nor that she did not know how to observe properly, but the fact is that people differ in their tastes.

31. Then the maid who was appointed as door-keeper,

পরং নৃপং নবোজ্জাগমু হৃদ্যমু ১৫ হৃদ্যমখ্যে নিদর্শয়ামাসে ॥ ১১ ॥ চন্দ্রবাহুঃ বিমালবচাঃ
তদ্রূপমখ্যঃ অয়ম্ অবলম্বিগাথাঃ, লছা অক্রমমমু আরোপ্য যযাতু উল্লিখিতঃ উচ্চতেজাঃ
হুব বিমলিতি ॥ ১২ ॥ সমবয়স্কীঃ সখ্য প্রযাচৌশু অধীশ্বরৈঃ বালৈর্মিঃ উল্লিখিতানি রজাশি
স্বামন্তশিখামখ্যৌনাঃ প্রমাপরৌহাঙ্গময়ং কুব্জনি ॥ ১৩ ॥ অসৌ মহাকালনিকীতনস্য
অম্বদীলীঃ অদূরে বসন্তু তমিষপদৌ অপি প্রিযাভিঃ সহ জ্যোত্স্নাতঃ-প্রদীপানু মির্লি-
খতি কিল ॥ ১৪ ॥ ই রম্যৌ, অলেন যুনা পার্শ্বিবেন সহ সিম্রাতবদ্রানিলকম্পিতাসু

দুর্গমৌয় আর এক রাজাকে দেখাইলেন ॥ ৩১ ॥ ইমি অবস্তিদেশের রাজা,
ইহার বাহুগল সুদীর্ঘ, বনঃহন প্রপত্ত, এবং কটিদেশ খণ্ড অথচ সুগোল ।
বিষকর্মা শাণকহুদ্বারা পবিত্রত করিলে, তখনদেব যেমন অত্যন্ত দীপ্তিশালী হই-
য়াছিলেন, ইনিও সেইরূপ শোভা পাইতেছেন ॥ ৩২ ॥ সুমগ্রশস্তিসম্পন্ন এই
রাজা যখন যুদ্ধবাজা করেন, তখন অগ্রগামী অশ্বসৈন্য দ্বারা ধূলি উখিত হইয়া,
সামগ্র্য রাজ্যাদিগের কিরীটবিত্ত মণির প্রভা লান করিয়া দেয় ॥ ৩৩ ॥ এই রাজা
মহাকালর মহাদেবের নিকটে বাস করেন । এজন্য ইনি ক্রমশঃও প্রিয়তমা-
গণের সহিত স্নোৎসাহনয় রাজি উপভোগ করিতে পান ॥ ৩৪ ॥ হেরস্তোত্র,
সিপ্রানদীর তরঙ্গসংসর্গে স্নানীতল বাষ্পতরে-কম্পিত উদ্যানসমূহে এই

pointed out to Indumati, another prince, who though irresistible
to his foes was as surpassingly beautiful as the newly risen moon.

32. This is the king of Avanti, long-armed, broad-breasted, with slender taper waist, who shines as the sun shone when Tvashtri had carefully ground him by placing him on his whirling wheel.

33. In the marches of this king, who was possessed of the full complement of royal power, the dust raised by the cavalry forming his vanguard, dims the lustre of the gems that beset the crests of his tributary kings.

34. Dwelling not far from the Mahakala-shrine of the moon-crested deity, he enjoys even in the dark fortnight the moon-light evenings with his dear ones.

35. Is it the wish of thy heart, O fair one, to sport with

তদানপরন্তোহু বিহুঁতে ভগ্নঃ কথিঃ কথিত্ব ॥ ২৫ ॥
 অমিত্যন্তর্যমুপযে প্রতাপসংযৌবিতমমুপযে যজিন্ কুমহতী ভাগুমতি ইব ভাবং ন
 ববম্ব ॥ ২৬ ॥ সুন্দা তামরসান্সরামা গুণ্যৈঃ অনুনা সুদতী বিধাতুঃ ললিতা চটি
 যাম্ অনুপরাজম্ব অযতঃ বিধায় মূযঃ জগাদ ॥ ২৭ ॥ মন্ত্রামনির্বিটসহসবাহুঃ শতা-
 দ্বয়দীপনিজাতমূযঃ অনন্যসাধারণরাজম্বদঃ যোগী কার্ণবীৰ্য্যঃ বমূব ক্রিয় ॥ ২৮ ॥

যৌবনসম্পন্ন রাজার সহিত বিহুঁত করিতে যদি অভিরুচি হয়, তবে ইহাঁকেই
 বরণ কর ॥ ২৫ ॥ যেমন কুমুদিনী দূৰ্ঘ্যে অস্ত্রাগবতী হয় না, তেমনি অতি-
 শয় কোনলগ্নী ইন্দুমতীও মিত্ররূপ পত্নের উল্লাসজনক, এবং প্রতাপস্বারা
 শত্রুরূপ পত্নের শোষণকারী সেই রাজার প্রতি পক্ষপাতিনী হইলেন না ॥ ২৬ ॥
 হুইনলা, পত্নের অন্তঃস্বরভাগের মত আভাবতী, শুণ্মালিনী এবং বিধাতার
 মনোহর সৃষ্টিরূপ সেই সুদতী ইন্দুমতীকে অনুপরাত্নের সমক্ষে লইয়া গিয়া
 পুনর্বার বলিল ॥ ২৭ ॥ কার্ণবীৰ্য্য নামে এক জন যোগী রাজা ছিলেন, যিনি
 সহস্র বাহুস্বারা সংগ্রাম করিতেন, যিনি অষ্টোদশ বীণে বৃন্দকাঠ প্রতিষ্ঠিত
 করিয়াছিলেন, এবং যিনি অনন্যসাধারণ রাজোপাধি ধারণ করিয়াছিলেন ॥ ২৮ ॥

this youthful prince in a succession of gradens, fanned by the
 breeze that blows from the waves of the Sipra ?

36. The princess so exquisitely tender, did not fix her affec-
 tion on him who had gladdened his lotus-like friends, and scor-
 ched with his prowess the mire of his foes, just as the white
 water-lily does not bestow her love on the sun.

37. Sunanda then took the maiden before the king of
 Anupa, and again addressed her, who resembled the inside of a
 lotus in her complexion, was endowed with many virtues, pos-
 sessed of a nicely shaped set of teeth, and was in fact a most
 beautiful creation of the divine author.

38. Once on a time there lived a devout king named
 Kartavirya, who made use of a thousand arms in war, planted
 sacrificial posts in the eighteen continents and had the appel-
 lation of " king " to the exclusion of all others.

য: বিনীতা অকার্য্যখিত্যাসমকালম্ এষ পুরস্কাত্ সাযধট্ সন্মাদ্ভবন্ম্ প্রজানা
 নলা:যরীরেপু অপি অবিনয়ং প্রত্যাদিদেয় ॥ ২৮ ॥ জ্ঞানম্বনিখন্দধুজেন বিমিশ্রসহস্রা-
 পরম্পরেণ নির্জিতবাসবিন খল্লেশ্বশেখ আপসাভাত্ যস্ব কারায়ট্ ভবিতম্ ॥ ২৯ ॥
 অগামব্রহ্মসী "প্রতীপ:" ইতি (স্বাত:) এষ: সুপতি: তস্ব অম্বয়ে জাত:, যেন শ্রিয়:
 সশ্রয়দীপদ্বং "সমাবলীলা" ইতি অযয়: প্রমদম্ ॥ ৩০ ॥ য: আদীপনে লক্ষ্যগতি
 সছায়ম্ অবাণ্য অন্ধিয়কালরাতি' রামপদব্রহ্মস্মিতা ধারাম্ ভবতলপদসারী সম্ভা-

তঁাহার এমনি খাঁসন ছিল যে, অসংকার্য্যচিত্তার সহস্রেই ধনুর্ধারণপূর্ব্বক
 প্রজাদিগের সম্মুখে প্রাক্তর্ভূত হইয়া, তাহাদের অস্ত:করণস্থিত দুষ্কিন্দ্রা সকলও
 নিদ্রাকরণ করিতেন ॥ ৩০ ॥ তঁাহার বহুকের ছিনাতে বাহুবল নিপ্পন্দভাবে
 লম্বত হওয়াতে ইন্দ্রবিষয়ী লকেশ্বর, সুবর্ণরম্মণার দীর্ঘনিশ্বাস পরিত্যাগ করত,
 তঁাহার প্রসাদকাল পর্য্যন্ত তদীয় কারাগৃহে বাস করিয়াছিলেন ॥ ৩১ ॥ সেই
 বার্তাবীর্ষ্যের বংশে এই রাজা জন্মগ্রহণ করিয়াছেন, ইহাঁর নাম প্রতীপ, ইনি
 শাস্ত্রাশ্রয়ীলনে বৃদ্ধ যে কোবিনগণ, তঁাহাদের পরিচর্যা করেন। ইহাঁকে
 আশ্রয় করিয়া অবধি, লক্ষীর আশ্রয়দোষনিবন্ধন স্বভাব-চঞ্চল বনিদ্যা যে
 অপদশ আছে, তাহা অগনীত হইয়াছে ॥ ৩২ ॥ যে প্রতীপ সংগ্রামে অগ্নিকে

39. The moment his subjects thought of doing wrong, that ruler would appear before them, bow in hand, and prevent crime even in their minds.

40. The ruler of Lanka who had subdued Vasava, dwelt in his prison till he had obtained his grace, with his arms motionless by being tied up with his bow-string and his long row of mouths sighing deeply.

41. From his dynasty has sprung this king, Pratipa by name, who honours those who have become grey-headed in the pursuit of knowledge, by whom the stigma that attaches to the goddess of fortune on account of her being naturally fickle, but which in reality is owing to the faults of those whom she favours, has been wiped off.

42. Having secured fire as an ally in battle, he reckons the

বয়সি ১৩১ ৷ যদি প্রাসাদলালী: মাহিমতীব্রম্নিতম্বকাখী জলবেণিরমাং ইবাং দ্রিচিৎ
কাম: অস্তি (তর্চি) অস্ব-দীর্ঘবাহী: অহলপ্যী: মব ১৩২ ৷ প্রকার্ম দ্রিয়দর্শন: অপি স:
দ্বিতীয়: মরত্মম্বদ্যাম্বুধরীপরীধ: পথ্যাবিকল্প: ময়ী নলিন্ধা: হবং তম্যা: হবমি ন বমুখ
১৩৩ ৷ খীকালরগীতকৌশিৎম্ আচারদ্ব্যম্বমবংমদীপং মুরসেনাধিপতিং সুদেবম্ শুদ্বিশ
মহানলচমা সা কুমারী জগদে ১৩৪ ৷ যজ্ঞা এয: পার্থিব: নীদান্বয:, যম্ আহিল যুগে:

নহায় পাইয়া ক্রিয়াজাতির কালরাজির স্বরূপ পদগুণের হুঠারের শাপিত
ধাবকে পদপত্রের নীয়ার (কোমল) জ্ঞান করেন ১৩২ ৷ যদি মাহিমতী নগরীর
প্রাচীরস্বরূপ যে নিত্য, তাহার চন্দ্রহারনূর্ণ এবং হিম্মোদনাগার ব্রহ্মণীর
নর্দনা নদীকে প্রাসাদের উপরিহিত বাতায়ন হইতে দেখিবার ইচ্ছা থাকে, তবে
দীর্ঘবাহ এই প্রাচীর রাজার অঙ্গলম্বী হও ১৩৩ ৷ সেই রাজা যথেষ্ট প্রিয়-
দর্শন হইয়াও ইন্দুমতীর কঠিকর হইলেন না । যেমন শরৎকালে মেঘাবরণ-
শূন্য পূর্ণশশী নলিনীর প্রীতিজনক হয় না, তরূপ ১৩৪ ৷ বাঁহার কীর্তি
স্বর্গাদি লোকেও প্রথিত হইয়াছে, যিনি শুদ্ধাচারসম্পন্ন মাহ ও পিতৃবুলের
দীপস্বরূপ, সেই শূরসেন দেশের রাজা স্বেগকে উদ্দেশ করিয়া সেই অস্তঃপূর-
রক্ষিকা, ইন্দুমতীকে বলিল ১৩৫ ৷ ব্যক্তিক এই রাজা নীপবংশসমুৎ ; যেমন

keen edge of Rama's axe, the night of destruction to the
Kshatriyas, as of no greater strength than a lotus-leaf.

43. Like the goddess of beauty, do thou adorn the lap of
this king with long arms, if it be thy desire to see from the
palace-windows, the Narmada, beautiful with its flowing waters
and encircling the ramparts of Mahismati like a zone.

44. Though his features were lovely enough, the king did
not please her, just as the full moon, even when autumn has re-
moved her veil of clouds, is not acceptable to a lotus.

45. Then the female guardian of the seraglio spoke thus to
the princess, referring to Susena, the ruler of Saurasena, whose
glory was chanted even in other worlds, and who was the
lamp of both families paternal and maternal which were purified
by righteous conduct.

মান্ সিদ্ধান্তমম্ এত সত্বে, ইব নৈসর্গিকঃ অপি পরস্পরেণ বিরোধঃ উল্লসজি ॥ ৪৫ ॥
 চিমাগ্নীঃ কানি ইব নয়নামিরামা যস্য কানিঃ আকস্মিহে সন্নিবিষ্টা, অবিশদ্যং বৈজঃ
 তু ইদ্যং যস্য হৃদযাদুবিষু স্পিগমন্দিরেষু সন্নিবিষ্টম্ ॥ ৪৬ ॥ যস্য ষাণ্ডিকবিহারকালি
 শবরীধননবন্দনানাং প্রচালনানু কলিন্দকন্দা মধুরাং যতা অপি মহীর্দিসমস্ক্রজলা
 ইব মানি ॥ ৪৭ ॥ তাত্যাং বসীন যমুনীকমা কালিয়েন বিস্তুতং বচঃস্থলব্যাপিচর্যং

জাতিবৈরী জয়গগ সিদ্ধান্তম্ আশ্রয় ববিয়া, স্বাভাবিক বিবর্তনাদ পরিভাগ-
 পূর্নক বাস করে, সেইরূপ পরস্পর বিরুদ্ধ গগগ স্বাভাবিক বিরোধ পবি-
 ভাগ ববিয়া এই বাজাতে একাধারে বাস করিতেছে ॥ ৪৬ ॥ এই রাজার
 চত্রেয় ন্যায় নয়নরঞ্জন কাণ্ডি নিম্ন গৃহে সন্নিবিষ্ট রহিয়াছে, কিন্তু ইহার হৃদয
 তেজ শক্রনগরের তৃণাচ্ছাদিত হর্ষোপরি সন্নিবিষ্ট হইয়াছে ॥ ৪৭ ॥ যে সুখে-
 ণের জনবিহারকালে, অন্তঃপুরিকাগণের স্তনাবলী হইতে চন্দনাম্রলেনন
 প্রমাণিত হইলে, কালিন্দী নদী মধুর সান্নিধ্যেও বেন গদাজলসংসর্গবশতঃ
 ধবলিনা ধারণ করিয়া থাকে ॥ ৪৮ ॥ যমুনাবাসী কালির নাগ এবদা গরুড়ের
 ভরে ভীত হইয়া শরণাগত হইলে, 'সুখেন তাঁহাকে রক্ষা করেন। সেই হেতু

46. This king who has performed sacrifices according to the prescribed rules, is of the race of the Nipas. In him conflicting virtues, like animals living in the tranquil hermitage of a sage, have given up their natural antagonism to each other.

47. His beauty which is as grateful to the eye as that of the moon, remains in his own home, while his prowess so irresistible dwells in his enemies' towns where the tops of their mansions are overgrown with grass.

48. While he with the ladies of his harem sports in the waters of the Yamuna, that river tinged with the sandal unguents washed off from their breasts, appears even in Mathura, as if she had united her waters with the waves of the Ganges.

49. The snake Kaliya for fear of Garuda, took up his abode in the Yamuna and presented him with a gem, which he

মনিং দধানঃ যঃ সত্বীশুর্ন লক্ষ্যং ক্রীপয়তি হব ॥ ৪৫ ॥ ই হৃন্দরি, অমুং পুমানং মর্শারং
সম্ভাষ্য মদুপ্রবাসীশচরপ্রমথ্যে শ্বেতরম্যাতু খেনুনি হৃন্দাবনে যৌবনম্রীঃ নির্বিশ্রাম্য ॥ ৪৬ ॥
মাত্রাণি তান্নামু মীষহর্নকন্দরাসু অশ্বঃস্থবীচিবানি মৈলিযনশীনি শিলাতলানি
অশ্বাশ্ব কল্যাপিনাং দৃশ্যং সম্রথ ॥ ৪৭ ॥ তত—ততঃ। স্বীচীতু, ততঃস্বাকার।
ততঃসমু। অবলম্বনৌদ্ভ্রামিঃ অশ্বতথুঃ মবিতী সা শায়রম্যামিনী স্বীতীবহা মাম-
নম্যাতু তদন্তং মদৌধরমু হব মং মূপং অশ্বমাতু ॥ ৪৮ ॥ অথ সৃজিতা অশ্বদাশ্রিতমুজং

নাগরাম ইঁহাকে যে এক নগি প্রবান করেন, তাহাতে ইঁহার বক্ষঃস্থল উল্লী-
পিত করিয়া কৌতুহধারী হৃককেও লজা দিতেছে ॥ ৪৬ ॥ হৃন্দরি, ইঁহাকে
পতিষে বরণ করিয়া হুবেদোদ্যানসদৃশ বন্যকাননবিরাভিত হৃন্দাবনে কোমল
প্রবালের আন্তরগম্যুক্ত পুষ্পশয্যায় যৌবনললপ্তি উপভোগ কর ॥ ৪৭ ॥ এবং
বর্ষাকালে ননোহর গোবর্ধনগিরির কন্দরে বারিবিম্বুনিষ্ঠ শৈলেরমূর-
তিত শিলাতলে উপবেশন করিয়া মরুৎগণের নৃত্য সন্দর্শন কর ॥ ৪৮ ॥
যেমন সাগরগাভিনী নদী পবিনধ্যে দ্বিত পর্লতকে অতিক্রম করিয়া বায়,
সেইরূপ বন্যবর্তসদৃশ অগভীর নৃতিশালিনী, অন্যের তাবিদধু
ইন্দুমতী সেই রাজাকে অতিক্রম করিয়া চলিলেন ॥ ৪৯ ॥ অনন্তর

wears on his breast illumined with its splendour and thus puts
to shame Krishna with his diamond Kaustubha.

50. Accepting this youth as thy husband, O fair one, do
thou enjoy the treasure of thy youth on a couch of flowers
overspread with tender foliage in Vrindavana which is not in-
ferior to the park of Kurera.

51. And in the rainy season sitting thyself on slabs of
stone sprinkled with watery particles and perfumed with storax,
do thou look at the dance of the peacocks in the beautiful caves
of the Govardhana.

52. Destined to be the wife of another, she with navel
lovely as an eddy, passed him by, just as a stream flowing to-
wards the sea passes by a hill which it meets in its course.

53. Then the maid thus addressed the damsel with face

সাদিতম্ভুপথং টিলাকদং নাম কলিঙ্গনামম্ অসিহুযীম্ অসাসিন্দুসুখীং বালা বমায়ি ॥২২॥
 মট্টন্দাদিসমানসারঃ অসী মট্টন্দস্য মট্টীদধেয় পতিঃ, যস্য যামাসু অরতীশ্বনগজশ্চক্ৰিন
 মট্টন্দঃ পুতঃ যাতি হব ॥ ২৩ ॥ সমুজঃ অাপধতা পুরীমঃ যঃ বন্দীকৃতানাং প্রিয়থিয়া
 ধাঘনবাশযকে পদনী হব হি জ্যাঘাবরেখে সুলাভাং নিমর্শি ॥ ২৪ ॥ আকমঃ সমুদ্রি
 সুতং যঃ সমিহুতঃ প্রাসাদবানায়নহৃদয়বীচিঃ মন্দ্রধ্বনিতাজিতযামনূর্যঃ অর্থ'বঃ যঃ

কিঙ্করী সুনন্দা কেয়ুরানুভূত ভূষণালী শঙ্কনিন্দন কলিঙ্গরাজ হেমা-
 দ্রদের নিকট উপস্থিত হইয়া পূর্ণেন্দুযুগী নবর্যোবনশালিনী ইন্দুমতীকে
 বলিল ॥ ২৩ ॥ বলে মহেন্দ্রগিরির তুল্য এই হেমাঙ্গদ, মহেন্দ্রনামক কুলপর্ব-
 তের এবং সমুদ্রের অধীশ্বর। ইহাব বুদ্ধকালে মদ্রজাবী গজটেনোর হলে
 যেন স্বয়ং মহেন্দ্রপর্বত অগ্রে অগ্রে গমন কবেন ॥ ২৪ ॥ ধনুর্ধারিগণের
 অগ্রগণ্য সুবাহুলম্পন্ন এই রাজা নিরত ধনুর্গণ আকর্ষণ করায় ইহার হই
 হতে, হুইট রেখা পতিয়াছে। তাহাতে বোধ হয় যেন, শঙ্কগণের লক্ষীর
 আশিবার জন্য হুইট পথ লক্ষীর কঙ্কলাক্ত বাষ্পজলে সিক্ত হইয়া রহিয়াছে
 ॥২৫॥ এই রাজার বাসগৃহ সমুদ্রসন্নিহিত, একাধিক আসাদের গবাক্ষ হইতেই
 সাগরের তরঙ্গমালা দেখিতে পাওয়া যায়, এবং যখন ইনি গৃহে স্তম্ভ থাকেন

resembling the full moon, when she got near Hemangada, the
 ruler of Kalinga with his arms clasped with bracelets, who had
 overcome the whole band of his foes.

54. This king is equal to mount Mahendra in strength,
 and is the lord of that mountain as well as of the sea; and in
 his expeditions mount Mahendra leads the van, as it were, in
 the form of ichor-discharging elephants.

55. This king with well-shaped arms, who is the foremost
 of archers, has scars on both of his arms caused by the strokes
 of the bow-string, and those two scars being in the shape of
 lines, appear like the paths followed by the captured fortunes
 of his foes and bedewed with their tears blackened with colly-
 rium.

56. The sea itself, being so near that its waves can be seen

প্রদীপয়তি ৷ ১৬ ৷ জনৈব সাধে তালৌবনমধ্যেষু অধুনাগ্নে: সীবেতু সৌদামন্যাতন-
বত্ৰুণ্যৈ: সৰহি: অসাহতম্বেতলবা সত্যী বিহর ৷ ১৭ ৷ স্বাকৃতিভীমনীয়া ত্রিধর্মরাজা-
বরজা তথা एवं প্রযোজিতা অপি নীলা দূরহায়া সখী: ইতিব্রহ্মদৈবাত্ (পুস:) ইব
তন্মাম্ অপর্যন্ত ৷ ১৮ ৷ অথ দৌবারিকী ইবসহস্রম্ উরদাঙ্কন ধুরম্ দায়ম্ এত,
“ই অকীরাধি, ইত: বিম্বীকব” ইতি পুষ্পান্তিমিতা ভীষ্মা নিজনাদ ৷ ১৯ ৷ অ’মা-

তখন হেঁ হার কে ভাগদিত করিবার জন্য অহরাসমানদৃক তুর্য্যপতির আবশ্যকতা
হয় না, গভীর ধনি দ্বারা সন্দেহে তুর্য্যর দায়্য করেন ৷ ১৬ ৷ তুনি হেঁ হার
প্রেরণী হইয়া মর্ম্মরপনিকারী তালৌবনে অলোভিত অধুনাগ্নির তটে হেঁ হার
সহিত বিহার কর । এরূপ করিলে বাঁপাত্তরহু লবঙ্গতুল্যনের ননোহর দৌরভ
বহনপূর্ণক সনীরণ হোনার জননিত বর্ষাবিনু অপনীত করিবে ৷ ১৭ ৷ ইন্দুভী
অকৃত অনলোভেই অলোভিত হইতে পারেন, একারণ অনলার এতাবশ্যকজন-
নার অলোভনে না তুলিয়া হেনাপনের নিকটে হইতে ফিরিয়া চলিলেন । যেনম
পুরুষকারদ্বারা বহুদূরপর্যন্ত দৃষ্ট হইয়াও সখী ভাগ্যহীন পুরুষের নিকটে হইতে
বিদূষ হইয়া চলিয়া যান, তত্ৰপ ৷ ১৮ ৷ অনন্তর দৌবারিকী যখন বেবরপৌ
নাগপুত্রেরের নিকটে আসিয়া, “হে চকোরাফি ! এই বিকে দৃষ্টপাত কর,”
এই বলিয়া পরে ইন্দুভীকে বলিল ৷ ১৯ ৷ ইনি পাণ্ডানন্দ জনপদের

from his palace-windows, awakes him while sleeping in his own room, and by its deep booming, makes him discard the gong that sounds the watches.

57. Do thou sport with this prince on the sea-beach murmuring with palm-groves, having the drops of thy perspiration wiped off with the breezes that carry clove-flowers from other continents.

58. The younger sister of the king of the Vidarbhas who could only be attracted by real personal charms, turned away from him though she was thus tempted by her maid; just as good luck, though drawn far by policy, flies off from one to whom fate is not favourable.

বিন্দিষ্যম্ভাঃ চরিত্রন্দনৈঃ কুহাদরানঃ স্বয়ং পাণ্ড্যঃ, বাচাতপস্কৃত্যাপুঃ সনির্মারী-
 দারঃ অত্রিরাজঃ ইব বামাবি ॥ ৬০ ॥ বিন্দিষ্য মহাদেঃ সন্তানমিতি নিঃশেষদীপ্তজ্বলিত-
 দিম্বুরাজঃ স্বগন্ধঃ অশ্বমেধাবল্লভাদ্রুমৈঃ ঘল্ল প্রীত্যা স্বীকৃতিকঃ ভবতি ॥ ৬১ ॥ পুরা
 হনঃ জলস্থানবিসর্গম্বী লজ্জাধিপতিঃ চরান্ দুর্যপম্ অস্রম্ আশ্রয়তা ঘন সম্ভায়
 হৃদ্বলীকাবস্রমায় প্রমল্যে ॥ ৬২ ॥ মহাকুলীনে অশ্বমেধাখ্যে বিধিবান্ দৃষ্টীণী

রাজা, ইঁহাব গলদেশে হারাবলী লবমান হওয়াতে এবং অঙ্গরাগ হরিচন্দনের
 দ্বারা সম্পন্ন হওয়াতে, বালাকর্ণরাগে বস্ত্রিত নির্ঝরোদগারী অত্রিরাজেব ন্যায়
 শোভা পাইতেছেন ॥ ৬০ ॥ তিনি বিদ্যাপিরিকে স্তম্ভিত করিয়াছেন, এবং
 বলধিকে নিঃশেষে পান করিয়া পুনর্বার উল্লসীর্ণ কবিয়াছেন, সেই অগস্ত্য
 ঋষি প্রীতমানসে অশ্বমেধ যজ্ঞের অবসানে দান করিয়া উঠিলে “বল্লভে দান
 হইল কি না” ইঁহাকে জিজ্ঞাসা করেন ॥ ৬১ ॥ পূর্বকালে পাণ্ড্যরাজ মহাদেবের
 নিকটে ইঁহেতে গুল্ভ অত্র লাভ করিয়াছিলেন । ইনি পাছে জমহান আক্রমণ
 করেন, এই আশঙ্কা করিয়া বলনর্পিত লজ্জাধিপতি ইঁহার সহিত সন্ধি করিয়া
 ইন্দ্রলোকবিষয়ার্থ যাজ্ঞা করিয়াছিলেন ॥ ৬২ ॥ মহাকুলপ্রহৃত এই ভূপতি
 বশাশ্রয় ভোমার প্যাপিগ্রহণ করিলে, তুমি আর পৃথিবী উভয়েই, বস্ত্রখচিত

was equal to a god, the portress first said to the princess of Bhoja descent, “look here, O thou, with eyes like a partridge,” and then addressed her thus :—

60. This is the king of the Pandyas, wearing necklace dangling over his shoulders, and anointed with sandal-unguents, so that he shines forth like the prince of mountains with cascades gushing down and with ridges gilded with the orient sun.

61. That Agastya who restrained the great mountain Nindya, and who first drank up and then restored the ocean, enquires after his auspicious ablutions, when his body is wet on account of his bathing at the conclusion of an Asvamedha sacrifice.

62. Long ago the haughty Itavana apprehending the subjugation of Jambudhana, made peace with him who had obtain-

सति (त्वं) गुर्वी कही इव रत्नाविद्यार्चनेष्वलायाः दक्षिणः दिग्ः सपत्नी भव । ६१ ।
 अथ—विध्यति । व्याकीर्त्त । विव्याध । कर्मणि विध्यते, अयाधि । विद्यधे । सति
 विद्यधति । यत्किं वेविध्यते । अचि विव्याधयति, अविध्यधत् । (त्वं) ताम्बूलवल्लीपरि-
 चरपूमान् एवावतालिङ्गितचन्दनान् समालपवास्येषाम् समयस्त्रलीषु मन्त्रं रन्तुं
 महीद । ६२ । निद्र—निद्रति । अविहीत् । निद्रिह । अमीं शयः इन्दोवस्मान-
 त्तुः, तं रोषनादीर्यरीर्यदि, तद्धिनीददयोः इव वां यीमः अन्दीदयोमापरिहृये
 क्तु । ६३ । विदमांषिपत्नेः समुः शिवसि तदीयः उपदयः दिवाकरादर्शनवद्वहीषी
 नमूत्ररूपं चक्षुःशब्दितं नाकिपाठोरुं सगती इहेवे । ६४ः । एदं दधाय ताम्बूल-
 मतां पूगंशुकके वेष्टेन करिदा आछे, एदं अगलतां चननतकके आगिष्मन
 करिदा ब्रह्मिहोछे, तमानगधेद आतुरगवृक्त नेहै वनरगिदिर उगतकाते
 अगमनने निद्रयत्त जीता कट । ६५ । एहै राजा ईन्दोवद्वृत्ताशानकलेदव,
 आर हुनि गोदोचनात्पशुगोदादी, अतएव दिव्यां उ वेधेर दत्त तोमानेर
 निमने परम्परेर शोता इति आश हतेक । ६६ । येन विद्याकरेर अदर्शने
 नूह्निता ये पद्म ताहाते चक्षुःकिण तान पाव ना, तेननि दिवर्ताधिपतिर

ed a most rare weapon from the god Hara, and then departed for the conquest of Indra's realms.

63. When thy hand is properly received in marriage by this high-born prince, thou shalt be like this great earth the co-wife of the Southern-quarter having for her waist-band the sea abounding in jewels.

64. Be thou graciously pleased to sport in the dales of mount Malaya, where areca-trees are clasped with betel-creepers, and where sandel-wood trees are embraced by the twining cardamom-creepers, and which are over-spread with *tamala* leaves.

65. The body of that king is as dark as a blue lotus and thy slender form is as fair as saffron. So may your union like that between cloud and lightning set off each other's beauty.

66. Her exhortations found no room in the mind of the sister of Bhoja, just as the rays of the moon cannot penetrate

ଅରବିନ୍ଦେ ନବନାୟାଃ । ଯଦ୍ବ୍ୟବହାରଂ ନ ଶିଖି ॥ ୬୬ ॥ ପତିଭ୍ରଷା ଶା ରାମାଂ ସନ୍ଧାରିଷୀ
 ଦୀପଶିଖା ଯଦ୍ବ୍ୟବହାରଂ ନ ଶିଖି ॥ ୬୭ ॥ ତସ୍ୟାଂ ଉପଶିଖାୟାଂ ରଥୋଃ ମୃତଃ, “ନାଂ ଗଢ଼ୀବ ନ ବା” ଇତି ସମାକ୍ରନ୍ତଃ ଅଭୂତ୍ ;
 ଅଥ ବାମେତରଃ ସାହୁଃ କୈୟୂର୍ବନ୍ଦ୍ୟାଂ କ୍ଷୁଦ୍ଧିତେନ ସମର୍ଥଂ ଦ୍ରୁନୀତଃ ॥ ୬୮ ॥ ସୁ—ବ୍ରଷାତି, ବ୍ରଷୀତି ।
 ଅବାରୀତ୍, ଅବରାଟ, ଅବଟ । ବସାର, ବସରେ । ସନ୍ତି ବିବରୀପତିତି । ବ୍ରହ୍ମପତିତି । ଯଦି
 ଶିଖିଷ୍ୟତି । ଶୁଭା, ଶୁଭଃ । ସୁ—ବ୍ରଷାତିତି, ବ୍ରଷୀତି, ବ୍ରଷତି । ଅବାରୀତ୍, ଅବରାଟ, ଅବଟ ।
 ବସାର, ବସରେ । ଯଦି ବିବରୀପତିତି । ବାରଦାସି, ବସୀବରତ୍ । ଇତ୍ୟ । କୁମାରୀ ଶର୍ମାବତୀରାମବତୀ
 ନାମାଂ ପ୍ରାପ୍ୟ ଅନ୍ଧୋଦଗମନାତ୍ ଆବର୍ତ୍ତନ୍ତ, ତଦାହି ସଦ୍ବ୍ୟବହାରୀ ମନୁର୍ଜ୍ଜ୍ଵଳ ସହକାରୀ ଯଦ୍ବ୍ୟବହାରଂ ନ

ଭଗିନୀ ଇନ୍ଦୁମତୀର ଚିତ୍ତେଽନ୍ଦୁମତୀର ଉପଦେଶ ଔଷେଷ କରିତେ ପାରିଲ ନା ॥ ୬୬ ॥
 ପତିଭ୍ରଷା ଇନ୍ଦୁମତୀ ସେ ସେ ରାଜାଙ୍କେ ଅତିକ୍ରମ କରିବା ଗେଲେନ, ସେହି ସେହି ରାଜା
 ବିବର୍ଣ୍ଣତାବଧାରଣ କରିଲେନ, ଯେମନ ରଜନୀବୋଗେ ଏକଟା ମମାଳ ରାଜପଥେର ଏକହାନ
 ହେତେ ହାନାଗରେ ନୀତ ହେଲେ ସେ ସେ ଗୋଟାଏ ଛାଡ଼ାହିରା ଯାଓରା ହସ, ତାହା
 (ଅଳଙ୍କାର) ମଳିନତାସ ଔଷ ହସ, ତତ୍ତ୍ଵ ॥ ୬୭ ॥ ଇନ୍ଦୁମତୀ ନିକଟେ ଉପସ୍ଥିତ
 ହେଲେ, “ଆମାଙ୍କେ ବରଣ କରିବେନ କି ନା” ଏହି ଭାବିବା ରଘୁବନ୍ଧୁର ଅତ୍ୟନ୍ତ ବାକୁଳ
 ହେଲେନ । କିନ୍ତୁ ନାହିଁ ବାହର ସେ ଅଂଶେ କେହୁବଦ୍ଧନ ବରେ, ସେହି ହାଲେସ
 ଅମ୍ବନ ହଠାତେ ଅସ୍ତେର ସେ ମନ୍ଦେର ଅପନୀତ ହେଲ ॥ ୬୮ ॥ କୁମାରୀ ଶର୍ମାବ-
 ତୀର ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ ଔଷ ହେରା, ଅନ୍ୟର ନିକଟ ଗମନେ ବିରତ ହେଲେନ । କାରଣ

into a lotus which has folded its petals owing to the disappearance of the sun.

67. Each king in succession, that was passed by the princess, desirous to choose her own husband, turned pale, as house after house in the high street of a town is left in darkness when a moving torch passes it by.

68. When she appeared before him, the son of Raghu, became greatly agitated with the doubt, “will she select me or not,” but the throbbing of that part of his right arm where the bracelet is fastened, removed his doubt.

69. Having reached him, faultless in all his limbs, the princess refrained from resting to another; just as a row of

काहति । ६१ । काह—काहति, चकाहीन्, चकाह । सनि चिकाहियति । यष्टि
चाकाहते । पिचि काहयति, चचकाहन् । इन्दुमती इन्दुमतीं तदिन् सुमावेगितचित्त-
हृत्तिम् अवेद्या अतुल्यमया सुनन्दाः सविस्तरम् इदं वाक्यं वक्तुं प्रचक्रन् ॥ ६० ॥ इक्ष्वाकुवंशः
दयापां ककुदम् आहितवचयः ककुत्स्थः इति (राजा) अमून्, उत्तरीयाः उत्तर-
कीयलेन्द्राः यतः द्वाप्यं काकुत्स्थमर्थं दधति ॥ ६१ ॥ धा—दधाति, धत्तः, दधति ।
धत्ते । अधातु, पधित । दधी, दधे । सनि धिक्कति-ते । यष्टि दधीयते । पिचि धापयति,
अधीधपन् । यः संयति महीचदपम् महेन्द्रम् आस्थाय प्रातपिनाकिवीर्यः सन् वाचैः
अमुराहनानां गच्छत्यतीः प्रीयितपवसिष्ठाः अकार ॥ ६२ ॥ यः दिवावताम्राक्षनविद्वदम्

अनिपङ्क्ति प्रेक्षन् नरकारतक्रके पाईले इक्ष्वाकुर आर्धना करे ना ॥ ६३ ॥
वाक्यविन्यासे अनिपुणा सुनन्ता ईन्द्र न्याय काश्चिन्नागिनी ईन्द्रती अछेर
प्रति चित्त समर्पण करिग्राहेन हेभिद्या सविस्तर एवै वाक्यानि वगिते आरुष्ट
करिलेन ॥ ६० ॥ ईक्ष्वाकुवंशे नरपतिनिर्गेष नद्ये प्रेष्ठ ककुत्स्थ नामे एक
राजा हिलेन । कोशलग्राह्ये उदारश्रेष्ठि वृषतिगण ककुत्स्थ हईतेई क्षाया
“ककुत्स्थ” एवै उपाधि धारण करितेहेन ॥ ६१ ॥ ये ककुत्स्थ समरक्षेजे इव
रानी ईक्ष्वरे गृष्टे आबोहण करिया, महादेवेर शोभा अमृकरणपूर्वक वाग्वारा
अह्वरगण निधन करितेन एवं उल्लिखन् ताहादेर वनगीनिर्गेष गण्डन

black bees do not seek for other trees when they have come across a full-blown mango tree.

70. Having observed that Indumati as resplendent as the moon had set her heart on him, Sunanda, versed in the art of speaking, began to deliver the following speech at length.

71. There was a king of the dynasty of Ikshvaku, Kakutsiha by name, who held the foremost place among kings and was celebrated for his virtues. From him the high-minded rulers of Uttarakosala bear the proud title of Kakutsiha.

72. In battle, taking his seat on the back of Mahendra in the guise of a huge bull, and thereby rivalling the attitude of Pinaki, he banished with his arrows all painting from the cheeks of the Asura-ladies.

(ইন্দ্রম্) অরুদম্ অরুদেন সংগ্রহয়ন্ স্যাম্ অয়াম্ । সূৰ্গম্ চতুৰ্থম্ : অপি যৌবনমিহ : বর্ষা-
সনম্ অধিতষ্ঠী ॥ ৩২ ॥ ঘহ—ঘহতি, অঘহিষ, অঘহে । ঘহয়তি, অঘহয়ন্ । ঘায়া-
মাস । শুককীর্ণঃ কুণ্ডমদীপঃ দ্বিধীপঃ স্বপতিঃ নক্ষ কুলে জাতঃ, যঃ ক্রিয়, মক্কাখ্যেয়া-
বিনিবৃত্তম্বে একীনমতকুলে অতিষ্ঠ ॥ ৩৩ ॥ যজিন্ মর্জ্যে শ্রাভমি বিচার্যাহ'মথে নিদ্রা
মতানা ঘাঘিনীদাম্ অ'শকানি বাতঃ অপি ন অধ'ময়ন্, আহরন্ময় কঃ স্বপ্নং প্রচারয়েন্
॥ ৩৪ ॥ স্ব—স্বরতি, অসার্পিত, স্বস্বাৎ । জনি দ্বিধীর্ধনি । যজি সীমীযতে । অপি স্বারপতি,
অসীমরন্ । বিশ্বজিতঃ মচ্ছাক্তীঃ প্রযীক্কা যুজঃ স্বহঃ স্বল চর্ষ প্রযাজি, যঃ 'অনুর্ধ্বা-

পত্ররচনাশূন্য করিয়া দিতেম ॥ ৩২ ॥ ইহ বৃষরূপ পরিত্যাগপূর্বক স্বাভাবিক
মহৎ কলেবর পুনঃ প্রাপ্ত হইয়া সেই রাজাকে আসনার্হে বসাইতেম, আর
ঐরাবতের প্রৌৎসাহনার্থ তাড়ননিবন্ধন শিখিল যে ইন্দ্রের কেয়ূর, তাহাতে
তদীয় কেয়ূরের সংঘর্ষণ হইত ॥ ৩৩ ॥ সেই ভূপতির বংশে মহাকীর্তিশালী
কুলের প্রদীপবরূপ দিলীপ নামে রাজা জন্মগ্রহণ করেন । যে দিলীপ ইন্দ্রের
বৈরপরিহারের জন্য, এক কম এক শত যজ করিয়াই ক্ষান্ত হইয়াছিলেন ॥ ৩৪ ॥
যে দিলীপের শাসনসময়ে সমস্ত বারবিগাসিনীগণ বিবাহস্থানে ঘাইতে অর্ধপথে
নিজিত হইয়া পড়িলে, বায়ুও তাহাদের বসন সরাইতে সমর্থ হয় নাই, অন্য
কে আর হত প্রসারণ করিবে? ॥ ৩৫ ॥ তাঁহার পুত্র রঘু এক্ষণে রাজ্য
শাসন করিতেছেন । যে রঘু চতুর্দিক হইতে অর্থরাশি লব্ধ করিয়া,
বিশ্বজিৎ যজ্ঞ অর্ঘ্যদান করেন, তরিবন্ধন তদীয় প্রভূত সম্পত্তির মধ্যে

73. Brushing with his own bracelet the bracelet of Indra slackened by goading Airavata, he sat on the same seat with that deity, even when he had assumed his own exalted form.

74. King Dilipa of great renown was born in that race as the light thereof, who in order to disarm the jealousy of Indra, contented himself with a hundred sacrifices short only by one.

75. In whose reign, even the breeze did not dare to flutter the clothes of drunken women who had fallen asleep on the road halfway to their orgies, but to steal them who could stretch out his hands?

76. His son Raghu, the performer of the great sacrifice,

বসন্তসম্ভূতাং বিমূর্তিঃ সত্যাময়েষাম্ অবরোত ॥৩৫॥ ইজ—ইজ্ঞে, ইবজ্ঞি, বর্জতি । অবজ্ঞ, অবজ্ঞক, অবজ্ঞা, বজ্ঞি । অবজ্ঞীত । অবজ্ঞিষ্ট । সনি বিবর্জিপতে । যদি বরোজ্ঞ্যতে । যিচি বর্জয়তি, অববর্জত । অদ্রীন্ আদ্রদম্, উদধীন্ বিবীৰ্যে, মুজদ্রমাণা বসন্তি প্রবিষ্টম্, কৰ্হ গতম্, অনুদম্ভি চ, যস্য যমঃ ইয়যয়া পরিচ্ছ্যে স্তুং ন অবম্ভাঃ অসী কুমারঃ অজঃ জয়নাঃ

বিবিষ্টপক্ষ পতিম্ হব তম্ অনুজাতঃ, যঃ দম্বঃ অপি সুবনম্ দুৰ্বী ধুর ধুৰ্যেণ পিতা সহস্রং বিমর্তি ॥ ৩৬ ॥ কুবের, কাম্বা, নবীন বয়স, বিনয়প্রধানঃ সৈঃ সৈঃ গৃহৈঃ, আকনঃ কুম্ভম্ অম্ভ তং উপীক, রং কাষলীন সমাদচ্চনু ॥ ৩৭ ॥ যমঃ সুবন্দাবনানাম্ভানী

কুবের একজন মুংপাদ্রিনাথ অবশিষ্টে ছিল ॥ ৩৬ ॥ ঋষুর অবিচ্ছিন্ন দেশের ইয়তা নাই, তাঁহার যশ ভুবদৃশ্বে আদ্রোহণ করিয়াছে, উদধির পারে গমন করিয়াছে, নাগলোকে প্রবিষ্ট হইয়াছে, এবং বর্গলোকে উঠিয়াছে ॥ ৩৭ ॥ যেনন অবস্ত হৈল হইতে, সেইরূপ ইনিও বসু হইতে অম্ভনাথ করিয়াছেন । এই অজ নদনীর হইয়াও, যুবকর পিতার সহিত ভুলাত্রে দেদিনীর গুরুতার বহন করিতেছেন ॥ ৩৮ ॥ ইনি কুল, রূপ, নবীন বয়স, এবং বিনয়াদিগুণে তোনার অহরূপ, অতএব ইহাঁকে বরণ কর । নগি কাঞ্চনের সহিত মিলিত হউক ॥ ৩৯ ॥ ইনন্নার বচনাবগান হইলে পর, রাজকন্যা

Vistrajit, is now ruling over his dominions, who reduced the wealth yielded by and amassed from the four quarters of the globe to an earthen pot.

77. Whose fame has ascended the mountains, crossed the oceans, entered into the abode of the serpents, risen up to heaven and still continues to expand, so that it cannot be measured by any standard.

78. This prince, Aja by name, is sprung from him, just as Jayanta was born of the lord of heaven, who though of an age at which one ought to be under some tutor, sustains the weight of the world's government equally with his father inured to such task.

79. Do thou elect this prince who is thy equal in respect of pedigree, beauty, youth, modesty and various other virtues, so that jewel may unite with gold.

দেবদ্রকন্যা সজ্জা বনকুল্য প্রসাদামলয়া হৃদ্যা সংবরণসজ্জা ইব কুমারং প্রায়যদীম্ ॥৮০॥
 সা শালীনময়া তখিন্ যুনি অভিলাষবশং বক্তুং ন শয্যাক, সঃ হৌমাঘলমীষ অরাল-
 কেশ্যাঃ গানঘটি' মিতা নিরাকামত্ ॥ ৮১ ॥ সখ্যা তয়ামত্যায়া সখ্যা সখী বৈকম্যম্
 "খায়ে' অন্যতঃ ব্রজাম" ইতি পরিহাসপূর্বম্ আশ্রম্যৈ, অয বধুঃ অন্যাভুটিলম্ এনা
 হৃদয়ং ॥ ৮২ ॥ করমীপমীকঃ সা স্বর্ণমীর গ্রন্থং সুখম্ অপরামম্ ইব ধামাঃ করাভ্যা
 রঘুনন্দনস্য জগতি যযাপদৈমম্ আশ্রম্যামাস ॥ ৮৩ ॥ বরিত্যঃ সঃ বিম্বাস্তবতঃ স্তম্ভ-

ইন্দুমতী লজ্জার কিঞ্চিৎ গাধব করিয়া, চিত্তপ্রসাদপ্রযুক্ত নির্মল যে দৃষ্টি, তাহাই
 যেন বরমালা, তদ্বাৰা অঙ্গকে বরণ করিলেন ॥ ৮০ ॥ সেই কুমারী শালীনতা-
 নিবন্ধন অজ্ঞের প্রতি যে নিজের আসক্তি, তাহা ব্যক্ত করিতে পরিলেন না ।
 কিন্তু সেই আসক্তি সেই কুক্ষিতকেশীব গাভ্রঘটি ভেদ করিয়া বোমাঞ্চলে
 নির্গত হইয়া পড়িল ॥ ৮১ ॥ সুনন্দা ইন্দুমতীকে তদবস্থ বেধিয়া পবিহাস
 পূর্বক কহিল । "আর্যো ! অন্যত্র যাওরা যাউক ;" তখন বধু জোড়ে কুটিল-
 ভাবে তাহার প্রতি দৃষ্টিপাত করিলেন ॥ ৮২ ॥ কুমারী ধাতীব হৃৎহার
 ময়লচূর্ণে পিঙ্গলবর্ণ একগাছি মালা রঘুতনয়ের কণ্ঠে পবাইয়া দিলেন । সে ত
 মালা নয়, যেন হুর্জিমান্ অহরাগ ॥ ৮৩ ॥ বরগীর অঙ্গ মাজন্যপুষ্পে বচিত

80. Then at the conclusion of Sunanda's speech, the princess overcame her bashfulness and accepted the prince with a glance glistening with joy as if with the election-wreath.

81. She on account of her modesty could not speak out her sentiments concerning him ; but they came out in the guise of horripilation, having parted asunder, -as it were, the slender limbs of that curl-haired damsel.

82. When she was in that state, her friend, the holder of the cane said, with a scornful laugh, " my noble lady, let us go on to another suitor," on which the bride frowned on her aslance from from displeasure.

83. The princess with shapely limbs, made the nurse put in the right place on his neck a wreath grey with auspicious powder, as if it were her own love in manifest shape.

সময়া মহাপ্রভুসমন্না তথা সজা বিদমরাজাবরজা কস্তাধিতবাঙ্কুশামান্ বসন্ত ॥৮৪॥
ততঃ সমগুণযৌবনতয়ঃ পীরাঃ “ইয়ম্ (অরমৎতা হনু মতী) মেঘমুক্তঃ শমিনম্ তদ-
গতা কীমুদৌ, অনুদ্যম্ জলনিধিম্ অবতীর্ণা জহুঃকথা” ইতি ব্রূত্বা যবপকটু এক-
বাক্যং বিব্রুঃ ॥ ৮৫ ॥ একতঃ প্রসুদিতবরপদম্, অবতঃ বিতানং, তন্ দ্বিতিপতিমশ্বত্থম্
তদ্যসি প্রসুদ্যমং কুমুদবনপ্রতিদ্রবনির্ভং সচ ইব বাসীত্ ॥ ৮৬ ॥

সেই মালা বিশাল বকঃফলে লখনান বেধিয়া ননে করিতে লাগিলেন, যেন স্বয়ং
বিশভরাতভগিনী তাঁহার গলে ছুতপাশ অর্পণ করিয়াছেন ॥ ৮৪ ॥ “এই
কুমারী মেঘমুক্ত অহরূপ চন্দ্রমার সহিত মিলিত চোয়াংদ্রাবরূপ, এবং অহরূপ
জলনিধির সঙ্গে নদ্রত জাহ্নবীধরূপ;” তদ্রূপ পুরবাসিগণ সমগুণশালী বধুবরের
মিলনে প্রীত হইয়া, পূর্কোক্ত বাক্যানুসরণ বলিতে লাগিল; কিন্তু তাঁহা
ভূপতিবর্গের পক্ষে কৃতিকটু হইয়াছিল ॥ ৮৫ ॥ সেই বরষরসনালের
এক পার্শ্বে বরপক্ষ উল্লাসপূর্ণ, আর অপর পার্শ্বে রাজবর্গ বিবানে শূন্যদয়
হইয়া রহিল; যেমন প্রভাতে একটী সরোবরের একদিকে কুমলাবতী প্রবৃত্ত,
আর অন্য দিকে কুম্বনামা মুদ্রিত হইলে শোভা হয়, তদ্রূপ ॥ ৮৬ ॥

84. When the wreath woven of auspicious flowers was
dangling over his broad chest, that excellent prince felt as if
the younger sister herself of Vidharva's king had flung her
fair arms round his neck.

85. She is the moon-light itself that has joined the moon
free from clouds, she is the river Ganga that has united itself
with the ocean so worthy of it; thus spoke the citizens with
one accord, delighted at the union of that couple who were
well-matched, though their speech was like gall and worm-
wood to the ears of the king.

86. On the one side was the bridegroom's party rejoicing,
and on the other were the kings appearing blank in despair, so
that the whole scene resembled a lake at day-break with lotuses
unfolding their petals, and kumada-lilies closing in slumber.

সপ্তম: সর্গ: ।

অথ বিদর্ভনাথ: সত্রেণ চপয়ন্তা যুগ্মাং (অতএব) সাখ্যাত্ স্কন্দেণ যুগ্মাং দ্বি-
 তীনাং ইব স্থিতা সখ্যার্ম আদায় পুণ্ড্রবীয়াভিমুখ: বभूव ॥ ১ ॥ ভীত্যাং প্রাণি অর্ঘ্য-
 মনীষ্যত্বাৎ কপেতু বেদেতু য সাধ্যস্থা: (অতএব) বিভাভবচ্ছন্দমাভ: কৃদিবীচিত:
 অপি সিনানিবিমান্ জম্বু: ॥ ২ ॥ যম যথা: সান্নিধ্যবীণাং স্যম্বন্দবীমক্সতাম্
 অশ্বাভ: স্কিণ, সেন কাকুত্সল্ তদ্বিহ্ল সমকর: অপি চিত্তিপালভীক: যমান ॥ ৩ ॥

যেমন মূর্তিমতী দেবসেনা কার্ডিকেশ্বরের সহিত মিলিত হইয়াছিলেন, তেমন
 অমুরূপ বরের সহিত মিলিত ভগিনীকে সমভিব্যাহারে লইয়া, বিদর্ভরাজ
 নগরে প্রবেশার্থ উদ্যত হইলেন ॥ ১ ॥ ভূপালগণও ইন্দুমতীর প্রতি নিরান
 হইয়া নিজের রূপ ও বেশভূষার উপর বিবেক প্রকাশ করত স্ব স্ব শিবিরে
 প্রত্যাগমন করিলেন। তৎকালে তাঁহারা প্রভাতকালীন গ্রহগণের ন্যায়
 প্রভাহীন হইয়াছিলেন ॥ ২ ॥ তথায় শচীর আবির্ভাবনিবন্ধন কেহই স্বয়ংদেব
 বিয় করিতে পারে নাই। তৎপ্রযুক্ত ভূপালগণ ককুৎস্থকুমারের প্রতি
 নাৎসর্গ্যযুক্ত হইয়াও শাস্তভাব অবলম্বন করিয়াছিলেন ॥ ৩ ॥ তৎকালে

1. Then the king of Vidarbha, taking with him his sister united with a worthy bridegroom, and resembling the goddess Devasena appearing in visible form with her husband Skanda, made towards the capital.

2. The other kings also, their aspirations for the hands of Indumati proving futile hated their own beauty and dress, and looking as pale as the planets at dawn returned to their encampments.

3. Owing to the presence of Sachi, there was none to disturb the ceremony of election; so that the kings though full of resentment against Kakutsha remained quiet.

তাবত্ প্রকৌশোমিনবীপচারম্ ইন্দ্রাশুঘণ্ডিততীরশাটং ঘ্রজচ্ছায়নিবগতিশীলং রাজমার্গং
স বরঃ বধ্যা সহ প্রাপ ॥ ৪ ॥ যতঃ শামীকরজালবনসু সীধেষু তদালীকনতম্পরাশা
পুরমুন্দরীণাম্ ইত্য' স্যক্তান্যকার্য্যাণি বিবেচিতানি বধুবুঃ ॥ ৫ ॥ সহসা শাখীকমার্গে
প্রজন্ম্য কয়ামিত্ চহেদনবানমাখ্যঃ করৈব বহ্নঃ অপি কেশপায়ঃ তাবত্ বশুং ন সম্ভা-
বিতঃ এব ॥ ৬ ॥ বশ—বধ্নাতি । অমান্শীত্, বদম্ । মন্যম্ভি । সনি বিমন্সতি ।
যক্তি বাবধ্যতে । অশি বশয়তি, অশবশন, বশুন্ । বশ—বধতি, বধতে । বীমন্সতে ।
বশুন্ । বশ—বমতি । অবশীন্ । ববাম । সনি বিবমিসতি । যক্তি বঁবধ্যতে ।
বানম্, বমিতম্ । কাবিত্ প্রসাধিকাস্বনিতম্ দ্ববরানম্ এব অযপাদম্ আশিষ্য

রাজমার্গে মাল্যাদি বিবিধ অতিনব সজ্জায় সনাকীর্ণ এবং ইন্দ্রধনুস ন্যায় দীপ্তি-
শালী ভোরগাবলীতে স্পন্দিত ছিল, এবং ক্ষজরাজির ছায়াতে তথাকাব
রৌদ্র নিবারিত হইয়াছিল ; সেই রাজপথে বর বধুর সহিত উপহিত হইলেন
॥৪॥ অনন্তর হেমময় গবাক্ষাশয়যুক্ত হর্ষের মধ্যে পুরহনুরীগণ অভ্যর্থনায়
উৎসুক হইয়া, যে যে কর্ষে নিযুক্ত ছিল, তাহা পরিত্যাগপূর্বক, এই প্রকারে
ব্যাপ্ত হইল ॥ ৫ ॥ ক্রুতপদে গবাক্ষমীপে বাইতে বাইতে কোন প্রীর কবরী
আলুলায়িত হইয়া তৎসন্নিবিষ্ট মাল্য যেমন ঝনিয়া গড়িবে, অমনি বাম হস্ত-
দ্বারা কেশপাশ ধারণপূর্বক চলিল, বাঁধিতে মনে হইল না ॥ ৬ ॥ কেহ বা
প্রসাধিকাকর্ডক দ্বিত প্রার্দ্রব্রনযুক্ত চরণের অগ্রভাগ টানিয়া লইল এবং

4. The bride-groom with the bride reached the royal road, strown with the offerings of flowers, shining with gates like the rainbow, and hung with flags that mitigated the heat by their shade.

5. Then in the mansions with golden lattices, the fair ones of the town became solely intent on watching him, and abandoning all other occupations behaved after the following manner.

6. One rushed hastily to the window, and so the tie of her braid got loose and the wreath fell down therefrom; she then held it with her hand, but did not think of tying it again.

উত্থষ্টলীলাগতিঃ সতী শায়বাচান্ পদবীন্ অলক্তকাঙ্কী ততাম ॥ ৩ ॥ অপর দর্শিণ'
 বিখীঘনম্ অঘ্ননেন সম্ভাব্য বহুদ্বিতবাননীতা সতী তথা যব শলাকা বহুলী সতী
 বাতায়নসত্রিকণে যযৌ ॥ ৮ ॥ অন্য লালান্तरপিতদৃষ্টিঃ সতী প্রস্থানভিদ্ভা নীৰী'
 ম ববম্, (কিন্তু) ভাষিপ্রবিষ্টাভরণপ্রমেণ দৃষ্টেন বাসঃ অবলম্ব্য যযৌ ॥ ৯ ॥ সতরম্
 স্তম্বিতায়াঃ কল্যাণিন্ অর্দ্ধাচিতা, রমণা দুর্নিমিত্তে ঘটে ঘটে জলন্তী সতী মহানীম্

বিলাসগতি পবিত্যাগপূর্বক গবাকপর্বাঙ্ক পথ অলক্তকবাগে অঙ্কিত করিয়া
 দিল ॥ ৭ ॥ আর এক নারী কেবল দক্ষিণচক্ষু কঙ্কলে বঞ্জিত করিয়াছে, কিন্তু
 বাম নেত্রটী তখনও কঙ্কলে বঞ্চিত রবিয়াছে, তথাপি শলাকা ধারণ করত
 বাতায়নের নিকট প্রস্থান করিল ॥ ৮ ॥ অন্য একজন স্তম্বিতগমনে শিথিল যে
 বস্ত্রগ্রহি, তাহা বাঁধিবার অবকাশ পায় নাই, হস্তে বসন ধারণ করিয়া গবাকের
 অভ্যন্তর দিয়া দৃষ্টিপাত করিতে লাগিল। আর তাহার হস্তাভরণের প্রভাষ
 নাতির অভ্যন্তরভাগ দীপ্তিযুক্ত হইল ॥ ৯ ॥ কোন বয়সীও চক্ৰহাব মণি-
 মাণিক্যে অর্ধেকমাত্র গ্রহন করা হইয়াছিল, এমন সময়ে সে যেমন নত্ব
 উঠিয়া ক্রতপদে চলিতে লাগিল, অমনি সেই গ্রহিত বস্ত্রগুলি এক একটী
 করিয়া ধসিয়া পড়িতে লাগিল, অবশেষে তাহার অঙ্গুষ্ঠমূলে মংলম্ হস্তাঙ্গাটী

toilet-maid who held it, and while the dye was still wet, for-
 getting her usual gait which was charmingly languid, swiftly
 ran to the window leaving her rosy foot-prints.

8. Another who had just adorned the right eye with colly-
 rium, balked the left eye of its due and flew, just as she was,
 to the window carrying the pencil in her hand.

9. Another hurried, so that the string which fastened her
 clothes got loose and she did not stop to tie it up again,
 but held her clothes with the hand, so that her navel was
 illumined with the lustre of ornaments worn on the wrist and
 stood peeping through the lattices.

10. Another rose up in haste when her ornamental girdle
 was only half strung with precious stones, and they fell off

অদ্রুতমূলাপিংগদ্রুতয়েষা আসীত ॥ ১০ ॥ মি—মিনীতি, মিতুতি, মীনাতি, মীনীতি।
 অসাসীত, অসাত। সখি মিস্রতি। যডি মীমীযতি। স্যাপয়তি, অমীমপত। সান্দ্র-
 কুতুহলানাম্ তাসাম্ অসবগম্মমৈঃ বিলীলনেত্রমমরৈঃ সুখীঃ ব্যাতানরাঃ গবাচাঃ
 সচস্রদনামরযাঃ ইব আসন ॥ ১১ ॥ তা নার্যঃ রাঘবং হৃদিমিঃ আপিবন্ত্যঃ বিপদা-
 নরাপি ন জঙ্কুঃ, তযাঙ্কি আসাং য়েদেদ্রিয়রতিঃ সর্বাত্মনা চন্দ্রঃ প্রবিষ্টা ইব ॥ ১২ ॥
 ভীত্যা পরীকৈঃ সূপতিভিঃ ইদা (অপি) স্বয়ম্বরম্ সাধু ক্রমন্ত স্থানি, অন্যথা অসী

কেবল অবশিষ্টে রহিল ॥ ১০ ॥ অগাঢ় কোতুহলাক্রান্ত সেই রমণীগণের মুখ-
 মণ্ডলের অভ্যন্তর হইতে সুধাগোদ্রত ভর ভর করিয়া বহির্গত হইতেছে;
 এবং তাহাদের নেত্রভাজি জনরাবলীর ন্যায় চকণতাযে খেলিতেছে; তাহাতে
 বোধ হইল, যেন গবাক্ষের অভ্যন্তর নকল কনলাবলীতে পরিপূর্ণ রহিয়াছে ॥ ১১ ॥
 সেই নারীগণ নয়নদ্বারা রঘুতনয়কে একুপ সতৃষ্ণভাবে দর্শন করিতেছিল যে,
 অন্য কোন বিষয় জানিতে পারে নাই। অন্তএব বোধ হয় যেন, তাহাদের
 অন্যান্য ইন্দ্রিয়ের শক্তি তৎকালে সর্বত্রোভাবে চক্ষুতেই প্রবিষ্ট হইয়াছিল ॥ ১২ ॥
 ভোমকুমারী অদৃষ্টপূর্ণ ভূপতিগণের আর্পনা জানিয়াও যে স্বয়ম্বরকেই ভাল
 বলিয়া বিবেচনা করিয়াছিলেন; তাহা মুক্তিসিদ্ধ হইয়াছিল। কারণ তাহা
 না হইলে, লক্ষী যেমন নারায়ণকে প্রাপ্ত হইয়াছিলেন, তরুণ আপনার অশু-

at every step she took in haste, so that at last nothing was left but the string clinging to the tip of her great toe.

11. The windows had their holes filled up with faces of those fair ones whose curiosity was greatly excited,—faces which smelt of wine and had rolling eyes, so that those windows seemed to be ornamented with lotuses, scented with nectar and with bees circling round them.

12. Drinking in the son of Raghu with their eyes, those females did not perceive any other sensible object, so much so, that the functions of all their other senses were, as it were, wholly concentrated in the eye.

13. They exclaimed :—“The princess Indumati courted by many an absent king, was quite right in thinking Suayamvara

পদ্মা নারায়ণম্ ইব আত্মনুষ্যং কান্তং কথং লভেত ॥ ১২ ॥ সূর্য্যণীযশীমম্ ইদং ইন্দ্র
 পরস্বরেণ ন অধীজয়িষ্যত্ চেত্ (তর্কি) প্রজাণাং পলুঃ অধিন্ ইদে রূপবিধানয়ত্র
 বিতথ্যঃ অভবিষ্যত্ ॥ ১৩ ॥ ইনৌ রতিস্বরৌ অমৃতানুগম্, তথাপি ইয়ং বালা রাসী
 সন্তসে বৃ আত্মপ্রতিরূপম্ এব মতা, হি (তথাপি) মনঃ জগদানন্দসম্ভবিত্যম্ ॥ ১৪ ॥ কুমারঃ
 পৌরুষধূমুখেভ্যঃ শুভ্রতাঃ শ্রীধমুখাঃ ইতি কথাঃ ইন্দ্রেন্ সন্তসর্ববিধাভিঃ সন্তাসিতং সম্ভ-
 বিনঃ সন্ত সমাসসম্বাদ ॥ ১৫ ॥ সন্ত—সীততি । অসদন্তু, শুভ্রাদ্ । সন্তসতি । সতি
 সিস্তৃষতি । যতি সাসম্যগে । শিষি সাদততি, অসীসদত্ । মাস—মাসতী, অমা-
 কপ পতি কিল্লপে লাভ করিবেন ॥ ১৩ ॥ যদি বিধাতা সকলের দাহনীর শোভা-
 শালী এই বৃগলকে পরস্পরের সহিত মিলিত না করিতেন, তাহা হইলে প্রজা-
 পতি এই উত্তরের সৌন্দর্য্য নির্মাণ করিতে যে প্রয়াস পাইয়াছিলেন, তাহা
 বিফল হইত ॥ ১৪ ॥ হে হারা ছুই জন পূর্ব্বজন্মে নিষ্ঠুরই রতি ও কনকর্ণ ছিলেন,
 কারণ এই বালা হাধার হাধার রাধার মধ্য হইতে নিষের অদ্বয় দেখে, তাঁহা-
 কেই বাছিয়া নইলেন, তথাহি মনঃপ্রায়ের সম্পর্ক জানিতে পারেই পারে ॥ ১৫ ॥
 পুরুষবৃগণের মুখমণ্ডল হইতে বিনির্গত ইত্যাদি শ্রবণশ্রবকর কথোপকথন শুনিতে
 শুনিতে কুমার অল্প সবকীর আলসে পৌছিলেন ; যথার নানাবিধ মাতুলিক
 হুলস্মাতে সর্বত্র দেদীপ্যমান হইয়া রহিয়াছিল ॥ ১৬ ॥ অনন্তর তিনি কাম-

preferable, for otherwise, how could she have obtained a hus-
 band worthy of herself, just as the goddess Lukshmi obtained
 Narmada. 1”

14. “If this couple whose beauty is coveted by all, had not
 been united with each other, the labour which the creator took in
 the creation of beauty in the pair, would have been thrown away.”

15. “No doubt, they were originally Rati and Kama, in as
 much as this damsel from among thousands of kings has selec-
 ted one so worthy of herself. For certain it is, that the mind
 recognizes the associations formed in other states of existence.”

16. Listening to these words so pleasant to the ear, which
 fell from the lips of the fair ones of the city, the prince reached
 the house of his future connection, shining with auspicious de-
 corations

সিট, বমাসি । মাস্তয়তি, অবমাসত, অবমাসত্ । ততঃ সঃ কবিশকায়াঃ শাশ্ব অবশীর্ষ্য
কামরূপেয়রদ্যহস্যঃ সন্ অথো বেদমনির্দিষ্টম্ অন্তর্যম্ নাটোমশাসি এব বিবিশ ॥৩৭॥
মহাছান্দনসংস্কৃতঃ অসী মীজীপনীতং সরলং মধুপকমিশ্রম্ অখ্যং দুকূলদুগমম্ বনিতা-
কটাকৈঃ সাদ্ধৈ লঘাচ্ ॥ ১৮ ॥ দুকূলবাশাঃ সঃ বিনীতৈঃ অবরোধরতৈঃ স্কুটকিনরাজিঃ
তদন্তান্ নবৈঃ অন্দ্রপাদৈঃ বীজাসকায়ম্ এব মধুসুশীপং নিখ্যৈ ॥ ১৯ ॥ তত্র অর্চিতঃ
অগ্নিকলঃ শৌণ্ডপতৈঃ পুরীছাঃ আশ্বাভিমিঃ অগ্নিঃ ইত্য তন্ এব বিবাহসাব্যে আশ্বাশ

রূপের অধিপতির হস্ত ধারণপূর্বক হস্তিনী হইতে অবতরণ করিলেন । পরে
বিদর্ভপতির নিদেশানুসারে অস্তঃপুরের মধ্যবর্তী প্রাঙ্গণে প্রবেশ করিলেন ;
সেই সঙ্গে সঙ্গে রমণীগণের অস্তঃকরণের মধ্যেও প্রবেশ করা হইল ॥১৭॥ পরে
মহামূল্য সিংহাসনে উপবেশনপূর্বক, ভোজনরাজ কর্তৃক প্রদত্ত রত্নমুক্ত অর্ঘ্য,
মধুপক, এবং বস্ত্রাদি, কামিনীগণের কটাকের সহিত গ্রহণ করিলেন ॥ ১৮ ॥
বিনীত অস্তঃপুররক্ষকগণ পটবস্ত্রধারী অঙ্গকে বধূর নিকট লইয়া গেল । অতি-
নব চন্দ্রকিরণ ফেনরাগ্নি-বিরাজিত সমুদ্রকে যেমন তীরভূমির নিকট লইয়া
যায়, তদ্রূপ ॥ ১৯ ॥ অগ্নিতুল্য ভেজস্বী রাজপুত্রোচিত সেই ভোজ্যলয়ে নিজে
পুজিত হইয়া অগ্নিতে আহুতি প্রদান করিলেন এবং সেই অগ্নিকেই সাক্ষী করিয়া

17. Then taking the support of the hand of Kamrupa's king, he quickly alighted from the female elephant, and entered the inner court of the zenana, to which he was guided by the king of Vidarbha, as well as the hearts of the ladies.

18. Seated on a throne of great value, he accepted together with the glances of the ladies, jewels, honey, curds and other presents, and also a pair of silk garments, all of which were given by the king of Bhoja.

19. Clad in silk he was conducted to the presence of the bride by the polite keepers of the seraglio, just as the sea full of foam is led on to the shore by the beams of the rising moon.

20. There the priest of Bhoja's king, duly honored and himself resembling the fire, offered to the fire clarified butter

য বধুবরী সঙ্গমযাচকার ॥ ২০ ॥ কাশ্য—কাশতে, অশাশিষ্ট, অকাশ্যে । সনি চিকা-
শিষ্যতে । যদি আকাশ্যতি-তে । শিচি কাশয়তি, অচকাশম্ । সঃ রাজপুত্রঃ হস্তেন বধাঃ
হস্ত পরিষ্কৃত্য অনন্যরাসীকৃত্যপ্রবালং মলিপঙ্কজেন প্রাপ্য স্মৃতঃ ইব সুতরা অশায় ॥ ২১ ॥
বরঃ কল্ককিতপ্রকীষ্টঃ । আশীত, কুমারী স্ত্রিপ্রাপ্তিঃ সংব্রুতে, তখিন্ হস্তে সতৃপণম্
আশ্রয়তি, মনীষনে সমং বিমজ্জা ইব ॥ ২২ ॥ অশাঙ্গমতিসারিত্বানি ক্রিয়াসমাপতি-
নিবর্তিতানি অন্যান্যলীলানি তথাঃ বিলীলনানি মনীষা ক্রীড়নং আশ্রয়ি ॥ ২৩ ॥
অশ—অশ্রুতে । আশিষ্ট, আশ্রয় । অশিষ্যতে, অশ্রুতে । সনি অশিষিষ্যতে । যদি অশা-

বধু এবং বরকে বিবাহরাজে সংবদ্ধ করিয়া দিলেন ॥ ২০ ॥ সেই বাজকুমার
অব হস্তধারা বধুর হস্ত ধারণ করিয়া অধিক শোভা পাইলেন । যেমন সরিষিত
অশোকপত্রবৃন্ততরুর শাখার সহিত মিলিত হইয়া শোভা ধারণ করে, তদ্রূপ
॥ ২১ ॥ বরের করপ্রদেশ গুলকিত হইল, এবং বধুব অঙ্গুলিগুলি খেদার্জ হইল ।
তাহাতে বোধ হইল, যেমন কমলপত্র তৎকালে সেই ত্রিধুনে নিজের ক্ষমতা সমভাবে
প্রকাশ করিয়াছিল ॥ ২২ ॥ ততদৃষ্টির সময় সেই বধুবরের নয়নগুণল যদিও পর-
স্পরের দর্শনার্থ লালসায়ুত, তথাপি লজ্জাজনিত একপ্রকার মনোরম বশ্রণা অশ্র-
ভব করিতে লাগিল । কারণ তাহাদের দৃষ্টি বৈধবার জন্য অপাঙ্গে চালিত
হইয়া চোখোচোখি হইলেই অমনি সরাইয়া লওয়া হইল ॥ ২৩ ॥ সেই

and then making it a witness to the marriage, united the bride
and the bridegroom.

21. Taking the hand of the bride with his own hand, that
prince shone much like the mango tree that has entwined the
young shoots of an adjoining asoka creeper with its own twigs.

22. The hand of the bridegroom had its hair standing on
end, and the fingers of the bride perspired, so that at the mo-
ment love divided its functions equally between them as it were.

23. Their eyes longing to see each other, were turned to-
wards the corners, but were drawn back as soon as they met
accidentally, and thus they experienced a painful though char-
ming sensation of bashfulness at the time.

যতে । দিগ্ধি বায়বতি, বায়বিত্ব । তন্মিহুদম্ তদ্বিগ্ধিঃ ক্রমানোঃ প্রদদিতপ্রহম-
 পাত্ কুমারীঃ তদানীন্ত বর্তমানম্ স্বকীয়সমস্তম্ স্বচন্দ্রিয়ামম্ ইব স্বক্যাদি । ২২ ।
 নিবলমুখী মনস্কোরনেতা সন্মাবতী সা বিভাটপ্রবিমেত তেন দুৰ্ব্বা প্রভৃতা মতী বদী
 সাজবিদগে স্বক্যাদি । ২৩ । স্বকিঃপ্রদীপ্তবলানবদী পুষ্কঃ সুনঃ ক্রমানী তদ্বিগ্ধিঃ,
 কপীলসংসর্গিগ্ধিঃ সঃ সূক্তম্ তদ্বাঃ স্বকীয়সমস্তাঃ প্রদে । ২৪ । তন্মিহুদম্ স্বক্যাদি-
 যুগদ্বপাত্ স্বকীয়সমস্তাঃ প্রদানবীজাত্ রক্তবর্ণং দাতব্যম্ স্বকীয়ং দদুঃ । ২৫ ।

নিধুন পরস্পর নিলিত হইয়া অনিলিত অগ্নিকে অঙ্গকিণপূর্বক, অধিক শোভা
 প্রাপ্ত হইরাছিলেন । যেমন দিবসরজনী হুনের পার্শ্বভাগ দিয়া একই ভ্রমণ
 করত শোভা ব্যতীত করে, তদ্রূপ । ২৪ । শুকনিতম্বশালিনী বরচকোরলোচনী
 এবং লজ্জাবতী সেই ইন্দুনতী পুরোহিতের আদেশানুসারে অগ্নিতে লাভ বিল-
 ঙ্গন করিলেন । ২৫ । অনন্তর তত, শর্দূপস্রব এবং লাভের গুরুবিশিষ্ট ধূম অগ্নি
 হইতে উদ্ভিত হইল, বধুসেই হুনের শিব আত্মাণ করিতে লাগিলেন, তখন
 সেই হুনিয়া তদীর কপোলদেশে ব্যাপ্ত হইয়া অগ্নিকালের অন্য কর্ণবিন্দু
 ইন্দীবরের শোভা প্রাপ্ত হইল । ২৬ । সেই বহু দুঃকরন আচারানুসারে
 ধূম আত্মাণ করিয়া এইরূপ অবস্থা প্রাপ্ত হইল,—নেত্রদুগল অশ্রুনিধি বাপ-
 বারি দ্বারা আবুল হইল, কর্ণদ্বয়বরূপ বদাহর অত্যন্ত জ্ঞান হইল, এবং গণ-

24. Going round the fire with its blazing flame, that couple, so attached to each other, shone forth like day and night that revolve round the sides of mount Meru in conjunction with each other.

25. Directed by the priest, the very image of Brahma, the bashful bride, with eyes like those of a chakora, and with ponderous hips, offered fried paddy to the fire.

26. The hallowed fume, fragrant with the scent of clarified butter, Sami-twigs and fried paddy, issued from the fire and curling up over her cheeks resembled for a moment a lotus worn in the ear as an ornament.

27. By inhaling the customary smoke the face of the bride wore a new aspect, her eyes dimmed with tears mixed

স রাজলোকঃ সমধীপস্বৰ্ণং তন্ প্রমদামিষম্ আদাস্যমাণঃ সন্ অজস্র পন্থানম্ আত্ম্য
মস্তী ॥ ১১ ॥ অনুষ্ঠিতানন্তরজানিবাধঃ ক্রঘকৌশিকানাং ভৰ্ণা অপি সাত্বত্ সন্তানুদ্বা-
চরণীকৃতযৌঃ সন্ রাধেৰ্ণ প্রাস্ত্রাপয়ন্ অন্বগান্ ॥ ১২ ॥ কুচ্ছিনেমঃ মার্গে বিলৌকী-
প্রঘিনেজ স্বর্জজ সাধেঁ তিস্বঃ বসন্তৌঃ চপিতা পর্জাত্যথে চত্বরগ্নৌঃ সৌমঃ হব তদ্বান্
অপাবর্তন্ত ॥ ১৩ ॥ হৃদাঃ প্রাক্ অপি প্রত্যেকম্ আতস্রতযা কৌমলিন্দ্রে প্রমদ্যবঃ বস্তুভুঃ,
অতঃ (অধুনা) সমীতাঃ সন্তঃ তদাভ্যঙ্গস্য স্ত্রীরম্ভলাভং ন অব্যমিরে ॥ ১৪ ॥ সম—

বার নিমিত্ত অজের পথরোধ করিয়া রহিলেন ॥ ৩১ ॥ ক্রথকৌশিকনেপের অধি-
পতি ভোজ কনিষ্ঠা ভগিনীর বিবাহকার্য সম্পন্ন করিয়া ঐশ্বর্য্যের অহুকপ
যৌতুকাধি প্রদানপূর্ব্বক অজকে বিদায় দিলেন, এবং স্বয়ংও তাঁহার সঙ্গে
অনুগমন করিলেন ॥ ৩২ ॥ বিনর্ভনগরের অধিপতি ভোজরাজ ত্রিশোক-
বিখ্যাত অজের সহিত পথে তিন রাত্রি বাস করিয়া যেমন চন্দ্র অনাবৃত্তার পর
দূর্য্য হইতে সরিয়া যান, সেইরূপ অজের নিকট হইতে ফিড়িয়া গেলেন ॥ ৩৩ ॥
দিগ্বিজয়কালে সর্ব্বত্র হরণ করিয়াছেন বলিয়া নৃপতিগণ প্রত্যেকে কোশলাধি-
পতি রঘুর প্রতি পূর্বাধিই কুপিত রহিয়াছিলেন, এমনে লক্ষ্যে সমবেত
হইয়া তৎপূত্র অজের স্ত্রীরহস্যাত সহ্য করিতে পারিলেন না ॥ ৩৪ ॥ যৎকালে

complish their object, took their stand blocking up the road of
Aja in order that they might wrest from him that lovely
damsel, whom they hoped to win by seizing this favourable
opportunity for an attack.

32. Having celebrated the nuptials of his younger sister
and bestowed a dowery on her corresponding to his munificence
the lord of Krathakansika gave him leave to depart and ac-
companied him too.

33. Having passed three nights on the road with Aja, re-
nowned in the three worlds, the lord of Kundina took leave of
him, just as at the end of the dark fortnight, the moon recedes
from the sun.

34. As the ruler of Kosala, Raghu, had despoiled the kings
one by one of their riches, they had even before harboured resent-

अविभाव्यबाधः आपन्नतः कुक्षीपदिशान् न चदीरयन्ति च, (किमु) परस्परस्य कर्जितं
 नाम बाणाक्षरेः एव शशंसुः ॥ ३८ ॥ संयति शत्रेः सत्यापितः स्यन्दनवंशचक्रैः साम्नी-
 कृतः, कुक्षरकण्ठाक्षैः विस्तारितः रैद्यः निरक्रमीण सूर्यम् उपरुदीध ॥ ३९ ॥ बाधुवमान्
 विदीर्षैः सुखैः श्रवद्वधनिनीरजांसि पिबन्तः मय्यध्वजाः पद्याविधानि नवोदकानि
 पिबन्तः परामार्थमध्याः इव दधुः ॥ ४० ॥ साम्नी रजसि रयः रयाद्वधनिना विजग्ने,

हईले केह काहारओ कथा बुझिते पार नहि ; अतएव धनुर्धारिगण परस्परर
 वंशागुगत नाम कीर्तन करेन नहि ; केवल बाणे दोदित अरुबराराई
 व व महं नामेर परिचय दियाहिल ॥ ३८ ॥ संग्रामे धुलिपटल बाढिगणेर
 द्वारा उथित, रथसमुहेर चक्रबाधा दनीडूत, एवं कुक्षरगणेर कर्णराजिर
 ताडने समस्तां विस्तारित हईया । सूर्यामंडलके येन वज्रधारा आछादित
 करिन ॥ ३९ ॥ मंश्याकार श्वतराजि बायूडरे विवृताग्य हईले तन्मध्ये
 गैनेन्याथित दनीडूत धुलिपटल आवेण करिन, ताहाते बोध हईल, येन
 वातविक जीवन्त मंश्यावली आविल नवोदक पान करिहेछे ॥ ४० ॥ धुलि
 अतिशय दनीडूत हईले पर, चक्रधनिद्वारा रथ एवं दोदुन्यामान दंष्टरे दद-

so that the battle raged between adversaries of the same des-
 cription.

38. As trumpets were sounded overpowering the voice
 of the bowmen, they did not utter their family names, but
 signified their glorious names by the initials that were inscribed
 on their arrows.

39. The dust raised in the battle-field by the steeds, con-
 densed by the wheels of numerous chariots, and spread by the
 flapping ears of the elephants shrouded the sun like an awning.

40. The fish-shaped standards with their mouths distended
 by the force of the wind appeared to be drinking the increasing
 dust of the army like real fishes drinking the muddy waters of
 a newly-fallen shower.

41. In the midst of that dense dust, the chariot was per-

নাগ: বিশীলচয়দাক্ষিতেন বিজগ্নে, আত্মপরাবদীধ: সমতৃণামঘচক্ষণান্ সমূহ ॥ ৪১ ॥

কথ—কণ্ঠিত, অক্লান্তীন্, অক্লান্তীন্, অক্লান্ত । অক্লান্ততাবধিপবীৰজন্ম্যঃ হধিরপ্রবাহঃ

সীচনমারগম্ আত্মস্বত: আজী বিজৃম্বিতস্য বজীন্সক্কারস্য দালাদ্বয়: সমূহ ॥ ৪১ ॥

অতর্জিত ত্রিমূল: তস্য উপরিটান্ পবনাবধূত: স রৈব: অদ্বারমীপস্য হুতামনস্য

পূর্বোন্মিত: ধূম: ইব আঘমাতি ॥ ৪২ ॥

রঘুস্বা: মদ্বারমুচ্ছাদয়নে নিবর্জিতান্

যনূন্ উপাস্রব যৈ: সাদিনা: অধিতপূর্বকীতান্ তান্ এব সমর্হতয়া নিজঘ্রু: ॥ ৪৩ ॥

দ্বারা হতী অহুমিত হইয়াছিল, এবং স্ব স্ব প্রভুব নামোচ্চারণদ্বারা কে আত্মীয়,

কে পর বৃত্তিতে পারা গিয়াছিল ॥ ৪১ ॥ ধূলিকণ অধিকাব বর্ণক্ষেত্রে বিজৃ-

ম্বিত হইয়া নয়নপথ আবৃত করিল, এবং হতী, অথ ও বীরাগণ শত্রুদ্বারা ছিন্ন-

ভিন্ন হওয়াতে শোণিতলোত বহিতে লাগিল ॥ ৪২ ॥ ধূলিপুঞ্জ ভূমির অব্যব-

হিত নিকটে শোণিতদ্বারা ছিন্নমূল হইল, এবং উপরিভাগে বায়ুতরে অন্তরীক্ষে

বিচলিত হইতে লাগিল, তাহাতে বোধ হইল, যেম একটা অগ্নির অঙ্গারমাত্র

অবশিষ্ট রহিয়াছে, আর উপরিভাগে পূর্বোপিত ধূমরাশি শোভা পাইতেছে

৪৪০১ কোন রথী প্রতিযোদ্ধার প্রহারহেতু মূর্ছিত হইলে, সারথি অশ্বগণ

ফিরাইয়া লইল; কিন্তু মূর্ছার অগমন হইলে সেই যোদ্ধা সারথিকে তিরস্কার

পূর্বক পূর্বপরিচিত ধ্বজচিহ্ন লক্ষ্য করিয়া ক্রোধতরে পূর্ব প্রহরীকে প্রহার

করিতে প্রবৃত্ত হইল ৪৪০২ ত্রিমুগ্ন ধূমধ্বজীদিগের বাণসবন অর্ধপথে

ceived by the rattling of wheels, and the elephants by the ring-

ing of pendent bells, and a friend was distinguished from a

foe by mentioning the name of his own master.

42. The torrent of blood flowing from the horses, elephants

and soldiers wounded with weapons served as the orient sun to

that darkness which was produced by the dust, and which spread-

ing on all sides of the field intercepted the range of vision.

43. The dust cut off from its base by the blood (covering

the ground) and agitated by the wind above seemed like the

already risen smoke of a conflagration of which only the glow-

ing cinders remained.

44. At the cessation of a fainting fit caused by a blow,

হস্তদত্তা ধনুর্ভাং দৃশ্যত্কাঃ অহঁমার্গে পরাশল্লুনাঃ অপি আক্সজবানুভ্যাস্য দলিभिः
 পূর্বার্দ্ধভাগৈঃ শরব্যং সঙ্গাপুঃ এব ॥ ৪২ ॥ নলচক্রিপাতি নিমিত্তৈঃ (অতএব) চুরাঘৈঃ
 চক্রৈঃ হতানি অপি স্ত্রোনচক্রকৌটিল্যাসক্রকেশানি আধোরণানা শিরাंसি বিব্রেজ
 পিতুঃ ॥ ৪৩ ॥ পূর্বে প্রচুর্ন্য অশ্বসাধী প্রতিপ্রচারাধর্ম তুরঙ্গমস্তম্বনিষদেহঁ ষিঁ মূযঃ
 ন জঘান, (কিন্তু) প্রল্যাস্তলম্ আশকাত্ব ॥ ৪৪ ॥ যনুলজা বর্গমহতা (সম্বন্ধিभिः)
 চক্রদৃষ্ট দলীপ্ত পতন্তিঃ বিকৌষীঃ অতিমিঃ ভবলম্ অধিঁ বিবিয়াঃ বজাঃ কার্ষীকরেণ

শক্রবাণদ্বারা ছিন্ন হইলেও তাহাদের ফলযুক্ত পূর্বার্দ্ধভাগ দ্বায় বেগায়বহু-
 হেতু লক্ষ্যে পতিত হইয়াছিল ॥ ৪২ ॥ গদযুদ্ধে স্বতীক্স চক্রাদুধদ্বারা হস্তিপক-
 শিগের মস্তক ছিন্ন হইলে শোন পক্ষিগণ, ছেঁ। নারিয়া নথরের অগ্রভাগ দিয়া
 তাহাদের কেশ আকর্ষণ পূর্বক ধরিয়া রহিল । তন্নিবন্ধন সেই ছিন্ন মস্তক
 লবল বহুবিগড়ে ছুটলে পতিত হইল ॥ ৪৩ ॥ অঝারোহী প্রথম প্রহারকর্তা
 প্রতিপ্রহারে অকম ও ষোটকপুষ্ঠে মুচ্ছিত হইয়া পতিত রিপুকে পুনর্বার
 প্রহার করিল না, কিন্তু তাহার সংজ্ঞানাত পর্যাস্ত প্রতীক্ষা কবিয়া রহিল ॥ ৪৪ ॥
 জীবনের মায়ামূলা বর্ষধারী যোদ্ধাধিগের কোবনিকাসিত অনি বৃহৎ করিত্তেও

the charioteers rebuked the drivers who had turned back their horses, and recognising those by whom they had been wounded by their standards previously obscured, slew those very men in revenge.

45. The arrows shot by dexterous archers were cut in twain in the midway by those of the enemy, nevertheless, their steel-pointed forehalves reached their marks owing to the continuation of their velocity.

46. In the conflicts of elephants the heads of their drivers which were cut off with quoits with razor-like blades took long to fall as they were entangled in the ends of hawk's talons.

47. The horseman who had struck first, did not strike again as his enemy with his body reclining on the horse's neck was incapable of returning the blow, but waited till he recovered.

48. When desperate mail-clad warriors struck with drawn

শস্যাম্বমুখঃ ॥ ৪৮ ॥ বিজ—বিজতে, বিনশতি । (অবিনশ্), অবিজিষ্ট, অবিজীত ।
 বিবিজে, বিবেজ । সনি বিবিজিষতি । যডি বিবিজ্যতে । বিঘ্নঃ, উদ্বেগঃ । ষিচি বেজয়তি,
 অবিবিজত । মিলৌমুখীতুল্যমিচ্ছফলাখ্যা খ্যুতৈঃ মিরস্বৈঃ; ঘণকীশরা ইব শীণিত-
 মধকুন্দা রথবিত্তি; যযৌ: পানমুমি: ইব ররাজ ॥ ৪৮ ॥ ক্লত—ক্লান্তি । অকর্মান্,
 অকর্ত্তন । সনি চিকর্নিষতি, চিক্লত্বেতি । যডি অরীক্লন্তে । ষিচি কর্ণয়তি, অথকর্ত্তন ।
 মিতা বিচ্ছদৈ: উপালযৌ: নিষুবিতং হুজচ্ছদং তেথ্য: আবিষ্য পিমিতমিমা অপি
 কৈয়ূকীটিষততাপুদ্বিমা সতী অযাযকার ॥ ৪৯ ॥ দ্বিপদভ্রমণীশনাঙ্কঃ; কথিত্ সয:
 বিদ্যাদমমৃতাম্ ভবৈষ বামাহমমৃতামমৃতান: সন্ সমরে হতান্ স্ত কবলং দদম্ ॥ ৫০ ॥

পতিত হইরা অগ্নি উত্তিতে লাগিল । তখন করিগণ সতয়ে ওড়াগ্রদ্বারা
 জলকণা বর্ষণ পূর্বক সেই অগ্নি নির্কাণ করিতে লাগিল ॥ ৪৮ ॥ বণভূমি
 পরনিকৃত মস্তকরূপ ফলসমূহে পতিত উল্লীষরূপ পানপাত্রে সমাকীর্ণ এবং
 শোণিতমদোর স্রোতে প্রবাহিত হইরা, বমরাজের পানভূমি ব ন্যায় শোভা
 পাইতে লাগিল ॥ ৪৯ ॥ শৃগালী বিহবনগণ কর্তৃক প্রান্তভাগ ধণ্ডিত হইরাছে
 এমন একটা ভূখণ্ড তাহাদের নিকটে হইতে কাড়িয়া যেমন ধাইবে, অমনি
 তদ্রহিত দেবরূরের অগ্রভাগ ধারা ভাগ্মদেশ কতবিনত হইরা গেল, তখন সে
 যদিও নাংলপ্রিয় তথাপি সেই ভূখণ্ড পরিত্যাগ করিতে বাধ্য হইল ॥ ৫০ ॥
 শয়নভাঙ্গার মস্তক ছিন্ন হইলে কোন যোদ্ধা তৎকণাৎ বিমানারোহণপূর্বক

swords the tusks of elephants, a flame flashed forth, which the
 elephants in a fright quenched with drops of water from their
 trunks.

49. The battlefield abounding in heads cut off with arrows
 as in so many fruits, covered with fallen helmets as with so
 many goblets and overflowing with gore as with wine, ap-
 peared as the bacchanalian resort of Pluto.

50. The jackal snatched a piece of a hand from birds peck-
 ed at its both extremities by them, but being wounded in the
 palate with the edges of the bracelet, abandoned it though
 fond of flesh.

51. A certain soldier, his head being cut off with the sene-

হত—হত্বতি। অনন্তীত, অনন্ত। সনি নিমন্তিষতি। যডি নরীম্বতে। ণিচি মন্তয়তি,
 অননন্তত। অনীম্বত। কৌচিত্ অন্বীম্বতীম্বনাৎ সৌ এষ সূতী রয়িনী অ
 অমূতাম্ অম্বী (সম্বী) মদাব্যাতসংপ্রকারী (অমূতাম্), অম্বাযুধী বাহুনিম্ব্‌নিভী
 (অমূতাম্) ৷২৪৷ মম্ব—মম্ব—মম্বতি, মাম্বতি। মম্বনাতি। অমম্বীত্ মমম্ব। সনি
 নিমম্বিষতি। যডি মামম্বতে। ণিচি মম্বয়তি, অমমম্বত। কৰ্ম্মষি মম্বতে, অমম্বি,
 মমম্বী। মম্ব—মম্বাতি। অমম্বীত্। মমম্ব্। সনি নিমম্বীষতি। যডি মরীম্বতে।
 ণিচি মম্বয়তি, অমমম্বীত্, অমমম্বত। পরম্বরেষ অনযীঃ সমকাসম্ এব উত্‌কাস-
 কারীঃ একাসম্‌প্রায়িতযীঃ কয়ীযিত্‌ প্রকরীঃ অমম্বীম্বাবে অপি বিবাদঃ আতীত্ ৷২৫৷
 অম্ব—অম্বীতি, অম্বতে। অম্বীত্, অম্বপিট, অম্বত, অম্বায, অম্ববী। সনি বিম্বিষি-
 যতি। যডি অম্বম্বতে। অম্ব—অম্বতে। অম্বত, মম্বার। সনি মম্বূপতি। যডি মম্বী-

বামপার্শ্বাগত সুরাধিনার সহিত মিলিত হইয়া সনরে নৃত্যকারী স্বীয় কবচ
 বেধিতে লাগিল ৷ ৫১ ৷ কোন হুই জন ইথারোহী বোদ্ধা পরম্পরের সাক্ষি
 বিনষ্ট হইলে, নিজেই রথী ও সারথির কার্য্য করিতে লাগিল। পরে অঙ্গগণ
 হত হইলে গনাবুড়ে প্রবৃত্ত হইল, ক্রমে গনাবুড় হইলে বহুগণ বাহুবুড়
 করিয়া পরস্পর হুইতে নিধন প্রাপ্ত হইল ৷ ৫২ ৷ পরস্পরের প্রহারে এক-
 কালে আগবাহুর অঙ্গগণ হইলে, কোন হুই জন বোদ্ধা দেবর প্রাপ্ত হইয়াও
 এক জন অঙ্গদার জনা উভয়ে বিবাহ করিতে লাগিল ৷ ৫৩ ৷ সেই উভয়

my's sword found himself forthwith the lord of an aerial car
 with a celestial nymph clinging to his left side, and saw his
 own headless trunk dancing in the field of battle.

52. Having slain each other's car-drivers, two soldiers
 acted both as warriors and charioteers themselves; when their
 horses were killed they fought long with clubs, and at last when
 their weapons were broken, they wrestled till they both died
 together.

53. Two other warriors wounding each other expired at
 the same time, and though they were forthwith elevated into
 an immortal state, they quarrelled with each other on account
 of a celestial nymph.

যতে । যিষি মাৰযতি, অমীমবত্ । তৌ চমৌ স্মৃচী পশাত্প্রয়োমাধনযৌ: পৰ্ব্যাব-
 -ত্যা প্রতী মদ্যাব্যৌর্মাী হুব হবরেণরচ্যাৎ অম্যবল্যং অদ্বং পরাজয়চ আপতু: ॥ ১৪ ॥
 বলি পরেণ ময়ে অপি মদীজা: অজ: অরিসৈজং প্রমিএব যযৌ, সমীরণেণ ধুম: শিবশ্যেত,
 বজ্র: হু যত: কভ:, যত: এব (প্রবশন্তে) ॥ ১৫ ॥ রথী নিপতী কবচী ধনুযান্ হম:
 একবীর: স: রাজশ্যকং, মহাবরাহ: জল্যযথীহুতম্ অর্থবাশ্ব: হুব নিবারয়ামাস ॥ ১৬ ॥
 চ আজী দধির্ভ দলং নৃশমুজেন বাশং অ্যাপারয়ন্ অলঘাত, অল্ল যীহু: সল্লন্ অাকর্ষ-

সৈন্য পরস্পর হইতে অনিৱতরূপে আর এবং পরস্পর প্রাপ্ত হইয়াছিল । যেমন
 পুরোভাগ ও পশ্চাভাগ হইতে বায়ু প্রবাহিত হইলে সমুদ্রের দুই দিক্ হইতে
 দুইটা ঢেউ উঠিয়া পরস্পর ঠেকাঠেকি হইয়া উভয়েরই কতক ভঙ্গ ও কতক
 উদ্ভঙ্গ হইয়া যায়, তদ্রূপ ॥ ১৪ ॥ শত্রুকর্তৃক নিজ সৈন্য ভঙ্গ হইলেও মহা-
 তেজস্বী অজ, অরিসৈন্যের প্রতি ধাবমান হইলেন । বায়ুধারা ঘুম নিবৃত্ত
 হয় বটে, কিহু যেখানে শুক তৃণ, সেখানেই অগ্নি বিদ্যমান থাকে ॥ ১৫ ॥
 যেমন মহাবরাহ কম্বোজকালে উবেগ সাগরসলিলকে নিষারিত করিয়াছিলেন,
 সেইরূপ বলবৃথ অৱিতীর বীর সেই অজ বখাক্ত ভূধীরধারী বর্ষধারী ও
 ধুমুধারী হইয়া সেই নরপতিগণকে নিধারণ করিতে লাগিলেন ॥ ১৬ ॥ অজ
 রণস্থলে তৃণমূখে নিজ বলিণ হস্ত মনোহরভাবে বিচালিত করিতেছেন, ইহাই

54 The two armies experienced in turn victory and defeat from each other, just as two waves of the great ocean swelled alternately by the winds blowing from the opposite directions, come into collision with each other.

55. Although his army was broken through by the enemy, the high-spirited Aja, advanced against the hostile forces; for smoke may be dispersed by the wind, but the fire remains wherever the stable is.

56 Riding on a car equipped with a quiver, clad in armour and holding a bow, that high-spirited, matchless hero-repelled the whole host of princes as the great boar (an incarnation of Vishnu) repelled the overflowing waters of the ocean at the creation of a cycle

রুধা মীর্বাঁ রিপুদ্রাম্ বাঘান্ মধুবে হব ॥ ৫০ ॥ স রৌষদৃষ্টাধিকখীড়িতীর্ষে: অসীহ'-
বৈজা: ধুকুটী: বহুত্রি: হৃদ্যারগর্ভে: ভল্লনিরুণকশ্ঠে: হিষসাঁ শিরীষি: যাঁ তক্ষার ॥ ৫১ ॥
হিরদ্রমধানে: সর্বে: বলাহ্নৈ: কদ্রুটমেদিभि: সর্বাযুধৈ: য সর্ষময়ধেন য সর্বে এব মূমি-
পালা: যুধি বজ্রিন্ (যজ্ঞে) প্রগ্রহু: ॥ ৫২ ॥ পরীধান্ অশ্বরজৈ: হ্রস্বরথ: য: অজ: ধ্বজা-
ঘীণ, নীহারমঘ: দিনপূর্বভাগ: ক্ষিপ্রানুগ্রহজেন বিধম্বতা হব লঘা: বধূব ॥ ৫৩ ॥

কেবল লোকে দেখিতে পাইল, এবং বোধ হইল যেন তিনি একবার আকর্ণ
শরাসন আকর্ষণ করিয়া রাখিয়াছেন, আব তাঁহাব জ্যা হইতে বিপুলশক
সায়কসমূহ বহির্গত হইতেছে ॥ ৫১ ॥ অজ ভন্নাত্ত্বায়া হিরকর্ষ শত্রুমুণ্ডা-
বলীর দ্বারা রণভূমি আচ্ছাদিত করিয়া ফেলিলেন। সেই মন্তক এখনও
হকারগর্ভ, ক্রকুটীযুক্ত এবং ক্রোধভাবে দৃষ্ট ও অধিক লোহিত গুঠযুক্ত ছিল ॥ ৫২ ॥
তখন সেই সংগ্রামে সমস্ত নরপতি মিলিত হইয়া গজপ্রধান সমুদয় চতুরঙ্গ
বলের সহিত কবচ ভেদনক্ষম সর্বাশকার আয়ুধদ্বারা বাহ্যাব যত দূর শক্তি,
অস্ত্রের উপর প্রহার করিতে লাগিল ॥ ৫৩ ॥ শত্রুবর্গের অস্ত্রসমূহদ্বারা অস্ত্রের
রথ আচ্ছন্ন হইলে কেবল স্বজাগ্রামাত্র উপরে আগিতে লাগিল। যেমন দিবসের
পূর্বভাগ নীহারমালে আচ্ছন্ন হইলে, ত্রৈবং প্রকাশমান সূর্য্যদ্বারা জ্বলিতে

57. He was observed in the battle occupying his right hand elegantly with the orifice of the quiver, and the warrior's bow-string looked as if it had been drawn once for all to the ear and was producing arrows fatal to his foes.

58. He strowed the earth with enemies' heads, cut off from their shoulders with arrows, these heads displayed lips blood-stained with angry bites, and shewed frowns extending upwards in deep furrows, and still emitted shouts of defiance.

59. All the kings putting forth every effort, with all the divisions of the army, of which elephants were the foremost, assailed him in battle with all the weapons which were capable of piercing coats of mail.

60. He with his chariots obscured by the clouds of his enemies' missiles could be distinguished only by the top of his

সযোধাঃ নিমীলিতানাং পদজানাং মধ্যে স্কুরনং প্রতিমাযমাড়ম্ হব সমগ্রমুং তং দৃষ্ট্যঃ
 ১৫১। স্কুর—স্কুরতি। অস্কুরীত্। পুঙ্খীত্। যনি পুঙ্খরিষতি। যচ্চি পীত্ব্যধীতে। যিষি
 স্কীরয়তি। অস্কুরন্। স্কুধিঃ। “সংপ্রতি রাঘবেষ বঃ যমঃ হবং রূপযা জীবিতং ন”
 ইতি বচনাং তেন সমীপিতৈঃ শ্রিতীমুখ্যায়ৈঃ পার্শ্ববানাং কৈতবু নিষেপিতাঃ ১৫২। খাদ-
 কীটোনিহিতৈকবাক্যঃ শিরস্কনিষ্পংগমিহ্মণালিঃ সখাটনহ্মমবারিবিব্দুঃ সঃ ভীতী
 ম্রিয়াম্ পল্য বচঃ বমাদ ১৫৩। ই বৈদমি, হবঃ সর্মকহ্মার্যমস্কান্ পরাম্ পদ্য, মযা

নিষের যোধগণ অধের শঙ্খধ্বনির পরিচয় অহুসারে আসিয়া দেখিল, সমস্ত
 অরিনৈন্য নিত্যানির্ভীত হইয়া আছে, আর তন্মধ্যে কুমার নুহুগিহ কনদা-
 বলীর ন্যায়বর্তী ঐতিবিধিত চল্লমণ্ডলের ন্যায় শোভা পাইতেছেন ১৫৪।
 অজ শোণিতার্জ শরাগ্রভাগদ্বারা রাজ্যবিধের ধ্বজাতে এই বর্ণগুলি লেখাইলেন,
 “রঘুর পুত্র তোমার যশমাজ হরণ করিলেন, রূপা করিয়া জীবন হরণ করিলেন
 না” ১৫৫। অজ ভীত প্রিয়ার নিকটে আসিয়া শরাসনের অগ্রভাগে এক
 বাহ রাধিয়া এই বাক্য বলিলেন। তৎকালে উকীষ অগ্নীভ করাতে তাঁহার
 কেশবহন ধ্বনিত গিয়াছিল, এবং ভ্রমজমিত বেদবিন্দুতে তাঁহার ললাট অল-
 প্ত হইয়াছিল ১৫৬।

his new fame in visible form embodied which he had acquired with his own arms.

64. Recognizing the sound of his conch, his own soldiers rallied, and found him in the midst of his enemies all wrapped in slumber resembling the image of the moon shining among closed lotuses.

65. With the points of arrows dipped in gore, he caused these syllables to be inscribed on the flags of the kings :—“The son of Raghu has now deprived you of your glory, but not of life through compassion.”

66. With his one hand placed on the butt-end of the bow, with his hair loosened on account of his helmet being taken off, and with his forehead bedewed with drops of perspiration, he came to his terrified dear one and addressed to her the following speech.

অনুমতা অসি, এমি; স্বকম্বিধেন আচম্বিধিভেন সম হস্তনতা ত্ব মাৰ্যসি ॥ ৬০ ॥
 প্রতিবন্ধিভবান্ বিধাদান্ সযা: বিমুক্তং তযা: মুখং নিশ্বাসবাশ্বাপনমান্ আশ্রীয
 প্রসাদং প্রমদ: আকমহঃ স্বব আশ্রমাসি ॥ ৬১ ॥ সা তদা অসি শ্রীবিজিতা সত্যী
 দ্রিয় সাধান্ ন অশ্বনন্দত্, (কিনু) নবান্ধ:স্বপতামিহতা স্বলী সমুদৌকামি: অশ-
 নন্দন্ স্বব সখীনা বামি: অশ্বনন্দন্ ॥ ৬২ ॥ অবযান্ অবেম: স্ব: ইতি রাশ্মা শ্রিতিষি

কবিত্তেছি এই দিকে চাহিয়া দেখ । এখন শত্রুবর্গের এরূপ দশা হইয়াছে যে,
 একজন বালকেও তাহাদের অস্ত্র শস্ত কাড়িয়া লইতে পারে । ইহাদের স্ব-
 পাণ্ডিত্য ত এইরূপ; তথাপি তুমি আমাব হস্তগত হইলেও তোমাকে লাভ
 করিতে ইচ্ছা করিতেছে ॥ ৬১ ॥ যেমন নিখালহুমিত বাস্পের অপগম হইলে
 দর্পণ স্বাভাবিক নির্মলতা লাভ কবে, তেমনি ইন্দুমতীও মুখমণ্ডল শত্রু হইতে
 উদ্ধৃত বিবাদ হইতে তৎক্ষণাৎ নিমুক্ত হইয়া স্বাভাবিক প্রশমতা প্রাপ্ত হইয়া
 দীপ্তিশালী হইয়াছিল ॥ ৬২ ॥ ইন্দুমতী হর্ষাবিতা হইয়াও লজ্জাবশতঃ স্বয়ং
 না পারিয়া সহচরীর বাক্যদ্বারা প্রিয়তমের অভিনন্দন করিলেন । যেমন
 কোন অকৃত্রিম তুমি অভিনব আগাধরাবা অভিবিক্ত হইয়া সমুদ্রীক কেকাববে
 মেঘবৃন্দের প্রশংসা করে, তরুণ ॥ ৬৩ ॥ দোষশূন্য সেই অজ এইরূপে রাজা-

67. O princess of Vidarbha descent, I permit thee to look at the enemies who are now reduced to such a state that even a child could take their weapons from them, they with such war-like exploits covet thee though thou art in my grasp.

68. Her face instantly freed from distress caused by the enemies, shone forth like a mirror which has regained its natural brightness when the moisture of the breath is wiped off.

69. Though delighted, she being overcome by bashfulness could not herself congratulate her beloved, but did it by the words of her female companions, just as a field bedewed with fresh drops of rain extols the clouds with the notes of the peacocks.

70. Having thus placed his left foot on the heads of the kings that blameless prince conducted his faultless bride, and

যাম পাৎ নিধায় জনবর্ষা তাম্ উদবহন্ত, রঘুরগরজীমিঃ কুশালকায়াং সা এব তখ
মূর্তা সমরবিজয়লক্ষ্মীঃ বমুঃ ॥ ৩০ ॥ প্রথমপরিণতার্যঃ রঘুঃ বিজয়িনং দ্ব্যাপ্যজায়া-
সমীতং সমিব্রজং তম্ অভিনন্দ্য তদুপস্থিতকুটুম্বঃ সন্ শান্তিমার্যোষুধঃ বমুঃ, তদাচ্চ
কুশলধ্ব্যং সতি সূর্যবংশাঃ শুভায় ন মনসি ॥ ৩১ ॥

দিগের মতকে বানচরণ অর্পণ করিয়া গুণবতী হৈমুনতীকে লইয়া চলিলেন ।
রথ, ঘোড়ক এবং হস্তিগণদ্বারা উৎসাহিত ধ্বনিসংস্পর্শে তাঁহার অলঙ্কারনী
কর হওয়াতে তিনিই কুনাদের নবকে বৃষ্টিমতী অরলক্ষ্মীরূপ হইলেন ॥ ৩০ ॥
রঘু প্রথমেই সমুদয় সংবাদ পাইয়াছিলেন, অধুনা স্বয়ংস্বীকৃতি হইয়া প্রাণ
পত্রীয় সহিত অন্ন ফিরিয়া আনিতেছেন দেখিয়া তাঁহার অভিনন্দন করিলেন ।
পরে পুত্রের হস্তে পরিবারবর্গের ভার নমর্পণ পূর্বক শান্তিপথ অবলম্বনার্থ
উৎসুক হইলেন । কারণ বংশধর সন্তান কুললক্ষ্মীর ভারবহনে সমর্থ হইলে,
সূর্যবংশীয় রাজারা আর গৃহস্থান্তরে আবদ্ধ থাকেন না ॥ ৩১ ॥

she herself with the extremities of her locks begrimed with
dust raised by chariots and horses, became like the incarnation
of victory in that war.

71. Raghu who was made aware of the above occurrence
before Aja's return, congratulated his victorious son joined with
a laudable wife ; and having laid upon him the burden of the
family he was eager to return into the path of tranquillity :—
for when there is one who can bear the burden of the family,
the descendants of the sun do not continue in the house-hold
state.

অষ্টম: সর্গ: ।

অথ পার্শ্বিক: স্খলিতং নিষাঢ়কৌতুকং বিধত: एव तस्य अपराम् इन्दुमतीम् इष
बहुधां अपि वल्लभामिनीम् अकरोत् ॥ १ ॥ इषमूलव: यन् दुरिसे: अपि आत्मसात् कर्तुं
प्रयতन्ते हि, अज: उपस्थितं तन् पितु: आज्ञा इति अयदीन् भीमवश्या न ॥ १ ॥
मेदिनी वसिष्ठसम्भूतै: सखितै: तिन (अजिन) सह अभिवেশनम् अतनুय विमदीकृति-
तिन ज्ञापार्थतां कथयामास एव ॥ २ ॥ अथर्षपिदा शुचया ज्ञानक्रिया: य: परै: दुरासद:

অনন্তর অজ স্নান করতঃ খুলিতে না খুলিতেই, রাজা রঘু অগরা ইন্দু-
মতীকে ন্যায় বহুধাক্রমে তাঁহার হস্তে সমর্পণ করিলেন ॥ ১ ॥ রাজপুত্রগণ
বিব্রাদ্রোগাদি ছজিয়াবাঁধা বেধাক্য আশ্রয় কবিত্তে প্রয়াস পান, অজ
শ্রুত: উপস্থিত সেই বাজ্য পিতার আজ্ঞাহেতু গ্রহণ করিলেন, ভোগভুজা
করিবার জন্য নহে ॥ ২ ॥ বসিষ্ঠসন্ত সখিলবারা অজের সহিত অভিষেক
হইলে মেদিনী নির্জন বাগ পবিত্রাগ পূর্বক যেন নিজের কৃতার্ণভাই ব্যক্ত
করিল ॥ ৩ ॥ শুক বসিষ্ঠ অধর্ষবেদোক্ত বিধানে অজের অভিষেকাদি কার্য
সম্পন্ন করিলে অজ শত্রুদিগের দুর্বল হইলেন । কারণ অত্রতেজের (কাত্ততেজ)

1. While the prince was yet wearing the beautiful nuptial thread, the king placed under his charge the government of the world, as if it were, another Indumati.

2. That which the sons of the kings strive to obtain even by foul means, Aja accepted, when proffered, only by the command of his father, but not from any thirst of enjoyment.

3. The earth partaking with Aja, the inaugural ablutions with waters poured by Vasishta, expressed her satisfaction, as it were, by pure exhalations.

4. The ceremony of installation being consecrated by his preceptor versed in the Atharvan he became invincible, to his

বধূব, অস্বতীজসা সহিত যন্ ব্রহ্ম, অর্থং পবনাগ্নিসমাগমঃ দি ॥ ৪ ॥ প্রজাঃ নবৈশ্বরং
তং নিবৃত্তযৌবনং রঘুম্ এব অমন্থন্ত, দি (যজ্ঞান্) সঃ তস্য কেবলং শ্রিয়ং ॥ প্রতিপেদে,
(কিন্তু) সকলান্ যুগ্মান্ অপি প্রতিপেদে ॥ ৫ ॥ ইদম্ এব স্তম্ভযুনা দিতয়েন মংগতং
সন্ অধিকং যুগ্মে, ত্বং পৈতৃকং পদম্ অজিন, অস্ব নবং যৌবনং বিনয়েন চ ॥ ৬ ॥ স্তম্ভ—
যৌবনে। অয়মন্, অশ্রীমিচ্ছ, যুগ্মে। সনি যুগ্মমিষতি। যডি শ্রীযুগ্মতে। যিচ্চি
শ্রীময়তি, অয়মন্। মহামুজঃ সঃ অচিরীপনতাং মৈত্রীণাং নবপাণ্ডিত্যচাং বধূম্
ইব “সচ্চসা ইদম্ ভবেগং ব্রজেত্” ইতি সহদয়ং বৃদ্ধজী ॥ ৩৪ ॥ প্রকৃতিপু সর্বঃ “অহম্ এব মনী-
ষতীঃ ননঃ” ইতি অচিন্তয়ন্, ভবধিঃ নিম্নগাম্যতেপু ইব তন্ম জাচিত্ব বিমানদা ন অমবন্

সহিত ব্রহ্মভেজের যে মিলন তাহা পবনাগ্নিসংযোগের তুল্য ॥ ৪ ॥ প্রজাগণ
নেই নুতন রাজা অল্পকৈ নবযৌবনসম্পন্ন রঘুবলিঙ্গা জ্ঞান করিতে লাগিল।
কারণ অল্প কেবল বে রঘুব রাজ্যভী প্রাপ্ত হইয়াছিলেন এমনত নহে, তাঁহার
গুণগ্রামেও অলঙ্কৃত ছিলেন ॥ ৫ ॥ সমৃদ্ধিশালী গৈরূক রাজ্য মঙ্গলাঙ্গদ
অজের সহিত, এবং তাঁহার নবীন বৌবন বিনয়ের সহিত মিলিত হইয়া
সমধিক শোভা পাইয়াছিল ॥ ৬ ॥ মহাবাহু অল্প নবলক্স দেহিনীকে নবোচ্চা
বধূর ন্যায় সদয়ভাবে উপভোগ করিতে লাগিলেন। কারণ পাছে সে উষ্মগ
প্রাপ্ত হয়, তাঁহার এই আশঙ্কা ছিল ॥ ৭ ॥ “আমিহে ভূপতির প্রিয়পাত্র” প্রজা-

enemies, for spiritual power associated with military spirit is like a fire united with the wind.

5. The subjects regarded the new ruler as Raghun himself returned to youth ; for he not only inherited his fortune but also his virtues.

6. Two things had their beauty much increased by being each united with an auspicious counterpart—prince Aja was as befitting to the prosperous dominion of his ancestors, as his modesty was to his youth.

7. Fearing lest she might suddenly lapse into a state of anxious timidity, the strong-armed king tenderly enjoyed the newly-acquired realm like a newly married spouse.

8. Every one among his subjects thought, “I alone am

৷৮৷ চঃ সূর্যস্য স্বরঃ নঃ, সূর্যস্য মৃদুঃ গঃ, (কিন্তু) পুরজ্ঞতমমধ্যমক্রমঃ সন্মুখ্যমানঃ, ৷৮৷
 স্বহান্ রূপং বৃষান্ অনুজ্ঞান্ (এব) সমন্যামাস ৷৮৷ অথ রঘুঃ স্বাম্রজম্ স্বাম্রবলয়া
 প্রকৃতিষু প্রতিষ্ঠিতং বীৰ্য্যং বিলাসধর্ম্যেযু নিদিবস্যেযু অপি নিবসেযু নিমৃদঃ অধবন্ ৷৯৷
 চি (তথাচি) দিলীপবজ্রাঃ পরিচ্যামি যুগ্মকন্যুতরীপিত্রিয়ঃ প্রঘটাঃ স্ব সন্তঃ তরু-
 বল্লবাসঘা সঁযমিনী পদবীং প্রপেদি ৷ ১১ ৷ অরম্ভসমাপ্তবীক্ষুর্ধ পিতরং তং সন্তঃ

দিগের মধ্যে সকলেই ইহা মনে কবিত, কারণ যেমন সমুদ্র শত শত নদীর
 মধ্যে কাহাকেও অনাগিব করে না, তদ্রূপ অজ কাহাবও প্রতি অবজ্ঞা প্রদর্শন
 করিতেন না ৷ ৮ ৷ যেমন সমীরণ অত্যন্ত ধব বা অত্যন্ত মৃদু না হইয়া
 তরুসমূহকে উৎপাটন না করিয়াই নোঙরাইয়া ফেলে, সেইরূপ অজ নিতান্ত
 গরম বা নিতান্ত নরম মেজাজেব লোক না হইয়া, মাঝামাঝি পথ অবলম্বন
 পূর্বক শত্রু রাজাদিগকে উন্মূলিত না করিয়াই বশীভূত করিতেন ৷ ৯ ৷
 অনন্তর রাজা রঘু, পুত্র অজ সংবভাব নিবন্ধন নিজেব মস্তিষ্কভৃতির নিকট
 প্রতিষ্ঠাভাজন হইয়াছেন দেখিয়া, অনিত্য বিষয়ভোগে নিমগ্ন হইলেন ; এখন
 আব স্বর্গস্থিত বস্তুতেও তাঁহাব মূহা রহিল না ৷ ১০ ৷ দিলীপবংশনুভূত
 রাজাবা ব্রজাবদ্বায় গুণবান্ পুত্রে বাজ্য সমর্পণ পূর্বক ইন্দ্রিয়সংযম কবিয়া
 চীরধারী মুনিদিগের পদবী অবলম্বন করিয়া থাকেন ৷ ১১ ৷ পিতা বনগমনে

favoured by the king," for he shewed disregard to none, like the ocean that receives hundreds of rivers

9. Neither too stern, nor too mild, the king adopting the middle course made the princes submit (to his authority) without uprooting them, just as the wind acts towards trees.

10. Raghu finding his son's authority well established among the officers of the state owing to his self-command, became averse to objects of enjoyment, even to those in heaven.

11. For, the descendants of Dilipa making over their regal fortune to their worthy sons and being devout in mind, betake themselves in the decline of life to the path of ascetics, who are clad in the bark of trees.

12 The son with his head adorned with a turban bowed

বৈটন্যমীমিতা দ্বিরম্বা পাটখীঃ প্রণিপত্য আশ্রয়ঃ অপরিত্যজ্যম্ অযাচত ॥ ১১ ॥ আশ্রয়-
প্রিয়ঃ রঘুঃ অমুদ্রুতম্ব তম্ব তন্ ইচ্ছিতং হতবান্, তু (কিনু) অপবর্জিতা তবম্ মর্যঃ
ইব অপবর্জিতা দ্বিত্যং পুনঃ ন প্রতিদেদে ॥ ১২ ॥ সঃ কিল অন্যম্ আশ্রয়ম্ আশ্রিতঃ,
পুংসাত্ বচিঃ আশ্রয়দে নিবসন্, অবিকৃতেন্দ্রিয়ঃ সন্ সুখয়া ইব উষমীম্বদ্যা দ্বিত্যা
সমুপাশ্রত ॥ ১৩ ॥ প্রমদম্বিতপূর্ব্বপাশ্রিতম্ অমুদ্রুতনুতনৈবরং তন্ কুর্নং নিবসেন্দ্রুনা

উনাত হইলে, আর উজ্জীবে স্থগোড়িত মস্তক লিচুচরণে প্রণিপাতপূর্ব্বক
আপনাকে বাহাতে পরিত্যাগ না করেন, এরূপ প্রার্থনা করিলেন ॥ ১১ ॥
পুংসবৎসল রঘু তাঁহাকে সতললোচন সেনিদ্ধা তনৌর অভিনাব পরিপূর্ণ করি-
লেন, কিন্তু সর্প যেমন পরিভ্রান্ত খোলস পুনরাব আর গ্রহণ করে না, সেইরূপ
পরিভ্রান্ত রাজা ও ঐশ্বর্য্য আর গ্রহণ করিলেন না ॥ ১৩ ॥ সেই রঘু (প্রভাত্যা-
শ্রম) অবলম্বন করিয়া পুংসের বহির্ভাগে একতী স্থানে বাস করিতে লাগিলেন,
এবং অবিকৃতমনে পুংসের ন্যায় পুংসভোগ্য সম্পত্তি হইতে পরিত্যাগ গ্রহণ
করিতে লাগিলেন ॥ ১৪ ॥ পুরাতন রাজা শাস্তিপদাবলম্বী, আর নূতন রাজা
অহাদম্বাদিত হইলে, সেই রঘুই অগুর্ল শোভা ধারণ করিল; এক দিকে
চন্দ্রনা অস্তাচলচূড়াবলম্বী আর অন্যদিকে প্রভাকর উদয়গিরিগন্ত হইলে,

at the feet of his father about to resort to the forest, and begged
of him not to abandon him.

13. Raghu, fond of his son who was entreating with tears
in his face, granted him his wish, but he did not resume the
royal state already abandoned, just as a snake does not take
back its cast off skin.

14. Having resorted to the last stage of life and being in
a place out of town, he allowed himself to be served by his
son's fortune (that which could be enjoyed by his son alone),
keeping his passions under control, as if she were his own
daughter-in-law.

15. When the old king had retired into a tranquil state,
and the new one risen to power, that dynasty bore a *similitude
to the sky with the moon setting and the sun rising.

উদিতাক্ষে নমস্তা মুখ্য সমাহরোহ ॥ ১৫ ॥ যতিযাযির্বলিঙ্গধারিণী রঘুরাঘনী
 অপবর্গমধৌদয়াধীযীঃ ধর্ম্যযীঃ সুবং গমী অশী ইব জনৈঃ দৃষ্টমাসি ॥ ১৬ ॥ অজঃ অজি-
 তাধিগমায নীতিবিমারদৈঃ সন্নিভিঃ শুশ্রুজি, রঘুঃ অনপাযিষদীপলম্বয়ে অগ্নিঃ ধীগিগি-
 মসিমায ॥ ১৭ ॥ যুবা নরপতিঃ প্রকৃতিঃ অবেচিতুং অবহারাশুনম্ আদদে, প্রবযা, ত
 ভূপাণ ধারণা পরিচিহ্নং ক্রমপূর্ণং বিটরম্ আদদে ॥ ১৮ ॥ একঃ অনন্তরান্ হৃদতীন্
 মন্থয়ন্তিসন্দাদা বসম্ অনয়ন্ত, অপটুঃ প্রতিধানযীম্যযা মরীচনীষরান্ পল্ল মদণঃ

নভোমণ্ডলের যেমন শোভা হয়, তজ্জপ ॥ ১৫ ॥ রঘু মর্যাসীর চিহ্ন এবং অজ
 রাজচিহ্ন ধারণ করিলে, লোকের জ্ঞান হইল যেন মোক্ষধর্ম্ম আব রাজধর্ম্মেব
 জুইটী অংশ ভুটলে অবতীর্ণ হইয়াছে ॥ ১৬ ॥ অজ অবিভক্ত রাজ্যগাভেব অন্য
 নীতিবিহারদ বিখ্যাসভাজন যত্রিগণের সহিত মিশিতে লাগিলেন। রঘু অবিদ্যব
 পদ (মোক) লাভের জন্য বিব্রত যোগিগণের সহিত মিলিত হইলেন ॥ ১৭ ॥
 যুবা নরপতি প্রজাদিগের কার্য্যকর্ম্মনার্থ ধর্ম্মাসনে বসিলেন। আর বৃদ্ধ মর্যপতি
 ধ্যান ধারণা অভ্যাস করিবার জন্য নির্জনে গবিজ কুশাসন গ্রহণ করিলেন
 ॥ ১৮ ॥ এক রাজা (অজ) বরাট্টের নিকটবর্তী নরপতিদিগকে কোষদণ্ড
 শক্তিহারা বশীভূত করিলেন, এবং অন্য রাজা (রঘু) ধ্যানধারণাযাত্রা নেহর

16. Raghu and his son holding respectively symbols of the ascetic and the king, appeared to men like the emanations of the two states :—self abnegation and worldly grandeur which had as it were, descended to the earth incarnate.

17. In order to acquire what was not yet conquered, Aja associated with ministers, conversant with state-policy; and with a view to attain that imperishable state of beatitudo, Raghu mixed with devotees, versed in the right knowledge of things. e

18. The young king took his seat upon the bench to administer justice among his subjects, while the old king took a seat sanctified with kusa-grass in order to practise religious abstraction in solitude

19 The one brought under subjection adjacent kings by .

वशम् अनयत् ॥ १८ ॥ अचिरेणः विवी दिपदारथफलानि भक्षयान् अकरोत्, इतरः
 ज्ञानमयेन वज्रिना स्वकर्षणां दहने ववते ॥ २० ॥ अजः यशस्वसुधान् यद् गुणान्
 मत्फलं समीक्ष्य सपायुङ्क्त, समलीलकाचनः ॥ २१ ॥ अपि प्रकृतिम्यम् गुणवयम् अजयत्
 ॥ २१ ॥ स्थिरकन्धा नवः प्रभुः आकम्पीदयान् कर्षयः न विरराम, स्थिरधीः नवतरः अ
 आपरमात्मदर्शनात् योगविधेः न विरराम ॥ २१ ॥ इति प्रतिपिहप्रसरेषु शत्रुषु इन्द्र-

प्राणादि पञ्चबायुके आश्रित करिनेन ॥ १९ ॥ नूतन राजा (अज) पृथिवीते
 पुरुषिगेर कार्यापन्नपन्नार कल विमटे करिते वद्ववान् दहेलेन, अन्य राजा
 (रघू) 'ज्ञानमय ब्रह्म' निस्त्रेण सनसं कर्षेण महनार्थं प्रवृत्त हहेलेन ॥ २० ॥
 अज कलाकल पर्व्यालोचना करिवा सकृद्विग्रहानि राजाटहेर ह्य उपाय
 प्रयोग, करिते नागिलेन, रघू लोष्टेकाकने नमानखान अर्पन करत
 प्रकृतिगत अणुज जय करिते नागिलेन ॥ २१ ॥ दृष्टप्रतिष्ठ नूतनः प्रह
 कलोदय ना हहेले, अदृष्टि कार्या हहेते विरत हन नाई । आर विरप्रकृति
 प्राचीन राजा यतकण ना परमाय्या सहित नाकाकार हहेनाहिन, उतकण
 योगाग्रहान हहेते फांत हन नाई ॥ २२ ॥ एहेरूपे रघू नोफार्थी हहेना हेन्द्र-

his superior prowess, and the other kept under restraint the five internal vital airs by the exercise of religious abstraction.

20. The new king reduced to ashes the fruits of his enemies' enterprises on earth, while the other set about to consume his own works by the fire of knowledge.

21. After weighing their consequences, Aja had recourse to the six points of state-craft, of which conciliation is the first—and Raghu also looking with an equal eye on clods of earth as well as on gold, mastered the three attributes of nature with an unruffled spirit, (rose superior to the three attributes of nature which are respectively manifested in the three products of nature—intelligence, egotism and the senses.)

22. Neither did the youthful lord, persevering in his undertakings, desist from them until the attainment of fruits, nor did the old king of equable intellect desist from his holy medi-

যেষু চ জায়ন্তৌ উদয়াপবর্গযৌঃ প্রসিদ্ধৌ (তৌ) চমর্যৌ সিদ্ধিঞ্চ অশাপনুঃ ॥ ১১ ॥ জায়—
জাগর্তি, জায়তঃ, জায়সি । অজায়ঃ, অজায়রৌত্, জজাগার, জায়তামাস । কর্মসি
জাগর্যন্তে, অজায়সি, আগরুকঃ । অথ রঘুঃ সমদর্শনঃ সন্ অজয়্যপেত্বা কাষিৎ
সমাঃ সমযিত্বা যোগসমাধিনা অব্যয়ং তমসঃ পরং পুরুষম্ আপনু ॥ ১৪ ॥ অগ্নিষিত্ব
রাঘবং পিতৃঃ শ্রুতদেহবিসম্বলঃ সন্ চিরং অনুশি বিমুচ্য যতিমিঃ সাদ্ধম্ অস্য অগ্নি-
মৈত্রিকং বিধি বিদধে ॥ ১৫ ॥ পিতৃকার্যকল্পবিতু সঃ পিতৃমহত্যা তদীর্ষদৈত্বিকম্ অক-

বর্গের সংঘম করিতে লাগিলেন এবং অল্প অভ্যাশ্রয়কাজী হইয়া শত্রুদমনে
ভৎসন্ন হইলেন । ক্রমে উভয়েই উভয়প্রকারে সিদ্ধিলাভ করিলেন ॥ ১৩ ॥ এই-
রূপে রঘু সর্বভূতের প্রতি সমদর্শন হইয়া অজের অনুরোধে কতিপয় বৎসব
কালদাপন করিলেন । পরে যোগদ্বারা মায়াভীত অক্ষর পবন পুরুষে লীন হই-
লেন ॥ ১৪ ॥ অগ্নিহোজী রাঘব (অন্ন) পিতার বেহ বিসর্জন অবগ করিয়া বহু-
কাল অশ্রু মোচনপূর্বক, সন্ন্যাসিগণের সহিত অগ্নিসংস্কার ব্যাভীত পিতার
অন্ত্যেষ্টিক্রিয়া সম্পন্ন করিলেন ॥ ১৫ ॥ পিতৃকার্য্যেব বিধানজ্ঞ অক জানিতেন
যে যোগদ্বারা দেহত্যাগ করিলে শ্রাদ্ধাদির আবশ্যকতা নাই, তথাপি পিতৃভক্তি

tations until the manifestation of the superior soul within himself.

23. Thus severally vigilant against foes and passions checking their influence, and longing severally for worldly prosperity and final release, they both attained their respective consummations.

24. Raghu viewing all things with an equal eye, passed a few years for the sake of Aja, and then by meditating on the unity of god and the universe, he was absorbed into the imperishable spirit that lies beyond the pale of darkness.

25. Hearing that his father had abandoned life, the son of Raghu shedding tears for a long time, celebrated his funeral rites in company with ascetics without the use of fire, though himself a worshiper of fire.

26. Conversant with the rules of rites due to a deceased

শেতু, তেন পয়া তনুজঃ তনয়াবর্জিতপিণ্ডকাঙ্ক্ষিণঃ নহি ॥ ১৫ ॥ পরাধীগতে: পিতু:
অশীষ্যতাং চহিষ্য সদর্শবৈদিমি, অমিতাধি: স: অধিজ্যকাম্যক: সন্ জগন্ অপ্রতি-
শাসনং কৃতবান্ ॥ ১৬ ॥ চিত্তি: মামিনী ইন্দুমতী চ অযাপৌরুষ্যং তং পতিম্ আশায
প্রথমা বহুরমণ: অমূন্, অপরী বীরং সুতম্ অজীজনন্ ॥ ১৭ ॥ দশরম্মিশতীপমমুতিং
যশসা দশসু অপি দিচ্চু শূরং দশকণ্ঠারিয়কং যং বুধা: আশ্রয়া দশপূর্বরঘম্ আতু:
নিবন্ধন পিতার পিওদানাদি: কার্য্য সম্পন্ন করিলেন ॥ ১৬ ॥ “মহাবাজ !
আপনার পিতা যে উৎকৃষ্ট গতিলাভ করিয়াছেন, তাহাতে তাঁহার জন্য শোক-
করা উচিত নহ” এই বলিয়া পুত্রনার্থজ্ঞ পণ্ডিতগণ অস্ত্রের মনোবাধা উপশম
করিলে, অল্প বয়সে ব্যারোগ্য পূর্বক পৃথিবীতে প্রতিবন্দী রাজার শাসন
রহিত করিলেন ॥ ১৭ ॥ মহাপরাক্রমশালী অল্পকৈ পতি পাইয়া নেদিনী বহু
রত্ন প্রদত্ত করিলেন । আর কামিনী ইন্দুমতী বীরপুত্র প্রসব করিলেন ॥ ১৮ ॥
অস্ত্রের পুত্রকে পণ্ডিতেরা “দশরথ” বলিয়া জানিত, কাবণ তিনি দশ-শত-রশ্মি-
শালী সূর্য্যের তুল্য তেজস্বী ; যশোভূষণে দশ দিকে প্রসিক, এবং দশকণ্ঠ রত্ন-

father, he solemnized his father's obsequies merely out of filial devotion ; for the manes of those who abandon their body in that way, do not long for the obsequial balls offered by their sons

27. The wise counsellors assuaged his grief by representing that as his father had attained the noblest consummation it was not meet to grieve over his death, and then Aja, with his bow strung, made his power unrivalled on earth.

28. The earth and the fair Indumati, having obtained him of great prowess as their lord, the former produced perfect specimens of each kind, and the latter gave birth to a heroic son.

29. Which son the learned called Dasaratha (ten-carred) by name, as he was to shine like the sun (the ten hundred rayed-divinity) to be renowned with fame in all the ten quarters of the globe, and to be the father of one who would destroy the ten-necked monster.

৥ ২৫ ॥ স পার্শ্বিকঃ স্তুতয়াগমসম্বৈঃ স্মৃতিদেবযশস্বধামুজাম্ অশ্বত্থম্ চমৈথিবাম্
সন্ পরিধেঃ স্কৃতঃ সখ্যদীধিতিঃ হব বমী ॥ ২৬ ॥ বসম্ আর্শমযৌপমান্যে বহু শূরং,
যিদৃশ্য সত্কৃতযৈ (অতঃ) তস্য বিম্বীঃ কীৰ্ত্তনং বসুজং, গুণবত্যা অপি পরমযৌপমা
(অমূল্য) ॥ ২৭ ॥ অধেচিত্রমজঃ স্তমজাঃ সঃ কদাচিত্ দীপ্যে সঙ্ঘ মগরীপবনে, দন্দনে
অচীষতঃ অহতা যাক্ষয়িতা ইব বিজহার ॥ ২৮ ॥ অথ হৃষিকীদধিঃ বীধসি ত্রিম-

ণেব পিতা ॥ ২৯ ॥ রাজা অজ বেদাধ্যয়নদ্বারা অবিদগ্ধ, পুত্রোৎপাদন দ্বারা
পিতৃঋণ, ও যজ্ঞাহুষ্ঠানদ্বারা দেবঋণ হইতে মুক্ত হইয়া পবিত্রিমুক্ত সূর্য্যোব ন্যায়
শোভা পাইতে লাগিলেন ॥ ৩০ ॥ সেই রাজার কেবল ধনই পবের
উপকারার্থ ছিল এমন নহে, কিন্তু তাঁহার গুণগ্রাম হইতেও অন্যের প্রয়োজন
সাধিত হইত। তাঁহার পুত্রবকার আপন্ন ব্যক্তির ভয়শাস্তির জন্য
ছিল এবং তাঁহার বহুবিদ্যা পণ্ডিতগণের সৎকারেব জন্য ছিল ॥ ৩১ ॥ সৎপুত্র-
শালী ও প্রজাপালনকার্য্যে তৎপর সেই রাজা, কোন সময়ে দেবী ইন্দুমতীর
সহিত বিহারার্থ নগবোপবনে গমন কবিলেন। যেমন দেবগণেব পালয়িতা
ইন্দ্র শটীর সহিত নন্দনবনে বিহাব করিতে বান, তজ্জগ ॥ ৩২ ॥ এই সময়ে
দক্ষিণ সমুদ্রেয় তটে নাগপুরনামক স্থানে যে মহাদেব প্রতিষ্ঠিত আছেন,

30. Having discharged his debts to the sages, the gods and the manes, by studying the scriptures, by performing sacrifices and by procreating offspring, he shone forth like the sun freed from his halo of mist.

31. Not only was the wealth of that king but his virtues too, were for the good of others, he employed his power to redress the wrongs of the oppressed, and his learning to honor the learned.

32. He who was blessed with a worthy son, and ever looked after his subjects, was one day sporting with his queen in the town-parks just as the protector of the gods amuses himself with Sachi in Nandana.

33. At that time Narada was proceeding by the path by which the sun sets out and returns, to harp unto the Lord dwelling at the city of Nagpur, on the coast of the southern sea.

নীকর্ণনিক্কেতম্ ইন্দ্রম্ উপবীপয়িতুং নারদঃ ২৬। উদয়াগতিপথেন যযৌ ২৭।
অপাখ্যেঃ কুমুদৈঃ যযিতা তথ্য আনোদ্যমিণৌনিবেশিতা স্বর্জং বেগবান্ মাধবতঃ অধিবাস-
স্থতয়া ২৮ অচরতু দ্বিত ২৯। কুমুমানুসারিণিঃ অমরৈঃ পরিকীর্ণা সুনৈঃ পরি-
বাদিনী পবনাবলিপত্রম্ অশ্রুনাখিতং বাণ্যং সৃজতী ইব দহমে ৩০। সা অমরসম-
মধুরআশ্রিতয়েন বীৰভাম্ আশ্রয়ী বিমূষিতম্ অমিমূষ রূপতৈঃ দয়িতীকৃতনকোটি-
সুখিতম্ আয় ৩১। সুজাতযীঃ সনযীঃ অশ্রুনাখিতা তাম্ অশ্রুতীকৃত বিদ্বতা নরোত্তম-

বীণাবাদনপূর্বক নশীত করিয়া তাঁহার উপাননা করিবার জন্য নারদ যদি
আকাশপথে গমন করিতেছিলেন ৩০। দ্বিদাপুলে অধিত এদগাহি মালা
নারদের বীণার্থে অর্পিত ছিল, বেগবান্ বায়ু তদীর নৌরক্তলোভেই যেন
তাঁহাকে উড়াইয়া লইল ৩১। তৎকালে বনরগণ মালায় পুষ্পসমূহের
পশ্চাৎ পশ্চাৎ ধাবমান হইলে বোধ হইল, যেন সূনির বীণা বায়ুর নিকট অপ-
মানিত হইয়া কজ্জলে কলুষিত অশ্রুতল মোচন করিতেছে ৩২। সেই বর্গীয়
মালিকা ব্রাহ্মনব্রিত্যর বিশাণ স্তনযুগলের অগ্রভাগে পড়িয়া রহিল। তাহার
মকরন্দ ও সৌন্দর্যের আশ্রিত্যনিবন্ধন মতাবলীর কুহুমিত নহং বৈতব
পরাভূত হইল ৩৩। সেই মালিকা খীর মনোহর স্তনযুগলের নগদানের জন্য
সহস্রী হইয়াছে দেখিয়া, ব্রাহ্মনহিবী বিদ্বতা হইলেন, এবং ব্রাহ্ম চন্দ্রনাকে এস

34. Then a strong wind, as if to perfume itself, carried off the wreath woven with celestial flowers, and placed on the top of his harp.

35. The ascetic's seven-stringed harp, covered with black bees attracted by the flowers (of the wreath) appeared as if shedding tears strained with collyrium on account of the insult offered by wind.

36. That heavenly wreath, which on account of its exquisite nectar and fragrance surpassed the beauty of the creepers at that season, found a becoming home on the nipples of the swelling breasts of the king's beloved.

37. The beloved wife of the king, the most excellent of

প্রিয়া রমণা ততচন্দ্রা কৌমুদী ইব নিম্নমীল ॥ ১০ ॥ মীল—মীলতি । অমীলীন,
মিলীন । সনি নিমীলিষতি । যডি মীলীষ্যতে । ষিচি মীলয়তি, অমীলিষত্ ।
করযোজ্ঞম্বিতেষ যযুধা নিপতন্তী সা পতিম্ অপি অধাময়ত্, দীপার্শ্বঃ নৈলনিবেশ-
বিন্দুনা সঙ্গ মীদিগীম্ ভবতি নতু ॥ ১৮ ॥ ভবতিঃ পার্শ্ববর্চিনা তুমুর্ভগ আশংকিত
অভেজিতা কলম্বাক্ষয়ালয়া বিহ্বাঃ অপি সমদুঃখাঃ ইব যত্র শুক্লযঃ ॥ ১৮ ॥ ক্ষুণ্ণ-
ক্লীণয়তি । অক্ষুণ্ণত্, শুক্লীক । সনি শুক্লয়তি । যডি শুক্লীষ্যতে । ষিচি ক্লীণয়তি,
অশুক্লয়ত্ । রূপতঃ রমঃ অজনাহিষিঃ তনুদে, সা তু ময়া এব সংস্থিতা, আশু-
মিষি সতি প্রতিকারবিধানং ফলায় কল্যতে চি ॥ ৪০ ॥ অথ নিত্যানন্দকল্পঃ সঃ স্তন-

করিলে জ্যোৎস্না যেমন লগ্ন প্রাপ্ত হয়, সেইরূপ হইলেন ॥ ৩৭ ॥ যেমন দীপ্ত
অগ্নিশিখা উপরি প্রস্তুত তৈলবিন্দুর সহিত ভূমিতে পতিত হয়, সেইরূপ ইন্দু-
মতীর ইল্লিগুণ্য শরীর পতিত হইলে, রাজাও তাঁহার সহিত ভূতলে পতিত
হইলেন ॥ ৩৮ ॥ রাজা ও রাজমহিষীর পার্শ্ববর্তী লোকেরা ভূমল আর্জনাৎ
করিয়া উঠিল । তাহাতে জনাশয়বাসী পক্ষিগণ উবেজিত হইয়া যেন তাঁহাদের
হৃৎথে হৃৎবিত হইয়াই কোলাহল করিতে লাগিল ॥ ৩৯ ॥ বাজনাৎ বার
বাজার মুচ্ছার অপনয়ন হইল, কিন্তু ইন্দুমতী তদবস্থাই রহিলেন । কারণ
পরমায়ু অবশিষ্ট থাকিলেই, প্রতিকারবিধান ফলোপকারক হইয়া থাকে ॥ ৪০ ॥

men, had not observed that wreath clinging to her well-shaped
breasts for more than a moment, when she became senseless
and expired, just as moon-light vanishes when the moon is
swallowed up by the monster Rahu at an eclipse.

38. She falling down with her senseless body caused her
husband also to drop down ; just as the flame of a lamp falls to
the ground together with the drop of oil sprinkled over the
wick.

39. The birds living in the lake frightened by the confused
lamentations of the attendants of them both, cried as if sym-
pathizing with them.

40. By fanning and other expedients, the king recovered
from his fainting fit, but the queen remained as lifeless as be-

বিপ্লবাত্ প্রবিশীজয়িতব্যবল্লকীসমবস্থ্যাম্ অঙ্গনাং পরিবৃত্তা উচিতম্ অঙ্গং নিনায় ॥৪১॥
যনি: অঙ্গনিপতয়া করযাপায়নিমিত্তবর্থায়া তয়া, সযসি আনিতা মৃগলিনী বিমন্
অন্দ্রমা: ইব সমলচ্যুত ॥ ৪১ ॥ স মদ্যাম্ অপি ধীরতাম্ অপচ্যায় কাপগদ্বর্দ যথা
তয়া বিলম্বায়, অয়: অপি অমিতম্ সন্ মার্হবং মজতে, শরীরিণি কা এব কয়া ॥ ৪২ ॥
কুসুমানি অপি মায়মেবনান্ আতু: অদৌহিতৃ প্রমথনি যদি, কুল প্রচরিষ্যত: বিধি:
অনন্ বিন্ ইব সাধনং ন মনিষ্যতি ॥ ৪৩ ॥ অঙ্গ—অঙ্গনে, অৌহিট, অঙ্গাধকী ।

অনন্তর নিভাত্ত বংশন রাজা, চৈতন্যানাশ হেতু, ভয়ীহীন বীণার তুল্য অবস্থা-
প্রাপ্ত রমণী ইন্দুমতীতে ধারণ করিয়া, চিরপরিচিত নিম্ন কোণে তুলিয়া লই-
লেন ॥ ৪১ ॥ ইন্দ্রিয়নাশহেতু মলিনবর্ণ সেই ইন্দুমতীর মৃতদেহ রাজার
কোণে স্থাপিত হওয়াতে বোধ হইল, যেন চল্লসা প্রভাতকালে মলিন মৃগ-
লেখাকে ধারণ করিয়া রহিয়াছেন ॥ ৪২ ॥ অঙ্গ বাতাবিক দীর্ঘতা পরিত্যাগ
করিয়া কাপগদ্যম্বরে এইরূপ বিলাপ করিতে লাগিলেন । অতিশয় তাপ
দিলে, যখন লৌহও গলিয়া যায়, তখন মনুষ্যের কথা আর কি বলিব ॥ ৪৩ ॥
যদি পুষ্পও গাভ্রসংস্পর্শমাত্র আগহরণে নবর্ধ হয়, তবে হায় ! বিধাতা যখন
সংহার করিতে উদ্যত হইলেন, তখন কোন্ বস্ত্র না তাঁহার কার্যসাধনে সক্ষম

fore ; for the application of remedies bears fruit only when the term of life is not completely expired.

41. The extremely fond husband took her up and placed her on his lap to which she had been accustomed, but now owing to the loss of sensibility, she was like a harp which is not yet furnished with strings (or tuned).

42. The husband with the corpse discoloured by loss of life lying on his lap appeared like the moon in the dawn when its spot is dimmed.

43. He bewailed her in accents broken with sobs losing even his natural firmness ; for even iron melts when excessively heated with fire, much more do human beings made of flesh and blood.

44. If flowers even are able to take away life by coming

সন্নি কজিচিযতে । খিচি কজয়তি । খীলিচন্, কজঃ, প্রযুজঃ । খুঃ । খুটঃ ।
 অথবা প্রজালকঃ যদু বস্তু চিঁসিত্ত্বং যদুনা এব বস্তুনা আরম্ভে, অত্র চিমসেকবিপশি:
 নখিনী পূর্বনিদর্শনং মে মতা ৷ ৪৫ ৷ যদি ইয়ং স্বক্ জীবিতাপহা, (তর্জি) চন্দ্র-
 নিদ্বিতা সত্যী কিং মাং ন জনি, ইন্দ্রবৈষ্ণবা কচিন্ বিঘ্নম্ অপি অস্বতম্, অস্বতং না বিঘ্ন
 ভবিত্ ৷ ৪৬ ৷ অথবা সন্ন আগ্নবিক্রবান্ এষঃ বৈঘ্রসা অগ্নিনি: কলিতঃ, যন্ অগ্নি-
 তরঃ ন পাতিতঃ, তদ্বিষ্টপাশয়া শুভা অদিতা ৷ ৪৭ ৷ অথ—(খিচি), অথযতি,
 অবিঘ্নপন্ । অপিযঃ । নখি চিরন্ অপরাজি অপি যদা (যতঃ) তং অবধীরণা ন
 হইবে ৷ ৪৪ ৷ অথবা বোধ হয়, সংহার-কর্তা স্কুমার বস্তুদ্বারা ই স্কুমার বস্তুকে
 বিনাশ করিয়া থাকেন । নলিনীই ইহাব উত্তম নৃষ্টান্তহল, কারণ হিমপাতে
 তাহার বিনাশ হইয়া থাকে ৷ ৪৫ ৷ আদ্য যদি এই মালাই প্রাণনাশক হয়,
 তবে কই জনেরে রাখিয়া দিতেছি, আমাকে ত সংহার করিতেছে না । বুদ্ধি-
 নাম বিধির ইচ্ছার কোথাও বিঘ্ন অস্বত হয়, কোথাও বা অস্বত বিঘ্ন হয় ৷ ৪৬ ৷
 কিবা বিধাতা আমারই দ্রুদদৃষ্টবশতঃ এই কুসুমমালাকে বজ্রের কমতা দিয়া-
 ছেন, যে হেতু ইহা তরাকে না পাড়িয়া ওদাশিতা নতাকে সংহার করিল ৷ ৪৭ ৷
 আমি অপরাধ করিলেও তুমি আমাকে কদাচিৎ অবধীরণা কর নাই । তবে

in contact with human frame; then also, what other thing
 should not be an instrument of destruction in the hands of fate
 bent on inflicting a blow.

45. Or rather, the god of destruction goes about to destroy
 delicate things with delicate instruments; I hold that the lotus
 withered by dripping dews is a previous instance of this.

46. If this chaplet is a destroyer of life, why does it not
 kill me by being placed on my heart, the truth is that, by the
 will of fate sometimes even poison becomes nectar, or nectar
 becomes poison.

47. Or perhaps, owing to some vicissitude of fortune, fate
 has turned it into a thunderbolt; in as much as by it the tree
 is not struck down, but the creeper twining round its twigs
 has been destroyed.

48. Since thou didst never show any disregard to me,

হস্তবতী অসি, একপদে নিরায়সম্ হসি জন কথম্ বামার্ঘ্য ন মমসি ॥ ৪৮ ॥
 ই শুচিষ্মিতৈ ! অহং মতঃ কৈতববক্ষ্যতঃ শ্রুতং তব বিদিতঃ অসি, যত্ন মাং বনাপুত্ৰ্য
 রতঃ পরলোকম্ অসম্ভিগম্যে যতঃ অসি ॥ ৪৯ ॥ ইদং মম হস্তজীবিতং তাবত্ দয়িতাম্
 অনাগতে যদি, (তর্জি) তয়া বিনা কিং বিনিবৃত্তম্, অতএব অসম্ভবতেন প্রবল্য
 বৈদনা সহ্যতাম্ ॥ ৫০ ॥ সুরতশ্রমসম্মতঃ স্বীদলবীড়কঃ অপি তে মুখে প্রিয়তে, অথ ব
 লম্ আশ্রম্য অস্তমিতা, ইচ্ছাম্যাম্ হমাম্ অসারতাং দিচ্ ॥ ৫১ ॥ হু—প্রিয়তে।
 অহুত। হু। অসি দ্বিগৌপিতৈ। যতি ইগৌপিতৈ। অসি ঘায়েতি, অদীঘরত্।

কেন এখন নিরগরাধ এই জনকে (আনাকে) সহসা সন্ধ্যাব্যবোণ্য
 বলিয়াও বিবেচনা করিতেছ না, ॥ ৪৮ ॥ হে নির্মলজানিনি! নিশ্চয়ই তুমি
 আমাকে ষষ্ঠ ও কণ্ঠস্থংসল বলিয়া বিবেচনা করিতে, কারণ পদলোকে গেলে
 আর ফিরিয়া আসিবে না, কিন্তু ঘাইবার সময় আনাকে একবার জিজ্ঞাসাও
 করিলে না ॥ ৪৯ ॥ রে হস্তজীবিত। তুই যদি প্রিয়তমার অঙ্গগমন করিয়া-
 হিনি, তবে কেন, তাঁহাকে না লইয়া ফিরিয়া আসিনি, এক্ষণে আপন কর্ণ-
 দোবে আগনিই প্রবল ব্যতনা সহ্য কর ॥ ৫০ ॥ তোমার মুখে এখনও হৃদ-
 শমন্য বোধবিন্দু রহিয়াছে, কিন্তু তুমি বহু বিনষ্ট হইলে। অতএব মহাব্যে
 এই অসারতাকে দিচ্ ॥ ৫১ ॥ আনি করুন মনেতেও চোমার অগ্রিম কার্য

though I offended thee repeatedly, why is it then that thou at
 once considerest me though now innocent, as not fit to be spoken
 to ?

49. O thou of pure smile ? thou certainly consideredest me
 to be your insincere lover, since thou hast departed to the other
 world never to return without bidding me adieu.

50. If this accursed life of mine followed my beloved, why
 then has it come back without her ? Let it therefore suffer this
 terrible anguish brought about by its own act.

51. Even the drops of perspiration caused by mutual dalli-
 ance still remain on thy face, but thou thyself hast come to thy
 end ; fie on the frailness of living creatures !!

ময়া মনসা অপি যব বিস্থিতং ন কৃতধূতং, কিং মাং জঘামি, নতু অহং যিতৈঃ শম্যপতিঃ,
 নী ভাবনিতবশ্বনা রতিঃ সখি (অসি) ॥ ১১ ॥ টি কাম্বীক, নারদঃ কুমুমীতুসখিতান্
 বদৌভবতঃ মদ্রবৎ; শব্দ অলকান্ অলয়ন্ নী মনঃ সত্বপাশ্বর্জনশক্তি কটীতি ॥ ১২ ॥
 অল—অলসি, অলসীতু, অলস। সখি বিশ্বস্তিযতি। যচ্চি বাসস্থ্যতে। তিখি
 অলয়তি (অল কম্পনে ঘটাদিঃ)। সন্ টি প্রিথে। আয় নী বিয়াদম্ নল্লী অীযধিঃ
 জ্বলিতীণ তুহিনাডৌ শূদ্রাগতং যমঃ হব রতিশীঘ্রম অধীচ্ছিতুন্ অর্হসি ॥ ১৪ ॥ হু—
 হুণীতি, হবতি, অদৌষীতু। হুদাব। সখি হুদুযতি। যচ্চি দীদুযতে। খিখি দাবয়তি,
 অদুদবন্। হুতঃ, হুগঃ। হুদম্ তচ্ছাধিতালকং বিয়ালকয়ন্ তব স্তূতং নিমি স্তূতং

করি নাই, তবে কেন আমাকে পরিত্যাগ করিতেছ। আমি নামমাত্র ক্রিতি-
 পতি, কিন্তু তোমাতেই আমার আন্তরিক অনুরাগ রহিয়াছে ॥ ১২ ॥ হে
 করভোক। কুম্বাবলীতে খচিত, তরঙ্গের ন্যায় ভঙ্গীযুক্ত এবং ভ্রমরের ন্যায়
 নীলাভ তোমার এই অলকগুলি, বাবুহিলোলে স্থলিতেছে, তাহাতে আমার
 মনে এই আশঙ্কা হইতেছে, যে তুমি যেন আমার ফিরিয়া আসিবে ॥ ১৩ ॥
 অতএব হে প্রিয়ে। সংজ্ঞালাভ করিয়া শীঘ্র আমার বিবাহ নিরত্ব করা
 তোমার উচিত, যেমন জ্যোতির্গতা দীপ্তিধারা হিমালয়ের গুহাগত অন্ধকার
 দূরীভূত করে, তদ্রূপ ॥ ১৪ ॥ তোমার এই অলকগুলি স্থলিতেছে, অথচ
 তোমার মুখে কথা নাই, এই দেখিয়া আমার স্বর্গাস্তিক দুঃখ হইতেছে। যেন
 স্নাত্তিতে একটি গয় স্প্রিষ্ট হইয়াছে এবং তাহার অভ্যন্তরে একটি ভ্রমব

52. I never did anything unpleasant to thee even in thought, why then dost thou forsake me thus. I am the lord of the earth merely in name but my genuine love is for thyself.

53. O fair one! the wind waving thy undulated tresses as dark as black bees and decked with flowers makes my mind hopeful of thy return.

54. Therefore O my beloved! it behoves thee quickly to remove my grief by awaking to life, just as an herb dispels the darkness of the caves of the Himalaya, by its returning brilliancy at night.

55. This face of thine, now speechless, with tresses playing

বিরাম্যনরষট্পদম্বনম্ একং পদম্ হব মাং দুনীতি ৷ ১১ ৷ মন্বেরী মমিনং পুনঃ
 এতি, দহিতা হস্তচরং পদচিহ্নং পুনঃ এতি, ইতি যৌ বিরাম্যনরষট্মৌ, অবলম্বতা তং
 কথং মাং ন দর্শি : ৷ ১২ ৷ নবমঙ্গলমন্তর্যাপি অধিতং তে যত্ স্তুত্বা স্বাং হৃদিত, ঠি বামাধ !
 হরং তত্ স্তম্ভং দিতাধিরীক্ণং ত্রিষদ্বিষ্মতে বদ ৷ ১৩ ৷ হু—হৃদয়ে। অদ্বিষ্ট। দুদুবে।
 হুনঃ। ইয়ং মদমা রচঃসমী মতিবিষমসাদনীযো রম্যো অমতিবীদ্যাম্বিনীং তাং
 যদা অদৃশ্বতা হব ন ভুজ্যতে (ইতি) ন ৷ ১৪ ৷ অবলম্বতাম্ স্বপ্নং মাধিতং, কলহন্তীতু

নীরবে রহিয়াছে ৷ ১১ ৷ রঘুনি চন্দ্রকে পুনর্বার আশ্রয় হয়, চক্রবাকী নিঃশব্দ
 ছুঁকিবারের সহিত আবার নিশিত হয়, এই যেহেতু চন্দ্র এবং চক্রবাক পক্ষী
 বিবাহকাল সহ্য করিয়া থাকে। কিন্তু তুমি একেবারে গিয়াছ, কেন আমাকে
 বদনা করিবে ৷ ১২ ৷ তোমার যে স্বকুমার অথ নবমঙ্গলব্যাহতেও ক্লেণ
 অহুত্ব করে, হে বামোক্ত! সেই অঙ্গ আমি কিরূপে চিত্তার পয়ন
 সহ্য করিবে বল ৷ ১৩ ৷ তোমার যে এই চন্দ্রহার বিজনের অধীন সহস্রা
 শ্রবণ ছিল, সে আত্ম তোমার বিলাসগমনের অভাবে নীরব হইয়া রহিয়াছে।
 বোধ হয় যেন, গোঁড়ে অহুত্ব করিয়াছে ৷ ১৪ ৷ তুমি বর্গগমনে উৎসুক
 হইয়াও আনার প্রবোধের জন্য, সত্যই কোকিলগোষ্ঠে মধুর ভাবিত, কাকহংসীগোষ্ঠে

loose, pains my heart like a solitary lotus, closed at night, and
 in the cup of which the hum of bees has ceased.

56. Night meets again her moon, and the female chakra-
 vaka finds her mate again (by the day). hence it is that they
 can bear the intervals of separation, but how wilt not thou who
 art gone for ever afflict me?

57. This delicate body of thine would ache even if it were
 placed on a bed of tender leaves; how then, O fair one! would
 it bear to be laid on a funeral pyre?

58. This zone, thy first companion in privacy, is now mute
 with the cessation of thy graceful walk, and appears to have
 died of grief with thee, who sleepest the sleep, which knows no
 awakening.

59. Thou hast bequeathed thy sweet speech to the cuckoos,

মদালসং গতং, পৃথগীভু বিলীলম্ ইখিতং, পবনাবধূতলতাসু বিধমাঃ ॥ ১৫ ॥
 বিদিশীতমুকযা অপি ত্বয়া নান্ম অবৈধা অসী যুগ্মাঃ সন্মং নিহিতাঃ, তব বিরহে গৃহস্থ্যং
 মে হৃদ্যং অবলম্বিতুং ন অসী ॥ ১৬ ॥ ত্বয়া চত্কারঃ ক্ষতিনী অ হসী নিদ্রুণং পরি-
 কলিতং নতু, অদযৌঃ বিবাহসত্যকিয়াম্ অবিধায় সম্যতে হ্যপি অসাম্যতম্ ॥ ১৭ ॥ ত্বয়া
 ক্লমদৌহদঃ অযন্ অসীকঃ যন্ ক্রমুন্মন্ ভদীরবিখ্যতি তব অলকামরষ্যং তন্ নিবাপ-
 মাত্যনৌ কথং নিখ্যামি ॥ ১৮ ॥ অলদুর্ভম্ সমৃদ্ধমুপূরং অরথানুযুক্তং অরতা হব ক্রম-

মদালসগতি, হরিণীতে চকলদৃষ্টি, এবং বায়ুভরে দৈবং কল্মিষ্ঠ লতাতে স্বীয়
 বিলাস, রাখিয়া গিরাহ, কিন্তু তোমাব বিরহে আমার হৃদয় এমনি শোকপূর্ণ
 হইয়াছে, যে এই সকল দেখিয়াও কিছুতেই শান্ত হইতে পারিতেছে না ॥ ১৮ ॥
 হে প্রিয়ে! তুমি এই প্রিয়মূলতার সহিত এই সহকাব তরুর সবন্ধ করিয়া
 রাখিয়াছিলে, কিন্তু ইহাদের বিবাহকার্য সম্পন্ন না করিয়া যে চলিয়া যাও,
 ইহা তোমার নিতান্ত অসুচিত কার্য ॥ ১৯ ॥ তোমার পান্স্পর্শ হইতে নোহস-
 যুক্ত এই অশোকতরু যে গুল্ম অসব করিবে, সেই গুল্মে তোমার অলকের
 আভরণ হইত; এখন কিরণে ভাহাতে, তোমার প্রেতের উদ্দেশে দিবাং অন্য
 মালিকা রচনা করিব ॥ ২০ ॥ হে সুন্দরি! এই অশোকতরু তোমার
 পাদচাডন, স্মরণ করিয়াও নুপুরধ্বনি কুমুমরূপ অক্ষবর্ণগ পূর্বক যেন তোমার

thy graceful gait, languid on account of thy genial deposition,
 to swains, brisk glances to deer, and blandishments to creepers
 waving in the wind.

60. Though thou wast eager for a heaven thou didst beg-
 with these qualities for my consolation, but they can scarcely
 comfort my heart which feels severely afflicted at thy separation.

61. Thou didst betrothe the Priyangu creeper to the
 mango-tree but thou art departing without celebrating their
 hymenial ceremony, this is unbecoming.

‘62. The flower that this Asoka tree will put forth having
 been touched with thy foot, is a fit ornament for thy locks but
 how shall I convert it into a chaplet to be offered to thy corpse.

63. O thou handsome lady! that Asoka tree grieves over

মায়ুর্বর্ণিণা সমুদা অশীকেন হৈ সুনাসি ! ত্বং শীঘ্রসে ॥৬২॥ সব নিশ্চিন্তানুকারিभिः
বকুলৈঃ ময়া সমম্ অর্দ্ধাচিতা বিলাসমেঘলান্ অসমাপ্য হৈ কিম্বরকশিট । কিম্ ইদং
সুখ্যতে ॥ ৬৩ ॥ সখীজনঃ সমদুঃখসুখঃ, অযম্ আকাজঃ প্রতিপদ্বন্দ্বনিমঃ, অহম্ এক-
রম্য তথাপি তে অথস্মায়ঃ প্রতিপদ্বিনিস্করঃ ॥ ৬৪ ॥ হৃতিঃ অস্তমিতা, রতিঃ স্তুতা,
দীর্ঘ বিরহম্ স্ফূটঃ নিঃস্রবঃ, আমরত্বপ্রযোজনং ব্রহ্ম অথ নৈ প্রযনীয্যং পরিণয়ম্ ॥৬৫॥

জনা শোক কবিতাহে ; কারণ তোমার পদাঘাত আমার পক্ষে হ্রলত হইলেও,
বিশেষ অগ্রহ চিত্ররূপ আমাব অদৃষ্টে ঘটিবাহিন ॥ ৬৩ ॥ হে কিম্বরকশিট !
তুমি আমার সহিত, বদীয় নিখাসের ন্যায় সুগন্ধি বকুল পুষ্পদ্বারা, এই বিলাস
মেঘলাগাছি কেবল অর্ধেক গাঁথিয়াছ, ইহা সম্পূর্ণ না করিয়া কেন নিভ্রাগত
হইলে ॥ ৬৪ ॥ সহচরীগণ তোমার হঃখে হঃখী এবং তোমার অধেই স্ত্রী ;
এই পুত্র প্রতিপক্ষের তুল্য, এবং আমি তোমাতে একান্ত অহরহ, তথাপি
তোমার এইরূপ ব্যবহার নিশ্চয়ই নির্ভূবের মত হইয়াছে ॥ ৬৫ ॥ অন্য আমার
দৈর্ঘ্য ও প্রীতি অতঃগত হইল, বিষবাসনাব অবসান হইল, মদীত শেষ
হইল, বসস্তাদি ঋতুতে উৎসব হুইল। আর আমার আভরণের প্রয়োজন
নাই, আমাব শয্যা শূন্য হইল ॥ ৬৬ ॥ তুমি আমার মস্ত্রী, নর্দনস্বী এবং নৃত্য-

thee shedding tears of flowers, as if in recollection of thy un-
common kindness in touching it with thy foot which was en-
circled with a tinkling anklet.

64. This gay girdle is but half strung by thee with my
help with vakula flowers imitating thy breath in fragrance, why
is it then, O thou blessed with the voice of a kinnara ! that thou
art sleeping without finishing it !

65. Thy female companions are sharers in thy weal or
woe, this son is as charming as the moon of the second day of
the bright fortnight, and I myself bear undivided love (to thee).
It is certainly cruel of thee to act as thou hast done in spite of
all these advantages.

66. Now my self-control is at an end, my love has depa-
ted, my singing has stopped, the season is devoid of festivity,

ত্বং (এব) গৃহিণী, ত্বং (এব) সচিবঃ, ত্বমেব নিয়ঃ সখী, ত্বমেব স্খলিতে কলাবিধৌ
 প্রিয়গিষ্ঠা, (অতএব) ত্বাং হরতা কল্যাণাবিসৃজ্যেতুনা মে কিং ন চরত বদ ॥ ৬০ ॥
 উ মদিরাচি । সদাননার্পিতং রসবত্ মধু পীত্বা পরলীকীপনম্ দাশদূষিতং মে জলা-
 দ্ধলি কথং তু অনুপাস্যসি ॥ ৬১ ॥ নিম্নে সতি অপি ত্বয়া বিনা অত্রম্ সুখং এতাবত্
 গল্যসাম্, বিলীভনানরৈঃ অহমস্ব মম স্বর্গে বিবধাঃ স্বেদাশ্রয়াঃ চি ॥ ৬২ ॥ কীৰ্ত্তনা-
 ধিমঃ ইতি প্রহৃষার্থযযিত যযা তয়া প্রিয়াং প্রতি বিলপনং হৃষীকীকৃতান্ অপি স্তুতশাস্ত্রা-
 রসবাসদূষিতান্ অকরোত্ ॥ ৬৩ ॥ অয স্বজনঃ তস্য অহমঃ কথঞ্চিন্ অপনীয তদস্ব-

গীতাদি বিদ্যায় অবিশিয়া ছিলে । অতএব নির্দয় মুহূ একা তোমাকে
 হরণ করিয়া আমাব কি সর্বনাশ না করিল ॥ ৬১ ॥ হে মন্তচকোবলোচনে ।
 আমার মুখদ্বারা অর্পিত সুস্বাদু মদ্য পান করিয়া, অধুনা তোমার প্রেতের
 উদ্দেশে দত্ত, অত্রাঙ্কনে দূষিত মদন্ত জনাঙ্কলি কিরূপে অনুপানস্বরূপ গ্রহণ
 করিবে ॥ ৬২ ॥ ঐশ্বর্য্য থাকিলেও তোমা ব্যতিরেকে অজ্ঞেব সুখভোগ এই পর্য্যন্ত
 হইল বিবেচনা কর; কারণ আমার মন কোন ঐলোভনে আকৃষ্ট হয় না, আমার
 সমস্ত ভোগবাসনাই তোমার অধীন ॥ ৬৩ ॥ কোশলাবিপ অত্র প্রিয়াকে উদ্দেশ
 করিয়া এতরূপ করুণভাবে বিলাপ করত বৃক্ষমিগকেও করিত মকবন্দব্যাঞ্জে

there exists no necessity for any embellishments, and my bed is empty.

67. Thou wert my wife, my minister of state, my companion in solitude and my beloved pupil in the fine arts O say what have I not been robbed of by pitiless Death who has carried thee off.

68. O thou with ravishing eyes, having once drunk delicious wine given by my mouth, how wilt thou take, as an after-drink, handfuls of water, polluted with my tears, such as will be offered by me to thy departed spirit in the next world.

69. Though I enjoy sovereignty, yet consider that without thee my enjoyment is at an end, for all my pleasures are centered in thee, and I never feel tempted by other attractions.

70. The lord of Kosala bewailing his beloved in these plaintive strains made even the trees polluted with flowing tears of nectar.

মহাশয় তাং চন্দ্রশীলম্ অগুহ্যবদনৈবতী শূলভাষ্য বিমলময়ঃ ৷ ৩১ ৷ “নৃপতিঃ সন্ অপি
(বিদ্যানপি) যচ্চা প্রমদাম্ অদুর্লভিতঃ” ইতি বাহ্যদর্শনান্ তথা দৈব্যা সচ্চ মরীচম্
অপ্রিয়ান্ ॥ স্বভাব জীবিতাময়া ব্রহ্ম ৷ ৩২ ৷ অথ বিদুষা তেন দৃশ্যগোপ্য ভামিনী
অদ্বিষ্টা দয়াহবঃ পরে মনুষ্যঃ বিষয়ঃ পুত্রঃ ভবনং পব সমাধিযাঃ ৷ ৩৩ ৷ তথা
বিদ্যা অপরায়ণমহাদর্শনঃ সঃ দাঁতবধুদুস্তাভুঃ সয্যচঃ পরিব্যচম্ চর অবতীকয়ন্
বাপ্য মোচন করাইয়া দ্বিষ্ট করিয়াছিলেন ৷ ৩০ ৷ অনন্তর আত্মীয় স্বজনগণ
অতের জোড় হইতে সেই শূলভীকে কোন প্রকারে সরাইয়া লইল। এবং সেই
দ্বিগা নাগ্যদ্বারা তাঁহার শেষ আভরণ সম্পাদন পূর্বক অগ্নয় এবং চলন কাঠে
প্রস্তুত অনন্ত অনলে তাঁহাকে নবর্ণ করিল ৷ ৩১ ৷ রাজা হইয়াও শোকভরে
দ্রী় অশ্রুস্রব করিলেন, এই লোকনিল্যার ভয়েই মহারাজ অত নৃতিবার লিখিত
শরীরকে অগ্নিভাং করিলেন না, নতুবা বাঁচিবার আশয়ে নহে ৷ ৩২ ৷ অন-
ন্তর জ্ঞানবান্ অত, বাঁহার তপগ্রাম ন্যস্ত অবশিষ্ট রহিয়াছে, এমন সেই ব্রহ্মপীর
উল্লেখে কর্তব্য শ্রাদ্ধানি কার্য নগরের বহির্ভাগস্থ উপবনেই মহা নন্দারোহে
সমাপন করিলেন ৷ ৩৩ ৷ রত্নবীজ অগ্নয়ে যেন শব্দর নলিন হর, ইন্দ্রনতী
বিহনে লেইরূপ হইয়া রাজা অত নগর মধ্যে প্রবেশ করিলেন, এবং সেবি-

71. Then his friends with difficulty took the fair one away from his arms, and consigned her, decked with that celestial wreath as her funeral decoration, to a fire fed with agallochum and sandal wood.

72. It was because he foresaw that men would attach to his name this reproach, “Lo ! As though a king has died of grief for his wife” that he did not burn his body, but not out of love of life.

73. Then after the conclusion of the tenth-day ceremony, the learned king performed the obsequies of his wife with great magnificence in that very town park :—of his wife who had nothing but her good qualities now remaining.

74. He entered the palace without her, looking like the moon at the close of night, and beholding in the tears from the faces of the ladies of the city, the over-flowing as it were of his own grief.

পুরী বিবেক ॥ ৩৪ ॥ অথ সুনায় দীপিতঃ স্বাস্থ্যমস্থিতঃ শুবঃ সন্নিধানান্ তন্ম বসি-
 পদ্বজ্ঞং বিজ্ঞানবান্ ত্রিখণ্ড ইতি অন্ববোধয়ন্ কিল ॥ ৩৫ ॥ যতঃ মুনিঃ অসমাসবিধিঃ
 ততঃ তব তাপকাৰণং বিদান্ অপি পথঃ ক্ষুৰ্ত্তং মবসন্তং প্রকৃতী স্থাপয়িতুং স্বয়ং ন চত-
 স্থিতঃ ॥ ৩৬ ॥ ঐ সুমহা, তস্য ভবুসন্নিয়দা সরস্বতী ময়ি বসন্তে, ঐ বিমুতমলম্বা,
 শ্রুত্ব, এনাং হৃদি ভবধাগুণম্ বর্হসি ব ॥ ৩৭ ॥ অতঃপনঃ পুৰুষস্য পদেব সমতীৰ্ণ, মব-
 মাৰি ব, ইতি দ্বিতীয়ং স বিষ্ণুবিবেকং স্বচুবা পশ্যতি হি ॥ ৩৮ ॥ পুৰা লিঙ্গ দ্বয়

লেন পৌৰবধুগণেব অশ্রদ্ধারার নিজেৰ শোকেৰ স্রোত বহিতেছে ॥ ১৪ ॥
 তৎকালে গুরু বসিষ্ঠ বন্ধে দীক্ষিত ছিলেন, তিনি আশ্রমে থাকিয়াই ধ্যানবলে
 জানিতে পাবিলেন, যে রাজা শোকে বড়ীভূত হইয়াছেন । তখন তাঁহাকে
 বুঝাইবার জন্য এক জন শিষ্যকে পাঠাইয়া দিলেন ॥ ১৫ ॥ শিষ্য বহিলেন,
 যেহেতু সুমিব বজ্রাচুৰ্ভান সনাথ হয় নাই, অতএব তিনি আপনার সস্তাপকাৰণ
 ও স্বভাবভ্রংশ জানিয়াও, আপনাকে প্রকৃতিস্থ করিবার জন্য স্বয়ং উপস্থিত
 হইতে পারিলেন না ॥ ১৬ ॥ হে সদাচাৰসম্পন্ন ! হে অলিঙ্গ ধৈৰ্য্যগুণশালিন !
 আমি আনার সংক্ষেপে বাচনিক যাহা বলিয়া দিচ্ছি, তাহা শ্রবণ করুন, এবং
 হৃদয়ে ধারণ করুন ॥ ১৭ ॥ অন্তরহিত ভগবান্ জিবিজ্ঞেয়ৰ পদে, অর্থাৎ জিহ্ব-

76. Now his spiritual preceptor, who was detained in his hermitage being engaged in a sacrifice, was aware by spiritual contemplation, that the king was paralyzed with sorrow and sent him this message by a disciple.

76. He said since the sage has not yet concluded his sacrifice, he is not able, though he knew the cause of thy distress, to visit thee himself for the purpose of restoring thee, who hast strayed from the right path, to thy wonted equanimity.

77. "O well behaved king ! he has entrusted me with his brief message, listen to it, O thou renowned for thy great fortitude ! and treasure it up in thy mind.

78. "In the three steps of the eternal being, he observes every thing present, past and future with the eye of knowledge that knows no obstruction."

তদঃ পরতঃ তপস্বিন্দীঃ পরিশ্রুতঃ চটি (খম) সমাধিমেদিনী হরিণী নাম মুরা-
হনাম্ অমৌ প্রজিহায় ৷ ৫২ ৷ প্র-হি—হিনোতি । অহঁষীত্, জিহাব । হীযতে, অহঁষি ।
অনি জিহোষতি ৷ অহি জিহীষতে । পিপি ছাদয়তি, অজীহপত্ । সঃ সমব্রতাপ্রলম্বী-
র্জিহা তপঃপ্রতিবন্ধমন্ত্যুনা প্রমুখাবিধ্বতচাৎবিধম্ তা “সুখি মানুশী ভব” ইতি
অমপত্ ৷ ৫০ ৷ “হি মনবন্, অযং জনঃ পরবান্ (অতঃ) মী প্রতিহৃম্বাচরিতং ছমম”
ইতি ভদ্রনতা ষ মাং আদুয়ডুয়দংনান্ ভিত্তিম্ব্যং হতবান্ ৷ ৫১ ৷ অদম্বৈমিহব্রহ-
বনে, ভূত, ভবিষ্যৎ এবং বর্তমান, ননন্ত বটনাই ষবি অপ্রতিহত জ্ঞাননেত্র
দ্বারা দর্শন করিয়া থাকেন ৷ ৫২ ৷ পূর্বকালে তৃণবিহ্নু তুনি ছন্দর উপস্যার
প্রবৃত্ত হইলে, ইহু অতিশয় শক্তি হইয়া ষবির মনোবিভক্তের জন্য হরিণীনামে
অঙ্গরাত্রে প্রেরণ করিয়াছিলেন ৷ ৫৩ ৷ হরিণী সমুখে মনোহর বিলাস-
বিহীন প্রকটন পূর্বক তুনির উপোত্তপ করিলে, তাঁহার শব্দগুণগণ শ্রী-
তুনির ন্যস্তে প্রবৃত্তকালীন তরঙ্গবহুগণ যে জোশ, তাহার স্ফাট হইল, তখন
তিনি হরিণীকে এই শাপ দিলেন, যে “তুই তুনোকে গিয়া নহুব্যপন্নী হইবি ।”
৫০ ৷ “হে ভগবন্! আমি পরাধীন, আমার অপরাধ মার্জন্য করুন” এই
বলিয়া হরিণী ষবির চরণে পতিত হইলে, ষবি কহিলেন, “যে পর্য্যন্ত তুনি
দ্বিগুণ দর্শন না করিবে, তাবৎ তুনোকে ভূতলে থাকিতে হইবে” ৷ ৫১ ৷
সেই হরিণী ঋগৈকনিক বংশে চন্দ্রগ্রহণ করিয়া এতকাল আপনার নহিষী

79. “It is said that in the days of yore, Indra, alarmed at Trinavindu who was practising the most severe austerities, sent down the nymph, Harini, to destroy the concentration of his mind.”

80. “As his wrath, kindled by the interruption of his de-
votion, swept over his tranquil spirit like a wave of the deluge,
he cursed her who was displaying before him her fascinating
blandishments, saying, “Be thou a mortal woman on earth.”

81. But when she supplicated the ascetic, saying, “O
lord! I am dependent on another, so pardon my misconduct,
be so ordained that she should stay on earth till she saw a hea-
venly flower.”

সম্ভবা সা যব মন্দিরী মূলা শিরায দিব্যশূন্যং শ্রাপনিষ্ঠচিকার্ষং উপলব্ধবতী বিবস্মা
 (অমৃত) ॥ ৮১ ॥ তত্ তদপায়শিল্পিতা অলম্, তন্মসিমতা বিপত্ উপস্থিতা, রথ
 বমুখা লব্যা অবৈচালা, রূপা; বসুমত্যা কলচ্চিত্বাঃ হি ॥ ৮২ ॥ উদয়ে মদবাধ্যম্ উজ্জ্বলতা
 লব্যা শাল্লবত্যা (যত্) যুতম্ আবিশ্কৃতং, মনসঃ স্তরে সমুপস্থিতে পুনঃ (তত্)
 অলৌকিকতয়া মকাম্ভবাম্ ॥ ৮৩ ॥ হৃদতা কৃত, এব অনুশ্রুতম্ অপি মনসা সা পুনঃ ন
 লভ্যতে, তথাহি পরলোকযুগাং দৈহিনা নতয়ঃ স্বকৰ্ম্মভিঃ ভিন্নপথাঃ ॥ ৮৪ ॥ অপরীক-
 হইয়া ছিলেন, এক্ষণে অর্গ হইতে উঠে শাপমোচনের কাৰণস্বরূপ হৃৎপুণ
 মর্দন করিয়া মৃত হইয়াছেন ॥ ৮২ ॥ অতএব তাঁহার মৃত্যুর বিষয়ে চিন্তার
 প্রয়োজন নাই, কারণ জীবনাশ্রয়েই মৃত্যু নিশ্চিত আছে । আপনি এই পৃথি-
 বীকে পালন করুন, পৃথিবীই রাজাবিগের স্ত্রীস্বরূপ ॥ ৮৩ ॥ আপনি অত্যাশ্রয়
 কালে গর্জমন্ডিত নিন্দা পরিবর্জন করিয়া, বেক্রপ ধৈর্য্য ও বিদ্যাবত্তা একটন
 করিয়াছিলেন, এক্ষণে মানসিক সন্তাপের সময় তজ্জপ ধৈর্য্য অবলম্বনপূর্বক
 তাহার মার্থকতা করুন ॥ ৮৪ ॥ আপনি বোদন করিয়া তাঁহাকে লাভ করা দূরে
 থাকুক, অহুসরণ করিলেও লাভ কবিত্তে পারিবেন না । কারণ পবনোকগত
 লোকসকল ভিন্ন ভিন্ন কর্ত্ত্ব নিবন্ধন ভিন্ন ভিন্ন গতি প্রাপ্ত হয় ॥ ৮৫ ॥ আপনি

82. "Then she was born in the race of the Kratha-Kausi-
 kas, and became thy queen consort for a long time ; but when
 she beheld the appointed cause of the cessation of the curse,
 she breathed her last.

83. "Therefore it is vain to brood over her loss ; for death
 is inevitable to created beings. Watch then over the earth,
 for the earth is the true bride of a king."

84. "In this hour of thy mental malady do thou display
 most effectually that spiritual philosophy which thou didst
 exhibit in the days of thy prosperity in being free from the
 stigma of haughtiness."

85. "Even if thou wert to follow her in death, thou couldst
 not regain her, much less than canst thou by bewailing her,
 for living creatures when in another world pursue different
 courses according to their own works here.

মনাঃ কটুশ্লিষা নিবাপদশিখিঃ অনুয়চ্ছীষ, অশিসন্মতং স্বজনানু ধেমং দৃষ্টি ইতি
মথস্তু ॥ ৮৫ ॥ শরীরিণী মরৎ প্রকৃতিঃ, জীবিতং বিলুপতিঃ প্রযতী, (এব স্থিতে)
লনুঃ লনুঃ অপি অবশিষ্টতে যদি, অসী লামবানু ননু ॥ ৮৬ ॥ মৃতশ্বিতনঃ প্রিয়মার্থ
হৃদি অর্পিতং শল্যং অবগচ্ছতি, প্রিরথীঃ তু তত্ এষ কৃশনদ্বারতয়া সমুদৃতং মন্যতে ॥ ৮৭ ॥
সগরীরশরীরিণী অপি যদা শ্রুতসংযোগনির্ময়ী, (তদা) বাঘীঃ বিপদৈঃ (সহ) বিরহঃ

শোকশূন্য চিত্তে পিতৃভাদিকাদি প্রদানপূর্বক পত্নীকে অন্তর্গৃহীত করুন। কারণ
মনিষিগণ বলেন, বক্ষুগণের অস্ত্র নিরনজিন্ন পতিত হইলে বৃতব্যক্তিকে দক্ষ
করিয়া থাকে ॥ ৮৬ ॥ নবগই শবীবীর প্রকৃতি, আর বাঁচিয়া থাকা বিকৃতিমাত্র,
পণ্ডিতেরা এই কথা বলিয়া থাকেন। যদি কোন প্রাণী নিখাস প্রখাস পরি-
ভাগ করত কণকালও বাঁচিয়া থাকে, তাহাও তাহাব পক্ষে লাভ বলিয়া জ্ঞান
করা উচিত ॥ ৮৭ ॥ যে মৃতচিত্ত, সে প্রিয়নাশ হইলে হৃদয়ে একটা শেল বিদ্ধ
হইল জ্ঞান করে, কিছু স্থিরবুদ্ধি ব্যক্তির ইষ্ট নাশ হইলে, হৃদয়ে একটা
খলা উৎখাত হইল বলিয়া বিবেচনা করেন, কাবণ তাহা মোক্ষলাভের বাধ-
বদ্বর্প ॥ ৮৮ ॥ যখন দেহ এবং আত্মা এ উভয়েই সংযোগ এবং বিয়োগ

86. "So banish all sorrow and make obsequial offerings for the spiritual benefit of thy wife, because it is laid down in the Sastras that the tears of relatives shed too frequently afflict the departed."

87. "It is said by the wise that death is the natural condition of living creatures and life is their abnormal state; so if an animal remains breathing only for a moment, he is certainly a gainer."

88. "It is only the foolish man that regards the loss of a dear person as a dart plunged into the heart, but the wise man considers it as one extracted from his heart in as much as such a bereavement opens-out a door to the blessing of final beatitude."

89. "Since it is known that between our own body and

বিপর্যিতং কিম্ ইহ তাপয়েৎ বহু ॥ ৮৫ ॥ হে বশিনাম্ উত্তম, পৃথক্জন্মবৎ যশ! বশ
 যন্তু ন অর্হসি, বাঘী (সতি) যদি তে হিতম্ অপি চক্ষাঃ (ভবন্তি) তর্হি দ্বন্দ্বসাগু-
 মতা কিম্ অন্তরম্ ॥ ৮৬ ॥ স চত্বারমণে: বিবেতু: বচ: “তথা” ইতি প্রতিগৃহ্য স্তম্ভি
 বিসম্বল্লং, তত্ অস্ম যৌকধনে ত্দি অসম্বল্লং সত্ অস্ম গুরী: অন্তিক্ প্রতিযাতম্ ইব
 ॥ ৮৭ ॥ অস্বিতযত্নেণ তেন সূন্য: বাজল্লাত্ মিথ্যায়া: সাহস্রম্নিহ্নতিদর্শনৈন স্মরিত্ব
 স্নানিকসমাগমীন্সবৈথ কথয়িত্ব অষ্টী সমা: পরিণমিতা: ॥ ৮৮ ॥ শ্রীকবচ: সস

ঐতিহাসিক হইতেছে, তখন বাহ্যবিষয়ের সহিত বিরহ বিদ্বান ব্যক্তিকে কেমন
 করিয়া সস্থাপ দিবে বল ॥ ৮২ ॥ হে জিতেন্দ্রিয়াশ্রগণ্য! প্রাকৃত জন্মের ন্যায়
 শোকের বশীকৃত হওয়া ভদ্রাংশ ব্যক্তির উচিত নহে। যদি বাস্তবত্রে তরু
 এবং পর্বত উভয়েই বিচলিত হয়, তবে তাহাদের মধ্যে আর বিশেষ কি
 রহিল ॥ ৮৩ ॥ অজ উদারমতি অরু বসিষ্ঠেব সেই উপদেশ বাক্য ‘তথাস্ত’
 বলিয়া স্বীকারপূর্বক সুনিকে বিদায় দিলেন, কিন্তু তাহা শোভনারা ঘনীভূত
 অন্তের দ্বন্দ্বের দ্বান না পাইয়া, বেন গুরুর নিকট ফিরিয়া গেল ॥ ৮৪ ॥ সত্য ও
 শ্রদ্ধাবাদী রাজা পুত্র বালক বলিয়া কথঞ্চিৎ আট বৎসর কাল অতিবাহিত
 করিলেন। শ্রদ্ধার সাদৃশ্য ও ঐতিহ্য দর্শন করিয়া, এবং স্বপ্নাবহাতে তাহার

soul union subsists as much as disunion, say how then could
 separation from external objects be a source of regret to the
 wise ?”

90. “O thou the best of those who possess self-control, it
 does not behove thee to be subject to grief like an ordinary
 person ; for what is the difference between a tree and a moun-
 tain, if they both are shaken by the wind ?”

91. Saying “very well,” he accepted the words of his
 magnanimous preceptor, and dismissed the ascetic, but finding
 no room in his heart petrified with grief, they returned as it
 were, to the presence of his spiritual master.”

92. The king noted for his truthful and agreeable speech,
 lived eight years though with difficulty, on account of the ten-

হৃদয়ং হৃদয়রৌহঃ সৌম্যতলম্ ইব প্রমদ্য বিমেষে দ্বিল, স মিত্রজাং অসাধ্যং প্রাণান্বেতুম্
অপি তং প্রিয়ানুগমনে ত্বরয়া লাম্ মেনে ॥ ২১ ॥ অথ নৃপতিঃ সমুদ্রং বিনীতং বন্দ্যহরং
কুমারং প্রজানাং রচণাবিধৌ বিধিরন্ আদিশ্য রৌপ্যপল্লবতনুদুৰ্ভবসতিং সুসুখঃ সন্
প্রাণোপবেশনমতিবম্ভুব ॥ ২২ ॥ অসী ত্রুক্ষুকাশ্রমরস্বীঃ তীর্থস্থতিকরমবে তীর্থং দৃষ্টব্যাগান্
সখ্যঃ অমরায়ণালিঙ্গম্ আশ্রয় পূজ্যাকাশিকতরুবা কাননবা মদ্রতঃ সন্ পন্দনা-

নহিত কণিক সমাগনরূপ উৎসব প্রাপ্ত হইয়া তৎকালে চিত্ত বিনোদন করি-
তেন ॥ ২২ ॥ যেমন বটতরুর চারা অট্টালিকার ছাদ ভেদ করিয়া উঠে, সেই
রূপ সেই শোকরূপ কৌলক অস্ত্রের দ্বার বিদারিত করিল, কিন্তু অল্প বহু শীঘ্র
পারেন, প্রিয়ার অঙ্গুগমনে উৎসুক ছিলেন বলিয়া, ঠৈর্য্যাব অনাধ্য প্রাণনাশক
সেই রোগকেও লাভ বলিয়া মনে করিয়াছিলেন ॥ ২৩ ॥ অনন্তর নরপতি
অল্প, কুমার দশরথ সম্যক্ প্রকারে শিক্ষিত, ও বর্ধধারণযোগ্য বয়স প্রাপ্ত হইয়া-
ছেন দেখিয়া, তাঁহাকে প্রজাদিগের রক্ষণকার্য্যে যথাবিধি নিযুক্ত করিলেন,
পরে রোগাক্রান্ত ভীর্ণদেহ পরিত্যাগের বাসনায় অনশনব্রত অবলম্বনে ইচ্ছা
করিলেন ॥ ২৪ ॥ অল্প গদ্যাসরযুর সমগ্ররূপ ভীর্থে দেহত্যাগ পূর্বক তৎকথাৎ
দেব প্রাপ্ত হইলেন, এবং পূর্বাণেদ্য অধিকতর কাঙ্ক্ষিতালিনী শ্রিয়তমার

der age of his son, consoling himself by marking the points of
similitude to her in other objects, by looking at her portraits,
and by the joy of momentary union with her in his dreams.

93. The dart of grief rived his heart violently just as a
shoot of a fig-tree does an edifice, and although his malady was
fatal and incurable by physicians, he considered it as a gain in
his eagerness to follow his beloved wife.

94. Then, when the prince was thoroughly trained up, and
arrived at an age fit for wearing armour, the king charged him
with the duty of governing his subjects according to the pre-
scribed rules, and desirous to desert that uncomfortable abode

म्यन्तरेषु लीलागारेषु पुनः प्ररमत् ॥ ८५ ॥ रम—रमते, अरंस्त, रमि । सति रिरंस्तते ।
यदि रंस्तते । णिचि रमयति, अरोरमत् । रतः ।

महित मिलित हृदय, नन्दन काननेव अलसवत् लीलागृहे लीलावसे
इत हृदयेन ॥ ८६ ॥

of a body worn out with disease, he took the resolve to die the death of religious starvation.

८५. By giving up his body at the shrine of the confluence of the Ganges and the Sarayu, he got his name enrolled in the register of the gods, and then joining his beloved looking more charming than before, he dallied in pavillions within the park of Nandana.

भट्टि काव्यम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अभून्नृपो विबुधसखः परन्तपः

श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ।

अथ तत्रभवान् भट्टोपाधिको भर्तृहरिर्नाम कविः काव्यानु-
गुणं रसभावादि व्याकरणशास्त्रोक्तं प्रकृतिप्रत्ययवैचित्र्याच्च एकव-
चप्रदर्शयितुं प्रसन्नप्रकीर्णाधिकारतिङन्तैश्चतुर्भिः काण्डैर्भट्टिकाव्यं
व्यरचयत् । तत्र प्रसादादिगुणगुम्फितं काव्यं श्रीरामकथाययं
प्रसन्नाख्यकाण्डे समग्रप्रबन्धात्मके द्वाविंशतिसर्गैर्विभक्तम् । प्रकी-
र्णाधिकारतिङन्तकाण्डेषु प्रबन्धान्तर्गथाययं पृथक् प्रदर्शितेषु
व्याकरणशास्त्रमुदाहृतम् । तत्र तिङन्तकाण्डे आख्यातानि
प्रकटितानि, यत्र प्राधान्येन एकैकमधिकृत्य सचणं प्रदर्शितं
तदधिकारकाण्डम्, अधिकारकाण्डे टाधिकारामधिकारप्रभृ-
तीनि(१) प्रकरणानि पृथक् दृष्टान्तितानि, प्रकीर्णकाण्डे च
नानालक्षणाणि व्याकरणशास्त्रोक्तानि गुणपदव्यवस्थमुपन्य-
स्तानि । एतेषां मध्ये प्रकीर्णकाण्डस्य व्यापित्वात् तदेव प्रथमं
उक्तम् । काव्यप्रबन्धस्य च “शास्त्रीर्नमस्त्रिया वस्तुनिर्द्देशो वापि

(१) टाधिकार नाम अधिकारप्रयोगी ।

गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं

सनातनः पितरमुपागमत् स्वयं ॥ १ ॥

तन्मुखम्” इत्यालङ्कारिकनियमात् तदारम्भे कथामायकपितृ-
दम्बरस्य वर्णनरूपं वस्तु निर्दिशति, इष्टदेवतास्मरणायकं मङ्ग-
लाचरणमपि प्रकाशयति, “अभूत्” इति ।

विबुध्यन्ते इति विबुधाः देवाः । विपूर्व्यात् बुध्यते कः ।
तेषां सखा । यद्वा विः पक्षी जटायुः बुधा विद्वांसस्तेषां सखा
विबुधसखः । “राजाहःसखिभ्यष्टच्” । परान् गतून् तापयति
इति परन्तपः । “द्विपत्परयोस्तापेः” इति खच्, खचि क्त्वं ।
श्रुतेन शास्त्रज्ञानेन पबितः । दशसु दिक्षु अमतिहतगतिः स्थी
यस्य इति दम्बरयः इति नाम्ना उदाहृतः प्रसिद्धः । नृन् पातीति
वृषः अभूत् चेतायामासीत् । भूतसामान्ये शुद्धः । सनातनः
शाम्भती पिण्डः अयं साक्षात् गुणैः भीमकान्तैर्दृपगुणैः शौर्व्यै-
र्दाव्यादिभिरित्यर्थः । वरं श्रीं यं वृषं भुवनानां भूर्भुवस्वरिति
त्रयाणां लोकानां हितं दुष्टमिष्टमिष्टपावनरूपं तदेव ह्यलं तेन
हेतुना पितरमुपागमत् पिष्टत्वेन स्वीचकार । तद्याचीकृतं “परि-
चाषाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां, धर्मसंस्थापनार्थाय
सम्भवाभि युगे युगे” इति । “दग्धरग्निमतोपमद्युतिं यमसा
दिक्षु दग्धपि श्रुतं । दग्धपूर्वरथं यमाश्रया दग्धकण्ठारिगुरुं
रिदुर्बुधाः” इति रथो दग्धरथसंज्ञा व्युत्पादयति तत्रभवान् काशि-
दासः । इदं रविराहतम् । तदाह छन्दोमन्त्रव्या “जमी सजी
मिति रविरा चतुर्थैः” इति ॥ १ ॥

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट

पितृनपारीत् सममंस्त वन्धून् ।

व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ

समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥ २ ॥

स इति । स राजा वेदयन्ति आपयन्ति धर्माधर्मौ इति वेदाः त्रयीरूपाः, “धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ” इति स्मरणात् । तान् वेदान् अध्यैष्ट अधीतवान् । अधिपूर्वादिङो लुङ् । अधिकास्त्रिराहुताय दश परिमाणमेवामिति त्रिदशाः त्रयस्त्रिंशत्-संख्याकां सुख्या देवाः द्वादशाकैकादशत्वादष्टवसुपजापतिवपद-काररूपा इत्यर्थः । “संख्यायाः परिमाणे ङट्” । यद्वा तिस्रोदशा जन्मसत्ताविनाशाख्या नतु वृद्धिपरिणामक्षया मर्त्यानामिव येषां इति त्रिदशाः । देवानां निर्जरत्वात् जन्मशैशवयौवनरूपा वा तिस्रो दशाः । तान् अयष्ट अग्निष्टोमादिभिः पूजितवान् । यजतेः लुङ् । पितॄन् अग्निव्याक्तादीन् अपारीत् आप्यायित-वान् । पृपालनपूरणयोरित्यस्य लुङि रूपं । पितॄन् तार्क्षीदिति पाठे त्राहादिना स्वधाभुजस्तोपयामासं इत्यर्थः । वन्धून् मातापित्रादिप्रातीन् सममंस्त दानमानादिना संभ्रानयायास इत्यर्थः । षष्ठां कामक्रोधलोभमोहमदमाकर्ष्याणां वर्गस्त व्यजेष्ट वयं निनाय । नीतौ सामादिषु सन्ध्यादिषु च उग्रनंसा प्रोक्ते शास्त्रे वा अरंस्त निरत आसीत् । मूलं प्रकृतिः सा च अमात्यराष्ट्रदुर्गकीपादिभिर्द्विसप्तसंख्याका तेन सह इति समूलं हत्वा इति समूलघातम् । समूलोपपदात् हन्तेः णमुल् ।

वसूनि तोयं घनवद्वाकारीत्
 सहासनं गोवभिदाध्यवात्सीत् ।
 न त्यम्बकादन्यमुपास्थितासौ
 यशांसि सर्व्वेषुभृतां निरास्यत् ॥ ३ ॥
 पुण्यो महाब्रह्मसमूहयुष्टः
 सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः ।

अरीन् अवधीत् । तथाचीत् “एता प्रकृतयो मूलं मण्डसस्य
 समासतः” इति । अत आरभ्य इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः शङ्कररूपं
 वृत्तम् ॥ २ ॥

वसूनीति । असौ राजा तोयं घनवत् निघ इव वसूनि
 धनानि व्यकारीत् सत्पात्रे विधितवान् ददौ इत्यर्थः । गोत्रान्
 पर्व्वतान् भिनक्षीति गोत्रमित् इन्द्रस्तेन सह आसनं अध्यवात्-
 सीत् एकासने उपविष्टः । अधिपूर्व्वकवसतेर्लुङ् । “उपान्यध्याह्न-
 वसः” इति अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । तस्यकादन्यं देवं न उपा-
 स्थित आराधितवान् । उपतिष्ठतेराराधनार्थकात् लुङ् आत्म-
 नेपदम् । सर्व्वेषां इषुभृतां वाणधारिणां धन्विनामित्यर्थः
 यशांसि निरास्यत् निरस्तवान् धनुषतामपेक्षरोज्यमासीदिति
 भावः । निरपूर्व्वात् अस्यतेर्लुङ् स्युक् च ॥ ३ ॥

पुण्य इति । पुपातीति पुण्यः । पूष घ्रीणादिको यत्प्रत्ययः,
 ततोमुक् कृष्य । “महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति”
 इति अरण्यात् रात्र्यां पावकत्वम् । महतां वेदविदां ब्राह्मणानां

जज्वाल लोकस्थितये स राजा

ययाध्वरे वज्ररभिप्रणीतः ॥ ४ ॥

स पुण्यकीर्तिः शतमन्युकल्पः

महेन्द्रलोकप्रतिमां समृद्धा ।

अध्यास्त सर्व्वं सुखामयोध्यां

अध्यासितां ब्रह्मभिरिद्वबोधैः ॥ ५ ॥

समूहेन शुष्टः सेवितः । “ग्रहे तैले तथा मांसे वैद्ये ज्योतिषिके
दिजे यात्रायां पयि निद्रायां महत्तय्यदी न दीयते” इति निषे-
धात् महता ब्रह्मसमूहेन शुष्ट इति वा विगृह्यते इति भरतः ।
नाके सर्गे सौदन्तीति नाकसदोदेवास्तेषां सन्तर्पणः इत्यादिभि-
स्तुतिप्रदः, वरेष्णो वरणीयः श्रेष्ठ इति यावत् स राजा अध्वरे
यज्ञे आभिसुख्येन प्रणीतः मन्त्रेण संस्कृतोऽभिप्रणीतो वज्रिर्यथा
अग्निरिव लोकस्थितये लोकमर्यादायै मांभूलोकस्थित्यतिक्रम
इत्येवमर्थी सन् इति भावः । जज्वाल दिदीपे कोपदण्डजं
तेजः प्रकटयामास इत्यर्थः । उक्तानि विशेषणानि वक्त्रावपि
योज्यानि । सोऽपि लोकस्थित्यर्थं ज्वलति । तथाचोक्तं “अग्नौ
प्रास्ताहुतिः सम्यक् आदित्वमुपतिष्ठते । आदित्यात् जायते
वृष्टिर्हृष्टैरश्वं ततः प्रजाः” इति ॥ ३ ॥

स इति । पुण्या पावना कीर्तिर्यस्य सः शतं मन्यवो यज्ञाः
अश्वमेधयागा यस्य स शतमन्युरिन्द्रस्तत्कल्पस्तत्तुल्यः समृद्धा
महेन्द्रलोकप्रतिमां स्वर्गतुल्यां सर्व्वेषु ऋतुषु सुखां सुखकरीं

निर्माणदक्षस्य समीहितेषु
 सीमेव पद्मासनकौशलस्य ।
 ऊर्ध्वस्फुरद्रवगभस्तिभिर्या
 स्थितावहस्येव पुरं मघोनः ॥ ६ ॥
 सद्रसमुक्ताफलवज्रभाञ्जि
 विचित्रधातूनि सकाननानि ।

तथा इहः सर्वशास्त्रपरिधानात् प्रदीप्तः बोधो ज्ञानं येषां
 तैर्ब्रह्मभिः ब्राह्मणैरध्यासितां अध्युषितां अयोध्यां नाम नगरीं
 अध्यास्त अध्यवात्सीत् । अयोध्या नगरी तस्य राजधानी अभूत्
 इत्यर्थः ॥ ५ ॥

निर्माणेति । समीहितेषु स्वष्टुमभीक्षितेषु इत्यर्थः निर्माण-
 दक्षस्य विरचनपटोः पद्ममासनं यस्य स पद्मासनो यद्वा तस्य
 कौशलस्य नैपुण्यस्य सीमा मर्यादा यदा काठा इव स्थिता, ततो
 न एषान्तरं शोभनमासीदित्यर्थः । एवम्भूता या अयोध्या मघोनः
 इन्द्रस्य पुरं अमरावती । महः कनिष्, निपातनात् हस्य
 घादेशः । ऊर्ध्वमुपरिष्ठात् स्फुरन्ती विभासमाना ये रत्नाना-
 मिन्द्रनीलमरकतादीनां गभस्तयो मरीचयः तैर्हासभूतैरित्यर्थः ।
 अवहस्य "मत्तो न्यूनैषा" इत्यनष्टस्य स्थिता अतिष्ठदिप । पद्मा-
 सनस्यैव कौशलं यस्य इति पद्मासनकौशलस्य निर्माणदक्षस्य
 विप्रकर्षणः इति भरतेन व्याख्यातारं कल्पामे ॥ ६ ॥

सद्रसेति । यस्यां नगण्यां सन्ति शोभनानि रत्नानिमुक्ता-

स्त्रीभिर्युतान्यप्सरसामिवौघैः

मेरोः शिरांसीव गृहाणि यस्यां ॥ ७ ॥

अन्तर्निविष्टोज्वलरत्नभासः

गवाक्षजालैरभिनिष्यतन्त्यः ।

हिमाद्रिदृक्कादिव भान्ति यस्यां

गङ्गासुपातप्रतिमा गृहेभ्यः ॥ ८ ॥

फलानि वज्राणि हीरकाणि भजन्ति यानि तानि तयोक्तानि ।
मुक्ताफलवच्चयोः रत्नान्तर्भावेऽपि प्राधान्यात् गोवत्सीवर्हन्त्यायाहा
हयगुपादानं न दीपायं । विचित्रा धातवो मनःशिलादय-
श्चिकार्योपयोगिनो ज्ञेयु तानि विचित्रधातूनि, सकाननानि
रम्योपवनान्वितानि, अप्सरसां मेनकादीनां औघैः समूहैरिव
स्त्रीभिः पौरनारीभिर्युतानि गृहाणि हर्म्याणि मेरोः शिरांसि
गृहाणि इव स्थितानि इति शेषः । मेरोः गृहाण्यपि रत्नादि-
भन्ति, खनिषु विविधधातुयुक्तानि सकाननानि अप्सरोभिरुप-
लुष्टानिच भवन्ति ॥ ७ ॥

अन्तरिति । यस्यां अयोध्यायां हिमाद्रेर्हिमालयस्य दृष्टात्
उन्नतप्रदेशात् गङ्गासुपातप्रतिमा गङ्गाजलप्रवाहतुल्यास्तेषां
स्रच्छत्वादिति भावः, गवाक्षजालैर्वातायनसमूहैः । “जालं
गवाक्ष आनाये जालके कपटे गच्छे” इति विश्वः । गृहेभ्यः अभि-
निष्यतन्त्यः वह्निर्निःसरन्त्यः अन्तः गृहमध्ये निविष्टानि निहि-
तानि शोभार्थं अघितानि उज्ज्वलानि रत्नानि तेषां भासो

धर्मग्रासु कामार्थयशस्करीषु
 मतासु लोकेऽधिगतासु काले ।
 विद्यासु विद्वानिव सोऽभिरेमे
 पत्नीषु राजा तिसृषूत्तमासु ॥ ६ ॥
 पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभिः
 आनायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान् ।

द्वैतयः भान्ति राजन्ते । उद्धात् पापाणदारणात् विद्वैर्ण-
 प्रस्तर-भागात् इति भरतो व्याचष्टे तत्समर्थनार्थञ्च “उद्धः कपि-
 त्यभेदे स्यात् मानान्तरखनित्रयोः । कोपेऽधिकोपे ञ्ङायां उद्धः
 पापाणदारणे” इति विग्रहप्रकाशमुपन्यस्यति । पापाणदारण-
 शब्दस्य तु प्रस्तरविदारकास्तुविशेषबोधकत्वात् चिन्त्यमेतत् ॥ ८ ॥

धर्मग्रास्त्विति । स राजा धर्मग्रासु धर्मग्रादनपेतासु कामार्थ-
 यशस्करीषु भोगसुखधनकीर्त्तिसाधनीषु लोके मतासु पूजितासु
 काले विवाहयोग्ये काले अधिगतासु परिणीतासु, उपनयना-
 व्यवहितोत्तरकाले अभ्यस्तासु इत्यन्यत्र । उत्तमासु श्रीष्ठासु
 तिसृषु पत्नीषु कौशल्याकेकयीसुमित्रासु विद्यासु वय्यादिषु विद्वान्
 इव अभिरेमे निरत आसीत् तामिदमप्युच्यते सुखितो यभूत्
 इत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुत्रीयतेति । पुत्रीयता चात्मनः पुत्रमिच्छता तेन राज्ञा
 प्रयोजककर्त्ता वराङ्गनाभिः वरपत्नीभिः प्रयोजककर्त्तृभिः क्रतुषु
 पुत्रेष्टिप्रशस्तिषु क्रियावान् प्रशस्तक्रियः निपुण इति यावत् । प्रशं-

विपत्तिमज्ञानगतिर्मनस्वी

मान्यो मुनिः स्वां पुरमृष्यशृङ्गः ॥ १० ॥

ऐहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मा

क्रतुं नृपः पुत्रफलं मुनीन्द्रम् ।

ज्ञाताशयस्तस्य ततो व्यतानीत्

स कर्मठः कर्म सुतानुवन्धम् ॥ ११ ॥

सायां मतुप् तद्याचौक्तं “भूमनिन्दाप्रयंसासु नित्ययोगीति गायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः” इति । विद्वान् वेदार्थ-
तत्त्ववित् तच्च गुरुरूपदेशादेव जातमिति भावः । विपाकेन प्राक्त-
नानां तपसां परिणतिविशेषेण निर्हृत्ता विपत्तिमा ज्ञानगतिः
ज्ञानप्रवृत्तिर्यस्य स तथोक्तः । तच्च उपदेयं विना प्राग्भवीय-
संस्कारादेव सम्भवमिति भावः, यद्वा अतिपरिणतज्ञानमार्गं
इत्यर्थः । मनस्वी प्रयस्तमनाः । प्रयंसायां विन् । मान्यो मानार्हः
“अहं कृत्यदृक्चय” इति खत् । मुनिः ऋषस्य ऋगविशेषस्य शृङ्ग-
मिव शृङ्गयस्य इति ऋष्यशृङ्गः स्वां पुरं आनायि आनीतः ॥ १० ॥

ऐहिष्टेति । कृतः वशीकृत आत्मा मनो येन स कृतात्मा
ऽतिसम्पन्न इत्यर्थः । नृपः तं मुनीन्द्रं तापस्येष्टं, पुत्रः फलं
यस्य तं क्रतुं यागं कारयितुं ऐहिष्ट इत्येष ईहतेरात्मनेपदिनी
तुङ्गि रूपम् । “हृकोरन्यतरस्याम्” इति प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वम्
द्विकर्मकत्वञ्च । ततः अनन्तरं ज्ञात आशयो नृपाभिप्रायो,
येन स तथोक्तः । कर्मठः कर्मसु यागादिषु कुशलः स तस्य

रक्षांसि वेदीं परितो निरास्थत्

अज्ञान्ययाचीदमितः प्रधानम् ।

शेषाण्यहौषीत् सुतसम्पदे च

वरं वरेण्यो नृपतेरमार्गीत् ॥ १२ ॥

निष्ठां गते दविमसभ्यतोषे

विष्टिविमे कर्म्मणि राजपत्न्यः ।

राज्ञः सुतमनुवध्नातीति सुतानुबन्धम् सुतोत्पत्त्यनुकूलम् । “कर्म-
ण्यम्” । कर्म्मं यागं पुष्टेष्टिं व्यतानीत् प्रारब्धवान् इत्यर्थः ॥ ११ ॥

रक्षांसीति । वरेण्यः श्रेष्ठः स मुनिः वेदीं परितः यजनवेद्याः
समन्तात् रक्षांसि यज्ञविघ्नोत्पादनार्थमुपस्थितानीति शेषः निरा-
स्थत् निरस्तवान् । “वेतालाय पिशाचाय राक्षसाय सरौक्षपाः ।
अपसर्पन्तु ते सर्वे ये चाम्ये विघ्नकारकाः” इत्यादिभिर्मन्त्रैरिति
बोध्यम् । यद्देवतामयो यागः सा देवता तत्र प्रधानं पुत्रफलत्वा-
दत्र विष्णुः प्रधानम् । तमिद्धा तस्योभयतः पार्श्वयोः यानि
अज्ञानि चक्षुरादीनि देवतान्तराणि तान्ययाचीत् अग्नौ आहुति-
दानेन पूजितवान् । यजर्तुर्लुङि रूपम् । शेषाणि प्रतिहतानि
पिष्टकमयानि दैवतानि च सुतानां उत्पत्त्यमानानां सम्पदे श्रेयसे
अहौषीत् अग्नौ हुतवान् । ततः नृपतेः राज्ञः पुत्रजननार्थ-
मित्यर्थः वरं अमार्गीत् अग्निप्रवृत्तिभ्यः देवेभ्योऽयाचत । यदा
शेषाणि अहौषीत्, नृपतेः सुतसम्पदे सुता एव सम्पत् तस्यै
वरममार्गीदिति अश्वयः ॥ १२ ॥

निष्ठामिति । दानेन निर्हृतः दविमः, ददातेष्टिमकः,

प्राशुर्दुतोच्छिष्टमुदारवंश्याः

तिस्रः प्रसोतुं चतुरः सुपुत्रान् ॥ १३ ॥

कौशल्यायासावि सुखेन रामः

प्राक् कैकयीतोभरतस्ततोऽभूत् ।

प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टम्

एका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥ १४ ॥

सभ्यानां सभासीनानां ब्राह्मणानां तोषी यत्र तत् तस्मिन्
विधानेन शास्त्रोदितविधिना निर्हृते विहिचिमे विपूर्वकात्
दधातेः पूर्ववत् त्रिमक्, कर्मणि पुत्रेष्टियामे निष्ठां समाप्तिं
गते सति उदारवंश्याः मन्दावंशोद्भवाः तिस्रो राजपत्न्याः कौशल्या-
कैकयीसुमित्राः चतुरः सुपुत्रान् श्रीमन्नसुतान् प्रसोतुं जनयितुं
दुतोच्छिष्टं दुतावशेषं चरुं प्राशुर्भक्षयामासुः । कौशल्या कैकयी
च सत्रिये सुमित्रा तु वर्णसङ्करजा, अतस्त्रिस्र उदारवंश्या इति
कविना यदुक्तं तत् नास्मभ्यं रोचते ॥ १३ ॥

कौशल्यायेति । कौशल्याया (१) प्राक् पूर्वं सुखेन, प्रकृत्या-
दित्यात् तृतीया, प्रसवक्षेशं विना रामः असावि प्रसूतः । पूङ्गः

(1) There were probably two provinces of the name of Kosala, called respectively North-Kosala and South Kosala. The descendants of Ikshvaku reigned in North-Kosala and were called lords of North-Kosala or of Kosala. Kausalya must therefore have been the daughter of a king of South-Kosala, for as she was married to Dasaratha, she could not have had any blood-relationship with him.

आर्क्षीत् द्विजातीन् परमार्थविन्दान्
 उदेजयान् भूतगणान् न्यषेधीत् ।
 विद्वानुपानेष्ट च तान् स्वकाले
 यतिर्वसिष्ठो यमिनां वरिष्ठः ॥ १५ ॥

कर्मणि लुङि रूपम् । ततोऽनन्तरं भरतः केकयीतः (२) अभूत्
 अजायत । तत एका एकैव सुमित्रा लक्ष्मणेन सह उदारचेष्टं
 महासत्त्वं शत्रुघ्नं यमजीं लक्ष्मणशत्रुघ्नौ इत्यर्थः प्रासोष्ट
 प्रसूतवती । प्रसूते रामनेपदिनः कर्त्तरि लुङ् । “लक्ष्मणेन” इत्यत्र
 सहयोगे तृतीया, अत्र सहयोगस्य प्राधान्यं विवक्षितं, पित्रा
 सद्वागतः पुत्र इत्यादिवत्, तेन लक्ष्मणो जगृह इति बोधायम् ॥ १४ ॥

आर्क्षीदिति । विद्वान् ब्रह्मविद्यासम्पन्नः पौरोहित्यकर्त्तृणां
 कुशलस्य, यमनियमेषु यतते इति यतिः, औषादिक-इः ।
 “अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्मषमिति पञ्च यमाः येषां
 सन्तीति यमिनः स्मृताः” । तेषां वरिष्ठः उरुतमः यैष्ठः इत्यर्थः
 वसिष्ठः परमं प्रभूतं उत्कृष्टञ्च अर्थं धनं विन्दन्ति सभस्ते इति पर-
 मार्थविन्दाः तान् । विन्दतेः शः । द्विजातीन् ब्राह्मणचनियवैश्यान्
 आर्क्षीत् दानमानादिना सम्बर्द्धयामास इत्यर्थः । उदेजयन्ते इति
 उदेजयाः उत्कम्पास्तान् । उत्पूर्वादेजतेः कम्पनार्थकात् एणन्तात्

(2) The Kekayas or Kaikayas appear amongst the chief
 nations in the war of the Madabharata ; their king being a
 kinsman of Krishna. The Ramayana specifies their position
 beyond, or west of, the Vipasa.

वेदोऽङ्गवांस्तै रखिलोऽध्यगायि

शस्त्राण्युपायंसत जित्वराणि ।

ते भिन्नवृत्तीन्यपि मानसानि

समं जनानां गुणिनोऽध्यवात्सुः ॥ १६ ॥

शः । क्रूरान् भूतगणान् देवयोनिवेशयान् न्यपेक्षीत् उक्तादित-
वान् । स्वकाले अविद्याणां योग्यदशायां गर्भैकादशे वर्षे तान्
उपानेष्ट तेषामुपनयनसंस्कारं निरवर्त्तयदित्यर्थः । तथाचीकृतं
“गर्भाष्टमेऽष्टे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादिकादशे
रात्रौ गर्भास्तु द्वादशे विद्यः” इति । उपानेष्टेति उपपूर्वकात्
आत्मनेपदिनी नीधातोर्लुङि रूपम् ॥ १५ ॥

वेद इति । “यिष्ठा कलौष्याक्षरं निरुक्तं ज्योतिषां गणः ।
छन्दसां निश्चितिसैव षडङ्गोवेदइष्यते” इति षडङ्गवान् वेद-
स्त्रयीरूपः तैरुपनीतैः रामादिभिरध्यागायि अधीतः अधिपूर्वकात्
इहधातोर्लुङि रूपम् । जित्वराणि जयशीलानि शस्त्राणि
घनुरादीनि उपायंसत स्वीकृतानि । उपयमः स्वीकरणे इति
आत्मनेपदम् तस्मात् कर्मणि लुङ् । गुणिनस्ते रामादयः भिन्ना
वृत्तयः प्रवृत्तयो येषां तानि तद्योक्तानि विषयेषु भिन्नरुचीनि
अपि जनानां मानसानि समं तुल्यं यथा तथा अध्यावात्सुः
अधिचक्रुः, उपाधीत्यादिना अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । लोकोहि
भिन्नरुचिस्तथापि तेषां गुणैराकृष्टाः सर्वेऽपि तेषु समानुरक्ता
बभूवुरिति भावः ॥ १६ ॥

ततोऽभ्यगात् गाधिसुतः क्षितौन्द्रं
 रक्षोभिरभ्याहतकर्मवृत्तिः ।
 रामं वरीतुं परिरक्षणार्थं
 राजार्क्षिहत् तं मधुपर्कपाणिः ॥ १७ ॥
 ऐषीः पुनर्जन्मजयाय यत् त्वं
 रूपादिवोधाग्रहतच्च यत् ते ।

तत इति । ततः रक्षोभिः राक्षसैः अभ्याहता व्याहता
 कर्मणोयागादेर्हृत्तिरनुष्ठानं यस्य स तथोक्तः । गाधिसुतो
 विश्वामित्रः परिरक्षणार्थं यज्ञविघ्ननिरासार्थमित्यर्थः । रामं
 वरीतुं प्रार्थयितुं क्षितौन्द्रं दृश्यं अभ्यगात् उपागमत् अभि-
 पूर्वकात् इणधातोर्लुङि रूपम् । मधुपर्कः दधियुक्तं मधु सर्पिर्वा
 पाणौ यस्य सः मधुपर्कपाणिः । तदुक्तमाश्रित्यायनसूत्रे “दधनि
 मध्वानीय । सर्पिर्वा मध्वसामि” इति । राजा तं सुनिं प्रार्क्षि-
 हत् पूजयामास । अर्हयतिः पूजार्थकात् लुङ् । तथाचोक्तं
 “राजर्त्विक्छातकगुरुन् प्रियम्शरमातुलान् । अर्हयेन्मधुपर्केण
 परिसंयकरात् पुनः” इति ॥ १७ ॥

ऐषीरिति । त्वं पुनर्जन्मजयाय प्रेत्यभावरूपमंसारनिवृत्त्यै
 अपवर्गलाभाय इत्यर्थः यत् ध्यानं ऐषीः, इदिलुङ्, वाञ्छितवान्
 चारम्भवान् इत्यर्थः । यत् ते रूपादिषु रूपरसगन्धस्पर्शगण्डाद्य-
 पञ्चविषयेषु यो बोधयज्ञरादिभा भ्रान्तं तज्ज्ञातं व्यवृत्तत् निवृत्तं
 येन ध्यानेन परमात्मसाक्षात्कारात्मकप्रत्ययप्रवाहरूपेण साधनेन

तत्त्वान्यबुद्धाः प्रतनूनि येन

ध्यानं नृपस्तच्छिवमित्यवादीत् ॥ १८ ॥

आख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधिः

विघ्नन्ति रक्षांसि वने क्रतून्सु(१) ।

तानि द्विपद्मीर्ष्वनिराकरिणुः

दृणेदु रामः सह लक्ष्मणेन ॥ १९ ॥

ते ब्राह्मणानं निवृत्तमित्यर्थः । येन ध्यानेन प्रतनूनि सूक्ष्माणि
दुर्ज्ञेयानि तत्त्वानि चतुर्विंशति-संख्यकानि महदादीनि सांख्य-
दर्शनोक्तानि अबुद्धाः ज्ञातवान् । बुधर्तुर्बुद्धिं यास् । तत् ध्यानं
शिवं अब्याहृतं कच्चिदिति नृपः अवादीत्, मुनेस्तपोधनत्वात्
तपसः कुशलमेव नृपतिर्भगवन्तमप्राचीदित्याशयः ॥ १८ ॥

आख्यदिति । मुनिर्विष्णुमित्रस्तस्य समाधिर्ध्यानस्य शिवं
कलराणं उपद्रवाभायमित्यर्थः आख्यत् कथितवान् । चक्षधातोः
लुङि ङविधानं व्यादेश्यम् । तत् किमवागमनस्य प्रयोजन-
मित्यत आह विघ्नन्तीति । रक्षांसि राक्षसासु वने अस्माकं
तपोवने क्रतून् यागान् विघ्नन्ति विघटयन्ति अतोऽयं महान्
ध्यानप्रत्यूहो विद्यते इति भावः । अतो द्विपंतामरीणां योर्व्यस्य
निराकरिणुर्निराकरणशीलो रामो लक्ष्मणेन सह तानि रक्षांसि
दृणेदु हिनसु । दृहधातोर्लोट् । रामलक्ष्मणौ अस्माकं यज्ञविघ्न-
कारिणो निरस्यतामित्यहं प्रार्थये इति भावः ॥ १९ ॥

(१) "क्रतून्" इत्येव पाठः साधोयान् ; अस्तु अयमद्रव्यभरतमन्त्रिकाध्यासुमाध्या-
मेव टीकाह्वयाः धृतत्वात् प्रकृतोपयोगित्वात् । अतः "क्रतून्" इति पाठः एनाकरः ।
शामादिक्रदेति सञ्जायते ।

स शुश्रुवांस्तद्वचनं मुमोह
 राजासहिष्णुः सुतविप्रयोगम् ।
 अहंयुनाथ चित्तिपः शुभंयुः
 कचे वचस्तापसकुञ्जरेण ॥ २० ॥
 मया त्वमाप्याः शरणं भयेषु
 वयं त्वयाप्याप्स्यहि धर्मा वृद्धौ ।

स इति । सुतविप्रयोगं पुत्रविरहं असहिष्णुः सोढुमशक्तः,
 उदन्तवर्जनात् न कथ्योगात् कर्मणि पठौ । राजा तत् वचनं
 रामप्रयाणार्थमुक्तं यत् सुनिवाक्यं तत् शुश्रुवान् श्रुतवान् सन् ।
 श्रुणोतिः कसुः । मुमोह मोहमुपागतः । अथ अहंयुना अहङ्कार-
 वता तापसानां तपस्विनां कुञ्जरः श्रेष्ठः तेन विज्ञामिन्नेण ।
 “स्युरत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जरसिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि
 श्रेष्ठार्थवाचकाः” इत्यमरः । शुभंयुः कल्याणभाक् । “अहंशुभ-
 योर्युः” इत्यमरार्थं युम् । चित्तिपो दशरथः वचः वक्ष्यमाणं वाक्यं
 कचे । वचेर्दुहादिगणान्तर्गतत्वात् आप्रधानस्य कर्मण उक्त-
 त्वम्, वचेः कर्मणि लिट् ॥ २० ॥

मयेति । भयेषु यच्चदुष्टासुपद्रवजनितेषु मया त्वं शरणं
 आप्याः रक्षित्वेन प्राप्तोऽसि आप्येः कर्मणि लुट् । त्वयापि
 पूर्वं धर्मवृद्धौ इत्यादिभिः प्रभूतधर्मसाम्राज्ये आप्याहि चरत्वि-
 पूषेण प्राप्ताः आः । पूर्ववत् लुट् । तद्वित्यं चाचं चनियतेजः
 रिचत्वं प्राप्तात्वं वक्ष्यपर्थः च परस्पराय इदं परस्परार्थं

घातं विजित्वैव परस्परार्थं

शङ्कां कृत्वा मा प्रहिणु स्वसूनुम् ॥ २१ ॥

घानिष्यते तेन महान् विपक्षः

स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात् ।

मा मां महात्मन् परिभूरयोग्ये

न महिधो न्यस्यति भारमग्राम् ॥ २२ ॥

अन्योन्यप्रयोजनसाधनमित्यर्थः । “अर्थेन नित्यसमासः सर्व्व-
लिङ्गता च” इति चतुर्थीसमासः । अतः शङ्कां मा कृत्वा मा
भैषीः । मांयोगादङ्गागमनिषेधः । स्वसूनुं स्वपुत्रं रामं प्रहिणु
मया सार्धं प्रियय । ब्राह्मणानां रक्षणं आर्त्तिलक्ष्यकर्मण आनृ-
प्यार्थं क्षत्रियैरवश्यकर्त्तव्यमतः स्वपुत्रप्रेषणेन क्षत्रधर्म्ममनुपालय
इति भावः । तथाचोक्तं मनुना “नाब्रह्म क्षत्रमुप्नोति नाक्षत्रं
ब्रह्म वदन्ते । ब्रह्म क्षत्रञ्च सम्पृक्तमिह चामुत्र वदन्ते” इति ।
८ । ३२२ ॥ २१ ॥

घानिष्यत इति । अनागतमर्थं ज्ञानेन समीक्ष्य । पुर-
स्तात् अग्रतः यत् रणं युद्धं भावि परशुरामेण सार्धमिति भावः
तस्मिन् रणे येन स्थायिष्यते, तिष्ठतेर्भावे लट्, तेन रामेण महान्
विपक्षः त्रैलोक्यविजयित्वात् स रावणोऽपि घानिष्यते हनि-
ष्यते, किमुत इतरराक्षसाः, हन्तेः कर्मणि लट् । यदा ये
हेतुना तेन रामेण रणे पुरस्तात् अग्रतः रणगिरसि
इत्यर्थः स्थायिष्यते, तिष्ठतेः कर्मणि लट् । अपराङ्मुखेन वर्त्ति-

क्रुध्यन् कुलं धत्तति विप्रवह्निः

यास्यन् सुतस्तप्स्यति मां समन्त्यम् ।

इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे

ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य ॥ २३ ॥

तथ्यम्, महान् विपक्षः यज्ञद्रोही राजसगणश्च घानियते
अती हे महात्मन् महासत्त्व मां मा परिभूः प्रत्या-
ख्यानेन मावघ्रासीः । ममेव विधा प्रकारो यस्य, मया
विधा सादृश्यं यस्य वा इति विग्रहे महिधः सादृश्यो महातु-
भावी भविष्यद्दर्शी जनः अयोग्ये कार्यविधुरे असमर्थे जने
अग्रे भवं अग्रं महात्मं भारं न न्यस्यति न निक्षिपति
नार्पयतीत्यर्थः । ॥ २२ ॥

क्रुध्यमिति । विप्र एव वह्निर्विप्रवह्निः क्रुध्यन् प्रत्याख्या-
नेन क्षोपमापद्यमानः सन् कुलं वंशं धत्तति भक्षसात् करि-
ष्यति । यद्यहं प्रजारक्षणेऽपिलतोऽस्य वचनं न कुर्यां तदायं
भृशं क्षोपमापद्यः शपाग्निना मदीयं वंशं भस्मीकरिष्यतीति
भावः । दृष्टेर्लुट् । सुतः यास्यन् प्रस्थाप्यमानः समन्त्यं सशोकं
मां तप्स्यति, तपेर्लुट्, मां योकाग्निना तापयिष्यति । नृपः पूर्वं
प्रथमं इत्थं अनेन प्रकारेण अवालुलोचे वितर्कयामास, अयाह-
पूर्वासीचेर्लुट् । ततः सुतस्य गमनं अनुजज्ञे अनुज्ञातं तेनेति
शेषः । आधातोः परस्मैपदित्वादनुपूर्व्यात्तस्य आत्मनेपदित्वे
नियमाभावाच्च विभक्तिविपरिणामेणैव तेनेति कर्तृपदमध्या-
हर्ताप्यम् ॥ २३ ॥

आशीर्भिरभ्यर्च्य ततः क्षितीन्द्रं
 प्रीतः प्रतस्थे मुनिराश्रमाय ।
 तं पृष्ठतः प्रष्ठमियाय नमः
 हिंसेषु दीप्रास्त्रधरः कुमारः ॥ २४ ॥
 प्रयास्यतः पुण्यवनाय निष्णोः
 रामस्य रोचिष्णुमुखस्य धृष्णुः ।

आशीर्भिरिति । ततः प्रीतः प्रसन्नः रामगमनानुज्ञया सम-
 नीकृत इत्यर्थः । मुनिः क्षितीन्द्रं दशरथं आशीर्भिरभ्यर्च्य सन्भाव्य
 आश्रमाय प्रतस्थे चचाल । गत्यर्थक्रियायोगात् चतुर्थी ।
 हिंसेषु नृशंसेषु राक्षसादिषु दीप्रास्त्रधरः शितायुधभृत् नम्रो
 विनयावनतः साक्षुषु इति शेषः । कुमारी रामः प्रतिष्ठते इति
 प्रथमप्रगामिनं तं मुनिं पृष्ठतः पश्चात् इयाय, इणधस्तोर्लुङ्,
 तमनुजगाम इत्यर्थः ॥ २४ ॥

प्रयास्यत इति । धृष्णुः शत्रुविघ्नसमे प्रगल्भः । धृषेः क्तुः ।
 तिसृणां मातृणां अपत्यं पुमान् त्रैमातुरः कौशल्याकैकयीसुमित्रासु
 समपक्षपातया भक्त्या तासां समानस्नेहास्यदमित्यर्थः । यदा
 लक्ष्मणजमन्या सुमित्रया कौशल्याकैकयीदत्तपिण्डद्वयप्राशनात्
 लक्ष्मणस्य त्रैमातुरत्वमिति बोध्यम् । कृत्स्नं समग्रं यथा तथा
 जितं लब्धं अस्तु शस्त्रञ्च येन स तथोक्तः । अस्थते इति अस्तु
 चेप्यायुधं शरादि । अस्थते हन्यते अनेनेति अस्तु खड्गादि
 इत्यनयोर्विशेषात् पृथगुपादानम् । श्रेयसि रामस्य कल्याणे

त्रैमातुरः कृत्स्नजितास्त्रगस्त्रः

सध्वृङ् रतः श्रेयसि लक्ष्मणोऽभूत् ॥ २५ ॥

इपुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ

धनुररिभिरसह्यं मुष्टिपीडं दधाने ।

रतस्तदनुष्ठानपरो लक्ष्मणः पुण्ययनाय यविचतपीवनाय प्रया-
स्यतः गमिष्यतः अतएव रोचिष्णुमुखस्य पुण्याश्रमदर्शनकौतू-
हलात् प्रफुल्लमुखकान्तेः जिघांसोर्जयशीलस्य रामस्य सह अश्नति
गच्छतीति सध्वृङ् । सहपूर्वादश्नतेः क्विप् सहस्य सध्वृङ्देश्य ।
सहचरोऽभूत् ॥ २५ ॥

इपुमतीति । पुनः पुनरतिशयेन वा दग्मतीति दन्दशूकाः
दंशनशीलाः तान् हिंस्तान् राक्षसादीन् । दशतेर्यङन्तात् कक-
स्ततो यङोलुक् । जिघांसौ हन्तुमिच्छौ अतएव इपुमति वाण-
सनाथे अरिभिः शत्रुभिः असह्यं सोदुमशक्यं येन धनुषा
निक्षिप्ताः शरादयः शत्रुभिः सुदुःसहा भवन्ति तत् इत्यर्थः ।
धनुः मुष्टिना पीडयित्वा मुष्टिपीडम् । मुष्टिशब्दोपपदे तृती-
याक्षे पसुम् । दधाने मुष्टिना दृढं धारयतीत्यर्थः । पद्मामुह्यं
सियमद्भुतं आनावर्णं वा चङ्गुलिं जायते यत् तत् अङ्गुलिप्र-
शर्मादिनिर्मितं चङ्गुलिषाणं येन तस्मिन्, रघुषु रघुवंशेषु सिंहे
रूपे गौर्यादिगुणयोगादिति रघुसिंहस्तस्मिन् प्रजति सति तपो-
वनायेति शेषः । माहसिन्धवः शुभानुधरायिन्धः पुरतरुणी नगर-
मुपतयः सुरगोप्तात् दुःसहविरहदुःखादपि कथमपि मृडता ।

व्रजति पुरतरुख्यो वधचिवाङ्गुलित्रे

कथमपि गुरुशोकान्मारुदन् मारुलिक्यः ॥२६॥

अथ जगदुरनीचैराशिषस्तस्य विप्राः

तुमुलकलनिनादं तूर्य्यमाजघ्नुरन्ये ।

कष्टे न मा रुदन् न रुदुः शोकादुत्थितस्यापि बाष्पस्य स्तम्भ-
मकार्षु रित्यर्थः । मांयोगाद्भागमनिषेधः । अश्रुविसर्जनस्य
दुर्निमित्तत्वादिति भावः । मालिनीवृक्षमिदम् । तदुक्तं
“ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति ॥ २६ ॥

अथेति । अथ विप्रास्तस्य रामस्य सम्बन्धे आश्रित इष्ट-
वधनानि अनीचैरुचैः जगदुः कषुः । अन्ये वादकास्तुमुल-
कलनिनादं गम्भीरमधुरध्वनिं तूर्य्यं कांस्यतालपटहादिसमूहं
आजघ्नुः । यद्वा तुमुलकलनिनादमिति आजघ्नुरिति क्रियाया
विशेषणं मन्द्रमधुरध्वनि यथा तथा तूर्य्यं वादयामासुरित्यर्थः ।
आङ्पूर्वात् हन्तेर्लिट् अकर्णकत्वाभावान्न आत्मनेपदम् । अभि-
मतं इष्टं फलं शंसतीति अभिमतफलशंसौ बाहुर्दक्षिणबाहुः
चारु मनोज्ञं यथा तथा पुष्कोर पश्यन्द । दक्षिणबाहुस्यन्दनं
परिणयशंसतीति सीताप्राप्तिबीजमुपन्यस्तम् । तरुषु मार्गप्रान्त-
स्थितेषु वृक्षेषु सुखमासीना इति शेषः अनुकूला वामपार्श्ववर्षि-
त्वात् सुग्रकुनाः पक्षिणः उच्चैः अमन्दं चुकुवुः कूजन्ति स्म । तेषां
कूजनेन भाविशुभं सूचितमिति भावः । यदुक्तं “वामे मधुर-

अभिमतफलशंसी चारु पुष्पोर वाहुः
तरुषु चुकुवुरुच्चैः पक्षिणश्चानुकूलाः ॥ २७ ॥

इति भट्टिकाव्ये रामोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ।

वाक् पक्षी वृक्षः पल्वितोऽद्यतः । अनुकूलो वहन् वायुः प्रयाणे
शभशंसिनः” इति ॥ २७ ॥

इति भट्टिकाव्यस्य टीकायां प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

वनस्पतीनां सरसां नदीनां
तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशाश्च ।
निर्याय तस्याः स पुरः समन्तात्
श्रियं दधानां शरदं ददर्श ॥ १ ॥
तरङ्गसङ्गाच्चपलैः पलाशैः
ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति ।

इदानीं विलिङ्गौ पूर्णा कण्टकान् समुद्धर्तुं शरत्काले समुद्योग
एव व्यवहार इति तमेव वर्णयति वनस्पतीनामिति । स रामः
तस्याः पुरो नगर्या अयोध्याया निर्याय निर्गत्य समन्तात्
सर्वतः वनस्पतीनां पादपानां, फलसम्पत्त्या इति भावः, सरसां
जलाशयानां कमलसमृद्ध्या, नदीनां सरितां प्रसन्नान्वृत्या,
तेजस्विनां चन्द्रनक्षत्रादीनां दीप्तिविशेषापादनेन, कान्तिभृतां
मेघाद्यवरोधाभावात् शोभमानानां दिशा नैर्मल्यविधानेन
इत्यर्थः, श्रियं दधानां धारयन्तीं शरदं ददर्श । वृक्षादीनां शोभा-
विशेषरूपं कार्यमवलीक्य शरत्कालोऽयं समायात इत्यसौ प्रत्य-
भिज्ञौ इति तात्पर्यार्थः अन्यथा कालस्य प्रत्वचयोग्यत्वाभावात्
अनुपपत्तिः स्यात् ॥ १ ॥

तरङ्ग इति । तरङ्गसङ्गात् द्विलोलाभिधातात् चपलैः चक्षुः

सधूमदौमाग्निरुचीनि रेणुः
 तान्नोत्पलान्याकुलपट्पदानि ॥ २ ॥
 विम्वगतैस्तीरवनैः समृद्धिं
 निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः ।
 कूलानि सामर्पतयेव तेनुः
 सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः ॥ ३ ॥

पलायैः पथैः सातिशयां अधिकं ज्वालाग्नियं दधन्ति अग्नि-
 शिखावत् शोभमानानीत्यर्थः । आकुलाः पत्राणां कम्पनवशा-
 दस्थिराः पट्पदा भ्रमरा येषु तानि अतएव सधूमदौमाग्नि-
 रुचीनि प्रधूमितज्वलितवह्निकस्थानि तान्नोत्पलानि लोहित-
 कमलानि रेणुः चकाशिरै । पट्पदानां कृष्णवर्णत्वात् धूमस्तत्पत्वं
 यद्गानाश्च लोहितत्वात् प्रदौमाग्निसाम्यमिति भावः ॥ २ ॥

विम्वगतैः इति । कूलानि तीरस्थलानि पयोभिः सरोभिः
 कर्तृभिः विम्वगतैः प्रतिविम्बितैः दृतीयेति योगविभागात्
 समासः तीरवनैस्तीरस्थितपादपसमूहैः पुण्यितैरित्यर्थः तैः
 करणभूतैर्निजां समृद्धिं यियं अपहृतां मुपितां विलोक्य सामर्प-
 तया रोषादिव स्थलपद्महासैः तीरस्थितस्थलकमलपिकागैः
 ररोजानां पयःसु जातानां पद्मानां लक्ष्मीं शोभां तेनुः अनुचक्षु-
 रित्यर्थः । अरदि तीरेषु स्थलकमलानीव सरसौषु पद्मजानि
 राजन्ते इति भावः ॥ ३ ॥

निशातुपारैर्नयनाम्बुकल्पैः
 पत्रान्तपर्यागलदच्छविन्दुः ।
 उपारुरोदेव नदत्पतङ्गः
 कुमुद्वती तीरतरुर्दिनादौ ॥ ४ ॥
 वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः
 पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः ।
 परस्यरां विस्रयवन्ति लज्जया
 आलोकयाच्चक्रुरिवादरेण ॥ ५ ॥

निमीति । नयनाम्बुकल्पैः नयनानुकारिण्यु पत्रेषु स्थित-
 त्वात् नेत्रजलतुल्यैः निशातुपारैः रात्रिसंभूतहिमैः हेतुभूतैः
 इत्यर्थः पत्राणामन्तात् पर्यागलन्तस्योत्तमः अश्वा निर्मला
 विन्दवः सौकरा यस्य स तथोक्तः, नदन्तः कूलन्तः पतङ्गाः पक्षिणो
 यत्र स नदत्पतङ्गः पतङ्गकूलनेन रोदनध्वनिमनुकुर्वन्निति
 भावः, तीरतरुः तीरस्थितवृक्षः दिनादौ उपसि कुमुद्वती
 उपारुरोदेय । कुमुदनङ्गुल्यादिना उभयतः । निशानाद्यस्य अस्त-
 मनात् कुमुदिनीं निमीलितं दृष्ट्वा दयार्द्रस्तामनुशयोच इव
 इत्युल्लेखा । रुदरेषुसर्गयोगात् सकर्मकत्वम् ॥ ४ ॥

वनानीति । वनानि तीरोपरिस्थितकाननानि तोयानि
 सरांसि च निलीनभृङ्गैः संसक्तपटुपदैः अतएव नेत्रकल्पैः नय-
 नानुकारिभिः पुष्पैर्मालत्वादिभिः सरोजैश्च आदरेण औदुक्तात्

प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः

कुसुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम् ।

निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी

न मानिनीशं सहतेऽन्यसङ्गमम् ॥ ६ ॥

दत्तावधानं मधुसेहिगीतौ

प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ।

परस्परं परस्परसम्बन्धिनीं लक्ष्मीं श्रियं विस्मयवन्ति सन्ति
शोभातिशयात् सांख्यमित्यर्थः आलोकयाश्चक्रुरिव ॥ ५ ॥

प्रभातेति । प्रभातवातस्य आहत्या अभिघातेन कम्पिता
विधूनिता आकृतिर्यस्याः सा तथोक्ता पद्मिनी कुपिता इव ।
कोपेऽपि शरीरकम्पनं भवतीत्यस्याः कोपः अनुमीयते । कुसुद्वती-
रेणुपिशङ्गविग्रहं कुसुदिनीपरागापिङ्गलदेहम् । शठनायकोऽपि
दयितान्तरमङ्गात् संक्रान्ततत्परिमलदेहो भयतीति सूचितम् ।
भृङ्गं निरास निरस्यति अतस्तस्य प्रत्याख्यानमकार्षीदित्यर्थः ।
तथाहि मानिनी मानः प्रणयकोपस्तदन्विता मायिका अन्यथा
दयितान्तरेण सहमो यस्य तं ईशं पतिं न सहते न नृपते,
तस्यान्वाप्तीसंमर्गचिह्नमुपलभ्य प्रकुप्यतीति भावः ॥ ६ ॥

दत्तेति । मधु सेटुं शीलमेवामिति मधुसेहिनस्तोषां गीतौ
रूक्षितं दत्तावधानं अभिनिविष्टचेतसं अतः प्रशान्तचेष्टं स्थिरं
हरिणं जिघांसुः हनुमिच्छुः शृगं विधातीति मृगावित् व्याधः ।
विधातेः जिघ् ततः सम्प्रसारणं पूर्वपदस्य दौर्घ्यम् । उक्तकाः

आकर्णयन्नृत्सुकहंसनादान्
लक्ष्मिं समाधिं न दधे मृगावित् ॥ ७ ॥
गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नं
तोयावशेषेण हिमाभमंभम् ।
सरिन्मुखाभ्युच्चयमादधानं
शैलाधिपस्यानुषकार लक्ष्मीम् ॥ ८ ॥

सरसीसत्तरणादिरूपेष्टकार्यतत्परा ये हंसास्त्रिषां नादान्,
“इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः” इत्यमरः, आकर्णयन् शृण्वन् सन् लक्ष्मिं
हरिणरूपे समाधिं चित्तं कापतां न दधे न धारयामास । भृङ्ग-
सङ्गीतश्रवणेन निश्चलमपि हरिणं हन्तुं हंसकलरवाकर्णने
व्यासक्तचित्तो व्याधो धृतिं न ब्रवीति भावः ॥ ७ ॥

गिरेरिति । गिरेर्नितम्बे मध्यभागे स्थितमित्यर्थः मरुता
पायुना विभिन्नं विद्वलीकृतं विचालितमित्यर्थः सरिन्मुखानां
गिरिनदीनिर्गमस्थानानां अभ्युच्चयं वृद्धिं आदधानं विदधत्
पर्पणेनेति भावः । अतः तोयावशेषेण जलाभावेन हिममं
हिमस्तोमसन्निभं तद्वत् शुभ्रमित्यर्थः । जलाभावेनैव मेघस्य शुभ्रत्वं
भवति जलाभावस्य वृद्ध्या सरिन्मुखाभ्युच्चयाधानेन सूचित एव ।
अतः “पयसोऽवशिष्टतया हिमसदृशम्” इति यत् जयमङ्गलेन
व्याख्यातं तत् न सम्यक् । अम्भं मेघः शैलाधिपस्य हिमवतो
लक्ष्मीं त्रियमनुषकार, हिमगिरेः तुषारधवलशृङ्गमिव वभी
इति भावः । यद्यपि सरिन्मुखपदेन सरिकागरयोः सङ्गमस्थान-

गर्जन् हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे
 प्रतिध्वनीनात्मकतान्निशम्य ।
 क्रमं बबन्ध क्रमितुं सकोपः
 प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् ॥ ६ ॥
 अदृक्षताम्भांसि नवीत्यलानि
 रुतानि चाश्रोषत षट्पदानाम् ।

मैवाभिधीयते तथापि सुखशब्द अन्यभागार्थेऽपि वर्तते तथाच
 यस्मात् स्थानात् शैलनिर्गता नदी प्रवोदुमारभते तदेवात्र
 विवक्षितम् ॥ ८ ॥

गर्जन् इति । साम्भसि सजले कृपादिसान्निध्यादिति भावः ।
 शैलकुञ्जे पर्वतोत्सङ्गस्थितनिकुञ्जे पर्वतोपरिस्वल्गतादिपिहित-
 स्थाने गर्जन् हरिः सिंहः आत्मरुतान् प्रतिध्वनीन् प्रतिशब्दान्
 निशम्य श्रुत्वा अन्यमृगेन्द्रस्य प्रतिहन्धिसिंहान्तरस्य नादान् सर्वा-
 सूक्ष्मध्वनीन् प्रतर्कयन् आकलयन् सकोपः क्रोधान्धः सन् क्रमितुं
 उत्पतितुं क्रमं उत्पतनानुकूलचेष्टां बबन्ध चकार इत्यर्थः ।
 न शृणु क्रोधान्धानां समीक्षकारिता सम्भवतीति भावः ॥ ८ ॥

एवं सामान्यतः शरद्वर्गान् वर्षयित्वा रामचेष्टितवर्णनार्थं
 तान् विग्रेषेण कथयितुमुपक्रमते अदृक्षतेति । तेन पुण्यायमया-
 पिना रामेण नवीत्यलानि नवीतुफुल्लकमलमण्डितानि अम्भांसि
 षट्पत दृष्टानि, षट्पदानां भङ्गाणां रुतानि शुद्धितानि
 अश्रोषत श्रुतानि च, परविन्दैः पद्मैः व्यतिपद्मैः सम्पर्कोऽस्यास्य

आघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्धः

तेनारविन्दव्यतिपङ्गवान् ॥ १० ॥

लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात्

स नद्यवस्कन्दमुपाम्पृशच्च ।

कुतूहलाच्चारुशिलोपवेशं

काकुत्स्थ ईयत् स्मयमान आस्तं ॥ ११ ॥

असौ अरविन्दव्यतिपङ्गवान् अतः सुगन्धः सुरभिः वातीति वान् मन्दं
मन्दं प्रवहन्, वातेः गृह्णत्ययः, गन्धवहो वायुराघ्रायि आघ्रातश्च ।
सुगन्ध इत्यत्र समवायसम्बन्धेन गन्धवत्ताभावात् सुगन्ध आप-
णिक इति यत् इकारः समासान्तो न भवतीत्यनुसन्धेयम् ॥ १० ॥

लतेति । ककुदि वृषरुपिण इन्द्रस्य इत्यर्थः तिष्ठतीति
ककुत्स्थ इत्याकुवशीयोऽनृपविशेषः तस्य अपत्यं पुमान् काकुत्स्थः
स रामः कुतूहलात् अदृष्टपूर्वग्रामशरत्शोभादिपदार्थदर्शन-
जनितकौतुकात् लतानुपातं लतां लतां अनुपात्य आवर्ज्य
कुसुमानि अगृह्णात्, गृहीतवान् यदा लतानां पातस्य पश्चात्
लतानुपातमित्यव्ययीभावः, नद्यवस्कन्दं नदीं नदीं अवस्कन्द्य
सर्वां नदीः अभिगम्य । नदीमवस्कन्द्यावस्कन्द्येति वार्यः ।
स्कन्दतेर्गत्यर्थात् यमुन् । उपास्यत् आचमनं कृतं वांश्च भर-
तसु “नद्यवस्कन्दं उपास्यत् स्नातवान् । नद्यावस्कन्दः अन्-
गाहो यत्र स्नानक्रियायामिति” व्याचष्टे । “उपास्यः स्पर्शमात्रे
स्नानाचमनयोरपि” इति विश्वः । चारुशिलोपवेशं चारुशिलां

तिग्मांशुरश्मिच्छुरितान्यदूरात्

प्राञ्चि प्रभाते सलिनान्यपश्यत् ।

गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि

तेजांसि भानोर्भुवि सम्भृतानि ॥ १२ ॥

दिग्वापिनीर्लोचनलोभनीयाः

मृलान्वयाः स्नेहमिव स्रवन्तीः ।

चारुशिलां उपविश्य, चारुशिला उपविश्य उपविश्य वा, यदा
चारुशिलासु उपवेशोवसनं यवासनक्रियायां एवं, ईयत् अय-
मानो मन्दहास्यं कुर्वन् आसू आसितवान् । आसेर्लङ्घि-
रूपम् । यद्यपि स्निग्धातोरीयवसनमेवार्थस्तथापि ईयच्छ-
ब्देन अत्यन्तानुपलभ्यहास्यत्वेन रामस्य गाम्भीर्यं सूचितम् ॥ ११ ॥

तिग्मांशुरिति । प्रभाते स रामः अदूरात् समीपे तिग्मांश-
चण्डांशः सूर्यस्तस्य रश्मिभिः किरणैश्छुरितानि रञ्जितानि
तिग्मांशुरश्मिच्छुरितानि द्रुतानि शरदि मार्त्तण्डस्य तापाधि-
वशात् द्रवीभृतानि अतएव गभस्तयो रश्मयो धाराइव
गभस्तिधारास्ताभिर्भुवि सम्भृतानि पृथिवीतलमानीय एकत्र
राशीकृतानि भानोः तेजांसि इव स्थितानीत्युपेक्षा । यदा
गभस्तिधाराभिः करणभूतैः द्रुतानि सूर्यमण्डलात् चरितानि
भुवि सम्भृतानि भानोस्तेजांसि इव स्थितानीत्यन्वयः अतएव
प्राञ्चि पूर्वस्यां दिशि अयन्यितानि प्रपूर्वादक्षतेः क्षिप् । सलि-
भानि अपश्यत् ॥ १२ ॥

ऋज्वायताः 'शस्यविशेषपङ्क्तौः

तुतोष पश्यन् विद्वणान्तरालाः ॥ १३ ॥

वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः

काले नृपांशं विहितं ददद्भिः ।

आहाव्यं गोभारहितैरमायैः

ऐक्षिष्ट पुंभिः प्रचितान् स गोष्ठान् ॥ १४ ॥

दिव्यापिनीरिति । स रामः दिव्यापिनीः दिव्यामुपान्त-
पथ्यन्तं प्रसारिताः लोभयन्तीति लोभनीयाः, रमणीयादिपद-
वत् कर्त्तर्यनीयाः, लोचमानां लोभनीया आकर्षकाः, नृजा
मार्जनं शुद्धिस्तया अन्यथः अनुगमो यासां ताः परिष्कृतगुच्छा
इत्यर्थः, स्नेहं स्रवन्तीः इव स्निग्धतां चरन्तीः इव, मृदुल्लाति-
शय्यादियमुपेक्षा । ऋजवश्च ता आयताथेति ऋज्वायता अवक्र-
विस्तारोपलक्षिता इत्यर्थः । विद्वणं दृष्ट्वाहीनं उत्पाटितदृष्टं
अन्तरालमध्यः यासां ताः शस्यविशेषाणां शाल्यादीनां पङ्क्तौः
राजौः पश्यन् तुतोष ननन्द ॥ १३ ॥

वियोगेति । स रामः वियोगेन स्वजनविरहेण यत् दुःखं
तस्य अनुभवः तस्य तत्र वा अनभिज्ञा तदनुभवरहिताः तैः
तथोक्तैः तेषां पुत्रदारैः सह सर्वत्र गमनात् प्रवासकेशवासहनाद्वा
इति भावः, न कदाचिदपि सोढुस्वजनविरहवेदनैः इत्यर्थः ।
काले विहितं यस्मिन् काले यायानंशोदेय इत्यवधारितं तस्मिन्
काले तावन्तं नृपांशं नृपप्राप्यमंशं करं ददद्भिः अमायैरवबुद्धैः

स्त्रीभूषणं चेष्टितमप्रगल्भं
 चारुण्यवक्राण्यपि वीक्षितानि ।
 वृजुंश्च विश्वासकृतः स्वभावान्
 गोपाङ्गनानां मुमुदे विलोक्य ॥ १५ ॥

कटकुसुमावैरित्यर्थः, आहार्या कटककुण्डलादिभिराहरणीया
 कविमा इत्यर्थः या शोभा तया रहितैः नगरप्रसिद्धकविमभूषणा-
 भिप्रायफलाद्यनभिष्टैरित्यर्थः पुंभिः पुरुषैः गोपैः प्रक्षितान्
 ध्यामान् गावस्तिष्ठन्ति एवेति गोष्ठास्तान् “सुपिस्थ” इति कः
 ऐचिष्ट ददर्श । ईक्षतेर्लुङि रूपम् ॥ १४ ॥

स्त्रीभूषणमिति । स गोपाङ्गनानां गोपिकानां अप्रगल्भं
 सहजशालीन्ययुक्तं अतः स्त्रीभूषणं स्त्रीणामलङ्कारस्वरूपं
 चेष्टितं गमनासनाभाषणादिकां क्रियां, तथा अवक्राणि कटा-
 लादिराहित्यात् सरलान्यपि चारुणि मनोहराणि वीक्षितानि
 विलोकितानि, गोपाङ्गनानयनानां भ्रूविलासानभिप्लवात्,
 वृजुन् कौटिसाशूच्यान् विश्वासकृतः विश्वासस्य जनकान्
 स्वभावान् आभिप्रायान् च विलोक्य मुमुदे दृष्टवान् । स्वभावस्य
 कार्यविमोक्षमादेव तद्विमोक्षनव्यपदेशः । विलासगूढमपि
 स्वभावमधुरं गोपाङ्गनानां चेष्टितं दृष्ट्वा स नितरां तुतोप इति
 भर्तृवः । तथाच “विलासा नागरक्षीणा न तथा रमयन्ति नः ।
 रिषा परभावमिदानीं कृतानि वनयोपिताम्” इति ॥ १५ ॥

विहृत्तपाश्वरं रुचिराङ्गहारं.

समुद्रहृत्तारुनितस्वरम्यम् ।

आमन्दमन्यध्वनिदत्ततालं

गोपाङ्गनानृत्यमनन्दयत् तम् ॥ १६ ॥

विचित्रमुच्चैः प्रवमानमारात्

कुतूहलं वक्षु ततान तस्य ।

मेघात्ययोपात्तवनोपशोभं

कदम्बकं वातमलं मृगाणाम् ॥ १७ ॥

विहृत्तेति । विहृत्ते तिर्यक् चलिते पाश्वरं यच्च तत् तद्योक्तं,
ललिताङ्गहारं मनोज्ञाङ्गविशेषं, “अङ्गहारोऽङ्गविशेषः” इत्य-
मरः, समुद्रहृता तिर्यक् समुद्रच्छता चारुणा दर्शनीयेन नित-
स्वेन रम्यं मनीहरं, आमन्द ईशङ्गभीरो यो मन्यध्वनिः दधि-
विलोडनगन्धस्तेन दत्तस्तालो यच्च तत् आमन्दमन्यध्वनिदत्ततालं
गोपाङ्गनानां नृत्यं नृत्याभिनवाभुकारिणी अङ्गभङ्गौ तं रामं
अनन्दयत् अतोपयत् ॥ १६ ॥

विचित्रमिति । मेघात्ययेन मेघापगमेन उपात्तं हृद्यभा-
वात् प्रातमिदर्थः यत् वनं तस्मिन् उपशोभते यत् तत् मेघात्य-
योपात्तवनोपशोभम् । वर्षासु गिरिकन्दराद्यायया मृगाः सम्प्रति
शरदागमे वनभूमिभ्राष्ट्र्य मोदमानाचारुदर्शनाः सम्पृक्ता
इति भावः । विचित्रं श्वेतकृष्णत्वात् शबलं, वक्षु भयशीलं,
वसिष्ठधीत्यादिना क्रुः, अतः आरात् उच्चैः प्रवमानं यदृच्छया

सितारविन्दप्रचयेषु लीनाः

संसक्तफेनेषु च सैकतेषु ।

कुन्दावदाताः कलहंसमालाः

प्रतीयिरे श्रोत्रमुखैर्निनादैः ॥ १८ ॥

समीपमागत्य प्रसायितुं प्रसभादुत्पद्यते वातमजति वाताभिमुखं
गच्छतीति वातमजम् । वातोपपदादजतेः खश् । अयमेव हि
हर्मभरोन्मत्तानां नृगाणां स्वभावो यदनिसाभिमुखे प्रधायनम् ।
तथाहि कुमारः “नृगाः पियालद्रुममस्त्ररीणां रजःकणैर्विद्रित-
दृष्टिपाताः । मदोदताः प्रत्यनिलं विचेरुर्वनस्पलीर्मर्मरपञ्च-
मोक्षाः” इति । नृगाणां कदम्बकं हृन्दं तस्य कुतूहलं कीतुकं
दर्शनोत्सुक्यं ततान विदधी ॥ १७ ॥

सितेति । सितारविन्दप्रचयेषु धवलकमलसङ्घेषु संसक्तफे-
नेषु संलग्नहिण्डोनेषु सैकतेषु सिकतामय-प्रदेशेषु पुलिनेषु च
लीनाः सम्युतगरीराः कुन्दावदाताः कुन्दकुसुमशृङ्गाः कलहंस-
मालाः कादम्बरालयः । “कादम्बे कलहंसः स्याद्राजहंसे च
हम्यते” इति । श्रोत्रमुखैः श्रवणमुखद्वैः निनादैर्ध्वनिभिः प्रती-
यिरे ज्ञाताः तेनेति विभक्तिविपरिणामेन सम्यग् । प्रतिपूर्णात्
प्रवृत्ताः कर्मणि मिट् । पुण्डरीकेषु सैकतेषु च लीयमानाः
{ कलहंसा धवलत्वात् तेषामिकावयवत्वे मीपसंज्ञा न खलु तावत्
पृथग्या विभाविताः यावत् स्वस्तिम् ॥ १८ ॥

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
 न पङ्कजं तत् यदलीनपट्पदम् ।
 न पट्पदोऽसौ न जुगुप्सु यः कलं
 न गुञ्चितं तन्न जहार यन्मनः ॥ १८ ॥
 तं यायजूकाः सह भिक्षुमुख्यैः
 तपःकृपाः शन्युदकुम्भहस्ताः ।

अरदर्शनमुपसंहरन्वाह नेति । किम्बहुना सर्वथा तत् जलं
 न, यत् सुचारुपङ्कजं मनोऽसरोजयोभितं न बभूव । तथा तत्
 पङ्कजं न, यत् न लीनाः न संसृताः पट्पदा भ्रमरा यत्र तत्
 अलीनपट्पदं आसीत् । असौ पट्पदो न, यः कलं मधुरास्फुटं
 न जुगुप्सु न गुञ्चितवान्, गुञ्जधातोर्विट् । अपिच तत् गुञ्चितं
 न, यत् मनो न जहार आचर्क्य रामस्य लोकस्य वा इति
 धेयः ॥ १८ ॥

तमिति । तपसा पराकचान्द्रायणादिव्रतैः कृपाः क्षीणा
 यायजूका अत्यर्थं यजनशीला वानप्रस्थाः । यजतेर्यङ्मतात्
 जकः ततो यङोलुक् । भिक्षुमुख्यैः परिव्राजकप्रधानैः सह यात्यर्थं
 य उदकुम्भः स हस्ति धेयां ते तयोक्ताः सन्तः । उदकस्योदादेयः ।
 जगदर्थनीयं जगतां पूज्यं विष्णोरवतारत्वात् सकलैः वन्दनीयं
 तं प्राणर्चुः आचारात् शिरसि शन्युदकाम्युत्तरेण सम्भावया-
 नासुरित्यर्थः । तथा अर्चार्गं महनीयचरिता यायांवरा अनियतो-
 याम्भयना अन्धे मुनयः । यातेर्यङ्मतात् वरच् यटो लुक् ।

यायावराः पुष्पफलेन चान्ये
 प्राणर्चुरर्चरा जगदर्चनीयम् ॥ २० ॥
 विद्यामथैनं विजयां जयाञ्च
 रक्षोगणं क्षिप्रमविजितात्मा ।
 अध्यापिपद्माधिसुतो यथावत्
 निघातयिष्यन् युधि यातुधानान् (१) ॥ २१ ॥

केचित् तु यायावरा इत्यत्र याघातोर्ज्ञानार्थत्वं कल्पन्ते, "सर्व्वं
 गत्यर्थाः प्राप्त्यर्थाः ज्ञानार्थाश्च" भवन्ति इति नियमवशात् । तस्मै
 यायावरा इत्यर्थज्ञानशीला इत्यर्थः । पुष्पानि फलानि च तेषां
 समाहारः पुष्पफलम् । जातिरप्राणिनामिति द्वन्द्वैकवद्भावः ।
 तेन तं प्राणर्चुः पूजितवन्तः । तपोवनसन्निधानमुपागतो राम-
 स्तत्रत्यैः वैखानसैः यतिभिरन्यैरनियतनिस्रयैः मुनिभिश्च सर्व्वै-
 रैवाभिनन्दित आसीदिति भावः ॥ २० ॥

विद्यामिति । अथ अविजितो रागादिना अन्नभिभूत आत्मा
 विजितवन्ति; यस्य स तपोवतः जितेन्द्रिय इत्यर्थः । एतेन तद्वत्ता
 पिद्या अमोघा भविष्यतीति सूचितम् । युधि युद्धे यातुधानान्

आयोधने स्थायुकमस्वजातम्
अमोघमभ्यर्णं महाह्वाय ।

राक्षसान् निघातयिष्यन् मारयिष्यन्, रामद्वारेति शेषः, गाधिसुतो
गाधिराजपुत्रो विज्ञामित्रः रक्षोगणं क्षिप्रं, वसिष्ठधीत्यादिना
क्षुः, न लोकेति पक्षीप्रतिषेधात् द्वितीयैव । अभिभवितुं समर्थं
एनं रामं विजयां जयां च नाम विद्यां जयजनकं मन्त्रविशेषद्वयं
यथावत् यथाशास्त्रं अध्यापित् अध्यापितवान् । विजन्तस्या-
धिपूर्वस्य इहो लुब्धिरूपम् । क्षिप्रमिति विद्यामित्यस्य विशेषण-
मिति केचित् । एनमिति इदमसमानार्थकस्य एनशब्दस्य
रूपम् ॥ २१ ॥

न केवलं दैवेन किन्तु याज्ञेनाप्युपायेन तस्य अजयत्वं प्रति-

भीतरे प्रविपश्ये त्वत्पुत्रोवा मविष्यति ।
एतद्विद्याद्वयं प्राप्य यमथाव्ययमाश्वासि ।
वक्ष्यामिपुत्राक्षरे ज्ञानविज्ञानभातरौ ।
क्षुपिपासे च राम त्वां नामधेयं योद्धयिष्यतः ।
जयय दुर्गकान्मारयिष्येऽष्टवीरु ।
सारतां विदुः सीतेषु ममिष्यसि च राक्षस ।
पितृभक्त्युत्ते प्रीते विद्ये चायुधं चावहे ।
पानं त्वमसि काकुत्स्थ निघाक्षीयं हृषीकेश्योः ।
समावर्ज्यं चे दिव्यैः कथं जे बह्वैर्हतः ।
भूयस्व नृपदीप्तकर्ममेते विद्ये वदिष्यतः ।
ततो रामो सर्वं ह्युत्तु । प्राज्ञसिः प्रवतः स्थितः ।
प्रतिशपाडु मे विद्ये विज्ञानिमात् तपोधनात् ।

ददौ वधाय क्षणदाचराणां
 तस्मै मुनिः श्रेयसि जागरूकः ॥ २१ ॥
 तं विप्रदर्शं कृतघातयन्ना
 यान्तं बने रात्रिचरौ डुढौके ।
 जिघांसुवेदं धृतभासुरास्त्रः
 तां ताडुकाख्यां निजघान रामः ॥ २३ ॥

पादितमित्याह आयोधने इति । श्रेयसि तत्कक्षराणे जागरूकः
 सावधानीमुनिः क्षणदाचराणां निशाचराणां राक्षसानां वधाय
 निधनार्थं अभ्यर्णमहाहवाय आसक्तुमुलसंघामाय तस्मै रामाय ।
 आह्वयन्ते योदारोऽस्मिन् युंवायेति आह्वयः, आह्वपूर्वकात् ह्वयते
 अप् । अभ्यर्ण इति अभिपूर्वादर्द्धधातोः कः निपातनात् साधु ।
 आयुध्यन्ते अस्मिन् इति आयोधनसंघामः तस्मिन् स्यायुक्तं स्थिति-
 करणशीलं अभङ्गुरं जयावहत्वादिति भावः अतएव अवन्त्यं
 अह्वयामीक्षत्वात् अमीघं अस्त्रजातं अस्त्रसमूहं ददौ ॥ २२ ॥

तमिति । सर्वान् विप्रान् दृष्ट्वा विप्रदर्शम् । “कर्मणि दृश्य-
 पिदोः भाकलो” इति णमुल् । रामादीन् सर्वानेव विप्रान्
 मन्यमानेत्यर्थः । कृतघातयन्ना कृतमारणाभियोगा रात्रिचरौ
 बने यान्तं तं रामं डुढौके आसत्साद । ढौकधातोर्गत्यर्थात्
 (मिट् । जिघांसुं विदित्वा जिघांसुवेदं, पूर्व्वचत् णमुल् ।
 रणमिच्छुरियमिति ज्ञात्वा एतं दृष्ट्वा तं भासुरं दीपमस्त्रं येन

अथालुलोके हुतधूमकेतु-
 शिखाञ्जनस्निग्धसमृद्धशाखम् ।
 तपोवनं प्राध्ययनाभिभूत-
 समुच्चरञ्चारुपतत्रिशिञ्जम् ॥ २४ ॥
 क्षुद्रान् न जक्षुर्हरिणान् मृगेन्द्राः
 विशश्वसे पक्षिगणैः समन्तात् ।

स तथोक्तः रामः अपि तादृकाख्यां तादृकाभिधानां तां निग्रा-
 चरीं निजघान निहतवान् हन्तेर्लिट् ॥ २३ ॥

अथेति । अथ राक्षसीं हत्वा रामः हुतो यो धूमकेतुरग्निः
 तस्य शिखा अक्षिः तस्याः अञ्जनं तेन स्निग्धा समृद्धोक्तताः
 साम्नीकता वा । “स्निग्धन्तु मसृषे सान्द्रे” इत्यमरः । समृद्धाः
 फलपुष्पसम्पदन्विताय शाखाः यस्य तत् तथोक्तम् । तथा
 प्राध्ययनेन वेदपाठेन अभिभूता तिरस्कृता समुच्चरन्ती समुद्र-
 यन्ती चार्थी श्रुतिसुखा प्रतद्विषयां पक्षिणां शिखा अस्तु, गण्डः
 यत्र तत् तथोक्तं तपोवनं आलुलोके । अयतो दृश्यं । यद्यपि
 धूमकेतुस्यैव उत्पातविशेषे रुद्धस्तथापि धूमः केतुयिद्धमनुमान-
 साधनं यस्येति योगादनसार्थं पक्षते ॥ २४ ॥

क्षुद्रानिति । तत्र तपोवने मृगेन्द्राः सिंहाः क्षुद्रान् हीन-
 यलान् हरिणान् न जक्षुः भक्षयामासुः । अक्षेर्लिटि रूपम्
 अक्षो घमादेशः । पक्षिगणैः काकोनूकादिभिर्जातिविरोधिभिः
 गजकुम्भैः समन्तात् सर्वत्र विशश्वसे विशस्तम् भावे लिट् । पर-

ननम्यमानाः फलदित्सयेव ।

चकाशिरं तव लता विलोलाः ॥ २५ ॥

अपूपुजन् विष्टरपाद्यमालौः

आतिथानिष्ठा वनवासिमुख्याः ।

प्रत्यग्रहीष्टां मधुपर्कमिश्रं ।

तावासनादि क्षितिपालपुत्रौ ॥ २६ ॥

दैत्याभिभूतस्य युवामवोढं

मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारम् ।

स्वरादग्रहमानैः स्थितमित्यर्थः । तपोवनमहिम्ना तत्र एका-
न्ततोद्दिंसाराहित्यमासीदिति भावः । विलोला वायुविधूनिता
लताः फलानां दिक्ता दानेच्छा तया इव मुनिभ्यः फलानि
प्रदातुमिव ननम्यमाना अतिग्रहेण अवनत्वा भवन्त्यः । नम-
तिर्यङ् ततः शानच् । चकाशिरं शुशभिरं ॥ २५ ॥

अपूपुजन्निति । आतिथ्ये अतिथिमत्कारे निष्ठाः कुगलाः,
निपूर्वकात् आधातोः कः, “निनदोभ्यां स्रातेः कौशले” इति
पाठम् । वनवासिषु मुख्याः ग्रेष्ठाः मुनिपर्याया इत्यर्थः । विष्टर-
पाद्यमाल्यैः कुगासनपादार्घ्योदकस्रग्भिः अपूपुजन् पूजितयन्तः
तापिति जेयः । तौ क्षितिपालपुत्रौ राजकुमारौ मधुपर्केण
मित्रं युक्तं तम सह इत्यर्थः आसनादि प्रत्यग्रहीष्टां स्वीकृतुः,
(निपूर्वकात् ग्रहेर्भुङ् ॥ २६ ॥

दैवेति । युवां नरनारायणरूपिणो भवन्तौ, दितेरपत्यानि

हवीं पि सम्प्रत्यपि रक्षतं तौ
 तपोधनैरित्यमभाषिषाताम् ॥ २७ ॥
 तान् प्रत्यवादीदध राघवोऽपि
 यथेप्सितं प्रस्तुत कर्म धर्मांम् ।
 तपोमरुद्धिर्भवतां शराग्निः
 संधुञ्चातां नोऽरिसमिन्वनेषु ॥ २८ ॥

दैत्यास्तैरभिभूतस्य उपमुतस्य मग्नस्य नष्टप्रायस्य भुवनस्य भारं
 दोर्भिर्भुजैर्भुजबलेन अवीडं धारितवन्तौ । बहेर्लुङ् । पुरा
 किल हिरण्याच्चादिभिरुपद्रुतं सङ्घटमापन्नं भूमण्डलमुद्धृत्य
 भवद्ग्रां समुजवीर्यं प्रस्थापितमित्यर्थः । सम्प्रत्यपि अधुनापि
 हवीं पि अस्माकं हवनीयानि मारीचादिभिरुपहन्यमानानीति
 शेषः । रक्षतं प्रार्थनायां लोट्, इत्थं तौ चितिपालमुषी तप
 एव धनं येषां तैस्तपोवीर्यवद्भिर्मुनिभिरभाषिषातां भाषितौ ।
 भाषेः कर्मणि लुङ् ॥ २७ ॥

तानिति । अथ रघोरपत्वं राघवः रामोऽपि यूयं दैक्षित-
 मनतिक्रम्य यथेप्सितं यथेच्छं धर्मादनपेतं धर्मांश्च कर्म यागादि
 प्रस्तुत प्रारम्भं । प्रपूर्वात् प्रारम्भार्थकात् स्तीतेः नियोगकरणे
 लोट्, मध्यमपुरुषबहुवचनम् । नोऽस्माकं शराग्निः भवतां
 तपांसि एव मरुतस्तैस्तथोक्तैः करणभूतैः समिन्वते यैस्तानि समि-
 न्वनानि दाहद्रव्याणि अरयः शवश्च एव समिन्वनानि तेषु संधु-
 ष्यतां दीप्यताम् । इति तान् तपोधनान् प्रत्यवादीत् प्रत्युक्तवान् ।

प्रतुष्टुवुः कर्म ततः प्रकृतैः
 ते यज्ञियैर्द्रव्यगणैर्यथावत् ।
 दक्षिण्यदिष्टं कृतमार्त्विजीनैः
 तद् यातुधानैश्चिचिते प्रसर्पत् ॥ २६ ॥
 आपिङ्गरुघ्नोर्द्वुश्शिरस्यवालैः
 शिरालजङ्घैर्गिरिकूटदम्भैः ।

भवन्ती यागमारभन्तां, यदि यातुधानास्तमुपहन्तुमागच्छन्ति,
 तदा तान् हनिष्यामीति रामस्तेभ्यः प्रतिश्रुत्याव इत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रतुष्टुवुरिति । ततो रामवधनान्तरं ते मुनयः दक्षिणां
 अर्हन्तीति दक्षिण्या ब्रह्मत्वेनारोपिताः महर्षयः तैर्दिष्टं कथितं
 प्रदर्शितं, ऋतो यजन्तीति ऋत्विजः यजेःक्षिप्, ऋत्विजां कर्म
 आर्त्विजं तद्धिन् निपुणा आर्त्विजीनास्तैः कृतमनुष्ठितं कर्म
 यागादि प्रकृतैः सञ्चरुतैः यज्ञाय हितानि यज्ञियानि तैर्द्रव्य-
 गणैः हवनीयवस्तुजातैः करणैः यथावत् यथाविधि प्रतुष्टुवुरारम्भ-
 यन्तः । ततः प्रसर्पत् हविं गच्छत् तत् कर्म यातुधानैः राक्षसैः
 चिचिते घातम् । चितेः कर्माणि सिट् । यदा खलु पारद्वं
 कर्म यष्टे, तदैव तत् सर्वं रघोभिरुपसव्यमभूदित्यर्थः ॥ २९ ॥

आपिङ्गेति । ततः यज्ञारम्भज्ञानान्तरं आपिङ्गा विद्यु-
 दिव ईपत्कपिलाः रुक्षाः खेहाभापादमण्डणा ऊर्द्धा ऊर्द्धं प्रसृताः
 गिरमि भवाः गिरस्ता वासाः येषां तैः तपोक्तैः । गिराः सन्ति
 एषामिति गिरासा जहाः येषां तैः गिरासजङ्घैः । गिरि-

ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः
 खं प्राहृषेण्यैरिव चानशेऽब्दैः ॥ ३० ॥
 अधिष्यचापः स्थिरबाहुमुष्टिः
 उदक्षिताक्षोऽश्वितदक्षिणोरुः ।
 तान् लक्ष्मणः सन्नतवामजङ्घो
 जघान शुद्धेपुरमन्दकपी ॥ ३१ ॥

कूटदधैः गिरिशृङ्गप्रमाणैः । प्रमाणे दधष् । “कूटोऽस्त्री
 शिखरं शृङ्गम्” इत्यमरः । पृथूनि पिङ्गलानि अक्षीणि येषां
 तैः क्षपायां राक्षो अटन्ति चरन्ति ये ते क्षपाटास्तैः निशाचरैः
 प्राहृषि वर्षासु भवैः प्राहृषेण्यैः अर्धैर्मघैरिव खं आकाशं आनये
 व्यासम् । अश्रोतः कर्मणि लिट् । चकारोऽत्र वाक्यालङ्का-
 रार्थः । न केवलं चिचिते आनये च इति वा चकारार्थः ॥ ३० ॥

अधिष्यचाप इति । ज्यामधिगतः अधिन्यः समौर्वीकः,
 यदा अधिरुदा ज्या गुणो यत्र स अधिन्यः आरोपितगुणः चापः
 धनुः यस्य स तथोक्तः । स्थिरबाहुमुष्टिः निचलभुजमुष्टिः स्थिर-
 बाहुमुष्टित्वात् अव्ययसन्धानोऽयममीषास्त इति ध्वन्यते । उद-
 क्षिते उत्क्षिते अक्षिणी यस्य स उदक्षिताक्ष आकाशप्रापित-
 दृष्टिरित्यर्थः । अश्वितः यथादाकुक्षितो दक्षिणोरुर्ग्रेन अ तथोक्तः ।
 सन्नता अपतः समावर्जिता प्रसारिता इति यावन् वामजङ्घा
 यस्य स सन्नतवामजङ्घः प्रत्यालोदास्यन्मानवे क्तिन् इत्यर्थः (१) ।

(1) See Mallinatha's commentary on the 52nd verse
 of Raghuvansa, canto III.

गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं-

रामोऽपि मायाचनमस्त्रचुक्षुः ।

स्थास्तुं रणे स्मेरमुखो जगाद

मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् ॥ ३२ ॥

आत्मभरिस्त्वं पिशितैर्नराणां

फलेग्रहीन् ङंसि वनस्पतीनाम् ।

शब्दे पुः शितसायकः अमन्दं दृढं कष्टं शीलमस्य स अमन्दकर्षो
कर्षान्ताकृष्टचापः लक्षणः तान् निशाचरान् जघान हत-
वान् ॥ ३१ ॥

गाधेयेति । अस्त्रैः ख्यातः अस्त्रचुक्षुः चुक्षुपत्ययः, रामोऽपि
रामश्च पूर्वोक्तसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः । स्मेरमुखो मन्दहासयुक्ता-
ननः सन् तस्यासुखचित्तत्वादिति भावः । गाधेरपत्यं पुमान्
गाधेयो विज्ञामित्रस्तेन दिष्टं कथितं विरसं कर्कशं यथा तथा
रसन्तं क्रोशन्तं मायाचनं मायया ख्यातम् । विस्ते चुक्षुचणौ इति
चनः । रणे स्थास्तुं स्थितिशीलं तस्य घेनापतित्वेन पीरुपातिग्रहा-
दिति भावः । मारीचं ताडकासुतं महार्थं गुर्वर्थमतिपादकं
वचनं यस्यमाणरूपमुच्चैरनीचेर्लगाद उक्तवान् ॥ ३२ ॥

आत्मभरिरिति । नराणां पिशितैर्मसैः आत्मानं विभर्त्सि
इति आत्मभरिस्त्वं वनस्पतीनां वृक्षाणां फलानि गृह्णाति
(क्षीयिकार्थमाददति ये ते फलेष्वह्यस्तान् भुञ्जीन् । आत्मभरि-
फलेष्वदिगच्छो निपातमात् मिथो । ङंसि मारयसि । येषां

८ शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां
 व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मात् ॥ ३३ ॥
 अद्भ्यो द्विजान् देवयजीन् निहन्मः
 कुर्मः पुरं प्रेतनराधिवासम् ।
 धर्मो ह्ययं दाशरथे निजो नः
 नैवाध्यकारिष्महि वेदवृत्ते ॥ ३४ ॥

विभवाः पार्थिवसम्पत्तयः शोभयितार इति शौवस्तिका श्वस-
 सुट्चेति ठङ् तुङ्गागमय । तेषां भावः शौवस्तिकत्वं भाविदिन-
 स्थायित्वं न व्रजन्ति, तेषां कथं न दयसे सुतरां दयितुमर्हसीति
 भावः । अधीगर्घदयेयामिति कर्मणि पठौ ॥ ३३ ॥

नहि दयालुत्वमस्माकं धर्म इत्याह अग्न इति । द्विजान्
 ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान् अग्नः भक्षयामः । देवान् यजन्ति
 आराधयन्ति ये ते तान् देवयजीन् यात्रिकान् । यजतेरौषा-
 दिक इप्रत्त्ययः । निहन्मः मारयामः । जासिनिप्रहृषेत्यत्र
 सहातविष्टहीतविपर्यस्तग्रहणात् यदौ प्राप्तापि न भवति
 कर्मणः शेषत्वे नापि यचितत्वात् । पुरं नगरं बहुजनपूर्णमपि
 प्रेतनराधिवासं स्रुतमनुष्यवसतिं ज्ञानानुत्थं कुर्मः । कस्मादेवं
 पापमाचरसीत्यत आह धर्मो ह्ययमिति । हे दाशरथे दगरथ-
 मन्दन अयं द्विजादिद्रोहलक्षणः नः अस्माकं निजः आभीयो
 नित्यो धर्म आचारः । ययं वेदवृत्ते वेदविहितं वृत्तमि-
 मध्यपदलोपो ममासः, वेदोक्ते कर्मणि अग्निहोवादी नैव अग्नः ।

धर्मोऽस्ति सत्यं तव राज्ञसायम्
 अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः ।
 ब्रह्मद्विषस्ते प्रणिहन्मि येन
 राजन्यवृत्तिर्धृतकाम्मुकेषु ॥ ३५ ॥

कारिष्यहि अधिकता विधावेति शेषः । अधिकरोतेः कर्मणि
 लुङ् । योहि वैदिको धर्मः स द्विजादीनामुक्तः अस्माकन्तु राज-
 सानां नरशोणितोचितानां वेदीनानुसर्तव्य इति तात्पर्यार्थः ॥ ३४ ॥

धर्म इति । रक्षते हविरस्मादिति रक्षः अपादाने अस् ।
 रक्ष एव राज्ञसः । स्वार्थे अण् । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्-
 वचनान्यतिवर्तन्त इति पुंसवम् । हे राज्ञस यज्ञद्वीहिन् तव
 धर्मं धर्मः पराभिद्वीहलक्षणः अस्ति सत्यं असंशयं भवत्येष ।
 ममापि तु अन्यः अस्मात् पृथग्रूपो दुष्टनिग्रहात्मको धर्मो
 व्यतिस्ते व्यतिभवते । यथा तवायं धर्मस्तथा ममापि अनीदृशः
 कथित् धर्मो विद्यते इत्यर्थः । व्यतीहारे अस्तीरात्मनेपदमकार-
 लोपयापि, व्यतीहारस्य परस्परमेकजातीयक्रियाकरणम् । येन
 धर्महेतुना राज्ञः अपत्यानि राजन्याः अघ्नियाः तेषां वृत्तिरा-
 चारी यस्य स राजन्यवृत्तिः दुष्टनिग्रहव्यवसायः अतएव
 धृतकाम्मुकेषु उपाशधनुर्बाणः अहं ब्रह्मद्विषो वेदद्वेषिणस्ते तव
 त्रिहन्मि त्वां हनिष्यामि । वर्तमानसामीप्ये सट् । जासिनि-
 प्रहवेति कर्मणि यङी ॥ ३५ ॥

इत्थं प्रवादं युधि संप्रहारं
 प्रचक्रत् रामनिशाविहारौ ।
 तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ
 बाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्यत् ॥ ३६ ॥
 जग्मुः प्रसादं द्विजमानसानि
 द्यौर्वर्षुका पुष्पचयं वभूव ।

इत्यमिति । निशायाम् विहारौ यस्य स निशाविहारौ
 निशाचरो भारीचः रामय निशाविहारय तौ इत्थं पूर्वोक्तप्रकारः
 प्रवादः वाक्कलहो यत्र तं इत्यप्रवादं संप्रहारं संप्रभं युध्यन्ते
 अस्त्रिव्रिति युधि रणभूमौ प्रचक्रतुः वाग्युद्धानन्तरं आयुधैः युयु-
 धाते इत्यर्थः । अथ रघूणां रघुवंशानां नन्दनो नन्दयिता रामः
 रक्षः भारीचं तृणाय मत्वा तृणवत् सघुरयं निशाचर इति
 तं अपगणय । “मन्यकर्मण्यनादरे” इति चतुर्थी । बाणेन एकै-
 नैव मार्गणेन प्रधनात् संप्रभमात् निरास्यत् दूरमपनीत-
 पान् ॥ ३६ ॥

जग्मुरिति । द्विजानां मानसानि द्विजमानसानि प्रसादं
 अध्याकुसलं जग्मुर्गतानि यज्ञदृष्टां निरासादिति भावः । द्यौः
 सर्लोकः पुष्पचयं वर्षुका वभूव भवति स्र 'वर्षतीति
 वर्षुका, वृषेर्लपतेत्यादिना उक्तं न सोकेति षष्ठीनिषेधः ।
 यज्ञदृष्टामुष्टेदे यज्ञांशभाग्भिः देवैः पुष्पवृष्ट्या तयो-
 रभिनन्दनमुचितमिति भावः । इत्या यागः । यजतेर्भावे

निर्व्याजमिज्या ववृते वचश्च
 भूयो वभाषे मुनिना कुमारः ॥ ३७ ॥
 महीय्यमाना भवतातिमात्रं
 सुराध्वरे घस्मरजित्वरेण ।
 दिवोऽपि वज्रायुधभूषणायाः
 क्रिणीयते वीरवती न भूमिः ॥ ३८ ॥
 वलिर्ववन्धे जलधिममन्ये
 जक्रेमृतं दैत्यकुलं विजिग्ये ।

यत् ततः स्त्रियामाप् । निर्व्याजं निर्विघ्नं ववृते अनुष्ठितं बभूव ।
 मुनिना कौशिकेन च कुमारी रामो भूयः पुनरपि वचः वक्ष्य-
 माणं वाक्यं वभाषे उक्तः ॥ ३७ ॥

महीय्यमानेति । सुरान् उद्दिश्य यः अध्वरो यज्ञस्तप्तिन्
 घस्मराणां अदनशीलानां उपद्रोहिणां जित्वरेण अभिभाविता ।
 घसेः कतरच् जयतेश् चरच् । भवता अतिमात्रं अत्यर्थं
 महीय्यमाना सम्यक्पालनात् पूज्यमाना वीरवती भयदधि-
 क्षानादिति भावः भूमिः पृथिवी यज्ञायुधभूषणाया महेन्द्रा-
 क्षताया दिवः स्वर्गस्यापि न क्रिणीयते न सज्जते प्रत्युत प्रति-
 भ्यर्हते इति भावः । महीक्रिणीतेति कर्ण्डादिगणपठितत्वात्
 यत् ततः ग्रानच् ॥ ३८ ॥

वलिरिति । येन भवता वामभावस्थायां वलिविरोचन-
 सुतो ववन्धे बद्धः पर्वराजमात् अंगयित्वा पोताक्षे सविधापितः

कल्पान्तदुःस्था वसुधा तयोहे
येनैव भारोऽतिगुरुर्न तस्य ॥ ३९ ॥
इति ब्रुवाणो मधुरं हितञ्च
तमाञ्जिहत् मैथिलयज्ञभूमिम् ।
रामं मुनिः प्रीतमना मखान्ते
यथांसि राज्ञां निजिघृक्षयिष्यन् ॥ ४० ॥

जलधिममन्ये मयितः, अमृतं जङ्गे मोहिनीरूपेनासुरान्
विभ्राम्य हतं, दैत्यकुलं विजिग्ये अनेकधा विजितं, तथा
कल्पान्तदुःस्था प्रलयजलधिमन्ना वसुधा पृथ्वी जङ्गे वराहाव-
तारेण उद्धृता । तस्य भवतः एव अक्षय्यक्षरचणामको भारः
अतिगुरुर्दुर्भरो न भवति । सर्गस्मितिप्रत्यवहारहेतोः साक्षात्
परमेष्ठिनस्ते कियानयं भार इति भावः ॥ ३९ ॥

इतीति । इति अनेन प्रकारेण मधुरं शोबसुखं मनोहा-
रीत्यर्थः हितं पय्यञ्च ब्रुवाणः कथयन् प्रीतमनाः यज्ञदुहामभि-
भवात् हृष्टचित्तः स मुनिः मखान्ते यज्ञकर्मावसाने राज्ञां
यथांसि शूरत्वकीर्तिं निजिघृक्षयिष्यन् निपद्येतुमेपयिष्यन् रामं
सर्ववीर्यस्यापनेन वीर्यन्यानां कृपाणां भुजार्जितां, श्वातिं
तिरस्कृत्तुं प्रवर्त्तयिष्यामीति हतमनोरघः सन्वित्यर्थः । निपृष्योत्
मृच्छातेः सनि कृते पिच्छतः स्पष्टप्रत्ययः । तं रामं मिथिमानां
राजा मैथिलयज्ञस्य यज्ञभूमिं पाञ्जिहत् गमयति अहः । अहि
गत्यामिति धातोर्निजस्तस्य तुङ्गि रूपम् ॥ ४० ॥

इतः स्या मित्रावरुणौ किमेतौ
 किमश्विनौ सोमरसं पिपासू ।
 जनं समस्तं जनकाश्रमस्थं
 रूपेण तावौजिह्वां नृसिंहौ ॥ ४१ ॥
 अजिघहत् तं जनको धनुंस्तत्
 येनार्द्धिदत् दैत्यपुरं पिनाकी ।

इत इति । एतौ अत्रागतौ युवानौ किं सोमरसं सोम-
 सतानिष्कृष्टं यन्नियं पानीयविशेषं पिपासू पातुमिच्छू मित्रा-
 वरुणौ आदित्यवरुणौ । देवतादन्ते इत्यानङ् । उत किं
 तादृशौ सोमरसं पिपासू अश्विनौ अश्विनौकुमारौ इतः अ-
 इमां यज्ञभूमिं प्राप्तौ । एतौ स्या इति पाठे एतौ आगतौ,
 अयम् ; पादपूरणार्थकः । इति अनेन प्रकारेण नरौ सिंहौ
 रूप नृसिंहौ मनुष्येष्टौ तौ रामलक्ष्मणौ रूपेण कान्तिविशेषेण
 जनकाश्रमस्थं समस्तं जनं यज्ञदर्शनार्थं जनकसद्वनि समागतं
 तावन्नामपि लोकां औजिह्वां वितर्कं कारितवन्तौ । जह-
 वितर्कं इत्याग्रात् विजस्तात् लुङ् । रामलक्ष्मणयोः लोको-
 शरकान्तिमयलोकाश्च तत्र स्थिताः सर्वे जनाः इत्यं वितर्कया-
 मासुरिति भावः ॥ ४१ ॥

अजिघहदिति । जनकः अस्य रामस्य वाङ्मोक्षं भुजवीर्यं
 जिघाममानः प्रातुमिच्छन् सन् । “प्रातुमिच्छन् सन्” इत्यने-
 न्नात्मनेपदम् । तं रामं तत् धनुः अजिघहत् पाहयामास पठेर्निज-

जिज्ञासमानो बलमस्य बाहोः

हसन्नभाङ्क्षीत् रघुनन्दनस्तत् ॥ ४२ ॥

ततो नदीष्वान् पथिकान् गिरिज्ञान्

आह्वयकान् भूमिपतेरयोध्याम् ।

दित्सुः सुतां योधहरैस्तुरङ्गैः

व्यसर्जयत् मैथिलमर्घ्यमुख्यः ॥ ४३ ॥

स्तात् सुहृद् ग्रहीतुमुवाच इत्यर्थः । येन धनुषा पिनाकी पिनाक-
नामकधनुष्याणिः हरः दैत्यपुरं त्रिपुरासुरनगरं आर्हि दत् उक्ता-
दितवान् । अर्हिः स्वार्थिकस्यस्तात् सुहृद् । ततः रघुनन्दनः
हसन् स्मितं कुर्वन् तत् श्रैवं धनुः प्रभाङ्क्षीत् बभञ्ज भञ्जेर्लुङ् ।
क्लेशं विनैव स्त्रीलया द्विधा चकार इत्यर्थः । “अजिग्रहत्
बोधितवान् अनेन धनुषा त्रिपुरं दग्धम्” इति जयमङ्गलेन
व्याख्यातम् । अहेरादानार्थकस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वानियमात्
पाणिनीयैरियं कटकस्पृशना क्रियते, सुग्धबोधमते ॥ तस्य पृथग्-
ग्रहणात् सर्वमवदातमित्यनुसन्धेयम् ॥ ४२ ॥

तत इति । ततो धनुर्भङ्गानन्तरं मिथिलायां भयाः
मैथिलाः । म्रियन्ते प्राणिनो अस्मिन्निति मर्त्यो भूलोकस्तत्र
भया मर्त्या मनुष्याः । मैथिला ये मनुष्यास्तेषां मर्त्यः येषो
राजा जनकः सुतां दित्सुः, ददातेः सन्, सत्याच्चे प्रतिपादयितु-
मिच्छुः सन् नद्यां स्नातीति तान् नदीष्वान् नदीज्ञान् ।
नदीष्वो नदीष्व इति पुरुषोत्तमः, स्नातेः कः, निनदीभ्यां स्नाते ।

क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी
 यविष्ठवद्वृत्तमोऽपि राजा ।
 आख्यायकेभ्यः श्रुतसूनुवृत्तिः
 अग्लानयानो मिथिलामगच्छत् ॥ ४४ ॥
 हन्दिष्ठमाचीं हसुधाधिपानां
 तं प्रेष्ठमेतं गुरुवद्गरिष्ठम् ।

रिति पत्वम् । गिरिं जानन्तीति-गिरिज्ञास्तान् कुत्र देशे
 कौड्यो नदी कौड्यो वा गिरिरस्तीति जानतः अतएव पथि-
 कान् पथिकुशलान् भूमिपतेर्देशरथस्य आह्वयन्तीति आह्वयका-
 निमन्त्रणकारिद्रुतास्तान् योधहरैः सैनिकयज्ञनोचितैस्तुरङ्गैः
 क्षिप्रगामिभिरग्नैः अयोध्यां व्यसर्जयत् प्रेरयामास ॥ ४३ ॥

क्षिप्रमिति । ततः आख्यान्तीति आख्यायका दूतास्तेभ्यः
 श्रुता सूनी रामस्य वृत्तिर्हरधनुर्भङ्गाद्यवदानं येन तथोक्तः ।
 अध्वानं अस्तद्वामिनो अध्वन्या ये तुरङ्गमास्तैः यातीति अध्वन्य-
 तुरङ्गयायी अग्लानं अक्षिप्तं यानं यस्य स अग्लानयानः कुत्र-
 चिदपि पथि ग्लानिवशात् निवृत्तगतिरसौ नासीदित्यर्थः ।
 राजा वृत्तमोऽपि यविष्ठवत् युवतम इव क्षिप्रं द्रुतं मिथिलां
 अगच्छत् प्राप ॥ ४४ ॥

हन्दिष्ठमिति । वंदिष्टा बहुलतमा कौर्त्तिर्यस्य स जनकः
 तदुधाधिपानी हन्दिष्ठं वृन्दारकतमं प्रगल्भतममित्यर्थः । प्रेष्ठं
 प्रियतमं वैवाहिकसम्बन्धवशादिति भावः । गुरुवत् पित्रवत्

सदृङ्महान्तं सुकृताधिवासं
 वंष्टिष्ठकीर्त्तिर्यशसा वरिष्ठम् ॥ ४५ ॥
 त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तम्
 अध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः ।
 विवेकदृष्टवृत्त्वमगात् सुराणां
 तं मैथिलो वाक्यमिदं वभाषे ॥ ४६ ॥

गरिष्ठं पूजातमम् तस्य वयोऽजिगृहत्वात् । "गुरुस्तु गौष्मती
 श्रेष्ठे गुरुः पितरि दुर्मरि" इत्यमरः । सदृशं समानप्रतिपत्ति-
 युक्तानां नृपानां मध्ये महान्तं महाशयं सुकृताधिवासं पुण्य-
 निलयं यमसा वरिष्ठं श्रेष्ठं एतं आगतं दृष्टवातीः ऋतः तं दृश्यरयं
 आर्क्षीत् सभाजयामास । सर्वत्र बहूनामेकीकर्त्तव्यं दृष्टादेयः
 सदृष्टमहान्तमित्यत्र सदृक् अभिजनादिभिसुख्यो जनकः महान्तं
 महाशुभावानां मध्ये महान्तं दृश्यरयमिति वा व्याख्यानम् ॥ ४५ ॥

त्रिवर्गेति । असौ इन्द्रः त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामरूपस्य पारीणं
 पारम्यत्वात् नीनः पारदृष्टानं धर्मार्थकामेषु परां काष्ठामापद्य-
 मानं इत्यर्थः भवन्तं एकं आसनं अध्यासयन् आरोपयन् सुराणां
 मध्ये विवेकं दृष्टवान् विवेकदृष्टा । दृष्टोः कृनिप् । तस्य भावः
 विवेकदृष्टत्वं विवेकज्ञतां भगात् प्राप इत्यो लुङ् गांदेश्य ।
 देवानां मध्ये भगवानाखण्डस एव विमृष्यकारी यदसौ भवन्त-
 मेकासनारोपणेन सभाजयामास इति भावः । इदं वाक्यं
 मैथिलो जनकस्तं दृश्यरयं वभाषे उवाच ॥ ४६ ॥

हिरण्मयी साललतेव जङ्गमा

च्युता दिवः स्थासुरिवाचिरप्रभा ।

शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः ।

सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥ ४७ ॥

सख्यां ततो विश्वजनीनवृत्तिः

तामात्मनीनामुदबोद्ध रामः ।

हिरण्मयीति ! हिरण्मयी सुवर्णनिर्मिता मयटि हिरण्यस्य
यलोपोनिषानात् जङ्गमा गमनशीला यङन्तात् गमेः पचाद्यच्
सञ्चारिणी साललता सालवृक्षाययिणी लता इव, एतेन
रामस्य सालवृक्षतुल्यत्वं सूचितम्, दिवः अन्तरिक्षात् च्युता
भूपतिता स्याच्चुः स्थितिशीला अचिरप्रभा विद्युदिव, तथा
शशाङ्ककान्तेः चन्द्रद्युतेरधिदेवताकृतिः अधिष्ठातृदेवता इव
सौम्याकारा सुता मैथिली मैथिलस्य अपत्यं स्त्री, यद्वा मैथिल-
भूभागे यज्ञभूमौ जाता अयोनिसम्भवा सखीरूपेति बोध्यम् ।
सौता तस्य दशरथस्य सुताय रामाय ददे दत्ता जनकेनेति
शेषः । साललता स्यावरा जानकी तु जङ्गमा, तड़ित् चञ्चला
सा तु अचञ्चला, इत्युभयत्रापि व्यतिरेको व्यज्यते । अथ रामस्य
जगत्त्वात् तस्यैव कविना परिणयो वर्णितः न शेषाणां तैनात्रैव
सख्यभरतशत्रुघ्ना अपि यथाक्रममुर्मिलामाण्डवीश्रुतकीर्त्तिनां
प्राप्तीन् जयाश्रुतिरिति बोद्धव्यम् ॥ ४७ ॥

सख्यामिति । ततः सम्प्रदानानन्तरं विश्वजनायं हिता
विश्वजनीना, तादृगी वृत्तिर्यस्य स रामः सख्यां प्राप्तां कृती-

सद्रवमुक्ताफलमर्मभूपां
 संवहयन्तीं रघुवंश्वलक्ष्मीम् ॥ ४८ ॥
 सुप्रातमासादितसम्पदं तत्
 वन्दारुभिः संस्तुतमभ्ययोध्यम् ।
 अश्लीयराजन्यकहास्तिकाढाम्
 अगात् सराजं वलमध्वनीनम् ॥ ४९ ॥

शोभना विद्यमाना वां रत्नानां मुक्ताफलादीनां भर्माणां सुय-
 र्थानां च भूपा भूपणं यस्याः सा तयोक्ता, रघुवंश्वलक्ष्मीं रघु-
 वंश्यानां राजपुत्रियं संवहयन्तीं संवहयामतिस्थिरां कुर्वतीम् ।
 बहुलशब्दस्य णिचिक्ते बन्धादेशः ततः शब्दः । आत्मनीनां
 आत्मने हितां तां मैथिलीं चद्वोढ परिणीतवान् । क्रिया-
 फलविवक्षया आत्मनेपदम् ॥ ४८ ॥

सुप्रातमिति । शोभनं निरुपद्रवत्वात् रमणीयं प्रातर्दिने-
 मुखं यस्य तत् सुप्रातम् । समासान्तटिलोपस्य निपात्यते ।
 आमादितसम्पदं प्राप्तहर्षं वन्दारुभिः मुतिपाठकैः मन्दुरां वृक्ष-
 मूलं अभ्ययोध्यं अयोधाभिमुखं "अभिप्रतो आभिमुख्ये" इति
 अभ्ययोभाषः । अश्लीयं समूहो अश्लीयं राजन्यानां अश्लीयानां
 समूहः राजन्यकम् हस्तिनां समूहो हास्तिनं तैः दास्यैरुपपन्नं
 सह राक्षसि सराजं साकल्यवर्जं शौक्यद्वये वा अश्लीयभाषः ।
 अध्वनीनं अध्वानमनंगातीति अध्वनीनं तद् वयं तद्वद्वत्
 सैन्यं अगात् जनकनगरात् प्रदक्षिणं कुरुक्षेत्रम् ॥ ४९ ॥

विशङ्कटो वक्षसि वाणपाणिः

सम्पन्नतालद्वयसः पुरस्तात् ।

भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरत्निः

ऐतिस्म रामं पथि जामदग्न्यः ॥ ५० ॥

उच्चैरसौ राघवमाह्वतेदं

धनुः सवाणं कुरु मातियासीः ।

विशङ्कट इति । वक्षसि विशङ्कटः उरसि “वः शालङ्क-
ङ्कटचौ” इति शङ्कटच् । विशासौ व्यूहोरस्क इत्यर्थः । वाणः
पाणावस्य इति वाणपाणिः । प्रहरणार्थेभ्य इत्यादिना समस्य-
न्तस्य परनिपातः । सम्पन्नः सम्यगुत्पत्तौ विशाल इति यावत्
यस्तालद्वयसः तत्परिमाणकः सम्पन्नतालद्वयसः । “प्रमाणे
द्वयसच्” । भीष्मः भयङ्कराकारः भीष्मातोरीणादिको भक्तः
धनुष्मान् प्रशस्तधनुर्धारी जानुनीः समीपमुपजानु अरत्नि-
हन्तो यस्य स तथोक्तः आजानुलम्बितबाहुरित्यर्थः । “अर-
त्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना” इत्यमरः । “रक्षारक्षी स्त्रियौ हस्तौ
वहमुष्टितताङ्गुली” इत्यमरमाला च । जामदग्न्यः पथि रामं पुरस्तात् पुरतः ऐतिस्म
आससादं ॥ ५० ॥

उच्चैरिति । असौ जामदग्न्यः राघवं उच्चैः महता ध्वनिना
“माह्वत माह्वतवान् खर्वते च । “खर्वायामाह्व” इत्यात्मनेपदं
“माह्वयतेर्लुङि रूपम् । कथमाह्वतेत्याह । इदं महाशक्तिं

अजीगणदाशरथं न वाक्यं

यदा स दर्पेण तदा कुमारः ।

धनुर्व्यकार्चीं दुरुवाणगर्भं

लोकानलावीद्विजितांश्च तस्य ॥ ५३ ॥

जिते नृपारौ सुमनीभवन्ति

शब्दायमानान्यशनैरशङ्कम् ।

अस्मिन् अर्भके शिशौ रामे तव का आस्था की यत्रः । नायं ते तुल्यप्रतिदम्भी शिशुर्मे पुत्रकः अतोऽस्य यदि किञ्चिच्चापलभ्यते तत् क्षन्तव्यम् भवादृशैर्महानुभावेरिति भावः ॥ ५२ ॥

अजीगणदिति । स जामदग्न्यः दर्पेण गर्वात् यदा दशरथस्य इदं दाशरथं वाक्यं न अजीगणत् न गणितवान् प्रत्युत अयधोरितवानित्यर्थः । तदा एव अविलम्बे नित्यर्थः कुमारो रामः गुरुवाणी गर्भे अभ्यन्तरे यस्य तत् तथात्तं धनुः व्यकार्चीत् विशेयेण आकृष्टवान्, कथं आकर्षणे इत्यस्य लुङ् । ततस्तस्य विजितान् तपःपभावादिना यशीकृतान् लोकान् स्वर्लोकान् अलावीत् विशिष्टेद, लुनातेर्लुङ् । वायेन तस्य स्वर्गपथं दूरोध इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

जिते इति । नृपारौ अत्रान्तकारिणि जामदग्न्ये जिते सति अमुमनांमि सुमनांसि भवन्ति सुमनीभवन्ति । अभूततद्भावे निम्नतोऽन्त्यस्य लोपः निःशङ्कत्वात् प्रसवमनांमीत्यर्थः । अतः 'अगद' निर्भयं अगनैरुचैः शब्दायमानानि जयध्वनिं कुर्वन्ति यन्मानि सैन्यानि एतस्य राशौ दशरथस्य अनुमते सति अनुमती

बृहस्य राज्ञोऽनुमते वलानि

जगाहिरेऽनेकमुखानि मार्गान् ॥ ५४ ॥

अथपुरुजवयोगान्नेदयद्दूरसंस्थं

दधयदतिरयेण प्राप्तमुर्वी विभागम् ।

सत्यां अनुमतिं प्राप्येत्यर्थः । अनेकमुखानि पृथक् भूतत्वात्
अनेकदलसंविभक्तानि सन्ति मार्गान् भिन्नान् पथः जगाहिरे
आचक्रमुः । पूर्वं भयेन वर्तुलीभूतत्वात् अधुना तेषां पृथक्
संविभक्तत्वं बहुत्वञ्च सङ्गच्छते । अतो वक्तव्यमिति बहुय-
चनम् ॥ ५४ ॥

अथेति । अथ पूर्व्यते वर्धते इति पृधातोः कृप्रत्ययः । पुरु-
मैहान् यो जवोवेगस्तस्य योगात् सम्बन्धात् प्रकृष्टवेगवशात् दूर-
संस्थं दूरवर्तिनमुर्वीविभागं भूभागं जनपदादिकं नेदयत्
अन्तिकं कुर्वत् अन्तिकशब्दात् समीपवाचिनः तत् करोतीति
निच्, नेदादेशश्च, ततः शब्दप्रत्ययः, तथा प्राप्तं विषयीकृतं
अधिगतमित्यर्थः । उर्वीविभागं अतिरयेण वेगातिशयवशात्
दधयत् दूरीकुर्वत्, दूरयद्वात् पूर्व्वयत् पिच्, ततः शब्दप्रत्ययः ।
कृमरहितं ग्लानिमनापन्नं अतिहर्षात् कृमातिशयं नानुभवत्,
अचेतत् कियद्दूरमागतमित्यलानत् हर्षात् लङ्घितमपि अध्वानं
न बुध्यमानमित्यर्थः । वसं दशरथसैन्यं न सन्ति रक्षांसि यस्यां
सा नीरजाः अनौरजाः नीरजाः कारिता ह्या भूमिर्वेष सा

कुमरहितमचेतनीरजौकारितश्चां
वलमुपहितशोभां तूर्णमायादयोध्याम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीभट्टिकाव्ये सीतापरिणयोनाम
द्वितीयः सर्गः ।

इत्यर्थः । निर्पूर्वात् रजसः अभूततद्भावे चिद्ः सलोपय ।
उपहितशोभां छत्रध्वजपताकादिभिः कल्पितशोभां अयोध्यां
राजधानीं तूर्णं त्वरितं आयात् आगतम्, आपूर्वात् यातेर्लङ् ।
मालिनीवृक्षम् ॥ ५५ ॥

इति भट्टिकाव्यां द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

वधेन संख्ये पिशिताशनानां
 क्षत्रान्तकस्याभिभवेन चैव ।
 आढ्यान्मविष्णुर्यशसा कुमारः
 प्रियन्मविष्णुर्न स यस्य नासीत् ॥ १ ॥
 ततः सुचेतीकृतपौरभृत्यः
 राज्येऽभिपेक्षे सुतमित्यनीचैः ।

वधेनेति । संख्ये संख्यामे पिशितं मांसमशनं खाद्यं तेषा-
 मिति तेषां राक्षसानामित्यर्थः वधेन निधनेन क्षत्रान्तकस्य
 क्षत्रियकुलकातरात्रेः परशुरामस्य अभिभवेन पराजयेन चैव
 उत्पन्नादित्येषः वधादिहेतुना वा यशसा कीर्त्या अनाद्य
 आव्यः सम्भूतः आद्यश्चविष्णुः, “कर्त्तरि भुव” इति खिण्वच्-सुमा-
 गमश्च, कुमारो रामचन्द्रः यस्य प्रियश्चविष्णुः यस्यापि प्राक् प्रियो
 न जातः पश्चादपि तथैव न प्रियो भूतः स नासीत् न बभूव,
 सर्व्वेषामेव सुतरां प्रियो बभूवेति भावः ॥ १ ॥

तत इति । ततः प्रियश्चविष्णुताया अनन्तरं असुचेतसः
 सुचेतसः सम्पद्यमानाः पौरा सत्त्वाय यस्य स तयोक्तः । राक्षस-
 वधाय प्रीयितस्य रामस्य उत्कण्ठमानाः प्रजाः सम्प्रति जयसत्तमी-
 ताञ्छितं तं जानकीसहचरं प्रतिनिहन्तं दृष्ट्वा

आघोषयन् भूमिपतिः समस्तं
 भूयोऽपि लोकं सुमनीचकार ॥ २ ॥
 आदिचदादीप्तकृशानुकल्पं
 सिंहासनं तस्य स पादपीठम् ।
 सन्तप्तचामीकरवल्गुवज्रं
 विभागविन्यस्तमहार्घरत्नम् ॥ ३ ॥

सज्जाताः इति भावः । भूमिपतिः राजा सुतं राज्यं यौवराज्ये
 अभिषेक्ष्य अभिषिक्तं करिष्यामि । सिचैरभयपदित्वादात्मने-
 पदम् । इति अनीचैः उच्चैराघोषयन् घोषणां कुर्वन् समस्तं
 लोकं सकलाः प्रजाः भूयोऽपि पुनरपि सुमनीचकार । बहुः
 गुणसम्पन्नोऽयं कुमारो यौवराज्ये अभिषेक्ष्यते नवेति यद्भामिने-
 नीय संकलानधिकमाह्लादयदिति तात्पर्यार्थः । सुचेतःसुम-
 नसोः चिप्रत्ययात् सकारलोपः । जयमङ्गलस्त्वाह किमयं
 दशरथः सम्यक् पालयिष्यति न वेति असुचेतसः पौरा भृत्याश्च
 जाताः ते सम्यक् पालनात् सुचेतसः कृता येन स सुचेतैकत-
 पौरभृत्य इति ॥ २ ॥

आदिचदिति । स राजा इत्यध्याहर्तव्यम् । आदीप्तकृशानु-
 कल्पं प्रज्वलितवह्निसन्निभं यतः सन्तप्तानि अनलतापयोगात्
 विशृङ्खानि चामीकराणि सुवर्णानि यस्मिन् तत् सन्तप्तचामीकरं
 'पद्मानि मनोहराणि वष्पानि हीरकाणि यस्मिन् तत् तथोक्तं'
 'सन्तप्तचामीकरश्च नत् वल्गुवज्रश्चेति सन्तप्तचामीकरवल्गुवज्रम् ।

प्रास्थापयत् पूगकृतान् स्वपोषं
 पुष्टान् प्रयत्नाद्दृढगाववन्धान् ।
 सभर्म्मकुम्भान् पुरुषान् समन्तात्
 परकापिणस्तीर्थजलार्धमाशु ॥ ४ ॥
 उक्षाम्रंचक्रुर्नगरस्य मार्गान्
 ध्वजान् ववन्सुर्मुसुजुः खधूपान् ।

इयोरस्यतरस्य विग्रेषणत्वविवक्षायां कर्मधारयसमासः । तथा
 विभागेषु यथायथं विभक्त्यु स्थानेषु विन्यस्तानि सन्निवेशितानि
 महार्चाणि महामूल्यानि रत्नानि पद्मरागादीनि यत्र तत्
 विभागविन्यस्तमहार्चरत्नं सपादपीठं पादपीठान्वितं तस्य
 सिंहासनं आदिषत् निर्मातुमाप्तापयामास । आदिगतेर्लुङ् ॥ ३ ॥

प्रास्थापयदिति । अपूगाः पूगाः कृता इति पूगकृताः
 सङ्गीकृतान् । श्रेष्ठादिषु च्युर्थवचनमिति समासः । स्वपोषं
 पुष्टान् स्वेन धनेन पुष्टानित्यर्थः । स्वे पुय इति णमुल् । दृढगा-
 ववन्धान् संयतशरीरान् भारोद्बहनार्थमिति भावः । सभर्म्म-
 कुम्भान् सहस्रकलमान् पादौ कपित्थं शीतं चेषां तान् पक्ता-
 पिणः पदातीमित्यर्थः । पिनि कृते पादस्य पदादेगः । पुरुषान्
 जनान् तीर्थजलार्धं अभियेकार्थं तीर्थजलं आनेतुमिच्छर्थः सम-
 न्तात् सर्वांसु दिक्षु प्रयत्नात् आदरेण आशु चिम्रं प्रास्थापयत्
 प्रेषयामास । स इति शेषः ॥ ४ ॥

उक्षामिति । राक्षा दगरधेन अर्घ्येषु कार्येषु नियुक्ता ,

दिशश्च पुष्पैश्चकरुर्विचित्रैः

अर्थेषु राज्ञा निपुणा नियुक्ताः ॥ ५ ॥

मातामहावासमुपेयिवांसं

मोहादपृष्ट्वा भरतं तदानीम् ।

तत् कैकयी सोढुमशक्नुवाना

ववार रामस्य वनप्रयाणम् ॥ ६ ॥

अधिकृता निपुणा जनाः । “अर्थैः प्रकारे विषये वित्तकारण-
वस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां वृत्तौ चापि प्रयोजने” इति
विश्वः । नगरस्य मार्गान् राजपथान् उच्चाग्रचक्रुः सिक्तावन्तः,
ध्वजान् केतून् बबन्धुः उच्छ्रायितयन्तः । खड्गधूपान् खे आकाशे
धूपान् सुमुचुः घटिकादिभिः प्रमुक्तवन्तः । तथा विचित्रैः नाना-
वर्णैः पुष्पैः दिशः चकरुः क्वादितवन्तश्च । कूधातोर्लिटि रूपम् ।
उच्चाम्रचक्रुरित्यत्र उपसर्गक्रियाविशेषणव्यवधानेऽपि भ्रादौना-
मनुप्रयोगो भवतीति उच्चधातोः प्रपूर्वः लजनुप्रयुज्यते । तथाच
“तं पातयां प्रथममासं पपात पयात्” इति रवी । जयमङ्गला-
दयस्तु उच्चानिति पठित्वा उच्चणमुच्चा तत अर्थं आदित्वात्
अप्रत्यय इति व्याचक्षते ॥ ५ ॥

मातेति । कैकयस्य कैकयदेशाधिपतेरपत्यं स्त्री कैकयी
तत् रामस्याभिषेकसंविधानं सोढुं अशक्नुवाना असहमाना
सती, रामस्य सपत्नीतनयत्वात् । शक्नोतेः परस्मैपदित्वेऽपि
शक्तिवयस्ताच्छील्ये शतुः शान इति शानः पाणिनीयमते तु
शानम् इति बोध्यम् । तदानीं अभिषेककाले मातामहावासं

कर्णेजपैराहितराज्यलोभा
स्त्रैणेन नीता विह्वलिं लघिम्ना ।
रामप्रवासे व्यसृगन्न दीपं
जनापवादं सनरेन्द्रसत्त्वम् ॥ ७ ॥
वसूनि देशांच निवर्त्तयिष्यन्
रामं नृपः संगिरमाण एव ।

केकयराजमवनं उपेयिवांसं, उपेयिवांसमिति निपातनात्
सिद्धम् । आसादितयन्तं भरतं लोहादज्ञानात् अष्टद्वारं दूत-
प्रेषणादिनेति शेषः । रामस्य वनाय प्रयागं गमनं यवार
प्रार्थितवती हृषोतेर्निद्रा ॥ ६ ॥

कर्णेजपैरिति । कर्णे जपन्ति ये ते कर्णेजपास्तैः कर्णे-
जपैः सूचकैः खड्गेरन्तर्द्रोहिभिर्मन्त्रादिभिः । तत्पुरुषे कृति
बहुलमिति सप्तम्या अलुक् । आहितो जनितो राज्यसौमो
यस्याः सा तयोक्ता, तया स्त्रै येन श्रीजनीचितेन हविष्या लघु-
चित्ततया नीचागयत्वेनेत्यर्थः विह्वलिं अन्यथामावं नीता प्रापिता
सा केकयो रामप्रवासे त्वेष्टस्य राज्ञार्हस्य सुमार्गस्य निर्वासने
सति यदा विप्रये सप्तमी नरेन्द्रस्य राज्ञो मृत्युना सह यत्तमानं
सनरेन्द्रसत्त्वं जनापवादं लोकपरीवादं दीपं न व्यष्टयत् न
आलोचितवती । मृत्युतेष्ठांदादिकात् सह । रामं निवर्त्तयिते
सति यत् नरेन्द्रस्य मृत्युर्जनापवादस्येति निद्रादवमापत्तिरिति
तदसौ नानुचिन्तितवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यमुनीति । रामं निवर्त्तयिष्यन् निवर्त्तयितुमिच्छुः स

तथावजन्ते भरताभिषेको
 विषादशङ्कुश्च भर्तौ निचख्ने ॥ ८ ॥
 ततः प्रविब्राजयिषुः कुमारम्
 आदिक्षदस्याभिगमं वनाय ।
 सौमित्रिसीतानुचरस्य राज्ञा
 सुमन्त्रनेत्रेण रथेन शोचन् ॥ ९ ॥

वनप्रयाणं प्ररिजिह्वीर्षुरित्यर्थः, अतः वस्त्रानि धनानि देशान्
 जनपदांश्च संगिरमाणस्तस्यै दास्यामीति प्रतिजानान एव वृषः ।
 संगिरतेस्तौदादिकात् आत्मनेपदविधानात् यानच् । तथा
 केकय्या अवजन्ते अवज्ञातः । भरताभिषेकः विषादः शङ्कुः
 शल्यमिव विषादशङ्कुश्च भर्तौ राज्ञी मनसि निचख्ने निखातः ।
 रामं निर्वाण्य भरताभिषेचनं याचमानासौ तं धर्त्यतापयदिति
 भावः । पुरा किल परितुष्टेन राज्ञा केकय्यै वरद्वयं देयमिति
 प्रतिश्रुतमासीत्, अधुना मन्यरादिभिः प्रणोदिता केकयी तयो-
 रैकेन परेण रामस्य वनप्रवासनमपरेण च भरतस्य यौवराज्या-
 भिषेचनं याचितवतीति पौराणिकी वास्तवानुसन्धेया ॥ ८ ॥

तत इति । ततः केकयीप्रार्थनानन्तरं कुमारं प्रविब्राज-
 यिषुः प्रव्रज्यां कारयितुमिच्छुः प्रपूर्वात् व्रजतेर्निजन्तात् सन् ।
 राजा शोचन् सुमन्युः सन् सुमन्त्री नेत्रः नेता सारथिर्यस्य स
 सुमन्त्रनेत्रः । “नेत्रं, रथे च नाद्यां च नेत्रो नेतरि भेद्यवत्” इति
 विश्वः । तेन रथेन सौमित्रिसीतानुचरस्य लक्ष्मणजानकी-

केचिन्निनिन्दुन्तं पमप्रशान्तं
विचुक्रशुः केचन सास्त्रमुच्चैः ।
जुचुस्तथान्ये भरतस्य मायां
धिकैकयीमित्यपरो जगाद ॥ १० ॥
गतोवनं श्वो भवितेति रामः
शोकेन देहे जनतातिमावम् ।

सहायस्य अस्य रामस्य, कर्त्तरि पठौ, वनाय अभिगमं प्रयाणम् ।
गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी । आदिचत् आदिष्टवान् आपूर्वकात्
दिशतेर्लुङ् ॥ ८ ॥

केचिदिति । केचित् जना अप्रशान्तं बर्हस्व्यऽपि स्त्रैण-
त्वात् शान्तिरहितं इति वृषं निनिन्दुः गर्हितवन्तः । केचन
सास्त्रं सवाप्यं उच्चैरनीचैः विचुक्रशुराक्रन्दितवन्तः प्रोशते-
र्लिट् । तथा अन्ये भरतस्य मायां शाख्यमूषुः रान्यलाभाय
मातरं नियुज्य स्वदोषपरिहारार्थं मातामहावासं गतवान्
इति उक्ता तस्य कापय्यं व्यापयामासुः । अपरः धिकैकयीं
यया एवमनुष्ठितमिति जगाद । केकयीमिति धिक् शब्दयोगेन
द्वितीया ॥ १० ॥

गत इति । रामः श्वः आगामिनि दिवसे वनं गतो
भविता भविष्यतीति हेतोः जनता जनसमूहः शोकेन अति-
मात्रं श्वं देहे दग्धा दहतेः कर्मणि लिट् । तत्र ये तु अन्ये
अपरे धीराः स्त्रिवबुद्ध्यासन् ते श्रुतमन्यवः विगतशोकाः मन्तः

धीरास्तु तत्र च्युतमन्यवोऽन्ये
 दधुः कुमारानुगमे मनांसि ॥ ११ ॥
 प्रस्थास्यमानावुपसेदुपस्तौ
 शीशुच्यमानानिदमूचतुस्तान् ।
 किं शीचतेहाभ्युदये वतास्मान्
 नियोगलाभेन पितुः कृतार्थान् ॥ १२ ॥

कुमारानुगमे मनांसि दधुः कृतवन्तः रामभनुगन्तुं निश्चिक्नुः
 इत्यर्थः । गत इति भूतकालः शोभवितेति भविष्यत्कालेनापि
 सम्प्रध्यमानः साधुः धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति नियमादित्यनु-
 सन्धीयम् ॥ ११ ॥

प्रस्थास्यमानाविति । प्रस्थास्यमानौ वनाय गमिष्यन्तौ तौ
 रामलक्ष्मणौ उपसेदुपः तयोः समीपमागतान् । उपपूर्वात्
 सौदतेः क्लृप्तः शीशुच्यमानान् अतिशयेन शोकं कुर्वतः शीचते-
 र्यद्वि सते शानघ् । तान् जनान् इदं वक्ष्यमाणमूचतुः । वत
 आययौ इह अस्मिन् अभ्युदये महति श्रेयसि समुपस्थिते सति
 पितुर्नियोगलाभेन अनुमतिप्राप्ता कृतार्थान् सिद्धमनोरथान्
 अग्राह्यन् किं कथं शीचत परिदेवयध्वम् । पितुराज्ञालाभेन
 परितार्यत्वमप्याकं महत् भाग्यलक्षणं तव वयं युष्माभिः शीघ्राः
 प्रत्युताभिनन्दनीया भयाम इति भावः ॥ १२ ॥

असृष्ट यो यश्च भवेध्वरचीत्
यः सर्व्वदास्मानपुपत् स्वपोपम् ।
महोपकारस्य किमस्ति तस्य
तुच्छेन यानेन वनस्य मोक्षः ॥ १३ ॥
विद्युत्प्रणाशं स वरं प्रनष्टो
यद्दोर्हृष्टेयं दृणवत् विशुष्कः ।
अर्थे दुरापे किमुत प्रवासे
न शासनेऽवास्थित यो गुरुणाम् ॥ १४ ॥

असृष्टेति । यः अस्मान् असृष्ट अजीवनत् । सृजिर्देवादि-
कस्य आत्मनेपदित्वात् लुङ्ङि रूपं नतु तौदादिकस्य तस्य परस्मै-
पदित्वात् । यश्च भयेषु आधिव्याधिभिः प्राणसंययेषु सनुप-
स्थितेषु सन्तु अरचीत् पालयामास, तथा सर्व्वदा स्वपोयं अपुपत्
स्त्रेन धनेन पुटयान् । तस्य पितुः सव्यन्त्रिणी महोपकारस्य
मोक्षः प्रादृष्टं तुच्छेन अनायाससाध्येन वनस्य यानेन किमस्ति
न खलु सध्यवत्येव । वनस्येति कर्मणि षष्ठी, तस्याः गत्यर्थ-
कर्मणि चतुर्थ्या बाधमानत्वे ऽपि वैभाषिकत्वात् ॥ १३ ॥

विद्युदिति । यो जनः दुरापे अर्थे ह्यध्रसाधेर प्राणाल-
यादिकार्य्ये किमुत प्रवासे किं पुनरचिराच्च विदेशयसंती विषये
गुरुणां पित्रादिपूज्यतमानां शासने न अवास्थित अवपूर्वात्
तिष्ठत्तुलुङ्, यदाशासनमन्वतिष्ठत् स वरं विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः
विद्युदिष उत्पन्नन्तरमेव क्षणेन विनाशं गतः यदा अथवा ,

पौरा निवर्त्तध्वमिति न्यगादीत्

तातस्य शोकापनुदा भवेत् ।

मा दर्शतान्यं भरतश्च मत्तः

निवर्त्तयेत्याह रथं स्मं सूतम् ॥ १५ ॥

ज्ञात्वेङ्गितैर्गत्वरतां जनानां

एकां शयित्वा रजनौ सपौरः ।

लृणवत् ऊर्ध्वं शीघ्रं विशुक्कः ऊर्ध्वं एव स्थित्वा अशुष्यत् । उभय-
त्रापि णमुल् । यद्यहं स्वल्पायासकरं वनप्रवाससुरीकृत्य पित्राज्ञां
न बहु मन्ये तदा मे मृत्युरेव श्रेयानिति तात्पर्यार्थः ॥ १४ ॥

पौरा इति । पौरा निवर्त्तध्वं यथागतमयोध्यां प्रतिगच्छत
तातस्य पितुः शोकमपनुदन्ति ये ते शोकापनुदाः । नुदः कर्त्तरि
कः । भवेत् । प्रार्थनायां लिङ् । तथा भरतश्च मत्तः अन्यं मा
दर्शत । मां योगात् लुङ् अडागमनिषेधश्च । यथाहं तथा
भरतोऽपि युष्मान् पालयिष्यतीति समपक्षपातया भक्त्या भरत-
मुपचरत इति न्यगादीत् रामस्तानवादीत् । तथा रथं निव-
र्त्तय इति सूतं समन्तं आह्वय च । आह्वयत्र णप्प्रत्ययस्य तिप्-
स्थानीयत्वेन वर्त्तमानक्रियैव बोध्यते अतः अशब्दप्रयोगस्य
वैयर्थ्यं पौनरुक्त्यं वा नाशङ्कनीयम् । यच्च कचिदस्य भूते
प्रयोगो दृश्यते तत् भ्रान्तमिति परिहर्त्तव्यं लक्षणया वा
कथयितुं समाधेयमित्यसमतिगहनायगाहनेन ॥ १५ ॥

ज्ञात्वेति । रामः निवर्त्तध्वमित्युक्ते ये तच्च अनिष्टताः

रचन् वनेवासकृताद्भयात्तान्
 प्रातश्चलेनापजगाम रामः ॥ १६ ॥
 अस्त्राक्षुरस्त्रं करुणं रुवन्तः
 मुहुर्मुहुर्न्यग्रसिपुः कवोष्णम् ।
 हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः
 पराङ्मुखैस्ते न्यवृतन्मनोभिः ॥ १७ ॥

जनानां अनुगामिनां इज्जितैरभिप्रायस्वकैरेष्टितैः इज्जतेर्भावे
 क्तः । गत्वरतां गमनयौलतां अनुगमनाध्ववसायमित्यर्थः । गमेः
 स्वरप् । ज्ञात्वा सपौरः पौरैः सह एकां रजनीं ग्रथित्वा गङ्गा-
 तटे शयनं कृत्वा वनेवासकृतात् वनवाससुलभात् भयात् श्वाप-
 दाभियोगादिजननितात् सङ्घटात् । वनेवास इति सप्तम्या
 अलुक्, तान् रचन् पालयन् प्रातरुपसि छलेन सन्ध्यावन्दनादि-
 ध्याजेन अपजगाम निवृत्तमप्रससार । रजनीमित्यत्र काला-
 धनोरत्यन्तसंयोगी, देयकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा द्वकर्मपा-
 मिति द्वितीया ॥ १६ ॥

अस्त्राक्षुरिति । ते पौराः राममपश्यन्तः करुणं दीनं यथा तथा
 रुपन्तः विलपन्तः अस्त्रं नैवजलं अस्त्राक्षुः मुक्तवन्तः सृजेन्मृदा-
 दिकस्य तुङ् । कवोष्णं अन्तस्तापात् इयदुष्णं यथा तथा
 मुहुर्मुहुः न्यग्रसिपुः वारम्बारमुष्णोच्छ्वासं त्यक्तवन्तः निपूर्वात्
 स्वर्षेर्नुङ् । कवोष्मिति कोरीपदर्थकस्य कवादेयः । तथा
 हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः विलपन्तः पराङ्मुखैः येन गतो

सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा
 सहाश्वमात्मानमनल्पमन्युः ।
 ससीतयो राघवयोरधीयन्
 श्वसन् कदुष्णं पुरमाविवेश ॥ १८ ॥

रामस्तेन गतैर्मनोभिः न्यवृत्तन् प्रत्याजग्मुः । हतेरात्मनेपदि-
 त्वेऽपि लुङि ङविधानात् परस्मैपदित्वं तस्य परस्मैपदे एव
 नियमितत्वात् । यत्र रामो यातस्तत्र मनोनिधायं शून्यहृदयास्ते
 देहमात्रेण पुरमागता इत्यर्थः । तथाच शाकुन्तले “गच्छति
 पुरः शरीरं धावति पथादसंस्थितं चेतः । चीनाशुकमिव
 केतोः प्रतिपातं नयमानस्य” इति ॥ १७ ॥

सूतोऽपीति । सूतः सुमन्वोऽपि गङ्गासलिलैः सहाश्वं
 अश्वैः सह । सहः सेवेति वैभाषिकविधानात् न सादेशः ।
 आत्मानं पवित्वा गङ्गायामवगाहनेन स्वस्य बाह्यामाभ्यन्तरीया-
 मपि शुद्धिमवाप्य अश्वानपि स्नापयित्वा च इत्यर्थः अनल्पमन्युः
 कथं राजानमेवमात्मानं दर्शयिष्ये इति विवृष्टशोकः सन् ससी-
 तयो राघवयोः अधीयन् सीतया सह रामं सप्तमणश्च स्मरन् ।
 “अधीगर्धदयेयां कर्म्मणि” इति या पठौ । इकधातो रिण
 तुन्यत्वेऽपि शतरि भेदात् इयादेशः । कदुष्णं ईषदुष्णं यथा
 तथा गमन् पुरं आविवेश । कोरीपदर्थे कदादेशः कदुष्णत्वञ्च
 शोकमस्तापादिति भावः ॥ १८ ॥

प्रतीय सा पूर्वेदृशे जनेन
 द्यौर्भानुशीतांशुनिराकृतेव ।
 राजन्यनक्षत्रसमन्वितापि
 शोकाभ्यकारक्षतसर्व्वचेष्टा ॥ १८ ॥
 विलोक्य रामेण विना सुमन्त्रम्
 अच्योष्ट सत्त्वानृपतिश्रुतायः ।

प्रतोयेति । जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रतिनिवृत्तः ।
 प्रतीय इत्यत्र इङधातोः दैवादिकात् ल्यप् न पुनरिणः तथात्वे
 प्रतीत्य इत्येवं स्यात् । प्रतीयुषा इति पाठान्तरं । प्रतीयुषा
 प्रतिनिवृत्तेन जनेन इत्यर्थः प्रतिपूर्व्वकेषधातोः कसुः ।
 राज्ञामपत्यानि राजन्याः क्षत्रिया नक्षत्राणीव तैः समन्वितापि
 शोकाभ्यकारेण क्षताः प्रतिहताः सर्वाः चेष्टाः क्रयविक्रयादि-
 रूपां नित्यमनुष्ठेया बहवः संसारव्यापाराश्च सा तद्योक्ता सा
 पूः अयोध्या भानुशीतांशुनिराकृता सूर्यनियानाद्यविरहिता
 द्यौराकाशमिव दृश्ये दृष्टा । यथा नक्षत्रं नक्षत्रान्वितापि द्यौश्च-
 न्द्रसूर्य्यशून्या सती अन्यतमसाच्छ्रया भवति तथा सा अयोध्या
 राजन्यगणयुक्तापि रामलक्ष्मणविरहिता शोकेन निरीष्टेव
 समजायत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

विलोक्येति । नृपतिर्देशरघुः रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य
 श्रुतायः सन् कदाचिद्रामः परैरनुबन्धः प्रतिनिवर्त्तेत इति
 तस्य ग्राभाया आसीत् अथुना तद्रहितः सन् सत्त्वात् स्वभा-

सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा
 सहाश्वमात्मानमनल्पमन्युः ।
 ससीतयो राघवयोरधीयन्
 श्वसन् कदुष्णं पुरमाविवेश ॥ १८ ॥

रामस्तेन गतैर्मनीभिः न्यवृत्तन् प्रत्याजग्मुः । हतेराकनेपदि-
 त्वेऽपि लुङि छविधानात् परस्मैपदित्वं तस्य परस्मैपदे एव
 नियमितत्वात् । यत्र रामो यातस्तत्र मनोनिधायं शून्यहृदयास्ते
 देहमात्रेण पुरमागता इत्यर्थः । तथाच शाकुन्तले “गच्छति
 पुरः शरीरं धावति पद्यादसंस्थितं चेतः । चीनांशुकमिव
 केतोः प्रतिपातं नीयमानस्य” इति ॥ १७ ॥

सूतोऽपीति । सूतः सुमन्योऽपि गङ्गासलिलैः सहाश्वं
 अश्वैः सह । सहः सोवेति वैभाषिकविधानात् न सादेयः ।
 आत्मानं पवित्वा गङ्गायामवगाहनेन स्वस्य बाह्यामाभ्यन्तरीणा-
 मपि शुद्धिमवाप्य अश्वानपि स्वापयित्वा च इत्यर्थः अनल्पमन्युः
 कथं राजानमेवमात्मानं दर्शयिष्ये इति विहङ्गश्लोकः सन् ससी-
 तयो राघवयोः अधीयन् सीतया सह रामं लक्ष्मणश्च धरन् ।
 “अधीगर्धदयेष्वां कर्ष्णि” इति वा पठ्यते । एकधातो रिण
 तुभ्यत्वेऽपि गतरि भेदात् इत्यादेयः । कदुष्णं ईषदुष्णं यथा
 तथा श्वसन् पुरं पाविवेश । कोरीपदर्थं कदादेयः कदुष्णत्वञ्च
 ‘गोकमस्तापादिति भावः ॥ १८ ॥

प्रतीय सा पूर्वेदृशे जनेन
 द्यौर्भानुशीतांशुनिराकृतेव ।
 राजन्यनक्षत्रसमन्वितापि
 शोकान्धकारक्षतसर्व्वचेष्टा ॥ १८ ॥
 विलोक्य रामेण विना सुमन्त्रम्
 अच्योष्ट सत्तानृपतिश्रुतायः ।

प्रतोयेति । जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रतिनिवृत्तः ।
 प्रतीय इत्यत्र दृढधातोः दैवादिकात् ल्यप् न पुनरिणः तथात्वे
 प्रतीत्य इत्येवं स्यात् । प्रतीयुपा इति पाठान्तरं । प्रतीयुया
 प्रतिनिवृत्तेन जनेन इत्यर्थः प्रतिपूर्व्वकेणधातोः कसुः ।
 राज्ञामपत्यानि राजन्याः क्षत्रिया नक्षत्राणीव तैः समन्वितापि
 शोकान्धकारेण क्षताः प्रतिहताः सर्वाः चेष्टाः क्रयविक्रयादि-
 रूपां नित्यमनुष्ठेया बहवः संसारव्यापाराय च सा तथोक्ता सा
 पुः अयोध्या भानुशीतांशुनिराकृता सूर्यनिशानाद्यपिरहिता
 द्यौराकाशमिव दृश्ये दृष्टा । यथा नक्षत्रं नक्षत्रान्वितापि द्यौश्च-
 न्द्रसूर्य्यशून्या सती अन्यतमसाच्छवा भवति तथा सा अयोध्या
 राजन्यगणयुक्तापि रामलक्षणविरहिता शोकेन निर्योष्टेव
 समजायत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

विलोक्येति । नृपतिर्दशरथः रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य
 श्रुतायः सन् कदाचिद्रामः यौरैरनुबद्धः प्रतिनिवर्त्तेत इति
 तस्य ग्रा प्राया आसीत् अधुना तद्रहितः सन् सत्त्वात् स्वभा-

मधूनि नैपीद्वालिपन्न गन्धैः

मनोरमे न व्यवसिष्ट वस्त्रे ॥ २० ॥

आसिष्ट नैकात्र शुचा व्यरंसीत्

कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभागभ्यः ।

स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः

शोकान्निनागात् द्युनिवासभूयम् ॥ २१ ॥

यादृशोऽष्टं चतुः । “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ वस्त्रे द्रव्यस्वभावयोः”
इति विश्वः । व्यवसिष्टं । स्वभावभ्रंशात् विकृतिमापन्न इत्यर्थः ।
स्वभावच्युतिरस्य कथं ज्ञायते इत्यत आह मधूनीति । मधूनि
न ऐपीत् इष्टवान् गन्धैस्तन्नादिभिः न व्यलिपत् अङ्गविले-
पनं न कृतवान् । लिम्पतेर्लुङि ङादेशः । तथा मनोरमे
मनोर्मे वस्त्रे दुकूलद्वयं न व्यवसिष्ट परिहितवान् । “वसं
आच्छादने इत्यस्य लुङि रूपम् । विषयविद्वेषोहि स्वभावभ्रं-
शस्य लक्षणमिति भावः ॥ २० ॥

आसिष्टेति । स राजा शुचा शोकेन हेतुना एकत्र न
आसिष्ट उपविष्टः विसृज्यैकस्थानात् क्षणे क्षणे स्थानपरिवर्तनं
चकारित्वर्थः । आप्तेर्लुङ् । कृतानि तान्यकृतानि च इति
कृतकृतानि यममापितानि तेभ्यः । ज्ञेन नक्षत्रिणिष्टेनान-
धिति समाप्तः । क्षितिपालं भजन्तीति तेभ्यः क्षितिपालभा-
गभ्यः कृपावित्तभ्यः दूतप्रेषणादिकाद्यर्थेभ्यः व्यरंसीत् विरतः
बभूव इत्यर्थः । विपूर्वात् रमतेः परस्मैपदं, तद्योगात्

विचक्रुः भूमिपतेर्महिष्यः

केशान् लुलुच्चुः स्वपूँषि जघ्नः ।

विभूषणान्युन्मुमुचुः चमायां

पेतुर्वमञ्चुर्वलयानि चैव ॥ २२ ॥

ताः सान्त्वयन्ती भरतप्रतीक्षा

तं वन्मुता न्यक्षिपदाशु तैले ।

क्षितिपातभाग्यः इत्यस्यापादानत्वं च । तथा चन्दनोष्णी-
रमृणालैरन्तस्तापप्रतीकारभूतैर्दिग्धः अनुलिप्तोऽपि गीका-
ग्निना द्यौर्निवासो येषां ते द्युनिवासा देवाश्चेपां भावो
द्युनिवासभूवम् । दिव्यो द्युर्भुवोभावे कथं च । प्रगात्
जगाम । इषधातोर्नुङ् । शोकसन्तप्तः प्राणान् जहौ
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

विचक्रुरिति । भूमिपतेर्महिष्यः पद्माः विचक्रुः तार-
म्वरेण रुद्रः । केशान् लुलुच्चुर्बिच्छिदुश्चूपाटितवत्य इत्यर्थः,
स्वपूँषि जघ्नृप्ताङ्गितवत्यः । विभूषणानि आभरणानि उन्मु-
मुचुः तल्लज्जुः, चमायां भूमौ पेतुः सुटन्ति स्म । वलयानि च
अवैधव्यचिह्नानि वमञ्चुः पूर्णितवत्य एव सर्वेष्वपि सिट् ॥ २२ ॥

ता इति । ताः महिषीः सान्त्वयन्ती आन्वामदन्ती
वन्मुता वन्मुग्धाः भरतं प्रतीक्षते इति भरतप्रतीक्षा भरतैव
अख्येष्टिमंस्कारः कर्तव्य इति तं प्रतीक्षमाणा तं गतामुं नृपं
आरुणीं माभूत् पुनिरिति तैले न्यक्षिपत् तैलद्रोह्यामरघीत् ।

दूतांश्च राजात्मजमानिनीषून्
 प्रास्थापयन्मन्त्रिमतेन यूनः ॥ २३ ॥
 सुप्तो न भस्तः पतितं निरीचां-
 चक्रे विवस्वन्तमधः स्फुरन्तम् ।
 आस्यद्वसन्मातृकुले सखिभ्यः
 पश्यन् प्रमादं भरतोऽपि राज्ञः ॥ २४ ॥

ततो मन्त्रिमतेन मन्त्रिणां मतं गृहीत्वा राजात्मजं भरतं आनि-
 नीषुन् आनेतुमिच्छून् यूनस्तरुणान् विप्रगमनक्षमानिति भावः ।
 दूतान् प्रास्थापयत् केकयनगरं प्रेषयामास च ॥ २३ ॥

सुप्त इति । मातृकुले मातामहासये । “स्वजातीयगणे
 गोचरे गृहेऽपि कथितं कुलम्” इति विश्वप्रकाशनिर्द्देशात्
 कुलस्य गृहवाचित्वमस्ति तथाच कुमारे “आसीत् पुरं साधुम-
 तोऽनुरागादन्तःपुरञ्चैककुलोपमेयम्” इति । वसन् भरतोऽपि
 राज्ञो दयस्वस्य प्रमादं अनिष्टं पश्यन् वितर्कयन् सन् सखिभ्यः
 मितेभ्यः । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । आस्यत् कथयामास ।
 व्याधातो र्मुदि आदेयः । किमास्यत् इत्याकाङ्शयामास
 सुप्त इति । अहं सुप्तः सन् न भस्तः आकाशात् । पञ्चम्यास्त-
 मित् । ‘पतितं श्रुतं अधःस्फुरन्तं भूमौ चलन्तं विवस्वन्तं
 मात्तंण्डं निरीचाञ्चक्रे अपश्यमिति, एतत् आस्यदित्यनेन
 परामृश्यते । एवमेव सूर्यस्य दिवः पतनदर्शनात् राज्ञो मन्द-
 निष्टं सम्भावयामौत्सवादीदिति भावः ॥ २४ ॥

अशिश्रवन्नात्ययिकं तमेत्य
 दूता यदार्थं प्रयियासयन्तः ।
 आंहिष्ट जाताञ्जिहिपस्तदासौ
 उत्कण्ठमानो भरतीगुरुणाम् ॥ २५ ॥

अशिश्रवन्निति । प्रयियासयन्तः भरतं प्रयायेच्छां कार-
 यन्तः प्रस्थातुं प्रयोजितवन्तः इत्यर्थः । दूता एव केकय-
 नगरमागत्य यदा तं भरतं आत्ययिकं अत्ययसम्बन्धि अर्थं
 वस्तु नृपस्य मृत्युवार्तामित्यर्थः न अशिश्रवन् यावयन्ति स्म ।
 मृणोतेर्निजन्तस्य लुङि रूपम् । पितुर्मरणमुपपद्युत्व गोकविद्वली
 न गच्छेत् चेदित्याशङ्क्य यदा केनचित् व्याजेन तत् निगूढ-
 वन्त इत्यर्थः । तदा एव अविलम्बेनेत्यर्थः जाता अञ्जिहिपा
 गमनेच्छा यस्य स तद्योक्तः । गत्यर्थादनुहतेर्भायादिकात्
 सनि कृते अप्रत्ययः ततः क्तियामाप् । असौ भरतः गुरुणां
 पित्रादीनां उत्कण्ठमानः तेषां अत्याहितमाशङ्कमानः सन्
 आंहिष्ट प्रतस्थे । दूताः तं भरतं पिता ते ज्ञानस्वां द्रष्टुमिच्छ-
 तीति आत्ययिकं विनाशप्रयोजनकं मृत्युदन्तवन्निष्ठुरमित्यर्थः
 अर्थयते अनेनेति अर्थं वचनं यदा अशिश्रवन् यावितवन्तः तदा
 भरतः गुरुणां पित्रादीनां उत्कण्ठमानः स्मरन् आंहिष्टेति
 जयमद्रसेन व्याख्यातम् । गुरुणामुत्कण्ठमान इत्यत्र अधी-
 गर्धदयेयां कर्मण्योति षष्ठी ॥ २५ ॥

बन्धूनशङ्क्षिष्ठ समाकुलत्वात् ।
 आसेदुषः स्नेहवशादपायम् ।
 गोमायुशारङ्गगणाश्च सम्यक्
 नायासिषुभौ ममरासिषुश्च ॥ २६ ॥
 स प्रोषिवानेत्यं पुरं प्रवेक्षान्
 शुश्राव घोषं न जनौघजन्यम् ।

बन्धूनिति । स भरतः समाकुलत्वात् दुःस्वप्नदर्शनेन अक-
 स्मात् पिबद्भूतागमनेन च विकलचित्तत्वात् स्नेहवशाच्च हेतोः
 बन्धून् अपायं नाशं आसेदुषः प्राप्तवतः । आङ्पूर्वात् सदः
 क्तुः । अशङ्क्षिष्ठ उत्प्रेक्षितवान् । स्नेहः पापमाशङ्कते,
 व्याकुलोहि अनर्थमुत्प्रेक्षते चेतिभावः । गोमायुशारङ्गगणाश्च
 शिवामृगध्वजाश्च सम्यक् न आयासिषुः पथि गच्छतस्तस्य अशु-
 क्लं न आजन्तुः शृगालाः प्रदक्षिणं गताः शृगाश्च सव्यमित्यर्थः ।
 वामतः स्थिताः शिवा दक्षिणे शृगाश्च शभं सूचयन्ति, तद्विप-
 र्यये तु अशुभम् । यदुक्तं “वामे श्वशिवकुम्भाः दक्षिणे गोमू-
 गध्वजाः” इति । तथा भीमं भीषणं अरासिषुः चुक्रयः ।
 दुर्निमित्तं खल्वेतत् तस्य उद्दिगाय बभूवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

स इति । प्रोषिवान् मातामहालये कृतप्रवासः । प्रपसते
 क्तुः एव प्रवासादागत्य पुरं प्रवेक्षन् प्रवेष्टुमिच्छुरित्यर्थः ।
 स भरतः जनौघजन्यं जनसमूहसमुद्भूतं घोषं ध्वनिं एकतः सम-
 र्पेतीति जनौघः समव्यक्तं गच्छं करोति तमित्यर्थः । न यथा ।

आकर्णयामास न वेदनादान्
 नचोपलेभे वणिजां पणायाः ॥ १७ ॥
 चक्रन्दुरुच्चैर्नृपतिं समेत्य
 तं मातरोऽभ्यर्णमुपागतास्त्राः ।
 पुरोहितामात्यमुखाश्च योधाः
 विवृढमन्युप्रतिपूर्णमन्याः ॥ २८ ॥

वेदनादान् वेदपाठध्वनीन् न आकर्णयामास । तथा वणिजां
 पण्यजीविनां पण्यन्ते ये ते वणिजः “पणेरिजादेय यः” इति
 औषादिकीवः । पणायाः क्रयविक्रयव्यवहारान् । पण्ड
 व्यवहारे इति धातोरायन्ततः अप्रत्यये कृते स्त्रियामाप् । न
 उपलेभे न ददर्श । पणायानितिपाठे पण्यन्ते इति पणाः
 पण्यद्रव्याणि तेषु आया साभान्तानित्यर्थः । श्रीकान्धकारेण
 घतसर्वं चेष्टत्वात् समन्तात् सर्वं नीरवमपश्यदिति भावः ॥ २७ ॥

चक्रन्दुरिति । उपागतानि प्राप्तानि अस्त्राणि नैवजलानि
 यासां ता उपागतास्त्रा मातरः कौशल्यादयः अभ्यर्णं समीप-
 मागतम् । अभिपूर्वादर्हतेः ऋ-प्रत्यये निपातनात् साधु । तं
 भरतं समेत्य सम्भूय आगत्य नृपतिं राजानमुद्दिश्य उच्चैरचक्रन्दुः
 रुददुः हा राजन् हा स्वामिन् क्व गतोऽसीति कर्षणं परि-
 देवितयत्यः । तथा पुरः अग्रे धीयते इति पुरोहितः । अमा
 सह रात्रा भयतीति अमात्यः । तौ मुखं प्रधानं येषां ते
 योधाश्च विवृढमन्युना उच्छलितशोकेन प्रतिपूर्णे मन्ये गत-

दिदृक्षमाणः परितः समीतं
 रामं, यदा नैक्षत लक्ष्मणश्च ।
 रोरुद्यमानः स तदाभ्यपृच्छत्
 यथावदाख्यन्नथ वृत्तमस्मै ॥ २६ ॥
 आवक्ष्यभीमभ्रुकुटीविभङ्गः
 शिश्रूयमानारुणरौद्रनेत्रः ।

शिरे येषां ते विद्वद्मन्युप्रतिपूर्णमन्याः सन्तः उच्चैश्चक्रन्दुरि-
 त्यनेन सम्यन्धः । “यथात् श्रीवाशिरा मन्या” इत्यमरः । श्रीक-
 लन्धवायुना मन्यास्तम्भो नाम व्याधिर्जात इत्यर्थः । यथा
 चस्यैव पठे “मन्युर्मन्ये ममास्तम्भोद्विपादोऽस्तभदुद्यतिम् ।
 अणारौदिव च प्रज्ञा बलं श्रीकात्तयाजरत्” ॥ २८ ॥

दिदृक्षमाण इति । स भरतः परितः सर्व्वतः समीतं राम
 सीतां रामश्च तथा लक्ष्मणश्च दिदृक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् ।
 “ज्ञान्युद्ध्यां सनः” इत्यनेन आत्मनेपदम् । यदा नैक्षत तान्
 न दृष्टुम् । तदा रोरुद्यमानः भृशं रुदन् सन् । रोदितेर्यङ्गनात्
 शानच् । अभ्यपृच्छत् पुरोहितामात्यादौनिति श्रेयः । अथ ते
 यथावत् यादृशं वृत्तं भूतं तादृशम् । यत्तदौर्नित्यसम्यन्धात्
 तत्पदमध्याहृतव्यम् । अथै भरताय आस्यन् कथयामासुः ।
 स्यातेर्भुङि ङादेशः । रामनिर्वाणमादिकं सर्व्वमाख्यातवन्त
 इत्यर्थः ॥ २९ ॥

आवक्ष्येति । आवक्षः जतः भीमः भयङ्करः भ्रुवीः कुख्याः

उच्चैः सपालब्ध स कैकयीञ्च
 शोके मुहुश्चाविरतं न्यमाङ्घ्रीत् ॥ ३० ॥
 नृपात्मजौ चिक्लिशतुः ससीतौ
 समार राजा विधवा भवत्यः ।
 शोच्या वयं भूरनृपा लघुत्वं
 कैक्युपज्जं वत वद्वनयम् ॥ ३१ ॥

कौटिल्यस्य विमर्शः विरचनं येन स तद्योक्तः । तथा श्रेष्ठीय-
 माने अत्यर्थं विस्फारिते अरूपे आरक्षे च नेत्रे यस्य स तद्योक्तः
 स भरतः । हृदयकात् मृदयतेर्यङ्गन्तात् यानच् । कैकयी मुहु-
 र्वांवारं उच्चैः सपालब्ध निर्भर्कयामास । उपपूर्वात् लभते-
 र्नुङ् । तथा शोके अविरतं अञ्जस्त्रं न्यमाङ्घ्रीत् निमग्नः ।
 निपूर्वात् मज्जतेर्नुङि रूपम् ॥ ३० ॥

नृपात्मजाविति । नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ ससीतौ सीतया
 सङ्गैत्यर्थः, चिक्लिशतुः निर्वासनादिक्रियमसहताम् । राजा
 समार मृतः । म्रियतेर्नुङिङिङोर्ध्वत्वात्मनेपदनियमात् चिट्ठि
 परस्मैपदित्वम् । भवत्यः यूयं मातरः विगतौ धवो भर्ता यासां
 ता विधवाः अभूवन् । “धवः प्रियपतिर्भर्ता” इत्यमरः । वयं
 शोच्या दैन्यमापवाः पालकाभावात् पाल्यानां शोचनीयत्वमिति
 भावः । अययोभावनेत्वात् शोच्या इति लयमद्रन्तेन व्याख्या-
 तम् । मर्या इति पाठे एतदुक्तोऽयं प्रयोग इति वितर्कणीया
 इत्यर्थः । भूः पृथ्वी अट्टपा अराजका अराजकत्वं हि वद्वनय-

नैतन्मतं मत्कमिति ब्रुवाणः .

सहस्रशोऽसौ शपथान्यशप्यत् ।

उद्वाग्यमानः पितरं सरामं

लुब्धन् सशोको भुवि रोरुदावान् ॥ ३२ ॥

मूलम् । यदुक्तं “अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्वते
भयात् । रचार्यमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः” इति ।
वत खेदे बहवो अनर्थाः यस्मिन् तत् बह्वनर्थं लघुत्वं वरप्रार्थन-
सत्त्वणं कैकय्या उपज्ञा आद्यं ज्ञानं कैकय्युपज्ञम् । “उपज्ञा
ज्ञानमाद्यं स्यात्” इत्यमरः । उपज्ञोपक्रमान्तस्य तदादित्व-
प्रकाशने इत्यमरवचनात् नपुंसकत्वं लिङ्स्य लोकाश्रयत्वात् ।
रामं निर्वास्य यत् मदर्थं राज्यं प्रार्थितं तत् कैकय्या एव प्रथम-
मुद्गावितं नान्येन इति भावः ॥ ३१ ॥

सम्प्रति स्वदीपं परिहरन्नाह नैतदिति । एतत् मतं राम-
निर्वासनसंकल्पो न मत्कं न मदीयं इति ब्रुवाणः असौ सह-
स्रशः यद्वृत्तान् शपथान् सम्प्रत्ययकारणवचनानि अशप्यत्
कृतवान्, धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र करणार्थत्वम् । शपेः दैवा-
दिकस्य उभयपदिनः लुङि रूपम् । ततः सशोकः स भरतः
सरामं पितरं पितरं रामश्च उद्वाग्यमानः ह्य तात, ह्य रामेति
एवैराध्यन् । वाग्यशब्दे इति धातोः शानच् । रोरुदा अत्यर्थं
रोदनमस्याप्नोति रोरुदावान् । रुदेर्यङ्स्तादप्रत्यये यङीलुक्
स्त्रियामाप् च ततो वतः । भुवि लुब्धन् आसीत् लुटति ण ।
लुब्धत्वं विभोऽभ्यर्थात् शयः ॥ ३२ ॥

तं सुस्ययन्तः सचिवा नरेन्द्रं

दिधक्षयन्तः समुद्रद्वारात् ।

अन्याहुतिं हावयितुं सविप्राः

चिचीपयन्तोऽध्वरपात्रजातम् ॥ ३३ ॥

॥

तमिति । नरेन्द्रं तैलद्रोणीस्यं मृतं राजानं दिधक्षयन्तः
दग्धुमिच्छां कारयन्तः भरतेनेति शेषः । दहतः सनन्तात्
पिचि कृते शब्दः । अध्वरपात्राणां यज्ञोपयोगिपात्राणां सुवा-
दीनां जातं समूहं चिचीपयन्तः चेतुं संग्रहीतुमिच्छां कारयन्तः
अत्रापि भरतेनेति शेषः । चिनोतेः सनन्तात् पिचि ततः शब्दः ।
सविप्राः विप्राः ऋत्विग्भिः सहिताः सचन्ते कार्येषु समययन्तीति
सचिवा, सचेरीषादिकं इवम्, अमात्याः, तं भरतं सुस्ययन्तः सुस्यं
प्रकृतिस्यं कुर्वन्तः सान्दयन्तः सन्तः अन्याहुतिं शेषाहुतिं हाव-
यितुं अग्नौ प्रक्षेपयितुं धारात् नातिदूरे समुद्रद्वारं नरेन्द्रमिति
शेषः समुद्रपूर्व्यात् यद्वर्तते इति रूपम् । शिविकायामारोप्य तं
अनतिदूरवर्तिनि शय्यानि मृत्पैरुद्वाहितवन्त इत्यर्थः । अत्र
आश्रमायनः । “अथैतान्दिगमग्नौववन्ति यज्ञपात्राणि च ॥
अन्यच्च प्रेतमयुजोऽभियुनाः प्रवयसः ॥ २ ॥ “यज्ञपात्राणा-
मन्वसं पृष्ठतः प्रेतं नयन्ति अबुजः विपमाः अभियुना स्त्रियः
पुरुषाय न मियाः स्युरित्यर्थः” । इति नारायणः चतुर्थाधा-
यस्य प्रथमकाण्डिकायाम् ॥ ३३ ॥

उदक्षिपन् पट्टदुकूलकीतून्

अवादयन् वेणुमृदङ्गकांस्यम् ।

कम्बूंश्च तारानधमन् समन्तात्

तथानयन् कुङ्कुमचन्दनानि ॥ ३४ ॥

० श्रोत्राक्षिनासावदनं सरुक्मं

कृत्वाजिने प्राक्शिरसं निधाय ।

उदक्षिपन्निति । तत्तत्कार्येषु नियुक्ता भृत्यवर्गा इति
अध्याहृत्य व्याख्येयम् । समन्तात् सर्वतः पट्टदुकूलकीतून् पट्टा-
शक्यविरचितान् ध्वजान् उदक्षिपन् उच्छ्रायितवन्तः । वेणु-
मृदङ्गकांस्यं वंशसुरजकांस्यतालं अवादयन् । जातिरप्राणिनां-
मित्येकवद्भावः । तारान् उधध्वनीन् कम्बून् शङ्खान् च अधमन्
शब्दितधन्तः आधातोर्लङि धमादेशः । तथा कुङ्कुमचन्दनानि
आनयन् यासार्थं आनीतवन्तः ॥ ३४ ॥

श्रोत्रेति । ऋतौ यजतीति ऋत्विक् ऋत्पपदात् यजतेः
क्षिप् निपातनात् साधु । अजिने कृष्णसारचर्मणि प्राक् पूर्वस्यां
दिशि न्यितं शिरो यस्य तं प्राक्शिरसं शवं निधाय स्थापयित्वा
गाययित्वित्यर्थः । श्रोत्राक्षिनासावदनं प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ।
सरुक्मं मसुवर्णं कृत्वा तथा यथाविधानं यथामात्मनो पात्राणि
सुगादीनि सन्धित्य अङ्गप्रत्यङ्गेषु विन्यस्य ज्वलितं चितं चयनं
तदर्थं मन्त्रं धिताग्निं जुहाय जुहोतिस्मिन् निदर्पो इत्यर्थः ।
अथ पात्रसाधनः । “तग्निं वहिराप्सीर्य कृत्वाजिनश्चोत्तर-

सञ्चित्य पात्राणि यथाविधानम्

ऋत्विग्नुहाव ज्वलितं चिताग्निम् ॥ ३५ ॥

कृतेषु पिण्डोदकसञ्चयेषु

हित्वाभिषेकं प्रकृतं प्रजाभिः ।

लोम तस्मिन् प्रेतं संवेगयन्त्युत्तरेण गार्हपत्यं हुत्वावहवनीय-
भभिमुखगिरसम् । १५ । अथैतानि पात्राणि योजयेत् । १ ।
दक्षिणहस्ते जुहुं (पलायकाष्ठनिर्मितं अर्द्धचन्द्राकृतियज्ञ-
पात्रम्) । २ । सव्ये उपमृतं (अश्वत्थकाष्ठनिर्मितं वर्तुलाकारं
यज्ञपात्रम्) । ३ । दक्षिणे पात्रे स्फाम् (खट्वाकारं यज्ञकाष्ठ-
भेदम्) सव्येऽग्निहोत्रहवनीम् (अग्निहोत्रसाधनं पात्रम्) । ४ ।
उरसि ध्रुवां (उडुम्बरपत्राकारं हृत् स्त्रुग्भेदम्) गिरसि कपा-
सानि दक्षु ग्रावन्ः । ५ । नासिकयोः स्त्रुवौ । ६ । कर्णयोः
प्राग्विहरणे । ७ । उदरे पात्रौ (यस्यां हवींषि साध्यन्ते)
। १० । उपाभ्यां शम्याम् । ११ । अरणीमूर्ध्वोः । उदूखलमुपले-
षह्वयोः । १२ । पादयोः शूर्पे । १५ । सकृन्मिल्यन्न नारायणेन
उद्धृतं “ततो हिरण्यकनैः छिद्रान्यपि दधाति वै । दृतमिक्ता-
मिक्तांयापि किरित् प्रेतकनैवर” इति ॥ ३५ ॥

कृतं चिति । पिण्डोदकसञ्चयेषु पिण्डदानतर्पणम्विचयन-
कार्येषु कृतेषु मत्सु भरतः प्रजाभिः प्रकृतं प्रभुतं अभिषेकं हित्वा
परित्यज्य विनयेन प्रसादनया न नु विभीषिकया रामं प्रत्या-
निनीयुः प्रत्यानितुमिच्छुः सन् सर्पारः मयैकेन प्रसाद्यमानः

प्रत्यानिनीपुर्विनयेन रामं

प्रायादारण्यं भरतः सपौरः ॥ ३६ ॥

कदाचिन्नागच्छेत् यदीति आशङ्क्य अयोध्यावासिभिः सह
अरण्यं प्रायात् गतवान् । प्रपूर्वात् यातेर्लङ् । अस्त्रिसङ्ख्येने
आश्वलायनः—“सम्बलरान्ते चेत् सपिण्डयित्वा कृष्णपत्रस्य
ऊर्ध्वं दशम्यां अयुजापु तिथिषु । अथ द्वादशाहे सपिण्डयित्वा-
येत् अन्तर्द्दशाहे षष्ठाष्टमदशाहयर्जमेकनक्षत्रेषु (फल्गुनीद्वय-
प्रोष्ठपदद्वयापादद्वयभिषेपु) पुमांसं अलक्षणे (स्तनरहिते) कुम्भे
सङ्घिनियुः कुम्भगमलक्षणायां स्त्रियं अयुजोऽभिधुना वृद्धाः ।
तं देशं क्षीरोदकेन गमनीयाख्या विः प्रसव्यं परिव्रजन् कर्त्ता
प्रोचति । अथ अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां एकैकमस्त्रि उपसंगृह्य
अग्न्यदयन्तः कुम्भे निदधुः पादौ पूर्व, शिरः उत्तरं सुसङ्घितं
सङ्घित्योपरि कपालेन शूर्पेण सम्पूर्य यत्रैनं वर्षा आपो नाल-
भेरन् तत्र गते च कुम्भमयदधुः । अथ पांसून् अप्रसम्पूर्य
(यथा गते कुम्भ आननपथ्यन्तं निमग्नो भवति) अथ कुम्भं
कपालेनापिधाय मृदाच्छादयेत् यथा न दृश्येत । अथ दाहय-
तने मृदायेदिं कृत्वा क्षीन् उपसान् अभ्यक्तस्त्रापितान् प्राङ्मु-
खान् निधाय मधामे प्रेत उत्तरे अग्रानपासिनः, पूर्वे प्रेतान्
दक्षिणे तमर्ग्रीयावाद्य उपसान्संल्लत्याभ्यर्च्य अपतप्तोभ्य एकैकं
पिण्डमुरगृह्य उदकुम्भं पादुकाच्छात्राणि दद्यात् । अघानपेधं
प्रग्याद्यञ्च स्यात्वागारमुपेयुर्मृतदेगे मृत्करोपसिक्ततास्य पीजान्
पपेयुः यावत् पापेयं दधुः” । परिगिट । ३ । ८ ॥ ३६ ॥

शीघ्रायमाणैः ककुभोऽश्रुवानैः

जनैरपन्यानमुपेत्य सृष्टैः ।

शोकादभूपैरपि भूयकासां-

चकार नागेन्द्ररयाश्चमिश्रैः ॥ ३७ ॥

उच्चिक्विरे पुष्पफलं वनानि

सन्तुः पितृन् पिप्रियुरापगासु ।

शीघ्रायमाणैरिति । अशीघ्रैः शीघ्रैर्भवद्भिः शीघ्रायमाणैः ।
श्रयादित्वात् अभूततद्भावे क्यङ् । ककुभो दिशः अश्रुवानैः
व्याघ्रवद्भिः । अश्रोतेः शानच् । अपन्यानं बहुत्वादभार्गमपि
उपेत्य प्राप्य सृष्टैः यातैः । अपन्यानमित्यत्र पयोविभापेति
विकल्पितः समासान्ताच्प्रत्ययः । शोकात् अभूपैः अलङ्करण-
शून्यैरपि नागेन्द्रा रया अखाय नागेन्द्ररयाश्चम् । सेनाइत्वात्
इन्द्रैकवद्भावः । तेन मिश्रैः अन्वितैः जनैः पौरैरित्यर्थः हेतुभूतैः
भूः चकासाश्चकार शशभे । चकाम्नीर्लिटि रूपम् ॥ ३७ ॥

उच्चिक्विरे इति । ते जना गच्छन्तः पुष्पाणि फलानि च
पुष्पफलम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । वनानि उच्चि-
क्विरे, वनेभ्यः पुष्पाणि फलानि च संगृहीतवन्त इत्यर्थः ।
चिनोतेर्द्विकर्मकस्य लिटि क्यङ्देशः । आपगासु नदीषु सद्यः
घातयन्तः पितृन् स्वधामुजः पिप्रियुः तर्पितवन्तः । पुत्रिनानि
सैकतानि इत्वा गत्वा आरेमुः शोकापनोदनार्थं क्रियन्तमपि
कानं शीदन्ति अ इत्यर्थः । व्याहपरिभ्यो रम इति परस्मै-

आरेमुरित्वा पुलिनान्यशङ्क'
 छायां समाश्रित्य विशयमुद्य ॥ ३८ ॥
 सम्प्राप्य तीरं तमसापगायाः-(१)
 गङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धिभाजः ।
 विगाहितुं यामुनमम्बु पुण्यं
 ययुर्निरुद्धश्चमवृत्तयस्ते ॥ ३९ ॥

पदम् । तथा अशङ्कं विस्त्रब्धं छायां समाश्रित्य विशयमुः अध्व-
 खेदमपनिव्युः । आरेमुरित्वा आरेदुरिति पाठान्तरम् । पुलि-
 नानि इत्वा आरेदुः पुलिनेषु इतस्ततः परिक्रामन्ति अ-
 इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सम्प्राप्येति । ते जना गङ्गाम्बूनां सम्पर्केण विशुद्धिं भजते
 इति गङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धिभाक् तस्याः गङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धि-
 भाजः गङ्गासङ्गमाहितपावनतायाः । यस्याः स्मरणात् पापं
 ताम्यति सा तमसा आपं जलसमूहं गच्छति प्राप्नोतीति
 आपगा नदी तमसा एव आपगा तस्याः तीरं सम्प्राप्य निरुद्धा
 प्रशमिता त्रमस्य हृत्तिः प्रसरो यैस्ते तथोक्ताः अध्वखेदमपनयन्तः
 इत्यर्थः । यमुनाया इदं यामुनं पुण्यं पवित्रं अम्बु विगाहितुं
 तत्र स्नातुं ययुः चलिताः । तरसापगाया इति पाठे तरसा
 येगेन आपगाया नद्याः तमसायाः इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

(1) The 'Tamasa' or 'Tonse' flows into the Ganges below
 Pratishtana. There is another 'Tamasa' flowing along the
 Midnapur district and discharging itself into the Mayurakshi;
 but that is not meant here.

इयुर्भरद्वाजमुनेर्निकेतं

यस्मिन् विगश्याम समेत्य रामः ।

च्युताशनायः फलवद्भिभूत्या

व्यस्यन्नुदन्यां शिशिरैः पयोभिः ॥ ४० ॥

वाचंयमान् स्थण्डिलशायिनश्च

युयुत्तमाणाननिशं मुमुक्षून् ।

अध्यापयन्तं विनयात् प्रणेमुः

पद्मा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम् ॥ ४१ ॥

इयुरिति । ते भरद्वाजमुनेर्निकेतं आयमम् । कित निवामे
इति धातोर्धिकरणे घञ् । इयुः जग्मुः । इय धातोर्लिटि
रूपम् । यस्मिन् निकेते रामः समेत्य मिलित्वा तस्य पद्यात्
समागतैः जनैः सादमिति बोद्धव्यम् । फलवतां वृक्षाणां
विभूत्या समृद्ध्या च्युता नष्टा अशनाया क्षुधा यस्य स तयोक्तः,
अशनायेति निपातितम्, तथा शिशिरैः शीतलैः पीयन्ते इति
पयांसि तैः । पीठ्यपाने इत्यस्य कर्मण्यस्य । उदन्यां व्यस्यन्
वारयन् विगश्याम पर्यटनक्लेशमपनिनाय । अथवा उद-
न्याशनायाशब्दौ उदकाशनाभ्यां कश्चि लुते अप्रत्ययेन
साधितौ ॥ ४० ॥

याचमिति । विनयात् पादाभ्यां गच्छन्तीति पद्माः पदा-
तयः मुनिभक्त्या रयादिभ्यः अयतोर्ध्वं पादचारणमिगच्छन्त
इत्यर्थः । विनयादित्यत्र हेतो यवर्थे वा पञ्चमी गमोत्तरपदे ,

आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्विवप्सोः

कल्पद्रुमा योगवलेन फेलुः ।

धामप्रधिम्नो ऋद्दिमान्वितानि

वासांसि च द्राघिमवन्तुदूहः ॥ ४२ ॥

आक्षां प्रतीपुर्विनयादुपास्थुः

जगुः सरागं नन्दतुः सहावम् ।

पदादेशः । ते भरतादयः वाचंयमान् मौनव्रतान् । “वाचि-
यमो व्रते” इति खच् । स्यण्डिलयायिनः व्रतार्थं भूयायिनः
अनिशं अविच्छेदेन युयुत्तमानान् योक्तुमिच्छतः योगाभ्यास-
निष्ठान् मुमुक्षून् मोक्षाभिलाषिणः अध्यापयन्तं मुमुक्षुभ्यः योग-
शास्त्रमनुशासतं सशित्थं भरद्वाजं प्रेषेयुः ॥ ४१ ॥

आतिथ्यमिति । आतिथ्यं अतिथ्यर्थमन्नपानादिकं एभ्यः
भरतादिभ्यः परिनिर्विवप्सोः परिनिर्वसुं दातुमिच्छोः परिनि-
पूर्वोवपिर्दाने वर्तते, तस्मात् सवन्तात् उः । धाम्ना तेजसा
प्रधिमा द्युत्वं यस्य तस्य धामप्रधिम्नः, तेजंसी वह्निर्विष्टमरत्वात्
शरीरस्य द्युत्वमिवोपजायते इति भावः । तस्य मुनेः योग-
बलेन समाधिबलेन कल्पद्रुमाः फेलुः फलितवन्तः अन्नपाना-
दिकमिति शेषः । तथा ऋद्दिमान्वितानि ऋदूनि द्राघिमवन्ति
दीर्घाणि च वासांसि वस्त्राणि उदूहः उदहन्तिष्ण । उत्पूर्वस्य
वहतेर्लिटि रूपम् । प्रधिमादिशब्दा इमन्प्रत्ययान्ताः ॥ ४२ ॥

आश्राममिति । च किञ्च तस्मिन् तपोवने तिलोत्तमाद्या

सविभ्रमं नेमुदरमूत्रुः

तिलोत्तमाद्या वनिताश्च तस्मिन् ॥ ४३ ॥

वस्त्रान्नपानं शयनञ्च नाना

कृत्वावकाशे रुचिसम्प्रकृष्टम् ।

तान् प्रीतिमानाह मुनिस्ततः स्म

निबद्धमाहुः पिवतात्त शिष्यम् ॥ ४४ ॥

वनिता दिव्ययोधितः अक्षरसः इत्यर्थः आशां मुनेरादेयं प्रतीपुः
गृहीतवत्यः । प्रतिपूर्वादिच्छतेर्लिट्, सहि ग्रहणार्थकः ।
विनयात् उपास्युः समीपमागमन् भरतादीनां परिचर्यार्थं
उपस्थानं कृतवत्य इत्यर्थः । उपतिष्ठतेर्लुङ् । सरागं रक्तं मान्द-
वादिरागयुक्तं वा यथा तथा जगुः गीतवत्यः, गैधातोर्लिट् ।
सहावं समृद्धारवेष्टं नवृतुः नृत्यन्ति स्म । सविभ्रमं सविस्मयं
नेमुः प्रणताः, उदारं अग्राम्यं कषुः उक्तवत्यः । मुनिप्रभावात्
दिव्यस्त्रियस्तवागत्य भरतादीन् गुह्यपात्रकिरे नृत्यगीतादिभि-
र्मोदयामासुर्येति भावः । पुरा किल भगवान् विरिञ्चिः सर्व-
रम्यवद्भुजः तिलप्रमाण-माकलय्य तिलोत्तमां नामाक्षरमम-
स्रजत् । ततस्तां कामवमानां महामुरी मुन्दोपमुन्दौ भातरी
युध्यमानौ अन्योन्यमवधिपातां तेन च देवा निर्हन्तिमद्वेदुरिति
पुराणवार्ता ॥ ४३ ॥

यस्मेति । ततो दिव्यवनितोपस्थानामन्तरं प्रीतिमान्
प्रतिविधिपलाभेन आत्मनी योगवत्सप्रदर्शनायकागनात्या च

ते भुक्तवन्तः ससुखं वसित्वा
वासांश्चुपित्वा रजनौ प्रभाते ।

द्रुतं समध्वा रथवाजिनागैः

मन्दाकिनीं रम्यवनां समीयुः ॥ ४५ ॥

दृष्टचित्तः सुनिः भरद्वाजः अवकाशे यथाभिमते प्रदेशे रुचिसं-
प्रकृतं यस्य यादृगभिरुचिस्तस्य तथैव सम्पादितं वस्त्राणि
अन्नानि भक्ष्याणि पानानि पानीयानि च वस्त्रान्नपानम् ।
समाहारे हन्तैकवद्भावः । शयनं ग्रय्याञ्च नाना कृत्वा शयक्
कृत्वा तान् आह सा उक्तवान् । किमिति । निवृद्धं वस्त्राणि
आच्छादयत । निपूर्वात् वस्तेर्लोट् । आहं उपविशत ।
आस्तेर्लोट् । आत्त अन्नं भक्षयत, आस्तेर्लोट्, पिवत पानीयं
पियत । तथा शिष्टं शयने शयनं कुरुत इति आहृत्यनेन सम्बन्धः
सर्व्वं च विधौ लोट् ॥ ४४ ॥

ते इति । ते भरतादयः ससुखं सहर्षं भुक्तवन्तः सन्तः,
वासांसि वसित्वा परिधाय, रजनौ उपित्वा । “कालाध्वनी-
रत्नस्तसंयोगे” इति द्वितीया । प्रभाते उपसि द्रुतं ग्रीष्मं अध्वानं
सद्वताः समध्वाः मार्गानुसारिणः सन्त इत्यर्थः । “उपसर्गाद-
ध्वनः” इति समासान्तश्च । रथाय, वाजिनय, नागाय इति
रथवाजिनागैः । समाहारविधेरनित्यत्वात् सेनाहत्वेऽपि इतरे-
तरहन्तः । जयमद्वलसु रथवाजीत्यत्र हन्तैकवद्भावः तेन
सहिता नागा इति शाकपार्थिवादित्वात् समास इति व्याचष्टे ।
रम्यवनां मगोन्नकाननो निर्गमजसाश्च । “पयःकोशात्तमगृतं

वैखानसेभ्यः श्रुतरामवार्त्ताः
ततो विशिञ्जानपतत्तिसङ्घम् ।
अभ्रंलिहायं रविमार्गमङ्गम्
आनंहिरेऽद्रिं प्रति चित्रकूटम् ॥ ४६ ॥
दृष्टोर्गुवानान् ककुभो वलौघान्
वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनच्च ।

जीवनं भुवनं वनम्” इत्यमरः । मन्दाकिनीं चित्रकूटवर्त्तन्ति
स्थितां तन्नाम्नीं काञ्चित् नदीं समीयुः सम्भूय गताः सङ्गताः ।
सम्पूर्वादिषधातोर्लिट् । यदा मन्दाकिनीं नर्मदां गङ्गामात्रे
मन्दाकिनीति केचित् यदन्ति ॥ ४५ ॥

वैखानसेति । ततस्ते वैखानसेभ्यः वानप्रस्थेभ्यः । “वैखा-
नसी वनेवासी वानप्रस्थश्च तापसः” इति वैजयन्ती । श्रुतराम-
वार्त्ताः चित्रकूटे रामोऽस्त्रीत्यधिगतरामोदन्ताः सन्तः पिशि-
ञ्जानः कूजन् पतन्निषां सङ्घो यस्मिंस्तं तयोक्तम् । यिजिक्विड-
स्फुटध्वनाविति धातोः शानच् । अभ्रं लेङि स्थगति इति
अभ्रंलिहं अयं शिखरं यस्य तं अभ्रंलिहायं रविमार्गस्य भङ्गो
विधातो यस्मिन् तस्य अत्युन्नतत्वात् तं रविमार्गमङ्गं चित्रकूटं
(१) अद्रिं प्रति तं लक्ष्मीकृत्य इत्यर्थः आनंहिरे, प्रतस्थिरे ।
अहिङ् गताविति धातोर्लिट्, अद्रिमित्यत्र प्रतिगद्दयोगेन
द्वितीयः ॥ ४६ ॥

दृष्टेति । शितेपुः तोष्णगरः सोमित्रिलक्ष्मणः ककुभः दिगः

तस्थौ सिसंग्रामयिषुः शितेपुः
 सौमित्रिरक्षिभ्रुवमुज्जिहानः ॥ ४७ ॥
 शुक्लोत्तरासङ्गभृतोविशस्वान्
 पादैः शनैरापततः समन्यून ।
 औहिष्ठ तान् वीतविरुद्धबुद्धीन्
 विवन्दिपून् दाशरथिः स्ववर्ग्यान् ॥ ४८ ॥

ऊर्णवानान् आच्छादयतः ऊर्णतेरादादिकादुभयपदिनः
 शानच् । बलीवान् सैन्यसमूहान् दृष्ट्वा शङ्कस्य विकारं शङ्कं
 धनुः वितत्य आरोपितगुणं कृत्वा कवचं पिनष्ट्य बद्धा । नह
 बन्धने इत्यस्मात्ताप् अपेक्षारलोपश्च । सिसंग्रामयिषुः संग्राम-
 यितुमिच्छुः । संग्राम युद्धे इति चौरादिकात् णिचिक्कते सन्,
 तत उः । अक्षिणी च भ्रुवी च अक्षिभ्रुवं समाहारद्वन्द्वं निपा-
 तनात् साधु । उज्जिहानः उत्क्षिपन् ऊर्ध्वं नयन्नित्यर्थः तस्थौ ।
 हाडगतावित्यस्मात् जुहोत्यादिकात् शानच् ॥ ४७ ॥

शुक्लोत्तरादि । दाशरथिः रामसु शुक्लं उत्तरासङ्गं उत्तरीयं
 विभ्रतीति शुक्लोत्तरासङ्गभृतः विशस्वान् त्यक्तायुधान् पादैः
 शनैरापततः मुक्तबाह्वनत्वात् पदव्रजेनैव भन्दं भन्दं आगच्छतः
 यतः समन्यूनं मयोक्तान् तान् वीतरिरुद्धबुद्धीन् विगतयुद्धादि-
 मतीन् विवन्दिपून् यन्दितुमिच्छून् स्ववर्गे भवाः स्ववर्ग्यास्तान्
 आकीयान् औहिष्ठं शान्तवान् । ऊह तर्के इति धातौर्लुङ् ।
 तेषां तादृग्विनीतवैश्वेष्टितानि दृष्ट्वा नैतेऽस्माकमरयो युयु-

समूलकापं चकपूरुदन्तः
 रामान्तिकं हंहितमन्युवेगाः ।
 आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैः
 कारं मृतं रामवियोगशोकात् ॥ ४६ ॥
 चिरं रुदित्वा करुणं सशब्दं
 गोवाभिधायं सरितं समेत्य ।

त्ववः किन्तु सभाजयितुमागच्छन्तः स्वजना एव इति नियि-
 काय ॥ ४८ ॥

समूलेति । हंहितमन्युवेगा विह्वलगीकावेगाः रुदन्तस्ते
 भरतादयः रामान्तिकं रामसमीपं समूलं कपित्वा भूमेरधी-
 भागमुत्खाय । निर्मूलसमूलयोः कप इति कपेर्णमुल् ।
 स्वगरीराघातात् स्वाधोभागं कपित्वा रामस्य पुरतः भूमी
 लुठन्ति स्म इति भावः । किं कुर्वन्तः । रामवियोगशोकात्
 मृतं त्यक्त्वासु क्षितिपालं दयस्वं ऊचैः कारं ऊचैः कृत्वा आवेद-
 यन्तः निष्ठापयन्तः । अव्यये यथाभिप्रेतास्थाने इति कर्षो
 णमुल् । अयथाभिप्रेतास्थानं नाम अप्रियस्य उच्चैः प्रियस्य च
 नीचैः कथनम् ॥ ४८ ॥

चिरमिति । रावयत्क्षणभ्यां चिरं बहुक्षणं करुणं सगीकं
 सगद्गं सफुत्कारं रुदित्वा क्रन्दित्वा । रुदेः मेटक्ताच्प्रत्ययस्य
 नित्यं कित्त्वमती न गुणः । सरितं नदीं समेत्य सम्भूय गत्वा
 मध्येजलात् जलमध्यमयतीर्य । त्यक्त्वोपि पश्चमी । जलमध्यादा

मध्येजलाद्राधवलक्ष्मणाभ्यां

प्रत्तं जलं द्वाञ्जलमन्तिकेऽपाम् ॥ ५० ॥

अरण्येयाने सुकरे पिता मां

प्रायुङ्क्त राज्ये वत दुष्करे त्वाम् ।

मागाः शुचं वीर भरं वहामुम्

आभापि रामेण वचः कनीयान् ॥ ५१ ॥

गृहीतमिति शेषः । “पारे मधेय पद्या वा” इत्यव्ययीभावः । द्वौ
अञ्जली प्रमाणं अस्य द्वाञ्जलं अञ्जलिद्वयपरिच्छिन्नमित्यर्थः ।
“द्वित्रिभ्यामञ्जलीः” इति टच् । जलं अपां अन्तिके तटे इत्यर्थः ।
गोत्राभिधायं पितुर्नामीलेखपूर्वकमित्यर्थः । प्रत्तं प्रदत्तम् ।
प्रददातेः क्तः । प्रत्येकमेकमेकैकाञ्जलिजलदानेन पितुस्तर्पणम-
कारित्वर्थः । जयमङ्गलसु अञ्जली द्वौ विगृह्य तद्वितार्थं समास-
माह द्वायञ्जली प्रमाणमस्येत्यस्मिन् वाक्ये तु प्रमाणप्रत्ययस्य
तुकि सति समासान्तो न प्राप्नोति अतद्वितलुकीत्यधिकारादिति
हेतुश्च उपन्यस्यति । द्वयोरञ्जल्योः समाहार इति तत्परिच्छि-
न्नात्वादभेदोपचारात् जलमपि द्वाञ्जलमुक्तमिति भरतेन व्याख्या-
तम् ॥ ५० ॥

परस्मैति । पिता सुकरे सुखसाध्ये परत्वाय यानं अरण्य-
यानं तस्मिन् मां प्रायुङ्क्त, वत खेदे दुष्करे दुःखसाधेयं राज्यं
राजकार्यं त्वां प्रायुङ्क्त नियोजितवान् । गुजेरौधादिकस्य
सठि रूपं प्रपूर्वकत्वात् आगनेपदम् । एवं सति हे वीर शरणं

श्रुती कृती हृदमतेषु धीमान्
 त्वं पैतृकं चेद्वचनं न कुर्याः ।
 विच्छिद्यमानेऽपि कुले परस्य
 पुंसः कथं स्यादिह पुत्रकाम्या ॥ ५२ ॥

मागाः विपादं मागमः । मायोगात् इणधातोर्लुङि गादेमे
 अङागमनिषेधः । अमुं भवं पितुर्नियोगरूपं वह सम्पादय
 इति वचः रामेण कनीयान् अनुजो भ्राता भरतः प्राभाषि
 उक्तः । ईयसुनि अल्पस्य कनादेशः ॥ ५१ ॥

कृतीति । हृदयानां भूयोदर्शनां मनोपिण्यां मतानि श्रुतानि
 गुरुमुखादधिगतानि, कृतानि अनुष्ठितानि च येन स हृदमतेषु
 श्रुतीकृती । कृत्येन विषयस्येति कर्मणि सप्तमी । धीमान्
 प्रगल्भबुद्धिसम्पन्नः । प्रगंसायां मतुप् । त्वं चेत् पैतृकं पितु-
 रागतं वचनं न कुर्याः न करिष्यसि । तदा इह अस्मिन् लोके
 कुले वंशे विच्छिद्यमाने विच्छेदमापद्यमानेऽपि परस्य अन्यस्य
 उत्तरकालिकस्य वा पुंसः जनस्य पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रेच्छा
 कथं स्यात् न भविष्यतीत्यर्थः । पुत्रगप्तात् स्त्रेष्ठायां काम्यच्
 ततो अप्रत्यये क्षियामाप् । अजादृशि मतुपुञ्च पितुर्नियोग-
 मवधीरयति लोफानामतः परं पुत्रप्तामेच्छा न भविष्यतीति
 भावः ॥ ५२ ॥

अस्माकमुक्तं बहु मन्यसे चेत्
 यदौशिषे त्वं न मयि स्थिते च ।
 जिह्रेष्यतिष्ठन् यदि तातवाक्ये
 जहौहि शङ्कां व्रज शाधि पृथ्वीम् ॥ ५३ ॥
 वृक्षोरसां राज्यधुरां प्रबोद्धुं
 कथं कनीयानहमुत्सहेय ।

अस्माकमिति । अस्माकं उक्तं अयजवाक्यम् । वचैर्भावि
 ताप्रत्ययात् अस्माकमिति कर्त्तरि पठौ । चेत् यदि बहु मन्यसे
 आद्रियसे पितृतुल्येनाग्रजेनानुमतः कथमेवं न कुर्यामिति चेत्
 जानासि । मयि स्थिते जीवति यदि त्वं न ईशिषे प्रभुत्वं न
 करोषि स्वातन्त्र्यं नापलम्बसे इत्यर्थः । प्रभुस्त्वं त्वदाज्ञाकरोऽ-
 हमिति चेत् मन्यसे इति भावः । तथा तातवाक्ये पितृ-
 नियोगे । पुत्रे पितरि पूज्ये च तातग्रन्थं प्रचक्षते इति ।
 अतिष्ठन् अवर्त्तमानः तातवाक्यमकुर्वन् इत्यर्थः । यदि
 जिह्रेषि लज्जसे । गुरुवचनमनतिक्रमणीयम् विग्रेयतस्मात्-
 वचनं तदनादृत्य यदि ते लज्जा भवतीत्यर्थः । तदा यद्वा
 विकल्पं जहौहि त्यज, व्रज अयोध्यां प्रतिनियर्त्तस्व, पृथ्वीं
 कोशलराज्यमित्यर्थः शाधि पासय । तदकरणे तु मां तातच
 विमानयिष्यसीति सकसंय्यानुष्ठाने मनो निधेहीति भावः ॥ ५३ ॥

वृक्षोरसामिति । कनीयान् कनिष्ठोऽहं वृक्षोरसां निर्गमित
 वृक्षोरसः पुत्रः वृक्षः अयज वृक्षो यस्यां तां वृक्षोरसां ज्येष्ठाधि-

मा मां प्रयुंक्थाः कुलकीर्तिलोपे
 प्राहस्य रामं भरतोऽपि धर्म्मग्राम् ॥ ५४ ॥
 लज्जस्त्रलं हस्तितुरङ्गमेतत्
 अमूनि रत्नानि च राजभाञ्जि ।
 राजन्यकं चैतद्दृष्टं क्षितीन्द्रः
 त्वयि स्थिते स्यामिति शान्तमेतत् ॥ ५५ ॥

कोराही राज्यस्य सप्ताङ्गरूपस्य धूर्मारः राजगधुरा ताम् ।
 अप्रत्यये परवसिष्ठमिति स्त्रीलिङ्गत्वम् । “धूय स्यात् भार-
 चिन्तयोः” इति विश्वः । प्रवीदुं ग्रहीतुं कथं उत्सहेय न
 कथमपि ग्रहणीतव्यः । विभाषा कथमि लिङ्गेति लिङ् ।
 अतः मां कुलकीर्तिलोपे कुलकीर्तिनागर्यम् । “निमित्तात्
 कर्मसमवाये” इति सप्तमी । मा प्रयुंक्थाः नियोजय । प्रपूर्वात्
 युजेः तुङ् । इति धर्म्मं धर्म्मादनपेतं वचनं भरतोऽपि रामं
 प्राहस्य उक्तवान् । लघ्वेष्टातिक्रमस्य पूर्व्वे रनाचरितत्वात्
 तद्विपरीतवाक्यस्य धर्म्मग्राममिति भावः । जयमङ्गलम् लोप-
 यतीति लोपः रघुवंशस्य या कीर्तिः तस्या लोपे जयकरे कार्य्ये
 इति व्याचष्टे ॥ ५४ ॥

लज्जस्त्रलमिति । एतत् लज्जस्त्रलं वक्तव्यम् । “लज्जं क
 लोचने वले” इति घातोः ततो घञ्कार्ये यलच् । हस्तिन-
 मुरद्राय हस्तितुरङ्गम् । मेनाङ्गत्वादेकवङ्गावः । अमूनि राज-
 भाञ्जि राजयोग्यानि रत्नानि मरकतमृन्मनीषपद्मरागादीनि च ।

इति निगदितवन्तं राघवस्तं जगाद-
व्रज भरत गृहीत्वा पादुके त्वं मदीये ।

एतत् राजन्यकं चित्रियंसमूहस्य अस्तीतिशेषः । अहञ्च त्वयि
स्थिते विद्यमाने चित्तौन्द्रः स्यां भवेयमित्येतत् शान्तं उक्तं
माम्भूत् । शान्तमल्लोकमिति जयमङ्गलेन व्याख्यातम् । त्वयि
जीवति अहमेतेषां मणिमाणिक्यहस्ताश्चराजन्यानामीश्वरो
भवेयमित्येतत् नितरामनुचितं मे प्रतिभातीति भावः ॥ ५५ ॥

इतीति । राघवो रामः इति इत्थं निगदितवन्तं उक्तवन्तं
तं जगाद । किमित्याह । हे भरत त्वं मदीये पादुके उपानही
गृहीत्वा व्रज अयोध्यां गच्छ । तथा च्युतनिखिलविषयः
अपगताशेषविकल्पः जनोद्यैः प्रकृतिपुद्गैः पूज्यमानः बहुमन्य-
मानः सन् अक्षमतेन अस्माकं मतमनुसृत्य सकलभुवनराज्यं
सर्व्वं च भूमण्डले राज्यं कारय अनुष्ठापय पादुके इति योजयम् ।
हमौदन्यतरस्यामिति प्रयोजककर्तुः कर्म्मत्वम् । भरतस्वाह
“अक्षमतेन” इत्यत्र प्रयोजककर्त्तरि छतीया । “अक्षमतेन”
इत्यत्र गौरवादस्यच्छब्दस्य बहुत्वं तच्च “मदीये” इत्येकवचन-
प्रयोगेन पूर्व्वापरसङ्गतिभङ्गात् समीचीनतया न सङ्गच्छते ।
जयमङ्गलम् पादुके रामस्यैव मतम् रामसक्ष्मण्योरिति भिन्न-
वचनत्वं न दीयाय इति सिद्धाशयति । अक्षमतेमित्यत्र
गीतासक्ष्मण्यगदितत्वेन बहुत्वविषयतया न मदादेग इति भरतेन
मीमांसितम् । भरतो रामस्यैव मतानुसारो राजा गङ्गास,

च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमानो जनोघैः
सकलभुवनराज्यं कारयास्मन्मतेन ॥ ५६ ॥

इति श्रीभट्टिकाव्ये श्रीरामप्रवासी नाम
तृतीयः सर्गः ।

न खलु लक्षणस्य नापि च सीताया इति रामायणे वर्णितं
तदि युक्तियुक्तञ्च । तदेया मीमांसा कष्टकल्पनमेव केवलं,
कविं प्रति भक्तिभक्तिविजृम्भितश्चेत्यनादरणीया ॥ ५६ ॥

इति भट्टिकटीकायां तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

निवृत्ते भरते धीमानवेरामस्तपोवनम् ।

प्रपेदे पूजितस्तस्मिन् दण्डकारण्यमीयिवान् ॥ १ ॥

अटायमानोऽरण्यानीं ससीतः सहलक्ष्मणः ।

बलाद्बुभुक्षुषोत्क्षिप्य जङ्घे भीमेन रक्षसा ॥ २ ॥

निवृत्त इति । भरते निवृत्ते सति धीमान् बुद्धिमान् रामः । अत्र स्थिते मयि कदाचित् भरतः पुनरेष्यतीत्यवधारणात् तस्य धीमत्वमिति भावः । अत्रैर्महर्षेस्तपोवनं प्रपेदे गतः । तस्मिन् अचित्तपोवने पूजितः पादार्घ्यादिभिरर्चितः सन् दण्डकारण्यमीयिवान् प्राप । इष धातोः कसुः । पुरा किल द्रुत्वाकुपुषो दण्डास्यो राजा विन्ध्याद्रिगृह्णद्वयमध्ये निवसति स्म । स कदाचित् भार्गवदुहितां विरजां धर्षयमाणो मुनिना भिद्यतः समुत्थवत्सवाहनं विनाशं गतः । ततो देवराजेन सांगवर्षणं कृत्वा तस्य राजां शतयोजनं यावत् अरण्याकीर्णं कारि । तत्र दण्डकारण्यमिति लोके प्रसिद्धम् (१) ॥ १ ॥

अटायेति । अरण्यानीं महारण्यं अटायमानः पुनः पुनः

1 The actual position of the Dandakaranya is between the NarmaJa and Ghaghara rivers. This forest in the time of Ramachandra was celebrated as a place of pilgrimage.

अवाक्शिरसमुत्पादं कृतान्तेनापि दुर्दमम् ।

भङ्गा भुजौ विराधाख्यं तं तौ भुवि निचख्नतुः ॥३॥

आंहिपातां रघुव्याघ्रौ शरभह्नाथमं ततः ।

अध्यासितां श्रिया ब्राह्म्या शरख्यं शरणौपिणाम् ॥४॥

अत्यर्थं वा अटन् भ्राम्यन् । अटतेर्यद् ततः कर्त्तरि शानच् ।

ससीतः सहलक्षणः सीतालक्षणाभ्याम् सहितः । सहशब्दस्य

समासे वैकल्पिकः सादेशः । रामः वुमुक्षुणा भोक्तुमिच्छुना

भीमेन रक्षसा केनचित् राक्षसेन विराधेन बलात् तरसा उत्-

क्षिप्य ऊर्ध्वमुत्थाप्य ऊर्ध्वे द्रुतः गृहीतः हृधातोः कर्मणि लिट् ।

तान् भक्षयितुं हस्ताभ्यां गृहीत्वा उत्क्षिप्तवानित्यर्थः ॥ २ ॥

अवागिति । तौ रामलक्ष्मणौ तस्य भुजौ भङ्गा मोटयित्वा

कृतान्तेनापि दुर्दमं दुःखेन दमनीयं विराध इति आख्या यस्य

तं तथोक्तं तं राक्षसं अवाक्शिरसं अधोमस्तकं उत्पादं ऊर्ध्वगत-

पादं कृत्वा भुवि निचख्नतुः निखातवन्तौ । तं भग्नभुजमधो-

मस्तकमूर्ध्वपादं कृत्वा भूगर्भे निहितवन्तौ इत्यर्थः । तुम्बु-

नामा गन्धर्वो वैश्रवणस्यापात् राक्षसयोनिं प्राप्तः नान्ता विराधौ

भूत्वा दण्डकारण्यं विचचार इति पुराणवार्त्ता ॥ ३ ॥

आंहिपातामिति । ततो विराधवधानन्तरं रघुव्याघ्रौ

रघूणां मधेय ओष्ठौ तौ ब्राह्म्या ब्रह्मसम्बन्धिन्या तपोजनितया

इत्यर्थः । “वेदस्तत्त्वं तपोब्रह्म” इत्यमरः । श्रिया लक्ष्म्या

अध्यासितं अधिष्ठितं अतएव शरणं चाणं एयितुं शीलं येषां

तेषां शरणौपिणां जनानां शरणे अवस्थाने साधु शरणम् ।

पुरो रामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वयुः ।

शरभङ्गः प्रदिश्वारात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनम् ॥ ५ ॥

यूयं समैष्यथेत्यस्मिन् आसिष्महि वयं वने ।

दृष्टाःस्य स्वस्ति वो यामः स्वपुण्यविजितां गतिम् ॥ ६ ॥

“शरणं वधरक्षिषोः शरणं रक्षणे गृहे” इति विश्वः । शरभङ्गायमं शरभङ्गस्य मुनेरायमं आहिषातां गतवन्ती । अहेर्लुङि रूपम् । तपोमहिम्ना तत्रागतानां हिंस्त्रेभ्यः किमपि भयं नासीत् इत्यर्थः ॥ ४ ॥

पुर इति । शरभङ्गः आरात् समीपे । “आराद्दूरसमीपयोः” इत्यमरः । सुतीक्ष्णमुनिकेतनं सुतीक्ष्णस्य मुनेः केतन्ति निवसन्ति अथ इति केतनं आश्रमं प्रदिश्य कथयित्वा तत्र यास-
सुपकल्पय इति उक्तेत्यर्थः । रामस्य पुरः अथतः ज्वलने अग्नौ वयुः गतीरं जुहवाञ्चकार हुतवान् निजदेहमग्निसात् चकार-
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्र किमर्थमपावस्यागमिति चेदाह यूयमिति । यूयं समैष्यथ समागमिष्यथ इति हेतोः वयं अस्मिन् वने आसिष्महि स्मिताः । यामेर्लुङ् । वयमिति एकत्वेऽपि बहुत्वविषया । अभुता यूयं दृष्टाः साक्षान्मृताः सा यः युष्मभ्यं सन्ति । वयं स्वपुण्यविजितां स्वपुण्येन विजितां यथा गतिं स्थानं प्राप्तोक्त-
मित्यर्थः । यामः यजामः । इति च प्रदिश्येति पूर्वेषु सम्यग् । रामस्यैवापतीर्षे । भगवान् विष्णुरपामिष्यतीति सुधिरं

तस्मिन् कृगानुसाङ्गूते सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ ।

उवास पर्णशालायां भ्रमन्ननिशमाश्रयमान् ॥ ७ ॥

वनेषु वास्ततेषु निवसन् पर्णसंस्तरः ।

शय्योत्थायं शृगान् विध्यन् आतिथेयो विचक्रमे ॥ ८ ॥

ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्यांश्च समर्चयन् ।

प्रतीक्ष्य तं त्वामधुना साक्षात्कृत्य कृतकृत्यो निजतपसार्जितां
गतिं प्राप्नोमीति भावः ॥ ६ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् शरभङ्गे कृगानुसाङ्गूते कार्त्तुस्त्रेय
दग्धीभूते सति । विभाषा सतिः कार्त्तुस्त्रेय इति सतिः ।
रामः सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ सुतीक्ष्णस्य मुनेः सन्निधौ समीपे पर्ण-
शालायां उटनी उवास । वसेर्लिट्, किं कुर्वन् । अनिशं सदा
आश्रयमान् भ्रमन् मुनीनुपासितुं तत्रत्वान् आश्रयमान् पर्यटन्नि-
त्यर्थः । तत्र कृताधिवासस्य तदानीमित्यमेव हस्तिरासौदिति
भावः ॥ ७ ॥

वनेष्विति । वसतौ साधुषु अनुकूलेषु वास्ततेषु वनेषु
निवसन् वारं कुर्वन् । संस्तीर्यते इति संस्तरः शय्या पर्णानि
संस्तरो यस्य स तथोक्तः । अतिथौ साधुः आतिथेयः रामः
शय्योत्थायं शय्याया उत्थाय । उत्पूर्वात्तिष्ठतेर्णमुल् । शृगान्
विध्यन् अतिधिसत्कारार्थं शृगयां कुर्वन्नित्यर्थः । विचक्रमे
विचचार विहरतिस्मित्यर्थः ॥ ८ ॥

ऋग्यजुषमिति । होमोऽस्य विद्यते असी होमवान् कृता-

तस्मिन् कृशानुसाङ्गूते सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ ।

उवास पर्णशालायां भ्रमन्ननिशमाश्रमान् ॥ ७ ॥

वनेषु वासतेयेषु निवसन् पर्णसंस्तरः ।

शय्योत्थायं मृगान् विध्यन् आतिथेयो विचक्रमे ॥ ८ ॥

ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्यांश्च समर्चयन् ।

प्रतीक्ष्य तं त्वामधुना साक्षात्कृत्य कृतकृत्यो निजतपसार्जितां
गतिं प्राप्नोमीति भावः ॥ ६ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुसाङ्गूते कार्त्तुक्षेत्रेन
दग्धीभूते सति । विभाषा सातिः कार्त्तुक्षेत्र इति सातिः ।
रामः सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ सुतीक्ष्णस्य मुनेः सन्निधौ समीपे पर्ण-
शालायां उटज उवास । वसेर्लिट्, किं कुर्वन् । अनिशं सदा
आश्रमान् भ्रमन् मुनीनुपासितुं तत्रत्यान् आश्रमान् पर्यटन्नि-
त्यर्थः । तत्र कृताधिवासस्य तदानीमियमेव वृत्तिरासौदिति
भावः ॥ ७ ॥

वनेष्विति । वसतौ साधुषु अनुकूलेषु वासतेयेषु वनेषु
निवसन् वासं कुर्वन् । संस्तुर्यते इति संस्तरः शय्या पर्णानि
संस्तरो यस्य स तथोक्तः । अतिथौ साधुः आतिथेयः रामः
शय्योत्थायं शय्याया उत्थाय । उत्पूर्वात्तिष्ठतेर्षमुल् । मृगान्
विध्यन् अतिधिसत्कारार्थं मृगयां कुर्वन्नित्यर्थः । विचक्रमे
विचचार विहरतिसेत्यर्थः ॥ ८ ॥

ऋग्यजुषमिति । होमोऽस्य विद्यते असौ होमवान् कृता-

बुभुजे देवसात् कृत्वा शूलामुख्यञ्च होमवान् ॥ ९ ॥

वसानस्तन्वकनिभे सर्वाङ्गीने तरुत्वची ।

काण्डौरःखाङ्गीकः शार्ङ्गी रघन् विप्रांस्तनुववान् ॥ १० ॥

हित्वाशितङ्गवीनानि फलैर्येष्वशितम्भवम् ।

निकायैः स शूले उखायां स्थात्वा च संस्तुतं शूलं उख्यं च
मांसं देवसात् कृत्वा देवेभ्यो देयं कृत्वा दत्वेत्यर्थः । ऋक् च
यजुश्च ऋग्यजुषम् । समाहारे ऽष्टः । ऋग्वेदं यजुर्वेदञ्च अधी-
यानान् द्विजान् तथा सामानि साधून् सामन्यान् च समर्चयन् ।
“देवद्वयं द्विजे दद्यात्” इति शासनात् तेन मांसेन वेदविद्वान्ना-
थान् भोजयद्वित्यर्थः बुभुजे भुक्तवान् । ऋगयास्तुभ्यं मांसं
अग्नावाहुतिदानेनादौ देवेभ्यो निवेद्य ततो वाङ्मथान् भोज-
यित्वा तेषां भोजनावशिष्टं स्वयमभ्यवज्जहार इति तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

वसान इति । तन्वात् अचिरापह्नते तन्मके नयवस्ते
ताभ्यां निभा सादृश्यं ययोस्ते तन्वकनिभे । तन्वकश्च नयाम्बरे
इत्यमरः । सर्वाङ्गानि व्याप्नुवत्यौ सर्वाङ्गीने तरुत्वची वस्कली
वमानः परिदधानः काण्डमस्यास्तीति काण्डौरः सवाणः ।
“काण्डोऽस्तीदण्डवाणार्ब्वर्गावसरवारिणः” इत्यमरः । खड्गेन
युध्यते खाङ्गीकः, शार्ङ्गी घृतधन्वा, तनुं प्रायते तनुत्रं तदस्या-
स्तीति तनुववान् पिनेदकवचः तथा विप्रांन् रघन् राघसा-
दिभ्यन्नायमाणः असी रामः वनेषु चानभ्य भ्रान्तवानिति
उत्तरप्रोक्तेन अभ्ययः ॥ १० ॥

दित्वेति । पुनः पुनरतिशयेन वा दद्यन्ति दग्धगृहाः ।

तेष्वसौ दन्दशूकारिर्वनेष्वानभ निर्भयः ॥ १२ ॥

व्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् ।

पर्यद्वलान्महाव्रह्मैराट नैकटिकाश्रमान् ॥ १२ ॥

दशतेर्यङन्तादूकः । तेषां दन्दशूकानां राक्षसानां व्यालानां वा अदिः हन्ता निर्भयः भयशून्यः स आशितास्तृप्ता गावी येषु तेषां दृष्ट्वायत्वात् तानि आशितद्वीनानि । आशितगोशब्दात् ईनः । यनानि हित्वा त्यक्त्वा गोदृष्टगां दृष्ट्वा बहुल्यात् तत्त्याग इतिभावः । येषु वनेषु फलैः आशितभवं दृष्टिर्भवति । आङ्-पूर्वादेशात्तेः दृष्ट्यर्थकात् भावे क्तः ततः भूधातोर्भावे खच् । तेषु वनेषु आनभ पर्यटति क् । अभ्र गत्यामिति धातोर्लिट् ॥ ११ ॥

व्रातीति । नानाजातीया अभियतहस्तयः शरीरमायास्य ये जीवन्ति ते व्रातास्तेषां यत् कर्म तदपि व्रातं तेन जीवन्ति इति व्रातीनाः तेषां व्याला उपधातुकाः तेषु दीप्रास्त्रः ज्वल-दायुधः । “व्यालं भुजङ्गमे क्रूरे खापदे दुष्टदन्तिनि” इति विश्वः । सुन्वन्तीति, सुत्वानस्तान् सुत्वनः सोमपान् । सुतुतेः सद्योत्पा-दनार्थकात् ङुनिप् । परिपूजयन् स रामः महान्तः ब्रह्माणः महाव्रह्मास्तैः करणैः । कुमहद्व्यामन्यतरस्यामिति टच् । पर्यत् परिपत् अस्ति येषु ते पर्यद्वलास्तान् सभायुक्तान् महाव्राह्मण-समूहलुष्टानित्यर्थः । ग्रामस्थान्तिके क्रोशमात्रं त्यक्त्वा यतयो भिचरो ये निवसन्ति ते नैकटिकाः तेषां आश्रमान् आट गत-वान् । अटते लिट् । जयमङ्गलमु पर्यद्वलान् सुत्वनः परि-पूजयन् स महाव्रह्मैः सह आट इत्यन्वयं करोति । परिपद-

परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युश्चापि चिन्तयन् ।

वृद्धिचयौ मुनीन्द्राणां प्रियभावुकतामगात् ॥१३॥

आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।

प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुधः प्रणमन् रविम् ॥१४॥ ^{दुष्पत्रम्}

लानिति पाठे नपाक्षरपादस्यापीडत्वात् न षष्ठ्योभङ्गदोषस्या-
वकाशः । “आस्थानं संसदास्थानी पर्यत्परिपदौ समे” इति
रभसः ॥ १२ ॥

परिद्यवीति । रामः परेद्यवि परस्मिन् आगामिनि दिवसे-
इत्यर्थः । अद्य एतस्मिन् अहनि पूर्वद्युः पूर्वस्मिन् अहनि
अन्यद्युः अन्यस्मिन् अहनि चिरातिक्रान्ते चिरागामिनि च
दिवसे इत्यर्थः । मुनीन्द्राणां वृद्धिचयौ धनशरीरादिगतीपच-
यापचयौ चिन्तयन् अनुध्यायन् सन् पूर्व प्रियकार्येष्वनियुक्त-
त्वात् अतथाभूतः सन् प्रियो भवतीति प्रियभावुकः तस्य भावः
तत्तां प्रियभावुकतां । अभूततद्भावे भुवः कर्त्तरि ऋकञ् । अगात्
प्राप । परेद्यव्यादयः शब्दा निपातिताः ॥ १३ ॥

आतिष्ठदिति । आयत्तः गावो अस्मिन् काले इति आंय-
तीगवं प्रक्रान्तां आरब्धाम् । गावोऽपि गोचरात् गोष्ठमायान्ति
दिवसस्यार्द्धमाह्निकावर्गे सन्ध्यापि तदैव प्रवर्त्तते । सन्ध्यां
ध्यायन्ति पर्यां इति सन्ध्या तां ध्याप्य । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
तिष्ठन्ति गायः दोहाय अस्मिन् काले इति तिष्ठद्गु तत्पर्यन्तं
आतिष्ठद्गु । गावो हि रात्रिप्रथमयामस्य माह्निकायां अती-
तायां विश्रान्ताः सत्यः उत्थाय दुहन्ते । गवानयनकाला-

दृष्टे पणशाखायां राक्षस्याभीकयाय सः ।

भार्य्योऽहं तमवज्ञाय तस्यै सौमिवयेऽसकौ ॥ १५ ॥

दारम्य गोदोहकालं यावत् इत्यर्थः । जपन् सावित्रीमिति शेषः । पतत्रिभ्यः प्रातस्तुरां अधिकप्रभाते तेभ्यः प्राक् इत्यर्थः प्रबुद्धः जागरितः । प्रातस्तुरामित्यत्र प्रकर्षविवक्षायां तरप् । रविं प्रणमन् “नमो त्रिवसते ब्रह्मन् भास्वते विष्णु तेजसे । जगत्सृष्टिं शुचये सवित्रे कर्मादायिने” इति मन्त्रोच्चारणपूर्वकं नमस्तुर्वन् यदा चरतिष्ठ तदा प्रियम्भावुकताम् अगादिति पूर्वेण अन्वयः । आयतीगवतिष्ठद्गुण्यदौ काले अव्ययीभावे निपातितौ । जपन् सन्ध्यामित्यत्र प्रमाणं “प्रातःसन्ध्यां सनश्चामुपासीत यथाविधि । सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्कराम्” इति । अपिच “पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कन्द्यनात् । पश्चिमां तु समासीनः सम्यग्दक्षविभावनात्” इति ॥ १४ ॥

दृष्टय इति । सः रामः पणशाखायां अभिकामयते इति अभीका निपातनात् साधु । तथा अभीकया कामुक्या राक्षस्या मूर्पणखया दृष्टये दृष्टः । अथ असकौ पापासौ निन्दिता असौ राक्षसी जडा भार्य्या येन तं भार्य्योऽहम् सहभार्य्या । आहिताग्न्यादिषु पाठात् परनिपातः । तं अवज्ञाय अनादृत्य सौमिवये लक्ष्मणाय तस्यै स्वाभिप्रायमाविष्कृतवती । यस्मै दिक्तेत्यादिना चतुर्थी । “प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे” इति आत्मनेपदम् । असकौ इत्यत्र कुत्सायां अक् । यदुक्तं “रूपायां

दधाना वलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना ।

वाक्त्वचेनातिसर्व्वेण चन्द्रलेखिव पक्षती ॥ १६ ॥

सुपाद् हिरदनासोरुम्हृदुपाणितलाङ्गुलिः ।

प्रथिमानं दधानेन जघनेन घनेन सा ॥ १७ ॥

निन्दनेऽप्राप्ते नीतौ दानेन मानिते । प्रायोऽगस्त्यस्वरात् पूर्व्वः
सर्व्वनामतिङ्गव्ययात्" इति ॥ १५-॥

विभिः कलापकेन कामरूपिण्या राक्षसा रूपं वर्णयति ।
दधानेति । सा तं प्रार्थयाच्छक्ते इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।
कीदृशी बलयोऽस्मिन् सन्तीति बलिभं मध्यं दधाना धारयन्ती,
"तुन्दिवलिपटेभः" कर्णजाहं कर्णमूलसमीपमित्यर्थः । मूलार्थे
कर्णात् जाहच् । कर्णजाहयोः वियान्ते लोचने यस्याः सा
कर्णजाहविलोचना इति उपपदलोपी बहुव्रीहिः । अतिसर्व्वेण
माधुर्य्यसौन्दर्याभ्यां सर्व्वमतिक्रान्तेन वाक् च त्वक् च वाक्त्वचं
तेन उपलक्षिता । प्राण्यङ्गत्वात् इन्दैकवद्भावः ततष्टच् । पक्षती
पक्षमूले प्रतिपदि चन्द्रलेखा इव स्थिता । प्रतिपक्षन्नीपमेय-
त्वात् सा नितरां तन्वद्गी प्राप्तीदित्यर्थो लभ्यते ॥ १६ ॥

सुपादिति । शोभनौ पादौ यस्याः सा सुपात् । सङ्गा-
शुपूर्व्वस्येति पादान्तसोपः इप् प्रत्ययस्य चैकस्विकत्वात् तद-
भाषः । हिरदनासा करिकर इव लवयेस्याः सा हिरदनासोरुः ।
उपमानपूर्व्वादूर्गोऽदृष्ट् । तलच्च चङ्गुनिय तलाङ्गुलि । इन्दै-
कवद्भावः । बहु पाण्योक्तमाङ्गुलि यस्याः सा तद्योक्ता । प्रथि-

उन्नसं दधती वक्तुं शुद्धदल्लोलकुण्डलम् ।

कुर्व्वाणा पश्यतः शंयून् सखिणी सुहसानना ॥ १८ ॥

प्राप्य चञ्चूर्यमाणासौ पतीयन्ती रघूत्तमम् ।

अनुका प्रार्थयाञ्चक्रे प्रियाकर्तुं प्रियम्बदा ॥ १९ ॥

मानं पृथुत्वं दधानेन पृथुना इत्यर्थः घनेन निविद्धेन जघनेन
उपलक्षिता सा ॥ १७ ॥

उन्नसमिति । उन्नता नासिका यस्मिन् तत् उन्नसम् ।
उपसर्गात् नसादेशः । शुद्धाः शुक्लाः दन्ता यस्मिन् तत् शुद्धदत् ।
अयान्त-शुद्धेत्यादिना दन्तादेशः । लोलकुण्डलं चञ्चलकुण्डलं
वक्तुं मुखम् । उच्यते अनेनेति वक्तुं वक्तव्यस्य मुखैकदेशे
वर्तमानोऽपि कविभिः समुदाये प्रयुज्यते । दधती धारयन्ती
सखिणी मालावती सुहसं आननं यस्याः सा सुहसानना अत-
एव पश्यतो जनान् शंयून् सुखितान् कुर्वाना । अस्त्यर्थे युः ।
यदा अपश्यत इति पदच्छेदे अपश्यतां जनानां सुखकरो पश्य-
तान्तु पीडाकरो मदनवेदनाजननादिति भावः ॥ १८ ॥

प्राप्येति । पुनः पुनः गर्हितमाचरन्ती चञ्चूर्यमाणा ।
चरतेर्गर्हार्थे यङ्, ततः शानच् । भरतेनोक्तं गर्हितं पुनः पुनः
चरन्तीति । पतीयन्ती आत्मनः पतिमिच्छन्ती अनुका कामुका
प्रियम्बदा असौ राजसी रघूत्तमं लक्षणं प्रियाकर्तुं अनुकूल-
यितुम् । आनुकूल्यार्थे ङाच् । प्रार्थयाञ्चक्रे वक्ष्यमाणश्लोकेन
स्वाभिलाषं विज्ञाप्य तत्पूरणायानुरुद्धवतीत्यर्थः अनुकेति निपा-
तनात् साधु ॥ १९ ॥

सौमित्रे मामुपायंस्थाः कस्वामिच्छुर्वशम्बदाम् ।

सुभोगीनां सहचरौमशङ्कः पुरुषायुषम् ॥ २० ॥

तामुवाच स गौठीने वने स्त्रीपुंसभीषण ।

असूर्य्यम्पश्यरूपा त्वं किमभीरुरराय्यंसे ॥ २१ ॥

किं प्रार्थितवतीत्याकाङ्क्षायामाह सौमित्रे इति । हे सौमित्रे सुमित्रानन्दन त्वं अशङ्कः निर्विकल्पः तथा इच्छुः अभिलाषुकः सन् कस्मां कामयमानां वशम्बदां ते वश्याहमिति वदन्तीं सुभोगीनां सुभोगाय हिताम् । सुभोगात् ईनः । पुरुषस्य आयुः पुरुषायुषम् । निपातनात् साधु । पुरुषस्य आयुष्कालं व्याप्य यावज्जीवनमित्यर्थः सहचरीं अवैधव्यादियोगात् ते चिरसङ्गिनीं मां उपायंस्थाः परिणय । आशंसायां भूतवच्चेति सुष्ठु । “उप-यमो विवाहे” इति आत्मनेपदम् । त्वङ्गोगीनामिति पाठे भुज्यते अनेन अस्मिन् वेति भोगः शरीरं तय भोगाय हितां त्वङ्गोगीनामित्यर्थः ॥ २० ॥

तामिति । स लक्षणः तां उवाच । किमिति । गाव-
स्तिष्ठन्ति अस्मिन् इति गोठं भूतपूर्वं गोठं गौठीनं तस्मिन्
गौठीने । सम्प्रति गौसंधाराभावात् यस्य हिंस्रप्राणिसद्वृत्त-
मनुभूयते तस्मिन् इति भावः । अतः स्त्री च पुमान् च स्त्रीपुंसौ ।
निपातनात् साधु । तयोः भीषणे भयावहे वने । अति गोप-
भूयतया सूर्य्यमपि निषिद्धदर्शनं न पश्यतीति असूर्य्यम्पश्यं रूपं
यस्याः सा तयोद्धा । नक्ष्पूर्वात् सूर्य्योपपदात् पश्यतेः खम् ।
त्वं न विधीतीति अभीष्टः सती किं किमर्थं परार्थमेवार्थं

मानुषानभिलष्यन्ती रोचिष्णुर्दिव्यधर्मिणी ।

त्वमप्सरायमाणा ह स्वतन्त्रा कथमञ्चसि ॥ २२ ॥

उद्यम्यश्चाकुलेऽरण्ये शालीनत्वविवर्जिता ।

कामुकप्रार्थनापट्वी पतिवन्ती, कथन्नवा ॥ २३ ॥

भ्रमसि । अर्त्तेर्गत्यर्थात् यद् । भौकशब्दस्य क्रियावाचिनो
मनुष्यजातिबोधकत्वाभावाद् न भवति । तथाच अमानुषीय-
मिति भङ्गा प्रदर्शितमित्यनुसन्धेयम् ॥ २१ ॥

मानुषानिति । मनोरपत्यानि, मानुषास्तान्, अभिलष्यन्ती
कामयन्ती तैः सह रन्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । रोचिष्णुः दीप्तिमती
ज्वलदलङ्कारादिभिरुद्भासमाना इत्यर्थः । दिवि भवा दिव्याः
देवयोनित्वात्, राक्षसाः, इत्यर्थः-तैर्ग्रां धर्मः अस्तरस्याः दिव्य-
धर्मिणी । अतएव अप्सरायमाणा अप्सराः इव आचरन्ती
राक्षसभावं गौतुमिति भावः । त्वं इह वने स्वः प्राप्ता तन्त्रः
प्रधानं यस्याः सा स्वतन्त्रा सती । “तन्त्रः कुटुम्बे वृहे स्यात्,
कारणेऽपि परिच्छेदे शास्त्रे प्रधाने सिद्धान्ते तन्त्रवाये गदोत्तमे”
इति विश्वः । कथं अञ्चसि, भ्रमसि । स्वतन्त्रभ्रमणात् सा
स्वैरिणीति सूच्यते ॥ २२ ॥

उद्यमित्यादि । उद्यं पश्यन्ति ये ते उद्यम्यस्थाः सिंहव्याघ्रा-
दयः पापाययत्वात् श्वरादयो वा तैराकुले व्याप्ते अरन्धि । उद्यो-
पपदात् दृशेः खश् । शालां प्रवेष्टुमर्हति शालीनां अष्टष्टा
तस्या भावः शालीनत्वं स्त्रीस्वभावसुलभा लज्जा तेन विवर्जिता
निलज्जा इत्यर्थः । तथा, कामुकस्या प्रार्थना तस्यां पट्वी,

राघवं, पर्णशालायां सिङ्घानुरहसं पतिम् ।

यः स्वामी, समं कान्तावानौपकर्णिकलोचनः ॥२४॥

वपुश्चान्दनिकं यस्य, कार्णवेष्टनिकं मुखम् ।

संयामे सर्वकर्मणीं पाणी यस्यौपजानुकौ ॥२५॥

निपुणा खं पतिरस्या अस्तीति पतिवस्त्री जीवङ्गर्तृका । मतपो-

यत्वं निपातनात् साधु । कथं वा कथमपि न भवसीति शेषः ।

पतिसत्त्वे ईदृक् स्वातन्त्र्यास्यासम्भवादिति भावः ॥ २४ ॥

राघवमिति । पर्णशालायां पुरोवर्त्तिनिष्ठत्वे स्थितमिति

शेषः । अनुगतं रहः विजनस्थानं येन स अनुरहसस्तं एकान्ते

स्थितं अतस्त्वदुपसर्पणयोग्यमित्यर्थः । अनुपूर्वात् रहसं च ।

राघवं पतिं, इच्छ पतित्वेन ह्यण् इत्यर्थः । यो राघवः समं

स्वामी प्रभुः अतः सति तद्धिन् । महरणमयुक्तमिति भावः ।

कान्तावान् कान्ता प्रति समुचिताचरणाभिन्नं इत्यर्थः अहन्तु

तपस्वीति ध्वनिः । कर्णयोः समीपं उपकर्णं तत्र भवः औप-

कर्णिकः तादृगे सोचने यस्य स तथोक्तः कर्णायतसोचन इत्यर्थः ।

अनेन तस्य रूपवत्त्वं दर्शितम् ॥ २४ ॥

वपु रिति । यस्य राघवस्य वपुः शरीरं चान्दनिकं चन्दनेन

अनुसृतं, मुखं कार्णवेष्टनिकं कर्णवेष्टनाभ्यां कुण्डलाभ्यां राजि-

तम् । एतेन तस्य विलासित्वं दर्शितम् । यस्य पाणी संयामे

सर्वकर्मणीं सर्वकर्मसु, छेदनमीदमादिषु असिःसायकादि-

बाधेषु व्यापारेषु ह्ययसौ तथा औपजानुकौ आजानुसम्बन्धौ ।

एतत् एवम् तस्य वीरत्वं महापुरुषवत्त्वं व्यपयति ॥ २५ ॥

वक्षो दुर्बलरक्षार्थमसिर्यनौपनीविकः ।

यश्चापमाश्मनप्रस्थं सेषुः धत्तेऽन्यदुर्वहम् ॥ २६ ॥

जेता यज्ञद्रुहां संख्ये धर्म्म सन्तानसूर्वने ।

प्राप्य दारगवानां यं मुनीनामभयं सदा ॥ २७ ॥

वक्ष इति । येन, रामेण दुर्बलरक्षार्थं दुर्बलानां रक्षायै
नौवीसमीपे, प्रायेण भवतीति, नौपनीविकः वामपार्श्वदिधः-
स्थायीत्यर्थः । स्त्रीकटो वस्त्रबन्धेऽपि नौवी मूलधनेऽपि च
इति अभिधानात्, यद्यपि नौवीपदं स्त्रीकटिवन्धपरं, तथापि
लक्षणयात्र पुंस्कटिवन्धस्याप्युपलक्षणम् । यद्यन्यदुर्वहं अन्येन
रामादन्येन दुःखेन उद्यते यत् तयोक्तं अश्मनो विकारः आश्मनः
स्तेन प्रस्थां सादृश्यं यस्य तत् तयोक्तं प्रसारवटितवत् दृढं
सेषुः सवोणं चापं धत्ते धारयति । अतः शूरोऽयं परत्राण-
परायण इति भावः ॥ २६ ॥

जेतेति । यः संख्ये युद्धे यज्ञाय दृष्टव्यं यज्ञद्रुहः तेषां
जेता । कथ्योगात् कर्म्मणि गृहीतः । तयो धर्म्मस्य सन्तानं
अनुबन्धं अविच्छिन्नभावमिति यावत् स्मृते जनयति साधयतीति
यावत् यः स धर्म्मसन्तानेसु वर्णायमधर्म्मपालननिरतः इत्यर्थः ।
वने यं प्राप्य मुनीनां दाराख्यं गावख्यं दारगवानि तेषाम् ।
निपातनात् साधु । सदा अभयं भयाभावः भवतीति शेषः ।
येषामेव प्राप्तिक्रिया तेषामेवामयमिति समानकर्तृकत्वम् ।
यस्मादभयं प्राप्य मुनयः पत्नीभिः सह गार्हस्थधर्म्ममनुपाल-
यन्तः अग्निहोत्रादिकं निर्विघ्नमाचरन्ति, यस्य च शासनादि-

ततो वाह्यमानासौ रामशोलां न्यविधत् ।

मामुपायंस्त रामेति वदन्ती सोदरं वचः ॥ २८ ॥

अस्त्रीकोऽसावहं स्त्रीमान् स पुण्यतितरां तव ।

पतिरित्यब्रवीद्रामंस्तमेव व्रज मां मुचः ॥ २९ ॥

लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती महोद्यं गौरिवंगमत् ।

मन्मथायुधसम्पातेव्यथामानेमतिः पुनः ॥ ३० ॥

दानो यातुधानाः तेषां पत्नीभ्यो नाभिंदृष्टन्ति, नापि स्त्रापदाः

गा हिंसन्तीति तात्पर्यार्थः ॥ २७ ॥

तत इति । ततो लक्ष्मणवचनानन्तरं वाह्यमाना राम

वृषाणां, वाहतु वरणि इति धातोर्देवादिकात् कर्तरि शानच् ।

अतएव हे राम मां उपायंस्त परिणयतु भवान् इति, वचः

सोदरं संबहुमानं वदन्ती, असौ रामशोलाः रामस्य उदरं

न्यविधत् प्रविष्टा । निपूर्वात् विधतेर्लुङ् । उपायंस्त इत्यन-

प्रायंसायां भूतवच्चेति लुङ् ॥ २८ ॥

अस्तीति । असौ लक्ष्मणः अस्त्रीकः अस्त्रीसहायः । नद्युत-

येति कप् । अहं स्त्रीमान् उत्तमस्त्रीसहायः । प्रायंसायां

भतुप् । स तव पतिर्भूत्वा पुण्यतितरां त्वामत्यर्थं पोषयिष्यती-

त्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवदेति सट्, अद्रव्यप्रक-

र्षात् च तराम् । तं एव व्रज गच्छ, मां मुचः । मा त्याघीः ।

मुचतेर्मुहल्लदिच्चादङ् । इति रामः अब्रवीत् उवाच ॥ २९ ॥

भक्ष्णमिति । वृषं सव्यमिच्छन्ती वृषस्यन्ती कामुकी ।

तस्याः सासद्यमानाया लोलूयावान्घूत्तमः ।

असिं कौक्षेयमुद्यम्य चकारापनसं मुखम् ॥३१॥

अहं सूर्पणखा नाम्ना नूनं नाञ्जायिषि त्वया ।

दण्डोऽयं क्षेत्रियो येन मध्यपातीति साब्रवीत् ॥३२॥

वृषभदात् क्वच ततः शब्दः । आयुधेन्ते एभिरायुधानि वज्र्ये

कविधानम् । मन्मथस्य आयुधानां सम्पातेन प्रहारेण व्यथ-

माना पीड्यमाना मतिर्यस्याः सा तयोक्ता, स्मरार्हितेत्यर्थः सा

वृषस्यन्ती गौः महान् उक्ता महोद्यस्तमिव । समासान्तश्च ।

पुनः लक्षणं भगवत् प्राप ॥ ३० ॥

तस्या इति । लोलूया अत्यर्थं लवेन तदस्यास्तीति लोलूया-

वान् लुनातिर्यङ्गि कृते अप्रत्ययस्ततः स्त्रियामाप् वतुष । रघूत्तमः

लक्षणः कुक्षौ कोपे भवं विद्यमानं कौक्षेयं असिं उद्यम्य कोषात्

उत्क्षिप्य सासद्यमानायाः समीपे गर्हितं सीदन्त्या उपविशन्त्याः

तस्या मुखं अपगता नासिका यस्मात् तत् तयोक्तं चकार ।

उपसर्गाच्च इति अच् नासिका च नसादेयमापद्यते । सासद्य-

मानाया इत्यत्र गत्वर्थात् गर्हायां यङ् विधानात् यङ् ततः

शानच् ॥ ३१ ॥

अहमिति । त्वया नूनं निश्चितं अहं सूर्पणखा इति नाम्ना

न अञ्जायिषि न ज्ञातांस्मि । कर्माणि लुब्ध । येन हितुना क्षेत्रे

परक्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्य इति क्षेत्रियः एतज्जन्मनि

नासाया अनुत्पत्त्या शरीरान्तरे एव तत्सम्भवात् उक्तं क्षेत्रिय

इति । अयं दण्डः नासाच्छेदलक्षणः मयि अपाति पातितः ।

पर्यशाप्सीदिविष्ठासौ संदर्श्य भयदं वपुः । ।

अपिस्फुवच्च बन्धूनां निनन्दुर्विक्रमं मुहुः ॥३३॥

खरदूषणयोर्भातोः पर्यदेविष्ट सा पुरः ।

विजिघाहयिपूरामं दण्डकारण्यवासिनोः ॥ ३४ ॥

पातेः कर्मणि लुङ् । इति सा अवतीत् । मत्स्वरूपाज्ञाना
देव त्वयेदमप्रतिविधेयदण्डधारणे साहसं कृतमिति भावः ॥३३॥

पर्यशाप्सीदिति । अपसी चूर्पणखा दिवि तिष्ठतीति
दिविष्ठा सती । तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति सतिभ्यां अलुक् ।
भयदं वपुः संदर्श्य भीषणं शरीरं धारयित्वा लक्ष्मणं भीषयितु
मिच्छुरित्यर्थः । संपूर्वात् पश्यतेः षिवि कृते ल्यप् । पर्यशा
प्सीत् आक्रुष्टवती । तथा नष्टुः अन्तर्दातुमिच्छुः निनन्दुः सा
बन्धूनां खरदूषणादीनां विक्रमं बलं मुहुः पुनः पुनः अपिस्फुवत्
स्फीतीषकार विवर्ध कथयामास इत्यर्थः । स्फायतेर्निजस्तात्
लुङ् । अपिस्फुरदिति पाठे प्रकाशितवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

खरेति । रामं विजिघाहयिषु खरादिभिः योधयितु
मिच्छुः । विपूर्वात् यद्देर्निजस्तात् सन् तत उः । सा दण्ड-
कारण्यवासिनोः दण्डकान्तर्वर्तिनो जनस्थानस्य रावनाधि-
कृतजनपदस्य रक्षणे नियुक्तयोरित्यर्थः । भ्रात्रोः खरदूषणयोः
पुरः अपतः पर्यदेविष्ट परिदेवन कृतवती । परिपूर्वात् देवृङ्
देवमे इत्यर्थात् धातोर्मुङ् ॥ ३४ ॥

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ ।
 पित्रा दौर्भागिनेयौ यौ पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥३५॥
 मम रावणनायाया भगिन्या युवयोः पुनः ।
 अयं तापसकाद्वंसः क्षमध्वं यदि वः क्षमम् ॥ ३६ ॥

कृते इति । सुभगायाः पतिवधुमतायाः कैकेयाः अपत्यं
 पुमान् सौभागिनेयः तस्य भरतस्य कृते कार्यनिमित्तं दुर्भगे
 पतितिरुक्तं कौशल्यासुमित्रे तयोरेव पुमांसौ दौर्भागिनेयौ
 यौ रामलक्ष्मणौ पित्रा दयोरथेन विवासितौ राष्ट्रात् निराकृत्य
 निष्काशितौ । तयोः चेष्टितं भवासाध्यं दैन्यं कार्यं पश्यतं
 युवां प्रीयेयाम् । सौभागिनेय-दौर्भागिनेय-शब्दयोश्चमयपदं
 द्वयः ॥ ३५ ॥

ममेति । रावणो नाथः प्रभुर्यस्याः तादृश्याः युवयोर्भगिन्या
 मम पुनः मम तु अयं तापसकात् कृतापसात् । कुस्वायां कन् ।
 ध्वंसः नासिकाविनाशः वो बुधाकं गुरुणामित्यर्थः । युष्मदि
 गुराविकेयामिति बहुवचनेन तयोर्व्येष्टत्वादित्यनुसन्धयम् । यदि
 क्षमं क्षन्तुं योग्यम् । तर्हि क्षमध्वं उपेक्ष्य रावणं एव क्षास्य-
 तीति भावः । क्षममिति क्षमायोग्यं सामान्यतः प्रयुक्तम् ।
 युक्ते योग्ये हिते क्षममिति कोषात् । क्षममव्ययमित्यन्ये । पुन-
 रित्यत्र पुर इति पाठे भगिन्या मम युवयोः पुरः अयं तापस-
 कात् ध्वंस इत्यन्वयः कर्त्तव्यः ॥ ३६ ॥

असंस्कृतिमसंव्यानावनुप्तिमफलाग्निनी ।

अभृत्तिमपरीवारौ पर्यभूतां तथापि माम् ॥३०॥

श्वःश्रेयसमवाप्तासि भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि सा ।

प्राणिवस्तवमानार्थः व्रजाश्वसिद्धि मासदः ॥३८॥

असंस्कृतिमेति । संस्कारेण तन्वादीनां विव्यासेन उपनेन
भरणेन च निर्वृत्तं संस्कृतिमं तत्र भवतीति असंस्कृतिमं संव्यानं
उत्तरीयं ययोः तद्योक्तौ वल्कलवाससौ इत्यर्थः । उपनेन निर्वृ-
त्तानि न भवन्तीति अनुप्तिमानि अयदलभ्यानि फलानि
अशितुं भोक्तुं शीलं ययोः तौ तद्योक्तौ । अभृत्तिमः भरणेन न
निर्वृत्तः परीवारः अनुजीविलोको ययोः तौ अभृत्तिमपरीवारौ
सृगपरिजनौ इत्यर्थः । परिव्रियते अनेनेति परीवारः सृगाणां
ममनुष्यत्वात् “उपसर्गस्य वज्रमनुष्येषु बहुलम्” इति द्रोणः ।
तौ यद्यपि ईदृशौ, तथापि मां पर्यभूतां परिभूतवन्तौ, नासि-
काच्छेदनेन विमानयामासतुरित्यर्थः ॥ ३० ॥

श्व इति । श्वःश्वः प्रशंसामाह शोभनं श्रेय इति वाक्ये-

श्वः श्रेयसं निपातनात् साधु । अवाप्तासि प्राप्तासि । भविष्य-
दनद्यतने लुट् । इति सा भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि प्रत्युक्ता । अवि-
रूपैव तव रिपुं हत्वा त्वां सम्प्रदत्तभाजं करिष्यामि इति तस्यै
प्रत्युत्तरं दत्तमिति भावः । तव मानार्थः तव मानखण्डनं
माभूदिति हेतोः प्राणिवः जीवावः । तव मानप्राणमेवावययी-
र्जोषितस्य प्रयोजनमित्यर्थः । अतः व्रज स्वस्थानं गच्छ, प्राण-

जक्षिमोऽनपराधेऽपि नरान्नक्तेन्दिव वयम् ।

कुतस्त्यं भीरु यत्तेभ्यो द्रुह्यद्भ्योऽपि क्षमामहे ॥३६॥

तौ चतुर्दशसाहस्रवली निर्ययतुस्ततः ।

पारश्वधिकधानुष्कशाक्तीकप्रासिकान्वितौ ॥४०॥

सिद्धिं वैमनस्यं विजहीहि, मारुदः मारोदीः रोदनं त्यज ।

मायोगात् रोदितेर्लुङ्, पक्षे छः ॥ ३८ ॥

क्षमामहे यदि वः क्षममिति यत् उक्तं तत्रोत्तरमाह जक्षिम इति । वयम् । द्वित्वेति बहुत्वनिर्देशः अन्यराक्षसयोगादित्यनुसन्धेयम् । नक्तञ्च दिवाच नक्तन्दिवम् । निपातनात् साधु । अनपराधे दोषाभावेऽपि नरान् जक्षिमः भक्षयामः । वृद्धादित्वात् इट् । अतः हे भीरु भयभीते । भयभीतत्वं खलु तव शत्रु-क्षतपरिभवेऽप्यावयोरीदासीन्याग्रहया प्रकटितम् । द्रुह्यद्भ्योद्रोहं कुर्वद्भ्योऽपि तेभ्यः नरेभ्यः क्षमामहे मर्षयामः इति यत् तत् कुतस्त्यं कुतश्चागतं भूमूलकमित्यर्थः । कुतः इति तस्मात् भवार्थे त्यः । तेभ्य इत्यत्र यदभिप्रेत्य धात्वर्थः तच्च चतुर्थोविधानात् चतुर्थी । भीरु इत्यत्र सम्बुद्धौ गुणो न भवति संप्रापूर्वको विधिरनित्य इति नियमात् । भरतस्त्राह “तन्वादेर्वा” इति पक्षे छप् ततः छस्वकरणात् न गुणः ॥ ३८ ॥

ताविति । ततः प्रतिवचनान्तरं चतुर्दशसहस्राणि परिमाणं अस्य चतुर्दशसाहस्रं तादृशं बलं ययोः तौ तयोक्तौ । उत्तरपदद्वयः । परश्वधैर्युध्यन्ते पारश्वधिकाः, धनुर्भिर्युध्यन्ते,

अथ सम्पततो भीमान् विशिखैरामलक्ष्मणौ ।

बहुमूर्द्धो विमूर्द्धांश्च विमूर्द्धांश्चाहतां मृधे ॥ ४१ ॥

तैर्वृक्णरुग्णसंभुग्नक्षुभिन्नविपन्नकैः ।

निमग्नोद्विग्नसंक्रौणैः पप्रे दीनैश्च मेदिनी ॥ ४२ ॥

धातुष्काः, मक्तिभिर्युध्यन्ते शाक्तीकाः, प्रासैः कुत्सैर्युध्यन्ते प्रासिकाः ।
एतेषां समाहारः पारस्वधिकधातुष्कशाक्तीकप्रासिकम् । सेना-
प्रत्वात् इत्येकवद्भावः । तेन अन्विता अनुगतौ तौ निर्ययतुः
संग्रामार्थं निर्गतौ ॥ ४० ॥

अयेति । अथ रामलक्ष्मणौ मृधे युद्धे विशिखैः मरैः
बहुवः मूर्द्धानो येषां ते बहुमूर्द्धानस्तान् द्वौ मूर्द्धानौ येषां तान्
विमूर्द्धान् च तथा पयः मूर्द्धानः येषां तान् विमूर्द्धान् च अतः
भीमान् भयहरान् सम्पततः आक्रमणार्थमभिसुखमागच्छतः
राक्षसान् । विषेयथोपादानात् विषेयप्रतिपत्तिः प्रकृतत्वात् ।
अहतां हतवन्तौ । हन्तेर्लङ् । “दिने मूर्धः” इति समासान्तः
पप्रत्ययः ॥ ४१ ॥

तैरिति । वृक्णाः द्विधा मयैः क्तः । रुग्णा भग्नहस्तपादाः ।
संभुग्ताः सम्यक् वक्रोक्तताः अस्त्रापातात् न्युक्तीकता इत्यर्थः, पुल-
यक्रपे इति धातोस्तौदादिकात् क्तः । क्षुणाः संपिष्टदेहाः, क्षुदिर
संपिष्टे इति धातोर्लोधादिकात् क्तः । भिषाः पिदारिताः ।
विषयकाः नष्टा संतुकम्यायां कन् । विषयका मृताः, विपूर्व-
पदिभरपे वर्जिते, स्वार्थे कृष्णायां वा कः इति भरतेनोक्तम् । तैः

केचिद्वेपथुमासेदुरन्ये दवयुमुत्तमम् । . . .

सरत्तं वमथुं केचिद्भ्राजथुं न च केचन ॥ ४३ ॥

मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेष्मा . . .

दिशमिव दाहवती मरावुदन्यन् । . . .

हृक्पण्डरङ्गसंभुक्तं लुप्तमिव विपन्नकैः । तया निमग्नाः परि-
भूताः । भौल्या गुप्ता रुधिरप्रवाहे मग्ना वा इति भरतः ।
उद्दिग्नाः भौताः । संझीणाः वयमपीदृशीं दयां प्राप्ता इति
लज्जिताः । तैः निमग्नोद्दिग्नसंझीणैः । दीनैः हा तांत हा
भ्रातरित्वेवं भाषमाणैः । सुतादिदुःखान्वितैरिति भरतः । तैः
राक्षसैः मेदिनी पत्रे पूरिता । प्रापूरणे पृथिव्यूर्त्तौ वेतिधातोः
कर्मणि लिट् । ते राक्षसा बहुधा निपीडिता दियो मेजिरे,
केचिच्च निहता मृगमाहता वा रणभूमिमलञ्चकुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

.. केचिदिति । तेषां मध्ये केचित् वेपथुं कर्म आसेदुः प्रायुः ।
अन्ये उत्तमं महान्तं दवथुं उपतापं आसेदुः । केचित् सरत्तं
संयोजितं वमथुं छद्मं आसेदुः शोणितं उद्गिरन्ति स्म । केचन
व भ्राजथुं दीप्तिं शोभां न आसेदुः । : सर्वे एव राक्षसाः
परिभवदुःखान्निभूता स्तानिमपुत्रवित्यर्थः ॥ ४३ ॥

मृगयुमिति । अथ राक्षसपराभवानन्तरं त्रिभूर्देः त्रिविरा-
नाम कथित् निशाचरः रघुतनयं रामं उपावयौ अस्थधावत् ।
कः कमिव । दक्षिणे ईर्ष्यं व्रणं यस्य स दक्षिणेष्मा "लुब्धयोगे"
इत्यनिच् । "व्रणोऽस्त्रियामीर्षमरः" इत्यमरः । व्याघ्रेन

रघुतनयमुपाययौ चिमूर्द्धौ .
 विपभृदिवोयमुखं पतच्चिराजम् ॥ ४४ ॥
 शितविशिखनिकृत्तकृत्स्नवक्त्रः .
 क्षितिभृदिव क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः । .

व्रणितदक्षिणाङ्गः मृगः, मृगं, याति यः सः मृगयुः
 श्रेयादिकः कुप्रत्ययः । तमिव । उदन्यन् उदकं पातु-
 मिच्छन् जनः । उदकात् क्वचि उदनादेशः, ततः शब्दप्रत्ययः ।
 मरौ निर्जले देशे दाहवतीं दावाग्नियुतां दिशं इव । तथा
 विपभृत् आशीविपः उयमुखं भीषणतुण्डं पतच्चिराजं खगपतिं
 शरङ्गमिव । व्रणितमृगादिभिरुपमानसामर्थ्यात् रामसन्निधाना-
 भिगमनेन त्रिशिरसो मरणमवगाभावीति सूचितम् । पुष्पिता-
 यावत्समिदं यदुक्तं “ययुजि नयुगरेफतो यकारो युजिष नजौ
 जरगाय पुष्पिताग्र” इति ॥ ४४ ॥

गितेति । गितैः तीक्ष्णैः विशिष्टैर्व्यापैः निकृत्तानि क्षिप्तानि
 सत्त्वानि यक्त्राणि यस्य स तथोक्तः, अखिसस्य समस्तस्य कुलस्य
 रसः कुलस्य सये यत् पूर्वलिङ्गं पूर्वविद्गं आविषयसूचक
 उपातविशेषस्तत्त्वः स त्रिशिराः क्षितिकम्पेन भूमिकम्पेन
 कीर्णानि विक्षिप्तानि शृङ्गाणि यस्य स क्षितिगत् पर्यत इव ।
 इदं पर्वतोऽपि अखिसस्य सर्वस्य कुलस्य लोकसमूहस्य सये

भयमुपनिदधे स राक्षसानाम्
अखिलकुलक्षयपूर्वलिङ्गतुलाः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभट्टिकाव्ये चतुर्थः सर्गः ।

पूर्वलिङ्गं भवति इत्यनुसन्धेयम् । राक्षसानां भयं उपनिदधे
जनयामास इत्यर्थः । वृत्तखेदं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

इति श्रीभट्टिकटीकायां चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

निराकरिष्णू वर्त्तिष्णू वर्द्धिष्णू परितोरणम् ।

उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ ॥ १ ॥

तौ खड्गमुपलप्रासचक्रवाणगदाकरौ ।

अकार्ष्टाभायुधच्छायं रजःसन्तमसे रणे ॥ २ ॥

निराकरिष्णू इति । निराकरिष्णू शब्दुनिराकरणशीलौ, वर्त्तिष्णू प्रतियोधाभिमुखं वर्त्तनशीलौ, वर्द्धिष्णू मायया मद्वा-
प्राणोद्भावनशीलौ, उत्पतिष्णू आकाशोत्पतनशीलौ, सहिष्णू
शस्त्रप्रहारसहनशीलौ च खरदूषणौ तन्नामानौ रावणभ्रातरौ
रणं परितः रणभूमेः समन्तात् चेरतुः, भ्रमतुः । तसन्तपरियोगात्
द्वितीया । अत्र सर्वत्र शीलार्थं दूषणुत्प्रत्ययः ॥ १ ॥

ताविति । खड्गश्च, मुपलप्य प्रासश्च चक्रश्च वाणश्च गदा
च ताः करे ययोस्ती तथोक्ती । जातिरप्राणिनामित्यनेन द्वन्द्वैक-
वद्भावे तु “वाणगदकरौ” इत्येवं स्यात् अतः खड्गमुपलप्रासचक्र-
वाणैः सहिता गदा करे ययोरिति शाकपार्थिवादित्वात् समास
इति अयमङ्गलेन व्याख्यातम् । तादृशौ खरदूषणौ रजसा
सम्यक् तमः यस्मिन्निति रजःसन्तमसे । सम्पूर्वात्तमसः समा-
सान्तोऽुत्प्रत्ययः । रणे रणाङ्गेन आयुधानां छाया आयुध-
च्छायं । “नित्यं छायावाङ्मुख्ये” इति नपुंसकत्वे ङ्गत्वम् ।
अकार्ष्टाः छतवन्तौ लठोलुङ् ॥ २ ॥

अथ तीक्ष्णायसैर्वाणैरधिमर्म्भं रघूत्तमौ ।

व्याधंव्याधममूढौ तौ यमसाच्चक्रतुर्दिपौ ॥ ३ ॥

हतवन्धुर्जंगामासौ ततः सूर्पणखा वनात् ।

पारेसमुद्रं लङ्कायां वसन्तं रावणं पतिम् ॥ ४ ॥

संप्राप्य राजससभं चक्रन्द क्रोधविह्वला ।

नामग्राहमरोदीत् सा भ्रातरौ रावणान्तिके ॥ ५ ॥

अथेति । अथ अमूढौ सावधानौ रघूत्तमौ अयसीविकार
आयसं फलं तीक्ष्णानि आवसानि येषां तैर्वाणैः अधिमर्म्भं
मर्म्भं च जीवितस्थानेषु । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । व्याधं व्याधं
विद्धा विद्धा । आभीक्ष्य एमुल् आभीक्ष्ये द्विभवत इति द्विवच-
नम् । तौ दिपौ खरदूपणौ यमसात् यमाधीनौ । “तदधीन-
वचने” इति सातिः । चक्रतुः सावधानत्वात् तयोरायुधच्छायं
निराकृत्य तौ निजघ्नतुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

हतेति । ततः तदनन्तरं हतवन्धुः व्यापादितभ्रातृयुगला
असौ सूर्पणखा वनात् दण्डकारण्यात् समुद्रस्य पारे पारेसमु-
द्रम् । “पारेमध्ये पङ्गावा” इत्यव्ययीभावः । क्षितायां
लङ्कायां वसन्तं पतिं प्रभुं शरणमिति यावत् । रावणं जंगाम
तत्समीपमभ्यगच्छदित्यर्थः ॥ ४ ॥

सम्प्राप्येति । क्रोधविह्वला क्षीपविवशा सा राजसभानां
सभा राजससभम् । “सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा” इत्यनेन क्षीव-
त्वम् । सम्प्राप्य चक्रन्द क्रन्दनं चकार । तथा रावणान्तिके,

दण्डकामध्यवाक्तां यौ वीर रक्षःप्रकाण्डकौ ।

नृभ्यां संख्येऽक्षपातां तौ सभृत्यौ भूमिवर्द्धनौ ॥६॥

रावणसमीपे नामग्राहं नाम गृहीत्वा “हा वीर खर हा भगिनीवल्लभ दूषण कासि देहि मे प्रतिवचनम्” इति तयो-
नामग्रहणपूर्वकं भ्रातरौ अरोदीत् तावुद्दिश्य अशुमोचनकरो-
दित्यर्थः । अत्र नामग्रहणविशिष्टाया रोदनक्रियाया व्यामु-
मिष्टत्वात् रुदिः सकर्मकः इति जयमङ्गलेन सिद्धान्तितम् ।
भरतस्वाह “अशुमोचनमात्रे, रुदिरकर्मकः शब्दयुक्तक्रन्दने तु
सकर्मक इति ग्राहः” इति । तथाच उत्तरधरिते “हृदौ हृदौ
दुस्त्रिविण्णविषयलक्षणा अहं अज्जलसं आकन्दामि” इति । तथा
इहैव द्वितीये । “उपाखरोदेव नदत्पतङ्गः कुमुदतीं तीरतर-
दिनादौ” इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

दण्डकामिति । हे वीर यौ रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्तौ
राक्षसौ । “प्रशंसावचनैश्च” इति समासस्ततः स्वार्थे कन् ।
दण्डकां मध्यवाक्तां अध्यापितवन्तौ वसतेर्लुङ् । अधिपूर्वात्
वधैरधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । सभृत्यौ सानुचरौ तौ संख्ये संप्रति
नृभ्यां नराभ्यां भूमिं वर्द्धयतः इति भूमिवर्द्धनौ अक्षपातां कृती ।
अक्षपातोः कर्मणि लुङ् । भूमिवर्द्धनौ इत्यत्र नन्द्यादित्वात्
अनः । “यवसु भूमिवर्द्धनः” इति त्रिकाण्डशेषः । तौ निहत्य
तच्छवाभ्यां यथा चितेर्मुत्तिकोपचयो भवति तथा विहित-
मित्यर्थः । दण्डकामिति पाठे दण्डकारण्यसमिवेशानित्यर्थः ।
यद्यपि प्रकाण्डसुहृत्तल्लजाविति अमरेणोक्तं दृश्यते च गोप्रकाण्ड-

विग्रहस्तव शक्रेण बृहस्पतिपुरोधसा ।

साध्वं कुमारसेनान्या शून्यश्चासीति को नयः ॥ ७ ॥

यद्यहं नाथ नायास्यं विनसा हतवान्मवा ।

नाज्ञास्यस्त्वमिदं सर्वं प्रमाद्यन् चारदुर्व्वलः ॥ ८ ॥

मित्यादौ अजहसिङ्गता तथापि कप्रत्यये सति “स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपि” इति न्यायात् पुंस्त्वम् । वस्तुतस्तु पुंलिङ्गोऽपि प्रकाण्डग्रन्थो वर्त्तते । “निगडाक्रीडनत्वं प्रकाण्डकाण्डाः” इति पुंनपुंसकवर्गे हेमचन्द्रः । “उहप्रकाण्डौ द्वौ प्रयसायाम्” इति च हलायुधः ॥ ६ ॥

विग्रह इति । बृहतां वाचां पतिः बृहस्पतिः । प्रपोदरादित्वात् साधु । पुरः अग्रे हितं विधत्ते पुरोधाः । बृहस्पतिः पुरोधा यस्य तेन बृहस्पतिपुरोधसा । कार्येषु पुरोधीयते इति पुरोधा मन्वी इति जयमङ्गलेन व्युत्पाद्यते । तथा कुमारः कार्त्तिकेयः सेनानीः सेनापतिर्यस्य तेन तयोक्तं शक्रेण साध्वं विग्रहो विरोध आसीत् । पुरा ईदृशेनापि देवराजेन सह विग्रहजयशीलान्वितोऽभूदित्यर्थः । अधुना च शून्यः निरुत्साहः कार्याकार्यविचाररहितो वा असि भवसि इति को नयः का नीतिः दुर्नीतिरित्यर्थः । विजिगीषुणा तु सततमप्रमत्तेन मायं त्वयितु ममभाग्यविग्रवात् तद्वैपरीत्यं दृश्यते इति भावः ॥ ७ ॥

यदीति । हे नाथ अहं विगता नासिकाः विनसा । नासिकाया नसादेयस्ततः सनासान्तोऽष्

दण्डकामध्यवात्तां यौ वीर रक्षःप्रकाण्डकी ।

नृभ्यां संख्येऽक्षपातां तौ समृत्यौ भूमिवर्धनौ ॥६॥

रावणसमीपे नामग्राहं नाम पृहीत्वा “हा वीर खर हा भगिनीवल्लभ दूषण कासि देहि मे प्रतिवचनम्” इति तयो-
नामग्रहणपूर्वकं भ्रातरौ अरोदीत् तावुद्दिश्य अशुभोचनमकरो-
दित्यर्थः । अत्र नामग्रहणविशिष्टाया रोदनक्रियाया व्यामु-
मिष्टत्वात् रुदिः सकर्मकः इति जयमल्लेन सिद्धान्तितम् ।
भरतस्त्वाह “अशुभोचनमात्रे रुदिरकर्मकः शब्दयुक्तक्रन्दने तु
सकर्मक इति प्राञ्चः” इति । तथाच उत्तरपरिते, “हृदी हृदी
हुस्तिविषण्ण विषलदा अहं अज्जउत्तं भाक्कन्दामि” इति । तथा
इहैव द्वितीये । “उपासुरोदेव नदत्यतश्चः कुसुदतीं तौरतव-
दिनादौ” इत्यादियु द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

दण्डकामिति । हे वीर यौ रक्षःप्रकाण्डकी प्रशस्ती
राक्षसौ । “प्रशंसावचनैश्च” इति समासस्ततः स्वार्थे कन् ।
दण्डकां मध्यवात्तां मध्यापितवन्ती वसतेर्लुङ् । अधिपूर्वात्
वसेरधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । समृत्यौ सानुचरौ तौ संख्ये संप्रामे-
नृभ्यां नराभ्यां भूमिं वर्धयतः इति भूमिवर्धनौ अक्षपातां कृतौ ।
क्षपातोः कर्मणि लुङ् । भूमिवर्धनौ इत्यत नन्द्यादित्वात्
अनः । “शवसु भूमिवर्धनः” इति त्रिकाण्डशेषः । तौ निहत्य
तच्छवाभ्यां यथा चितेर्भृत्तिकोपचयो भवति तथा विहित-
मित्यर्थः । दण्डकानिति पाठे दण्डकारण्यसन्निवेशानित्यर्थः ।
यद्यपि प्रकाण्डमुद्धतज्ज्वापिति अमरेषोक्तं दृश्यते च गोप्रकाण्ड-

विग्रहस्तव शक्रेण वृहस्पतिपुरोधसा ।

साहं कुमारसेनान्या शून्यश्चासीति को नयः ॥७॥

यद्यहं नाथ नायास्यं विनसा हतवान्मवा ।

नाज्ञास्यस्त्वमिदं सर्व्वं प्रमाद्यन् चारदुर्व्वलः ॥८॥

मित्रादी अजहद्विद्वताः तथापि कमलये सति “स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपि” इति न्यावात् पुंस्त्वम् । वस्तुतस्तु पुंलिङ्गोऽपि प्रकाण्डयस्यो वर्त्तते । “निगङ्गाक्रीडनसं-प्रकाण्डकाण्डाः” इति पुंनपुंसकवर्गे ईमचन्द्रः । “उद्गपकाण्डौ ही प्रयंसायाम्” इति च हलायुधः ॥ ६ ॥

विग्रह इति । वृहतां वार्चा पतिः वृहस्पतिः । इषोदरा-दित्वात् साधु । पुरः अथे हितं विधत्ते पुरोधाः । वृहस्पतिः पुरोधा यस्य तेन वृहस्पतिपुरोधसा । कार्य्येषु पुरोधायते इति पुरोधा मन्त्री इति जयमङ्गलेन व्युत्पाद्यते । तथा कुमारः कार्त्तिकेयः सेनानीः सेनापतिर्यस्य तेन तयोक्तेन शक्रेण साहं विग्रहो विरोध आसीत् । पुरा-इदमेनापि देवराजेन सह मिष्टान्न जयन्तीष्वान्वितोऽमूरित्वर्थः । अपुना च शून्यः निरु-त्साहः कार्य्याकार्य्यविचाररहितो वा असि भवसि इति को नयः का नीतिः दुर्नीतिरित्यर्थः । विजिगीषुषा तु सततम-प्रमत्तेन मायं त्वयितु मममायविहवात् तद्वैपरीत्यं दृग्गते इति भावः ॥ १० ॥

यदीति । हे नाथ अहं विग्रहा नासिका यस्याः सा विनसा । नासिकाया नसादेयस्ततः समासात्तोऽच् । केचित्तु ,

करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्यं किन्तु कृतं परैः ।
अपकारे कृतेऽप्यज्ञो विजिगीषुर्नवा भवान् ॥८॥

नसादेशस्य संज्ञाविषयत्वात् “वेद्योक्तव्यः” इति आदेशविधाय-
कस्य वार्त्तिकस्य बाधकत्वाच्चात्र विगतया नास्तिकया उप-
सृजिता इति व्याचक्षते । हतबान्धवा नाशितभ्रातृका सती
यदि न आयास्यं त्वत्तत्काशं नागच्छेयं, तदा प्रमाद्यन् अनवहितः
तथा, कार्याकार्यज्ञानाथ लोके चरतीति चरः । पचायच् ।
चर एव चारः । स्वार्थे अण् । चारेण दुर्बलः हीनः चारदुर्बलः
त्वं इदं सर्वं भगिनीधर्येणभ्रातृवधादिकं न अघ्रास्यः न
जानीयाः । “लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ” इति लृङ् ।
अत्र निषेधवाचिना नञा क्रियातिपत्तेरभावप्रतीतावपि न
क्षोपः तस्याप्रयोगे तु क्रियातिपत्तिप्रतीतेर्दुर्वारत्वात् । अतः
कुमारसम्भवसञ्जीवन्या, “गामधास्यत् कथं नागः सृणालमृदुभिः
फणैः । आरसातलमूलास्त्वमपालम्बित्यथा न चेत्” इति, अत्र
मतिनायेन “अत्र क्रियातिपत्त्यभावात् लृङ्प्रयोगश्चित्यः” इति
यदुक्तं तत् न सम्यक् ॥ ८ ॥

करिष्यमाणमिति । परैः शत्रुभिः करिष्यमाणं अपकारार्थं
विधास्यमानमपि न तु विहितं कार्यं विज्ञेयं विजिगीषुर्नेति
भायः । यत् कृतं परैः सम्पादितं, तत् कियु, किमुत, तत् अवश्य-
मेव विज्ञेयमित्यर्थः । अपकारे कृतेऽपि अज्ञः अनभिज्ञः भवान्
विजिगीषुः न वा न भवत्येव । अत्र याशब्द एवार्थकः ।
“वा स्यात् विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुचये” इत्यमरः । त्वं

वृतस्त्वं पात्रे समितैः खट्वाखट्टः प्रमादवान् ।

पानगौरुडः त्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥ १० ॥

अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमसुत्वत आश्रमान् ।

अत्तुं महेन्द्रियं भागमैति दुश्शवनोऽधुना ॥ ११ ॥

विजिगीषुषेत् कथं पराविकारप्राप्तोऽपि माध्वस्याभवत्स्व-
तिष्ठसीति भावः ॥ ८ ॥

वृत इति । पात्रे भोजनकाले एव समिताः सविहितां-
स्तैः अनुजीविभिरित्यर्थः । “पात्रे समितादयय” इति द्वये
समासः । वृतः खटः खट्वाखट्टः खट्वाखट्टः उत्पद्यप्रस्थितः ।
“खट्वा चमे” इति समासः । प्रमादवान् अनवहितचित्तः पाने
गौरुडः प्रसक्तः पानगौरुडः । तथा उन्मना उद्विग्नचित्तस्त्वं
त्रियं राज्यलक्ष्मीं अत्यन्तं गामिनी अत्यन्तीना तत्तां प्रात्यन्ती-
नत्वं न नेता न प्रापयिष्यसि । शीतार्थकद्वनवर्जनात् न
कर्म्मणि पठौ । यद्यपि महेन्द्रियं राज्यं प्राप्तवानसि तथापि
नैतत्ते राजगुणविहीनस्य चिराय स्वास्त्यतीति भावः ॥ १० ॥

अध्वरेष्विति । अधुना दुश्शवनो वासवः अग्निं चितवन्तः
अग्निचितः सामिकाः । अग्निपूर्वात् विनोतेरतौतकाले क्तिप् ।
ते विदन्ते येषु तेषु अग्निचित्वत्सु आहिताग्निभिरतुष्टितेषु इत्यर्थः ।
अध्वरेषु महेन्द्रियं महेन्द्रदेवताकं भागं हविर्भागं अत्तुं मच्चयि-
तुम् । सोमं मुञ्चन्ति ये ते सोमसुतः ते एषु मन्वीति सोमसुत्वतः
तादृमान् आश्रमान् ऐति आयाति । पूर्वमिन्द्रस्य यज्ञभागः
अस्माभिर्विभुस आसीत् इदानीन्तु तव प्रमादात् स स्रमागं
यद्येष्टमाददातीत्यर्थः ॥ ११ ॥

आमिचीयं दधिचीरं पुरोडाशं तथौषधम् ।

हविर्हैयङ्गवीनञ्च नाप्युपगच्छन्ति राक्षसाः ॥ १२ ॥

युवजानिधनुष्याणिभूमिष्ठः खविचारिणः ।

रामो यज्ञद्रुहो हन्ति कालकल्पशिलीमुखः ॥ १३ ॥

१) आमिचीयमिति । आमिष्यते जलेन सिध्यते वा सा आमिषा दध्ना सहितं शृतं पयः । औषादिकः सक् तंतस्त्रियां माप् । तस्ते पक्षे दुग्धे दधियोगजा विकृतिः । “आमिषा सा शृतोष्ण्या चीरे स्योदधियोगतः” इत्यमरः । आमिषायै हितं आमिषीयं दधि च चीरञ्च दधिचीरम् । इन्दैकवद्भावो व्यञ्जनत्वात् । पुरी दाश्यते दीयते पुरोडाः अन्नविकारः पिष्टकादिः । निपातमात् साधु । तस्मै हितं पुरोडाशं, ओषधिरेव औषधम् । “औषधिः क्लृप्ताकांता” इत्यमरः । “स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते” इति नेपुलिप्रता । तथा ह्रयते हविः हव्यं ह्योगोदीहस्य विकारः हैयङ्गवीनं । निपातमात् साधु । “तत्तु हैयङ्गवीनं यत् ह्योगोदीहोद्भवं घृतम्” इत्यमरः । तच्च । एतानि राक्षसा न उपगच्छन्ति न नाशयन्ति । स्वयि उदासीने राक्षसाः स्वकार्यप्रमत्ता यन्नियं यस्तु न दूषयन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

इदानीं कार्यप्रदर्शनेन प्रोक्ताहयितुमाह युवेति । युवतिः ज्ञाया यस्य असी युवजानिः, जायाया निह् पुम्बद्भावश्च । पाणी धनुष्यस्य असी धनुष्याणिः । “प्रहरणार्थेभ्यः परनिष्ठासतस्यो” इति परनिपातः । भूम्यां तिष्ठति इति भूमिष्ठः कालकल्पशिलीमुखः मृत्युतुल्यसायकः रामः खविचारिणः आकाशचरणशीलान्

सहायवन्त उद्युक्ता बहवो निपुणाश्च याम् ।

श्रियमाशासते लोलां तां हस्तेकृत्य माश्वसीः ॥१६॥

लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटेव कुतूहलात् ।

अन्तिकेऽपि स्थिता पत्युश्चलेनान्यं निरीक्षते ॥१७॥

सहायेति । सहायवन्तः प्रयत्नसहायसम्पन्ना उद्युक्ता
उत्साहवन्तः निपुणाः कार्यकुशलाश्च बहवः बहुसंख्याकाः पुंरूपा
यां त्वदीयां श्रियं आशासते कामयन्ते, आङ्पूर्वात् शास्ते रा-
मनेपदं द्विदेभाषय । लोलां चक्षलां तां हस्तेकृत्य स्त्रीकृत्यापि
माश्वसीः आश्वसं मा कार्षीः । हस्ते शब्दः समस्यन्तप्रतिरूपको-
ऽप्ययः स्त्रीकारे वर्तते, तस्य गतिसंज्ञायां संमासे ह्यवादेशः ।
स्वभावचक्षला लक्ष्मीः स्वल्पेनापि प्रमादेन भ्रंशते, बहवश्च
उद्योगिनस्तामाकाङ्क्षन्ति अतो मिजायत्तामपि तामप्रमत्तेन
मनसा सततमनुपालयेति भावः ॥ १६ ॥

लक्ष्मीरित्यादि । कुलात् अटति कुलं विहाय गच्छतीति
कुलटा पुंशसी इव । निपातनात् साधु । पुंभिः योगः पुंयोगः
बहुपुरुष-संसर्गः सं आशंसुः अभिलषन्ती “सनायंसभिश्च उः”
इति कर्त्तरि उभत्ययः । लक्ष्मीः पत्युः अन्तिके अदूरे स्थितापि ।
दूरान्तिकार्ये रित्यादिना पठ्यते । कुतूहलात् कौतुकात् छलेन
व्याजिन किञ्चित् छिद्रं प्राप्य इत्यर्थः अन्यं पुरुषं निरीक्षते
साभिप्तायं पशति । इयमेवहि लोलतायाः परा काष्ठा यत्
स्यामिषविधामेऽपि पुरुषास्तर-प्रार्थनमिति भावः ॥ १७ ॥

योपिहृन्दारिका तस्य दयिता हंसनादिनी ।

दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥१८॥

नास्यं पश्यति यस्तस्या निस्ते दन्तच्छदं न वा ।

संशृणोति न चोक्तानि मिथ्यासौ विहितेन्द्रियः ॥१९॥

सम्प्रति प्रसोभनार्थं जानकीं वर्णयति । योपिदिति । तस्य
रामस्य दयिता प्रिया योपितां मध्ये हृन्दारिका श्रेष्ठा ।
पाणिनीयास्तु योपिद्यासी हृन्दारिका चेति समासं कुर्वन्ति
जिग्मेप-सूत्रवत्सात्, “न निर्धारणे” इति षष्ठीसमासनिषेधाच्च ।
हंस इव नदितुं शीलं यस्याः सा हंसनादिनी । “कर्त्तर्युपमाने”
इति णिनिः । दूर्वाकाण्डं इव स्थिता तद्वत् कृपा, श्यामा
“शीते सुखीणसर्वाङ्गी शीमे तु सुखशीतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा
सा स्त्री श्यामेति कथ्यते” इत्युक्तलक्षणाविता । यदा श्यामा
अप्रसूताहना । यदुक्तं विश्वप्रकाशे “अप्रसूताङ्गनायाश्च श्यामा-
सोमलतौपधी” इति । न्यग्रोधपरिमण्डला “स्तनौ सुकठिनी
यस्या नितम्बे च विशालता । मध्ये क्षीणा भवेत् या सा
न्यग्रोधपरिमण्डला” इत्युक्त-स्वरूपा । न्यग्रोधस्य वटवृक्षस्य इव
परिमण्डलं यस्याः सा तयोक्ता यदा बहुपात् वटपादपः सर्वतो
विस्तृतिमापद्यते, तद्वत् सा गुरुणा नितम्बविम्बेन पद्मात्
प्रसृतत्वमधिगता इव तस्यै इति केचित् । दूर्वाकाण्डमिव श्यामा
श्यामवर्णेति व्याख्यानं तु पुराणविरुद्धं तत्र गौरत्वकवनादित्यनु-
सन्धेयम् । हंसनादिनीत्यत्र हंसगामिनीति पाठास्तरम् ॥१८॥
नास्यमिति । यो जनः तस्या आस्यं सुखमण्डलं न पश्यति,

सारोऽसाविन्द्रयार्थानां यस्यासौ तस्य नन्दयुः ।

तल्पे कान्तान्तरैः सार्द्धं मन्येऽहं धिङ्निमज्जयुम् ॥ २० ॥

न तं पश्यामि यस्यासौ भवेन्नोदेजया मतेः ।

त्रैलोक्ये नापि विन्दस्त्वं तां क्रीत्वा सुकृती भव ॥ २१ ॥

अथवा दन्ताः छाद्यते अनेनेति दन्तच्छदं अधरम् । छादेः
करणे घस्ततो क्लृप्तः । न निस्ते न शुम्भति । निस्ति लङ् शुम्भने ।
उक्तानि न च संश्रूयति । असौ मिथ्या विहितेन्द्रियः । विधात्रा
तस्मै यत् पशुरादीनि इन्द्रियाणि दत्तानि, तत् निष्कलं अत-
स्तस्यात्मलाभोऽपि विङ्म्वनैव इति भावः ॥ १८ ॥

सार इति । असौ रामदयिता इन्द्रियाणां ये अर्थाः भोग्या
विषयाः तेषां मध्ये सारः उत्कर्षः रूपाद्यतिशययोगात् । “अर्थः
प्रकारे विषये विसकारणवस्तुषु । अभिवेद्ये च शब्दानां वृत्तौ
चापि प्रयोजने” इति विश्वः । असौ रामप्रिया यस्य जनस्य
सम्बन्धे सम्पद्यते इति शेषः, तस्य नन्दयुः आनन्दः स एव
सुखीत्यर्थः, तल्पे शय्यायां कान्तान्तरैः अन्येक्षुभिः सार्द्धं निम-
ज्जयुं निमज्जनं शयनमित्यर्थः धिक् इत्यहं मयि ॥ २० ॥

नेति । तं न पश्यामि, तादृशो जनो जागति दुर्लभ
इत्यर्थः । असौ जानकी यस्य मतेः उदेजयति उत्कम्पयतीति
उदेजया सोभजनिका । उत्पूर्यादेजयते गः । लघीगात्
कर्म्मणि पठौ । न भवेत् । अतः त्वं अयं लोका एव त्रैलोक्यं
चातुर्वर्णादित्वात् पार्थे अज् । तेनापि तां क्रीत्वा विन्दतीति
विन्दः साभयान् सन् । कर्त्तरि गः । सुकृतमस्यासौति

नैवेन्द्राणी न रुद्राणी न मनावी न रोहिणी ।

वरुणानी न चाग्नायी तस्याः सौमन्तिनी समा ॥२२॥

प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रस्तामाश्वसिहि विभेपि किम् ।

त्यज नक्तश्चरि क्षीमं वाचाटे रावणोद्यहम् ॥ २३ ॥

सुहृती पुण्यवान् भव लोके पुण्ययाचितया प्रविती भव इत्यर्थः ।

यदा सुहृती सुहृत्सुहृती क्षतार्थो भव सफलात्मसामो भवे-
त्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु अन्या अपि देवादिषु वरम्वियः सन्ति तत् किमनया
मानुष्येत्याशङ्क्याह नैवेति । तस्याः समा तुल्याः, सौमन्तः
कीदृश्विति निपातनात् साह्यं, अन्यत्र सौमान्तः । स विद्यते
यस्याः सा सौमन्तिनी । स्त्री इन्द्राणी, इन्द्रपत्नी यवी नैव ।
रुद्राणी गौरी न । उभयत्र ईप् आनङ् च । मनावी मनुमाय्या
शतरूपा न । इमि मनोरीकारादेयः । रोहिणी चन्द्रपत्नी न ।
रोहित शब्दात् ईप् नकारश्च । वरुणानी वरुणपत्नी न । अत्र
पूर्ववत् ईप् आनङ् च । तथा अग्नायी अग्निमाय्या आह्वा
न । अपि अम्मेरीकारादेयः । सा रमणीमण्डले अपूर्वा सृष्टि-
रिति भावः ॥ २२ ॥

प्रत्यूचे इति । राक्षसेन्द्रः तां प्रत्यूचे प्रतिवदनं उक्तवान् ।
किमिति आश्वसिहि आश्वस्ता भव, किं कथं विभेपि भयमाप-
यमे । हे नक्तश्चरि राक्षश्चरि क्षीमं दुःखं त्यज तापसकावधी-
रण्या यन्ते निर्वेदम् परिहर । क्षीममिति दुःखं मां प्रति रोषं
या । नाचोऽस्तीत्यर्थे वान्निवाचाटवाचाला निपात्यन्ते । ६

मामुपास्त दिदृक्षावान् याष्टीकव्याहतो हरिः ।

आञ्जालाभोन्मुखो दूरात् काचेणानादरेक्षितः ॥२४॥

विरुग्णोदग्रधोरारोग्यः कुलिशो मम वक्षसि ।

अभिन्नं शतधात्मानं मन्यते वलिर्न वली ॥२५॥

वाचाटे वाचाले । "वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्" इत्यमरः । अहं

हि निश्चितं रावणः, रवणस्य विथवसः अपत्यं यद्वा रावयति

सर्वभूतानि आक्रन्दयतीति रावणः । प्रसिद्धनामानुवादात्

उत्कर्षः सूचितः । अतोऽहं रामलक्ष्मणौ हत्वा तव श्रीमं निरा-

करियामीति भावः ॥ २५ ॥

सम्प्रति आत्मपौरुषस्थापनार्थमाह मामिति । दिदृक्षा-

वान् दर्शनेच्छावान् द्रष्टुमिच्छुरित्यर्थः । याष्टीकेन वेवधारिणा

दौवारिकेण व्याहतः विनिवारितः । याष्टीकव्याहतस्तथापि

आञ्जालाभोन्मुखः मदाञ्जालाभार्थं कर्तुं मुखः हरिः इन्द्रः दूरात्

सविधानगमनायोग्यत्वादिति भावः । काचेण कटाचेण, कीरो-

पदर्थे इति कादेशः । यद्वा कु अक्षं तेन काचेण कुहय्या, अक्ष-

मन्दस्य इन्द्रियसामान्याभिधायित्वेऽपि ईक्षितमन्त्रेण परामर्शात्

चतुर्थि वर्षनम् । अथवा कु अक्षि यस्य तेन काचेण मया

मकुप्यस्योरिति षष् । अनन्दरेक्षितः अवज्ञाविस्तोक्तः सन्

भयेति शेषः । मां उपास्त सेवितयान् । उपपूर्वात् पासन्ते-

भङ् ॥ २४ ॥

विदधेति । वलमप्याप्नोति वली सारवान् कुलिशः

अक्षः मम अक्षनि विरुग्णोदग्रधारायः कुण्ठितविपुलधाराकोटिः

कृत्वा लङ्काद्रुमालानमहमैरावतं गजम् ।
 वन्धनेऽनुपयोगित्वान्नतं दृणवदत्यजम् ॥ २६ ॥
 आहोपुरुषिकां पश्य मम सद्वत्केकान्तिभिः ।
 ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्णेन्दोः सन्निधिः सदा ॥ २७ ॥
 सन्नपि शतधा अभिन्नं अभन्नं आत्मानं बलिनं मन्यते प्रत्येति ।
 अथ प्रतीयमानोऽपि । असुरनिबहविदारणेन पूर्वं सारव-
 क्षया प्रसिद्धोऽपि महेन्द्रस्य कुलियः “अहो मे बलवत्ता यद्वावण-
 यक्षसि निपातितोऽपि शतधा न, पूर्णोऽस्मि” इति आत्मानं
 बहुमन्यते इत्यर्थः ॥ २५ ॥
 कर्त्तुं इति । अहं इरावान् समुद्रः तव भवं, इरावतं गजं
 आलीयन्ते एवेति, आत्मानानि । अधिकरणे, लुट् लीयतेर्हा-
 देयः । लङ्कायां ये द्रुमाः ते एव आत्मानानि बन्धनस्तथा यस्मै
 तृप्राक्तं कृत्वा वन्धने अनुपयोगित्वात्, प्रयोजनाभावात्, तस्य
 स्वयमेव वशीभूतत्वात्, अनुपादेयत्वादेति भावः । नतं नम्रं तं
 दृणवत् अत्यजं त्यक्तवान् । भरतस्तु तं नो अत्यजं अपितु
 अत्यजमेवेति शिरयासने नम ॥ २६ ॥
 आहो इति । मम रावणस्य अहोपुरुषस्य भाव, आहोपुरु-
 पिका कार्यसिद्धावपि तत्साधने हृत्तिः तां पश्य । यतः सद्वत्-
 केकान्तिभिः उत्कृष्टमणिप्रभाभिः ध्वस्तान्धकारे निरस्तसिमिरेऽपि
 पुरे सदा सततं पीर्णमासीमिन्नतिशेषपि, पूर्णेन्दोः सकलकला-
 न्वितचन्द्रस्य सन्निधिः सन्निधानं, अस्तीति, जेषः । प्रयोजना-
 भावेऽपि भीत्या पूर्णोभूत्वा चन्द्रस्तिष्ठति, देवैरपि भीत्या नासी

हृतरत्नश्रुतोद्योगो रक्षोभ्यः करदो दिवि ।

पूतक्रतार्यीमभ्येति सत्रपः किन्न गोत्रभित् ॥ २८ ॥

अतुल्यमहंसा साहं रामेण भम विंशहः ।

“चपाकरस्तथाप्येव यतिष्ये तद्विनिग्रहे ॥ २९ ॥”

पीयते चन्द्रोपमानि च रत्नानि मम सन्तीति सूचितम् । “अहं
मेव पुरुषो यत्वेति सम्भावनायामाहोपुरुषिका निपातनात्
साधु । “आहोपुरुषिका दर्पात् या स्यात् सम्भावनात्मनि”
इत्यमर इति भरतेन व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

हतेति । हतानि रत्नानि जातित्रैलोक्यसूनि एरावदुच्चैः
अवःपारिजातादीनि यस्य तथोक्तः । “जातौ जातौ यदुल्लङ्घ्यं
तद्रत्नमिति कथ्यते” इति यादवः । “श्रुतोद्योगः उद्योगहीनः
निरुद्धाह इति यावत् । दिवि स्वर्गे स्थितोऽपि रक्षोभ्यो
सह्यावासिभ्यो राक्षसेभ्यः करं राजमाह्वभागं ददाति इति
करदः गोत्रभित् इन्द्रः सत्रपः सलज्जः सन् किं न पूताः क्रतवः
यस्य स पूतक्रतुरिन्द्रः तस्य पत्नी पूतक्रतार्यी भवति । हपाक-
प्यग्नीत्यादिना ईप् एङ् च । अभ्येति अभिगच्छति । यदि
श्रीजन्मसन्निधानेऽपि सत्त्वा जनयति, तदतीव सुदुःसहमिति
भावः ॥ ३१ ॥

अतुल्येति । अतुल्यमहंसा असह्यतेजसा हीनबलेनेत्यर्थः
रामेण साहं एवविधस्य भम विंशहः युद्धं चपाकरः सत्त्वाकरः ।
तथापि एषोऽहं तद्विनिग्रहे तस्य विविधनिग्रहविषये यतिष्ये
अविमर्शेनैव यत्नं करिष्यामि स्वपार्श्वेनयेति शेषः । वर्त्तमान-

उत्पत्य खं दशयीवो मनोयायी शितास्त्रभृत् ।

समुद्रसविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥ ३० ॥

सम्पत्य तत्क्षणीद्देशसौ तं हत्तान्तमग्नियवत् ।

वसुनाथ श्रुतार्थेन तेनागादि दशाननः ॥ ३१ ॥

अन्तर्दृष्ट्वा रघुव्याघ्रात् तस्मात् त्वं राक्षसेश्वर ।

यो रणे दुरुपस्थानो हस्तरोधं दधदनुः ॥ ३२ ॥

सामीप्ये वर्त्तमानवन्देति विकल्पेन सटीं विधानात् तुहुदा-
हृतः । न खलु त्रिभुवनविजयिनी मम तापसकेन युधं युज्यते,
तथापि मानवाणं सर्व्वं धा कर्त्तव्यमिति भावः ॥ २८ ॥

उत्पत्येति । मन इव यातुं ग्रीवमस्य मनोयायी कर्त्तर्य्युप-
मान इति णिनिः । शितास्त्रभृत् गृहीततीक्ष्णचन्द्रहासः दश-
यीवो दयकन्धरः रावणः खं आकाशं उत्पत्य उड्डीय समुद्रस्य
सविधे समीपे आवासो यस्य तं मारीचं ताडकापुत्रं प्रति
तल्लील्य चक्रमे गतः । अनुपसर्गादिति आत्मनेपदम् । “सदेशा-
भ्याससविधसमर्प्यादसवेयवत्” इत्यमरः ॥ ३० ॥

सम्पत्येति । असौ रावणः तस्य मारीचस्य सनीडे समीपे
तत्क्षणीद्देशे । “समीपेनिकटासवसन्निहतसनीडवत्” इत्यमरः ।
सम्पत्य सङ्गत्य अवतीर्थं तं हत्तान्तं सूर्पणखीकृतं अग्नियवत्
थावयामास । श्रुतार्थेन ज्ञात-
हत्तान्तेन वसुना भययीसेन तेन दशाननः दशवदनः अगादि
अभिहितः । गदेः कर्मणि तुङ् ॥ ३१ ॥

अन्तरित्वादि । हे राक्षसेश्वर त्वं तस्मात् वीरत्वेन प्रसि-

भवन्तं कार्त्तवीर्या, यो हीनसन्धिमचीकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्व्वलौकिकम् ॥२३॥

ज्ञात् । प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतपूर्व्वार्थे तत्पदं यत्पदमनपेक्षते ।
रघुव्याघ्रात् रघुव्येष्टात् । रघुव्याघ्रादित्यत्र “अन्तर्दो येनादर्शन-
मिच्छति” इति पञ्चमी । “स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्मभक्तुश्चर-
सिंहगाद् दूतनागाद्याः पुंसि यैष्ठार्थवाचकाः” इत्यमरः । अन्तर्दो
यथा न तेन दृष्टेयास्तथा व्यवहितोभव इत्यर्थः । अन्त, पूर्वात्
दधातेर्लोट् । यो रामः हस्तेन रद्वा यथा हस्तस्यान्यकर्म्म-
निष्ठसिक्तया दृढं दृत्वा इत्यर्थः । हस्तोपपदात् रुधेर्णमुल् । धनु-
दधत् षट्ठन् । नाभ्यस्तात् यतुर्गुण इति गुणभावः । अतएव
दु, खेन उपस्यीयते उपगम्यते इति दुरुपस्थानः । कर्मणि लुट् ।
यचुभिस्तस्य समीपगमनमेवाशक्यं किं पुनर्युद्धमिति भावः ॥२३॥

तदेव दुरुपस्थानत्वं स्फुटयन्नाह भवन्तमिति । य, कृत-
वीर्य्यस्य अपत्य पुमान् कार्त्तवीर्य्यः सहस्रबाहुर्ज्जुन, भवन्तं
हीनेन दुर्बलेन कर्त्ता य, सन्धि, त अचीकरत् कारयामास ।
हीनवलो हि प्रतियोधो यादृशं सन्धिमर्हति तादृशं सन्धि बला
विर्जित्य भवन्तं कारितवानित्यर्थः । यदा हीनो निन्द्यो य
सन्धिसार्थीतस्तम् । स राम, सर्व्वलोकेषु विदित सार्व्वलौकिक
भि मत्तकृत्वो भूत्नोकस्य निःशत्रियोकरणात् सुप्रसिद्धम् । शुभगा
दित्वादुभयपदस्थितस्वरयोर्हृदि । तस्य कार्त्तवीर्य्यस्य हन्तारं
परशुरामम् । लक्ष्योगात् कर्मणि पठो । जिगाय जितवान् ।

यमास्यदृष्ट्वरी तस्य ताडका वेत्ति विक्रमम् ।

शूरभान्यो रणाच्चोहं निरस्तः सिंहनर्दिना ॥३४॥

न त्वं तेनान्वभाविष्ठा नान्वभावि त्वयाप्यसौ ।

अनुभूतो मया चासौ तेन चान्वभविष्वहम् ॥३५॥

अतस्तेन तव युद्धवार्त्तापि न युज्यते । पुरा किल जामदग्न्यः
अग्निहोत्रधेनुमपहृत्य गच्छतः कर्त्तव्यीर्यान्नुनस्य बाहुसहस्रं
परशुनो चिच्छेद इति पौराणिकी कथावानुसन्धेया । “सर्व-
लौकिकः” इति पाठे तस्य रामं इति पदेनान्वयः । भर्तेनोक्तं
भयन्तं हीनसन्धिं भग्नसन्धिं अचीकरत् कृतवान् । कृजः स्वार्थे
विः । “बुभ्यौविर्वा” इत्यस्य योगविभागात् कश्चिच्चुरादेरन्यस्मा-
दपि स्वार्थे विर्वा भवतीति बोध्यं तेन “रामो रात्र्यमकारयत्”
इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते इति ॥ ३३ ॥

यमेति । यमास्यं मृत्युमुखं दृष्टवती यमास्यदृष्ट्वरी तद्दर्श-
नात्तेन निहता इत्यर्थः । दृष्टेः कश्चिप् तत् ईप् रड् च । ताडका
तस्य रामस्य विक्रमं वीर्यं वेत्ति जानाति । वर्त्तमानसामीप्ये
इति भूते लट् । च किञ्च आत्मानं शूरं मन्यते इति शूरभान्यः ।
आत्ममाने खम् । अहं सिंह इव नर्हति यः स सिंहनर्ही तेन
सिंहनादिना रामेण । कर्त्तव्युपमाने इति णिनिः । रणात्
रणभूमेः निरस्तः वहिष्कृतः । इदृशोऽहमपि तस्य विक्रमं
जानामीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

नत्वमिति । तेन रामेण त्वं न अन्वभाविष्ठाः अनुभूतोऽसि ।

अध्यङ् शस्त्रभृतां रामो न्यञ्चस्तं प्राप्य मद्विधाः ।

स कन्याशुल्कमभनक् मिथिलायां मखे धनुः ॥ ३६ ॥

संवित्तः सद्युध्वानौ तच्छक्तिं खरदूषणौ ।

यज्वानश्च ससुत्वानो यानोपीन्मखेषु सः ॥ ३७ ॥

असौ रामोऽपि त्वया न अन्वभावि न अनुभूतः परीक्षित-
विक्रमोऽस्ति । अतस्तस्मिन् तवेयमवधीरणा । किन्तु मया
च मया पुनः असौ अनुभूतः, तेन च अहं अन्वभविषि विदित-
सारोऽस्मि । अतो भवचनं आह्वमित्यर्थः । सर्वत्र कर्मणि
लुङ् ॥ ३५ ॥

अधरडिति । रामः शस्त्रभृतां योधानां मध्ये अधरङ्,
अधिकः अयसि इत्यर्थः । अधिपूर्वादश्चतेर्गत्यर्थात् कर्त्तरि
किन् । यदा अधराश्चते आधिक्येन पूज्यते इति अधरङ् अश्चतेः
कर्मणि क्तिप्, पूजार्थकत्वात् नलोपाभावश्च । मद्विधाः माद्विधाः
पुरुषाः तं प्राप्य तस्य पुरतः इत्यर्थः । न्यञ्चन्ति, अधोगच्छन्ति
इति न्यञ्चः हीना इत्यर्थः, निरन्नाधीभागे वर्त्तन्ते पूर्ववत् ।
स रामः मिथिलायां जनकराजधान्यां मखे यज्ञे कन्यायाः
सीतायाः शुल्कं पणः कन्याशुल्कम् । यो रौद्रं धनुरारोपित-
शुणं करोति तस्मै कन्या दीयते इति मूखीकृत्य स्थापितमित्यर्थः ।
धनुः अभनक् वमश्च । मञ्जरीरौधादिकात् लङ् ॥ ३६ ॥

संवित्त इति । सद्य तेन सार्धं युध्वानौ युध्वन्तौ । युधेः
क्रनिप् । खरदूषणौ तव आतरी तस्य रामस्य गतिं तच्छक्तिं

सुखजातः सुरापीतो नृजग्धो मालाधारयः ।

अधिलङ्घः स्त्रियो दीव्य मारव्या बलिविग्रहम् ॥३८॥

तं भीतद्वारमाक्रुश्य रावणः प्रत्यभाषत ।

यातयामं विजितवान् स रामं यदि किन्ततः ॥३९॥

संविक्तः...सम्यक् जानीतः । वेत्तमानसामीप्ये इति भूते लट्
अकर्मकत्वाभावात् सम्पूर्वात् विदेर्नाम्नेपदम् । तथा सुत-
वन्तः सुत्वानः सोमयाजिनः । सुनोतेः कृनिप् । तैः सह ससुत्वानः
यज्वानय । "यज्वा तु विधेनेष्टवान्" इत्यमरः । संविदन्तीति
वचनविपरिणामेन योन्यम् । यान्, यज्वनः सुत्वनय स मध्येषु
अगोपीत्, अरक्षीत्, तेषां यज्ञविघ्नकारिणां राक्षसानां हन-
नात् तेषां जानन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

सुखेति । त्वं अधिलङ्घं लङ्घायाम्, विमर्शयर्थे अव्ययीभावः ।
जातं सुखमस्य सुखजातः, सुरापीतः पीतमदिरः, नृजग्धो मुक्तः
मानुषः, अदेर्लङ्घादेयः । सर्वत्र आहिताम्यादिषु पाठात् पर-
निपातः । माल्यं धारयति इति माल्यधारयः सन् । कर्त्तरि गः ।
क्षियः स्त्रीभिः दीव्य क्रीड । दिवः करणस्य कर्मसंज्ञा, द्वितीया
च । बलिना वीर्यवता रामेण विग्रहं, संग्रामं मारव्याः मा-
कार्पीः । न, खतु मित्तासिनस्ते प्रबलविरोधो युजते इति
भावः ॥ ३८ ॥

तमिति । रावणः तं मारोचं, भीतं कृत्वा भीतद्वारं भीतोऽ-
सीति उक्ता इत्यर्थः । कर्मस्थान्कोणे, लघो खमुञ् । आक्रुश्य
विनिन्य गहा वा प्रत्यभाषत । स, दाशरथिः यातयामं

अघानि ताडुका तेन लज्जाभयविभूषणा ।

स्त्रीजने यदि तत् शुद्ध्यं धिक्लोकं क्षुद्रमानसम् ॥४०॥

यद्देहेनर्द्दिनमसौ शरैर्भीरुमभाययत् ।

कुम्भह्वयक्षके रामो भवन्तं पौरुषं न तत् ॥ ४१ ॥

गलितवयसं रामं परशुरामं विजितवान् यदि ततः किम् ।

जराजीर्णस्य जामदग्न्यस्य निष्कर्षात् किं स शूर इति संक्षेप

इति भावः । एतेन “जिगाय तस्य हन्तारम्” इत्यादिना

यदुक्तं तदपास्तम् ॥ ३८ ॥

अघानीति । तेन रामेण लज्जा भयं च विभूषणं यस्याः

सा तथोक्ता ननु शौर्यभूषणा इति भावः । ताडुका अघानि

व्यापादिता । हन्तेः कर्माणि क्षुब्धं । स्त्रीजने तत् हननं

शुद्ध्यं शुद्ध्यनीयं यदि तदा क्षुद्रमानसं हीनचित्तं लोकं जनं

धिक् । स्त्रीवधोहिं लोके सज्जाकरः कापुरुषैरेव बहुमन्यते

इति भावः ॥ ४० ॥

यद्देहे इति । असौ रामः कुक्षिता ब्रह्माणः कुम्भह्वयः ।

कुम्भह्वयमन्यतरस्यामिति समासस्तद्वत् । तेषां यक्षके कुक्षिते

यक्षे । कुक्ष्यायां कन् । गेहे एव नर्द्दिनं विकल्पनपरम् । पात्रे-

समितादित्वात् समासः । भीरुं भयशीलं भवन्तं शरैः अभाय-

यत् चासयामास इति यत् तत् पौरुषं पुरुषकारः न किन्तु

कापुरुषत्वमेव इत्यर्थः । अभाययदित्यत्र प्रयोजककर्तुरन्यनिर-

पेक्षताभावात् न पुन्यात्मनेपदे । आभ्यां लोकाभ्यां “यमास्य-

हमरो तस्य” इत्यस्य परिहारः कृतः ॥ ४१ ॥

चिरकालोपितं जीर्णं कीटनिष्कुपितं धनुः ।

किं चित्रं यदि रामेण भग्नं क्षत्रियकान्तिके ॥४२॥

वनतापसके वीरौ विपक्षे गलितादरी ।

किं चित्रं यदि सावज्ञौ ममृतुः खरदूषणौ ॥४३॥

त्वञ्च भीरुः सुदुर्बुधे नित्यञ्च रणकाम्यसि ।

चिरिति । चिरकालं व्याप्य उपितं स्थितं चिरकालोपितं जीर्णं कीटैः घृणैः निष्कुपितं भ्रष्टः स्वादितं तथोक्तं धनुः शैव-कोदण्डं रामेण कर्त्रा क्षत्रियकाणां जनकादि-कुक्षितक्षत्रियाणां अन्तिके समीपे भग्नं यदि तत्र किं चित्रं आश्चर्यम् । जीर्ण-धनुर्भङ्गः कापुरुषैरेव प्रशस्यते न खल्वसौ वीराणां आघाकर इति भावः । एतेन “अथर्व-शस्त्रमृतां रामः” इत्याद्युक्तं परिहृतम् ॥ ४२ ॥

वनेति । वने यः कुक्षितः तापसः तपःशीलः स वन-तापसकस्तस्मिन् विपक्षे गलितादरी किमयं करिष्यतीति श्रवः-हेलया योषितवन्तौ वीरौ वीर्यवन्तौ अपि सावज्ञौ अकिञ्चित्-करोऽयमिति बुद्ध्या अनवहितौ इत्यर्थः खरदूषणौ यदि ममृतुः नायं गतौ, म्रियन्तेर्लुहलिहोयेति नियमात्, लिटि आत्मनेपदं न भवति । तत् किं चित्रम् । नहि वीराणामपि प्रमादे खल्वनमसम्भाव्यमिति भावः । अस्मिन् श्लोके “संवित्तः सह-पुधानी” इत्याद्युक्तं निरस्तम् ॥ ४३ ॥

त्वञ्चेति । हे सुदुर्बुधे नित्यात्मनश्चुहे त्वं च भीरुः भय-

गुणांश्चापद्भुवेऽस्माकं स्तौषि शत्रूँश्च नः सदा ॥४४॥

शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वां करोमि चितिवर्द्धनम् ।

कारयिष्यामि वा कृत्यं विजिघृक्षुर्वनौकसौ ॥ ४५ ॥

तमुद्यतनिशातासिं प्रत्युवाच जिजीविषुः ।

मारीचोऽनुनयन् त्वासादभ्यमित्यौ भवामि ते ॥४६॥

शीलः भवसि नित्यं रणकाम्यसि चात्मनो युद्धमिच्छसि ।

आत्मेच्छायां काम्यच् । भीरुर्युद्धेच्छा विद्मेवना, यतः परा-

जयः निश्चित एव इति भावः । त्वं अस्माकं गुणान् शीर्ष्यादीन्

अपद्भुषे अपलपसि नः अस्माकं शत्रून् अरीँश्च सदा अजस्रं

स्तौषि बहुमन्यसे । गुणापवादात् तदन्यारोपणाच्च त्वमस्माकं

महान् विपक्षः सम्बृत्तोऽसीति भावः ॥ ४४ ॥

शीर्येति । अतः अस्मात् तव अकारणदेषात् हेतोः शीर्ष-

च्छेदं अर्हति शीर्षच्छेद्यः तं त्वां अहं चितिवर्द्धनं भूमिदृष्टिकरं

करोमि गिरन्ध्रत्वा त्वां व्यापादयामीत्यर्थः । पर्त्तमानसामीप्यं

पर्त्तमानवहेति लट् । वा अथवा वनं ओकोष्ठहं ययोः तौ

वनौकसौ रामसत्सखौ विजिघृक्षुः विग्रहीतुं बोधयितुं अभि-

भयितुं वा इच्छुः अहम् । विपूर्वात् गृह्णातेः सन् तत उ,

नलोकाप्येति पठ्याः प्रतिषेधय । कृत्यं कार्यं मदभिप्रेत-

सीताहरणाकृतमित्यर्थः । कारयिष्यामि त्वामिति शेषः ।

दक्रोरन्यतरस्यामिति अशिकर्तुः कर्मात्मन् ॥ ४५ ॥

तमिति । जिजीविषुः जीवितुमिच्छुः अतएव अनुनयन्

हरामि रामसौमित्रौ मृगो भूत्वा मृगद्युवौ ।

उद्योगमभ्यमित्रौणी यद्येष्टं त्वञ्च सन्तनु ॥ ४७ ॥

ततश्चित्रौयमाणौऽसौ हेमरत्नमयो मृगः ।

ययामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बभूव लोभयन् ॥ ४८ ॥

कातरवचनैः प्रसादयन् मारीचः चासात् भयात् उद्यतनिर्या-
तासिं शीर्षच्छेदार्थं उत्थापिततीक्ष्णचन्द्रहासं तं रावणं प्रत्युवाच ।
किमिति ते तव अभित्रस्य अभिमुखं अभ्यमित्रम् । अभिसुख्ये
अध्ययौभावः । अभ्यमित्रमलंगामीति । अभ्यमित्राः भवामि
त्वदमित्राभिमुखं गच्छामीत्यर्थः अभ्यमित्रमप्यात् इदं गच्छतीति
अर्थे यप्रत्ययः । इति प्रत्युवाच इति पूर्वेषु सम्बन्धः । निर्याते-
त्यत्र याच्छीरान्यतरस्यामिति इत्वाभावेपक्षे रूपम् ॥ ४६ ॥

हरामीति । अहं मृगो भूत्वा माययेति शेषः । मृगैः
दीव्यत इति मृगद्युवौ मृगयानिरेतौ । दीव्यतेः क्षिपि कट्
ऊकारस्य उवादिगः । मृगद्युतौ इति पाठे द्युलभिसर्पपे इति
धातोः क्षिपि रूपम् । रामसौमित्रौ रामलक्ष्मणौ हरामि केन-
चित् व्याजेन अन्यतो नयामीत्यर्थः । त्वञ्च अभ्यमित्रौषः
विपक्षाभिमुखं गच्छन्वित्यर्थः 'यद्येष्टं' यथाकामं उद्योगं कार्यं
सन्तनु विधेहि ॥ ४७ ॥

तत इति । ततो वचनान्तरं हेमरत्नमयः सुवर्णेन रत्नैश्च
निर्मितदेहः अतः चित्रौयमाणः आश्चर्यबुद्धिं जनयन् । चित्र-
मप्यात् बभूव जानन्न । असौ मारीचः सीतायाः सुखमनति-
क्रम्य तिष्ठतीति ययामुखीनः पुरतः वर्त्तमानः इत्यर्थः । बभूव

तेनादुदूषयत् रामं मृगेण मृगलोचना ।

मैथिली विपुलीरस्कं प्रावुवूर्ध्वं मृगाजिनम् ॥४८॥

योगधेमकरं कृत्वा सीताया लक्ष्मणं ततः ।

मृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥ ५० ॥

लोभयन् बहुधा चक्षुःस्रहां जनयन् सन् पुत्रुवे भ्रमति स्म ।
जयमङ्गलस्वाह. “निर्मलत्वात् सीताया अपतः यथासुखीनः
प्रतिविम्बायय इव भूत्वा” इति । “सुखस्य सदृशं यथासुखं दर्प-
णादिस्यप्रतिविम्बमुच्यते सादृश्येऽप्ययीभावः मृगस्य रत्नमयत्वेन
स्वच्छतया यथासुखं दृश्यते अत्र” इति भरतेनोक्तम् ॥ ४८ ॥

तेनेति । मृगस्य लोचने इव लोचने यस्याः सा मृगलोचना ।
मध्यपदलोपी समासः द्वाधिकस्वरात् स्वाङ्गात् न ईप् । मैथिली
मिथिलाधिपपुत्री मृगाजिनं मृगचर्म प्रावरितुं परिधातुमिच्छुः
प्रावुवूर्ध्वः । प्रापूर्वात् वृणोते सन् तत उः । विपुलीरस्कं
विशालवक्षसम् । उरःप्रभृतिभ्यः कप् इति बहुव्रीहौ कप् ।
रामं तेन मृगेण अदुदूषयत् क्रीडितुमिच्छामकारयत् । सब-
न्तात् दीव्यते णिचि कृते लुङि रूपम् । क्रीडाव्याजिनं मृगमिमं
धारय इति प्रार्थितवतीति भावः ॥ ४८ ॥

योगेति । ततो गजविक्रमः हस्तिविक्रमः हस्तिगमनो
वा रामः लक्ष्मणं सीतायाः योगधेमे शरीरस्थितिपातने करो-
तीति योगधेमकरम् । कृषो हेतो टः । अहणयतां तदन्त-
विधेरभावात् धेमप्रियमद्रेत्यादिना अणखची न भवतः । कृत्वा
मृगस्य अनुपदी अन्वेष्टा सन् । अनुपदाम्बेति निपातनात्

स्थायं स्थायं क्वचित् यान्तं क्रान्त्वाक्रान्त्वा स्थितं क्वचित्
 वीक्षमाणो मृगं रामश्चित्रवृत्तिं विसिम्प्लिये ॥ ५१ ॥
 चिरं क्लिशित्वा मर्मावित् रामो विलुभितपुंवम् ।
 शब्दायमानमव्याप्सीत् भयदं क्षणदाचरम् ॥ ५२ ॥
 शुत्वा विस्फूर्जयुप्रस्थं निनादं परिदेविनी ।

साधु । जगाम चंचाल भव “फलपुष्पादेरलब्धस्य साधनं योगः
 शरीरादेर्लब्धस्य पालनं चेमः” इति भरतेनोक्तम् ॥ ५० ॥

स्थायमिति । स्थायं स्थायं स्थित्वा स्थिता क्वचित् कुत्रचित्
 प्रदेशे यान्तं गच्छन्तं तथा क्रान्त्वा क्रान्त्वा उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य
 क्वचित् स्थितं गतिनिवृत्तिप्राप्तं चित्रवृत्तिं आयय्यशरीरचेष्टं
 मृगं वीक्षमाणः पश्यन् रामः विसिम्प्लिये विक्षितः सम्बृत्तः ।
 भव आभीक्ष्ण्यं क्वाच् एमुंलौ दिवंचनश्च ॥ ५१ ॥

चिरमिति । मर्माणि जीवितस्थानानि विध्यति मर्मावित् ।
 विध्यतेः क्लिप् ततः सम्प्रसारणं नहिहतिवधीत्यादिना पूर्व-
 पदस्य दीर्घत्वञ्च । रामः चिरं क्लिशित्वा महान्तं कालमायस्य
 विलुभितपुंवं शराघातात् व्याकुलितगमनम् । शुभय विमोहने
 इति धातोः क्तः विमोहनं व्याकुलीकरणम् । तथा शब्दायमानं
 क्रोशस्तम् । शब्दवैरेति कृत्यर्थे क्यङ् । भयदं भयान्वहं क्षण-
 दाचरं, रात्रिचरं, अध्याप्सीत्, विध्यवान् । विध्यतेर्लुङि
 रूपम् ॥ ५२ ॥

शुत्वेति । सीता विस्फूर्जयुप्रस्थं वञ्चनिर्वोदतुल्यम् ।

मत्वा कष्टश्रितं रामं सौमित्रं गन्तुमैजिहत् ॥५३॥

एष प्रावृषिजाभ्योदनादौ भ्राता विरोति ते ।

ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे भयात् त्रायस्व राघवम् ॥५४॥

रामसंघुपितं नैतत् मृगस्यैव विवक्षिषोः ।

रामस्वनितसङ्गायः स्नान इत्यवदत् स ताम् ॥५५॥

स्फूर्जतेर्भावे अथुच् । निनादं निशाचरग्रहं श्रुत्वा रामं कष्ट-
श्रितं सङ्घटामन् मत्वा परिदेयनयौला कृतस्य कर्मणः अनुचितत्व-
धिया अत्याहितं शङ्कमाना अनुशोचन्तीत्यर्थः । परिदीध्यते-
र्विनुष् । सौमित्रं लक्षणं गन्तुं ऐजिहत् ईदामकारयत्
नोदयामासेत्यर्थः । ईहङ् चेटायामिति धातोः स्त्रिजन्तात्
लुङि रूपम् ॥ ५३ ॥

एष इति । प्रावृषि वर्षासु जायते प्रावृषिजः । सप्तम्या
अलुक् । तादृशः यः अभ्योदः मेघः तद्वत् नदति प्रावृषिजा-
भ्योदनादौ एष ते भ्राता विरोति आर्त्तनादं करोतीत्यर्थः ।
हे सौमित्रे ज्ञातेयं ज्ञातिलभ्यं कुरु राघवं भयात् त्रायस्व ।
भयात् त्राणं हि वशुकार्यम् तदनुतिष्ठेत्यर्थः । ज्ञातेयमित्यत्र
“कपिभ्रात्योर्दक्” इति ढक् ॥ ५४ ॥

रामेति । एतत् रामसंघुपितं रामस्य कण्ठध्वनिर्न । संघुपे
र्भावे त्तः विकल्पेन इट् । किन्तु विवक्षिषोः छलयितुमिच्छोः
मृगस्य एव संघुपितमिति शेषः । एष स्नानः ध्वनिः रामस्वनित-
सङ्गायः रामस्य नादानुकारी इति स लक्षणः तां अवदत् ।

आप्यानस्कन्धकण्ठांसं रुषितं सहितुं रणे ।

प्रोर्णुवन्तं दिशो वायैः काकुत्स्थं भीरु कः क्षमः ॥५६॥

देहं विभक्षुरस्त्राग्नी मृगः प्राणैर्दिदेविषन् ।

ज्याघुष्टकटिनाङ्गुष्ठं राममायात् मुमूर्षया ॥५७॥

स मृग एवास्त्राकं वक्षनार्थं मायया रामसदृशरवमकार्षीदित्यर्थः ।
यिवक्षिषोरिति धातूनामनेकार्थत्वात् वक्षगत्यामिति धातोरुपं,
वक्षकश्च वक्षने इत्यस्य वा रूपं अनित्यस्यन्ताद्युरादय इति
नियमाच्च णिच् न भवति ॥ ५५ ॥

आप्यानेति । हे भीरु कान्तरस्त्रभावे स्तन्धः प्रसस्य
पश्चिमीभागः सच कण्ठश्च प्रंसः भुजशिरः सच एतेषां समाहारः
स्तन्धकण्ठांसं आप्यानं स्पर्शं स्तन्धकण्ठांसं यस्य स तथोक्तः ।
आङ्पूर्वात् दृढार्थकात् प्यायते कर्त्तरि क्तः । रुषितं कुपितं
वायैः दिशः प्रोर्णुवन्तं ह्यादयन्तं काकुत्स्थं रामं रणे सहितुं
प्रतिबन्धी भूत्वा बोधयितुं को जनः क्षमः समर्थः न कोऽपीत्यर्थः ।
युष्मे अजय्यस्य त्रिभुवनैकवीरस्य रामस्य विषत् कदापि नाग्रह-
णीयेति भावः ॥ ५६ ॥

देहमिति । अस्त्रमग्निरिय तस्मिन् अस्त्राग्नी देहं विभक्षुः
भ्रष्टुं दाघुमिच्छुः । मृज्जते सन् तत उः । प्राणैः दिदेविषन्
क्रीडितुमिच्छन् सहजैव क्रीडनवस्तुषु तुच्छत्वबुद्धिरतः प्राणान-
किञ्चित्करान् गणयन्निति भावः । मृगः ज्यया धतुर्गुणेन घृष्टो
निघृष्टो अत एव कठिनौ किष्णाद्वितत्वात् दृढौ अङ्गुष्ठौ
सव्यापसव्यकर्षणात् यस्य तं तथोक्तं रामं मुमूर्षया मर्त्तुमिच्छया

शत्रून् भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत् कः । ५३ ॥

॥ मास्त्र भैषीस्त्वयाद्यैव कृतार्थो द्रुचाते पतिः ॥ ५४ ॥

यायास्त्वमिति कामो मे गन्तुमुत्सहसे न चो ॥ ५५ ॥

इच्छुः कामयितुं त्वं मामित्यसौ जगदे तथा ॥ ५६ ॥

आयात् । आजगाम । यदयमनिष्टकामनया धनुषतामप्येसरं
राममायातस्तदस्य मृत्युरासन्नएव इति भावः । दिदेविषने
इति दीव्यते । सन्नन्तात् । शब्दः । इदंभावपक्षे तु दुष्यूपमिति
रूपम् ॥ ५३ ॥

॥ शत्रूनि । शत्रून् भीषयमाणं भीतान् कुर्वीणं तं रामं
कः विस्मापयेत् तुभितचित्तं कुर्यात् न कोऽपीत्यर्थः । सभाव-
नायां । लिङ् । भौक्षोः कर्त्तुरन्यनिरपेक्षत्वादात्मनेपदं । पक्षे
भीयोभीषादेश्य । अतः मास्त्र भैषीः भयं न कुरु । मास्त्र
श्लोकात् । लिङ् । त्वया । अद्यैव कृतार्थः पूर्णमनोरथः पतिः
द्रव्यते दृष्टोभविष्यति । द्व्येः कर्म्मणि लट् ॥ ५४ ॥

॥ याया इति । त्वं यायाः रामान्वेषणाय योहीति मे कामः
अभिलाषः । कामप्रवेदने लिङ् । किन्तु त्वं गन्तुं न उत्सहसे
न शक्नोषि च । अतः त्वं मां कामयितुं गन्तुं इच्छतीति
इच्छुः । विन्दुरिच्छुरिति निपातनात् साधु । इति प्रसी
सम्पणः । तथा । सीतया जगदे उक्तः । गन्तुमनुत्साहेनैव ते
दुष्टाभिसन्निराविष्क्रियते इति भावः । कामेयतेरिच्छार्थकत्वात्
कामयितुमिच्छुरित्यस्य न काचिदर्थप्रतिपत्तिर्भवेदतीत्यप्यु-
क्तमथातुरश्च इच्छाकार्यभूतं समये यत्नते ॥ ५६ ॥

मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवद्यो रघूत्तमः ।

निरगात् शत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति शपेन् वशी ॥६०॥

गते तस्मिन् जलशुचिः शुद्धदन् रावणो शिखी ।

जंजपूकोऽक्षमालावान् धारयीं मृदलावुनः ॥६१॥

मृषोद्यमिति । सत्यं वदतीति सत्यवद्यः अदित्यवादी ।

कर्त्तरि यत् । वशः इन्द्रियसंयमनं मस्यासीति वशी जितेन्द्रियः ।

रघोरपत्यानि रघवः । राजवाचकादुत्पन्नेस्य प्रत्ययस्य विकल्पेन

लोपः । तेषु उत्तमः योष्ठः स लक्षणः मृषोद्यं अस्तीकवाक्यम् ।

मृषोपपदाद्देर्नित्यं भावे कप्, यनादित्वात् सम्प्रसारणम् ।

प्रवदन्तीं ताम् । त्वं शत्रुहस्तं यास्यसि अद्यैव शत्रुहस्तगता

भविष्यसीति शपेन् अभिसम्पातं कुर्वन् सन् निरगात्, निःपूर्वा-

दिणगताविति धातोर्लुङ् । उट्ठात् नियन्त्राम् ॥ ६० ॥

चतुर्भिः कलापकमाह गते इति । तस्मिन् लक्षणे गते सति

रावणः तां जचे इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । स कीदृशः । जल-

शुचिः स्नातः शुद्धा दन्ता यस्य स शुद्धदन् । दन्तस्य दन्तादेयः ।

शिखी मिखायुक्तः परित्राजकत्वादिति भावः । पापामयत्वात्

गर्हितं जपति जंजपूकः । जपतेर्गर्हायां यङ्, तत ऊक्ति तस्य

सुक । अक्षमालावान् जपमालिकान्वितः । अलावुमुन्मौ तस्याः

फलं अलावुमृत्पूर्णं अलावु मृदलावु तस्य धारयीति धारयः ।

कर्त्तरि शः ह्ययोगे कर्म्मणि षष्ठी । सीतामूचे इत्युत्तरशोभेन

सम्बन्धः ॥ ६१ ॥

कमण्डलुकपालेन शिरसा च मृजायेता ।

संवस्त्रा लाचिके वस्त्रे भाषाः संभाण्डा दण्डवान् ॥ ६२ ॥

अधीयन्नात्मविद्विद्यां धारयन् मस्करिव्रतम् ।

वदन् वद्धङ्गुलिस्फोटं भूक्षेपञ्च विलोकयन् ॥ ६३ ॥

कमण्डलुस्थिति । कमण्डलुः जलपात्रम् कपालो भिक्षा-
पात्रम् इयोः समाहारः कमण्डलुकपालं तेन तथाक्तेन, मृजा-
यता मार्ज्जनायुक्तेन निर्मलेन शिरसा च उपलक्षितः । इत्यभूत्-
लक्षणे द्वितीया । लाचिके लाचारक्ते वस्त्रे अधोवस्त्रोत्तरीयके
संवस्त्रा परिधाय । वस्त्रात् समाच्छादने णिच् । तथा भाषाः
परिच्छदान् कमण्डलुप्रभृतीन् संभाण्डा समाचित्य सुगमद्वन्द्वार्थं
सामौल्येत्यर्थः । “भाण्डात् समाचयने” इति णिच् । संवस्त्रा
संभाण्डा इत्यादी “विशेषकर्मसम्बन्धात् प्रकृतेश्च गतार्थता” इति
नियमादेवमर्थप्रतिपत्तिः । दण्डवान् गृहीतविदण्डः । “भाषा
कर्णविभूषणम् । अचरावयवे हस्ते मानेऽप्ये च परिच्छदे” इति
यिष्ठाः ॥ ६२ ॥

अधीयन्निति । आत्मविद्यां परमात्मतत्त्वज्ञानां योगिनां
विद्यां उपनिषदं अधीयन् अक्षेपेन पठन् । इङ्धाव्योरिति
इङ्धातोरेकच्छ्रवति कर्त्तरि शब्दप्रत्ययः । “माकर्त्तुं कर्माणि
निषेधुं शीलनीयां मस्करिणां परिपालकानां व्रतं धारयन् ।
मस्करमस्करिणाविति परिपालके सट् । मस्करिणोहि “माकुर्वत
कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसी” इत्येवमुद्घोषयन्तीत्यर्थः । अन्तरा
वद्धप्रभृतं वदन् भङ्गुलिस्फोटं पुनः स्फोटिकां दत्वा भूक्षेपं

सन्दिदर्शयिषुः साम निवृङ्गुः क्षपाटताम् ।

चक्रमावान् समागत्य सीतामूचे सुखाभव ॥६४॥

सायन्तनीं तिथिप्रख्यः पङ्कजानां दिवातनीम् ।

कान्तिं कान्त्या सदातन्या ऋपयन्ती शुचिस्मिता ॥६५॥

विलोकयन् भ्रुवी उत्क्षिप्य उत्क्षिप्य विलोकयन् । उभयत्रापि
प्रीत्यमानात् स्वाङ्गात् यमुत् । भरतस्वाह 'अङ्गुलिस्कोट'
अङ्गुलिं स्कोटयित्वा बहुवदन् मितभाषितया बहु हस्तसंश्रयैव
वदतीति भावः । भ्रूक्षेपं भ्रुवसुत्क्षिप्य विलोकयन् ऋक्षतया
कटाक्षायभाव इति ॥ ६२ ॥

सन्दिदर्शयिषुरिति । इह भयं माभूदिति साम 'साम्ब'
सन्दिदर्शयिषुः सम्यक् दर्शयितुमिच्छुः । क्षपाटतां राक्षसत्वं
निवृङ्गुः निवृत्तुं गोमितुं इच्छुः । निपूर्वात् क्रुधातोः सन् तत्
उपत्ययः । कुटिलं क्रमणं गमनं चक्रमा । क्रमेर्नित्यं कौटिल्ये
गताविति यङ् । सास्यासीति चक्रमावान् अनेध्यादिस्त्रल-
परिनिहीर्षयेति भावः । स रावणः समागत्य समीपमागत्य
सीतामूचे । किमिति । सुखाभव यदहं याचे तत्र अनुकूला
भव । सुखप्रियादानुलोभ्ये इति लम्बस्त्रियोगे डाप् ॥ ६४ ॥

सायन्तनीमिति । पञ्चदशकलानां हविष्कासाम्यां तिथीः
पञ्चदशसंख्यकाः प्रणयति प्रवर्त्तयतीति तिथिप्रणीः तस्य चन्द्रस्य ।
कर्त्तरि क्तिप् । सायन्तनीं दिनावसानमवां कान्तिं तया पङ्कजानां
दिवातनीं दिवसमावस्थाविनीं कान्तिं सदातन्या राशिन्दिवं
सायन्त्या कान्त्या निजया त्वदीयया श्रिया ऋपयन्ती सञ्जयन्ती

का त्वमेकाकिनी भीरु निरन्वयजनेः वने ।

क्षुध्यन्तोऽप्यघसन् व्यालास्त्वामपालां कथं न वा ॥ ६६ ॥

हृदयङ्गमेमूर्तिस्त्वं सुभगभावुकं वनेम् ।

॥ कुर्वाणा भीममप्येतद्दोभ्यैः केन हेतुना ॥ ६७ ॥

तिरस्कुर्वन्ती तथा शुचिचिता विशदनिर्भलहासा "का त्वम्",

इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ ६५ ॥

का त्वमिति । हे भीरु भयप्रकृतित्वात् स्त्रीणामिदं सम्बो-

धनम् । निरन्वया निरनुगमा जना यस्मिन् तस्मिन् निरन्व-

यजने निःसम्बन्धजने जनशून्ये इत्यर्थः । वने एकाकिनी अस-

हायान एकादाकिनिवासहाये इत्याकिनिच् । एवभूता त्वं

का देवीः मानुषी राक्षसी वा । कथं वा क्षुध्यन्तः क्षुधार्ता अपि

व्यालाः हिंसा व्याघ्रादयः । "व्याली भुजङ्गमे क्रूरं खापदे दुष्टा

दन्तिनि" इति विश्वः । पासयतीति पालः । पत्राद्यच् । नास्ति

पालो यस्याः ता अपाला अग्ररणां त्वा न अघसन् भवित-

वन्तः । अर्देलुङि घञादेयः ततोऽङ् ॥ ६६ ॥

॥ हृदयमिति । हृदयं गच्छतीति हृदयङ्गमो लावण्याति-

मयात् मनोहारिणी मूर्तिर्यस्याः सा तथोक्ता । कर्त्तरि खड् ।

अतएव भीममपिः खापदादिभिः सङ्ख्यतात् । भयावहमपि

एतत् । वने असुभगं सुभगं रम्यं भवति सुभगभावुकं तत् ।

अमृतज्ञाने कर्त्तरि युक्कञ् । कुर्वाणा त्वं केन हेतुना दोभ्यैः

इदं वनमभिगतासि । अभिपूर्वादिषो लङि मध्यमपुरुषैक-

वचनम् ॥ ६० ॥

सुकृतं प्रियकारी त्वं कं रहस्युपतिष्ठसे ।

पुण्यकृत्वाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥ ६८ ॥

परिपर्युद्धे रूपमाद्यलोकाच्च दुर्लभम् ।

भावत्कं दृष्टवत्स्वेतदस्मास्वधि सुजीवितम् ॥ ६९ ॥

सुकृतमिति । त्वं प्रियं करोति या आ प्रियकारी अशुक्ल-
वर्त्तिनी सती । कर्मपाचकादण् तत ईप् । शोभनं कृतवान्
सुकृत् पुण्यवान् तम् । अतीते कर्त्तरि क्तिप् । कं जनं रहसि
एकान्ते उपतिष्ठसे सङ्गच्छसि । मैत्राध्वमङ्गाराधः इति सङ्गे
आत्मनेपदम् । तथा पुण्यकृत् पुण्यवान् को जनः सुरतेषु
शोभनरतेषु ते प्राटुकारः प्रियवाक्यकारी किङ्करः स्वलोभक-
तीति शेषः ॥ ६८ ॥

परोति । उद्धेः परि परि उद्धं यजयित्वा चतुर्वदधि-
मिषत्तायां भुवि इत्यर्थः समुद्रे लक्ष्म्या उत्पत्तिः तत्रैव तत्कथनेः
नान्यथेति भावः । अपपरियद्विरखवः पञ्चम्या इति विभा-
षया समासविधानात् असमासपक्षे “परिर्वर्जने” इति द्विवच-
नम् । द्यौर्लोकः द्युलोकः द्युलोकात् आ स्वर्गलोकपर्यन्तं
दुर्लभं पृथिव्यां स्वर्गे च दुष्प्राप्तमित्यर्थः । एतत् भवत्या इदं
भावकम् । कण्प्रत्यये भुवद्भावः । रूपं सावस्त्रं दृष्टवन् अस्मासु
अधि अधिकं सुजीवितं शोभनं जीवनम् । विषये सप्तमी ।
यदा अस्मासु अधि अस्मात्प्राप्तिकं सुजीवितम् । त्वं दृष्टवता-
मस्माकं जीवनं धनं त्वामपश्यतान् तदाप्नोति भावः । अस्मासु
अधि इत्यत्र साम्यर्थवाचिनाधिना योगे सप्तमी ॥ ६९ ॥

प्रपीतमधुका भृङ्गैः सुदिवेवारविन्दिनी ।
 सत्परिमललक्ष्मीका नापुंस्कासीति मे मतिः ॥७०॥
 मिथैव श्रीः श्रियमन्या श्रीमन्मन्यो मृषा हरिः ।
 साक्षात्कृत्याभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं श्रियं श्रियः ॥७१॥

प्रपीतेति । भृङ्गैः भ्रमरैः प्रपीतं मधु यस्याः सा तथोक्ता ।
 शेषादिभाषेति कप् । श्रीमनं नौहाराद्यभावात् निर्मलं दिवा
 यस्याः सा सुदिवा दिवाशब्दोऽयमव्ययः । सुप्रातीत्यादिना अच् ।
 अरविन्दिनी पद्मिनी इव, सती विद्यमाना परिमललक्ष्मीः
 सुगन्धानुलेपनसम्पत्तिः यस्याः सा तथोक्ता त्वं अपुंस्का भर्तृहीना
 न असि न भवसि इति मे मतिः मिथयः । विगतभर्तृकायां
 गन्धानुलेपनं निषिद्धमतः परिमलसम्पत्तौ तव सधवात्वं तथा
 अनुमीयते यथा सुदिवसे पीतमंकरन्दाया नलिन्या भृङ्गसङ्गति-
 रिति भावः । यदा सत्यौ परिमललक्ष्मी गन्धानुलेपनवैय-
 भूपाजनितयोभे यस्याः सा तथोक्ता । “श्रीभाससम्पत्तिपद्मासु
 लक्ष्मीः श्रीरिव कथ्यते” इति । “विमर्दोत्ये परिमलो गन्धे जन-
 मनोहरः” इत्यमरवचनेऽपि लक्षणया तस्य गन्धमात्रवाचित्वमि-
 त्यनुसन्धेयम् । प्रपीतमधुकेति कश्चित् पाठः ॥ ७० ॥

मिथ्येति । श्रियः सत्पराः श्रियं रूपसम्पदं हरन्तीं अभि-
 भवन्तीं त्वां साक्षात्कृत्य प्रत्यक्षीकृत्य । विभाषा लज्जीत्यनुव-
 र्णमाने “साक्षात्प्रभृतीनि च” इति गतिसंज्ञा, गतिसमासे ल्यप्-
 देयः । अहं अभिमन्ये तर्कयामि । किमिति । श्रीः विष्णुप्रिया
 देवी मिथैव आत्मानं श्रियं श्रीभाषिष्ठानीं मन्यते इति

नोदकण्डिष्यतात्यर्थं त्वामैचिष्यत चेत् स्मरः ।

खेलायन्ननिशं नापि सज्जः कृत्य रतिं वसेत् ॥७२॥

बल्लूयन्तीं विलोक्य त्वां स्त्री न मल्लूयतीह का ।

कान्तिं नाभिमनायेत को वा स्थाणुसमोऽपि ते ॥७३॥

त्रिवस्त्रन्या, तथा हरिः सृष्टा आत्मानं श्रीमन्तं श्रीपतिं मन्यते इति श्रीमन्मन्यः । आत्मनने खम् । त्वमेव हि कान्त्यधिदेवता, यस्य त्वं स एव श्रीमानित्यहं मन्ये इति भावः ॥ ७१ ॥

नेति । स्मरः रतिपतिः त्वां ऐचिष्यत दृष्टवानभविष्यत् चेत् तदा अत्यर्थं अधिकं न उदकण्डिष्यत रतिं प्रति भृगुमुत्कण्डितो नामविष्यत् । क्रियातिपत्तौ लृङ् । नापि रतिं स्वभाष्यां सज्जः कृत्य सहायीकृत्य । उर्यादिषु सज्जः सहार्थे इति वचनात् गतिसंज्ञा । अनिशं निरन्तरं खेलायन् क्रीडन् । कण्ठादि-त्वात् यक् । वसेत् अवतिष्ठेत् अपितु तां परित्यजेत् यदि त्वां पश्येदित्यर्थः । अत्र क्रियातिपत्तिर्न विवक्षिता किन्तु हेतुहेतुमद्भावः इति भूते भव्ये वा लिङ् ॥ ७२ ॥

बल्लूयन्तीमिति । इह जगति का स्त्री बल्लूयन्तीं शोभमानां त्वां विलोक्य न मल्लूयति कुप्यति स्वपतिवैराग्यगद्गया इर्ष्यावगादेति भावः । बल्लुमन्तुग्रन्थाभ्यां कण्ठादित्वात् यक् । को वा जनः स्थाणुसमोऽपि काष्ठतुल्योऽपि शुण्दीपानभिज्ञत्वात् । यद्वा स्थाणुसमोऽपि महादेववर्जितेन्द्रियोऽपि काष्ठवन्नोरमोऽपि या आस्तामन्यः । ते कान्तिं विलोक्य न अभिमनायेत पूर्वमदर्शनात् अनभिमनाः सन् अभिमनाः सचेता भवेत् ।

दुःखायते जनः सर्व्वः स एवैकः सुखायते ।

यस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽन्तिके ॥७४॥

कः पण्डितायमानस्त्वामादायामिपसन्निभाम् ।

तस्यन् वैरायमाणेभ्यः शून्यमन्ववसदनम् ॥७५॥

अपितु सर्व्व एव प्रीतमना भवेदित्यर्थः । असम्भावेने लिङ्,
भयादित्वात् क्यङ् सलोपश्च ॥ ७३ ॥

दुःखेति । यस्य अन्तिके निकटे त्वं उत्सुकायमाना उत्क-
ण्ठायमाना सती प्रीतोद्देलच्छदयत्वात् इति शेषः, न प्रतीपायसे,
प्रतिकूलवर्त्तिनी न भवसि । भयादित्वात् उत्सुकप्रतीपशब्दाभ्यां
क्यङ् । स एवैकः जनः सुखायते सुखमनुभवति केवलं स
एव जगति सुखीत्यर्थः । तद्विन्नः सर्व्वः जनः दुःखायते दुःख-
मनुभवति । सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायामिति क्यङ् ॥ ७४ ॥

क इति । अपण्डितः कथमपि पण्डितो भवेत् पण्डि-
तायमानः को जनः । भयादित्वात् क्यङ् । वैरायमाणेभ्यः
वैरं कुर्व्वद्भ्यः शत्रुभ्यः, भौषाद्यानां भयहेतुरिति सूत्रात् पञ्चमी,
तस्यन् विभ्यत् कदाचिदरययेत् प्रियां मे धर्षयेरन्निति शङ्कमानः
इत्यर्थः । शब्दवैरेत्यादिना क्यङ् । आमिपसन्निभां लोभनीयद्रव्य-
तुल्यां सर्व्वजनप्रार्थनीयत्वादिति भावः । त्वां आदाय शून्यं विजनं
वनं अन्ववसत् अनुवसति च । उपान्वध्याङ् यस इति कर्म-
संज्ञा । “आमिपं पसन्ते लोभ्ये सम्भोगोत्कारयोरपि । आमिपं
सुन्दराकारि रूपादिविषयेऽपि च” इति विज्ञतः ॥ ७५ ॥

ओजायमाना तस्यार्घ्यं प्रणीय जनकात्मजा ।

उवाच दशमूर्धानं सादरा गद्गदं वचः ॥ ७६ ॥

महाकुलीन ऐक्ष्वाके वंशे दाशरथिर्मम ।

पितुः प्रियङ्करो भर्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥ ७७ ॥

ओजेति । ओजः इव आचरन्ती ओजायमाना किञ्चिद्वज्रा-
परित्यागात् तेजस्विनीव भवन्तीत्यर्थः, ओजःशब्दात् धर्मिप्रधा-
नात् कर्तुः कथङ् सलोपय । मृगादित्वादभूततद्भावे वा कथङ् ।
जनकात्मजा सादरा अतिथिरयमिति सवहुमाना सती तस्य
कपटपरिव्राजकस्य अर्घ्यः पूजाविधिः प्रयोजनमस्य अर्घ्यं पूजा-
र्थोदकम् । “मूले पूजाविधावर्घः” इत्यमरः । प्रणीय दत्त्वा ।
सम्प्रदानस्य सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी । दशमूर्धानं रावणं
गद्गदं लज्जया अन्तर्भिया वा सम्यक् नाभिव्यक्तं वचः उवाच ।
“अतिथि र्यस्य भग्नयो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते । स तस्मै दुष्कृतं
दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति” इति शासनादतिथिसत्कारस्य
अवश्यकर्तव्यतया कथञ्चिदर्घ्यदानसाहसं कृतं आगन्तुना सह
वाकीवाक्यकरणे तु तस्याः कुलवधूचितो लज्जोपरोधः सर्वथा
परिहरणीयो नामूदेवेति सलज्जमुवाचेति भावः । गद्गदमन-
भिव्यक्तमसंस्कृतत्वादिति जयमङ्गलेनोक्तम् ॥ ७६ ॥

यदुक्तं “कं रहस्युपतिष्ठते” इति तस्य प्रतिवचनमाह महति ।
इक्ष्वाकूणामयं ऐक्ष्वाकः तस्मिन् वंशे जात इति शेषः । महा-
कुलीनः महावंशीत्यनेन सूर्यवंशीत्यनेनः पितुः दशरथस्य प्रिय-
ङ्करः अनुकूलकारी । क्षेमप्रियमद्रेषति खच् । तपस्विनां

निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा ।
 पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥ ७८ ॥
 अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्त्ता कर्मसु सर्वदा ।
 पितुर्नियोगाद्राजत्वं हित्वा योऽभ्यागमदनम् ॥ ७९ ॥

चेमं करोतीति चेमकारः शुभद्वारः । खच्चिकल्पपक्षे कर्मस्थले ।
 दागरथिः रामः मम भर्ता स्वामी । नाहमत्रैकाकिनी तिष्ठा-
 मीति भावः ॥ ७७ ॥

निहन्तेति । वैरं कुर्वन्ति ये ते वैरकाराः शत्रवः । वैरपूर्वात्
 छडः अण्, तेषां निहन्ता । कर्मणि पठौ । सतां साधूनां
 धर्मो स्थितानामिति यावत् सदा बहुकरः बहुकार्यसाधकः ।
 परान् श्यति खण्डयतीति परशुः परश्वधेति निपातनात्
 साधु । परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधिकः सचासौ रामश्चेति
 तस्य परश्वामस्य शक्तेः रणे युद्धे अन्तकरः संहर्त्ता स मे भर्ता
 इति पूर्वेषु परामर्थः ॥ ७८ ॥

अध्वरेष्विति । इष्टमेभिरिति इष्टिनः यज्वानः । इष्टादिभ्य-
 शेतीनिः । अध्वरेषु यज्ञेषु इष्टिनां पाता रक्षिता । कस्येन्-
 विषयस्येति कर्मणि सप्तमी । सर्वदा कर्मसु आद्यादिक्रिया-
 फलापेपु धूर्तमनेनेति पूर्त्ता पितृणां वृत्तिप्रद इत्यर्थः । पृणोतिः
 भावे क्तः तत् इन् । यः पितुर्दशरथस्य नियोगात् यासनात्
 नवयोग्यत्वान् राजत्वं हित्वा त्यक्त्वा वनं अभ्यागमत् आगत-
 त्वान् स मे भर्ता इति योग्यम् ॥ ७९ ॥

पतत्तिक्रोष्टुजुष्टानि रक्षांसि भयदे वने ।

यस्य बाणानिहत्तानि श्रेणीभूतानि शिरते ॥ ८० ॥

दीव्यमानं गितान् बाणानख्यमानं महागदाः ।

निघ्नानं शाकवान् रामं कथं त्वं नावगच्छसि ॥ ८१ ॥

(इष्टवन्)

आतरि न्यस्य यातो मां मृगावित् मृगयामसौ ।

एषितुं प्रेषितो यातो मया तस्यानुजो वनम् ॥ ८२ ॥

पतन्तीति । यस्य बाणानिहत्तानि गरच्छिन्नानि अश्रेणयः
श्रेणयः भूतानि श्रेणीभूतानि । अमृततज्ञावे विषः । रक्षांसि
भयदे भयदरे वने पतत्तिक्रोष्टुजुष्टानि पक्षिगालैः परिहृतानि
सन्ति शिरते भूमौ पतित्वा दीर्घनिद्रामनुभवन्ति । शौडो छट्
प्रथमपुरुषद्वयवचनम् । स मे भर्तेति पूर्वेषु सम्यक् ॥ ८० ॥

दीव्येति । गितान् बाणान् दीव्यमानं तीक्ष्णैः गरैः क्रोडा-
शीलं विजिगीषाशीलं वा । दिव्यु जिगीषेच्छापण्यद्युतो क्रोडा-
गत्वाः, तद्योगात् करणे द्वितीया । महागदाः अस्यमानं महतीनां
गदानां जेपगशीलं, शाकवान् शकृन्, स्वर्धे पाः, निघ्नानं शकृन्
मारुगशीलम् । सर्वत्र गतिप्रयत्नाच्छीत्ये गतुः शान इति गानः ।
एवम्भूतं रामं त्वं कथं न अवगच्छसि न जानामि सर्वलोकप्रसिद्ध-
कर्मकत्वात् तमजानतस्तुवैव महदनमिषत्वं स्मुरतीति भावः ॥ ८१ ॥

यद्यप्येवं कामावित्याह आतरोति । मृगान् पिब्यतीति
मृगावित् अर्सा मे भर्ता मां आतरि अनुजं न्यस्य समर्थं मृगयां
यातः पशुवधार्थं प्रस्थितः । तस्य अनुजः कनिष्ठोऽपि मया

अयायस्यन् कषायाच्चः स्यन्नखेदकणोल्लवणः ।

सन्दर्शितान्तराकूतस्तामवादीदृशाननः ॥ ८३ ॥

कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितम् ।

को नग्नमुपितप्रख्यं बहु मन्येत राघवम् ॥ ८४ ॥

प्रेषितः प्रेरितः सन् एषितुं तमेव ज्ञातुम् । सर्वे गत्यर्थाः
प्रात्यर्था ज्ञानार्थाश्चेति वचनात् इषुगतौ इत्यस्य ज्ञानार्थत्वम् ।
प्रेषित इति च तस्यैव रूपम् । वनं यातः अग्रजान्वेषणाय
सोऽपि वनमगमदित्यर्थः ॥ ८२ ॥

अथेति । अथ सीतावाक्यानन्तरं आयास्यन् क्रीधवयात्
शरीरं खेदयन् कम्पयुक्त इत्यर्थः । कषाये कोपरक्ते अघ्निषी
यस्य स तयोक्तः । बहुव्रीहौ सकृद्यत्नोरिति षच् । स्यन्नैः
स्रुतेः खेदकणैः खेदविन्दुभिः उल्लवणः उद्भटः व्यात इत्यर्थः ।
स्यन्नैत्यच्च सन्दतेः ताः । सन्दर्शितं प्रकटितं आन्तरमन्तर्गतं
आकूतमभिप्रायो येन स सन्दर्शितान्तराकूतः कम्पस्त्रेदारुण-
मेतत्वादिभिः वाद्यैर्लिङ्गैः क्रीधेर्षादिकमान्तरं भावमाविष्क-
र्यमित्यर्थः, यद्वा प्रकटीकृतनिजगर्हिताभिप्राय इति तात्पर्यम् ।
दृशाननः रावणः तां सीतां अवादीत् यक्ष्यमाणमुवाच ॥ ८३ ॥

कृते इति । कनिष्ठाया अपत्यं कानिष्ठिनेयस्तस्य भरतस्य
कृते निमित्ते ज्यैष्ठिनेयं ज्येष्ठापुत्रमपि विवासितं अयोग्यत्वात्
राण्यात् सहिष्कृतमित्यर्थः अत एव नग्नमुपितप्रख्यं, यथा
कथित् प्रथमं मुपितः दूतसर्वस्वः पयात् नग्नः दिगम्बरीकृतः
भवति तद्वद्भूतम् । पूर्वकासेति समासः राजदम्भादित्वात्

राजसान् वटुयज्ञेषु पिण्डीशूरान्निरस्तवान् ।

यद्यसौ कूपमाण्डूकि तवैतावति कः स्मयः ॥८५॥

मत्पराक्रमसंचिह्नराज्यभोगपरिच्छदः ।

युक्तं ममैव किं वक्तुं दरिद्राति यथा हरिः ॥८६॥

परनिपातः । नन्वेति ननतेः ऋप्रत्ययात् साधु । सन्मसुपित-
प्रत्ययमिति पाठे सन्मः सज्जितः वसुजधातोः ऋः । राघवं
रामं कोजनः बहु मन्येत ज्ञावेत न कोऽपीत्यर्थः । कानिष्ठिनेय-
ष्यैष्ठिनेयशब्दौ कृतस्य ष्येयप्रत्ययस्य ईनेयादेयात् साधू ॥ ८४ ॥

अध्वरैर्विष्टिनामित्यस्योत्तरमाह राघसानिति । असौ रामः
वटुयज्ञेषु कुम्भाङ्गणयज्ञेषु पिण्ड्यां भोजने एव शूरां पिण्डी-
शूरां श्रीदरिकानित्यर्थः पात्रेभ्यमित्यादयर्थेति चपे समासः ।
राघसान् मारीचादीन् निरस्तवान् तिरस्कृतवान् यदि ।
यदिगर्ह्योऽवावधारणे । मण्डूकस्य अपत्यं श्रीमाण्डूकी कूपे
माण्डूकी इव कूपमाण्डूकी तद्वन्बुद्धिः । पूर्ववत्समानः ।
इह कूपमाण्डूकि । एतेनात्मदृशत्वादस्य वीराम्बुया न दृढा
इति ते स्मय इति सूचितम् । एतावति क्षम्ये यन्मुनि तव कः
स्मयः गर्वः विग्रहो वा स नैव युज्यते इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

मदिति । मम पराक्रमेण संचिह्नः उपहतः राज्यभोग-
परिच्छदः हस्ताम्बरयपदातिरूपः यस्य स तद्योक्तः हरिरिन्द्रः
यथा दरिद्राति दुर्गन्तो भवति तत् यद् किं ममैव युक्तं
सूचितं नैवेत्यर्थः । आत्मगुणानुवादस्य सज्जाकरत्वादिति
भावः ॥ ८६ ॥

निर्लङ्घो विमदः स्वामी धनानां हृतपुष्पकः ।

अध्यास्तेऽन्तर्गिरं यस्मात् कस्तन्नावैति कारणम् ॥८०॥

भिन्ननीक इव ध्यायन् मत्तो विभ्यद्यमः स्वयम् ।

कृष्णिमानं दधानेन मुखेनास्ते निरुद्यतिः ॥८१॥

निर्लङ्घ इति । यस्मात् कारणात् निर्लङ्घो सङ्घातो निष्क्रान्तः । “निराद्यः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या” इति समासः । हृतं पुष्पकं तन्नामकविमानं यस्य स तथोक्तः । अतः विमदः विगतमदः गर्वहीनः धनानां स्वामी कुबेरः गिरः कैलासस्य पन्तः मध्ये अन्तर्गिरं अव्ययीभावे समासान्तष्टब् । अध्यास्ते अधिवसति । को जनः तत्कारणं कुबेरस्येदृगद्गुर्गतिहेतुभूतं मत्पराक्रमं मां वेति भावः । न अवैति जानाति सर्व्व एव जानातीत्यर्थः । अस्पृश्यत्वात् त्वमेव तदनभिज्ञा प्रतिभासि इति भावः ॥ ८० ॥

भिन्नेति । स्वयं साक्षात् मत्तः विभ्यत् वस्यन् । अभ्यस्तत्वात् न गुणागमः । अतएव कृष्णिमानं दधानेन मलिनीभावात् कृष्णिमानं धारयता मुखेन । इत्यभूतलक्षणे द्वितीया, उपलक्षितः यमः धर्मराजः भिक्षा भग्ना नीर्यस्य सं भिन्ननीकः पीतवर्णिक इव ध्यायन् अहमनेन हस्तमर्ज्ज्वः किं ममापतितमिति चिन्तयन् सन् नास्ति उद्यतिः उद्यमो तस्य स निरुद्यतिः उद्योगहीनः सन् आप्ते तिष्ठति । स्वयमित्यस्य चिन्तयन्नित्यनेनाभ्यः स्वयमेवाप्यनो वैधुर्यं जानाति न त्वन्येन बोधित इति भरतेन व्याख्यातम् । स्वयं यमः प्राणिनामन्तकोऽपीति वार्धः ॥ ८१ ॥

समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी ।

रत्नपारायणं नाम्ना लब्धंति मम मैयिलि ॥८६॥

आवासे सिक्तसंमृष्टे गन्धैस्तुल्यं लिप्तवासिता ।

अर्पितोरुसुगन्धिस्रक् तस्यां वस मया सह ॥८७॥

एवं स्वपौरुषमुक्त्वा सीताप्रसीभनार्थमात्मपरिचयं दातुमाह
‘समुद्रेति । हे मैयिलि मिथिलाधिपपुत्रि समुद्रस्य उपत्यका
आसन्ना समुद्रोपत्यका । उपत्यकायद्स्याद्रे रासन्नभूमिवाचक-
त्वेऽपि लक्षण्यात् केवलासन्नपरत्वं बोध्यम् । पर्वतस्य विक्रूट-
नामकस्य गिरिः अधित्यका उपरिस्थिता पर्वताधित्यका ।
“उपत्यकाद्रे रासन्ना भूमिरुर्ध्वमधित्यका” इति धमरः । परं
परमं श्रेष्ठं अयनं स्नानं परायणं तदेव पारायणम् । स्वार्थे षष् ।
रत्नानां मुक्तादीनां पारायणं प्रकटस्नानम् । यदा रत्नानां
पारमवसानं भयन्ते बुध्यन्ते तत्परीक्षका अथ इति रत्नपारायणं
सर्वरत्नस्नानमित्यर्थः । यदाह इत्यायुधः, “साकल्यवचनं प्राप्तेः
पारायणमुदाहृतम्” इति । सदा इति नाम्ना ख्याता हैमी
सुवर्णमयी मम पुरी राजधानी अस्तीति धियः । दुर्गावस्थित्या
अनभिभवनीयता रत्नोपचयात् समृद्धता च सूच्यते । उपत्यकाधि-
त्यकायद्दो उपाधिभ्यां त्यक्त्वा प्रत्ययेन निष्पद्यते ॥ ८६ ॥

आवास इति । तस्यां पुण्यां आदौ सिक्ते रत्नानिरासायं
जलेनोक्षिते पयात् संमृष्टे परिष्कृते सिद्धसंमृष्टे, आवसत्यस्मिन्
इति आवासे निवसे । अधिकरणे घञ् । गन्धयन्तोति गन्धाः चन्द-
नादयः तैः आदौ सिक्ता चर्चिता पयात् वासिता आनोदिता

सङ्गच्छ पौञ्चि स्त्रैणं मां युवानं तरुणी शुभे ।

राघवः प्रोष्यपापीयान् जहौहि तमकिञ्चनम् ॥८१॥

अश्रीतपिवतीयन्ती प्रसिता स्मरकर्मणि ।

धूपादिनेति शेषः । स्निग्धवासिता । “वासिता” करिणी
नाय्योर्वासितं सुरभीकृते । ज्ञातमात्रे, खगारावे वासितं
वस्त्रवेष्टिते” इति विश्वः । तथा अर्पिता न्यस्ता उर्वी, महती
शुगन्धिः सुरभिः स्रक् माला यस्यां तादृशी सती त्वं मया सह
वस । प्रार्थनायां लोट् ॥ ८० ॥

सङ्गच्छेति । पुमासं अर्हति तस्य हिताय वा भवति इति
पौञ्ची तत्त्वबुद्धिः हे पौञ्चि । स्त्रीपुंसाभ्यां नजञ्जौ इति
साधु । शोभते इति शुभा । कर्त्तरि कः । हे शुभे कल्याणि
तदपी त्वं स्त्रैणं श्रीयोग्यं स्त्रीहितं वा युवानं मां सङ्गच्छ अश्री-
कुरु, सद्ययोराययोर्योग उचित इति भावः । ननु ममापि
तादृशी भर्तास्तीति चेदाह राघव इति । राघवः रामः प्रोष्य
देशान्तरं गत्वा पापीयान् पापयन्तरः इति प्रोष्यपापीयान् विदेशी
प्रोषितः स प्रतिगयेन मायाधारः सम्बृत्त इत्यर्थः । प्रोष्यपापीया-
नित्यत्र मयूरव्यसकादिवात् समासः । पापीयानित्यत्र पाप-
यत्गण्यत् इत्यसुः ततः सुप्रहृदिनामिति यतोर्लुक् । अतः
अकिञ्चनं नास्ति किञ्चन यस्येति तं ददृद्रमित्यर्थः, यदा “द्रविषे
किञ्चनं क्लीबे” इत्यभिधानात् नास्ति किञ्चनं धनं यस्यासीत्
ददृद्रं तं जहौहि त्यज ॥ ८१ ॥

अश्रीति । अश्रीत पिबत इत्येवं नियोगः सततं भृत्य-

वशीकृत्य दशग्रीवं मोदस्व वरमन्दिरे ॥ ८२ ॥

मास्म भूयांहिणी भीरु गन्तुमुत्साहिनी भव ।

उद्भासिनी च भूत्वा मे वक्षःसम्पद्भिनी भव ॥ ८३ ॥

तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिहीषुं भीमविग्रहः ।

बाह्वपपीडमाश्लिष्य जगाहे द्यां निशाचरः ॥ ८४ ॥

जनान् प्रति यस्यां क्रियायां सा अग्रीतपिवता तामात्मन
इच्छतीति अग्रीतपिवतीयन्ती । मयूरस्यंसकादित्वात् आख्यात-
माख्यातेन क्रियासातत्ये इति समासः । ततः स्त्रियामाप्
आत्मेच्छायां क्वच् । तथा स्वरकर्त्रिणि कामय्यापारे प्रसिता
तत्परा सती प्रसितोक्तुकाम्यां दृतीया च इति चकारात्
सप्तमी । दशग्रीवं रावणं वशीकृत्य आयत्तीकृत्य । साक्षात्प्राप्ति-
त्वात् गतिसंज्ञा । वरमन्दिरे उत्तमगृहे मोदस्व सुखिता भव ॥ ८२ ॥
मास्मेति । हे भीरु भवग्रीवे गृह्णाति प्रतिकूलार्थमिति
आहिणी प्रतिकूलवर्त्तिनी मास्म भूः । मास्मयद्योगात् लुङ् ।
गन्तुं मंदालयगमनाय उद्भाहिनी उद्युक्ता भव । तथा उद्भा-
सिनी अलङ्कारादिभिः शोभमाना भूत्वा मे वक्षःसम्पद्भिनी भव
गाढालिङ्गनेन मे उरःस्थलं निपीडय इत्यर्थः । सर्व्वेव प्रहादि-
त्वात् कर्त्तरि णिनिः ॥ ८३ ॥

तामिति । तां प्रतिकूलं वर्त्तते या सा तां प्रातिकूलिकीं
प्रतिकूलवर्त्तिनीं मत्वा जिहीषुः कर्त्तुमिच्छुः, हृधातोः सन्नताहूः,
अतएव भीमविग्रहः मिथुरूपं विहाय धृतनिजभीषणाक्षरः

नस्यन्तीं तां समादाय यातो रात्रिश्चरालयम् ।

तुष्णीभूय भयादासाञ्चक्रिरे सृगपक्षिणः ॥ ८५ ॥

उच्चैरारस्यमानां तां कृपणां रामलक्ष्मणौ ।

जटायुः प्राप पक्षीन्द्रः परुषं रावणं वदन् ॥ ८६ ॥

एतौ प्रक्षीपंकाः । अतः परं टाडिकाः ।

दिपन् वनेचराग्रगणां त्वमादायचरो वने ।

निष्पाचरः रावणः बाहुभिः उपपीड्य बाहुपपीडं बाहुभिः दृढं
धृत्वेत्यर्थः । सप्तम्याचोपपीडे इति चकारात् द्वतीयान्ते
उपपदे णमुल् । यां आकाशं जगाहे उत्पपात ॥ ८४ ॥

नस्यन्तीमिति । नस्यन्तीं विभ्यतीं तां समादाय बलात्
गृहीत्वा रात्रौ चरतीति रात्रिश्चरः । चरेष्टः, विकल्पेन सुमा-
गमय । तस्य आलयं लब्ध्वा यातः गच्छतः रावणादिति शेषः ।
यातेः शतरि पञ्चम्यां रूपम् । भयात् सृगपक्षिणः तुष्णीभूय
मौनमयसम्वा आसाञ्चक्रिरे स्थिताः । रावणभयात् सर्वे नीरवं
तस्युः इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

उच्चैरिति । रामलक्ष्मणौ हा राम हा, लक्ष्मण इति शब्दौ
उच्चैरनीचैः रारस्यमानां पुनः पुनरुदीरयन्तीम् । रसेः शब्द-
कर्मकत्वात् क्रियासमभिहारे यच् । भरतस्त्वाह रामलक्ष्मणौ
उच्चैः रारस्यमानां आग्रयन्तीमिति । कृपणां दीनां तां सीतां ।
रावणं परुषं निष्ठुरं वदन् भर्षयन् पक्षीन्द्रः जटायुः प्राप
सीतासमीपमभ्युपागमदित्यर्थः ॥ ८६ ॥

इतः प्रभृत्यधिकारकाण्डमुच्यते, यत्र प्राधान्येन एकैकं विषय-

अग्रेसरो जघन्यानां मामुः पूर्वसरो मम ॥ ६७ ॥

यशस्करसमाचारं ख्यातं भुवि दयाकरम् ।

पितुर्वाक्यकरं रामं विक् त्वां दुन्वन्तमवपम् ॥ ६८ ॥

मायित्व व्याकरणलक्षणं प्रदर्शितं भवति तदधिकारकाण्डम् ।
तत्रापि लक्षणान्तरसम्बन्धात् प्रकीर्णतास्तीति सूचयितुं अन्तरा-
न्तरा प्रकीर्णश्लोकाभिधानं दृश्यते । विवक्षितस्य सर्गार्धस्या-
परिणामात्त्वात् 'सर्गमध्ये काण्डान्तरारम्भो न दोषाय एवञ्चायं
सर्गो मित्यं क उच्यते इयोरप्यत्र प्राधान्येन निवर्तितत्वात् । कौटुम्भ-
परुषं वदन्नित्याकाङ्क्षायामाह द्विपत्रिति । वनेचराणां अग्राः
प्रधानाः कृपयः तेषाम् । रे वनेचराग्र्याणां द्विपन् हे कृपि-
हिंसक । सम्बन्धे पंथी । वने आदाय सौतामिति शेषः ।
धरतीति धरः प्रयाणपरः जघन्यानां नीचानां अग्रेसरः प्रथमः
त्वं मम पूर्वसरो मा भूः मम अग्रतो मूत्वा मा गाः । तिष्ठ ते
प्रतिफलं दास्यामीति भावः । जयमद्रसत्त्वाह हे द्विपन् वने
वनेचराग्र्याणां आदायधरः भक्षकः त्वमिति ॥ ६७ ॥

यशस्करेति । यशः करोति इति यशस्करः । हेत्वर्थे टः । तादृशः
समाचारः प्ररितं यस्य तं महनीयकीर्त्तिमित्यर्थः, भुवि दृष्टिव्या-
ख्यातं प्रसिद्धं दयाकरं दयाकरपयोधरम् । ताच्छीन्ने टः । पितुः
वाक्यकरं वाक्यकरणानुकूलं आश्राकरम् । आनुलोभ्ये टः । रामं
दुन्वन्तं उपतापयन्तं अवपं परस्त्रीहरणेन निर्लज्जं त्वां विक्, ते
निन्दाम् ॥ ६८ ॥

अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्यैव दिवाकरः ।

तव राक्षस रामस्य नेयः कर्मकरोपमः ॥ ६६ ॥

सतामरुष्करं पक्षी वैरकारं नराशिनम् ।

हन्तुं कलहकारोऽसौ शब्दकारः पपात खम् ॥ १०० ॥

इति टाधिकारः । अतः परं प्रकीर्णकाः ।

धुन्वन् सर्वपथीनं खे वितानं पक्षयोरसौ ।

मांसशोणितसन्दर्शं तुण्डघातमयुध्यत ॥ १०१ ॥

अहमिति । हे राक्षस रामस्य नेयः वश्यः कर्मकरोपमः ।
किङ्करतुल्यः अहं नूनं अवश्यं ध्वान्तस्य अन्यकारस्य दिवाकरः ।
सूर्य इव तव अन्तकरः विनाशयिता । न त्वं रामस्य तुल्य-
प्रतियोगी, अतस्तद्भृत्योऽहं ते प्रतिफलमुचितं ददामीत्यर्थः ॥ ६६ ॥
। : सतामिति । सतां साधूनां अरुष्करं पीडाकरणशैलम् ।
अरुःशब्दः व्रणार्थकोऽपि पीडोपलक्षणपरः । वैरकारं विरोध-
करणशैलं । नराशिनं राक्षसं हन्तुं मारयितुं कलहकारः ।
याग्युद्धकारी असौ पक्षी शब्दकारः सन् घोरं निनादं कृत्वेत्यर्थः ।
खं आकाशं प्रति पपात वेगेन उद्दगच्छत् । शब्दपातमिति
प्राठे शब्दस्य पातो यत्रेति खविशेषणं : यावद्दूरं, शब्दगमनं
तावद्दूरमित्यर्थः । यदा शब्दस्यैवं पातो यत्रेति पतनक्रिया-
विशेषणं, एतेन यदा शब्दस्य शीघ्रगमनं तथास्येति ध्वनितं ।
वैरकारादिषु नशब्दशोकेति टे प्रतिषिद्धे अण् एव भवति
कर्मणः प्राप्तिरस्तीति टाधिकारः ॥ १०० ॥

धुन्वमिति । असौ जटायुः सर्वपथीनं सर्वेषां पथां व्यापिनं

न विभाय न जिज्ञाय न चक्लाम न विव्यधे ।

आघ्नानो विध्यमानोऽपि रणान्निवहते न च ॥१०२॥

पिशाचमुखधीरेयं सच्छत्रकवचं रथम् ।

युधि कद्रथवद्भीमं वभञ्ज ध्वजशालिनम् ॥१०३॥

इति प्रकीर्णकाः । अतःपरम् आमधिकारः ।

पक्षयोर्वितानं विस्तारं विस्तृतपक्षयुगलमित्यर्थः धुन्वन् कम्पयन्
मांसशोणितसन्दर्भं कार्त्तुं श्रेयः मांसं शोणितञ्च दृष्ट्वा रावणस्येति
श्रेयः । कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये इति णमुल् । तुण्डघातं
तुण्डेन चक्ष्वा हत्वा अयुध्यत दैवादिकात् युध्यतेर्लङ् । तुण्डा-
घातैः शत्रोः शरीरात् मांसं कृन्तन् शोणितञ्च स्त्रावयन् युद्ध-
मकरोदित्यर्थः ॥ १०१ ॥

नेति । आघ्नानः प्रहरन् पक्षी । आङ्गीयमहन इति
अकर्मकात् हन्तीरात्मनेपदम् । न विभाय तस्मात् न भीतः ।
न जिज्ञाय मया ताडितोऽपि न मृत इति सञ्जितो न बभूव ।
न चक्लाम जितयमत्वात् ग्वानिं नाससाद । न विव्यधे सत्वा-
धिकत्वात् अवसादं न भेजे । तथा विध्यमानोऽपि परेण ताड्य-
मानोऽपि रणात् न निवहते च, अभग्नोष्माहत्वात् न पराङ्मुखो
वभूव । अत्र यथाक्रमं भीष्मीकृतमव्ययनिपूर्ववृत्तधातूनां लिट् ॥१०२॥

पिशाचेति । युधि युवे पक्षी धुरं वहन्ति धौरेयाः पिशाच-
स्येव मुखं, येषां तादृशा धौरेयाः यत्र तं पिशाचमुखधीरेयं सत्
शोभनं पिद्यमानं वा यस्मिन् कवचञ्च यस्मिन् तत् सच्छत्रकवचं
ध्वजशालिनं ध्वजयुक्तं, शालिन् गन्धोऽत्रैतदस्यायां अस्त्यर्थे शालिनः ।

संज्ञासयाञ्चकारारिं सुरान् पिप्राय पश्यतः ।

स त्याजयाञ्चकाराय सीतां विंशतिबाहुना ॥१०४॥

असीतो रावणः कासाञ्चक्रो शस्त्रैर्निराकुलः ।

भूयस्तं वेभिदाञ्चक्रो नखतुण्डायुधः खगः ॥१०५॥

भीमं भयानकं रथं कद्रववत् कुक्षितरयमिव । रयवदयोचेति
कोः कदादेयः । बभञ्ज भगवान् । ध्वजशालिनमित्यत्र
धातूनामनेकार्थत्वात् शालिरत्र दौत्यर्थे इति केचित् । एते
प्रकीर्णकाः ॥ १०३ ॥

इतः प्रभृत्याममधिकृत्याह संज्ञावेति । स पक्षी अरिं रिपुं
रावणं संज्ञासयाञ्चकार भीतमकरोत् । चासेरकर्म्म कत्वात् अणि-
कर्त्तुः कर्मत्वम् । तथा विंशतिबाहुना रावणेन सीतां त्याजया-
ञ्चकार त्याजितवान् । गत्यर्थादिषु त्यजेरसंघट्टात् प्रयोजककर्त्तरि
द्वितीयैव भवति । अतः पश्यतः शुद्धमवलोकयतः सुरान् देवान्
पिप्राय प्रीणितवान् । प्रीणातेर्लिट् । शत्रुनाशनं सीतात्याजनं
च देवानां प्रीतिकारणमिति भावः । स त्याजयाञ्चकारेत्यत्र
संत्याजयाञ्चकारेति क्वचित्पाठः ॥१०४॥

असीत इति । असीतः त्यक्तसीतः अतएव निराकुलः पूर्वं
बाहुभिः सीताग्रहणेन व्याकुल आसीत् अधुना तद्भावात्
सुस्थिरः शस्त्रैः उपलब्धितः रावणः कासाञ्चक्रो कुक्षितगद्ग-
मकार्षीत् । एष्टेहि खगाधम इत्युत्कटमाह्वयते अ इति भावः ।
काय गद्गकुक्षायामिति धातोः सिट् । यदा धातूनामनेकार्थ-
त्वात् गद्गैः कासाञ्चक्रो शस्त्रे इत्यर्थः । नखतुण्डानि एव प्रायु-

हन्तुं क्रोधवशाद्दीहाश्वक्राते.तौःपरस्परम् ।

न वा पलायाश्वक्रे विह्वयाश्वक्रे न.राक्षसः ॥ १०६॥

उपासाश्वकिरे द्रष्टुं देवगन्धर्वकिन्नरोः ।

हस्तेन पक्षी लोलूयाश्वक्रे क्रव्यात् पतक्षिणः ॥ १०७॥

धानि यस्य स तयोक्तः, खगः तं भूयः पुनरपि वैभिदाश्वक्रे
अत्यर्थं भिन्नवान् । नखाघातैरुण्डाघातैश्च शत्रुः क्षतविघतं
वकारेत्यर्थः । भिदेर्यङन्तात् लिटि रूपं यङी लुक् च ॥ १०५॥

हन्तुमिति । तौ जटायुरावणी क्रोधवशात् क्रीपाधीनतया
परस्परं अन्योन्यं हन्तुं व्यापादयितुं दीहाश्वक्राते चेष्टां कृतयन्तौ ।
विः पक्षी । वयतेरौणादिक इक् । नवा नैव । “वा स्यात्
विकल्पोपमयोरेयार्थेऽपि समुच्चये” इति विस्तः । पलायाश्वक्रे
रणात् हुद्राव । परापूर्वस्यायधातीरूपं रिफस्य लत्वम् । तथा
राक्षसः न दयाश्वक्रे पक्षिणं खल्वहं कथं व्यापादयामीति
नालुकम्पामभजदित्यर्थः ॥ १०६ ॥

उपासामिति । दिव्यन्तीति देवाः पचाद्यच् । गानत्रैपां
धर्मः इति गन्धर्व्याः प्रयोदरादित्वात् साधु । कुक्षिताः नराः
किन्नराः अग्रमुखत्वात् । ते द्रष्टुं युद्धदर्शनाय उपामाश्वकिरे
तयोरन्तिकमाजगमुरित्यर्थः । क्रव्यं मांसमन्तीति क्रव्यात्
राक्षसः । अक्षेः क्तिप् । पतक्षिणः पक्षी हस्तेन प्रसंघं गीतुं
न शक्यतेऽयमिति भयवशा लोलूयाश्वक्रे अत्यर्थं चिच्छेद ।
मूधातीर्यरि लिट् ततो यङीलुक् । हस्तेनैव यस्तेनेति
पाठान्तरम् ॥ १०७ ॥

प्रलुठितमवनौ विलोक्य कृतं

दशवदनः खचरोत्तमं प्रदृष्यन् ।

रथवरमधिकृष्ट्य भीमधुर्यं

स्वपुरमगात् परिगृह्य रामकान्ताम् ॥ १०८ ॥

इति श्रीभट्टिकाव्ये पञ्चमः सर्गः ।

प्रलुठितमिति । खे चरन्तीति खचरास्तेषां उत्तमं खचरो-
त्तमं जटायुं कृतं लूनपत्रं अतएव अवनौ भूमौ प्रलुठितं विलोक्य
प्रदृष्यन् निहत्तो विघ्नकारीति हर्ममतुभवन् दशवदनः भीमधुर्यं
भीमपाशं रथवरं स्मरणादुपस्थितं पुष्पकाख्यं स्रन्दनश्रेष्ठं
अधिकृष्ट्य रामकान्तां सीतां परिगृह्य तथैव धारयित्वा स्वपुरं
लङ्कां भगात् भगमत् । इणधातोरुलुङि रूपम् । पुष्पितामा-
वृत्तमिदं लक्षणं गूढम् ॥ १०८ ॥

इति भट्टिकाव्यां पञ्चमः सर्गः ।

BHATTIKAVYAM.

ENGLISH TRANSLATION.

CANTO. I.

1. There lived a king celebrated by the name of Dasaratha, who was a friend of the gods and a vanquisher of his enemies; and who was versed in sacred lore, and so eminent in virtues that the eternal being himself, on the pretext of doing good to the world, became incarnate only to have him for a father.

2. He studied the Vedas, offered oblations to the gods, propitiated the manes, honored his friends, triumphed over the passions, delighted in the study of moral science, and destroyed his foes root and branch.

3. He gave away riches as a cloud pours down water, sat in the same seat with the king of heaven, did not worship any other god than the three-eyed one and eclipsed the glory of all (the most renowned) archers.

4. Being holy, esteemable and surrounded by a host of distinguished Brahmans, he gratified by his offerings the dwellers in heaven, and flamed forth in his might for the welfare of the world like the fire consecrated at a sacrifice.

5. Having spotless reputation and resembling the god of a hundred sacrifices, he lived in Ayodhya as his capital, which was pleasant in all the seasons, and inhabited by Brahmanas of bright intellects, and in grandeur rivalled the metropolis of heaven.

6. With the rays of its gems streaming to the sky, that city stood, as it were laughing to scorn the capital of Indra, and seemed as a perfection of Brahma's skill so conspicuous in the work of creation.

7. In it were mansions, containing pearls, diamonds, and minerals of various hue, which had parterres attached to them, and were inhabited by damsels as fair as beves of Apsarasas, and thus resembled the peaks of Meru.

8. The glittering rays of the jewels contained in the houses of that city, flashing through the numerous windows, appeared like the crystal waters of the Ganges pouring down from a ravine of the Himalaya.

9. As a scholar is attached to the sciences, so was the king to his three noble wives whom he had married in due time; who were pious and respected by the people, and were so blessed as to contribute to his pleasure, wealth and fame.

10. Desirous of having sons, he resorted to the help of fair ones and thus enticed away to his capital the sage Rishya-sringa, in whose mind true wisdom was developed, and who being

enlightened, high-minded and skilful in the performance of a sacrifice, was revered by all.

11. The king, who was possessed of self control, asked that prince of sages to perform a sacrifice in order that he might obtain sons. Then that skilful priest being informed of his wish commenced a ceremony certain to produce male offspring.

12. Having expelled evil spirits from the vicinity of the altar by conjuration, offered oblations to the principal deity and his attendants, and cast certain figures made of pounded rice into the sacred fire, the great sage offered a prayer that the king might obtain a son.

13. The people invited there having been satisfied with gifts the sacrifice was concluded, and the three queens of high pedigree partook of the remainder of the offerings in such a manner as to give birth to four sons.

14. First of all Kauśalya was delivered of Rama with ease, next Kaikeyi bore Bharata, and then Sumitra alone gave birth to Lakshmana together with Śatrughna celebrated for noble deeds.

15. The learned sage Vāśiṣṭha, the first of ascetics, having expelled evil spirits, honored, and distributed rich presents among the Brahmans, and then performed in due time the ceremony of investing the princes with the sacred thread.

16. The princes studied the entire Veda with its attendant sciences, and became initiated into the use of arms which yield victory. They were moreover so endowed by nature as to appear equally captivating to men of various dispositions.

17. After that the son of Gaṇḍhī whose sacrifice had been

interrupted by demons, came to the king to ask for Rama's protection, and he with curd and honey in his hand paid him due homage.

18. Has that meditation of thine, said the king, been undisturbed, which thou hast commenced in order to triumph over the evil of transmigration, and pursued with a total disregard to sensuous impressions, and by means of which thou hast penetrated into the mysteries of things.

19. That meditation of mine, the sage replied, is tolerably safe; but demons have infested our sacrifice in the forest, and I pray that Ra'ma, the vanquisher of his foes, may destroy them with the help of Lakshmana.

20. On hearing this the king, unable to bear the thought of being separated from his son, fell into a swoon. Then the great sage so haughty in his temper, thus addressed the blessed king.

21. "From the dread of demons, I have sought for thy protection as thou wouldst ask for our help in performing religious rites. Brahmins and Kshatriyas are destined to help each other; so banish all fear and permit thy son (to accompany me.)"

22. "I predict that thy son will stand foremost in the field of battle and slay Ravana, that mighty foe of all; so do not O great king! reject my suit, for a sage like myself will never entrust inferior men with the accomplishment of great enterprizes.

23. The king at first thought that the fire of the sage's wrath, if kindled, would consume his race into ashes; while on the other hand, to part from his son would be most agonizing to him. Thus wavering for a while, he at last consented to his son's departure.

24. Then the sage, well satisfied with the king, honored him with benedictions, and set out for his hermitage. The prince equipped with flashing arms for the destruction of demons, submissively followed him as he led the way.

25. The countenance of the victorious Rama brightened up at the thought of seeing the sacred grove, and the firm-minded Lakshmana, that favourite of the three mothers, who had mastered the science of war, followed him ever intent on his welfare.

26. When the lion of the house of Raghu firmly grasping a great bow, the terror of his foes, and being equipped with arrows and a finger-protector, was setting out for the forest, desirous of destroying the demons; the damsels of the city, his well-wishers, owing to their great grief, with difficulty abstained from crying: for that would have been a bad omen.

27. Then the Brahmanas loudly chanted benedictions on the prince, and the others struck cymbals of loud and pleasing tone; the auspicious birds chirped merrily, and the prince felt his right arm throb gracefully, auguring well for the fulfilment of his desire.

CANTO. II.

ENGLISH TRANSLATION.

1. Having come out of the town, the prince beheld all around him, the signs of autumn, at which season trees, lakes, brooks, stars and the sky look gay and serene.

CANTO II.

2. The red lotuses, struck by the waves, were oscillating ; their leaves, moving to and fro, appeared like flickering lights, and the black-bees seated on them being agitated looked like curling lines of smoke.

3. The banks of the lakes beholding their own glory appropriated by the water in which were reflected the trees ' on their margin, imitated the beauty of the water-lilies with the smiles of the land-lotuses.

4. At the dawn of day, the trees growing on the banks, from the extremities of the leaves of which fell transparent drops, seemed as if bewailing the fate of the Kaumudi, with the humming of bees and with the dews of night which resembled tears.

5. The woodland and the water beheld, as it were, each other's charms with a feeling of astonishment and eagerness ; the flowers blooming in the one and the lotuses floating on the other had black-bees seated on them, and thus appeared like eyes.

6. As it trembled in the morning breeze, the lotus seemed as if expelling the black-bee, which was embrowned with the dust of the Kaumudi ; just like a proud damsel who had become indignant at the flirtations of her lord with her rival.

7. The hunter though desirous to slay the stag, which stood still absorbed in the sweet hummings of the bees, could not take aim at his mark, while he listened to the noise of the excited swans.

8. A cloud which caused the rivers to rise by its showers, but which now appeared as white as snow for want of water,

was seen agitated by the wind, and moving about the ridge of a mountain like a second Himalaya.

9. In a well-watered upland-grove beside a river, a lion roared, and deceived by the echo of his own voice, thought that it was the roar of a rival; so he was in a rage and crouched ready to spring on him.

10. The prince beheld many a lotus blooming in the lakes, listened to the humming of black-bees, and smelled the sweet breeze as it blew laden with the perfume of the lotuses over which it had passed.

11. He drew towards him many a creeper and plucked its flowers, descended to many a brook and rinsed his mouth with the water, and out of curiosity sat himself down on many a slap of rock with a smiling countenance.

12. At day-break he saw in the east waters so gilt with the rays of the sun as to appear like a sheet of the son's light, that had poured down in the form of rays, and collected on the face of the earth.

13. He saw with delight the rows of paddy plants, which were captivating to the sight, and extended as far as the eye could reach: their clumps looked clean and smooth, and stretched up straight, between which no weeds were allowed to grow.

14. He saw settlements of cow-herds inhabited by country-folk, who never knew pangs of separation from their dear ones, paid their due tribute to the king regularly, were free from deceit and destitute of all artificial decorations.

15. He was delighted at beholding in the milk-maids that modest deportment which is regarded as an ornament of the fair-sex ; he was also pleased with their charming looks which were free from coquetry, and with their simple dispositions which inspired confidence.

16. At the time of churning, the graceful movements of the milk-maids, the turning of their sides, and the heaving of their hips, were as gratifying to him as a dance with which the low deep murmur of the churning, as it were, kept time.

17. A herd of deer of various hue, which on the disappearance of clouds had come forth into the forest, and looked gay, bounded by him vigorously and ran in the direction of the wind exciting his interest.

18. The swans, as white as jasmine flowers, which remained hidden in clusters of white lotuses and foamy sands, were only discovered by their song so grateful to the ear.

19. There was no water on which the lotus did not grow, there was no lotus on which the black-bee did not sit, there was not a black-bee which did not make a humming sound, and there was not a humming sound which did not charm the mind.

20. The ascetics who were emaciated by the practice of penances came forth, accompanied by the principal mendicants of the place, with jars in their hands containing water for expiatory sprinkling : those and other hermits who had no settled habitation, welcomed the prince the object of the world's reverence, with fruits and flowers.

21. Desirous of having him kill the demons in sight,

the son of Ga'dhi, whose mind was not impaired by worldly pursuits, initiated the prince, ever intent on destroying the demons, into those occult sciences called jaya' and vijaya'.

22. Ever vigilant for the welfare of the prince, the sage perceived that a great conflict was at hand, and for the destruction of the demons, bestowed on him arms which were unerring and irresistible.

23. The demon Taraka' who, finding several brahmins pass through the wood, was preparing to fall upon them, presented herself before the prince. Then Ra'ma, who had already provided himself with glittering weapons suspecting some sinister motive in her, slew her on the spot.

24. The prince saw the hermitage, where the branches of trees enriched with fruits were begrimed with smoke rising from the sacrificial fire, where the sweet carols of birds as they floated aloft, were drowned in the hum of students reading the vedas.

25. There lions did not prey upon smaller animals, and birds fluttered about without fear; and there waving creepers gladdened the eye bending low, as if to give fruit to the hermits.

26. The principal inhabitants of the hermitage, devoted to the work of hospitality, welcomed the princes, and presented to them seats, water for washing their feet, garlands and a mixture of curd and honey, which they accepted.

27. Then the ascetics addressed them as follows, "you supported with your arms the weight of the world when being infested with demons, it was sinking in destruction: now de-

ign to keep our clarified butter, prepared for sacrifice, from being defiled."

28. "Begin your rites as ye please," the prince replied, "and let the wind of your penance kindle the flame of our weapons amidst your foes and consume them like wood."

26. Then they began the sacrifice with the proper articles prepared for the purpose, but when the priests went on with it according to the directions of the great sages, the demons came to know of it.

30. Their rough reddish hair stood erect on their heads, their legs were sinewy, and their eye-balls large and fiery: they looked as big as peaks of a mountain, and hovered in the air like clouds in the rainy season.

31. With his bow strung, the grasp of his arm steady, his right thigh drawn back, his left leg stretched forward and his right eye uplifted, Lakshmana having provided himself with sharpened arrows, drew his bow with great force and slew the demons.

32. Then the son of Gaṇḍhi pointed out Ma'richa bellowing hoarsely, who was versed in producing illusive phantoms, and resolute in keeping his ground in fight. And Rāma so well skilled in the use of weapons addressed to him, with a smile, these words of great import.

33. "Thou who livest on human flesh, killest those who sustain their life with the fruits of trees; but tell me why thou dost not feel compassion on poor hermits whose whole worldly fortune is inadequate to maintain them on the morrow."

34. "We devour brahmanis," replied, the demon "kill those who offer oblations to the gods, and turn cities into an abode of the dead. This is our peculiar custom, O son of Dasaratha, and we were not ordained by the creator to live according to the vedic system."

35. "True, O Ra'kshasa, this is thy peculiar custom," the prince rejoined, "but know that I have also as good a way of my own, by virtue of which I, who am a true Kshatriya, and possessed of a bow and arrows, will slay thee, the enemy of Bra'hmans."

36. Thus did they parley : then the prince and the Ra'kshasa joined in mutual strife. At last the prince counting his foe as stubble, transported him with an arrow from the place of combat.

37. Now the Bra'hmans became cheerful, and the heaven began to rain flowers. The sacrifice was concluded without any impediment, when the great sage thus addressed the prince—

38. "Having vanquished the demons at the sacrifice of the gods, thou hast graced the earth and conferred on her the proud title of "mother of heroes"; so that now she will not suffer from a comparison with heaven, though adorned with the presence of Indra.

39. "This is not a difficult task for him by whom Bali was enchained, the ocean churned, nectar carried off, the race of the titans vanquished, and the earth saved though covered with ruin at that time of the great annihilation."

40. At the close of the sacrifice, the sage well-satisfied, gave utterance to those sweet, wholesome words : he then took

the prince to the place where the king of Mithila had commenced a sacrifice, for he was desirous to see the glory of kings eclipsed by the achievements of Rāma.

41. The people assembled at the place of Janaka were so bewitched by the handsome features of those great princes, that they supposed they were either the two gods called Mitra-Varuna, or the twin Asvins desirous of drinking the juice of the soma-plant.

42. The king Janaka; in order to test the prowess of Rāma presented before him that bow with which Pinaki had sacked the capital of Tripura: On this, the prince, with a smile snapped the bow in twain.

43. Then the king, desirous to bestow the hand of his daughter on Rāma, despatched messengers to invite the lord of Ajodhya: they were mounted on chargers, and acquainted with roads, rivers and rocks.

44. On learning the news of his sons, the king, though very old, hastened to Mithila with the alacrity of youth, in a vehicle drawn by well-trained horses, so making the journey without fatigue.

45. On his arrival, Janaka, who had a great reputation and was of a rank equal to that of Dasaratha, honored him as his sire: for the old king was regarded as the home of all virtues, and as a great personage, and ranked as the greatest and most renowned potentate of his age.

46. Janaka then addressed him thus.—“by placing thee, who hast attained to the highest degree of virtue, wealth, and pleasures, on the same seat with himself, the great Indra was

considered by the gods to have shewn discrimination."

47. He then bestowed on the son of the king the hand of his daughter, equalling in beauty the golden creeper that clings to a *Sa-la*-tree moving about, or a permanent flash of lightning fallen from heaven, or the deity who presides over the splendour of the moon.

48. The philanthropic *Rāma* accepted the proffered hand of *Sita*, resplendent with gold, pearls, and gems, who would be ever studious of her husband's happiness; and through whom the race of *Raghu* was destined to attain to great prosperity.

49. When on the morrow the day dawned happily, and the minstrels sang laudatory verses, the followers of the king consisting of horses, elephants, and *Kshatriyas* started for *Ajodhya* in high spirits and passed along the way at a rapid pace.

50. Then on the way the terrific *Parasu-rāma* presented himself before *Rāma*. Distinguished with a very broad chest and appearing as tall as a fullgrown palm-tree, he grasped a bow and arrows in his hands, and his arms were so long that the tips of his little fingers reached his knees.

51. He challenged the prince saying "fit an arrow to my bow, pass no further." Upon this the king who was very fond of his son, and knew the prowess of the enemy full well, humbly implored his forgiveness in these strains.

52. "Thou hast triumphed more than once over the banded powers of the *Kshatriyas*, and gratified the manes with the blood of kings shed like water. Now there is none to contend with thee; so appease thy wrath and do not, O great *Rāma*! think this boy *Rāma* a fit object of thy jealousy."

53. When he through pride regarded not the words of Dasaratha, the prince drew his bow with a great arrow, and placed a bar in his way to that heaven which he had won by his valour.

54. When that enemy of kings was vanquished, the men were relieved of all anxieties and raised loud hurraa quite fearlessly. Then at the command of the king, they resumed their journey, and, dividing themselves into different bands, branched off along various ways.

55. They moved on unfatigued with so much speed as to be unaware, how far they had advanced, making near the places that were far off, and leaving behind at a distance others which they had reached. In that way they soon came to Ajodhya which was variously embellished on the occasion and had its streets cleansed and watered.

CANTO. III.

ENGLISH TRANSLATION.

1. When the prince became covered with glory by the slaughter of the Rakshasas in fight, and by baffling too the enemy of the Kshatriyas, there was no one to whom he did not become dear.

2. Then the king, (who had endeared himself to his subjects and officers), by causing it to be proclaimed aloud that he would appoint his son reigning prince, put an end to their suspense and gladdened them again.

3. The king caused to be prepared for Rāma a throne resembling blazing fire, the diamonds of which were set off by flashing gold, and which was studded here and there with other precious gems, together with the footstool thereto appertaining.

4. He speedily sent off in every direction with the utmost earnestness, parties of men furnished with golden pitchers to bring the water of holy places—of men who were brought up at his charges, were of well-knit frames, and spared not their own feet.

5. Those skilful men who were appointed by the king to perform such duties, watered the streets of the city, hung out banners, sent up streams of incense-smoke to heaven, and strewed all quarters with many-coloured flowers.

6. Then Kaikeyi not being able to endure that, omitting in her infatuation to ask the permission of Bharata who had gone to the house of his maternal grand father, claimed as a boon the retirement of Rāma to the forest.

7. Being filled with greed of power by malicious whisperers, and led astray by female fickleness, she did not consider the crime involved in the banishment of Rāma, nor the reproach of men, combined with the death of the king.

8. The king, though he promised wealth and territories in order to prevent the banishment of Rāma, was contemptuously repelled by Kaikeyi, and the installation of Bharata was driven deep into his soul like a thorn of despair.

9. Then the king, determining to banish the prince, ordered with sorrow his departure for the forest accompanied, by Sita and Lakshmana, in a chariot driven by Sumantra.

10. Some blamed the king as a slave to his passions, some lamented aloud with tears, but others spoke of the villany of Bharata while here and there one invoked curses on the head of Kaikeyi.

11. "Tomorrow Rama will have started for the forest"—thus reflecting, the masses were over much consumed with grief, while others there were in the city, who possessing self-restraint, laid aside their sorrow, and fixed their minds on accompanying the prince.

12. Those two heroes when about to start spoke thus to the citizens that approached them in bitter grief,—“why do you lament for us in this hour of our glory, now that we are highly favored by receiving a commission from our father?”

13. “Can we adequately recompense that great benefactor, who gave us existence, who preserved us in dangers and who always nourished us at his own expense, by the trifling service of a journey to the forest?”

14. It would be well if the man who does not abide by the orders of his father, even in a difficult matter, much more in such a trifling matter as sojourning abroad, were to perish as quickly as the lightning, or wither standing up like a blade of grass.

15. Rāma thus spoke—“return ye citizens! and dispel my father's grief, and do not look upon Bharata different from myself, and then he advised the charioteer to take back the chariot.

16. Rama perceiving by their gestures that the people were still inclined to follow him, after encamping one night with

the citizens and defending them from the terrors of a forest life, went off secretly at dawn of day.

17. They shed tears wailing piteously, again and again ; they heaved warm sighs ; exclaiming "Ah Rama! Alas!" they returned with reluctant minds.

18. The charioteer also having bathed himself and his horses in the water of the Ganges, greatly sorrowing, thinking on the two descendants of Raghu together with Sita, and heaving warm sighs, entered the city.

19. When the people returned, the city seemed to them like the heaven deprived of the sun and moon, though full of warriors like stars ; for all its bustle was put a stop to by the darkness of sorrow.

20. When the king saw Sumantra without Ra'ma, as all his hope was lost, he lost his self-command ; he ceased to care for his wines, he did not anoint himself with unguents, he did not put on his gorgeous raiment.

21. Through grief, he could not sit still in one place, he desisted from the half-completed duties of his kingly office ; though anointed with sandal-wood and Usira and Mrinala unguents, he was so consumed by the fire of grief that he passed to the condition of the gods that dwell in heaven.

22. The wives of the king shrieked, tore their hair and beat upon their breasts ; took off their ornaments, flung themselves upon the ground and broke their bracelets.

23. The relatives of the sovereign, doing their best to console the queens, immediately embalmed the dead king, expecting Bharata, and by the advice of the ministers sent off

young messengers who were themselves eager to bring the king's son.

24. Bharata also, who was dwelling with his mother's relatives, beholding in a vision the calamity that had befallen the king, told his friends that he saw the sun fallen from heaven and quivering on the ground.

25. When the messengers came to him, and told him the tidings of the king's illness, thus exciting in him a desire to depart, then Bharata becoming eager for the journey set out full of sad memories of his father.

26. Through anxiety produced by affection, he feared that his relatives had perished; and, as he travelled, the herds of jackals and deer crossed his path in ominous directions, and yelled in an appalling manner.

27. When about to enter the city after returning from his sojourn abroad, he did not hear the hum produced by the conflux of men, he did not hear the chanting of the vedas, and he did not hear the chaffering of the merchants.

28. His mothers coming round him when he drew nigh to the palace, lamented aloud the king with gushing tears; and so did the warriors with the family-priest and the minister at their head, having their throats filled with swelling grief.

29. When though looking in every direction for Rāma, Sita and Lkshmana, who he expected would have come to meet him, he was not able to behold them, bursting into passionate lamentations, he asked about them, and thereupon the priest, ministers and warriors told him all the circumstances exactly as they had occurred.

30. Knitting a terrible contraction of the eye-brows, with his eyes swelling, red and terrible, he reproached Kaikeyi in a loud voice again and again, and was continually plunged in sorrow.

31. The princes with Sita have suffered hardship, the king is dead, and ye, ladies ! are widows, I am to be pitied, the earth is without a sovereign. Alas ! the folly that Kekayi has displayed is a great calamity."

32. " This is not my scheme." uttering these words he a thousand times confirmed them with oaths, calling upon his father and Rāma, rolling on the earth in his grief, and weeping bitterly.

33. In their anxiety to console Bharata, the ministers together with the Brahmanas had the king's body carried out, trying to make the prince desirous of burning his father at no great distance from the city and of collecting all the necessary sacrificial implements, in order to have the funeral sacrifice performed.

34. They ran up flags of fine cloth and woven silk, they caused to sound flutes, labours, and cymbals ; they blew on all sides shrill-sounding conches, and they brought also saffron and sandal-wood.

35. After placing gold on the ears, eyes, nose and mouth, after putting the corpse in the skin of a black antelope, with its head to the east, and piling the sacrificial vessels on its limbs, according to rule, the priest lighted the blazing flame of the funeral pyre.

36. After performing the oblation of food and water, and

the collecting of the bones ; setting aside the ceremony of installation which his subjects had proposed, Bharata with the citizens went to the wood with the intention of bringing back Rama with all due respect.

37. The earth was adorned with men marching rapidly filling all quarters, penetrating in their course even through places where there was no path, mixed up with elephants, chariots and horses ; was adorned, I say, though all these had laid aside their ornaments out of sorrow for their king's death.

38. They gathered flowers and fruits from the woods, they bathed in the rivers and propitiated the manes with their water, they went to the sands, and sported without fear, and resorting to the shade, they, got rid of their fatigue.

39. Having reached the bank of the river Tamasa that enjoys sanctification by its junction with the water of the Ganges, they went to bathe in the holy water of the Jamuna, without feeling fatigued.

40. They went to the hermitage of the sage Bharadvaja in which Rama reposed after meeting him there, and satisfied his hunger with the abundant produce of fruit-bearing trees, while he banished thirst with cold water.

41. Goig on foot out of respect, they prostrated themselves before the sage Bharadvaja, who was accompanied by his pupils and was teaching hermits, that kept their speech restrained, slept on the ground and longed for union with the divine essence and were ever intent on liberation from the bondage of works.

12. When he, whose bulk seemed enlarged by his radiance,

was desirous of giving them entertainment, the *Wishing Trees* of Paradise, by the might of his asceticism, produced food for them, and bore aloft pieces of cloth, long and fine.

43. In that hermitage, *Tilottamā* and other fairies of Paradise, obedient to the orders of the sage, waited on them with all humility, bowed down to them gracefully, spoke words sparkling with wit, sang melodiously and danced with amorous gestures.

44. Having got ready clothes, food, drink and beds severally in suitable places, the sage, well-pleased, asked them to dress themselves, to have seats, to eat, to drink, and to sleep according to their different tastes and inclinations.

45. Having put on clothes, and supped with a light heart, they passed the night : then at day-break, they soon resumed their journey with chariots, horses and elephants, and reached the river *Mandakīni*, noted for its fine water and sylvan scenery.

46. Having received the tidings of *Rāma* from the hermits, they directed their march towards mount *Chitrakuta*, which resounded with the warbling of birds, and licked the clouds with its peaks, obstructing the course of the sun.

47. When *Lakshmana* descried hosts of men, covering the plain on all sides, then, being provided with sharp arrows, putting on his armour, and getting his bow well-strung, he waited with a determination to fight, uplifting his eyes and eye-brows.

48. But as they laid aside their weapons, wore white scarfs, and walked on foot with slow steps out of grief, the son of *Dasaratha*, thought that they were friends, having no hostile design but coming to pay their respects to *Rāma*.

49. When they drew nigh, the violence of their grief increased, and they rolled on the ground near Rama, furrowing the earth *deep* and exclaiming aloud, "His majesty has given up the ghost through the pangs caused by his separation from Rama."

50. Weeping aloud for a long while, Rama and Lakshmana repaired to the river, and taking each a handful of water from its middle, sprinkled the same on the bank invoking aloud the name of the departed.

51. After that Ra'ma said to Bharata, "our sire has commanded me to do the easy task of sojourning in the forest, but appointed thee to the arduous duty of governing the state. Grieve not, O hero ! but carry on this commission cheerfully."

52. "Being endowed with a great intelligence, thou art versed in and dost act up to the doctrines of the wise : if thou shouldst set aside the injunctions of thy father, then who else would wish to have a son, even though his house were to become extinct."

53. "If thou hast any respect for what I say, if thou wouldst not assume independence while I live, and feel ashamed by disobeying the command of our sire ; then banish all fear, return home, and govern the kingdom."

54. "How can I, being a younger brother," justly observed Bharata, "venture to assume the responsibility of governing a state, wherein succession to the crown has been always regulated by the law of Primogeniture ; so do not command me to do a thing, whereby the glory of our house would be extinguished."

55. "A truce to the thought that while thou livest, I should

be the king and reign over these powerful steeds, elephants and Kshetriyas and over those gems, which are fitted only for royalty."

56. As he was thus speaking, Rāma addressed him in these strains—"go back. O Bharata! with a pair of my shoes, and banishing all fear, and being honored by the people, govern for it the realm of the whole world in obedience to my injunctions."

CANTO. IV.

ENGLISH TRANSLATION.

1. On the departure of Bharata, the wise Rāma repaired to the hermitage of Atri; and after meeting with a cordial reception there, he started for the forest of Dandaka.

2. While he was wandering in the wilderness with Sita and Lakshmana, a terrific Rakshasa lifted them aloft with irresistible force, and carried them off to devour them.

3. The princes, after breaking the arms of the Rakshasa, whom not even the god of death could overcome, buried them under the ground, with his head downward and legs toward the sky.

4. Then the two tigers of the Raghu's race went to Sarabhanga's hermitage, which was regarded by the helpless as an asylum, and was surrounded, with a halo of asceticism, so to speak.

5 & 6. "We have lingered in the forest, with the hope

that you would grace it with your presence; now that we have beheld you, we wish you well, and desire to pass into that state of existence, which we have fairly won by our righteous deeds." With these words he shewed him the way to the cottage of Sutikshna close by, and sacrificed his body in the fire in the presence of Ra'ma.

7. After the sage was consumed by fire, Ra'ma took up his abode in a hut in the vicinity of Sutikshna's hermitage, and often occupied himself in visiting the sacred groves of the ascetics.

8. Living thus in a forest meet for a dwelling place, and reposing on a bed of leaves, the hospitable Ra'ma would arise from his bed and wander about to hunt the deer.

9. Having roasted some of the flesh of the game on a spit, and cooked the rest in a pot, he would perform the ceremony of homa and offer the flesh to the gods: then having fed Brahmaus learned in the Rik and Yajurveda, and those also versed in the Saman, he would himself eat what was left.

10 & 11. Having wrapped himself with the bark of a tree, that covered his whole body, and was as fine as cloth fresh from the loom, the prince would put on his armour, and furnish himself with a bow, arrows and a scimitar. Thus accoutred, he would rove fearless, now killing demons, now defending brahmanas; leaving woods where merely cattle would be gratified by a plentiful pasture he would resort to others, where one could satisfy himself with an abundance of fruits.

12. Wielding glittering weapons for the protection of those who live by the sweat of their brow; and paying homage to

the conclaves of the soma-drinkers, he accompanied by the great Brahmanas would visit the hermitages of the neighbouring mendicants.

13. He ingratiated himself with the great sages, by taking an interest in their gains and losses on the days preceding, passing, and following, and on other days also.

14. He would begin his prayers at the hour, when cattle return from pasturage, and continue praying till that part of night when they are roused for milking; and before the cock crew, he would rise to do his obeisance to the rising sun.

15. On a certain day, he was espied in his cottage by a lascivious demoness, who not caring for him as he had a wife; presented herself before the son of Sumitra.

16. With her waist encircled with graceful wrinkles, and her eyes stretching to the roots of her ears, she surpassed all in the sweetness of her voice, and the beauty of her skin, and rivalled the moon of the first day of the bright fortnight.

17. With her legs well-shaped, her thighs as tapering as the trunk of an elephant, and the palms and fingers of her hands exquisitely soft, she had her forepart below her waist fully developed.

18. Her face was distinguished for its prominent nose, white teeth, and pendent ear-rings: wearing a garland and with a countenance smiling sweetly, she delighted those, who beheld her.

19. Coming right before Lakshmana to win him for a lover, and behaving improperly, that amorous demoness preferred her suit in sweet accents to gain a favourable hearing.

20. "O son of Sumitra ! marry me willingly and without any misgiving. I long for thee, I shall minister to thy pleasures, and be an obedient companion to thee, as long as thou livest."

21. He thus spake to her—' Why dost thou (who seemest to have never exposed thy charms even before the sun) wander about fearless in this wilderness, which now affords no pasture for cattle, but rather strikes terror into the heart of both man and woman ?'

22. " Why dost thou roam at large in the guise of an Apsara, but in reality no other than a damoness, resplendent in beauty to enchant men ?"

23. Thy husband is not alive ; else thou couldst not wander thus in this wilderness, infested with ferocious beasts, devoid of modesty, and clever in making amorous proposals."

24. "Proffer thy hand to Rāma who sits in private in that cottage : he is my master, and has known a wife ; also his eyes are as large as to reach to his ears."

25. His person is anointed with sandal unguents, his face is resplendent with ear-rings, and his arms stretching down to his knees, are fitted for all the purposes of fight."

26. "Begirt with a sword for the protection of the helpless, he holds both arrows and a bow that is as hard as flint, and cannot be carried by others without difficulty."

27. "A vanquisher in fight of the destroyers of sacrifices, and an upholder of the whole integrity of faith, he takes under his protection the wives, and the cows of the ascetics, that live in the forest."

28. Then she entered the hut of Rāma, proffering her hand to him, and with due deference said to him, "marry me, O Rama."

29. "I have a beautiful wife," Rama replied, "but he is without one; he shall be thy husband, and cherish thee much. So go to him, and leave him not."

30. With a heart smarting under the stroke of Cupid's dart she returned to Lakshmana, just as a cow longs for a bull.

31. Intent on inflicting an effectual blow, the foremost prince of the Raghu's race drew his scimitar from the scabbard, and smote her nose from her face.

32. "Thou knowest not, that I am Surpanakha by name," she said, "else thou wouldst not dare to inflict on me this wound that cannot be healed in this present life."

33. Desiring to go away from the spot, she assumed a most appalling shape, and floated in the air, cursing him bitterly, and vaunting again and again the prowess of her relatives.

34. She then presented herself before her brothers, Khara and Dusana, who dwelt in the forest of Dandakā, wailed piteously, and excited them to fight with Rāma.

35. "Behold the doings of the children of a discarded wife, who have been exiled by their father for the sake of Bharata, the son of a favorite spouse."

36. "Endure, if you can, this insult offered by a vile ascetic, to me, your sister, and the protege of Ravana."

37. "I have been disgraced by men, whose raiment does not come from the loom, who live on fruits, not the produce of tillage, and whose family consists of wild beasts that require no support."

38. "Thou shalt have" the brothers said, "thy satisfaction tomorrow, in as much as we live to see that thy honor be not out-raged : so depart, be of good cheer, and weep not."

39. "We feed on men day and night, even when they are harmless ; how is it possible then, O timid one ! that we should forgive them, when they do injury ?" . . .

40. Then they marched out with fourteen thousand combatants, armed with battle-axes, bows, lances, and darts.

41. Now the conflict began. Ra'ma and Lakshmana with arrows slew the terrible Rakshasas, consisting of such as are two-headed, three-headed, and many-headed, as they advanced in battle-array.

42. The earth was strewn with combatants, of whom some were slain, some maimed, some made hunch-backed, some bruised, some crushed in pieces, some dispirited, some terror-stricken, some ashamed, and some crest-fallen.

43. Many shivered from head to foot, others writhed from agony, and some vomited blood, so that there were none that did not present a pitoons spectacle.

44. The three-headed Rakshasa went up to Rama, just as a deer badly wounded in the right side, encounters a hunter ; or as a person, who longing for water, comes upon a desert, and upon that part of it where a fire is blazing ; or like a serpent that meets with the king of birds whose visage is terrible to behold.

45. The heads of the Rakshasa cut asunder by sharp arrows, like peaks of a mountain detached by the violence of an earth-quake, struck the enemy with terror, as an omen portending the destruction of their race.

CANTO V.

ENGLISH TRANSLATION.

1. Khara and Dusana traversed the plain in every direction ; they were able to stand firm before their foes, and to destroy them ; they could increase their bulk at their pleasure, rise into the air, and endure the blows of weapons.

2. Holding in their hands scimitars, pestles, darts, discuses, arrows, and clubs, they with their weapons overshadowed the field, already clouded with dust.

3. The two foremost princes of the Raghu's race, who were ever vigilant, pierced their adversaries, again and again, in their vital parts with sharp-edged arrows, and gave them over to the god of death.

4. Surpanakha, when she saw her brother slain, left the forest, and sought her protector, Ra'vana, in the city of Lanka on the other side of the sea.

5. Coming before the assembly of Rakshasas, she cried with the distraction of rage, and calling on them aloud by name, she lamented, in the presence of Ra'vana, the death of her brothers.

6. " O thou hero !" She said, " those two mighty Rakshasas, who dwelt in the forest of Dandaka, have, in common with their followers, been made to add to the soil of the earth."

7. " Thou didst engage in strife with Indra, who had Brihaspati for his minister, and Ka'rtikeya for his general. But now no affairs of state trouble thy mind."

8. "If I, bereft of my friends, and shorn of my nose, had not sought thee out, thou couldst not, heedless and weak in espionage, as thou art, have known of all this."

9. "One who is desirous of victory, should anticipate what is to be done by his enemies; much more is he bound to inform himself of what they have already done. But although mischief has been done, thou art still ignorant of it. I doubt therefore, if thou art at all desirous of victory."

10. "Blundering, heedless, drunken, going astray, and surrounded by parasites, as thou art, thy prosperity shall not endure."

11. "At present Indra resorts to the hermitage of soma-distillers to partake of his share in a sacrifice, performed by those, who keep the sacred fire burning in their homes."

12. "The Rakshasas do not destroy curd and milk suitable for the preparation of Amiksha, nor rice and grain necessary for making sacrificial cakes, nor clarified butter prepared from yesterday's milking."

13. "Having a youthful spouse, carrying a bow in his hand, and furnished with arrows as destructive as death itself, Rama, though standing on the ground, can slay the destroyers of sacrifices, even though they pass through the air."

14. "The gods now eat such flesh as is meet for a sacrifice, and such as can be torn by lips, whilst the Rakshasas, from fear of Rama betake themselves to the four quarters of the globe."

15. "Make thine intellect as sharp as the point of the Kusagrass, lay aside thy loose habits, and thus allow of this kingdom, which thou hast inherited from thy ancestors, being handed down to thy children."

16. "Put not thy trust in Fortune, though thou hast obtained her favor; for she is naturally fickle, and courted by many an enterprising spirit, who is strong in allies, and versed in strategy."

17. "Fortune like a faithless wife is ever seeking fresh companionship among men, and though standing by the side of her lord, finds a pretext to cast her eager glance towards another."

18. "Rivalling the music of a swan in her voice, as slender as the Darba grass, her hips as expansive as a bur-tree, and of that class of fair ones, called *syama*, his wife holds high rank among beauties."

19. "In vain is he endowed with the senses, who fails to behold her face, to kiss her lips, or to hear her voice."

20. "That man is truly happy, who is blessed with her, the highest object of sensuous enjoyment."

21. "I do not find a single one, whose peace of mind is not disturbed by her. If thou canst purchase her at the price of the three worlds, thou wilt be considered a gainer and a fortunate man."

22. "No fair one, not even the lady of Indra, of Rudra, of Manu, of Varuna, of Soma, nor of Agni, can compare with her."

23. Then the lord of the *Rākshasas* said to her, "O night-wanderer! be of good cheer, fear not; banish all thy anxieties: know, O babbler! that I am indeed *Rāvana*."

24. "Desirous of seeing me, but repulsed by the door-keeper, who pore his staff of office, the king of heaven stood with his face up-raised; and when he was seen with a careless side-glance, he paid his respects to me from a distance."

25. "Indra's thunderbolt, noted for its strength, had its fearful edges blunted, when hurled on my breast; still, because it was not broken into a hundred splinters, it was considered marvellously strong."

26. "Having kept Airāvata tied to the trees of Lanka when I thought him tamed and not worth keeping, I gave him up, as being valueless as a straw."

27. "See my power in compelling the moon to shine always in my capital, though darkness is expelled therefrom by the lustre of beautiful gems."

28. "Does not, Indra, though a dweller in heaven, now robbed of his jewels and destitute of all enterprise, pay tribute to the Rākshasas, and is he not ashamed to face even his own spouse?"

29. "Strife with Rāma, my inferior, will not redound to my honor: nevertheless I will strive to punish him in various ways."

30. Then furnishing himself with sharp weapons, the ten-headed Rākshasa sprang up into the air, and swift as thought, hastened to the cottage of Mārīcha on the sea-coast.

31. Alighting there he told him all; on hearing which the timid Mārīcha thus addressed him.

32. "Fly from that tiger of the Raghu's line, O lord of the Rākshasas! for he firmly grasps his bow and is unassailable in the field of battle."

33. "Rāma has triumphed over the far-famed destroyer of that Kartavirya, who once compelled thee to come to disgraceful terms."

34. "His valor was well known to Tārakā, while she beheld the visage of the god of death, and by him, whose voice is like the roar of a lion, I myself, confident though I was in my own valor, was hurled far from the field of battle."

35. "Thou hast not felt his powers, nor has he thine; but I know him well, as he knows me."

36. "He who at Mithila snapped the bow at a sacrifice, as the condition of winning the hand of the princess, ranks first among warriors, and in his presence men like myself feel insignificant."

37. Khara and Dusana, who fought with him, knew of his prowess; and sacrificers, as well as those who pour the soma-libation, were protected by him at their sacrifices, and thus they also have had knowledge of it."

38. "At home sitting at thine ease, drinking wine, taking human flesh, and wearing a chaplet, do thou dally with women, but never engage in strife with the powerful."

39. "Then calling him a coward, Rāvaṇa spake thus—
"What, if Rāma has subdued a dotard?"

40. "If his having slain a woman, that had no ornament, but her modesty and her timidity, be considered a deed to be proud of, then would indeed the world deserve to be despised as being mean."

41. "At the wretched sacrifice of a set of vile Brāhmans, it was thought a manly act on the part of Rāma to frighten with an arrow a coward of your stamp, who is loud in his boasting at home only."

42. "What wonder, if an old worn-out bow, eaten away by worms were snapped by Rāma in the presence of a set of dastardly Kshetriyas?"

43. "What wonder is there, if the two warriors, Khara and Dusana, despising a foe, who was merely a vile ascetic of the forest, abandoned their life from contempt alone?"

44. Thou art a coward and very evil-minded; yet thou art ever desirous of engaging in strife. Thou always ignorest our virtues and lovest no opportunity of extolling our foes."

45. "For this will I either make thee, who dost deserve to lose thy head, add to the soil of the earth, or else force thee to do my work, who am intent on avenging myself on those two men of the forest."

46. As he saw him uplifting his scimitar, Mâricha in terror entreated him to spare his life, saying, "O I am ready to face thy foe."

47. "Having transformed myself into a deer, I will entice away Râma and Lakshmana, who are so fond of hunting: Go thou also to thine enemy's place, and do thy will at thy pleasure."

48. Then becoming a deer of wondrous form, bedecked with gold and gems, he bounded to and from before Sita, and highly excited her curiosity.

49. The deer-eyed princess of Mithilâ, desirous of wearing its skin, asked the broad-chested Râma, to go out against the deer,

50. Charging Lakshmana with the protection of Sita, the prince, who had the gait of an elephant, gave chase to the deer.

51. Now halting, now running, now bounding, now standing still, the deer excited his admiration by its gambols.

52. After toiling long, Râma, skilled in striking a vital part, hit the horrid demon; and he bellowing bounded hither and thither confused.

53. Hearing that roar that was as loud as a clap of thunder, Sitā thought Rāma was in distress, and sorrowing much asked Lakshmana to go (to his aid.) . . .

54. "Hark !" She said, "thy brother whose voice is as loud as the rumble of a cloud in the rainy season, is crying out. Now, O son of Sumitrā ! do thy duty as a kinsman, and shield him from danger."

55. "This is not the voice of Rāma" he replied, "but that of the pretended deer, that wishes to mislead us ; although this shout is like that of Rāma's."

56. "O timid one ! who is a match for Rāma of the thick neck and huge shoulders, when he is furious in battle, and darkens the sky on all sides with arrows ?"

57. "Wishing to burn his body in the fire of weapons, anxious to make light of his life, and courting death ; the deer came to Rāma, whose great fingers are hardened by constant frictions with the bow-string."

58. "Who with astonishment can unnerve Rāma, the terror of his foes ? So fear not ; thou shalt yet behold thy victorious lord."

59. Then was he thus addressed by Sitā—"I bid thee go, but thou willest not to go, since thou art desirous of making love with me."

60. Known for his self restraint, and for the truth of his prediction, the foremost prince of the Raghu's race came out from the cottage, and uttered this curse on her (who thus falsely accused him), "Thou shalt fall ere long into the hands of an enemy."

61. On his departure, Rāvana presented himself before Sitā, and asked her to give him a favourable hearing. With his

person cleansed by ablutions, with white teeth and a top-knot on his head, he was seen telling his rosary and holding a bottle-gourd-jar full of sacred earth.

62. With his head shaved clean, with a pilgrim's staff in his hand, and wearing two pieces of cloth dyed with lac, he carried a water-pot and a beggar's bowl tied together.

63. Now repeating passages from the Upanishads, and now communing much with himself, he would repeatedly snap his fingers, and look about him with uplifted eyebrows, thus seeming one, who had taken on himself the 'vow' of a wandering mendicant.

64. Desirous of displaying a peace-promoting spirit and concealing his real nature of Ra'kasha, he walked with wary steps.

65. "Smiling purely and eclipsing by her neverfailing charms, the splendour of the moon at night-fall, and that of the lotus by day."

66. "Who art thou? O timid one! why livest thou alone in this wilderness, where no human being is seen? How is it that the wild animals, so voracious, do not devour thee, that hast none to protect thyself?"

67. "Wherefore hast thou come to this forest, which, though dreary to look on, has been made pleasant by thy captivating charms?"

68. "What man is he, so blessed, that thou dost favour him in private with thy endearing attentions, and whose is the happiness to be a fawning servant to thee during amorous sports?"

69. "Such beauty as thine can be found in the ocean alone; it is not seen on earth, nor yet in heaven; and our life is highly blessed, for we have beheld it.

70. "Thy sweet-scented person, I see, shews that thou livest not without a lover, just as the nectar of the lotus, blooming on a bright day, is tasted by the black-bee."

71. "Now that I have beheld thee, who hast eclipsed the charms of the goddess Sri, I fancy, that she vainly thinks herself the goddess of beauty, and in vain Hari deems himself the lord of the goddess of beauty."

72. "If the god of love were to see thee, he would not be desirous of his spouse Rati, nor would he again with her pass his time in amorous sports."

73. "Is there a fair one who would not be jealous of thy beauty, or is there a man who, though as impassible as Hara, could resist the fascination of thy charms?"

74. "All others are miserable, but he only is happy, who is thy care and whose wishes thou never dost gainsay."

75. "Who is the wise man, that apprehensive of the jealousy of rivals, has repaired to this lonely wilderness with thee, who art as tempting as flesh-meat?"

76. Placing water before him and somewhat overcoming her diffidence, the daughter of Janaka, in a respectful tone, stammered out this reply.

77. "My husband is a high-born prince of the dynasty of Ikshvaku, and the son of Dasaratha. He does what is pleasing to his sire and is conducive to the safety of ascetics."

78. "Ever slaying his foes and serving in various ways the pious, in conflict he broke the power of that other Rāma, though armed with his famous hatchet."

79. "A defender of those, who by their sacrifices please the gods, and a propitiator by periodical offerings of the manes.

he at the bidding of his sire has renounced a kingdom, and repaired to this wilderness."

80. "In this dreary wilderness many Rākshasas, slain by his weapons, are lying in rows, surrounded by birds and jackals."

81. "Wherefore knowest thou not of Rāma, whose sport is the shooting of arrows, who whirls clubs, and slays his enemies?"

82. "Expert at hitting his game, he has gone out to hunt, after placing me under the charge of his brother, who at my desire has repaired to the forest in quest of him."

83. The quiver of his frame, the flush of his eyes, the perspiration on his body, betrayed Rāvana's sinister motives, and he addressed her thus.

84. "Who will care for Rāma, though born of a senior queen, now that he is exiled for the sake of the son of a junior wife, and thus resembles a wretch first robbed and then left to be a naked mendicant."

85. "How dost thou, O female-toad-of-the-well, plume thyself on the fact that he has, at the sacrifices of the vile Brāhmins, repulsed those Rākshasas, who can play the hero at the table only?"

86. "Is it besitting that I should speak of my own valour, by which, Indra was deprived of his kingdom, of his pleasures, of his army, and was reduced to poverty?"

87. "Who knows not why the lord of wealth, banished from Lanka, robbed of his aerial car Pushpaka, and crest-fallen, has betaken himself to the heart of mount Kailasa?"

88. "In awe of me and with his face o'er-spread with the gloom of sadness, the lord-of-death himself pines in despair, like a ship-wrecked merchant."

89. "O Maithili ! my capital, built of gold, is by the sea and on the ridge of a mountain. It is a land of gems ; Lanka is its name."

90. "In that city in a palace clean and daily well-sprinkled with water, come thou and live with me ; there shalt thou be anointed and perfumed, and shalt wear a long fragrant wreath."

91. "O thou favoured damsel ! So worthy to have a lover, be propitious to me, who am young, and am likewise worthy of the love of a lady : the son of Raghu is a vile exile ; forsake him, for he is penniless."

92. "Ever permitting thy servants to eat and to drink, occupied fully in amorous sports, and with the ten-headed monarch at thy bidding, enjoy thou thy pleasures in my lordly mansion."

93. "Be not obstinate in thy refusal, O timid one ! come now with me, and there bedecked with jewels, give thou my bosom a warm embrace."

94. Then as he knew her to be obstinate, and was intent on carrying her off, the terrible night-wanderer clasped her tight in his arms, and soared into the air.

95. As he carried the terror-stricken lady away to the abode of the Ra'kshasas, the birds and the beasts were mute from fear.

96. As the unhappy lady wailed, and called aloud on Ra'ma and Lakshmana, Jata'yu, the lord of birds, appeared and bitterly reviled the demon.

97. "Thou chief of villains ! thou foe to those, who rank highest among the dwellers of the forest ! thou hast seized Sita in the wood and art now bearing her off ; but be it known to thee that thou shalt go no further."

98. "O fie on thee ! shameless that thou art, for having

thus brought anguish on Rama, a prince blameless, of world-wide renown, tender-hearted and filial.

99. "As surely as the sun dispels the darkness, so surely will I slay thee, though I am in rank but a servant to Rāma."

100. Thus remonstrating with him, the bird with a shout sprang up into the air to slay his foe, an oppressor of the godly and a devourer of men.

101. He flapped his wide-spreading wings, dealt many a blow in the fight with his beak, that tore the flesh and spilt the blood of his foe.

102. While he dealt his blows, he felt not cowed, nor abashed, nor wearied, nor pained; and he did not desist from the fight, though wounded.

103. In the thick of the fight, he broke in pieces the terrible car, with all the weapons, armour, and flags contained therein of his enemy; and hacked to bits the *pisacha*-faced chargers, yoked to it.

104. Thus did he drive terror into the heart of Rāvana and compelled him to loose his hold of Sita, thereby delighting the gods who were witnesses of the fight.

105. Thus free of Sita, and feeling himself less hampered, Rāvana stood forth resplendent in his arms, and the bird dealt him blow on blow with his weapons—his beak and his talons.

106. Both were furious, and each strove to slay the other: the bird yielded no step of his ground, nor did Rāvana feel disposed to shew any quarter to his feathered foe.

107. As the Gods, Gandharvas and Kinnaras drew nigh to witness the combat, the flesh-devourer by an artifice smote off the wings of his foe.

108. At the sight of the foremost of the feathered race, shorn of his wings and writhing on the ground, the ten-headed demon rejoiced much; and mounting his car drawn by fearful steeds, with the lady of Rāma he set off for his capital.

মহাকাব্যম্ ।

প্রথমঃ সর্গঃ ।

অন্বয়ঃ ।

বিব্রূহস্রবঃ পরন্তপঃ স্তুতান্বিতঃ দৃশরয়ঃ ইতি উদাহৃতঃ রূপঃ সমুত, সনাতনঃ স্বয়ং
শ্রবনহিতচ্ছকিত গুণৈবৈরং যং পিতরম্ উপাষমত্ ॥ ১ ॥ সঃ বেদান্ অধ্যীত, পিতৃনু অপা-
রীত, বহুনা সমমস, ঘর্ৎবগৈ ব্যজিত, গীতী অরন্ত, অরীন্ সমুতপাতং অবধীত ॥ ২ ॥
অধি-ই—অধীতে । অধ্যীত, অধ্যগীত, অধ্যীত, অধিজগে । কসেপি অধ্যগায়ি । যিচি
অধ্যাপয়তি, অধ্যাপিত, অধ্যজীগত । যজ—যজতি তে অযাচীত, অযত, ইযাজ, ইজি
সনি বিয়চ্যতি । যজি যাজ্যতে । যিচি যাজয়তি অজীগত । ই—ইযাতি, অপারীত ।
পদার । মন—মন্যতে, অমন্ত । অমানি, মেনে । যিচি মানয়তি, অমীলমত্ । জি—
জয়তি, অজিত, জিগ্যে । জয়তি, অজীপীত, জিগ্যয় । অচী তীর্য় যনবত্ বহুনি অক্কা-
রীত, গীতমিহা সত্ অসমম অধ্যবাসীত, মাম্বকাৎ অম্ব ন উপাষিত, সর্বৈবুদাতা

১। দেবগণের সখা, শত্রুসংগ্রামকারী বিদ্যাসম্পন্ন দণ্ডরথ নামে প্রসিদ্ধ
এক রাজা ছিলেন। সনাতন বিষ্ণু গুণগোবদনমণ্ডিত সেই ভূপতিকে জনক-
রূপে স্বীকার করিবার জন্যই ভ্রমণে অবতীর্ণ হইয়াছিলেন, লোকের হিত-
সাধন তাঁহার কেবল ছনমাত্র।

২। তিনি বেদ অধ্যয়ন করিয়াছিলেন, যোগযজ্ঞ দ্বারা দেবগণের প্রীতি-
সম্পাদন, পিতৃলোকের ভূতিবিধান, বহুবর্গের সম্মাননা ও কামক্রোধাদি ছর-
ত্রিশূব পরাজয় করিয়াছিলেন, নীতিশাস্ত্রে নিরত ছিলেন, এবং শত্রুগণকে
সমূলে নিধন করিয়াছিলেন।

৩। মেঘ বেনন বায়ুবর্ষণ করে, তেননি ধন বিতরণ করিতেন, ইন্দ্রের
সহিত একাসনে বসিতেন, ত্রিলোচন ভিন্ন কোন দেবতার আরাধনা করিতেন
না, এবং সকল ধর্ম্মরূপের বশ নিরস্ত করিয়াছিলেন।

যশসি নিরাশ্রয় ॥ ২ ॥ অধি-বস—বসতি, অবাসীত। উবাস। নির-বস—
 অসতি, আশ্রয়, আস। পুণ্য: মহামন্ত্রসমূহভূত: ন্যাসদাঁ সনপেষ: ধর্ম্ম: য
 রাজা অধরে অধিগম্যত: বজ্রিণ্যে খীকস্থিতযে জন্মাত ॥ ৪ ॥ পুণ্যকীর্তি: শ্রুতমন্ত্ৰ-
 কল: স: সমুদ্রা মহেন্দ্রখীকপ্রতিমা সর্ব্বশুঁমুখাম্ ইত্যধী: ব্রহ্মাধি: অধ্যাসিতাম্
 অধীধ্যাম্ অশ্রতে ॥ ৫ ॥ সগীর্জিতৈশু নির্য্যাসদ্বয় যদ্যসনকৌশল্যঃ সীমৈব যা
 জহঁম্ভুতব্রহ্মজিহ্বা: সঘোন: পুরং যবদসীব স্থিতা ॥ ৬ ॥ যস্যঃ সত্বসমুদ্রাভ্য-
 ব্রহ্মভাঙ্গি বিচিচধানুনি সন্ধাননানি অসরসা খৌধৈরিব স্তীমি: যুতানি মহাশি
 মৌ শিরাতি ইব (স্তমি ইতি য়েধ:) ॥ ৭ ॥ যস্যঃ চিত্তাচিটঙ্কাম্ নভানুপাতপ্রতিমা
 ইব নবাজজালৈঃ স্তম্ভৈ: অভিনিষ্যতম্ব: অলনিবিটৌজ্যলয়মাধ: মানি ॥ ৮ ॥ স
 (রাজা) ভগবাসু ধর্ম্মাসু কামার্য্যমস্করীষু খীকৌ নতাসু কালি অধিবাসু তিষ্ঠত্ ।

৪। সেই বরগীষ শুদ্ধচিত্ত ভূপতি মহৎ ব্রাহ্মণমণ্ডলীতে বেষ্টিত থাকি-
 তেন, দেবগণের তুলিবিধান করিতেন, এবং যেমন যজ্ঞস্থলে মন্ত্রপুত বহি
 দেদীপ্যমান হয়, তজ্জগৎ সমাজস্থিতির রক্ষার জন্য জাজ্বল্যমান ছিলেন।

৫। নির্দলকীর্তি-শালী ও ইল্লপ্রতিম সেই ভূগণ সমুদ্বিগ্নে ইল্ললোকভুল্য
 অগোধানগরীতে বাস করিতেন। যে রাজধানী, সবল ঋতুতেই সুখস্বা-
 এবং প্রদীপ্তজ্বালোকসম্পন্ন প্রোজিবগণের আবাসভূমি ছিল।

৬। যে নগরী সৃষ্টিকার্য্যে হুনিপূর্ণ যে পদ্মবোনি, তাঁহার কৌশলের পঁবা-
 কাঠা প্রকৃপ ছিল; এবং যে নগরী ব্রহ্মজিহ্বা প্রোজালদ্বারা নভোমণ্ডল উদ্ভা-
 সিত করিয়া যেন অমরাবতীকে উপহাস করত বিবাজমান হইয়া বহিয়াছিল।

৭। যে অগোধ্যাতে হর্ম্ম্যসকল মণিমাণিক্যমুক্তাহীরকাদিতে নভিত,
 চিত্রবাস্যার্থ সংগৃহীত নানাবিধ ধাতুতে স্প্রোভিত, কাননসমূহে আকীর্ণ,
 অঙ্গরানন্দূর্ণ রত্নগণে বিবাজিত হইয়া, স্মেরুপর্ব্বাতের শিখরপরম্পরায় ন্যায়
 বহিয়াছিল।

৮। যেনগরীতে হর্ম্ম্যাবলীর অভ্যন্তরভাগ উজ্জল রত্নসমূহে খচিত ছিল।
 সেই সবল সত্ত্বের প্রোজা প্রবাক্ত্যন দিয়া নির্ভত ইওরতে বোধ হইত, যেন
 গঙ্গার প্রগাঢ় হিমাগরের অধিত্যকা হইতে পতিত হইয়া নোভা পাইতেছে।

৯। যৎকারণে উপহাস, হোগম্ব ধন ও কীর্তিপ্রদায়িনী, সবলের নিবট

পত্নীষু বিদ্যাসু বিদ্যানিব অভিরেমি ॥ ২ ॥ পুনীযতা তেন বরাহনাभिः विद्वान् क्रतुषु
 क्रियावान् विपक्षिमन्त्रानगतिः मन्त्रसौ मान्यः अथशङ्खः मुनिः सां गुरम् आनायि ॥ ১০ ॥
 ক্রতান্মা নৃপ' তং মুনীন্দ্র' পুত্রফলং ক্রতু' কারয়িতুম্ ऐहिष्ट, ततः कर्मठः स तस्य ज्ञातारथः ।
 सन् सुतानुवन्धं कथं व्यतानीत् ॥ ১১ ॥ বরেশ্বঃ (স) বেদী পরিতঃ বধ্যাসি নিরাস্যত,
 প্রধানম্ অমিতঃ অঙ্গানি অধাঘীত, শ্রেণাণি অহীঘীত, নৃপতেঃ সুতসম্পদে চ বর' অমা-
 র্গীত্ ॥ ১২ ॥ হু—জুহোতি, অহীঘীত, জুহাষ । দ্বিতমসম্পত্তীষি বিহিত্বিনে কৰ্ম্মণি শিষ্ঠা-
 যতি সতি ভদারবশ্বাঃ সিন্ধঃ রাজপদ্য. 'অনুরঃ সুপুত্রাণ্ প্রযীত' ইতীচ্ছিত' প্রাভঃ ॥ ১৩ ॥

সমভাবে সমাদৃত্য এবং যথাযোগ্য কালে পবিত্রীভা, এমন ভিন জন নক্সোত্তমা
 মহিবীতে সেই নবগতি অল্পবচ্ছ ছিলেন । যেমন বিদ্বান বিদ্যাতে নিবত
 হন, তদ্রূপ ।

১০ । রাজা পুত্রলাভবাসনায উত্তম বামিনীগণেব আহুত্বল্যে স্বাশ্বদ
 মুনিকে নিজ বাজধানীতে আনয়ন কবিলেন । যে মুনি বিদ্যাসম্পন্ন, মাননীয়,
 মনস্বী, বাগাচ্ছীনে অগুটু এবং পরিগকপ্রজ্ঞাশালী ছিলেন ।

১১ । ঐধ্যাশীল ভূপতি যাহাতে পুত্ররূপ ফল লাভ হয়, এমন একটী যজ্ঞ
 কবির জন্য সেই মুনিবধের নিকট অভিলাষ প্রকাশ করিলেন । তিনি
 যাগাদিকার্য্যে সুদক্ষ ছিলেন, বাজ্যাব আশয় জানিতে পারিয়া হৃতমনক যজ্ঞ
 আবস্ত কবিলেন ।

১২ । সেই শ্রেষ্ঠ মুনি বেদিব চতুর্ধিং হইতে ব্রাহ্মসম্পদকে নিরাবরণ কবি-
 লেন, পুত্রেষ্টিবাগেব প্রধান দেবতা যে বিষ্ণু, তাঁহার উত্তম পার্শ্ববর্তী আবরণ,
 দেবতাগণেব অর্চন কবিলেন, দেবতাদিগের প্রতিবৃত্তিরূপ পিঠেবনির্মিত
 পুত্ৰগুণি অগ্নিতে আহুতি দিলেন ; অবশেষে বাজ্যাব পুত্ররূপ সম্পদের জন্য
 বদ প্রার্থনা কবিলেন ।

১৩ । দানদ্বারা সভাগত ব্যক্তিগণ পবিত্রাষ লাভ করিলে পর, এবং
 কর্তৃবাণ্ড বিদ্যানাম্ননাবে সম্পাদিত হইয়া সমাপিত হইলে পর, মহাবংশভাতা
 ভিন জন বাজমহিবী চারিটা সংপুত্র এসব কবির জন্য হোমাবশিষ্টে চক্ৰ
 ভোজন করিলেন ।

প্রাক্ কৌশল্যয়া রামঃ সুচেন অসাবি, ততঃ ভরতঃ কৌকযীতঃ অমৃত, একা সুমিত্রা
লক্ষণেন সহ চদারবেট' শত্রুণং প্রাশীট ॥ ১৪ ॥ বিদ্বান্ যমিনা বরিস্তঃ পরমার্থবিন্দান্
দিজাতীন শ্রীর্থাণি, চর্দেজযান্ ভূতগণান্ ন্যপিধীম্, স্বকালী তান্ চরণেট ব ॥ ১৫ ॥
তৈঃ অখিল, অহ্বান্ বেদঃ অধ্যয়ায়ি, জিন্সরাণি শাস্ত্রাণি চুপাযংসত, গুণিনসী
ভিন্নব্রতীনি যদি জনান্য মানসানি সমস্ অধ্যবাস্যুঃ ॥ ১৬ ॥ ততঃ বচীभिः অধ্যাহত-
কর্ম্মহসি, শাধিস্তত, পরিব্রজ্যার্থং রামং বরীতু' চিত্তীন্দ্রম্ অধ্যগাত্ । রাজা মদ্রপক্ষ-
পাণি, সন্ তন্ পার্জিহত ॥ ১৭ ॥ অর্হ—বিচি অর্হযসি, পার্জিহত্ । ত্বং পুনর্জন্মস্বাঘ-
দন্ (খ্যানন্) দিধীঃ, যত্ তে তব (খ্যান) কৃপাদিবীধাৎ স্বভসন্, যেন (খ্যানিগ) (ত্ব) প্রত-
নুনি তল্লাগি অনুভা, তত্ খ্যান শিষন্ হতি বৃথঃ অশাশীত্ ॥ ১৮ ॥ সুনিঃ তল্য সমাধিঃ

১৪। প্রথমে কৌশল্যা অর্থে বামকে প্রসব করিলেন, তৎপরে কেকয়ী
ভরতকে প্রসব করিলেন, অবশেষে একা সুমিত্রা হইতে লক্ষণ ও উদাবচবিত
শত্রুয় সম্মুখাভ করিলেন।

১৫। বিদ্যাসম্পন্ন, যতিব্রতাবলম্বী এবং সংযমীদিগেব অগ্রগণ্য বসিষ্ঠ
মুনি, প্রভূত ধনদ্বারা বিলগণের সংস্কার পূর্বক বিশ্বকামী ভূতগণকে নিবা-
করণ করিলেন; পরে যথাযোগ্য কালে সেই কুমারদিগের উপনয়ন সংস্কার
সম্পন্ন করিলেন।

১৬। সেই রাজবুনারগণ বড়ই সমগ্র বেদ অধ্যয়ন করিলেন, এবং জয়
প্রদ আয়ুধ সকল অত্যাগ করিলেন। তাঁহারা এমননি গুণশালী হইলেন যে
মাহুদেব মনের গতি ভিন্ন ভিন্ন হইলেও, সকলের নিকট সমান অমুরাগভাজন
হইলেন।

১৭। তার পর রাজসগণ হইতে কর্ম্মকাণ্ডের বাধ্যত দটিলে, গাধিতনয়
রাজার নিকটে উপস্থিত হইলেন। বাণবৃক্ষের বিষ নিবারণের জন্য রানকে
প্রার্থনা করিয়া লটগা বাওয়া তাঁহার অভিপ্রায় ছিল। রাজাও মনুপূর্ব হতে
মইয়া মুনির বোধোচিত পূজা করিলেন।

১৮। এবং চিত্রসো করিলেন—“আপনি পুনর্জন্মপরিহারের জন্য
বাহার অঙ্গসংগ করিতেছেন, তাহার প্রভাবে রূপরস এইতি বিষয় হইতে

शिवम् आख्यत् तु (किन्तु) वने रक्षांसि क्रतून् विघ्नानि द्विपक्षीयेनिराकरिषुः रामः लक्ष-
 णेन सह तानि लब्धेत् ॥१८॥ सुतविप्रयोगं अमर्दिषुः राजा तद्वचनं श्रुत्वा नु समीह, अथ
 अहंशुना नापसक्तश्चरेथ सुभयः चिर्विपः वचः ऊचे ॥१९॥ भयेषु मया त्वं शरणं आप्या-
 त्वयापि वयं धर्मैश्चरिष्यामः शरणं आप्यहहि धारं विजितश्च परस्परार्थम् अतः शङ्का मा हृदाः
 स्तमुत् प्रहिण्य ॥२०॥ येन पुरस्तात् रणे स्थायिष्यते तेन महान् विपद्यः धानिष्यते हि महा-
 त्मन् मां मा परिभूः, मर्दिषुः अयोग्ये अयम् भारं न न्यस्यति ॥२१॥ विप्रवह्निः क्षुध्यन् सन्
 क्रुद्धं वक्ष्यति, यासन् सुतः समर्थुं मां नक्ष्यति, हयः पूर्वं हयं चालुर्भावे, तवः सुतस्य
 गमनं अनुजये ॥२२॥ ततः मुनिः प्रीतः सन् त्रितीन्द्रं चाश्रीभिः सम्भूय आग्रहाय

मनके निवृत्त करिदाहेन এবং তৎজ্ঞান প্রাপ্ত হইরাছেন, সেই ধ্যান ধারণা
 আপনার ত অব্যাহত ভাবে চলিতেছে ।

১৯। মুনি উত্তর দিলেন—“সেই সমাধির কোন ব্যাঘাত ঘটে নাই।
 কিন্তু রাক্ষসেবা তপোবনে আগিরা যাগবজ্রের বিদ্র উৎপাদন করিতেছে।
 শত্রুগণের বীৰ্য্যনিরাসকর্তা রাম লক্ষণের সহিত সেই সকল বান্দব সংহার
 করুন ।”

২০। পুত্রবিরহাসহিষ্ণু রাজা সেই কথাটি শুনিয়া মোহ প্রাপ্ত হইলেন।
 তখন সেই গর্কিত ভাপসশ্রেষ্ঠ কল্যাণতাম্রন ছুপতিকে এইরূপ বাক্য বলিলেন।

২১। “আমি ভয় উপস্থিত হইলে, তোমার পরণাগত হই, এবং তুমি
 ধর্মসংকল্পের জন্য আমাদিগের আশ্রয় গ্রহণ করিয়া থাক। অত্ৰিষেব বীৰ্য্য ও
 ব্রাহ্মণের তেজ পরস্পরের উপকারের জন্য। অতএব শঙ্কা করিও না,
 নিজ পুত্রকে প্রেরণ কর।

২২। যিনি ব্রহ্মমিতে অগ্রসর হইবেন, তিনিই মহাবলপরাক্রান্ত
 বিপক্ষকে নিধন করিবেন। অতএব হে মহাত্মন আমাকে অবদীর্ণা করিও
 না, মাদৃশ ব্যক্তি অযোগ্য পাত্রে শুকতার অর্পণ করেন না।

২৩। “অগ্নিপ্রতিম ব্রাহ্মণ ক্রুদ্ধ হইলে, বংশ ধ্বংস করিয়া ফেলিবেন,
 আর যদি পুত্র প্রেরণ করে, তবে আমি শোকে দগ্ধ হইব,” রাজা প্রথমতঃ
 এইরূপ পর্যালোচনা করিতে লাগিলেন, পরে পুত্রের প্রেরণার্থ অহ্নতি দিলেন।

২৪। তার পর মুনি প্রীত হইয়া আশীর্বাদ দ্বারা রাজার সম্বর্ধনা করিয়া

প্রত্যহি, নয় হিন্তেবু দীপান্বধর কুমারঃ প্রহ তং ব্রহ্মতঃ ইত্যায় ॥ ১৪ ॥ চণ্ডঃ শ্রীমানুরঃ
 কৃত্তজিতান্বগম্য মেঘসি রতঃ সপাণ। পুণ্ড্রবনাথ প্রদ্যাম্বতঃ ত্রিশীঃ বীৰিণ্যমুখম
 রামণ্য সপাণ্ড অমৃত ॥ ১৫ ॥ দন্দশকান্ ত্রিধাশী রুপমসি অরিমিঃ অমল্য ধনঃ
 মুঢ়িপীড়' দধামি বহুবিবাহুবিব্রী রঘুসিংহে বভ্রতি যতি মাহালিকঃ পুরতরহঃ কৃৎ-
 শীকান্ কয়মপি মাহদত্ ॥ ১৬ ॥ অথ বিপাঃ তস্য আশ্রিত, বনীকৈঃ লগদুঃ, অশী
 শুশুজ্জলনিদাদে তূর্যম্ আজপু বাহুঃ অমিনতফলম্ভসী চাহ প্রক্ষীর, অশুক্কা:
 পবিত্র, তদ্বশু চম্বী, শুক্লত ॥ ১৭ ॥

প্রধান কবিলেন। হিংসানীলদিগেব আসনার্থে প্রদীপ্ত অগ্নিশ্রদ্ধারী সেই
 কুমার বিনীতভাবে অগ্নিগামী মুনিক পঞ্চাৎ পঞ্চাৎ চলিলেন।

২৫। পবিত্র তপোবনে ঘাইবেন বলিয়া, অগ্নিশীল রামচন্দ্রের মুখমণ্ডল
 আচ্ছাদিত প্রহর হইল। এবং মৈধ্যানীল, অমনীজবেব প্রেহাপদ এবং সমগ্র
 আনুধিনিদায় সুরক্ষ লগ্নন তাঁহার অশ্রুচব হইয়া তদীয় শুভসাধনে তৎপর
 হইলেন।

২৬। ব্রহ্মবংশকেশরী রামচন্দ্র বাহুবলগণেব বধার্থে অশ্রুগির বন্ধন ও শব-
 গ্রহণপূর্বক, অরাতিগণের অসহ্য শবাসন দুচক্রে ধারণ করিয়া প্রধান করিলে
 পর, পুরবাসিনী যুবতীগণ গুরুতরশোকযুক্তা হইলেও বহুশ্রমে রোদন হইতে
 বিরত হইয়াছিল; কারণ তাহার রামেব শুভাশুখ্যারিনী, অশ্রুবর্ষণ অন্ততচিহ্ন
 বলিয়া জানিত।

২৭। অনন্তর বিপ্রগণ উচ্চৈঃস্বরে তাঁহার আশীর্বাদ উচ্চারণ করিতে
 লাগিলেন, এবং অন্যান্য লোকে গৃহীর অথচ মধুবর্ণনিবারণী বাদ্য নবল
 বাজাইতে লাগিল। রামচন্দ্রের দক্ষিণ বাহুর মনোহর স্পন্দনে নরনরিত দল
 স্ফুটিত হইল, এবং পশ্চিগণ তরুতে বসিয়া উচ্চরব করিয়া অশ্রুগির চিহ্ন প্রকটন
 করিতে লাগিল।

দ্বিতীয়: সর্গ: ।

•

—•—

স রাম: তম্বা: পুর: নির্যায় সমন্তান্ বনস্বতীনাং সরস্যা নদীনাং তেজস্বিনী কালি-
 শ্বতাং দিশাশ্চ ত্রিধং দধানাং শরদং দদশং ॥ ১ ॥ বরদসঙ্গাৎ শ্বপলৈ: পশ্যমৈ: সত্যিযয়া
 জ্বালাদ্রিয়ং দধনি শাক্তজপদ্যদানি অতএব সমুদ্রদীপান্নিকষীণি তাষীপলানি
 তৈনু: ॥ ২ ॥ কুলানি নিজাং সম্বহি' পথীभि: (কল'भि:) বিম্বাগতৈ: তীরবনৈ: (করবৈ:)
 অদৃষ্টতাং বিলীক্য সামর্পতয়া হ্রব স্যজপয়চ্চাসী: (করবৈ:) সরীজলস্রী' তৈনু: ॥ ৩ ॥
 লয়মানুকলৈ: নিশ্বাতুধারৈ: পল্লান্তপর্যাগলদযুবিব্দু: নদন্তরঙ্গ: তীরতরু: দিশাদৌ
 শুভ্রবর্তী' অপারদীদ হ্রব ॥ ৪ ॥ বনানি তীর্থানি চ বিজয়বানি সন্নি নিলীনধরী:

১। রামচন্দ্র সেই নগর হইতে নির্গত হইয়া বেধিলেন, চতুর্দিকে শব্দ-
 ষতু প্রাহুত হইয়াছে। তরু, সবোবর, নদী, চন্দ্রনক্ষত্রাদি এবং শোভা-
 শালী দিগ্‌মণ্ডল—সকলেই অপূর্ণ শ্রী ধারণ কবিয়াছে।

২। কোন স্থানে রক্তোৎপল সকল মধুকরে ব্যাপ্ত হইয়াছে, আর তাহাদের
 দলরাশি তরঙ্গের আঘাতে বিচালিত হইতেছে। তাহাতে বোধ হইতেছে
 যেন, ধুমযুক্ত অগ্নিব শিখা খেলিতেছে।

৩। তাঁরে বে সকল বৃক্ষরাশি আছে, তাহা সবোবরের জলে প্রতিবিম্বিত
 হওয়াতে বোধ হইল যেন স্থলের সমৃদ্ধি জল চুরি কবিয়া গইয়াছে। অতএব
 তীবভূমি বেন ত্রৈব্যাবশতঃ স্থলপদ্ম প্রফুটিত কবিয়া দিয়া স্থলেই জনজাত পদ্মের
 শোভা বিস্তার কবিত্তেছে।

৪। প্রভাতকালে পত্রাঙ্কুর অগ্রভাগ হইতে নিশার নির্মল শিশিরবিন্দু
 বিগলিত হইতেছে। আর ভ্রমরগণ তত্পরি গুণ গুণ ধনি করিতেছে।
 তাহাতে বোধ হইল যেন তীরতরু (চন্দ্রবিরহকাতরা) কুন্দিনীর জন্য রোদন
 করিতেছে।

নেত্রকণ্ঠে: কুণ্ঠে, সরোজেষ পরস্বরাং লক্ষ্মীম্ আদরেণ খালীকয়াশকু: হব ৷ ৫ ৷ ব্রহ্মাত-
 বাতাহতিকম্পিতাকৃতি, পদ্মিনী কুপিতা হব যমুধতীরেতপিমহাবিশিষ্ট 'মহা' নিরাস,
 তথাহি মানিনী ইয়ম্ অনাসক্তমম্ ন সফতি ৷ ৬ ৷ মধুলিঙ্গিনীদী দ্ধাবধানং প্রশান্ত-
 চিতং চরিতং জিঘাষ: সয়াবিন্ সযস্ককঁচনাদান্ আকর্ষণয়ন্ লচীর সমাধি ন দধে ৷ ৭ ৷
 গিরি: নিতম্বে মদুতা বিমিত্রং ধরিন্দুখাভ্যুদয়ম্ আদধানম্ সৌদামণ্যেণ দ্বিমা-
 মম্ অম' যৌগাধিপত্য লক্ষ্মীম্ অনুচক্ষার ৷ ৮ ৷ চরি: সান্মসি বীলকুণ্ডি গল্লন্ আম-
 লতান্ মতিধনীন্ নিমগ্ন অন্তরবীন্দনাহান্ মনকঁদয়ন্ (অতএব) লক্ষ্মীপ: সন্ ক্রান্তির্ন ক্রম্

৫। ভ্রমসদৃশ পুষ্পাবলী বনবাতিব নয়নাবলী, আর ভ্রমসদৃশ কমলমালা
 সর্বোবরেব নয়নাবলী। অতএব বনরাতি আর সরোবর বিশ্রয় ও ঔৎসুক্য-
 লহকারে যেন পবনপরেব শোভা সম্পর্শন করিতেছে।

৬। ভ্রমরেব শরীর (রজনীযোগে) কুমুদিনীব পরাগসংস্পর্শে পিঙ্গলবর্ণ
 হইয়াছে। পদ্মিনী প্রভাতসমীবেব আঘাতে বিকল্পিতা হওয়াতে ভ্রমব তদুগরি
 বলিতে পারিতেছে না। অতএব যেমন মানিনী রমণী অন্য নাবীসংসর্গচিহ্ন-
 দূষিত স্বামীকে কোপভরে খেদাইয়া দেয়, পদ্মিনী ও ভ্রমরেব মধ্যে যেন তদুপ
 খটিতেছে।

৭। হরিণ অশুকরের গানে অবহিত হইয়া স্থির হইয়া রহিয়াছে, আর
 ব্যাঘ্র তাহাকে বধ করিতে ইচ্ছা করিতেছে, কিন্তু মত্ত হংসের রব শুনিয়া, লগ্ন্য
 তির্য করিয়া পরসকান কবিত্তে পারিতেছে না।

৮। যে মেঘখণ্ড বায়ুদ্বারা পৃথকৃত হইয়া গিবিনদীর নির্গমস্থানে অবস্থান
 পূর্বক উহার সবিণেব ঔন্নত্যবিধান করিয়া দিয়াছে, এবং যাহা শরদে জলা-
 ভাববশত: তুষারবৎ উন্ন দেখাইতেছে, সেই মেঘখণ্ড এই গিরির মধ্যভাগে
 লগনান হইয়া অধুনা হিমগিরির শোভা অশুকরণ করিতেছে।

৯। সুগন্ধ জনপূর্ণ গিরিবৃক্ষে গর্জন করিয়া নিম্নকৃত ধ্বনির প্রতিধ্বনি
 শব্দপূর্ণক, নহে নহে বিতর্ক করিতেছে, না জ্যমি কোন প্রতিবন্দী সিংহ
 আদিয়া গর্জন করিতেছে। এই ভাবিয়া তাহাকে আক্রমণ করিবার জন্য
 হুঁই বহিয়া বসিয়াছে।

বসন্ত ১৫ । তেজ নবীকলানি অশ্রাসি অহচস, পট্‌পদানা হতানি চ অশ্রীপত,
বান্ অরবিন্দব্ৰতিষদ্বান্ (অনপব) মুগম্বঃ মন্ববহঃ অশ্রাসি চ ১৫১ । ঘা—জিঘ্রতি,
অশ্রাত্, অশ্রাসীত্, জগ্মা । সগি জিগ্মাসতি । যাড জিঘ্রীষতে । খিচি ঘ্রাপয়তি, অজি-
ঘপন্ । সঃ কাকুত্স্থঃ পুতুচ্ছান্ সত্যাপার্ব কট্‌মানি অশ্রদ্ধান্, নথবস্কন্দম্ উপাস্-
মত্, অরবিন্দীপবেশম্ ইবত্ স্কয়মানঃ আশ চ ১৫২ (সঃ) স্রমাতে অদূরাত্ প্রাশ্চি তিস্মা-
দুরসিচ্ছুরিতানি (অতএব) সমস্তিধারামিঃ দ্রুতানি সুবি সেন্তানি ভানীঃ তিষ্ঠাসি ইব
সলিলজানি অপরিত ১৫৩ । (সঃ) দিগ্ব্যাপিনীঃ জীঘনসীমনীয়াঃ সজালযাঃ
সেচন্ ইব স্রবন্তীঃ স্তম্ভাযতাঃ বিলম্বান্‌পাশাঃ শ্লথবিঘ্নিষৎকীঃ পয়স্শ্চ তৃণীয ১৫৪ ।
স বির্যোগদুঃখালম্বালমিগ্নৈঃ কালি বিধিতং হৃদায় হৃদহিঃ অমার্বৈঃ আদ্যার্থগীভারহিতৈঃ
পুমিঃ প্রচিতান্ গীষ্টান্ বিচিত ১৫৫ । (সঃ) গীঢ়াঙ্কনানাম্ অপরম্ভম্ স্ত্রীমূষর্থং বিচিতং,

১০। বামচন্দ্র অভিনব কমলযুক্ত স্বল দেখিতে লাগিলেন, ভ্রমরেরগুণ
গুণ ধ্বনি শুনিতে লাগিলেন, এবং অরবিন্দগন্ধমোদিত সুরভি সসীরণ
আশ্রাণ কবিত্তে লাগিলেন ।

১১। সেই কঙ্কৎসকুলকুমার কৌতুহলাক্রান্ত হইয়া লতা নোয়াইয়া নোয়া-
ইয়া ফুল তুলিতে লাগিলেন, নদীতে নামিয়া নামিয়া আচমন করিতে লাগিলেন
এবং হৃন্মর শিলাতলে বসিয়া বসিয়া ঈষৎ হাস্য করিতে লাগিলেন ।

১২। তিনি প্রভাতকালে পূর্বদিকে অদূরে দেখিতে পাঠিলেন, স্বলাশয়
সকল সূর্য্যকিবর্ণে রঞ্জিত হইয়া আছে । তাহাতে বোধ হইল যেন, সূর্য্যের
তেজোরামি বগ্নিফালের ধাত্রাক্রমে ভূগুষ্ঠে নিপতিত হইয়া একত্র সংগৃহীত
হইয়া রহিয়াছে ।

১৩। ধ্যান্যাদিশস্যের শ্রেণীসকল দিক ব্যাপিয়া নেত্রের প্রীতি উৎপাদন
করিতেছে । তাহাদের স্বাভাবিক নোজা হইয়া উঠিয়াছে, তাহাদের অভা-
স্বরে এক গাছিও তৃণ নাই, এবং এমনি পরিচ্ছন্ন যেন তেল গিহ্মে পড়িতেছে ।
বামচন্দ্র তৎসমস্ত দেখিয়া সুস্থোষলাভ করিয়াছিলেন ।

১৪। গোষ্ঠসকল পুরুষগণে আকীর্ণ দেখিলেন । বাহার্য্য স্বজনবিশ্রোগের
হঃস্ব কাহারে বলে, জানে না, নিরুপিত কালে যথানির্জ্ঞানিত ব্রাহ্মকর প্রদান

অবক্রাণি অপি শাদ্রাণি বীচিহানি, বিশ্বাসজনকঃ স্তম্ভান্ স্তম্ভাণি বিলীক্য মুমুদে ॥১৭॥
 বিহতপাশং বচিরাহুদারং সমুদয়শব্দনিবন্ধরশ্মম্ আমন্ত্রমশ্বনিদমতাশং শীপাঃ দা-
 যত্বং তম্ অনন্দয়ত ॥ ১৮ ॥ মেঘালয়ীপাশবলীপম্ভীমং বিচিন্নং মধু (অতএব) খারাত্
 শুভৈঃ প্রবশাশং বাতমর্জং স্মাখ্যাং স্বেদম্বলং তস্য কুতূহলং যতান ॥ ১৯ ॥ সিংহারবিন্দ-
 মশযেযু সসতক্ৰমেণ সৈকতেষু অ ভীনাঃ ক্রন্দাবদাতাঃ কলকমমাখাঃ শ্রীমমুখৈঃ শিনাদৈঃ
 মমীষিরৈঃ ॥ ২০ ॥ যত্ জলং ন যত্ সুখাখ্যদজং ন, যত্ মজ্জং ন যত্ কলীন্দদদম্,
 শযী ধট্পদঃ ন যঃ কলং ন লুগ্ধঃ, যত্ মুচ্ছিতং ন যত্ মদনঃ ন স্তম্ভারঃ ॥ ২১ ॥ তপ:-
 কবিয়া থাকে, আহাৰ্য্য বেশভূষা দ্বারা শরীরসজ্জা করে না এবং বাহাৰা কল-
 উতানু্য ।

১৫। স্ত্রীজাতির ভূষণস্বরূপ গলম্ভ আচরণ, হুচাক অবক্র দৃষ্টি, এবং
 সরল বিশ্বাসশীল স্বভাব—গোপাঙ্গনাদিগেব এই সকল দেখিয়া হর্ষ অনুভব
 কবিয়াছিলেন ।

১৬। যোলমহনকালে গোপাঙ্গনাদিগেব নৃত্য যক্ষর্শন করিয়া, আনন্দ
 লাভ করিয়াছিলেন । তখন তাহাদের উত্তরপার্শ্ব বক্রভাবে ঘুলিতেছিল, অঙ্গ-
 গুণি স্তূচাক্রভাবে নড়িতেছিল, নিত্যবিধ মনোহররূপে উচ্চলিত হইতেছিল,
 এবং মন্থনের দ্বৈৎ গম্ভীর ধনি তালস্বরূপ বোধ হইতেছিল ।

১৭। এক দল চিত্রবিচিত্রিত যুগ মেঘাভাবে বনে আসিয়া শোভা ধারণ
 করিতেছে, তাহারা ভয়শীল, অতএব বৃক্ষাক্রমে নিকটে আসিয়া উচ্চলক্ষনে
 বাতাসের অতিমুখে ধাবিত হইতেছে । এইরূপে তাহারা তাহার কোতুল
 উৎপাদন করিয়াছিল ।

১৮। কুলপুষ্পতুল্য ধবল হংসরাগি, গুণরীকনিচরে অথবা কেন্দুত
 নৈকতে বিলীন হইয়া বহিয়াছে । কেবল ক্রান্তিমধুব ধনিদ্বারা তাহাদিগকে
 টের পাওয়া বাইতেছে ।

১৯। এমন অশাশ্ব ছিল না, বাহাতে হুচাক পদজ নাই, এমন পদজ
 ছিল না, বাহাতে ভ্রমর বিলীন থাকে নাই, এমন ভ্রমর ছিল না, বাহা মধুব
 শ্রী শ্রী ধনি করে নাই, এবং এমন শুণ শুণ ধনি ছিল না, বাহাতে মন
 হরণ হয় নাই ।

হমাঃ শাল্যদকুম্ভহতা যায়মুকাঃ শিচুমুখ্যৈঃ সহ অশ্বাঃ অশ্বৈ যাতাৱতাঃ পুপফলৈশ্চ
 লগদর্শনীর্যং তং প্রাণধুঃ ॥ ২০ ॥ অবিচতাত্মা গাধিমুতঃ যুধি যাতুধানান্ নিঘাতবিঘ্নন
 (রামিষেতি মেঘঃ) এনং রচীমণ্যং দ্বিধ্বং বিজয়াং জবাশ্ব বিয়াং যযাবত্ অশ্বাষিপত্ ॥ ২১ ॥
 শ্রেয়সি জামবকঃ মুনিঃ অশ্বপংমহাচবায় তথৈ বশদাচরাণা বধাব অযোধনে স্খ্যাতুম্
 অমোধম্ অশ্বজাতং দদৌ ॥ ২২ ॥ দিমদশে লতঘাতবরা রামিচরৌ বনে যাম্যং তং ভুটৌকে,
 রামঃ ধৃতভানুরাক্ষঃ জিঘামুবেহ তা তাতকাত্মা বিজধান ॥ ২৩ ॥ অথ (সঃ) ভূত-
 ধুমকেতুমিষাশ্বনলিখিসমহমাশ্ব প্রাথ্যয়নামিমুতসমুদরদোদপতঙ্গিগির্ভ- তপীবনম্
 আলুখৌকে ॥ ২৪ ॥ তব স্বর্গেন্দ্রাঃ শুভ্রান্ হরিণান্ ন জন্তুঃ, সমলান্ পশুগণৈঃ বিম-
 শ্চষ্ঠ, বিখীভাঃ শ্রুতা, ফলদিম্বযা ইব লগম্যমাণাঃ সত্যঃ অক্ষাশিরে ॥ ২৫ ॥ আহিম্ব-

২০। তপস্করণে কৃশ, বানপ্রস্থধর্মাদলম্বী মুনিগণ শাস্তিকুণ্ড হতে লইয়া
 প্রধান প্রধান বতিদিগের সহিত ভগবতের অর্চনীয় রামচন্দ্রকে কলপুশ্ব দ্বারা
 পূজা করিলেন, এবং তদ্বিত্ত যাহাবের বানহানের স্থিরতা নাই এমন অনেকা-
 নেক ঋষিগণও তাঁহার অর্চনা করিলেন ।

২১। অনন্তর জিতেন্দ্রিয় গাধিরাভতনর রূপে রাক্ষসগণের নিধনসাধন
 করিবেন বলিয়া, রাক্ষসঘাতী রামচন্দ্রকে জয়া ও বিজয়া নামে দুইটা বিদ্যা
 বধাবিধি অধ্যয়ন করাইলেন ।

২২। তদীয় কল্যাণসাধনে ভংগর মুনি একটী মহাসমর সঙ্গিহিত জানিয়া,
 রাক্ষসদিগের বধার্থ রামচন্দ্রকে অনেকানেক অনোধ ও রূপে অক্ষয় অস্ত্র প্রদান
 করিলেন ।

২৩। রামচন্দ্র বনে গমন করিতেছেন, এমন সময়ে তাড়কা রাক্ষসী
 দ্রাক্ষণবাধে বধার্থ উদ্যত হইয়া তাঁহার নিকটে আসিল । দীপ্তিদুহিত অস্ত্রধারী
 রামও তাহাকে আতঙ্কিত জানিয়া, বিনাশ করিলেন ।

২৪। অনন্তর তপোবন দৃষ্টিগোচর হইল । বধার তরুশাখা সকল আহুতি-
 প্রাপ্ত হতশনের শিশুর কালিমার ন্যূন হইয়াছে, এবং পশুগণের স্তনধূর
 কুঞ্জন ক্ষনি বেদাধ্যয়নের ক্ষণিতে অতিভূত হইয়াছে ।

২৫। বধার স্তগরাজগণ ক্ষুদ্রজীবী হরিণের হিংসা করে না, পক্ষিভাতি

নিখা, বনবাসিনীভ্যাঃ বিচরপাদমাণ্যে: অপুপুজন্ ('তী' ইতি শ্রেয়ঃ), তী চিতিপালপুত্রী
 মধুপকংমিশ্রম্ "আসনাদি প্রলম্বদীপ্যাম্ ॥ ২৬ ॥ যুবা দীর্ঘিঃ দৈবামিভূতম্ মদম্
 ভুবনম্ ভারম্ শবীড়ম্, সম্যতি অপি হবীষি চ্চতম্ ইত্য' তী তপীধনৈঃ সমা-
 দিতাতাম্ ॥ ২৭ ॥ অথ রাঘবঃ অপি "যথেষ্টিবং ধন্যঃ কৰ্ম্ম প্রস্তুত, অরিসমি-
 ন্ননৈশু ন শরাগ্নিঃ ভবতাং তপীমহুতিঃ সম্ভুল্যতাম্ (ইতি) তান্ প্রলম্বাদীত ॥ ২৮ ॥
 ধ্রুত—ধ্রুজতে, দ্বিঘতে। অধুচিৎ, দুধুচে। স্তনি দুধুচিঘতে। দ্বিচিৎ ধ্রুচয়তি, অদুধুজত।
 তত তে প্রকৃষ্টৈঃ যশস্বৈঃ দ্রব্য়গুণৈঃ কৰ্ম্ম যদাভবৎ প্রচুদ্রুঃ, দ্ব্যলিষ্টাদিতম্ আর্লি-
 জীবৈ, ক্রতঃপ্রসঙ্গত্ তন্ যাতুধানৈ, চিচিতি ॥ ২৯ ॥ বিন্—বিততি, অধিচীন, চিচিৎ।
 শঙ্কাশূন্য হইয়া চতুর্দিকে বহিয়াছে, এবং চকল লতাসকল ফলপ্রসূত কবিবার
 জন্যই যেন বুজিয়া গড়িয়াছে।

২৬। আতিথ্যতৎপব প্রধান প্রধান বনবাসীরা, আগমন, পান্য ও মাংস
 দ্বারা পূজা করিলেন। সেই বাক্কুয়াবয়ুগলও মধুপক্কের সহিত আসনাদি
 প্রতিগ্রহ করিলেন।

২৭। তখন তপোধনেরা তাঁহাদিগকে বলিলেন, "আপনাবা দুই জনে
 দৈত্যগণের উপদ্রবে মষ্টপ্রায় যে ভুবন, তাহার ভাব নিম্ন ভূজাবা ধারণ করিয়া
 ছিলেন, সম্মতি আমাদের হবনীয় বস্ত্রভাত রক্ষা করুন।"

২৮। অনন্তর রামচন্দ্র তাঁহাদিগকে এই প্রত্যুত্তর দিলেন, "আপনাবা
 বেচ্ছাহুসারে কৰ্ম্ম কাও আবস্ত করুন। আব আমাদেরই শরাগ্নি আপনা-
 দিগের তলসারূপ বায়ুসংযোগে শত্রুরূপ কাঠে প্রজ্জ্বলিত হউক।"

২৯। তার পর মুনিগণ সজিত বস্ত্রের জ্বালাত লইয়া যথাবিধি কৰ্ম্মকাণ্ড
 আরম্ভ করিলেন। দক্ষিণভাগী আশ্রমগণের উপদেশাহুসারে কৃতিকেরা জিয়ার
 অমুষ্ঠান করিতে লাগিলেন; যজ্ঞ ২ অনেক দূর অগ্রসর হইল, এমন সময়ে
 বাকসেরা আনিতে পারিল।

৩০। অনন্তর শৈলশৃঙ্খল্য দীর্ঘকায় বাক্সময় বর্ষাকালীন মেঘমালায়
 নার আকাশমণ্ডল ছাটাই ফেলিল। তাহাদের মস্তকের কেশ পিঙ্গলবর্ণ, উর্ধ্ব-
 প্রসৃত ও তৈলাভাবে রুক্ষ; তাহাদের জন্মা শিরাভীর্ণ, এবং তাহাদের চক্ষু
 দুঃসং ও পিঙ্গলবর্ণ।

[illegible]

৩১। তখন লক্ষ্মণ সন্ধিপ চরণ পুরোভাগে প্রদাহিত করিয়া, আর বান চরণ পশ্চাদ্ভাগে আকুলিত করিয়া, শরাসনে ভ্যাগোপ্পণ পূর্বক, (স্থিরদৃষ্টান্তে অন্য) বাহ ও দুই নিশ্চল রাখিয়া, উর্ধ্বে দুই নিক্ষেপ করিলেন। তাঁহার বাণসকল শাণিত এবং তিনি দূতরূপে শরাসন আকর্ষণে স্থনিপুণ, অতএব ব্রাহ্মসঙ্গ নিহন করিতে লাগিলেন।

୦୨। ଅହାବିନ୍ୟାସିନ୍ଦ୍ରାର ସମସ୍ତ ଶିବର ହାସ୍ୟପୂର୍ବକ ଗାଥାମାନଙ୍କର ଆଲୋଚନା-
ସାରେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମାନୀ, ସାହାସିନୀ, ସ୍ବଚ୍ଛନ୍ଦସାହିତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷକ ଏହି ସହାର୍ଦ୍ଧପୁର ବାକ୍ୟାଳୀ
ଡ଼ିଜିଟାଲରେ ସଜାଣିଲେ ।

৩৩। “তুমি নরনাংস্হারা উবর গোবণ কর, এবং হৃকের বগ গ্রহণপূর্বক
বাঁহারা ভীদন ব্যরণ করেন, তাঁহাদেরও হিংসা করিয়া থাক; বাঁহাদের বিতব
পুত্রিনের অভাব নেওনে কুলার না, তাঁহাদের উপর কি অন্য দয়া কর না।”

২৪। “আমরা বিজয়গঞ্জ ভ্রমণ করিরা থাকি, দেবঘাটস্থিতকে নিবন করি, এবং নগরকে প্রত্যাগমন স্থানে পর্য্যবসিত করিরা থাকি, হে দমরত্বহুয়ার ইহাই আনাদের নিজ স্বপ্ন। আমরা বেলাল কার্যে অধিকারী নহি।”

৩৫। “হে ব্রাহ্মণ সূত, ইহাই তোমার ধর্ম বটে, কিন্তু আনারও একটা অন্যবিধ ধর্ম আছে ; যে ধর্ম অহুদারে আনি জড়িতদৃষ্টান্তোচিত কার্যসাধনে তাৎপর্য ইহঁরা ধর্মরূপ স্বাধীনপূর্বক লব্ধবোধী তোমাকে নিদান করিব।”

ବି ଅତି ଅସ—ଅତିସି, ଅତିସି, ଅତିସି । ରାମନିଶାବିହାରୀ ଯୁଧି ହର୍ଷପ୍ରସାଦଂ
 ସମହାରଂ ପ୍ରସଂହତଂ, ଅଥ ରସୁବନ୍ଦନଃ ହଃ ତଥାପି ମତ୍ତା ବାଧେନ ପ୍ରସନ୍ନାନ୍ ନିରାପ୍ୟନ୍ ॥ ୧୧ ॥
 ଦିଗ୍‌ମାନମାନି ମସାଦଂ ଜନ୍ମୁଃ, ଘୌଃ ପ୍ରସଂହତଂ ବର୍ଯ୍ୟୁକା ବର୍ଯ୍ୟୁବ, ଇନ୍ଦ୍ରା ନିର୍ଦ୍ଦ୍ୟାଜଂ ଘଟେ, ଯୁନିମା
 କୁମାରଃ ସ୍ତୁୟ. ସଂହ. ସଂହାପି ସଂ ॥ ୧୩ ॥ ସୁରାଧରଂ ପଞ୍ଚରଜିତରେଣ ଉପତା ଅତିମାର୍ଗଂ ଶିରସୀ
 ଅତଏବ ଋତ୍ନୀୟମାତା ଭୂମିଃ ସନ୍ଧ୍ୟାସୁପସୁପଂସାୟାଃ ଅପି ଦିବଃ ନ ଛିନ୍ଦୀୟତେ ॥ ୧୮ ॥ ଯେନ (ଭବତା)
 ଯୁନି ସଂହାପି, ଯୁନିସିଃ ସମସ୍ତେ, ଅନ୍ତର୍ଗଂ ଜନ୍ମୁଃ, ଦୈତ୍ୟଜ୍ଞାନଂ ବିଜିଗ୍ଧେ, ଯଦା ଶୃଙ୍ଖଳାନ୍ତଃସ୍ଥା ସମସ୍ତା
 କର୍ତ୍ତବ୍ୟା (ଭବତ) ସ୍ତୁୟ. ଭାବ. ଅତିଶୁଭଃ ନ (ସଂହାପି) ॥ ୧୯ ॥ ପ୍ରୀତମନାଃ ଯୁନିଃ ସ୍ତୁତି ସମ୍ପଦଂ
 ହିତସ୍ତୁ ସୁବାସଃ ରାଜା ଯଥାସି ନିଜିପ୍ରସଂହାୟନ୍ ସନ୍ ସନ୍ଧ୍ୟାସି ତଂ ରାମଂ ନୈପିତ୍ୟସ୍ୟାଭୂମିନ୍
 ଅଗ୍ନିହୁତଂ ॥ ୨୦ ॥ ଅଂହ—ଅଂହତେ । ଅଂହିତ, ଅଂହିତ୍ତି । ଯୁନି ଅଂହିତ୍ତିସି । ଅପି ଅଂହ-

୩୬ । ରାମ ଓ ନିଶାଚର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଏହିରୂପ ବାଂଞ୍ଛୁକ୍ତର ପର ମଂଗ୍ରାମ କରିତେ
 ଶ୍ରବଣ ହିଲେନ, ପରେ ଗୁଣନାମନ ତାହାକେ ଉପଜୁଳା ଜ୍ଞାନ କବିତା ଏକଟି ବାଞ୍ଚ-
 ବାଦା ସେହି ରାଜାଙ୍କେ ଗୁଣକୁମି ହିତେ ମୁବେ ନିକ୍ଷେପ କବିଲେନ ।

୩୭ । ତଥନ ଦିଗ୍‌ମାନେର ସନ ଶ୍ରମଜ୍ଞ ହିଲେନ, ଅର୍ଗ ହିତେ ପୁମ୍ପବୃଷ୍ଟି ନିପତିତ
 ହିଲେନ, ଏବଂ ସଜ୍ଞ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟେ ସମ୍ପଜ୍ଞ ହିଲେନ । ଯୁନି ପୁନର୍ବାର କୁମାରଙ୍କେ ବଲିଲେନ ।

୩୮ । “ସେବତାର ଉଦ୍ଦେଶେ ସେ ସଜ୍ଞ ଅସୁଷ୍ଟିତ ହିତେହିଲେନ, ଉହାର ବିଦ୍ୟକାବି-
 ଦିଗ୍‌ମାନେ ଜୟ ବଞ୍ଚିତାଛ ବଲିତା ପୃଥିବୀ ତୋମାହାରା ମୋବବାଦିତା । ସିରସୀ
 ହିତେହିଲେନ, ଅତଏବ ଏବନ ବଞ୍ଚିତାସି ଦେବତାଙ୍କେ ବିଭୂଷିତ ବର୍ଣ୍ଣମୋକ୍ତେର ନିବଟେଠ
 ଲଜ୍ଜା ପାନ ନା ।”

୩୯ । “ଆପନା ହିତେ ବଲିତାଙ୍କେର ବଞ୍ଚନ, ଜଗନ୍ନିବ ସନ୍ଧ୍ୟା, ଅମୃତେର ହରଣ,
 ଦୈତ୍ୟାବୁଲେର ମହାବର, ଏବଂ ଶ୍ରମଜ୍ଞଗଣିନିବ ବଞ୍ଚିତାସି ଉହାର ହିତେହିଲେନ, ଅତଏବ
 ଆପନାର ମନେ ହିତା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶୁଭ୍ରତର ତାର ନହେ ।”

୪୦ । ଯୁନି ସନ୍ଧ୍ୟାବସାନେ ଶ୍ରମଜ୍ଞାସୁକ୍ତକରଣେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସନ୍ଧ୍ୟା ଅଥଚ ହିତକର
 ବାଦା ଶୁନି ବଲିତା, ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କେ ବିଦିଗ୍‌ମାନେର ସଜ୍ଞାବୁନିତେ ଲିଖିତା ଲେଲେନ ।
 ଉହାର ଏହି ଅତିପ୍ରୀତ ହିଲେନ, ସେ (୩୯ ମାହାତ୍ୟୋ) ରାଜାଦିଗ୍‌ମାନେର ସନ ନିରାକରଣ
 କରିବେନ ।

୪୧ । “ଏହି ହୁବକର କି ଅର୍ଥା ଓ ବଞ୍ଚନ, ନା, ଅନ୍ଧିନୀବୁନାର ହୁଗଳ, ମୋମହନ

যতি, আদিত্যনু । পতৌ ভীমরসং নিপাত্ নিভাবনশী কিং, জিহ্বা (তাড়নী) অগ্নিনী
 ১৮: অ (ইন্) তৌ বৃষ্টিং হী হৃদেয জনকাদননং জনসং জনং আঁজিহদাম্ ॥ ১১ ॥
 জনক: অথ বাহী: বসং জিহ্বাসনান: সন্ বসং (বাসং) বসু বসু: অজিহদন্ত, বৈন বসুধা
 পিনাশী দৈত্যপুত্রম্ আহঁদন্ত, রত্নমন্দন: হৃদন্ত বসু অশাহীন্ ॥ ১২ ॥ তত: নৈদিষ্টমচা-
 ম্প্রফা: দুদাং দিহু: নদীশ্বান্ গিরিশ্বান্ পদিশ্বান্ মুনিপতি: আশ্বাদকান্ যৌচহরৈ:
 চরহৈ: অযীশ্বাং অচরজং ॥ ১৩ ॥ তত: আশ্বাদযশৈ: সুনন্দ্রগণৈ: অশ্বযশুরাদ্যৌ
 অশ্বানয়ান: রাজা হৃদবক: অপি দবিতবৎ অশ্বং মিদিষ্টাম্ অশ্বজ্ঞান্ ॥ ১৪ ॥ অজিহ-
 কৌশলৈ: সজ্ঞক্ (জনক:) বসুধাধিপতী হৃদিতং ষ্টেটং চরবন্ত্ অজিহং মহাশ্বং সূত্রাধি-
 বাশ্বং অমতা অজিহং এতং বসু অর্জীন্ ॥ ১৫ ॥ অশৌ হুদ্র: দিব্যম্পারীষং মনসন্ পদম্
 আদদম্ অশ্বাচরন্ত্ দুযাশী দিব্যকবচম্ অদাত, নৈদিষ্ট: বসু হুদ বাক্যং বসামি ॥ ১৬ ॥

পানার্থ হেতুঃ আনিয়াছেন । জনকজনবানী শ্রবণ হোকেই নরকশ্রেষ্ঠ
 সেই কুনাবয়ুগণের অগ্ন দেওয়া এইরূপ হোলাপাড়া করিয়াছিল ।

৪২। রাজা জনক রানসজের কুতবল পরীক্ষা করিবার জন্য, বাহাবারা
 পিনাকপাণি দৈত্যপুত্র ধ্বংস করিয়াছিলেন, সেই কার্য্যুক তাঁহাকে প্রদণ
 করিতে অস্বীকার করিলেন । রানও হাস্য করিয়া সেই বসু তন্ন করিলেন ।

৪৩। অনন্তর নিখিলাধিপতি কন্যা সন্দ্রদান করিতে উৎসুক হইয়া,
 রাজা নশরৎকে নিমন্ত্রণ করিয়া আনিবার জন্য আবাধ্যঃ কুতবল প্রেরণ করি-
 লেন । দূতেরা বোদ্ধাগণের বাহনযোগ্য তুরগমে আরও ছিল, তাহার পথ-
 গমনে গঠি এবং কোন্ স্থানে কোন্ গিরি কিছা নদী আছে, বিনয়গ ভানিত ।

৪৪। তার পর, রাজা দূতমূখে কুনাবের সংবাদ শুনিয়া পথ-গমননিপুণ
 তুরগঃ আয়োজনপূর্বক, বুদ্ধতন হইলেও বদীরানের ন্যায় অবিভ্রান্তমনে নীচ
 নিখিলায় প্রস্থান করিলেন ।

৪৫। তিনি হৃপতিগণের মধ্যে নরীপেক্ষা প্রবাসনীর, বিন্দিমনকজরাজ-
 বর্গের মধ্যে নবং, বিন্দি সূক্তের আবদনহানসরূপ এবং বিন্দি পিহুলা পুত্র-
 নীর, সেই মহাবলবী প্রিয়তন নশরৎ উপস্থিত হইয়াছেন দেখিয়া, মহাকীর্তি-
 শালী জনক তাঁহার পূজা করিলেন ।

৪৬। "সেবরাজ হিহরৎ পারগমী আপনাকে একদিনে দেখাইয়া সূত-

হিরণ্যকী জরমা সাস্বতমা ইব দিব্যকৃতা স্রাস্তুঃ অধিরমমা ইব শয়তদকানৈঃ অধি-
 দেবতাক্রান্তিঃ সৈথিলী সূতা বসন্ত সূত্যৈঃ হৃদে ॥ ৪০ ॥ যতঃ বিশ্বজনীনভূমিঃ রামঃ সন্ধ্যা
 চন্দ্রবস্তুক্ষাফলভর্ম্মভূগা রঘুবংশলক্ষ্মী সর্বদৃশ্যমীম্ অগ্নিনীনাং তাম্ উদ্বোধয় ॥ ৪১ ॥ সমাপ্তম্
 আশাদিবসন্তদে বন্দ্যাবহিঃ সংসৃতম্ অশ্রীযরাজন্যকচ্ছান্তিকাক্ষম্ অধ্বনীনাং সরাজ' তন্
 মলম্ অধ্বনীতম্ অগাৎ ॥ ৪২ ॥ যতসি বিশ্বদ্রষ্টা যাতব্যাবিঃ সন্ধ্যবতালদয়সঃ মৌখ্য
 যদুভান্ সপজান্যবহিঃ জালদম্ব্যঃ পথি রামম্ এতিষ্য ॥ ৪৩ ॥ অসী রাঘবম্ উষ্মী
 আয়ত, হৃদে যদুঃ স্ববাস' ক্রম, সাত্বিত্যসী, পরাক্রমঃ শ্রিয়মলম্বিঃ চিত্তেন্দ্রঃ নমঃ
 অশ্রুনিগীত্বঃ তন্ম উষ্মী ॥ ৪৪ ॥ অশ্রুতমঃ নির্জিতরাজকঃ সর্বদপরকর্তব্যৈঃ পিতৃন্ অতাসীন্

গণের মধ্যে বিবেকশালী বলিয়া খ্যাতি লাভ করিয়াছেন" এই বাক্যটি মিথিলা
 ধিপতি তাঁহাকে উদ্দেশ্য করিয়া বলিলেন ।

৪১২ পরে তাঁহার পুত্রকে নিজ ছুঁহিতা সম্প্রদান করিলেন । যিনি গমন-
 শীলা হেমময়ী সালবৃক্ষাবলম্বিনী লতার ন্যায়, অস্তবীক্ষ হইতে ছাড়া স্থিতি-
 শীলা কণপ্রভার ন্যায়, এবং জ্যোৎস্নার অধিষ্ঠাত্রী দেবতার ন্যায় বিরাজমান
 ছিলেন ।

৪১৩ অনন্তর সকলের হিতকাৰী ব্রাহ্মণ, নিজেও হিতকাৰিণী এবং
 রঘুবংশের ঐশ্বর্য্যিকারিণী উৎকৃষ্ট বর, মুক্তাকল ও সুবর্ণ ভূষণে মণ্ডিতা সেই
 জানকীকে প্রাপ্ত হইয়া, পরিত্যক্ত করিলেন ।

৪১৪ হস্তী, অশ্ব ও ব্রাহ্মণ্যগণে সমাকীর্ণ ও মার্গগমনে নিপুণ সেই রাজ-
 সৈন্য, স্রষ্টতাত হইলে, দর্শনুত হইয়া এবং স্ততিপাঠকদিগের দ্বারা সম্যকরূপে
 স্তত হইয়া, রাজার সহিত অবোধার অভিযুগে প্রস্থান করিল ।

৪১৫ বিশালবক্ষঃস্থলশালী, উন্নত তালবৃক্ষেও ন্যায় দীর্ঘকায়, আজাহুলস্থিত
 বাহু, বাণপাণি, ধনুর্ধারী ভয়ানক স্নানময়্য পশ্চিমমণ্ডে রামের পুরোভাগে
 উপস্থিত হইলেন ।

৪১৬ তিনি স্পর্ধাসহকারে উচ্চৈঃস্বরে ব্রাহ্মণকে বলিলেন, "এই পরামর্শে
 পরমোত্তমা কর ; অতিক্রম করিয়া যাও না ।" পুত্রবৎসল কতিপতি তাঁহার
 পরাক্রম বেশ আনিতেন, বিনীতভাবে অতুন্ন করিতে উৎপন্ন হইয়া
 বলিলেন ।

অসদ্বিপচং সংস্থং সচিব্য হি রাম ! অশ্বিন্ অৰ্ধকী রামে তব কা আস্থা । ১২ ॥ সঃ
দর্পেণ যদা দামরস্য বাক্যং ন অঙ্গীকরত, তদা কুমারঃ গুরুবাণদম্ ধনুঃ ব্যকার্ষীত
তস্য বিজিতান্ সীকায্য অলাবীত ॥ ১৩ ॥ তদ্যাতী জিতৈ সতি মুমনীমবনি অগতম্
অগ্নেঃ শব্দায়মানানি বসানি হৃদয় রাজঃ অনুমতে (সতি) অনেকমুখ্যানি কলি
মারগান্ লগাচ্ছিতৈ ॥ ১৪ ॥ অয যুদ্ধজবঘীমাৎ তুরসংগ্রম্ চৰ্ব্বিবিভাগং নেদয়ত্ অতির্য্যেচ
গ্রামং (তং) দ্ববয়ত্ কুমরহিতম্ অশ্বৈতন্ বর্ষং নীরজীকারিতকাম্ উপহিতঘীমাম্ অঘীঘ্যা
নৃপম্ আযাত্ ॥ ১৫ ॥

৫২ । “আপনি অনেকবার দ্রাক্ষগণ পড়াচ্চর করিয়াছেন, এবং নৃপশোভিতে
পিতৃলোকের তর্পণ করিয়াছেন, অধুনা জোষ সম্বরণ করুন, আপনার জোষের
অনুরূপ বিপক্ষ নাই । আর এই বালক দানভ্রের প্রতি আপনার আস্থা কি ?

৫৩ । যখন পরস্ত্রান মর্পবশতঃ স্রবরথের বাক্য গ্রাহ্য করিলেন না,
তখন কুমার ধনু আকর্ষণপূর্বক একটী মহৎ বাণ বোঝনা করিলেন এবং
তাঁহার বিজিত অলোকের পথ রোধ করিয়া দিলেন ।

৫৪ । তার পর সৈন্যগণ, নৃপশয় পরাজিত হইলে, হর্ষাশ্রিত হইয়া
নিঃশব্দভাবে উট্টোঃবরে ভয়ধ্বনি করিতে লাগিল, এবং বৃদ্ধ রাজার অহমতি
পাইয়া তির তির দলে বিতরু হইয়া নানাপথে ধাবমান হইল ।

৫৫ । সাতিশয় বেগে প্রয়াণ করাতে দূরবর্তী স্থান নিকটবর্তী হইতে
লাগিল ; এবং বে সঁকল স্থানে পৌঁছিতে লাগিল, তাহা অতি সম্বরণনে
দূরে ফেলিয়া চলিতে লাগিল । এইরূপে সেই সৈন্যগণ স্রাতি বোধ না করিয়া
এবং কতদূর আসিয়াছে, তাহাও বুঝিতে না পারিয়া, শীঘ্র অযোধ্যায় আসিয়া
পৌঁছিল । যথায় পথসকল জলসেবদ্ধায়া ধূলিহীন ও নানাবিধ দজ্জাতে মর্দিত
অশোভিত হইয়াছিল ।

তৃতীয়: সর্গ: ।

— — — ৫

স্বল্পে পিষিতাশনানী বধেন স্বচানককল্য ঋমিষবেশ চ যশসা স্বাশ্বমবিষ: কুমার:
 যস্য দ্রিষম্বিষ: ন, স ম আশীত্ এব ॥ ১ ॥ তত: সুচীতীহতপৌরম্বল: ভূমিপতি: 'সুত'
 রাজ্যে ঋমিষবেশ ইতি স্বনীশী আধীপদন্ সমচ্চ লীক' ভূয়: অপি সমনীচকার ॥ ২ ॥
 (স:) সন্ততশানীকরবলবর্জ বিভাগবিন্যসনদ্বাঘর্ষরতম্ আদীমহাশ্রুতকল্য' সপাদপীঠ
 তস্য সিংহাসনম্ আদিচন্ ॥ ২ ॥ (স:) পুংলসান্ স্বপীর্ষ পুটান্ হৃদগাবদম্বান্
 সমর্শক্শ্রম্বান্ পত্কাপিণ: পুহুদান্ সৌর্যজলার্থে প্রযতান্ সমন্বান্ অয়ে প্রাষ্ট্যাপদন্ ॥ ৪ ॥
 হায়া অর্থেষু নিপুজা: নিপুজা (জনা:) নবরস্ন সার্মান্ উষাম্বক্শ্রু: অজান্ বদন্তু:
 ঘধুদান্ সমুভ: বিবিবৈ' পুখী: দিহ. অকককবয় ॥ ৫ ॥ কৈকয়ী বত (রাজ্যামিষকসবি-

১। সংগ্রাহে বাক্সগণ নিধন করিয়া, এবং কলিচাতিব অস্ত্রকবরুণ
 পরতরামকে পরাক্রম করিয়া বামচক্রে বশোরূপ বৈভবে আঁটা হইলেন, এবং
 এমন লোক ছিল না, যে তাহার ঐশ্বর্য হন নাই।

২। রাজা দশরথ পৌর ও ভূতাবর্গকে পূর্সাবধিই সন্তোষযুক্ত রাখিয়া
 ছিলেন, অধুনা পুত্রকে যৌবরাজ্যে অভিষেক করিবেন, ইহা উল্লববে ঘোষণা
 করিয়া দিয়া সমস্ত লোককে পুনরায় আনন্দিত করিলেন।

৩। নিম্নলোঙ্কল স্তবর্ণে ও মনোবহু হীরকে অচিত্র এবং স্থানে স্থানে
 বিভাগসূচ্যে মহামূল্য মণিমানিক্যে অতিথ, অতএব প্রচ্ছন্নিত অনলসঙ্গিত
 একখানি সিংহাসন, পাদপীঠের সহিত, তাহার জন্য নির্মাণ করিতে অহুমতি
 দিলেন।

৪। তীর্থমল সত্ত্বর জানাইবার জন্য প্রবৃত্ত পূর্সক চতুর্দিকে দলে দলে
 লোক পাঠাইয়া দিলেন। তাহারাজ্যের অগ্রে প্রতিপালিত, এবং পদভ্রমে পথ
 চলিতে যুগাই; অধুনা বহুগরিষ্ঠর হইয়া স্তবর্ণরূপ হইয়া চলিল।

৫। তিন্ন তিন্ন কার্যে রাজাকর্তৃক নিযুক্ত কার্য্যক্ষক কর্মচারিগণ নগরের
 পথে ভলসেক, স্বয়ংরাশি স্থাপন, নানাপ্রকার বাজি গোড়ান এবং ইত্যদত:
 মানাবর্ণ পুস্তকসম্পাদন করিতে লাগিল।

খাদম্) ঘাঁটুয় অক্ষকুব্জায়া মতৌ নদানী মায়াসহস্রাণাম্ উপেযিবাসে মতে মোহান্
 অশ্বাঃ রামস্য বনপ্রয়াগং ববার ॥ ৬ ॥ স্নেহেন লঘিমা বিকৃতিং নীতা (অতএব) কচে-
 নপৈঃ আহিতরাশ্মলীমা (মা কেকী) রামপ্রদাসে মনরৈশ্চক্ৰবৃৎ জনাযবাদং তীর্থং ন
 নন্দয়ত ॥ ৭ ॥ রামং নিবর্তনমিচ্ছত্ব বননিঃসৃত্য দেবায় মন্দিরমাধঃ পূজঃ তদা অবজগ্নী মরতা-
 মিদেহঃ বিদাদয়দুহ্য মতৌ মিচ্ছত্ব ॥ ৮ ॥ ততঃ কুমারং প্রবিত্রাজয়িষুঃ রাজা সীতচন্
 মুমল্লনবেশে রমণী সৌমিত্রিষীতাপুত্রস্য রামস্য বনায় অমিয়মন্ আহিচ্ছত ॥ ৯ ॥
 কৌশল্যমহাদেবং কৃপাং নিমিন্দুঃ কৌশল্যমায়ম্ ততঃ বিব্রুজুযঃ তদা অশ্বী মরতল মাযান্
 জবুঃ, অপরঃ কৌশল্যং দিচ্ছত্ব ইতি কদাচ ॥ ১০ ॥ রামঃ স্বঃ স্বং মতঃ মমিতা ইতি
 মৌলীল জগতা অগ্নিমাৰ্গং দৃষ্টে, ততঃ অশ্বী ধীরাঃ শুভমল্লবঃ সনঃ কুমারাপ্রদাসে মনাসি

৩। কেকদ্বী সেই অতিবেক বনোৎসব সহ্য করিতে না পারিয়া, অজ্ঞাত-
 বশতঃ, নাটানহাণ্যে স্থিত ভরতকে কোন কথা জিজ্ঞাসা না করিয়াই রানের
 বনে নির্কাসনার্থ বর প্রার্থনা করিল।

৭। কাণের কাছে কোসনার এমন লোক হইতে রাজ্যনাতে প্রলোভিত।
 হইয়া এবং স্রীজাতিশ্রুত নীচাশ্রুতার উত্তেজিত হইয়া, রাননির্কাসনের পোষ,
 লোকের নিকট কলঙ্গ, এবং রাজার নৃহু, কিছুই বিবেচনা করিল না।

৮। ভূপতি রানের বনপ্রয়াগ পরিহার করাষ্টবার জন্য কত ধন, কত
 দেশ প্রদান করিতে অস্বীকার করিলেন; কিন্তু সে নকলি অগ্রাহ্য করিল,
 প্রত্যাভ ভরতের রাজ্যাভিবেক ও বিবাহরূপ শেল উহার স্বপ্নে নিখাত
 করিয়া দিল।

৯। অনন্তর কুমারকে অরণ্যে প্রেরণ করিতে অগত্যা সন্দেহ হইয়া, রাজা
 শোক করিতে করিতে এই আদেশ করিলেন যে, তিনি লঙ্কণ ও নীতার সহিত
 হৃদয়চালিত স্বপ্নে করিয়া বনে প্রস্থান করুন।

১০। কেহ কেহ, রাজা হৈমন্তাবিহীন শাস্তিবির্জিত হইয়াছেন এই
 বলিয়া মিন্দা করিতে লাগিল, কেহ বা অক্সনোচন পূর্বক উট্টোঃযে ক্রন্দন
 করিতে লাগিল, অনে "সমস্তই ভরতের নাদ" এই কথা বলিতে লাগিল,
 অপরে কেকদ্বীকে বিজার দিতে লাগিল।

১১। "রান বনে যাইবেন" এই ভাবিয়া প্রজাগণ শোকে অত্যন্ত দুঃ

৮৮। ১১। প্রস্থানমানী সৌ উপসেদুঃ শীঘ্রমমানান্ তান্ হৃদম্ অশ্বতুঃ বত (শাসয়তি)
 ৮৯ অশ্বদেয়ং পিতুঃ নিয়মস্তাভিনে কৃত্যর্ঘ্যান্ অথান্ কিং শীঘ্রত (যুযুপিতিশেষ) ১২।
 ৯০ অথান্ অশ্বতুঃ, যঃ ময়িতু অথান্ অশ্বতুঃ, যথ সর্বদা অথান্ স্তম্ভীয়ম্ অশ্বতুঃ, তস্য
 (পিতুঃ) স্তম্ভীপকারস্য তুচ্ছত্বাৎ বনস্ত যানেন কিং ভীতঃ অস্মি ১২। যঃ দুরাপি অর্থ
 ক্রিয়ত প্রবাসে মৃগয়া শাসনে ন প্রবাসিত স বরং বিদ্যুত্মমম্ ধনতঃ যদা ব্রূয়ত
 অর্থশীঘ্রং বিদ্যুত্ ১৩। উপীতাঃ (যুযু) নিবর্তন্ত্য সাতম্য শীকাপশুদাঃ ভবেত ভরতং
 মণঃ অর্থং সা বর্যত অস্মি ন্যমাদীনু (বাস ইতি শিষ্যঃ) অর্থং নিবর্তন্ত্য ইতি দূতং বাহু,
 ৯১ অ ১২। বাসঃ ইতিতৈঃ জনানাং গজবত্যা স্তাস্যা সপীতঃ সন্ বলাং বজ্রণী মমিতা
 বনেবাসকৃত্যত্ ভয়ান্ বাস্ বচনু প্রাতঃ কুশিল অপসরগাম ১৩। তে কহণ্যং যবলাঃ

হইতে লাগিল, কিন্তু তাহাদেব মধ্যে বাহারা ধৈর্য্যশীল ছিল, তাহারা শোক
 পরিহার পূর্বক, ক্রমাৎবেব অঙ্গুগমনে কৃতনিশ্চয় হইল।

১২। সেই কুমারগুণ প্রস্থানে উদ্যত হইলে, প্রজাবর্ণ তাঁহাদের নিবটে
 আগমনপূর্বক শোক করিতে লাগিল। তখন তাঁহারা তাহাদিগকে এই কথা
 বলিলেন—“আমরা পিতার অঙ্গুগতি লাভ করিয়া কৃতার্থ হইয়াছি; এ আমা-
 দেব অভ্যুদয়ের সময়; হায়! তোমরা কি অন্য আমাদের নিমিত্ত শোক
 করিতেছ।”

১৩। “যিনি আমাদের গুরু দান করিয়াছেন, যিনি বিপদ হইতে
 রক্ষা করিয়াছেন, এবং নিজ অর্থব্যয়ে প্রতিপালন করিয়াছেন; এই তুচ্ছ বন-
 গমন হইতে তাঁহার এই সমস্ত মহোপকারেব কি পরিশোধ হইতে পারে।”

১৪। সামান্য প্রবাসের কথা কি বলিব, অতি দুষ্কর কার্য্যও যে ব্যক্তি
 পিতার শাসনে থাকে না, সে বরং বিহাতের মত কণকালের মধ্যে বিনষ্ট
 হউক, অথবা তৃণের ন্যায় দাড়াইয়া দাঁড়াইয়াই শুকাইয়া বাড়ুক।

১৫। পুত্রবাসিগণ! তোমরা বিরে বাও, পিতার শোক অপনয়ন
 কর; আর ভরতকে আমরা হইতে ভিন্ন ভাবিও না” এই কথা কহিয়া, সার-
 থিকে রথ কিরাইয়া গইতে বলিলেন।

১৬। রামচন্দ্র যখন সারথী দেখিয়া বৃদ্ধিলেন, তাহারা তাঁহার অঙ্গুগমন
 হইতে ক্ষান্ত হইবে না, তখন পুত্রবাসীদের সহিত এক দ্বারি বাস করিয়া এবং

অসম্ অসাধঃ মুহুর্ন্তঃ কবীণ্য' স্বয়মিযুঃ হা রাম হা কটমিতি ব্রবন্ত। পরাঙ্গুষ্ঠৈঃ
মনীষিঃ স্বহত ॥ ১৩ ॥ মৃতীঃপি যদাসলিলৈঃ সহায়ম্ আত্মানং পবিত্রা অনলমম্বুঃ
সসীতযোঃ রাঘবযোঃ অধীযন্ (তীর্থ) কদুশং বসন্ পুরম্ আবিবেশ ॥ ১৮ ॥ জনৈন
প্রতীয় রাজন্যনচবসমন্নিবাপি শীকাশ্চকারঘবসম্বৎসেচা সা পু-মানুশীলাগনিরাক্রুতা
ধীরিবে দহমি ॥ ১২ ॥ শৃপতিঃ রামিণ্য বিনা সুমন্ধং বিলীক্য যুতামঃ সন্ সত্যান্
অখীষ্ট মধুনি ন পেষীত্, শব্দৈঃ ন ব্যলিপত, মনীষমি বজ্জৈ ন ব্যমিষ্ট ॥ ১০ ॥
স পুত্রা একম ন আশিষ্ট জ্ঞাতাজ্ঞেয়ঃ স্মৃতিপাতমাখ্যাঃ স্মরসীত্ চন্দনীমীরমপাল-
দিখীঃপি শীকারিণা যু নিবাসমুখ্যং অগাৎ ॥ ১১ ॥ স্মৃতিপতির্মহিষ্যঃ বিশ্বক্ৰুৎ, ক্রীণাৎ

বনবাসস্থলত নানা ভয় হইতে তাহাদিগকে রক্ষা করিয়া, প্রত্যাগে ছনপূরক
প্রদান করিলেন ।

১৭ । অনন্তর তাহার অশ্রুবর্ষণ, করুণায়ের রোদন এবং মুহূর্ন্তু দীর্ঘ
দৈবদ্রুষ্ণ উচ্ছ্বাস পরিত্যাগ করত, এবং হা রাম হা কট ইত্যাদি বলিতে বলিতে
ফিরিয়া আসিল, কিন্তু তাহাদেব চিন্তা ফিরিবার নহে ।

১৮ । সারথিও অত্যন্ত শোকার্ত হইয়া গদাগলে অবগাহনপূরক আপ-
নাকে ও অশ্বগণকে পবিত্র করিয়া, স্বাম লক্ষণ ও সীতার বিবর ভাবিতে ভাবিতে
দৈবদ্রুষ্ণ নিখাস পরিত্যাগ করত গুরে প্রবেশ করিল ।

১৯ । অধুগামী লোকে ফিরিয়া আসিয়া দেখিল, সেই পুতী চন্দ্রহর্ষা-
বর্জিত নভোমণ্ডলের ন্যায় হইয়াছে, যদিও নবজন্মরূপ অস্ত্রিয়গণ রহিয়াছে,
তথাপি শোকরূপ অকরকারে সমস্ত নিস্তর ও স্পন্দহীন ।

২০ । নৃপতি রাম বিনা স্মরণকে দেখিয়া, নিরাশ হইয়া চিন্তাবিকার প্রাপ্ত
হইলেন ; মধুপান ইচ্ছা করিলেন না, চন্দনাদি অহ্নলেপন করিলেন না এবং
মনোরম বসন পরিধান করিলেন না ।

২১ । রাধা শোকপ্রযুক্ত একত্র তিষ্ঠিয়া থাকিতে পারিলেন না, রাঘবকর্তব্য
কর্ম সকল অসমাপ্ত থাকিলেও, তাহা হইতে বিরত হইলেন ; চন্দন, টেশীর
ও মৃণাল অঙ্গে অহ্নলেপন করিতে লাগিলেন । অবশেষে শোকাগ্নিতে দেবদ্র
প্রাপ্ত হইলেন ।

২২ । ভূপতির মহিষীগণ ক্রন্দন করিতে লাগিলেন, দেশচ্ছেদন, নিজ

লুপ্তম্; স্ববপুঁষি জগু' বিমূৰ্ছজানি চক্ষুস্তপুঃ, চমারো পিতু; দলয়ানি চ বদম্ভুরৈব
 ॥ ১১ ॥ তা. চান্বেতকী বস্তুতা মরতমতীচা সতী তং মেনি আশু ন্যসিপদু মন্দিমলেন
 রাজাক্রমন্ আনিবীৰ্ঘন্ যুন্; দুতান্ মাষ্ট্র্যাপয়শ ॥ ১২ ॥ মালকুলী বসন্ মরতীঃমি রাজঃ
 মমাদং পশন্ "বহুঁ স্তম; সন্ নমস্; পবিতম্ অধঃক্ষুরন্" বিমলান্ নিরীচাশ্রমী" ইতি
 সখিষ্য: আশ্রম ॥ ১৪ ॥ দুতা এষ প্রযিয়াসয়ন্; যদা তম্ আনয়িকম্ অর্থ্য ন অশ্রিয়বন্
 তদা অসী জাতান্দিদ্বিষ; গুরুণা চতুর্কক্ষমান: আদ্বিষ্ট ॥ ১৫ ॥ (স:) স্নিহনশান্
 সমাকুললান্ বসন্ অপায়ন্ আসিহুপ' অমদ্বিষ্ট, গৌমাযুশাঃরমণ্যশ চন্দ্রক্ ॥ আদা-
 ত্বিষ; মৌম অরাস্তিষু ॥ ১৬ ॥ প্রীতিবান্ স: এষ প্রযিচান্ জনীচজন্' ধীর্ধ ন যুশান
 বেদাদান্ ন আশ্রম্যমাশ, বখিজা পদাযা: নচ চপলীমি ॥ ১৭ ॥ অম্মর্থ্য তম্ এষ

অত্র তাড়ন, অলঙ্কার উল্লেখচরিত, বহুভাষে নিপত্তম এবং বলর ভঙ্গন কবিত্তে
 লাগিলেন ।

২০। বহুবর্ণবর্ণন তাঁহানিগকে সাধনা করিবা, ভরতেব প্রতীক্ষাদ
 রাজ্যে মৃতদেহ তৈলজ্যোতিতে রাখিলেন, পরে মন্ত্রিগণেব মতামুসায়ে রাজ-
 পুত্রকে আনিবার জন্য যুধা দূত সকল পাঠাইয়া দিলেন ।

২১। মাতামহালয়ে স্থিত ভরত যথেষ্টে দেখিলেন, যেন সূর্য্যদেব মন্তো-
 মণ্ডল হইতে নিপাতিত হইয়া ধরাভূমিতে পড়ি গাইতেছেন ; তখন বাজার বিপদ
 আশঙ্কা করিয়া সূর্যবর্ণের নিকট সমস্ত বর্ণন কবিলেন ।

২২। যখন দূতেরা আসিয়া তাঁহাকে বাইবার জন্য জিজ্ঞাস করিল, কিন্তু
 কোন অমঙ্গল সম্বাদ শুনাইল না, তখন তিনি জনকান্নের অনাগদবিষয়ে
 উৎকণ্ঠায়ুক্ত হইয়া গমনার্থ উৎসুক হইলেন, এবং প্রস্থানও কবিলেন ।

২৩। তিনি মেহনিবন্ধন কাতরাস্তঃকরণে আশঙ্কা করিতে লাগিলেন,
 যে ত বহুগুণের কোন অমঙ্গল ঘটয়াছে । আর শিবা ও যুগগণ বিপরীতদিকে
 গমন করত ভয়ভর যব করিতে লাগিল ।

২৪। প্রবাসস্থিত সেই কুমার পুরে প্রবেশ করিবার সময় জনতাভ্রমিত
 কোলাহল কিংবা বেদাধারনের ধ্বনি শুনিতে পাইলেন না, এবং বণিকগণের
 হস্তবিস্তার কিছুই দেখিতে পাইলেন না ।

তপাযথাযা মাতঃ। দৃশ্যতি তদৈবক্রমঃ, পুরোহিতামান্দমুখা যৌধায বিহঙ্গমন্তুঃ প্রতি-
 পূৰ্ণমন্তাঃ (বমুতঃ) ॥ ২০ ॥ যদা স. পরিব: সমীতং রামং স্পৃশ্যতঃ দিহিবমান: সন্
 অশ্বপুচ্ছত্। অয যদাদত্। তত্। অশ্বৈঃ স্পৃশ্যত্। (পুরোহিতাদয়: ইতি শ্রেয়:) ॥ ২১ ॥ আনন্ত-
 ভীমশুকটৌবিভক্ত:। তদা মৈত্ৰীযমানানুগরৌদ্রনেদ:। স কৈকয়ী মুক্ত:। চবৈ:। চমালশ্চ। অ
 শীকৈ। অবিরতং। ন্যমাত্তৌ ॥ ২০ ॥ তপাযজৌ। সমীতৌ। চিত্তিগত:,। রাজা। মমার,। মবল:
 বিধবা:,। বয়ং। মীথ্য:,। সু:,। অশ্বপা। বয। মদ্রময়ং। শুভ্রতং। কৈকয়ীপুত্রম্ ॥ ২১ ॥ চমীক:
 মুবি। শুভ্রতম্। রৌবহাযান্। মর্যামং। পিতর। তদা। মবমান:। অশ্বৌ। (মরত:)। পতন্। মতং। ন
 মতকং। ইতি। শ্রুত্বায:। সন্। সহস্রম্। মপদান্। অগম্যত্ ॥ ২২ ॥ দিহিবয়ন:। (মরিত্মিতি
 শ্রেয়:)। অশ্বপোতজাতং। চিত্তৌপযত। সবিদ্যা। সবিদ্যা:। ত। সুম্যদল:। সন্। অম্যদলি
 ত। বয়িতম্। আচন্। নবিত্। সমুদ্রত: ॥ ২২ ॥ সমানান্। পদবুত্। কৈকয়ী। শুভ্রবিদম্। বৈত-

২৮। অমন্তর জননীগণ গলবস্ত্র হইয়া নন্দোগাগত সেউ কুমারকে বেঠেন
 পূৰ্ণক রাজাকে উল্লেখ করিয়া উঠিল: যবে ক্রন্দন করিয়া উঠিলেন; পুরোহিত,
 অনাতা ও বোদ্ধাগণ ও বংশধরানান্তি শোক প্রকাশ করিতে লাগিলেন।

২৯। ভরত ইত্যন্তঃ দৃষ্টী সঞ্চালনপূৰ্ণক বধন রান বস্ত্রণ ও নীতাকে
 বেধিতে পাইলেন না, তখন রোরদ্যমান হইয়া চিন্তায়া করিতে লাগিলেন।
 পরে তাঁহার। তাঁহার নিকটে, যেমন ঘটয়াছিল, সমস্ত বর্ণন করিলেন।

৩০। তখন তিনি ভরতের ভ্রতগৌ করিয়া, এবং ক্রোধভরে অরুণ
 লোচনদুগল বিস্তারিত করিয়া, কেবলীকে বাব বাব উঠিল: যবে ত্রিধকার
 করিতে লাগিলেন এবং অবিরত শোকে নিমগ্ন হইলেন।

৩১। রাজতনয়দুগল সীতার সহিত কঠে পড়িলেন, রাজা নিধন
 প্রাপ্ত হইলেন, আপনাতা বিধবা হইলেন, আমরা সকলে শোচনীয়দশাপ্রাপ্ত
 হইলাম, এবং পৃথিবী অরাজক হইল। হায়! কেবলীও এই অভিনব মতগধ
 বহু অনর্থের নিদান।

৩২। “এই মত আমাদের মছে” এই বলিয়া তিনি রাজারবার শপথ করি-
 লেন, এবং শোকে তৃণিতে বিলুপ্তিত হইয়া, পিতার ও রামের নাম উচ্চারণ-
 পূৰ্ণক রোরদ্যমান হইলেন।

৩৩। সর্ভবগণ বিপ্রবর্গের সহিত মিলিত হইয়া তাঁহাকে শ্রুত করিলেন,

मदङ्गकायं सवादयन्, ताराङ्गं कम्बून् अधमन् तथा कुटुम्बचन्दनानि आनयं च ॥ १४ ॥
 अलिक् प्राक्शिरसं (श्वमिति शेषः) अग्निने निधाय श्रीवाचिनासावदनं (श्वस्य इति
 शेषः) सख्यम् कृत्वा पात्राणि यथाविधानं सन्धित्वं प्लवित्तं चित्वाग्निं जुहाव ॥ १५ ॥
 पिण्डीदकसद्येषु कृतेषु भरतः ब्रह्मत्वं अभिषेकं दत्त्वा विनयेन रामं प्रत्यानिनीतुः
 सयोरः सन् अरण्यं प्रायात् ॥ १६ ॥ श्रीप्रायमाणैः ककुभः अन्नवामैः अपत्यानसुपेत्य
 हस्ते शोकात् समूदैरपि नागेन्द्रयात्रमियैः जनैः भूः वकासाश्चकार ॥ १७ ॥ (ति जनाः)
 जनानि पुष्पकस्य उत्सिक्छरे, आपगासु सद्युः, पितृन् पित्रियुः, पुलिनाणि इत्या आरिस्तुः,
 क्षायां समाश्रित्य अग्रहं विमन्दसुच ॥ १८ ॥ निरुहयन्महतदन्ते शङ्खान्मुसम्पर्कविद्यति-

‘মাজঃ তমসাপমায়াঃ তীরং সম্যাপ্য পুষ্কং যাসুনম্ অম্বু বিগাহিতুং যযুঃ ॥ ১৫ ॥ তে
মরহাজমুনের্নিকেতম্ ইয়ুঃ যধিন্ রামঃ সমেত্ব ফলবহিমুখ্যা ধ্বতাগনাযঃ তথা শিশিরৈঃ
যযৌমিঃ চন্দনাং ব্যসন্ বিশ্রাম্য ॥ ১৬ ॥ বিনয়ান্ পদ্মাস্তে বাচ্যমানাং স্যষ্টিস্রায়াণিঃ
যুযুসমানান্ অনিশং সুমুচুন্ অধ্যাপয়ন্তং সশ্রিত্ব’ মরহাজমুনিং প্রদেহুঃ ॥ ১৭ ॥ ‘আতিথ্য’
পথ্যঃ পরিণির্বিবস্তৌঃ ধামপ্রদিশ্বঃ (অম্বু মুনৈঃ) যৌগবলেন ধ্বত্বদ্রুমাঃ ফেলুঃ স্দিমা-
ন্বিতানি দ্রাঘিমবন্তি বাসাসি চ চতুর্ভুঃ ॥ ১৮ ॥ তস্মিন্ বিলীলমায়া বসিতাশ্ব
আশ্বা (মুনৈরিতি ভেদঃ) প্রসীদুঃ, বিনয়ান্ উপাস্তুঃ, স্বরাসং জগুঃ, চন্দার্ব লব্ধুঃ,
সবিশর্ম নৈমুঃ, চন্দাশ্বম্ জগুঃ ॥ ১৯ ॥ তমঃ প্রীতিমান্ মুনিঃ অবশ্যমী হৃদিসংপ্রসূত

চিত্ত বিমোদন করিল, পরে শকাশূনাচিত্তে ছায়াভল আলস্য করিয়া বিশ্রাম
করিতে লাগিল ।

৩৯ । যথায় গঙ্গাঘলের সংসর্গে তমসানদী বিশেষরূপে পবিত্র হইয়াছে,
তথায় গিয়া শ্রম পরিহাব করিল, পরে পবিত্র যমুনার ঘলে অবগাহন করিবার
জন্য গমন করিল ।

৪০ । অনন্তর ভবরাজ মূনির আলম্বে পৌছিল, যথায় রামচন্দ্র সকলের
সহিত নিশিত হইয়া, ফলসম্পত্তি দ্বারা ক্ষুরিবৃত্তি এবং স্থনীতল অনধারা তৃকা
শান্তি কবিয়াছিলেন ।

৪১ । তথায় ভরতাদি পদ্মব্রজে গমনপূর্বক সনিধ্য ভরবাজ ঋষিকে
সবিনয়ে প্রণাম করিলেন এবং দেখিলেন তিনি যৌনব্রতাবলম্বী, হৃদিগলশারী,
দিবানিশ যোগাভ্যাগে নিরত, মোক্ষার্থীমুনিগণকে শাস্ত্র অধ্যয়ন করাইতেছেন ।

৪২ । মহাপ্রভাবসম্পন্ন মূনি ভরতাদির আতিথ্য করিবার জন্য উৎসুক
হইয়া, এক্রপ যোগবল প্রকটন করিলেন যে, কল্পবৃক্ষ সকল ফলিতে লাগিল ;
অধিক কি, সুদীর্ঘ সুকোমল বস্ত্র পর্য্যস্ত আগনা হইতে উৎপন্ন হইতে লাগিল ।

৪৩ । সেই তপোবনে তিলোত্তমা প্রভৃতি দেববনিভাগণ মূনির আজ্ঞা-
ক্রমে তাঁহাদিগের সেবাশ্রম করিতে লাগিল ; রাগরাগিণীর আলাপচারী
পূর্বক সঙ্গীত, হাবভার প্রকটন পূর্বক নৃত্য, বিলাসের সহিত প্রণাম, এবং
উদারভাবে বচন বিন্যাস করিতে লাগিল ।

রাঘবশ্চক্ষমাশী চিরং কবচং সমুদং যদিহা যদিহা সমীপ মধ্যে মলান্ দাশশ্চ
মলং যদা যদিক্তে গোবামিধায়ং প্রথম ॥ ১০ ॥ পিতা সুকরে অরস্য়যানি মাং বত (উদে)
দুশ্বরে রাজ্যে ত্বাং প্রায়ুত্ক, হি বীৰ! যুৎ মাং য়া: অশুং মরং বহু, ইতি বচ: রামেপ
কনীযান্ বামাশি ॥ ১১ ॥ হৃদমতেষু হৃদী যুতী ধীমান্ ত্বং শেত্ পৈতৃকং বধনং ন কুর্যা:
(তর্হি) কুলে বিচ্ছিন্ন্যমানেষু ধরস্ প্রস: ইহ প্রতিকাশ্য কথং ম্যান্ ॥ ১২ ॥ ত্বং
অশ্মাকং চত্ৰং বহুমন্মসে শেত্, ময়ি স্থিস্তে যদি ন ইমিষে, সাতবাক্ষী অতিষ্ঠন্থ যদি
জিহ্বেষি (তর্হি) শ্রদ্ধা লসীচ্ছি, মজ, পৃথ্বীং শ্রাশি ॥ ১৩ ॥ কনীযান্ অহং হরীকশা
রাজ্যধরাং প্রবীত্ কথং চত্বর্হেয়। মাং কুলকীর্তিসৌধে মাং প্রযুক্তা: মরতীপি ইতি অশ্বর্ষ
(বচনমিতি শিষ:) রামং প্রাচ অ ॥ ১৪ ॥ এতন্ অশ্বর্ষস্বং হস্তিচুত্, রাজমাশ্চি

বর্হিত হইল। তখন তাঁহার “রামশোকের দ্বারা গঞ্চর প্রাপ্ত হইয়াছেন”
এই কথা উঠিল:যেরে নিবেদন করিলেন এবং বোদন করিতে করিতে
ভূমিতে বিলুপ্ত হইতে লাগিলেন।

১০। রাম লক্ষণ নহরুণ করুণযেরে ও মুক্তকণ্ঠে রোদন করিয়া, নদীতে
গমন করিলেন, এবং প্রত্যেকে ভগ্নমধ্য হইতে দুই দুই অশ্লি প্রহণ করিয়া,
পিতার নামোন্মেষ পূর্বক তটোপরি নিবেগ করিলেন।

১১। রামচন্দ্র অহুজ ভরতকে বলিলেন, “পিতা আমাকে অনারানসাধ্য
অরণ্যবাজায় আদেশ করিয়াছেন, কিন্তু হায়! ভোমাকে হ্রহ রাজ্যশাসন-
কার্যে নিয়োগ করিয়াছেন। হে বীর শোক করিও না; সেই ভার বহন কর।

১২। “ভূমি ধীমান্ হইয়া এবং প্রাচীনদিগের মত জানিয়া ও তদনুসারে
কার্য করিতে তৎপর হইয়া, যদ্যপি পিতার বচন ব্রহ্ম না কর; তাহা হইলে
কুলের লোপ হইলেও এসংসারে আর কোন্ ব্যক্তি কি অন্য পুত্রকামনা
করিবে।”

১৩। “আমার থাকে যদি ভোমার আদর থাকে, আর যদি আমাবিদ্যা-
মানে, প্রতুর্প চানাহেতু না চাও এবং শিহ্বাক্য মন্মথন করিয়া যদি লজ্জিত
হও, তবে শড়া ত্যাগ কর, ফিরিয়া বাও, গিয়া পৃথিবী শাসন কর।

১৪। ভরতও রামকে ধর্ম্মাচুগত কথা বলিলেন, “আমি কনিষ্ঠ হইয়া

অমূল্য রত্নানি চ, एवम् राजन्यकथ (বর্ণিত ইতি শ্রেয়ঃ) তথ্য স্থিতে স্বর্গ দ্বিতীন্দ্রঃ
 স্বাম্ হন্যেতন্ মানসম্ ॥ ১১ ॥ রাঘবঃ ইতি নিমদ্বিশনং তং জনাদ ঔমরত তং
 নদীযৈ ধাতুকে মচীলা অতনিমিষস্ববিমুদঃ তথা জনীষৈঃ পূজ্যমানঃ সন্ অজ্ঞানতীন
 মকলম্বনরাজ্যং কারয় ॥ ১২ ॥

কিরূপে ছোঁঠ পুত্রের যোগ্য রাজ্যভার বহন করিতে উন্নত হইবে; অতএব
 দুর্লভীর্জির লোককর কার্যে আমাকে নিয়োগ করিবেন না।”

৫৫। এই সমস্ত মহাবলপরাক্রান্ত হতী ও বাজিগণ, সেই সকল রাজ-
 সন্তোষ যোগ্য রত্ননিচয়; এবং এই সব জজিগণ বর্তমান রহিয়াছে; আর
 তুমি বিদ্যমান থাকিতে আমি রাজা হইব, একথা অলীক (যেন কাহাবও মুখ
 হইতে বহির্গত না হয়)।

৫৬। তিনি এই কথা বলিলে, রামচন্দ্র তাঁহাকে কহিলেন, “তবত! তুমি
 আমার ছুঁধানি পাত্ৰকা লইয়া গমন কর; এবং সমুদয় আশঙ্কা পরিত্যাগ-
 পূর্বক প্রজাবর্গের পূজ্যমান হইয়া, আমার মতামুসারে সমুদয় পৃথিবীতে
 রাজ্য কর।”

चतुर्थः सर्गः ।

भरते निष्ठे सति धीमान् रामः अवेक्षणीवर्णं प्रपेदे तस्मिन् धुजितः सन् दण्डा-
 रण्यं ईदृशवान् ॥ १ ॥ अरण्यानीं अटायमानः ससीतः सहजज्वरः रामः वृमुच्यता
 भीमिन् रक्षसा वयान् उत्पथिष्य जज्ञे ॥ २ ॥ तौ मुञ्जां मज्जा कृतान्मनापि दुर्दभं तं
 अवाक्स्मिरत्सं उत्पादं सत्तं सुवि निचखन्तुः ॥ ३ ॥ ततः रघुव्याघ्रीं ब्राह्म्यां श्रिया
 अध्यासितं शरणीपिशां शरखं शरभद्राश्वन आहिपातान् ॥ ४ ॥ यूयं समैष्यथ इति
 (ईतीः) वयं अस्मिन् वने आसिष्महि यूयं दृष्टाः स्य, यः स्वसि, वयं सप्रुष्टविजितां
 मतिं यामः, आरात् सुतीक्ष्णानुनिकेतनम्, इति मदिष्य शरभद्रः रामस्य पुरः ज्वलने वपुः
 शुद्धवाचकार ॥ ५ ॥ ६ ॥ (युष्मकम्) तस्मिन् ज्ञानुसाहते रामः अनिमं आश्रमान्

१। ভরত ফিরিয়া গেলে, ধীমান্ রানচন্দ্র অত্রিমুনির তপোবন প্রাপ্ত
 হইলেন, এবং তথার পুজিত হইয়া, দণ্ডকাবণ্যে গমন করিলেন ।

২। তিনি সীতা ও লক্ষ্মণের সহিত যেমন সেই মহারণ্যে ভ্রমণ করিতে-
 ছিলেন, অমনি একটা ভয়ঙ্কর রাক্ষস ক্ষুব্ধ হইয়া তাঁহাদিগকে বলপূর্বক
 ধরণ করিয়া গেল ।

৩। রাম ও লক্ষ্মণ উভয়ে কৃতান্তেরও অদমনীর বিরোধনামক সেই রাক্ষ-
 সের দুই বাহু ভগ্ন করিয়া উর্দ্ধদিকে গদ, ও অধোদিকে মণ্ডক করিয়া তাহাকে
 ভূগর্ভে পুতিয়া ফেলিলেন ।

৪। পরে রঘুবংশের সেই ছুইটী শ্রেষ্ঠ সন্তান শরভঙ্গ মুনির আশ্রমে
 গমন করিলেন, যে স্থানটী তপোজনিত একপ্রকার শোভাকে পরিপূর্ণ, এবং
 শরণাগত ব্যক্তির আশ্রয়স্থল ছিল ।

৫। ৬। “আপনি আনিবেন বলিয়া, আমি এই বনে অবস্থান করিতেছি ;
 এখন আপনার সহিত দেখা হইল, আপনার নন্দন হউক, আমি নিভ পুণ্যে
 অর্জিত গতি প্রাপ্ত হই,” এই কথা বলিয়া, এবং “নিকটেই স্থতীক্স মুনির
 আশ্রম ” ইহা নির্দেশ করিয়া মুনি জলন্ত অগ্নিতে নিজ দেহ আহুতি দিলেন ।

মমন্ সুতীঅসুনিমস্বিতী পর্যমালায়া চবাচ ॥ ১০ ॥ বাসতেতিব বনেতু নিবসন্ পর্য-
মসর আতিথ্যৈঃ (সঃ) শ্রুতীত্যাযং যগান্ বিধ্বন্ বিবস্বানী ॥ ১১ ॥ দীপবান্ গল্য
চক্ষুঃ দেবসাত্ কলাঃ স্ন্যবলুপ্ অধীযানান্ সামনীয সমর্যযন্ ব্রহ্মজি । ১২ ॥ তদক-
নিমে সন্ধ্যারত্নীনি তদ্বল্যচী বসানঃ দ্বাত্তীঃ খলুগিকঃ মার্জী তদ্রুচবান্ অসী দন্দয়-
কারি বিদ্রান্ বচন্ নির্ভয়ঃ সন্ আশ্রিতব্রহ্মীনানি দ্বিত্যা দ্বল্যৈষু আশ্রিতম্ব (মবেত্)
তীতু বনেতু আনম ॥ ১০ ॥ ১১ ॥ (ব্রহ্মকম্) । মাতীনম্ব্যলটীমাস্রঃ সুতনঃ পরিপূজয়ন্
মহানদীঃ পর্যবসান্ নৈকটিকাখ্যানান্ আট ॥ ১২ ॥ (বাসঃ) পদ্যবি, অথ,

৭। তিনি অগ্নিলাভ হইলে, রামচন্দ্র হুতীক মূনির সরিকটে একটা কুটীরে
গিয়া বাস করিতে আগিলেন; তথায় থাকিয়া নিরন্তর নানা আশ্রমে ভ্রমণ
করিয়া বেড়াইতেন।

৮। বাসযোগ্য বনেতে অবস্থানপূর্বক পর্ণযাত্রা শ্রবণ করিতেন এবং
আতিথেয় ছিলেন বনিয়া, শয্যা হইতে গাজোৎপানপূর্বক যুগ্মা করিয়া বেড়াই-
তেন।

৯। যুগ্মাশ্রমকামাসে শূন্যবিক করিয়া কাবাব করিতেন এবং হালীতে পাক
করিতেন। পরে হোমানন্তব দেবতাকে নিবেদন করিতেন, পবিশেষে ঋতু
বহুঃ ও সামবেদান্তিষ্ঠ ব্রাহ্মণগণ ভোজন করাইয়া, বাহা অবশিষ্ট থাকিত নিজে
আহার করিতেন।

১০। মবয়ত্র তুল্য নরীজবাপী তদবঘন পরিধান করিতেন, এবং ধতু-
বীণ শঙ্খা ও বর্ষ ধারণপূর্বক ব্রাহ্মণগণের বক্ষা করিতেন।

১১। ব্রাহ্মসম্পদ-নিধনকারী নিকীকসেই ব্রাহ্মকুমার যে সকল বন ভূপ-
পূর্ণ ও গোত্রান্তির তৃপ্তিপদ, তাহা পরিভ্যাগপূর্বক, যথায় ফলপ্রসূতা তৃপ্তিলাভ
হইতে পারে এক্রপ বনে বিচরণ করিতেন।

১২। বাহারা কায়িক পরিশ্রম দ্বারা জীবিকা নির্ভাহ করে, তাহাদের
হিংসাপরায়ণ ব্রাহ্মসম্পদের শাসনজন্য দীপ্তিশালী অশ্বশূর ধারণ করেন, এবং
সোমরস পানশীল, যাত্তিকগণের পূজা করেন এমন সেই রামচন্দ্র, মহামহিম
বিভগণে সমাকীর্ণ নিকটবর্তী ঘটগণের আশ্রমে ভ্রমণ করিয়া বেড়াইতেন।

पूर्वेषुः अथैषुश्च सुनीन्द्रायां हृदिस्यौ चित्तवत् प्रियभाषुक्तां यदा ॥ ११ ॥ (किं कुर्वन्) आद्यतीगवं प्रकान्ता सन्धा (व्याप्य) आतिष्ठद्वा जपन् तथा पतन्निभः प्रातस्तदा प्रवृत्तः रविं प्रपन्नम् ॥ १३ ॥ अमीश्रवा राक्षसा पर्यामालावा स दृष्ट्यै अथ अमकी भायौदं तं अवचाय सौमित्रवे तस्यै ॥ १२ ॥ वलिम मध्यं दधाना कर्पजाहविलीचन्या अतिसर्वेषु वाक्त्वचेन (उपलक्षिता) पचती चन्द्रलक्ष्मिव स्थिता ॥ १६ ॥ (पुनः फीट्सी) सुयान् द्विददनाधीरः बहुवाचितलाहुलि, प्रदिमानं दधानेन धनेन लघनेन च (उपलक्षिता) ॥ १० ॥ (पुनः फीट्सी) सन्नम मृददन् क्षीलतुल्यं वज्रं दधती पद्मनतः मंथून् कुम्भाद्या, सन्निधौ तथा सुहृदात्मना ॥ १८ ॥ अर्चयन्माया पतीयन्ती अनुवा प्रियवदा अमी रघून्मम प्रियास्तु मादंवाच्यते ॥ १९ ॥ ई सौमित्र !

१०। परदिन, सेहदिन, पूर्वदिन ও অন্য দিন, সুনীলগণের বুদ্ধি ও নয়-
বিষয়ক তদাবধারণ করিয়া তাঁহাদিগের প্রিয় হইয়াছিলেন ।

১৪। যখন গাভীগণ ফিরে আসেনে সেই সময় হইতে আরম্ভ করিয়া, আব
যখন ছুড়দোহন হয় তৎকালপর্যন্ত, সর্কাবন্দনাধি করিতেন, এবং পুন্নিগণ
অপেক্ষা অধিক প্রত্যাষে আগরিত হইয়া সূর্য্যের উপস্থানে করিতেন ।

১৫। অনন্তর এক কানুকী রাকসী তাহাকে পর্যাশালাতে দেখিতে
পাইল, কিন্তু তাহার ভাষা রহিয়াছে বেধিয়া, তাহাকে অবজ্ঞাপূর্ব্বক, সৌমি-
ত্রির নিকট উপস্থিত হইল ।

১৬। তাহার মধ্যদেশে দ্বিবলিবুল, লোচনযুগল কর্ণমূল পর্য্যন্ত বিস্তৃত,
এবং তাহার বাক্য ও শরীরের ত্বক সর্কাপেক্ষা উৎকর্ষবুল; অতএব সে
প্রতিপদের চলকলার ন্যায় ছিল ।

১৭। তাহার পদযুগল অশোভন, উরুযুগল করিকরের ন্যায় অবলিত,
করতল ও অঙ্গুলি অকোমন, এবং জঘনস্থল বেদন বিশাল, তেননি নিবিড় ।

১৮। তাহার নাসিকা উন্নত, দন্তপাল্লি স্থনির্দল, কুণ্ডল দোহণ্যমান,
মুখমণ্ডল অশাস্যে মণ্ডিত, এবং গলে মালিকা লগ্নমানা । যাহারা তাহাকে
দর্শন করে, তাহারা অধিত হইল ।

১৯। প্রিয়ভাষিনী সেই কানুকী নিজেই পতিলাভ বাসনার বার বার

ত্বং অমরঃ হৃদয়ঃ সন্ কামাঃ বসবদী সুভাগিনী প্রবাসাশ্রয়ং সহধর্মীণী পদাশ্রিতা ॥২০॥
 স পী পদাশ্রয়ং গীতীমী স্বীকৃতমীদম্ বনে অদ্যুৎসবমীদম্ ত্বং অমরঃ সতী কিং পরা-
 ধর্মীণী ? ॥ ২১ ॥ মানুসান্ অমিতলবনী রীতিম্ : দ্বিধর্মীণী অপরায়মানা ত্বং মনসা
 সতী কথং হৃদয়মীদম্ ? ॥ ২২ ॥ অদ্যুৎসবমীদম্ অরম্যে শালীনলবিবর্জিতা কামুক-
 প্রাণপদী ত্বং কথং ম পতিনমী ? ॥ ২৩ ॥ পদাশ্রয়মী (স্থিত) অনুরক্তং রাঘব-
 পতিং হৃদয়, সঃ মম স্বামী কামানুসারী অপরকর্মী কলীকল : ॥ ২৪ ॥ অদ্য হৃদয়ঃ
 আনন্দিনী, মুখং কাণ্ডবেদনিকং, যথ্য অপরকর্মীণী পাশী সংবাদী স্বর্গকর্মীণী ॥ ২৫ ॥

গর্হিতভাবে গমনাগমন করিতে লাগিল, পরে বঘুব লক্ষ্যকে প্রাপ্ত হইয়া
 তাঁহাকে প্রশ্ন করিবার জন্য প্রার্থনা করিল ।

২০ । “হে সুমিত্রানন্দন ! শকাশূন্য হইয়া উৎসুকমনে আমার লাগিগ্রহণ
 কর । আমি নিম্নে অতিলাভবতী হইয়া তোমার অধীনতা স্বীকার করিতেছি,
 এবং তোমার উত্তম ভোগস্বর্গে লিপ্তাবস্থার্য্যে বাবজীবন তোমার সহচরী হইব ।”

২১ । লক্ষ্য তাহাকে বলিলেন, “এই বন নরনারীর ভয়াবহ, এবং অধুনা
 গোচারণ্যপর্ষ্যস্তবর্জিত, তুমি অত্যাশঙ্ক্যাপন্ন হইয়াও কি অন্য নির্ভয়চিত্তে
 হেথায় পর্ষ্যটন করিতেছ ?”

২২ । “যদিও তোমার রাক্ষসোচিত স্বভাব, তথাপি মাহুবেব সহিত রমণাভি-
 লাষিনী হইয়াছ; তুমি কি অন্য দীপ্তিশালী কলেবর ধারণপূর্ব্বক অপরায়-
 ন্যায় আচরণ করিতেছ এবং খতরা হইয়া ভ্রমণ করিতেছ ?”

২৩ । “ভয়ঙ্কর প্রাণিগণে সমাকীর্ণ এই অরণ্যে কামুকমূলত প্রার্থনায়
 স্নানিপূর্ণা হইয়া লক্ষ্যের স্নানার্থ দিয়াছ; তোমার কি পতি নাই ?”

২৪ । “ঐ পর্ব্বতানার অভ্যন্তরে বিঘ্ননহিত রামচন্দ্রকে পতিত্বে বরণ
 কর; তিনি আমার প্রহু, তিনি কান্তাসন্তোষের রম্যভিজ এবং তাঁহার
 দোচনমুগ্ধ আকর্ষণবিশ্রাস্ত ।”

২৫ । “বাঁহা কণেবর চন্দনে চর্চ্চিত, সুবসন্তলুপ্তনে পরিমণ্ডিত, এবং
 বাঁহা আলাহুদিত পাণিযুগল, সংগ্রামে ছেদনভেদনার্থ সমুদয় কার্য্যে
 হুপট্ ।”

যেন দুর্ভাগ্যবশতঃ অসিদ্ধঃ যথ্য বাজনাশ্রয়ং কথ্যদুর্ভাগ্যং চিত্তং চাপ্য ধনে
 ॥২৫॥ (যঃ) সংস্কারে যদ্যদুচ্চং জেতা যদ্য ধনে ধর্মসন্ধানম্ ; যং মায্য সুনীনাং দা-
 নবাপ্যং সূদা অময়ম্ ॥ ২৬ ॥ ততঃ বাজনাশ্রয়ং “হে রাম ! (মবান্) নাং উপায়ং”
 ইতি সাধারণঃ যথ্যঃ ধনমী অসী রামশাস্ত্রাং অবিশেষ ॥ ২৭ ॥ অসী অসীকঃ অর্চ
 স্ত্রীমান্ চ তব পতিঃ (স্বন) উপস্থিততঃ তমেব ব্রজ, মা চুচঃ, ইতি রামঃ অময়ীন্ (মাম্
 ইতিমেবঃ) ॥ ২৮ ॥ ইত্যসীকী মন্যবাবুচস্মাতব্যবধানমতিঃ স্তা, ইত্যসীকী মীঃ মচীচম্
 ইব স্ত্যচঃ পুনঃ অময়ম্ ॥ ২৯ ॥ স্তীচুচাম্ রচুচমঃ স্তীচৈব অর্চি চুচম্ স্ত্যচ-
 মান্যাস্ত্যম্ : স্ত্যচঃ অময়ম্ অকার ॥ ৩০ ॥ স্ত্যচা নূনং নাসা যুগ্মচয়া অর্চ ন অম-
 যিষি যেন স্ত্যচা মযি অর্চ অর্চিচী দৃষ্টঃ অময়ি ইতি স্তা অময়ীন্ ॥ ৩১ ॥ অসী

২৬। “দিনি দুর্ভাগ্যের দ্বারা অন্য বান্ধবতটতে অসি বন্ধন করিয়াছেন
 এবং প্রভবনির্ভিতের ন্যায় শুদ্ধ অন্যের দুর্ভাগ্য শরাসন শরের সহিত ধারণ
 করিতেছেন।”

২৭। “দিনি দুর্ভাগ্যের দ্বারা রাক্ষসগণের বিজেতা ; যিনি, বাহাতে ভগ্নো-
 বনে ধর্ম্মাশ্রয়ান অবিচ্ছিন্ন থাকে, তাহা বিধান করেন ; এবং সুনির্ভিতের
 ব্রহ্মগণ ও গোধন নদন বাঁহাকে পাইয়া অভয় হইয়াছে।”

২৮। অনন্তর সেই রাক্ষসী বয়সান্তিনাবে “হে রামচন্দ্র আমাকে বিবাহ
 কর” এই কথা আমরপূর্বক বলিতে বলিতে রামের কুটীরে প্রবেশ করিল।

২৯। “আমার উত্তম স্ত্রী আছে, কিন্তু লক্ষণ স্ত্রীহীন, তিনি পতি হইয়া
 তোমাকে বিশেষরূপে পোষণ করিবেন ; তাহার নিকটেই যাও ; ছাড়িয়া
 দিও না।” এই কথা রাম বলিলেন।

৩০। যেমন গাভী অন্ত্রানের নিকট গমন করে, তদ্রূপ সেই কানুকী
 নন্দন শরাসনে অভয় ব্যক্তি হইয়া, পুনর্বার লক্ষণের সন্নিধানে উপস্থিত
 হইল।

৩১। তখন রঘুবর দারুণরূপে তৎপর হইয়া, কোষ হইতে অসি উত্তো-
 লনপূর্বক নিকটে পুনঃ পুনঃ গমননীলা সেই রাক্ষসীর মুখ নানাবিধীন করিয়া
 দিলেন।

দ্বিবিষ্টা ভয়দং বপুঃ সন্দর্শ্য পৰ্য্যজাশীত্ তথা নিন্দ্যঃ বমুনা বিক্রম মুহুঃ অপিস্তবম
 ॥ ২২ ॥ রামং বিজিয়াছযিযুঃ সা দণ্ডকার্থ্যবাসিনীঃ খরদ্রুপশযীঃ ভানৌঃ পুত্ৰঃ পৰ্য্য-
 দীবিষ্ট ॥ ২৩ ॥ স্বীক্সাগিনেয়স্য ভরতস্য হৃতে দীর্ঘাগিনেযৌ পিতা বিবাসিনী তযী-
 য়েচ্ছিতং পশ্যতম্ ॥ ২৪ ॥ রাবণনাশায়াঃ পুত্রযীঃ মগিন্যা মম পুত্ৰঃ অর্থ তাপসকান্
 ভ্ৰমঃ যদি যঃ স্বম তদা স্বমধ্যম্ ॥ ২৫ ॥ অসংক্ৰমিমসংল্যানী অনুস্মিমক্ষা-
 মিনী অমস্মিমপরোবাচী বী ন্য পৰ্য্যমুতাম্ ॥ ২৬ ॥ স্বঃস্বয়স অবাশাসি
 ইতি ভাৱন্য সা প্রলম্বাচ্ছিত তব শাপাৰ্ঘ্যে (আৰ্ঘ্য) প্রাণিবঃ, হন, আশিসিচ্ছি,

৩২। তখন সে বলিয়া উঠিল “আমাব নাম অৰ্পনধা, তুমি আমাকে
 চিন না; না জানিয়াই আমাব প্রতি একদল দণ্ডবিধান করিলে যে, ইহ জন্মে
 উহার প্রতিকার হইতে পারে না।”

৩৩। পরে সে অস্তর্ধান কবিত্তে ইচ্ছা কবিত্তা অস্তরীক্ষে উঠিল এবং
 তরাবহ দেহ ধারণপূৰ্ণক গালিবর্ষণ করিতে লাগিল; আর বহুবাহুবগণের
 বলবিক্রম বার বার ব্যাখ্যা করিতে লাগিল।

৩৪। অনন্তর সে রামেব সহিত যুদ্ধ বাধাইবার জন্য দণ্ডকারণ্যবানী
 স্রাভা ধর ও দুষণেব পুরোভাগে গিয়া বিলাপ করিতে লাগিল।

৩৫। “হুতগার (কেকয়ীর) পুত্র ভরতের জন্য পিতা যে হুইজন হুতগা
 সন্ধানকে নির্ভাগন বরিয়া দিয়াছেন, তাহাদের ব্যবহার দেখ।”

৩৬। “রাবণ আমার রক্ষাকর্তা, আর তোমরা হুইজন আমার ভ্রাতা
 থাকিতে একজন তুচ্ছ তপস্বী হইতে আমার এই দশা হইল; এখন উচিত হয়,
 ইহা সহ্য বরিয়া থাক।”

৩৭। “সেই হুই তপস্বী দুইন নহ এমন উত্তরীয় পরিধান করে, কুহিলভা
 নহ এমন ফল খাইয়া জীবন ধারণ করে, এবং তরণপোষণ বরিতে হয় না,
 যেমত পরিবারের সহিত থাকে, তথাপি তাহারা আমার পরিভব করিল।”

৩৮। তখন তাইয়েরা তাহাকে বলিল “কুহিলবে মনল্যাত করিবে;

মা হৃদঃ ॥ ২৮ ॥ অনপরাধেপি বয়ং নরান্ নক্তন্দিব জলিমঃ হৈ মীৰ ! দুঃখদীপি তৈম্ব্যঃ
যত্ অমাম তত্ কৃতস্তম্ ? ॥ ২৯ ॥ ততঃ চতুর্দশসাত্ত্ববলী তথা পারশ্বদিকধাতুশ্চ
শ্রাণীকপাসিকান্বিতৌ ঘৌ (খরটুপক্ষৌ) নির্যয়তুঃ ॥ ৪০ ॥ অথ রামলক্ষণৌ মধে বিমির্জঃ
সম্পততঃ বহুমূর্জানঃ দিমূর্জান্ বিমূর্জান্ অতএব মীমান্ (রাচমান্) অহতাশ্চ ॥ ৪১ ॥
হক্লনহরমমুপ্রচুস্ভিভিরবিপদকৈঃ নিমগ্নীহিগ্রসজ্জীযৈঃ ধীনৈশ্চ তৈঃ সিদিনী পশ্বে ॥ ৪২ ॥
কৌচিত্ বৈপথ্যং অশ্যৈ চক্ষুর্ভ্রমং দ্ববথুং কৌচিত্ সরস্জং বসথুং আসিদ্ধঃ কৌশল ভাজথুং অ
আসিদ্ধঃ অ ॥ ৪৩ ॥ অথ দক্ষিণেৰ্ম্মা স্বয়ঃ স্বগতুশ্চ ইব চন্দনশ্চ জনঃ সরৌ

আমরা তোমারই মানরক্ষার জন্য প্রাণধারণ করিতেছি, অতএব প্রস্থান কব
আশ্বাসযুক্ত হও ; এবং বোদন কবিও না ।”

৩৯। “আমরা বিনা অপরাধেও দিবারাজি নরগণ ভক্ষণ করিয়া থাকি,
অতএব হে ভয়শীলে! জ্যোহ কবিলে ও তাহাদিগকে কমা করিব, এমন আশঙ্কা
তোমার কোথা হইতে হইল ।”

৪০। অনন্তর পবত, বান্দুক, শক্তি এবং প্রাস নামক আয়ুধ
লইয়া যুদ্ধ কবে এক্রপ যোধগণে পরিবৃত্ত হইয়া, তাহারা চতুর্দশ সহস্র নৈন্যোব
সহিত নির্গত হইল ।

৪১। অনন্তর যুদ্ধক্ষেত্রে, ছই মূণ্ড, তিন মূণ্ড ও বহু মূণ্ডযুক্ত ভীষণ
রাক্ষসগণ যেমন অভিমুখে আগিতে লাগিল, অমনি রাম লক্ষণ তাহাদিগকে
বাণদ্বারা বধ করিতে লাগিলেন ।

৪২। তাহাদের মধ্যে কতক ছিন্ন, কতক ভগ্নাঙ্গ, বতক দোমডানদেহ-
যুক্ত, কতক হাতপেদা, কতক বিদীর্ণ শরীর, বতক পলায়নপব, কতক রুধির
শ্রোতে নিমগ্ন, কতক ভয়বিহ্বল, কতক লজ্জাবিধুর, কতক বিলাপপরাগ
হইল ; এইরূপে নানাপ্রকারে দুর্দশাগ্রস্ত রাক্ষসসমূহে পৃথিবী পরিপূর্ণ হইল ।

৪৩। কতক কাণ্ডিতে লাগিল, কতক অত্যন্ত উপভোগপ্রাপ্ত হইল, কতক
বা রুধির বমন করিতে লাগিল ; এইরূপে সকলে (বিবাদে) দীপ্তিহীন হইয়া
পড়িল ।

দাহবতী দ্বিমুখং বহুবিধম্ । চতুর্ভুজং চতুর্নিরাজম্ । ইব মিসূরঃ । রম্যতমং তপায়তৌ
 ৪৪ । মিতবিমিষানিত্যবলম্ভবকুঃ । অজিতকুলময়পূর্বজিতকুল্যঃ । সঃ চিতিকম্পকীর্ত-
 যকুঃ । অজিতকুলময়পূর্বজিতকুল্যঃ । চিতিকম্পকীর্ত- ইব রংগী সয়ম্ চতুর্নিরাজে ৪৫ ৷

৪৪ । যেমন দক্ষিণ পার্শ্বে ক্ষতযুক্ত হরিণ ব্যাধেব নিকট যায়, যেমন
 ভূকর্তা ব্যক্তি মরুভূমির অন্তঃপাতি দাবাগিসমাকীর্ণ স্থানে প্রয়াণ করে,
 যেমন ভূজঙ্গম প্রচণ্ডমুখমণ্ডলযুক্ত খগরাজের নিকট উপস্থিত হয়, তেমনি
 ত্রিশিরা নামে এক নিশাচর রঘুতনয়েব সন্নিধানে অগ্রসর হইল ।

৪৫ । রামচন্দ্র শানিত বাণবারা ত্রিশিবার সুওণ্ডলা কাটিয়া ফেলিলেন ;
 তাহাতে বোধ হইল যেন ভূমিকম্প নিবন্ধন পর্বতেব চূড়া সকল খসিয়া
 পড়িল । সমগ্র বংশনাশের পূর্বলক্ষণস্বরূপ একটা উৎপাতেব ন্যায় সেই
 ত্রিশিরাকে দেখিয়া রাক্ষসগণের মনে একটা ভ্রাস জন্মিয়া গেল ।

পঞ্চম: সর্গ: ।

নিরাকরিণী বর্ষিণী বর্ষিণী চন্দ্রিণী চন্দ্রিণী চন্দ্রিণী চন্দ্রিণী
 ১১। অরম্ভমাসমাসকল্যায়মদাকরী তী রজ:সলমসী রশে আশ্রমস্থায় বর্ষাচান্দ
 ১২। অথ অমৃতী রম্ভমসী তী আশ্রমসী: অধিনর্ষে অর্ষে অর্ষে তী দ্বিতী যমসান্দ
 ১৩। তত কলমসু: অমী মূর্ণকলা বলাত পারিসমুদ্র জহায়া বসন্ত পতি
 ১৪। কলমসু: অমী মূর্ণকলা বলাত পারিসমুদ্র জহায়া বসন্ত পতি
 ১৫। কলমসু: অমী মূর্ণকলা বলাত পারিসমুদ্র জহায়া বসন্ত পতি
 ১৬। কলমসু: অমী মূর্ণকলা বলাত পারিসমুদ্র জহায়া বসন্ত পতি
 ১৭। কলমসু: অমী মূর্ণকলা বলাত পারিসমুদ্র জহায়া বসন্ত পতি
 ১৮। কলমসু: অমী মূর্ণকলা বলাত পারিসমুদ্র জহায়া বসন্ত পতি
 ১৯। কলমসু: অমী মূর্ণকলা বলাত পারিসমুদ্র জহায়া বসন্ত পতি
 ২০। কলমসু: অমী মূর্ণকলা বলাত পারিসমুদ্র জহায়া বসন্ত পতি

১। শক্রনিরাকরণশীল, রণভরসহিষ্ণু, মহাকাব্যপ্রকটনগঠ, আকাশো-
 দগমনকর্ম, শত্রুপ্রহারগহনশীল খর ও দ্ব্যুৎ রণভূমির চতুর্দিকে ভ্রমণ করিতে
 লাগিল।

২। উভয়করে খড়্গ, ধ্বজ, প্রাণ, চক্র ও বাণ ধারণপূর্বক ধূলিধারা
 অরুকারময় রণভূমিকে অস্ত্রজালে আচ্ছন্ন করিয়া ফেলিল।

৩। অনন্তর সেই দুই বহুবংশের শ্রেষ্ঠ সম্ভানযুগল সন্নিধান হইয়া তীক্ষ্ণ
 ফলশালী সারকষারা, মর্মে মর্মে বিদ্ধ করিয়া উভয় বিপুকেই শমনসদনে
 প্রেরণ করিলেন।

৪। ভ্রাতৃযুগল নিহত হইল দেখিয়া, শূর্ণপথা বন হইতে প্রস্থান করিল
 এবং সমুদ্রের পরগারস্থিত লঙ্কাবাসী নিজের অভিভাবক রাবণেব নিকট
 পৌছিল।

৫। বাক্সসমভাতে উপস্থিত হইয়া রাবণের সন্নিধানে জ্ঞোষে বিহ্বল
 হইয়া ক্রন্দন করিয়া উঠিল, এবং অশ্রুচবুগণের নান গ্রহণপূর্বক বিলাপ
 করিতে লাগিল।

৬। “হে বীর! যে দুই জন বাক্সশ্রেষ্ঠ দণ্ডকারণ্যে বাস করিতেন,
 তাঁহারা অশ্রুচবুগণের সহিত যুদ্ধক্ষেত্রে মাথুধেব হস্তে নিধন প্রাপ্ত হইয়াছেন।”

মাহে তব বিবাহঃ (অথচ) লং গুল্যঃ অসি ইতি নী নয়ঃ ১।৩। হে নায়! অর্ধ
 বিনম্রা হতবাক্যবা শুভী যদি ন প্যয়াস' (তদা) প্রমাথন্থ আরদুর্ষল্ল' হর্দে সর্ধ'
 ন অস্ত্রাঘ্যঃ ১৮ ॥ পরৈঃ কবিশ্যমাণ' কাণ্য' বিক্রিয়ন্তত কিং নু, অপরকারে ক্রতেপি অশ্রী
 মবান্ বিজিগীষুর্ন বা ২২ ॥ পাণ্ডেয়মিতৈঃ চত্বা, শুভাশুভঃ, প্রমাদবান্, মানমোহঃ,
 চন্দনাস্ব' দ্রিয়, স্বালম্বীনলং ন নীত ১৯ ॥ অথনা দুঃখাবনঃ অদ্বিষিত্বনু অধ্বরেণ
 মইন্দ্রিধং ভাগ' অশু' সৌমসুলতঃ আশ্রমান্ প্ৰেতি ১১ ॥ বাচসাঃ আনিদীয়' হৃদিদীর্ঘ'
 মধা পুণ্ডিতাশ্চ' ঐশ্বর্ঘ্য, চবিঃ ঐশ্বরধীলশ্চ নাপি ভয়ন্ননি ১২ ॥ প্রবজালিঃ ধন-
 আপিঃ কালকল্মষজীমুখঃ রানঃ সুমিতঃ অপি স্তবিষ্যদিষঃ যমদুহঃ ইন্দি ১২ ॥

৭। বৃহস্পতি বাঁহার পুরোহিত, আর বার্তিকের বাঁহার সেনাপতি
 ছিলেন সেই ইন্দ্রেব সঙ্গে পূর্বে তোনার বিগ্রহ হইরাছিল; অধুনা তুমি মনু-
 ময় উৎসাহশূন্য হইয়া বহিয়াছ; ইহা কিরূপ রাজনীতি (বুদ্ধিতে পারি না)।

৮। “হে নাথ! তুমি এমন প্রমাদযুক্ত ও চারনিয়োগে অপটু হইয়াছ,
 যে যদ্যপি আমি নাসাশূন্য ও বাক্যবহীন হইয়া না আসিতাম, তবে তুমি এ
 সমস্ত ব্যাপারের কিছুই জানিতে পারিতে না।”

৯। “নরুগণ যে কার্য্য করিবে, তাহাবও অপর রাখা উচিত, যাহা কবি-
 দ্রাহে, তাহার কথা কি বলিব; কিন্তু তুমি অপরকার কথা হইলেও অনন্তিভ
 রহিয়াছ; অতএব তুমি কি বিজিগীষু নও।”

১০। “কেবল ভোজনের সময় আসিয়া ছুটে এমন লোকগণ কর্তৃক
 বেট্ট হইয়া থাক, নিজে উদ্যোগগামী, প্রমাদযুক্ত, স্বাসক্ত ও উদ্ভ্রান্তচিত্ত;
 অতএব তোমার রাম্যলক্ষ্মী বহুকাল স্থির থাকিবেদ না।”

১১। “অধুনা দেবরাজ ইন্দ্র সামিক বিশ্রণণ কর্তৃক অহুষ্ঠিত যজ্ঞেতে
 নিষেধ ভাগ গ্রহণ করিবার জন্য সোমবান্ধীদিগের আশ্রমে আসিয়া থাকেনা।”

১২। “ছেনক প্রস্তুত করিবার জন্য আবশ্যক দধি ও ক্ষীর, আর পিঠক,
 শস্য, দ্বনীয় দ্রব্য এবং সন্ধ্যোক্তাত ঘৃত এই সমস্ত বস্তু এখন আর বাণসেতা
 বিনষ্ট করিয়া ফেলে না।”

১৩। “স্বস্তির পতি রান ছুমিতে থাকিয়াও হস্তে ধর্ম্মধারণ পূর্বক,
 বনোপম বাণঘারা অশ্রমীকচাক্রী বজ্রবিষকারীদিগকে নিধন করেন।”

দেবতা শীঘ্রাবলীপ্যন্তি সাধনীযানি মাংসানি অগ্নিনি রচাশি রামাত্ বিম্বতি
 দিয়ঃ অশ্রুতে ॥ ১৩ ॥ তং বুদ্ধি' কুশাখীদা ক্রুৎ, অশ্রুক্রামীনতাং ত্বজ, পরম্পরীণাং লক্ষী
 পুত্রপৌত্রীষতা নয় ॥ ১৪ ॥ সহ্যদম্বলতঃ সযুগাঃ নিমুণা বহুবঃ যা দ্রিয় আশাসতে,
 সীতাং তাং হস্তেহুত্ব তং মা অসীঃ ॥ ১৫ ॥ ক্রুতটব পুংসীদম্ আশমুঃ লক্ষ্মীঃ পলুঃ বলিকী
 ম্বিনাপি ক্রুতুহলাত্ কলেন অশ্ব' নিরীজতে ॥ ১৬ ॥ যৌপিত্ ইন্দারিকা তল দদিতা,
 হস্তদাদিনী, দুশ্কাংকাত্মনু হব, জ্ঞানো, অর্থাধপরিমিততা স্ব ॥ ১৭ ॥ যন্তুয়া অশ্ব
 ন পশ্যতি দলচ্ছদং ন বা নিকী তলানি স্ব ন সঁযখীতি অসী মিত্বা বিহিতেন্দ্রিয়ঃ ॥ ১৮ ॥
 অসী ইন্দ্রিয়ার্যনাং সাত্, যল অসী তল নন্দু', কান্দানারৈঃ সাত্ তল নিদঅশ্রু

১৪। দেবতার। এখন, ওষ্ঠদ্বারা ছেদনযোগ্য (স্থকোন) বস্ত্রীয় নাংস
 ভোজন করেন, আর রাগনের। রামের ভরে দিক্ বিদিক্ ভজন। করে।”

১৫। “বুদ্ধিকে কুশাগ্রের ন্যায় হস্ত কর, বপেছাত্তরণ পরিচ্যাগ কব;
 এবং পিতৃপিতামহাগত রাজ্য বাহাতে পুত্রপৌত্ররূপে ভোগযোগ্য হব এরূপ
 বিধান কর।”

১৬। “সহায়শালী, উদ্যোগশীল অনেকানেক হনিপুণ লোকে বাহাকে
 কামনা করেন, সেই স্বভাবচক্ৰা লক্ষী হস্তগত করিয়াও নিত্য আশ্রত
 হইয়া থাকিও না।”

১৭। “লক্ষ্মী কুলটার ন্যায় নিবস্তুর নব নব পুংসসংসর্গাভিলাষিণী;
 পতির নিকটে থাকিয়াও কৌতুহলবশতঃ ছলক্রমে পুরুষাস্তরের প্রতি দৃষ্টপাত
 করিয়া থাকেন।”

১৮। “সেই রামের দ্বিভ্রাতা সীতাতির মধ্যে সর্কোত্তমা; তিনি হংসের
 ন্যায় মধুরনাসিনী, দুর্কাংকাত্তের ন্যায় শ্লীলাঙ্গী; শ্যামানন্দ স্রীবিশেষের
 লক্ষণাবিতা, এবং বটবৃক্ষের মণ্ডনের ন্যায় বিপুল নিতম্বশালিনী।

১৯। “যে ব্যক্তি তাহার মুখমণ্ডল দেখে নাই, অথবা তাহার অধরোষ্ঠ
 চুম্বন করে নাই, কিংবা তাহার কথাবার্তা শুনে নাই; তাহার ইন্দ্রিয় বৃথা
 বিহিত হইয়াছে।”

২০। “ইন্দ্রিয়গণ চরিতার্থ করিবার জন্য বত পদার্থ আছে, তৎসমূহদের
 মধ্যে সেই বনগীই শ্রেষ্ঠ; সে বাহাব অধীনস্থ, তাহারই আনন্দ, অন্যের নহে।

ধিক্ ইতি অর্ধং মন্যে ॥ ১০ ॥ মনঃপশ্যামি অসী যস্য মনোঃ চত্বেজয়া ন মনোহ, তং
যেলীকীনাপি তা সীলা বিন্দুঃ স্তম্ভসী ভব ॥ ১১ ॥ দক্সাঃ সমা সীমন্তিনী ইন্দ্রাণী ন,
কুন্ডাণী ন, মনাবী ন, চৌচিনী ন, বরুণানী ন, অগ্ন্যাণী ন ॥ ১২ ॥ রাবসেদ্রঃ
সা প্রমুখৈঃ শাস্ত্রসিদ্ধি কিং বিধেযি ? ই বজ্রচরি । ঘোমং ত্যজ ই বশ্যাটে অর্ধং ই রাবণঃ
॥ ১৩ ॥ দিহতাদান্ মাষ্টীকব্যাস্তমঃ শাস্ত্রালাভীতৃকঃ হরিঃ দুরাত্ কাচেষ অনাদৈ-
চিত্তং সন্ মাং উপাস্ত ॥ ১৪ ॥ বলী কুলিঙ্গঃ মন বশসি বিক্ৰমীদয়ধারায়ঃ সন্ অপি
মমধা অমিত্রম্ আত্মানং বলিনং মন্যতে ॥ ১৫ ॥ দেবাবর্ষ মর্জং লহাদ্রুমাচ্ছানং ক্রলা
বন্দনৈ অনুপবীণিতান্ পতং স্তনং ললবন্ অযজন্ ॥ ১৬ ॥ মন আদীপুরুষিকাং পম্য

২১। “এমন লোক দেখিতে পাওয়া যায় না, যাঁহাব চিত্তবিকাষ উৎপা-
দন করিতে সে অক্ষম হয়; তুমি জিলোকেব আধিপত্যকল্প মূল্যে যদি তাহাকে
কিমিতে পার, তাহা হইলেও তোমার মাত বলিতে হইবেক এবং তুমি পুণ্য-
বান্ বলিয়া গণ্য হইবে।”

২২। ইন্দ্রাণী, কুন্ডাণী, ময়ূকামিনী, বোহিণী (চন্দ্রভায়া) বরুণানী ও
অগ্নিরমণী ইহাদের মধ্যে কেহই পেরে বরবর্ণিনীর তুল্য নহে ।

২৩। অনন্তর রাবণসেবক সেই পূর্ণগথাকে প্রভুতর দিলেন, “আধতা হও
কি অন্য ভর করিতেছ, হে নিপাটরি ! কোভ পবিত্র্যাগ কর ; রে বাটালে,
আমি রাবণ, (তুমি কেহ নহে) ।”

২৪। “সাক্ষাৎ করিবার জন্য উৎসুক, কিন্তু বেজধারী বারপাল বর্জক
নিবারিত, তথাপি আমার আত্মনাত করিতে তৎপর হইরা, ইচ্ছ আমার উপা-
সনা করিতে আসিত, আর আমি অনাদর প্রদর্শনপূর্বক কেবল একবার
দটাকপাত করিতাম।”

২৫। সারসম্পন্ন সুগিণ্যত্র আমার বক্ষে প্রতিহত হইলে, ‘উহার মহৎ
হারার অগ্রদাগ দৃষ্টিত হইরা নিরাঙ্কিত ; কিন্তু উহা যে মহত্ব অংশে ভগ্ন
হইরা যায় নাই, তদ্ব্যন্য উহাকে অত্যন্ত সারথুল মনে করা হইয়াছিল ।”

২৬। “আমি মহার বৃক্ষসকলকে ঐশবত হস্তীর বহনতত্ত্ববরূপ করিয়া-
ছিলাম ; কিন্তু যখন মৌলিগায় যে সে বনীভূত হইয়াছে, তাহাকে আর বাধিয়া

(यतः) सट्टकानिभिः प्लुताभकारेऽपि पुरे सदा पूर्णन्दीः सन्निधिः ॥ १७ ॥ इतरवः
 श्रुतीवीर्यः दिवि (स्थितोऽपि) रघोयः करदः सन् शीतमिन् सतपः किं धृतक्रतार्यो न
 च्येति ? ॥ १८ ॥ (यद्यपि) अमुच्यमदसा रामेव साङ्गं मम विदद्व्यपाकरः तद्यापि
 एवीडं तद्दिनपदे यतिष्ये ॥ १९ ॥ मनोयायी श्रितान्मथन् दमयीवः खं सत्यस्य समुद्र-
 सविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥ २० ॥ अगो तल्लनीडे सम्पत्तं तं ब्रह्मानं अशिदवन्
 अथ युतायेन लक्ष्मणा तेन दशाननः अगादि ॥ २१ ॥ हे रावसीयर ! त्वं तस्मान् रघु-
 म्याघात् अलक्ष्मणं हस्तरीषं धनुः दधन् यः रघुं द्रुवमश्रानः ॥ २२ ॥ यः कार्त्तवीर्यः
 भवन् ह्रीनसन्धिं अचीकरत् सः तस्य हनारं सार्वभौमिच्छितं रामं जिगाय ॥ २३ ॥

ब्राधिवार प्रयोजन नाई, তখন তাহাকে ভূগের ন্যায় জ্ঞান করিয়া ছাড়িয়া
 দিয়াছিলেন ।”

২৭। আমার বিরূপ পৌরুষ লেখ; উৎকৃষ্ট ব্রহ্মাভির প্রভাব আনার
 রাজধানীর অক্ষকার নটে হইলেও, তথায় পূর্বজন্ম সর্বনা বিরাজিত হইয়া থাকে।

২৮। ইন্দ্রের ব্রহ্মসকল অপহৃত হইয়াছে, তবীয় উন্মোহগ সমুদ্র অপগত
 হইয়াছে, এবং সে বর্গস্থিত হইয়াও ব্রাহ্মসগণকে কর দিতেছে। অতএব এখন
 কি লজ্জিত না হইয়া শতীর নিকট যাইতে পারে।

২৯। রাম আমান্বপেক্ষা হীন বল, তাহার সহিত সংগ্রাম আমার পক্ষে
 লজ্জাকর; তথাপি তাহার নিগ্রহার্থ ব্রহ্মবান্ হইব।

৩০। অনন্তর মনের ন্যায় বেগবান্ দশগ্রীব, দাপিত অস্ত্রশস্ত্র ধারণপূর্বক
 অস্ত্ররীক্ষে উত্থান করিল এবং সমুদ্রের উপকূলবাসী মারীচের নিকট গমন করিল।

৩১। রাবণ তাহার নিকটে উপস্থিত হইয়া, সেই সকল বৃত্তান্ত শুনাইল।
 পরে ভয়শীল মারীচ বৃত্তান্ত অবগত হইয়া দশাননকে বলিল।

৩২। “হে ব্রাহ্মসাবিণ! সেই ব্রহ্মবর হইতে অন্তর্ধান কর। কারণ তিনি
 রণে দৃঢ়রূপে ধনুর্ধারণ করিলে, তাহার সমীপে কেহ অগ্রসর হইতে পারে না।”

৩৩। “হীনবল প্রতিবন্ধীর সহিত যেক্ষণ সন্ধি করা উচিত, কার্তবীৰ্য্য
 তোমাকে সেইরূপ সন্ধি করিতে বাধ্য করিয়াছিলেন। রাম সেই কার্তবীৰ্য্যের
 নিবনকর্তা সর্বলোকে বিখ্যাত পরভ্রাতাকে পরাক্রম করিয়াছেন।”

নহিনং ভবনং যত্ন শব্দৈঃ সমাশ্রয়তু তত্ পৌরুষং ন ॥ ৪১ ॥ যদি রামেণ ক্রিয়াকানিকৈ
 চিরকালোপিতং লীলৈ কীটনিষ্কুপিতং ধনুঃ ভগ্নং (তদা) কিং চিত্তম্ ॥ ৪২ ॥ বনতাপস্রকৈ
 বিপদৈ ললিতাদরৈ বীর্যৈ সারঙ্গী শ্বরদূষণ্যৈ যদি সমনুঃ কিং চিত্তম্ ॥ ৪৩ ॥ উ সুদুর্ভে !
 তং ভীরুয়ামি, নিত্যং রম্যকাম্যসি চ, অস্মাকং গুণান্ অপভুত্বৈ সদা নঃ শত্রুং সর্পি ॥ ৪৪ ॥
 যতঃ অহং শীর্ণচ্ছৈং ত্বাং চিত্তির্ভবনং কণিমা বা (অথবা) বনীকসী বিজিহ্বত্বঃ কৃত্য
 কারয়িষ্যামি (ত্বাম্ ইতি শ্রেণঃ) ॥ ৪৫ ॥ জিজীবিষুঃ স্যাত্তান্ অনুলয়ন্ “নে অম্ব-
 মিবসী ভবামি” ইতি চ্যবতনিশ্রান্তামি প্রভুবাচ ॥ ৪৬ ॥ (অহ) সগৌ সুল্লা মমযুবী
 রামর্দামিবী চরামি স্বচ্ছ অম্বমিবীণী যদ্যট’ চ্যবীং শুনতু ॥ ৪৭ ॥ ততঃ ঈশ্বর-

৪১। “সেই রাম কুৎসিত বিপ্রগণের ভুজ দলস্থলে, ভয়শীল বৃথা বাগা-
 ডবরে নিপুণ তোমাকে বাণদ্বারা ভয় দেখাইয়াছে, তাহা পৌরুষের কার্য নহে।”

৪২। “রাম কুৎসিত ক্রিয়গণের সরিধানে বহুকালের পুরাতন, লীর্ণ, কীট-
 ভর্জিত একখান ধনুক যদি ভয় করিয়া থাকে, তাহাতে আবার আশ্চর্য্য কি?”

৪৩। “ধনু দূষণ বীর বটে, কিন্তু একটা কুৎসিত জঙ্গলা তপস্বী বিপদ
 হইয়াছে দেখিয়া অনানন্দপূর্ব্বক অবহেলা করিয়াছিল, তৎপ্রযুক্তই মারা পড়ি-
 য়াছে; তাহাতে আবার আশ্চর্য্য কি?”

৪৪। “তুই অত্যন্ত মন্দবুদ্ধি ও ভয়শীল, ওথাপি সর্ব্বদা বিরোধবাসনা
 করিস্, আর আমাদের গুণের বেমন অপলাপ করিস্, তেমননি নিরস্তর শত্রুর
 প্রশংসা করিয়া থাকিস্।”

৪৫। “তোব মন্তকচ্ছেদন করা উচিত, অতএব হই তোর শরীরহারা
 পৃথিবীর কলেবর বৃদ্ধি করিব, না হয়, সেই হই জন বনবাসীদের সঙ্গে যুদ্ধার্থী
 হইয়া, তোকে অতিশ্রেষ্ঠ কার্য্যসম্পাদন করিতে বাধ্য করিব।”

৪৬। মারীচের বাঁচিবার সাধ ছিল, স্তত্রাং স্বাবণ শাপিত অসি তুলিয়াছে
 দেখিয়া, ভয়ে অতুলন বিনয় কবিত্তে লাগিল, এবং প্রত্যুত্তরে বলিল “আমি
 তোমার শত্রব অতিমুখে যাইতেছি।”

৪৭। “আমি যুগরূপ ধারণ করিয়া, যুগ্মাক্রীড়াসক্ত রামলক্ষণকে প্রলো-
 ভন দেখাইয়া নইয়া যাইতেছি, তুমিও শত্রুর সম্মুখীন হইয়া, নিম্নের বেমন
 অতিক্রি, উদ্যোগজাল বিস্তার বর।”

এতন্ রামসমুদিতং ন, বিবক্ষিষী: যদসৌ, এষ স্থান: রামস্মনিতমংস্থান: ইতি স তা
 শবদত্ ॥১১॥ ই মৌর ! স্বাধ্যানশব্দবহুলাং রখিতং বাগৈ: দিহ: প্রৌঢ়বনং কাঙ্কনশ্রমং
 রবে সচ্ছিতং ক: শমন: ॥১২॥ সন্মাদী দৈর্ঘ্য বিধিত: তদা শ্রাবৈ: দির্ঘবিধিন্ শুন: জ্যোতস-
 কঠিনাঙ্কুশং রামং মুমূর্ষদা শায়াত্ ॥১৩॥ ইতন্ মৌরদ্বয়ার্থং তং রামং ক: নিশ্বাসপথত (ত)
 শাস্ত্র মৌরী: তদা কথ্যেব লভ্যায়: পতিব্রংহণে ॥১৪॥ তং যাদা: ইতি নৈ স্থান: (তং গু) দম্ব
 নশ ভকতস্বৈ তং মৌ কামদিতুং ইচ্ছু: ইতি কসৌ তদা জগদে ॥১৫॥ সম্ভবত: বদৌ
 বস্তুতম: স্বপীড়্য শবদকৌ তা “তং শব্দবহুলাং কাঙ্কতি” ইতি শব্দপন্ নিরাসাত্ ॥১৬॥
 যশ্চিন্ মতে লভ্যমকি: শব্দদম্ মিথী অংকুর: কদম্বাভারান্ শব্দভাবান: দ্বারয:
 দ্বারয: (সমানাম্য সীমান্বয়ে ইতি পরেপ শব্দয:) ॥১৭॥ (নিশ্বাসত: কদম্বাভাবান্ দ্বার-
 য:

৫৫। “ইহা জানের দ্বনহে, ইহা বহুনাট্যবাহী হৃদয়ই জানি, কিন্তু
 জানের কর্তব্যেরে ভুল্য” এই কথা তিনি জানকীকে বলিলেন ।

৫৬। “হে ভরনীনে! বৃন্দবন ও বিশাল কর্তব্য, বাৎসর্য্য দিগ্ভ্রমণ
 আবরণকারী রান বধন কোপোবীণ হন, তখন তাঁহাকে রূপে কে দহ্য করিতে
 সমর্থ ?”

৫৭। “সেই হৃদয় নিম্নের প্রাণ গইয়া থেলা করিতে এবং অস্থানিতে
 নিম্নের দেহ দ্বন্দ্ব করিবার জন্য অভিলাষী হইয়াছে; সে হৃদয়ভাননাহ, জ্যাবর্ণণে
 কর্তিনাশ্রুৎশালী জানের নিকটে আনিয়াছে ।”

৫৮। “শত্রুগণের তরজনক সেই জানকে কোন্ ব্যক্তি বিশ্বদ্বাপন্ন করিতে
 পারে ? তত্ত্ব করিও না ; তুমি এখন স্বতর্ক শতিকে দেখিতে পাইবে ।”

৫৯। “জানার ইচ্ছা, তুমি বাও ; কিন্তু তুমি বাইতে ইচ্ছা করিতেহ না ;
 অতএব তুমি জানাকে ভদনা করিতে অভিলাষ করিতেহ ।” এই কথা সীতা
 তাঁহাকে বলিলেন ।

৬০। তখন সত্যবাহী চিত্তেল্লিঙ্গ বদুবরলক্ষণ, “তুমি শত্রুহতগতা হইবে”
 এই বলিয়া সেই নিখাপবাদকারিণী জানকীকে অভিনন্দিত করিয়া, নির্গত
 হইলেন ।

৬১। তিনি চলিয়া গেলে, দ্বাবণ নিকটে আগমন করিল । সে তখন

मयः चिवीयमासः असी सृगः सीतायाः यथामुखीनः बहुलीमयन् पुत्रवे ॥ ४८ ॥ सृग-
लीचना मैथिली सृगाजिनं प्रावुवुः ससी विपुलीरखं रामं तेन सृगेच बहुयुषयत् ॥ ४९ ॥
ततः गजविक्रमः रामः लघ्वर्च सीतायाः योगधेमककं कृत्वा सृगाधानुपदी सन् जगाम
॥ ५० ॥ कचित् स्यायं स्यायं यान् कचित् क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं (अतएव) चित्रहतिं सृगं
कीदृशायः रामः विसिन्धिये ॥ ५१ ॥ मध्वावित् रामः चिरं क्षिप्रिता विलुभितप्रबं भयदं
मृदायमानं चणदापरं चव्याखीत् ॥ ५२ ॥ विसूर्ध्वयुष्यं निनादं ब्रुवा (सीता इति
शेषः) रामं कष्टयितं मत्वा परिदेविनी ससी सीमिर्वि ननुं ऐजिहत् ॥ ५३ ॥ प्राडधि-
काभीदनादौ एव ते आता विरीति, ये सीमिवी । आतेयं कृत्वा भयात् राघवं वायस्य ॥ ५४ ॥

৪৮। অনন্তর সেই মারীচ মণিমানিক্যখচিত শ্রবর্ণময় শৃঙ্গরূপ ধারণ করিল এবং নীতার বিদগ্ধ জন্মাইয়া, নানা প্রলোভন দিয়ারপূর্বক, তাঁহার সম্মুখে লাফাটরা বেড়াইতে লাগিল।

৪২। যুগলোচনা নৈখিলী যুগচর্চখানি পরিধান করিবেন বলিয়া, বিশাল-
বক্ষঃস্থলদংশন রামচন্দ্রকে ক্রীড়াচ্ছলে সেই যুগটিকে ধরিয়া দিতে অঙ্গুরোধ
করিলেন।

৫০। অনন্তর গোল্ডস্মিথ (অথবা গোল্ডের ন্যায় বিক্রমশালী) ব্রাহ্মচর্য
মন্ত্রধ্বজে সীতার হকার ভার দিয়া দুগের পশ্চাৎ চলিলেন।

৫১। মৃগকোথাও থাকিয়া থাকিয়া হঠাৎ বোড়িয়া চলে, বোথাও বা লাফাইয়া লাফাইয়া হঠাৎ থাকিয়া পড়ে; রাম মৃগের এইরূপ চমৎকার-জনক কার্য দেখিয়া বিবিত্ত হইলেন।

৪২। বর্ষবেশনে নিপুণ রাম বহুদণ কষ্ট স্বীকার পূর্বক সেই শ্রুগকে
 দত্তে করিলেন, তখন সে ভয়ঙ্কর নিশাচরকণ ধারণপূর্বক ব্যাকুলভাবে ইত-
 ততঃ লাফাইতে লাগিল এবং বোরতর চীৎকার করিয়া উঠিল।

৩৫। বহুদায়তদুলা গেই জ্ঞানি ঔনিয়া, সীতা স্বামকে সঙ্কটাপন্ন মনে বহি-
সেন, এবং তৎপরেই অগ্রপোচনা করত লক্ষ্মণকে বাইতে অগ্রবোধ করিষেন।

৩৩। “শ্রাবট্ কালীন মেঘের ন্যায় (গভীর) বিনাষকারী শতানার
 কাত। এই সব অধিত্যেহেয়, যে অবিদ্বানস্বয়! হৃদয়ের কাণী কর। নামকে
 ‘কর হইতে বক্ষা কর।’”

एतन् रामसंघुषितं न, विवक्षितोः सदाहैव, एव मानः रामसन्निदमंकाः इति स वा
 एवदत् ॥११॥ हे मीर ! आम्नागन्धमच्छांतं वसितं वाधैः दिभः प्रीष्टं वनं काङ्क्षन्त्यं
 रणे संहितं नः चमः ॥१२॥ अम्नादीं ईदं विवक्षुः वदा प्रादौः दिद्विषन् सनः व्यापुट-
 कठिनाद्गुणं रामं मुनून्धा आदान् ॥१३॥ इदं मीरवनाथं तं रामं नः विद्यापयेत (तं)
 माधव मैथीः तदा एतैव त्वयामः पवित्रं चावे ॥१४॥ तं दाधाः इति न क्षामः (तं तु) दन्तं
 नव उल्लङ्घने त्वं मां कामधितुं इच्छुः इति चर्मा वदा जगदे ॥१५॥ सदावद्यः वयो
 रघुचमः सर्वार्थं इवदन्तौ वा “तं इदुच्छं दाम्भित” इति इयन् निरयान् ॥१६॥
 तस्मिन् मते जलमधिः इददन् मिच्छी जङ्घुकः अचमः आदान् इददन्तुः धारयः
 रावणः (समादय जीवाम्भु इति मरीच वनयः) ॥१७॥ (विच्छुः) वनछानुवमादेन मजा-

६१ । “इहा रामेन इव नाह, इहा वक्षनातिनावी इन्द्रहै क्षनि, किञ्च
 रामेन कर्षवरेन तुल्या” এই কথা তিনি জানকীকে বলিলেন ।

৬২ । “হে ভবনীনে! হৃদয়স্থ ও বিশাল কৰ্ণদুস্ত, বাণবাতী বিহীন ও
 আবরণকারী হান বধন কোপোক্ষীণ হন, তখন তাঁহাকে রূপ কে দহ্য করিতে
 সন্দৰ্ভ?”

৬৩ । “সেই যুগ নিজের প্রাণ লইয়া খেলা করিতে এবং অস্ত্রাশ্রিতে
 নিজের দেহ বৃদ্ধ করিবার জন্য অতিলাবী হইরাছে; সে হুত্বাকাননাহ, অ্যাবরণে
 কঠিনাধুগ্যানী হানেন নিকটে আনিরাছে।”

৬৪ । “শরঙ্গধের ভবজনক সেই হানকে কোন্ ব্যক্তি বিস্তারপর করিতে
 পারে? তর করিও না; তুমি এবনি হুত্বার্থ পুতিকে দেখিতে পাঠবে।”

৬৫ । “আনার ইচ্ছা, তুমি বাও; কিন্তু তুমি বাটেতে ইচ্ছা করিতেছ না;
 অতএব তুমি আনাকে তখন করিতে অতিলাব করিতেছ।” এই কথা শোনা
 তাঁহাকে বলিলেন ।

৬৬ । তখন সত্যবাহী চিত্তেন্দ্রিয় প্রবৃত্ত লক্ষণ, “তুমি শরঙ্গধগতা হইবে”
 এই বলিয়া সেই নিষ্কণ্ঠবাদকারিণী জানকীকে অতিদগ্ধাত করিয়া, নির্গত
 হইলেন ।

৬৭ । তিনি চলিয়া গেলে, রাবণ নিকটে আগমন করিল। সে তখন

বতা শিরসা য (উপলব্ধিতঃ) জাধিকি বধে সৎস্বা মায়া: সমাশ্ৰিতা দণ্ডবান্ ॥ ৬২ ॥
 (পুন: কৌটল্যঃ) আত্মবিবিদ্যাং অধীযন্ মল্লকপিত্তং ধারয়ন্ অমূলিকম্বোটং বহু বদন্
 মূৰ্ছপঞ্চ বিলোকয়ন্ ॥ ৬৩ ॥ শ্যাম চন্দিদগ্নবিষু: ৬ চপাটতাং নিলুপ্তপু: চক্ৰমাবান্
 (যবমূর্তী রাবণঃ) সমামল্য সুখামবেতি সীতা জয়ে ॥ ৬৪ ॥ হে ভীষ্ম । সদাতন্যা
 কাম্যা তিথিপ্রণ: সাযননর্বা, পদ্মজানাং দিবাসনর্বা কান্দি ক্ৰোপযকী শব্ধিখিতা শিরস্বয়
 জনে ধনে একাকিনী ত্বং কা ? মুখ্যলোপী অ্যাভা: অপালাং ত্বা কথং ন অঘসন্ ১ ॥ ৬৫ ॥ ৬৬ ॥
 হৃদয়হরমমূর্তি: মীমসপি এতন্ বনং সুমদম্বাদুলং কুল্বাকা ত্বং কোম হুতুনা অম্বী: (বদন্
 হসি ময়:) বদ ॥ ৬৭ ॥ দিয়কারী ত্বং সুকৃতং কং রক্ষসি উপনিষ্ঠসী ? পুণ্ড্রহরন্ কসী

অবগাহনে শুচি, নির্মলদণ্ডপংকিবুজ, শিখাশালী, অক্ষয়ানাদিত, অঙ্গপরাধণ
 ছিল, এবং তীর্থমুক্তিকাপূর্ণ অলাবুপাঞ্জ ধারণ করিয়াছিল ।

৬২ । তাহার হাতে বনওলু ও ত্রিকাপাঞ্জ ; তাহার মস্তক নির্মল, এবং
 তাহার বস্ত্রমুখ লাক্ষ্যবস্তিত ; সে মণ্ডম্বাদী ছিল এবং বদ্রাদি জড় করিয়া
 মূলির ভিত্তর রাখিয়াছিল ।

৬৩ । উপনিবন আবৃত্তিতে ও পরিত্রাজক ত্রৈলোক্যের অমূর্তানে তৎপর ছিল ;
 কুড়ি দিগা মধ্যে মধ্যে কত কি বকিতেছিল, এবং জয়গণ তুলিয়া তুলিয়া
 এ দিক ও দিক চাহিতেছিল ।

৬৪ । নিচের পরদ্বৈতবিত্তা প্রবর্তন ও ব্রাহ্মসমূহি গোপন করিতে উৎ-
 স্কৃত ছিল এবং (যেন অতঃস্থান পরিবর্তন করিবার জন্য) পুণঃ পুনঃ বজ্র-
 গমনে দাঁড়াইতেছিল । সে তাহে বলিল “তুমি অতঃস্থান হও ।”

৬৫ । ৬৬ । “তুমি নিচের চিত্রহাসিনী কাঙ্ক্ষানিবন্ধন চত্রেয় রচনীমাত্রস্বামী,
 আর পদ্মের দিবসনাক্ষরস্বামী সৌন্দর্য্যের লক্ষ্যবিধান করিতেছ । হে ভীষ্ম ।
 নির্মলমাসিনী তুমি কে এই বিচলবনে একাকিনী রহিয়াছ ? দ্বিপ্রা চন্দ্রগণ
 চর্য্যক হইয়াও কি অন্য কোনোকে ভজন করিতেছে না ?”

৬৭ । “তোমার মূর্তির ন্যায়ীতে এই তরানক অঙ্গন মনোহর হইয়াছে ;
 তুমি কি অন্য এখানে আসিয়াছ বল ।”

৬৮ । “তুমি অতঃস্থান হইয়া কোন্ পুত্রপালী পুরুষকে বিবনে ভজনা কর,
 কোন্ পুত্রবান্ ব্যক্তিই বা চাটুর্ঘনধারা তোমার সেবা করে ?”

सुरतेषु घाटुकारः किङ्करः ? ॥ ६८ ॥ उद्धेः परि परि आद्युलीकाश्च दुर्लभं एतत्
भावत्कं रूपं दृष्टवत्सु अस्मात् भूषि सुजीवितम् ॥ ६९ ॥ अद्धेः प्रपीतमधुका सुदिवा
अरविन्दिनी इव सत्परिमलवल्लभीका त्वं न अपुंस्त्वा अस्मि इति मे मतिः ॥ ७० ॥ श्रियः
श्रियं हरतीं त्वां स्थात्वात्कृत्य अहं “श्रीः मिथैव श्रियंमत्वा हरिः तथैव श्रीमन्मत्वा”
इति मन्त्रे ॥ ७१ ॥ आरयेत् त्वा ऐचिष्यत तदा अत्यथे न उद्धकण्डिष्यत इति सज्जुःक्षत्
नापि अनिशं उल्लासन् वसेत् ॥ ७२ ॥ इह का स्त्री वत्सुयुर्नीं त्वां विलीक्य न मत्सुयति,
की वा स्थात्तुसमीऽपि ते कान्तिं (विलीक्य इति शेषः) न अभिमनायति ॥ ७३ ॥
त्वं तत्सुकायमाना सती वक्ष्य अन्तिके न प्रतीपायसे स एव एकः सुखायते (अन्त्यः) सन्ती
जलः दुःखायते ॥ ७४ ॥ यष्टितावमानः कः वैरायमाद्यैः मलयन् आनिपसन्निभां त्वां
आदाय यन्मं वनं अन्ववत्सु ॥ ७५ ॥ श्रीजयेमाना जलकात्मजा साहस्य सती तस्य

७२ । “नमूज्ज व्यातीत कि मर्त्ये कि अर्गे, तोमाव मत्त लावण्य देखिते
पाठवा बार ना, किङ्क आमवा ताहादेखिनाम, अतएव आमादेर जीवन सार्धक ।”

७० । “येमन पग्गिनी सुदिने विकनिता हईने, उद्धगण ताहार मधु पान
कवे, उद्धप तुमि परिमलशालिनी हउयाते, पुक्कवसंसर्गहीना नउ, एरूप
आमार विवेचना हईतेछे ।”

७१ । “तुमि लक्ष्मीदेवीवउ रूपमाधुरी अतिक्रम वविद्याह, तोमाके
साक्षात् करिया आमार मने एकप हईतेछे ये, लक्ष्मी वृथा आपनाके शोभा-
धिष्ठात्री बलिया अभिमान कवेन, आव हवि वृथा आपनाके लक्ष्मीपति बलिया
विवेचना कवेन ।”

७२ । “वदि कन्मर्प तोमाके एकवार देखेन, तवे व्रतिव जन्य बड उँ-
कण्ठित हईवेन ना, अथवा ताहार सहित निरन्तर क्रीडारसे निवत हईवेन ना ।

७३ । “कोन् वमनी तोमाव रूप देखिया ईर्ष्याविता ना हईवे ? आव
कोन् पुक्कव वा शिवतुल्या हईयाउ तोमार सौन्दर्योव पक्कपाती ना हईवे ?”

७४ । “बाहाव जन्य तुमि उँयूक्य प्रकटन वर एव याहार निकट तुमि
अतिकूलवर्द्धिनी ना हउ, केवल सेई वाक्तिई एकना सुखी, आव सकले दुःखी ।”

७५ । “कोन् पाण्डित्यात्तिनानी आनिवसदुशी तोमाके अहङ्गपूर्वक शत्रुव
उये विह्वन बने बास करिवाछे ।”

অর্থ্য' মণীয় দশমূর্ছান যদ্বদং বথ, চত্বাশ ॥ ৩৬ ॥ ऐच्छाकी वंशे (उत्पन्न इति शेषः)
 महाकुलीनः पितुः प्रियद्वरः तपस्विना धीमकारः दाशरथिर्मम अर्था ॥ ३७ ॥ वैरका-
 राणा निहन्ता सदा सता बहुकरः (तथा) रणे पौरुषदिकरामस्य शक्तेः अलकरः ॥ ३८ ॥
 अश्वरेषु इष्टिना पाता सर्वदा कथंस्तु पूर्णो यः पितुर्निधीयात् राजत्वं दत्त्वा वनं अस्था-
 गमत् ॥ ३९ ॥ यस्य वाचनिकृत्तानि श्रेष्ठीभूतानि रक्षांसि पनविभीष्टुनुष्टानि सन्ति
 भयदे वने शिरसे ॥ ४० ॥ शिवात् वाचान् शीघ्रमानं महायदाः अममानं याचवान्
 निग्रहं रान्तं तं कथं न अवनच्छसि ॥ ४१ ॥ सत्तावित् असी मां मातरि न्यस्य मृगयां
 यातः तस्य अनुजः मया प्रेषितः एषितं वनं यावः ॥ ४२ ॥ अथ आयेत्यन्तं कथायाचः

৩৬। জনকনন্দিনী সাহসে ডর করিয়া দশাননকে অর্থ্য প্রদান পূর্বক,
 গাঙ্গিরে গঙ্গাদেবীকে থাক্য বলিলেন ।

৩৭। “আমার বাবী হৈকাকুবংশে জাত ; তিনি বাবা দশবথেব পুত্র এবং
 নিজে মহাবংশদত্ত সত্যানের সমুদয় গুণসম্পন্ন ; তিনি পিতার প্রিয়কার্য্য-
 কারী এবং তপস্বীদিগেব হিতসাধনে তৎপব ।”

৩৮। “তিনি বৈরীদিগের নিধনকর্ত্তা, নানামতে সাধুগণের হিতকারী এবং
 যুদ্ধে পরশুরামের শক্তির উচ্ছেদবর্ত্তা ।”

৩৯। “বজ্র ব্যতিক্রমিগের নিরস্তর ব্রহ্মকর্ত্তা এবং প্রাকৈ পিতৃলোকেব
 তৃপ্তিদাতা সেই দাঁশরথি, পিতার আজ্ঞার রাজস্ব পরিত্যাগ পূর্বক বনে আনি-
 রাছেন ।”

৪০। “তদানন্ত আরণ্যে রাক্ষসগণ বাঁহাৰ বাণে ছিন্নভিন্ন হইয়া সারি সারি
 গইয়া রহিয়াছে, আর শিবা ও শকুনিতে তাহাদিগকে ঘেরিয়া রহিয়াছে ।”

৪১। “শুভ্রোক্ত পর লইয়া সমরসীড়াপহারণ, বৃহৎ গৰ্ভা ক্ষেপণে তৎ-
 পব, দক্ষ-নিধনশীল সেই রামচন্দ্রকে তুমি কি জান না ?”

৪২। “দৃগ্বেদনশীল সেই রাম আমাকে স্রাতার নিকট রাপিয়া যুগ্মদ্বার্য
 গমন করিয়াছেন । আর টাঁহার অশুভকে আমি সংবাদ আনিবার জন্য
 বনে পাঠাইয়া দিয়াছি ।”

৪৩। “মনস্তর দশাননের কলেশের উত্তিরণেবদিশুতে ব্যাপ্ত ও কল্যাণিত

স্বল্পস্বৈদকলীতনঃ সন্দর্শিতানরাঙ্কতঃ দমাননঃ তাম্ অবাদীত ॥ ৮২ ॥ কানিষ্টনেয়স
 কৃতে ঐষ্টিনেয়মপি বিবাসিতং অতএব ময়মুখিতমস্প্যং রাঘবং কঃ বহুমবধি ॥ ৮৪ ॥
 অসৌ বটুযশ্রেণি পিণ্ডীয়াসু রাঘবসম্মুখি নরস্ববান্ যদি, ই কুপমাত্মকি ! তব পতাবতি
 কঃ অয়ঃ ॥ ৮৫ ॥ মত্পরাঙ্কমসংখ্যিতরাষ্ট্রভীমগপরিচ্ছদঃ হরিঃ যথা দরিদ্রাতি (বত্)
 কিং মনৈব বত্ যুজম্ ? ॥ ৮৬ ॥ নির্ভটঃ হতযুগলঃ বিমদঃ ঘনান্না স্তানী দঘান্
 অনদিদং আঘ্যাস্তে কলন্তু স্বারথং ন অবৈতি ? ॥ ৮৭ ॥ মতঃ বিমদন্তু রুচিমার্গং দঘাদিন
 স্তুত্বৈম (তদপলবিতঃ) যমঃ স্বয়ং ময়মৌক্য ইব ধ্যায়ন্তু নিবদ্যতি: জানি ॥ ৮৮ ॥
 ই সৌখিলি ! সমুদ্রোপলভ্য মল্লন্তাধিলভ্য রঘুদারায়ণং শুভেতি লাম্বা লম ইমৌ পুরী
 ॥ ৮৯ ॥ তস্মা সিত্তমংঘটে আঘাতে ত্বং মনৈঃ বিম্ববাসিতা তদা অর্পিতীদমুদমসিদ্ধক্

হইল এবং তাহার লোচনযুগল লোহিতবর্ণ হইল । এইরূপে সে নিষেধ মনের
 হুটোভিত্তিক প্রকটনপূর্বক নীতাকে বলিতে লাগিল ।”

৮৪ । “বড় রাণীর পুত্র হইয়াও ছোট রাণীর পুত্রের অন্য নির্কামিত হই-
 য়াছে, অতএব সর্বদা হরণপূর্বক উন্নত পর্যান্ত করিয়া পরিত্যক্ত হইয়াছে এমন
 একজন হতভাগ্য ব্যক্তির ভূগ্য যে জান, তাহাৰে কে আশা করে ।”

৮৫ । “তুচ্ছ বিপ্রগণের দলে ভোজনবীর রাক্ষসগণকে যদি সে নিরস্ত
 করিয়া থাকে, রে কুপগত ভেদপুত্রি ! তাহাতে তোমার এত গৰ্ব্ব কেন ?”

৮৬ । “ইহু আমার পরাজয়নিবন্ধন যে রাজ্যচ্যুত হইয়া দারিদ্র্য আশ্র
 হইয়াছে, তাহা কি আমার নিজ সুখেই বলা উচিত ?”

৮৭ । “ধনের অধিপতি লক্ষা হইতে তাড়িত, পুণ্যকর্মে বঞ্চিত এবং
 মর্পদীন হইয়া, বে পরকটের (কৈলাসের) মধ্যে বাস করিতেছে, কোন্ ব্যক্তি
 তাহার কারণ না জানে ।”

৮৮ । “বনরাজ স্বয়ং আনার ভরে, যাহার ভরা ভূমি হইয়াছে এমন পোত
 বনিকের ন্যায়, উৎকণ্ঠিকাভুল ও সূত্রহীন হইয়া আছে, আর তাহার মুখ
 কালিনা দারণ করিতেছে ।”

৮৯ । “হে নিখিলাধিপনন্নি ! আনার রাজধানী সনুভ্রম উপকূলে
 ত্রিকূটপর্বতের উপরিভাগে সন্নিবেশিত ; উহা সুবর্ণনির্মিত ও সনুভ্রম নগি-
 নাগিকের আবরহান ; উহার নাম লক্ষা ।”

সতী ময়া সৎ বস ॥ ১০ ॥ 'ঐ পীলি ঐ যমি । তরুণী তং স্মৈশ' যুবান' মাং সংচ্ছ
 'রাগব: শ্রীশ্যপাশীযান্ (ত) অকিচ্ছনং তং অঙ্গীকি ॥ ১১ ॥ 'অতীতমিষতীযন্তী ময়া
 অরুচ্ছাশি মসিতা সতী দময়ীব' বসেহ্যন্য বরমন্দিটী মৌদস্ত ॥ ১২ ॥ 'ঐ মৌরু যাদ্ধিণী
 মাশ্ব মূ: গনু' চক্ষাছিনী ভব চক্ষাসিনী 'ব মূল্য মৈ বচ:সম্বাহি'নী ভব ॥ ১৩ ॥
 তা দ্বাতিকুলিকী' মত্যা জিহীভু: 'ভীমবিষহ: নিম্বাচব: বাদ্যপীড়' 'আশ্লিষ্য দ্বা
 জগাঐ ॥ ১৪ ॥ 'অম্বলী' তা' সমাদায 'আশিষ্যরাজ্য' যাত: ময়াত্ স্ফপদিশ:
 বৃন্দীশ্বয় 'আম্বাছকি' ॥ ১৫ ॥ 'তবৈ: রামজঅলী' 'রারম্বমানা' জপযা' তা'

৯০। "সেই নগরীতে, জননিরুনে ঘুলিহীন এবং সম্যক প্রকারে মার্জিত
 সৌথে চন্দনাদি গন্ধদ্রব্যে চর্চিত ও অর্ধাঙ্গিত হইয়া এবং অগন্ধি গড়ে মালা
 ধারণ করিয়া আমাব সহিত বাস কর।"

৯১। "হে কমল্যগি, তুমি যেমন যৌবনশালিনী ও পুরুষের অগ্নয়যোগ্যা,
 আমিও তেমনি বরগীর অগ্নয়োগযোগ্যা; অতএব আমার সহিত মিলিতা হও,
 নার স্বাধব প্রবাসী হইয়া পাণচোন্নী হইয়াছে; সে অকিঞ্চন; তাহাকে পরি-
 ত্যাগ কর।

৯২। "গর্ভদা পরিমলবর্গকে "ভোজন কর, পান কর" এইরূপ আদেশ
 করত, কামকলার নিবৃত্ত থাকিয়া এবং দশাননকে বশে রাখিয়া, উৎকৃষ্ট
 মলিরে আনোদ আল্লাদ কর।"

৯৩। "হে ভিন্নশীলে! মিথ্যা আশ্রয়শীল হইও না, অহানার্থ উৎসাহ-
 যুক্ত হও, এবং মণিময় আভরণাদি দ্বারা বেশীপ্যমানা হইয়া, আমাকে গাঢ়
 আগ্নিধন প্রদান কর।"

৯৪। পরে সে সীতাকে প্রতিদ্বন্দ্বিতায় বোধিয়া, হরণ করিতে উৎসুক
 হইল এবং তদানন্ত শরীর ধারণ করিয়া ভুলভুলগে তাহাকে দৃঢ়তাপে আগ্নিধন-
 পূর্বক, আর্দ্রপথে অবগাহন করিল।

৯৫। স্বাধব ভবদিল্লনা সীতাকে গর্হে স্বাধবগাধায়ে বাদেতেছে, দেখিয়া,
 পশু পক্ষী পর্দাশু তরু মীরব হইয়া রহিল।

৯৬। সীতা বাতরা হইয়া উঠে: পরে রাম লক্ষণের নাম এবং পূর্বক

পশীন্তঃ জটায়ুঃ রাবণং পরধং বদন্ত্ প্রাপ ॥ ৫৬ ॥ হৈ বনেচরাপাশী দ্বিয়ন্ বনে
 আদায়চরঃ লঘন্যানাং অশিসরস্বং মম পূর্নমসী সামুঃ ॥ ৫৭ ॥ যমস্করমমা-
 খারং মুখি প্লগতং দয়াকরং ক্ষিপ্রাংকরং রামং দুন্দবং অপরধং ত্বাং দিক্ ॥ ৫৮ ॥
 হৈ রাজস রামস্য নেযঃ কৰ্মকরীপমঃ অহং নুনং জ্ঞানস্য দ্বিরাকর ইব তব অনকরঃ ॥ ৫৯ ॥
 কলচকারঃ অসী পশী মন্দকারঃ সন্ সত্যং অদম্বরং বৈরকারং নরামিনং হনুং ত্বং
 পপাত ॥ ৬০ ॥ অসী স্ত্রী সর্বপশীণং পশ্যথীর্বিমানং ধুবন্ গৃহঘাতং নাসমীপিতমন্দমী
 অযুধ্যত ॥ ৬১ ॥ (স:) ন বিমায়, ন জিতায়, ন অক্লাম, ন বিদ্যে, তদা আদায়:
 বিদ্যমানীপি বনান্ নথ নিবহতি ॥ ৬২ ॥ (স:) যুধি দিমাচমুদধীরিয়ং সম্ভব-

জন্মন করিতে লাগিলেন। তখন পক্ষিরাজ জটায়ু উপস্থিত হইয়া রাবণকে
 পরাধবচনে ভৎসনা করিতে আরম্ভ করিলেন।

৫৭। “রে বনবাসী ! তুই স্ববিগ্ণের খেবকারী, তুই বন হইতে নীতাকে
 হরণ করিয়া, এখন পলাইয়া দাঁড়িতেছিস্ ; তুই জঘন্যলোকের অগ্রগণ্য,
 আমার সমুখ হইতে চলিয়া যাইস না।”

৫৮। “বাঁহাৰ আচরণ প্রশংসনীয়, এবং বাঁহাৰ সুখ্যাতি পৃথিবী ছুঁতে,
 যিনি দরানু, যিনি পিতার বাক্য প্রতিপালন করেন ; সেই রামের মনে হুঃখ
 দিতেছিস্ তুই নির্জজ্ঞ ; তাকে দিক্ ।”

৫৯। “রে রাক্ষস ! আমি রামের আজ্ঞাবর্তী ও তাঁহার কিঙ্করের তুলা ;
 তথাপি দ্বিরাবর যেমন অদম্বর ধ্বংস করেন, তদ্রূপ তোর বিনাশ করিব।”

৬০। পক্ষিরাজ এইরূপ বাতলন করিয়া, সাধুগণের পীড়নকারী, নর-
 নাংসভোজী সেই বৈরীর নিধনার্থ যোর শব্দ করিয়া অন্তরীক্ষে উড়ীন হইলেন।

৬১। সেই পক্ষিরাজ বহুদূরব্যাপী সুবিস্তৃত পক্ষুগণ কল্পিত করত,
 চকুর আঘাতে তাহার নাংস কতবিস্তৃত ও শোণিত দ্রববহিত করিয়া, দহ
 করিতে লাগিল।

৬২। তিনি ভর পান নাই, লজ্জাযুক্ত হন নাই, ক্রান্তি অহুতব করেন
 নাই, ব্যথা প্রাপ্ত হন নাই ; কেবল নিরস্তর প্রহার করিতে লাগিলেন, বাণে
 বার বার বিদ্ধ হইয়াও রণ হইতে ভয় পেন নাই।

29. Turn the 73rd stanza into the middle voice (भाववाच्य) ।

30. Parse and explain भावितात्मा, प्रदक्षिणक्रियार्हाया, साधु, and चदानदिगुणे ।

31. Explain the samasa in, and meaning of, पल्लवस्त्रिभुषाटला, ज्येष्ठाश्वीप्रवर्तिना, निमित्तज्ञः, चार्शसिता बन्धुप्रार्थनं, and अन्यवर्तिः ।

32. Give the component parts of भुजङ्ग, पिङ्गित, सपत्रीक, कामदुषा, आसुप्त, and कुण्डीप्रौ ।

33. Parse हविरे and पाताशं in the 80th, क्रीर्त्तने in the 87th, and वा तपोवनात् in the 90th, stanza.

34. Turn the 95th stanza into plain prose, using compound words as sparingly as you can.

35. Comment grammatically on अविरतं, स्नेहा, and पुनिष्ठा in the 91st stanza.

36. Point out the propriety of the following epithets देव-
साधवः in the 92nd, दहतवाक् in the 93rd, and कल्पवृक्ष in the 94th, stanza.

— a —

CANTO II.

1. Turn the following phrases into as many sentences without using compound words—जायाप्रतिपादितगन्धमाख्या, पीतप्रविष्टवस्त्रा, मनुष्यैश्चरन्तपत्री, and पयोधरीमूतपतुःसमुद्राः ।

2. Analyse into their component parts. असांयुता, कल्पवृक्षः, निषेदुषी, अधिगन्धन्वा, and विनेषन्, giving the genitive case of each.

3. Conjugate वृष्ट in लोट्, वन्ध in वङ् ।

4. Convert the first half of the 4th stanza into the active form.

13. Give the derivation of पुत्रकायवा, ग्राहयेत्, उरावत and दमिष्ट ।

14. Point out the propriety of the simile contained in the 36th stanza, “द्विभ्रमणीरनिर्घोषमेकं शब्दनास्त्रिती ग्राहयेत् पयोवाहं विदु-
हैरावताविव ।”

15. Turn the following phrases into as many sentences without using compound words—ग्राहयेत्तद्विभ्रमणी, अस्त्रनास्त्रिती, अनिनास्त्रिती and घोषवाह ।

16. Parse उपस्थितान् in the 45th, and पयैः in the 47th stanza.

17. Give the derivation of शैव्यवीनं, नामधेयानि, दुष्टाय, and वाहन ।

18. Turn the 47th stanza into the passive form.

19. Explain the samasa in all the compound words in the 49th, 50th, 51st, 52nd and 53rd stanzas.

20. Convert the 54th stanza, into the passive form.

21. Analyze अनासितं and उनाः into their component parts.

22. Comment grammatically on the latter half of the 56th stanza, and turn the same into the passive form.

23. Turn the 61st stanza into the active form.

24. Explain the samasa in, and meaning of, अवयवविशीपिवा, विनविन्देददितः, भवामवदतपराः, प्रकाममृजः, and जीकामरुजः ।

25. Comment grammatically on पुत्रवायुर्, मन्त्रवर्ध, and वरोच ।

26. Derive वृष्टा, प्रकाश, वृद्ध and वृष्ट ।

27. Explain fully the allusion contained in the 68th stanza in your own words.

28. Explain the 70th and 72nd stanzas in your own words after the manner of Mallinatha

29. Turn the 73rd stanza into the middle voice (भाववाच्य) ।

30. Parse and explain भाविताभा, प्रदक्षिणक्रियादायां, माधु, and उद्दामदिग्गजे ।

31. Explain the samasa in, and meaning of, पद्मवस्त्रिधपाटला, चत्ताखीकपवर्तिना, निमित्तश्च, चार्थसिदा दम्भप्रार्थनं, and वन्यवर्ति ।

32. Give the component parts of सुजड, पिहित, सपवीक, कामदुषा, आमुप्र, and कुण्डीनी ।

33. Parse इविदे and पाताश in the 80th, क्रीचिरे in the 87th, and वा सपीवमान् in the 90th, stanza.

34. Turn the 95th stanza into plain prose, using compound words as sparingly as you can.

35. Comment grammatically on इविज, स्वेया, and पुविषा in the 91st stanza.

36. Point out the propriety of the following epithets देव-कावचः in the 92nd, दहतवाक् in the 93rd, and कल्पवित् in the 94th, stanza.

CANTO, II.

1. Turn the following phrases into as many sentences without using compound words—जायाप्रतिपाहितमन्त्रमाध्या, पीतप्रतिवदवका, मनुष्योत्तरधर्मपदी, and पयोधरीभूतचतुःसमुद्राः ।

2. Analyse into their component parts. चपाङ्गना, कल्पवृक्षः, निषेदुषी, अधिज्यधन्वा, and विनेषन्. giving the genitive case of each.

3. Conjugate वृष्ट in लोट्, वय in वङ् ।

4. Convert the first half of the 4th stanza into the active form.

5. Turn the 9th and 10th stanzas into plain prose.
6. Notice the grammatical connection subsisting between the different parts of the 11th stanza.
7. Turn the 13th stanza into the passive form.
8. Conjugate *गै* in *चङ्*, *कन* in *शीट्*, and *पच* in *चङ्*, and decline *चवि* throughout all the cases.
9. Give the etymology of *श्लामायमानानि*, *चापीन*, *वर्हिण*, and *मद्विधीकृत्य* ।
10. Turn into prosaic form the 22nd and 23rd stanzas.
11. Explain the 30th and 31st stanzas after the manner of Mallinatha without borrowing expressions from him.
12. Derive *अन्वेष्टुः*, *जिज्ञासमाना*, *प्रपात*, *दुष्पुर्वा*, *प्रदित*, *तस्मिन्नासं* and *मद्वक्तृ* ।
13. Conjugate *सृज* in *शीट्* and *वा* in *चङ्*, and decline *तस्मिन्नासं* in all the genders throughout all the cases.
14. Turn the 22nd stanza into the passive form.
15. Expound the samasa in all the compound words contained in the 32nd and 33rd stanzas.
16. Translate into your own vernacular the 40th and 41st stanzas.
17. Turn the 42nd and 43rd stanzas into prosaic order.
18. Show the propriety of the epithet "*वर्हिणाम्*," in the 44th stanza.
19. Discuss the two different readings of the 3rd line of the 33rd stanza.
20. Correct or justify "*मद्वक्तृदेव*" in the 38th stanza.

21. Turn the first half of the 45th stanza into the passive form, and the second half into the active.

22. Conjugate भुज् in लोट्, शक in चङ्, and गी in लुङ्, and decline घटोष्ठी ।

23. Give more than one derivation of the word “वृष” ।

24. Give the purport of the 58th and 59th stanzas in your own words.

25. Shew the propriety of the simile contained in the last line of the 66th stanza.

26. Conjugate ग्री, गिप् and हिन्व in लोट्, and चङ् ।

27. Explain the samasa in चन्द्रसीदपवरप्रभावः, अनुगतमुनिन, and प्रजापतिवत्तुम्हिति ।

28. Explain the 75th stanza without borrowing expressions from the commentator.

29. Turn the 74th stanza into the passive form.

30. Give a short sketch of the plot of the 2nd canto.

CANTO III.

1. Explain the samasa in, and the meaning of, सतीशनी दीपपत्नीसुदीप्तं, दिननविश्रामरथः, दीपद्वन्द्वसमीपता, and चन्द्रदमनीधनरा, पुनश्चादिकाः सुरेन्द्रमावायितवर्गगौरवान्, उपचारान्वलिखितसया, and प्रद्वि-
चारिः ।

2. Derive दीपद्वन्द्व, प्रभावकत्वा, अधिप्य and दीपद्व ।

3. Turn the 5th stanza into easy prose.

4. Give the component parts of पुनश्च, प्रतीत, अभित, दविः,
अनुदय and तादृश ।

5. Translate the 15th stanza into English.
6. Give the sense of the 17th, 18th, and 19th stanzas in your own words.
7. Conjugate पृथ in षीट्, विप्र in छट्, विप्र in छुट्, and वि in छिट् ।
8. Parse नावा in the 21st, and पर्यचीवत in the 24th stanza.
9. Give the twofold meaning of मनीषुहं in the 33rd stanza.
10. Give the derivation of व्यापार, विभावसु, सुदुःसह, शक्र, शालन, विद्यात, अन्तराय, तुरग, मनीषसु, पडति and चाशौचिक ।
11. Turn the 47th and 48th stanzas into plain prose.
12. Give in Sanskrit the allusion contained in the 50th and 60th stanzas.
13. Give the purport of the 53rd, 54th, and 55th stanzas in your own words ; give the several interpretations of the first line of the 53rd stanza, giving your reasons for preferring any one of them.
14. Conjugate पृथ and पत in छुट्, and पू in षीट् ।
15. Explain the samasa in all the compound words contained in the 63rd, 64th, and 65th stanzas.
16. Turn the 69th stanza into prosaic order.
17. Illustrate what is described in the 70th stanza by citing and narrating in Sanskrit any event from the history of Europe. •

CANTO IV.

1. Explain the latter half of the 1st stanza, pointing out the propriety of the word दिवाने ।

2. What is the nominative to निम्न in the 2nd stanza ? Mark any apparent grammatical inconsistency in that sloka.

3. Derive इवाग्र, पुद्गल, and दीप्ति ; and conjugate नन्द, मम, and पद in लिट्, and लुङ् ।

4. Give the purport of the 5th and 6th stanzas in your own words, giving the etymology, and different meanings of दाया in the 5th stanza.

5. Explain fully the 10th stanza.

6. Give the purport of the 11th stanza stating the different properties of the five elements.

7. Derive the words चन्द्र, तपन, and राजा, stating the different meanings of the last word.

8. State the samasa in, and meaning of, हर्षान्विद्वान्, सूक्त-कार्याददग्निना, and दधन्ममममम् ।

9. Mention the different countries traversed by Raghu in his career of conquest, describing their geographical positions as approximately as you can.

QUESTIONS ON THE BHATTIKAVYA.

CANTO I.

1. Turn the 1st stanza into prosaic order and scan it.
2. Point out all the verbs in the 2nd stanza and give their लट् and लिट् ;
3. Derive पृष्ठ, रड, and अज्यसिता, and conjugate the verbs from which they are derived in लोट् and लिट् .
4. Give the sense of the 6th and 7th stanzas in your own words in Sanskrit.
5. Turn the 10th stanza into the active form.
6. Mention five words whose terminations are respectively identical with those of विद्वान्, विपश्चिन्, and विद्या ।
7. In the 16th stanza comment grammatically on मन्त्रान् पायं वनजित्तराजि ; and explain fully the phrase वेदीष्टवान् stating the different Angas in English.
8. Explain the samasa in, and the meaning of, परमार्थविन्दान् in the 15th, अथाददकर्मजि in the 17th, and हत्सजितान्मग्नः in the 25th stanza.
9. Give the purport of the 26th, and 27th, stanza in Sanskrit, pointing out and explaining all the instances of grammatical peculiarity you may find therein.
10. Give the derivation of वचेद्, अस्मति, मय्यद्, मड, उद्दिश्य, and पदुष्वन्, giving the first person singular लृट् of the first two, and the genitive case singular of the rest.

11. Sketch the plot of the first canto in sanskrit as concisely as you can.

ॐ

CANTO II.

1. Turn the 2nd and the third stanzas into plain prose.
2. Decline वक्षी, and conjugate दृ and ह in बुद्ध् and विद्.
3. Explain fully the 7th and the 8th stanza after the manner of Mallinatha without borrowing expressions from the commentator.

4. Derive वायजूक, आयीवन, चम्पु, वाहव, and ननमनान, giving the third person singular बुद्ध् of the verbs from which they are each derived.

5. Turn the 18th stanza into the active form, and the 21st stanza into the passive.

6. Turn the 31st and 32nd stanzas into good prose.

7. Comment grammatically on आत्मन्नि, अन्निपदि, सोवन्नि, चक्षो अन्निपदि तु नमोपि चक्षुः, दद्यात् मत्ता, and होवन्नि पुनश्च ।

8. Turn the 40th stanza into plain prose dispensing with the causal and desiderative terminations in “निजृम्भयिष्यन्” ।

9. Comment grammatically on निवावक्ष्यो, and correct or justify अजिदहन् वं जनको धनुषन् ।

10. Turn the 39th stanza into the active, and the 40th into the passive form .

11. Turn the 45th stanza into plain prose without using words ending in ह् ।

- 12 Explain the 47th and 48th stanzas. .
- 13 Comment grammatically on **उत्तरेसी राघवमाहनेद**
मादिदासी in the 51st and **सुमनीभवन्ति** in the 54th stanza.
- 14 Put the 53rd stanza into the passive form.
15. Turn the 55th into plain prose. १